ዮሐንስ ካቶሪኒ

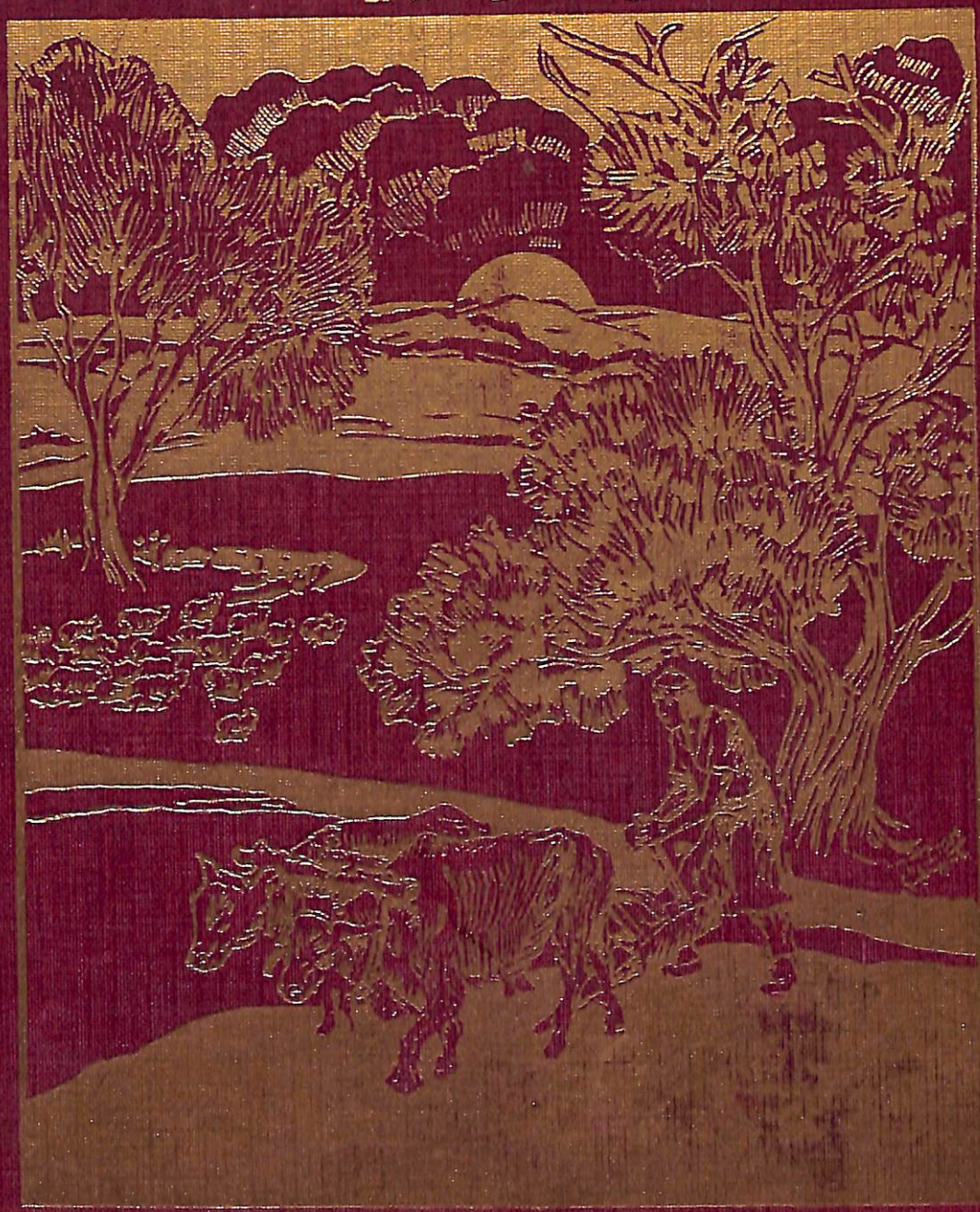

9(47·925)
Ю-48

01 SEP 2011

31 AUG 2007

ԲԱՒ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ԳԻՒՂ

ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏՈՒՄ

(1600 — 1937)

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴՈՒԱԾ

Աշխատասիրեց

ՄԱՆՈՒԿ Պ. ԾԵՐՕՆ

Բարջաւեցի

Ճօլիէթ, Իլլինոյզ, U. S. A.

1938

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՁՔԱՐ»Ի

ՊՈՍՏՈՆ

14.05.2013
9(47.925)
Ծ-48

9157

SEP 2011

ԱՐԱՐԱՏ

Զ Օ Ն

Գիւղին Կարօտակէզ Զաւակներէն՝

ՄԱՅՐ ԲԱՐՁԱՆՅԻ

եւ

Սերունդներուն՝ որ կան ու պիտի գան

Ч. 2226-88

All illustrations in this book **are original**, and owned and copyrighted by Manoog B. Seron, the author of this book. All rights reserved.

Մ. Պ. ՇԵՐՕՆ
խմբագիր

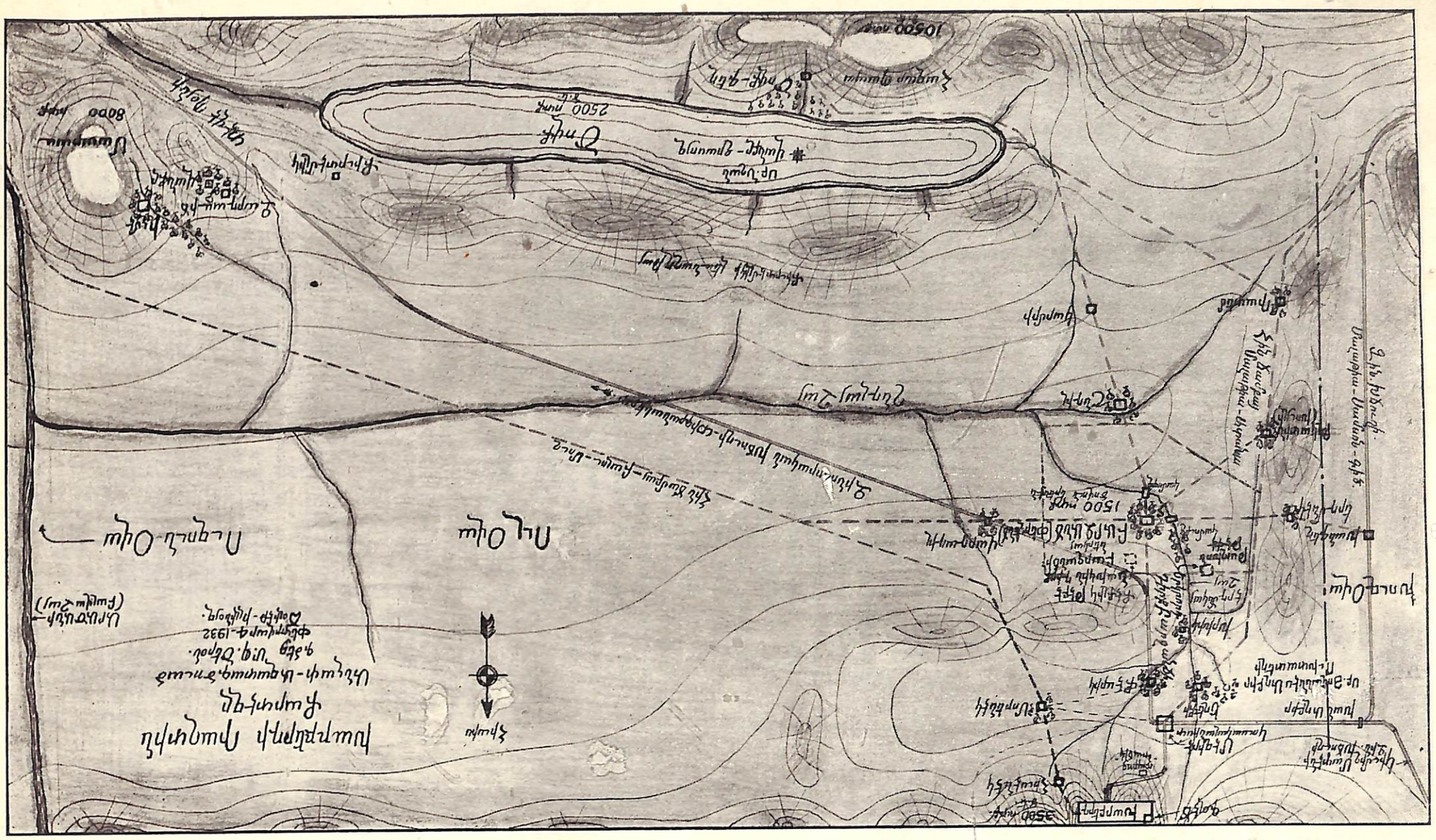
Ն. Ղարաբաղ
Ս. Ղարաբաղ
Ղարաբաղ
Ղարաբաղյան լեռնաշխարհ
Ղարաբաղյան լեռնաշղթա
Ղարաբաղյան հրվանդանաշղթա
Ղարաբաղյան սարահարթ
Ղարաբաղյան սարավանդ
Ղարաբաղյան տափաստան
Ղարաբաղյան տափաստանային գոտի
Ղարաբաղյան տափաստանային շրջան
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային գոտի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջան
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողեր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզ
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութեր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածու
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագիր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագիր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագիր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագիր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագիր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագիր
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակություն
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարի
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարին
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիները
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին զեկուցագրի հրատարակության տարիների ընթացքում
Ղարաբաղյան տափաստանային ցածրավայրային շրջանի գյուղատնտեսական գոտու հողերի քարտեզագրման նյութերի ժողովածուի հրատարակության տարիների ընթացքում կատար

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Պատմական գործ մը, որպիսին է այս հատորը, արժէքաւոր ընող եւ յատակ ընծայող պայմաններէն մին՝ անոր մէջ գործածուած անուններու հարազատութիւնն է: Բոլոր ազգեր ալ ունեցած են եւ ունին իրենց յատուկ անուններն եւ ծաղրանուններն: Մեր պատմութեան մէջ այդպիսի անուններ շատ ունինք: Այս գրքին մէջ գործածուած տեղական անունները չարամտութեան կամ նախատինքի ոչ մէկ շարժառիթ ունեցած չեն: Հեղինակին ջանքը եղած է ամէն բան հարազատօրէն ներկայացնել: Զանոնք փոխել պիտի նշանակէր գործին հարազատութիւնը եղծանել: Կը յուսամ որ այս բացատրութիւնը բաւական պիտի նկատուի՝ եւ որ եւ է մէկը վշտացնելու պատճառ պիտի չունենայ:

(ԱՅԲՐ.) ՏԻԿԻՆ Մ. ՔԵՐՕՆ

ՏՈՒՆՕՐ. — Այս էջատախտակը վրայ բաց տեղեր կան, որոնց գերդաստանաց անունները մեր յիշողութեան տակ չդիպուածի համար պատճառած են։ Հեղինակը

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ մը կը կազմուի ոչ միայն հողամասով մը եւ անոր վրայ ապրող, զայն ծաղկեցնելու աշխատող, անոր պաշտպանութեան համար կռուելու եւ զոհուելու միշտ պատրաստ եղող մարդոց խումբով մը, այլեւ յիշատակներովը նշանակալից դէպքերուն որ այդ հողամասին վրայ տեղի ունեցած եւ այս մարդկային խումբին քաղաքական եւ այլ զանազան առաքինութեանց յայտարար հանդիսացած են, հոն ստեղծուած ինքնայատուկ բարքերով, սովորոյթներով, հանդէսներով, աշխատանքի ձեւերով, արհեստի տեսակներով, այնտեղի հոգեկան կեանքն արտայայտող ուրոյն բարբառով, ժողովրդական աւանդութիւններով, հաւատալիքներով, առածներով, հեքիաթներով, երգերով ու պարերով, ինչպէս եւ համատարած մշակոյթի մը արտադրութիւններով, գեղարուեստական, դիտական, գրական գործերով:

Թուրքը, մեծ պատերազմի առեն Հայութեան դէմ գործած իր ճիւաղային ոճիրով, ուզեց ընաջինջ ընել, Հայաստանի այն դժբաղդ չրջաններուն մէջ ուր իր տիրապետութիւնը հաստատ է, ոչ միայն հայ ազգաբնակութիւնը, այլեւ հայուն դարերէ ի վեր հոն կերտած բարոյական Հայրենիքը: Այդ անօրինակ ազէտէն ճողոպրող Հայորդիները իրենց աչերուած ծննդավայրին ու իրենց նահատակուած արենակիցներուն հանդէպ մէկէ աւելի պարտականութիւններ ունին: Առանցքէ մին է, եւ ամենէն նուիրականներէն ու կարեւորներէն մին, պահպանել հայ մեծ Հայրենիքի այդ քարուքանդ եղած մասնիկներուն հոգեկան արժէքները:

Մեր ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ մէջ, մայրական Արարածին չուրջ եւ վեհափառ Արարատի ոտքին տակ, Նոր–Արաքկիրներ, Նոր–Խարբերդցիներ, Նոր–Մալաթիաներ, Նոր–Սեբաստիաներ հիմնելը՝ այդ պարտականութեան կատարման մէկ ձեւն է. կրկնապէս հայրենասիրական ու ազգօգուտ ձեւ մը, որ մեր վերածնած փոքրիկ ու թանկագին Հայրենիքին զօրութիւնը ըստուարացնելու կը նպաստէ՝ անոր ծոցին մէջ ապրող եւ աշխատող ուժերուն մեր Հայրենիքի քաչքաչուած չրջաններէն վերապրող հոգեկան եւ ֆիզիքական ուժեր տանելով մխացնել: Այդ պարտականութեան կատարման մէկ ուրիչ ձեւն ալ խնամքով հաւաքելն է կոչկռմամբ ծնընդավայրին բարոյական արժէքները որ վերապրողներու յիշողութեան մէջ դեռ կենդանի են կամ օրնցմէ մառեր կարելի է գտնել նախկին հրատարակութեանց մէջ ցրուած, եւ առնց համախմբման ու մեկնաբանման նուիրուած հատորներով ապահովել յաւերժական պահպանումը այդ հոգեկան գանձերուն, այդ տոհմային ուժերուն, որոնք, եթէ այժմ իսկ՝ ազէտէն քիչ յետոյ՝ անհրաժեշտ եղող այդ աշխատանքը չկատարուի, կրնան ընդ միշտ փճանալ:

Այս գիրքը դեղեցիկ ճիգ մըն է, որ կուզայ ճոխացնել չարքը այդ նպատակին ձգտող քանի մը գովելի հրատարակութեանց որ վերջերս արտատպմանի պանդուխտ Հայութեան ծոցին մէջ երեւան եկան:

Խարբերդի գիւղերէն մէկուն, Բարջանճի զաւակները, որոնք եղեռնէն առաջ արդէն Ամերիկա գաղթած եւ հոն «Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն» մը կազմած էին օգնելու համար իրենց բնաւայրի կրթական գործին, համաձայներ են Համախարբերդցիական Միութեան հետ, որպէսզի Խորհրդային Հայաստանի մէջ կառուցուող Նոր–Խարբերդ աւանին մէջ ՆՈՐ–ԲՈՒՐՋԱՆՁ թաղամաս մը կերտեն, ու ձեռնարկեր են իրենց ծննդավայրի այդ նիւթական մասնակի վերակառուցման կողքին՝ իրենց բնաւայրի յիշատակները պահպանող բարոյական յուչարձան մը յօրինել: Ցուչարձանը կազմելու փափուկ ու դժուար գործը յանձներ են իրենց դիւղին ամենէն արժանաւոր զաւակներէն մէկուն, Պրն. Մանուկ Պ. Ծերօնի, այդ պատուական հայրենասէրին, որ իր ազդանուէր, խոհական ու սրտոտ գործունէութեամբ երկար տարիներ է վեր ծանօթ ու յարգուած է ամերիկահայ գաղութին մէջ: Ան իրեն յանձնուած այս գործին իրականացման համար յղացեր է ընդարձակ ու կարելի եղածին չափ լիակատար ծրագիր մը եւ այդ ծրագրին գործադրութեան յատկացուցեր է հետազօտման, հաւաքման,

պատասխանատուութիւնը։

Այս գիրքը ուրեմն մեզի կուտայ համապատկերը հայ առհմային կեանքին զոր Բարջանճ Գիւղը ապրած է 60–80 տարիէ ի վեր, ինչքան որ այդ կեանքին մանրամասնութիւնները պահուած են մարքին մէջ գիւղին ամենէն տարեց զաւակներուն, որոնցմէ մէկն ալ հեղինակն ինքն իսկ է, ու նոյն իսկ քանի մը գարէ ի վեր անոր ունեցած կենցաղին, ըստ աւանդաբար մինչեւ այդ ծերունիները հասած յիշատակներու կամ ըստ ինչ ինչ հին գրքերու մէջ այդ մասին արուած հատուկտուր տեղեկութեանց։

Հոգ՝ կը տողանցեն ուշագրաւ դէպքերն ու դէմքերն այս գիւղին, մասնաւոր ծանրացումով Համբոյեան բէյ-էմի կոտորածներու շրջանին եւ 1915–16ի Մեծ Եղեռնի եղելութեանց վերայ։

Հոգ նկարագրուած են գիւղին յատուկ բարքերը, սովորոյթները, աւանդական հանդէսները, ապրելու, աշխատելու, արտադրելու ձեւական եղանակները. հոգ հաւաքուած են տեղական բարբառին ինքնուրոյն տարրերը, ֆոլքլօրին այլազան արտադրութիւնները, — առասկներ, առածներ, պատմուածքներ, սրախօսութիւններ, հեքեաթներ, երգեր, եւն.։

Այս յուշարձանը չահեկան է ոչ միայն Բարջանճցիներուն, այլ բոլոր Հայերուն համար, քանի որ մեր ցեղին մէկ հատուածին պատմութիւնն ու հոգեկան կենդանագիրը կը պարունակէ եւ կարեւոր վաւերագիր մը կուգայ աւելցնել մեր առհմային կեանքի հիմքը կազմող այրարխի թանկագին ու թելադրական վաւերագրերու դանձարանին։

Պէտք է շնորհաւորել Բարջանճի «Ուսումնասիրաց Ընկերութեան» անդամները իրենց այս ազնիւ ու բեղմնաւոր նախաձեռնութեան համար։

Պէտք է շնորհակալութիւն յայտնել այն բոլոր Բարջանճցիներուն որ ասանդաւոր Հայերու երկիւղած ջանադրութեամբ մը այս գործին իրականացմանն աշխատակցած են, ու մասնաւորապէս այս գրքին խմբագրութեան տառանքն առնձնող ընտիր Հայորդիին, եւ պէտք է մաղթել որ իրենց տուած օրինակը՝ աւերեալ ուրիշ թրքահայ գիւղերու կամ քաղաքներու վերապրող պանդուխտ զաւակներու խումբերուն մէջ ալ հետեւողներ ունենայ։

Փարիզ, 29 Սեպտ· 1934

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՋԱՆՃ — ԳԻՒՂ — այս պատմագիրքը՝ ՄԱՅՐ — ԲԱՐՋԱՆՃի ազնուտուր յիշատակը յաւերժացնող ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ մըն է, զոր՝ Բարջանճի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը կանգնեց ՆՈՐ ԲԱՐՋԱՆՃի կողքին՝ մեր ժառանգորդներուն համար։

Նախնական գաղափարն էր հիմնել սոսկ արձանագիրք մը, որ 1918–ին ձեռնարկուած 85000·00–ի հանգանակութեան մասնակցողներու ցանկը, կենսագրականները եւ լուսանկարները պիտի պարունակէր։

Ուսումնասիրացի 40–րդ· եւ 41–րդ· Պատգ· ժողովները, տակաւին, գրքին նպատակն ու ծրագիրները ընդլայնեցին, Ալպոմի Լիազօր Յանձնախումբը կազմեցին՝ յանձնարարելով առնոր ջանք եւ ժամք չխնայել՝ արժէքաւոր եւ ընտիր գործ մը երեւան հանելու համար։

Յանձնախումբը անմիջապէս ձեռնարկեց պատմուածքը հաւաքելու գործին, եւ բանակցութիւններէ եւ անձնական խորհրդակցութիւններէ վերջ, ինծի յանձնեց գիրքը խմբագրելու եւ ամբողջովին ի գլուխ հանելու լիազօր պատասխանատուութիւնը։ (1)

Գրքին աշխատասիրութեանը սկսայ 1931, Օգոստոսին, Ճոլիէթի մէջ, Յանձնախումբին զրկած հարցարանը առանալէս անմիջապէս յետոյ, եւ ձեռագիրը լրացուցի, Ճոլիէթի մէջ, 1937, Դեկտեմբեր 23–ին, Հինգշաբթի օրը։

Գրքին պարունակութիւնը համապատասխանէ Բարջանճի կեանքին՝ 1600 թուականներէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը։ Մեր նախնիք արձանագրութիւն չունէին դէպքերու, իրենց ծնունդներուն եւ իրենց մահերուն։ Ժամուն Տէրտէրին կնունքի եւ մկրտութեան արձանագրութիւնն ալ — անկատար եւ խեղճուկրակ արդէն — ամէնքն ալ կորան՝ 1915–ի վերջնական փլուզումին մէջ, եւ հոգ ու մոխիր եղան։

«Սովին տարին», «Մեծ Ցաւին տարին», «Ջոռին տարին», «Մեծ Ժաժին տարին», «Կարկուտին տարին», «Խավղային կամ Բեռիին Էկած տարին» (2)··· տարին,··· տարին։ Ահա մեր պապերուն պատմական յուշաքարերը՝ որոնց զուգորդուած են բոլոր թուականներ։ Իմ ծննդեան թուականն է՝ «Պապուդ՝ Բաղիին Պատուելիներուն Ժողովարանը շինած տարին, Սուրբ Յակոբայ Տօնին Շաբաթ Գիշերը», կ'ըսէր լուսահոգի մայրս։ Այնպէս որ մեր հին պատմուածքներուն աղբիւրներն եղած են, 1· Աւանդութիւններ՝ վաւերական եւ հեքեաթային, եւ 2· Վերապրող Ականատեսներու վկայութիւններ։ Որքա՜ն բազմաւոր են Բարջանճի ներկայ եւ ապագայ սերունդներ, որ մեզի հետ դեռ ունինք գիւղին տարեցներէն պատուական Աւանդապահներու տակաւին մնացորդ մը՝ 70–90 տարեկաններու, որոնք ամէնքն ալ՝ իրենց պապերէն, տատերէն եւ մայրիկներէն լսած են. ասոնցմէ ոմանք ալ գիւղին Արխուն եւ Արհաւիրքի դրուագները ապրած, եւ հէնց հրաչքով ճողոպրած՝ այն ժամերէն։ Բալիֆորնիայի մէջ՝ Յոճիկ Մարտիկի որդին Յարութիւն (Սարի Արութ)՝ 88 տարեկան. կօշկար Մղռեսի Գիւրդուրի որդի Յովհաննէս (Ջանըմ Օվանէս)՝ 72 տարեկան. կօշկար Մղռեսի որդին Յարութիւն (Ծատի Արութ)՝ 75 տարեկան, եւ Պատ. Պետրոս Կուկու Մկօյի որդին Յովհաննէս (Ծատի Արութ)՝ 75 տարեկան. Պոսճոնի կողմերը՝ Քիլարճոնց Կարապետ Ամու՝ 83 տարեկան. Մեծ Թորկանց Մկրտիչի որդի Օվան Ամուն՝ 73 տարեկան, Մղռեսի Պետրոս Կա-

(1) Տես Ալպոմի պատմուածքը։

(2) Թուրք եւ Ռուս պատերազմը։

բօեան՝ 73 տարեկան, Մարկոսենց Պէյրոս՝ 70· եւ Ճօլիէֆ՝ Մանուկ Մերօն — զրքիս խմբագիրը՝ 73 տարեկան. Լիօն՝ Թաֆօ Խաչարի որդի Կիրակոս՝ 80 տարեկան:

Այս արժանահաւատ ակերէն հաւաքուած են՝ գիւղին Անունին, Մագումին, Հին Դիրքերուն եւ Եկեղեցիին մասին, եւ ամէն ուրիշ Աւանդութիւնները· Հայ ընտանիքներու ամբողջական Ազգահամարը մինչեւ ներկայս· 1895ի Կոտորածին եւ 1915ի Տեղահանութեանց արիւնի եւ աւերի զրուագները եւ զոհերու եւ տեղահանուածներու անուանացանկը· գիւղին կառավարչական կազմը, Հայ–Թուրք յարաբերութիւնները, գիւղին մշակութային հոլովոյթը, ընտանեկան կարգուսարքը, բարքերն ու սովորոյթները· արդիւնաղործութիւններն ու ճարտարարուեստը, Արհեստաւորներու ցանկը: Մեր ժառանգորդները պիտի դանեն Գրքին մէջ ծրարուած՝ գիւղին զլխաւոր Զբօսանք–խաղերը, մեր մամիկներուն գոնուղէն՝ Յորդորակներ, անոնց յօրինած Հանելուկները, Աքսօնները, Անէծքները եւ Օրհնէքները· տաքուկ ախոռ–սադունէրուն մէջ՝ մեր պապերուն երազած Աւելորդապաշտութիւններն ու Հեքեաթները, եւ երդումներ, ձինապատումներն ու Բարեպատումները՝ իրական կեանքէ· Ասուլիսներ, Սրաբանութիւններ եւ Առակներ· Պարերգ ու Շեր եւ Փեսագովի Տաղեր: Եւ ասոնց կցուած է 3200էն աւելի գիւղարարբառի մեծերէ մը, որ կը պարունակէ նաեւ ոչ–հայերէն բոլոր այն բառերը, զորս գիւղացին հայերէնացած կը գործածէր:

Գրքերը պատկերազարդուած է հին եւ ապրող զեղացիներու խմբաւոր եւ անհատական լուսանկարներով՝ որքան որ հարկ նկատուած՝ եւ կարելի եղած է հաւաքել: Կան նաեւ 100է աւելի գծանկարներ, որ կը պատկերեն բնակչերէն, արհեստաւորին եւ մեր մամիկներուն գործածած բնիկ գործիները, զրքիս խմբագրին ձեռամբ բնագծուած՝ բոլորովին յիշողութենէ, բայց մանրակրկիտ կերպով վերահաստուած: Կողքապատկերը, «Հալաճը քամպակ կ'աղնէ»ն, «Խզար կը խրգեն»ը եւ «Էգեկուր է»ն գծանկարած է՝ խմ. նկարագրութենէս՝ եւ տասնի չափ բնագծերս վերագծած է Տիկին Նուարդ Մերօն Կօչկարեան, — խմբագրիս Բարջանճ ծնած աղջիկը: Միւս բոլոր գծուածքները վերագծած է Լեւոն Մ. Մերօն, այս տողերը գրողին որդին: Իրենց այս թանկագին եւ անվարձ ծառայութեանցը համար Ուսումնասիրացի կողմէն՝ խորին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ երկուքին ալ: Ուլ Օվայի եւ Գիւղին յատակագիծ քարտէսներն ալ յիշողութենէ գծած եմ անչափուած՝ բայց համեմատական եւ վերաուղուած:

Գիւղին տաճկերէնացած Փերչենճ անունը ԲԱՐՋԱՆՃ հայացի ձեւին դարձուցած եմ չատ խնամոտ հետազօտութենէ մը վերջ(1): Եւ այս փոխոխութիւնը արդէն ընդունուած եւ վաւերացուած է Գիւղին Ուսումնասիրացի 42րդ Պատ. ժողովի կողմէն(2):

Փոխոխութիւնը արդարացնող պատճառները՝ եւ զրքին ընդհանուր ծրագրին մասին տեղեկութիւններ հաղորդելով՝ մեծանուն զրագէտ Պարոն Արշակ Զօպանեանի եւ Վենետիկի Մխիթարեանէն հանրածանօթ բանասէր Հայր Վ. Վ. Հացունիի, իրենց կարծիքները խնդրեցի:

Պր. Ա. Զօպանեան՝ 1933, Մայիս 13ին՝ Փարիզէն գրեց.—

«Սատցայ ձեր չահեկան նամակը: Աչխատութիւնը զոր պատրաստելու վրայ էք, մեծա«պէս գնահատելի կը զտնեմ: Գիտէք որ այդ կարգի աչխատութիւններ ես չատ կը սիրեմ: «Կորսուած կամ կորսուելու վրայ եղող տեղային արժէքները փրկելու ձգտող պատուական «գործ մըն է այդ: Ծրագիրը զոր կազմած էք, չատ լաւ է, խմբագրեցէք ձեր գիրքը այդ «ծրագրին համեմատ: Փերչենճ ապահովապէս Բարջանճի կամ Փարչանճի թրքացեալ ձեւն «է· բայց հարցուցէք Վենետիկի բանասէրներէն Հայր Հացունիի... եւն.»:

---

(1) Տես Գիւղին անունը:
(2) Տես 42–րդ· Պատգ· ժող· արձանագրութիւնը:

Հայր Հացունի, Վենետիկէն, 1933, Յուլիս 11–ին պատասխանեց—,

«Հինգեր, բայց էյլջողեցոյ պատմական տեղեկութիւններ պտնել Փերչենիճ մասին, ինչպէս նոր ուղեւորներ կը գրեն այդ անունը: Աւաքելոց ձեռքով Մատեան մը կառուցումը ընդունելի բան չէ, այլ ժողովրդական երեւակայութեան ծնունդ(1): Ուղեւորք, ինչպէս Սրուանձտեանց եւ ուրիշներ՝ հաղիւ յիշած են այդ գիւղին անունը՝ Խարբերդի գիւղորէից ցանկին մէջ: Որով՝ ձեզ կը մնայ ի նորոյ կազմել ատոր տեղագրութիւնը: Մաղթելով յաջողութիւն... եւն.»:

•

Պարագ կը զգամ յայտնել գիւղիս Ուսումնասիրեցին երախտագէտ գնահատանքը՝ այս մեծանուն հայագէտներուն՝ իրենց համակրող թելադրանքներուն եւ կարծիքներուն համար: Յատկապէս շնորհակալիքս՝ Պ. Ա. Զօպանեանի՝ իր զրած յոյժ չահեկան Յառաջաբանին համար՝ որ զրքիս ճակատը կը զեղազարդէ:

Գրքին մէջ զետեղուած տեղեկատուներու անուանացանկին մէջէն՝ (2) հոս կ'ուզեմ յիշատակել անունները իմ այն գիւղացիներուս որոնք՝ այնքան անձնուիրաբար եւ սիրայօժար օժանդակեցին ինծի՝ այս աչխատասիրութեանս մէջ:

Լիբանանի Կաթ. Փոխ. Եղիչէ Սրբազան Կարօեանի Հայրենակարօտ Յուշերը, Ղեւոնդ Վարդապետ Գիլարճեանի կենսագրականը եւ Համաստեղի (Համբարձում Կելէնեան) Վէպերը յիշատակելի արժէքներ են: Ասոնցմէ վերջը կուգան՝ Պոսթոնի կոմիտէին՝ Վեթերան աչխատասէր Պատուոյ Պ. Կելէնեան — Ուսումնասիրացի «Ցէրտէր»ը — հաւաքագրեց ընտանիքներու ամէնէն վաւերական Ազգահամարը եւ այլեւայլ պատմուածքները:

Բալիֆօրնիայէն՝ Յարութիւն Պէրպէրեան, Յակոբ Ս. Գարպիլեան, Յակոբ Յ. Խճիկեան, Թադէոս Ազգարեան, Արամ Պեռօեան եւ Սողոմոն Կուկուեան, որոնք հաւաքեցին եւ զրի առին Բալիֆորնիա եղող մեր հինաւուրցներուն պատմուածքները, եւ Օտմ. Սահմանադրութեան հետագայ չրջանին անցուդարձները, մանաւանդ առաջին երկուքը՝ որ չարունակեցին աշակցիլ վերահչտամբ եւ նոր պատմուածքներու համար իրենց ուղղուած հարցարաններուս գոհացուցիչ պատասխանները փոխանակի զրկելով:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵԼԵՆԵԱՆ

Նաեւ Պոսթոնի Տիկին Ալթուն Յ. Պօյաճեան, Հալէպէն՝ Պրն. Սարգիս (կոյր) Մինասեան, Տէր Նշանի աղջիկ Հայկանուշ, Տամուրճի Աչէրի կինը Մարիամ եւ ուսուա Պօղոսի տղան Պրն. Սարգիս Մինասեան — Թրքական զժոխքներէն անցնող ականատես կրտսերները, որոնց վստահելի եւ նկարուն տեղեկագրութիւնները եւս լրացուցիչ աղբիւրներ եղած են:

Լիազօր Խմբագիր
Մ. Պ. ՇԵՐՕՆ

---

(1) Տես Սբ· Փրկիչ Եկեղեցի:
(2) Տես ցուցակը:

ԲԱՒՐՋԱՆՃ ԳԻՒՂ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1 — ՈՒԼ ՕՎԱ

Ա.— Երզմնկի բլրաշղթան երկուքի կը բաժնէ Խարբերդի Դաշտը։ Արեւմտեան մասը խուզ Օվա կը կոչուի. իսկ Արեւելեան բաժինը — Երզմնկայ լեռներէն մինչեւ Բալուայ-Զայ (Արածանի) — իբր 30 մղոն, եւ Գեքլուք-Թափայի բլրաշղթայէն մինչեւ Քուրտմլուկի լեռները՝ 12 մղոն տարածութեամբ, ՈՒԼ ՕՎԱ Դաշտաւովիան է. Խարբերդի Նահանգին ամենէն գեղեցկատեսիլ, ամենէն բերրի, ամենէն շէն եւ մարզաչափ դաշտը։ Հիւսիսէն Խարբերդի բարձրաւանդակը, հարաւէն Քուրտ-Խլիկի լեռնաշղթան՝ ալեւոր Հազար-Պապան եւ Շնորհալիի Ծովքը, արեւելքէն Երկնաբարձ Մասատան եւ մշահոս Արածանին եւ արեւմուտքէն՝ Երզմնկի չէզքարի բլրաշղթան — ասոնք ՈՒլ Օվայի յաւերժական պահակներն են։

Բ.— ՕՎԱՅԻՆ մէջտեղէն կը հոսի Շնդլայ Զայը, (խարնտկայ Զայ ալ կը կոչուէր) որ առջի գարնան կ'գետնայ կ'ըլլայ գետակ մը. իսկ ամառը ճղճղացող հեղեղատ մը, որ հազիւ կրնայ գարձընել ալիւրի ջաղացքները եւ բամպակ կթենելու մեքենաները՝ իրեն ճամբուն վրայ կառուցուած։ Այս Զայը կրնայ ոռոգել դինքը եզերող արօտայգը միայն. բայց Օվային հողերը առհասարակ ջրարբի են, որովհետեւ Օվան ունի անհամար քեհրիզներ եւ ադբիւրներ՝ առատաբուխ եւ մշահոս։ Բազմաթիւ գիւղեր ունի, գուա Հայ, գուա Թուրք եւ խառն բնակչութեամբ։ Սահմոն-Տիգրանակերտ դիւանագրական խճուղին Օվային մէջտեղէն կ'անցնի։ Գիւղէ գիւղ ճամբաները՝ գարնան եւ աշնան եղանակներուն՝ ցեխոտ եւ անանցանելի են։ Միայն երկու կամուրջ՝ Շնդլայ Զային վրայ։ — Օվային տարածութիւնն է 360 քառ. մղոն։

Գ.— Ծան. Օվաներու գիւղերէն ոմանց տակնուվար անունները զրուած են. օր. Քեսէրիկ — հայերէնը Կարսիկ — Կասրկիղ։—

2 — ԲԱՐՁԱՆՃ ԳԻՒՂ

Ա.— ԲԱՐՁԱՆՃ՝ այս գեղեցիկ դաշտին ՄԱՑՐ ԳԵՂՆ է։ Օվային արեւմտեան եզրը՝ Երզմնկայ լերան փէչերուն քովերը՝ հինգ բանուկ ճամբաներու չաթին վրայ, յաւերժահարսի մը պէս բազմած է իր պարտէզներուն՝ զուարճոն ծառատունկներուն եւ զուլալ քեհրիզներուն հետ, ջրարբի եւ բեղուն արտերով շրջապատուած։

Գիւղը իր հողերովը՝ իբր 14 քառ. մղոն տարածք ունի։ Գեքլուք Թափայէն մինչեւ Շնդլի եւ Ենկիճէ գիւղերու սահմանները՝ 4 մղոնի չափ, եւ Երզմնկի եւ Թլկատինի (Խոյլի) հողերէն մինչեւ Վարդաթիլ գիւղին սահմանը՝ 3½ մղոն։ Դիրքը տափարակ-դաշտային է, գիւղին մէջտեղը կայ՝ 40 ոտքի չափ բարձր՝ չայնանիստ հողաթումբ մը, որ իր հիւսիսային եւ արեւմտեան կողմերովը կը կոպմէ Տաճկաց Թաղը, եւ հարաւային կողմը դաշտային գետնի վրայ՝ Հայոց Թաղն է, իրենց արտերուն եւ քեհրիզներուն մօտը։ Այդ հողաթումբին վրայ — կեդրոնը — հին մզկիթն է, որ 1872ի երկրաշարժին վրայ։ Ծերոնիներէն Պետրոս Վարպետ՝ վերաշինելու առ-

Թիւ պեղումներ ըրած առեն, քանի մը Թըրծուած՝ բնիկ հողէ անօթներ գտաւ, բայց կառավարութեան վախէն աւելի խորունկը չգնաց, գտածն ալ թաղեց: Պետրոս Վարդեանէն (խմբագրիս հայրը) չատ անգամ լսած եմ թէ «Այդ բլուրը լեցուածք է եւ ոչ բնական, եւ չատ բան թաղուած է հոն»:

Հի՛ն փըռած դիւղին հողակո՞յտը — mound —, Թերե՛ւս: Ոչ ոք կրցած է ատուգել մանրակրկիտ եւ ընդարձակ պեղումներով: Օ՛ր մը — երբ Բարջանենի Հայ սերունդները կը տիրանան իրենց պապենի դիւղին, կը լուծուի այդ առեղծուածը:

Բ.— ԴԻՒՂԻՆ ՀԻՆ ԴԻՐԲԵՐԸ:—

ԲԱՐՋԱՆԵՆի առաջին հիմնուածքի Թուականին եւ հին դիւքերուն մասին որեւէ ատոյգ եւ վաւերական տեղեկութիւն չկայ. եղածները աւանդութիւններ են, անոնք ալ՝ չա՞տ ազօտ, անորոշ եւ հեքեաթային:

Հայր Վ. Վ. Հացունի, Վենետիկի մեծանուն բանասէրը՝ իրեն ըրած դիմումին վրայ, Յուլիս 11, 1933 Թուականով կը գրէ. «Քննեցի, բայց չյաջողեցայ պատմական տեղեկութիւններ գտնել Փերչենենի մասին, ինչպէս նոր ուղեւորները կը գրեն այդ անունը...: Որով՝ ձեզ կը մնայ ի նորոյ կազմել ատոր տեղագրութիւնը, յիշելով աւանդութիւնները իրրեւ աւանդութիւն»: Ընդհանրացած աւանդութիւն մը դիւղին առաջին դիւքը՝ հողաբլուրին վրայ կը դեռեղէ, բայց էյիշատակեր Թէ երբ՞ն: Եթէ այդ հողակոյտը — mound — բնակատեղիներու աւերակոյտ մ'է — եւ գանուած հողանօթները նշան են ատոր —, այդ աւերակոյտը չատ աւելի հին ըլլալու է, քան մեր աթա–ատատաներու ժամանակները՝ որոնց պատմութիւնը կը գրենք հիմա: Ուրիշ աւանդութիւն մը՝ Քեֆլուկ Թէբէյի հարաւային վէչերուն վրայ եւ տաճիկներու գոռներուն (տաճկի դերեզմաններուն) տեղը կը յիշատակէ: Երբորդ աւանդութեան մը համաձայն՝ Երզնկայ լերան արեւելեան կողմը՝ Մրմիկ դիւղին մօտ Տաշխուն Թափան էր, որուն մօտն է նաեւ Սբ. Եղիայի Սբրանոցը: Այս երկրորդ եւ երրորդ դիւքերուն հաւանականութեանը ուժ տըւող ապացոյցներն եղած են Թոնիր եւ ուրիշ Թրծուած հողամաններ՝ որ հանուած են գոռներէն՝ գոռ փորելու պահուն. Տաշխուն Թափային ալ՝ Խարամանենք (չատ հին Թուրք հողագործ ընտանիք) իրենց արտը վարելու առեն՝ բզող եւ խաչքար գտած են: Ատ խաչքարը այդ Թուրքին տանը առջեւ իրրեւ «պէտ–նեկ–Թաշ» կը գործածուէր:

Աւանդական չորրորդ պատմուածքի մը համեմատ՝ այս վերջին երկու դիւքերը դիւղին երկու Թաղամասերն էին, այդիներով եւ պարտէզներով չրջապատուած՝ Զայլին երկու կողմը: Քեքլուկ Թափայի եւ գոռներու մասը վարդգեղ, իսկ Տաշխուն Թափայի մասը Սարգեղ կամ Զրգեղ անուններով:

Վարդգեղի կողմը կար սահաւանջուր (այժմ քեհրիզ մը — եղօեցիք Աղբիր՝ յետոյ Սբ. Սարգըսայ Աղբիր եւ Սբրանոց — Հայ–Տաճկի համար: Զի՞ որ Սուրբն Սարգիս — Պուրսացին — Յունաստանէն Պարսկաստան վախած ժամանակ՝ վարդգեղ, «այդ աղբուրին զովը իջեւանած, աղբուրին պաղ ու անուշ ջուրը խմած եւ աղբիրը օրչնած էր,» — տաքուկ ախոռ սանդուներուն մէջ մեր պապերուն յաճախ կրկնած եւ ընդհանուրէն ընդունուած հիմնաւորց աւանդութիւն մը...: Հայրատաճիկի ուխտատեղի մը՝ այդ աղբիւրը — դողդ եւ կրակութենէ բժշկուելու համար: Սարագեղի մօտը, խայտիճ–Թուրքերը կոչուած տեղին վրայ կար նաեւ պզտիկ՝ քարաչէն խցիկ մը — Սուրբ Եղիա Սբրանոցը, (Վանք ալ կը կոչէին) — հրաշագործ Ուխտատեղի — որուն մէջ ձիթաղից ճրագը ամառ ձմեռ վառ էր եւ ձէթը՝ անըպառ... «Սուրբին ձեռքով»: Այս Սբրանոցին քով կար Շուշ մը — հանգչուր — երկաթահամ: Գիւղին մամիկները իրենց հիւանդոտ մանկիկները կը տանէին հոն բժշկութեան համար, միշտ պզտիկ փարչով ձէթ՝ հեռուներէն — Սբ. Եղիայի համար...: Սբրանոցին ջուրովը լողանք մը, քանի մը ումպ ջրէն՝ եւ ծունկ մը աղօթք, եւ... ի՞նչ պիտի ըսես, «Հրամանը Տիրուն» մանկիկը կ'առեղնար: Լուսահոգի մայրիկս՝ «փրոտս» ըլլալէն վերջն ալ այդ հրաշագործ ուխտագնացութիւնը չդադրեցուց, օդափոխութիւն՝ անուան տակ, բայց ձէթը... չմոռցաւ:

Այս աւանդութիւնները միաբերելով՝ հետեւեալ վարկածը կրնանք մակաբերել.— Գիւղը հիմնող առաջին Հայ ընտանիքները հաստատեցան Զայլին Արեւելեան եւ Արեւմտեան կողմերը — Քեքլուկ Թափայի վէչերուն վրայ եւ Տաշխուն Թափայ: Զայլն եւ Խորխոռ–ատատաթարի եկած յորդահոս աղբիւրու քարուքանդող հեւեւանքներէն՝ տարիներու ընթացքին ճանճրացած, գացին հողաբլուրին վրայ հաստատուեցան:

Վերջնակ Թուրք հորդաներ, սակայն, բլուրին վրայի Հայոց տուները գրաւեցին, եւ Հայեր սոխակուեցան վերահաստատուիլ իրենց նախկին Թաղամասին վրայ: Եւ այսպէս՝ գիւղը բաժնուած մնաց, Հայ–Տաճկի երկու որոշ Թաղերու, մինչեւ մեր օրերը: Միայն երկու հին ընտանիքներ մնացած էին Տաճկաց կողմը, եւ 9–10 Թուրքի տուներ Հայ Թաղին մէջ ցըրուած:

Գ.— Գիւղը կը բաղկանար 500 տունէ. 300ը Տաճկի եւ 200ը Հայու: Տուները, առհասարակ, պզտիկ էին. միայն հին մեծ խոնախներ Տաճկներունը, իսկ Հայոց կողմը 20ի չափ բէեյպեր եւ 4–5 ճուվալուկ ընտանիքներ միայն ընդարձակ տուներ ունէին: Բոլոր տուներն ալ երկյարկ, բերբիճ — հում աղիւսէ — պատերով եւ բարտի առաղձով կառուցուած: Գիւղը — մանաւանդ Օվային մէջ — ունէր հասարակաց բաղնիք մը (Տաճկաց Թաղը) եւ հացի փուռ մը (Հայոց կողմը): Կային հինգ ալիւրի ջաղացք եւ մէկ բամպակ կթելու մեքենայ, Զայլին ջրովը գործող: Տէմօ Կարօենց «փավլիքա»ն (գործարան), եւ երկու պղպեղ աղալու ջաղացք — ձիով գործող: Հայոց Թաղին մէջ էր Գիւղին Շուկան, չորս կօշկակարի, չորս սափրիչի, երկու երկաթագործի, երկու կահագործի, մէկ նետաքարի, մէկ Թուճճարի (վաճառական լաթեղինաց), մէկ ոսկերիչ–ժամագործի, չորս նալարավաճառի եւ մէկ մասգործի խանութներով:

Նաեւ ժամ մը եւ ժողովարան, Ազգ. եւ Բող. Երկսեռ դպրոցներ, մդկիթ մը եւ խեղճուկրակ մէարխակ մը:

Դ.— ՓՈՂՈՑՆԵՐԸ

Գիւղին փողոցները որոշուած անուններ չունէին, ոչ ալ տուները Թուանշանուած էին: Երեք գլխաւոր, լայն փողոցներ կային: Էֆէնտուց Զուալս (փողոց), արեւմուտքէն արեւելք — Քոխկէնց Ջաղչէն սկսած՝ կ'երկարէր մինչեւ Ձանիկոզալենց Ապրիր, եւ կ'երթար վարի ճամին եւ խրաճները — դէպի Հողէ դիւղ. Հայոց եւ Տաճկաց Թաղերը իրարմէ բաժնող փողոցն էր այս: Քաղիին Զուալս, հիւսիսէն հարաւ — տաճկերէն Տարա–Եօլի — կը սկսէր վինուորական խճուղիէն, կ'անցնէր Համիտ աղային Պաղչային եւ խոնախին առջեւէն, Ձանիկոզալենց Ապրիրին քովէն, կը մտնար Էֆէնտուց Զուալին, եւ մտնէր Ծաջօյի (Հոտօ) տանը անկիւնէն կ'իջնար կը կըտրէր Զայլին–զուալն ու չուկան եւ կ'երկարէր մինչեւ Հաճի Գեկենց քեհրիզ — դէպի Շնդիլ եւ Ենկիճէ, գիւղը երկուքի բաժնելով: Զայլին–Զուալս — Գոյամէնց փողոց ալ կը կոչուէր: Կը սկսէր Զայլէն, եւ դէպի արեւելք՝ մինչեւ Վարդաթլայ ճամբան կը հասնէր, Հայ Թաղամասը կիսելով: Շուկան այս փողոցին վրայ էր: Մնացածները — կողմնակի փողոցներ — նեղ ու զուգուրիկ էին, տեղտեղ տուներով կամրջուած նեղուցներու պէս մթին: Փողոցներուն եւ գիւղին գետինը՝ առհասարակ, աւազախառն խիճով բնական յատակուածք էր: Անձրեւոտ եղանակներուն, սակայն, տեղ տեղ, գամչներ իսկ հազիւ կրնային քալել սայլերը. այնքան տղմոտ եւ անանցանելի կ'ըլլային: Ձմեռը, երբ դոր տեներներուն ձիւները կը քերուէին, այդ նեղ փողոցները, մինչեւ տանիքները ձիւնով կը լեցուէին, երբեմն՝ տանիքներուն հետ դռդռոր: Տուներէն դուրս ելլելու համար հարկ էր ձիւնին մէջէն ներքնուղի բանալ: — Փողոցները մայթ չունէին:

Ե.— ՊՈՂՈՏԱՆԵՐԸ

Բարջանեճ բնական չաթ մըն է պղոտաներ: Գիւղին հիւսիսակողմէն կ'անցնի Սամսուն–Մալաթիա–Տիգրանակերտ–Պաղտատ երկարող Զինուորական խճուղին, որուն զուգընթաց չինուած է նաեւ Սամսուն–Պաղտատ երկաթուղիի պիծը: Ասկէ դատ Գիւղէն կը չառաւիղն երդմնկայ ճամբան, որ՝ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր տարած էր Հայ պանդուխտներու կարաւանները դէպի Ամասիա, Խատամպոլ եւ վերջերս Ամերիկա. Մրզին (Մէզիրէհին) ճամբան — կամ Ջաղչուան Զուալը՝ դէպի Մեղրէ–Քաղաք–Ծոպաթ–Կիւմիչ Մաատան. Շնդլայ ճամբան՝ դէպի Ծովք, Վարդաքղլայ ճամբան՝ դէպի Տիգրանակերտ, եւ Հոդէի ճամբան՝ դէպի Բալու–Ալազկերտ–Մուշ:

Զ. ԲԱԿԵՐԸ:—

Տուներուն տեւէն էին: Այս բակերուն մէջ՝ մեծ ընտանիքներ ունէին իրենց Թըրքփոսներն ու ալրնոցները, ուր կը կոտրէին իրենց ախոռներու Թրիքն ու փէչին եւ տուներու ալրն ու

գրուած թերեւս: Գրքին ոչ հեղինակին անունը՝ ոչ ալ ո՞ւր տպուած ըլլալը կը յիշեմ: Ուրիշ ատենդուքիւն մը՝ Փարիզին կամ Փերփէն անունը կը յիշատակէ — միանգամայն չափ անհաւասար եւ անվաւեր:

ԲԱՐՋԱՆՃ, անվիճելիօրէն՝ բնիկ, Հայրէն անունն է գիւղին. սրովհետեւ, մինչեւ 90-ական թուականները, գիւղին ոչ-պղոցական տարրը — մանաւանդ տարիքաւոր դասակարգը,— Խուզ-Օվայի եւ Ուլ-Օվայի ամբողջ Հայ բնակչութիւնը, մինչեւ իսկ քաղաքացիները եւ մեր Բալուքի քեհիները, ամէնքն ալ Բարջանց կը հնչէին եւ կը կոչէին. մեր 70–100 տարեկան տատանները իրենց պապերէն այս անուանակոչումը լսած էին, մենք ալ՝ իրենցմէ նոյնը լսեցինք: Նաեւ Վենեւիկ, Սբ. Ղազարու վանքէն, 1907-ին լոյս ելած Բնաշխարհիկ բառարանի Ա. հատորին մէջ, Խարբերդ վերնագրին տակ՝ գրուած կը գտնենք Բարչանց, եւ տակի՛ւր գրուած Բարչանճ: Տիար Արշակ Զօպանեանի ալ կարծիքն է թէ «Փերչենց՝ ապահովաչէս, Բարջանճի կամ Փարչանցի թերացուած ձեւն է» (1):

Քաղաքական սահպոզականութենէ ապատ՝ ժամանակն էր որ գիւղին տալինք մեր աթոռատանեցւոյն (նախահայրերուն) գործածած բնիկ անուանակոչումը՝ որով կ'ընդած էին գինքը՝ Հայ չհնողները: Եւ այդպէս ալ ըրինք(2):

(1) Տես Սբ. Փրկ. եկ.:

ԺԱ.— ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՐՏԷՍՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ա.— Բարեկանները գծուած են 45 տարուան հին յիշողութենէ մը, առանց ճշդրիտ չափուածքի: Բայց ծգպրիչը՝ երկիրը՝ իրրեւ կառավարութեան երկրաչափ խմուղիներու՝ օվանեցուն տեղագրութեան չատ մօտէն ծանօթ ըլլալով, կրցած է ըստ կարելւոյն համաչափական չինել քարեկանները, եւ վաւերական չափ նպատակայարմար եւ արժէքաւոր ընել գանոնք:

բ.— Օվային քարեկանին վրայ գետեղուած են Բարջանճի չրջակայ գիւղերը, եւ մի քանի հետաքրքրաշարժ տեղերու անուններ միայն. միւս բոլոր գիւղերը գանց առնուած են, անհարկի նկատուելով:

գ.— Գիւղին քարեկանը 1890 թուականի յատակագիծ-պատկերն է: Անոր մէջ նշանակուած են քանի մը թուրքերու տուներ միայն, եւ գետեղուած են պաղնեական տուները — առանց ճգաւորումներն գաւորելու — Հայ ընտանիքներուն, գրա գիծգիրը եւ իր գիւղացի խորհրդատուներ կրցած էին յիշել՝ քարեկանը չինելու առեն: Ընտանիքներու ամբողջական տոհմահամարը հաւաքուեցաւ չատ վերջ, երբ քարեկանը եւ տիպը արդէն չինուած էին եւ փոխելը՝ մեծ ծախքի եւ նոր աշխատանքի դուռ պիտի բանար: Այս պակասը լրացնելու համար, գանց առնուած 38 ընտանիքներուն տուներու գիրքերը պիտի նկարագրուին՝ իրենց սեփական տոհմահամարներուն հետ:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆ

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐՋԱՆՃ, 1890–1915 գարավերջի չըրջանին՝ 3500 բնակիչ կը համբէր — օվայի գիւղերուն ամէնէն բազմամարդը—, Թուրք՝ 300 ընտանիք — 1500 գլուխ, Հայ՝ 200 ընտանիք — 2000 գլուխ:

Անյիշատակ գարեր առաջ՝ Հայու ձեռքով հիմնուած, չինուած եւ չէնցած, եւ մինչեւ 17-րդ գարուն կէսին, օվային միւս հին գիւղերուն պէս Հայարնակ եղած է Բարջանճ: Իրա՛ւ, անոր արտակոմէրուն, ագրիւրներուն, ջազգչներուն, փոզոցներուն չատերուն անունները Թրքացուած են, Թուրքին տիրապետութենէն ազատ, բայց մեր մեծ պապերուն Թոզած աւանդութենց մէջ ծրարուած նախկին հայերէն անուններուն անջնջելի վկաներն են գիւղին Հայ ծագումը բնորոշող:

1— ԲԱՐՋԱՆՃԻ ԹՈՒՐՔԵՐԸ

Գրքիս նպատակէն դուրս է գիւղին Թուրքերուն ընդարձակ պատմութիւնը գրել հոս: Հարեւանցի եւ ամփոփ չարժանիկար մը միայն՝ որ անհրաժեչտ է Բարջանճի համայնապատկերին ամբողջացումին համար:

Ա.— ԹՈՒՐՔ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐԸ

Ա.— 17-րդ գարուն մէջ — իրր 300 տարի առաջ, կ'ըսէ Աւանդութիւնը, երբ Մուչի, Կարինի, Տիգրանակերտի, Խարաչորի, Գոնիայի եւ Շամի (Դամասկոս) կողմերէն, Թուրք եւ իսլամ-քուրդ հորդաներու առաջին հեղեղը ոտղից Խարբերդու գաչտին չէնցած եւ ծագկած Հայ գիւղերը, Բարջանճ — Հայոյն գարաւոր աչխատանքով չինուած գեսիատավայրը—, այդ անօթի գայլերու ճիրաններէն չպրծաւ: Գիւղը խուժող առաջին Թուրք-քուրդ ընտանիքներն էին Պալ Օղլունք (Հաֆիզ Իպօչնք), Իմամնք, Սարաթճոնք, Շայնայէնք, Հախվերտիենք, Զըպուճոնք, Գևքիր Ազայնք (Գուլուա էֆ.ոնք ու Տելու Ֆաթօնք) եւ Խարամաններ: Առոնք գիւղին վրայ էկան բռնագրաւեցին Հայոց սեփականութիւններուն ամէնէն ընտիրն ու արժէքաւորը: Այս չրջանին, Հայեր՝ իրենց ձեռքը մնացած քիչովը, կրցան՝ այս նորեկ բռնատէրերուն տակ, տանելի վիճակով մը ապրիլ:

Բ.— 18-րդ գարուն սկիզբները, սակայն, Զոթալի Զատէ Սուլէյման Գեկ, հռչակաւոր Խուրդ ցեղապետը, ուրիշ Հարեւան ցեղապետներու եւ հրոսակախումբերու գլուխ անցած, արչաւեց Խարբերդի գաւառին վրայ: Ուլ Օվայի բոլոր գիւղերուն տիրեց, գիւղացիներուն հոգերը գրաւեց, իր հետեւորդները տեղաւորեց Հայաչատ գիւղերու մէջ, Հայոց արտերն ու արգեստանները բաժնելու այս քուրդ խաժամուժին, Հայ համայնքներն ալ վերածեց իրեն հարկատու ճորտերու:

Կեդրոնական կառավարութիւնը՝ ըստ վարքի սովորութեան, ի վերջոյ ստիպուեցաւ սիրաչահիլ այս ազդեցիկ Խուրդը՝ գանի՝ Խարբերդի նահանգին կուսակալ կարգելով: Բայց անոր մահէն վերջ, Շամլ Խանըմ,(1) փաչային Օամբոցի խիպճ կինը, քուրդ աչիրաթներու ուժին կոթնած՝ չարունակեց միահեծան բռնատիրել Խարբերդի վրայ, մինչեւ որ Կոզլուկճի Բաչխ փաչա Խարբերդի վրայ եկաւ բանակով, եւ Շամլի Խանըմի ու Խուրդ ցեղապետներուն իչխանութեան վերջ տուաւ, 18-րդ գարուն վերջերը: Այս առենները էր որ Շամլի Խանըմ, իրենց նախկին կեդրոնը — Զոթալի գիւղը — ձգեց եւ եկաւ հաստատուեցաւ Բարջանճ, իր մէկ տղուն՝ Շամլի Թահար պեկին հետ: Առանց հետ, եւ առնցմէ եառքը, հետզհետէ գիւղը լեցուեցան էֆէնտուներ (Շամլի Շաֆիկ, Շամլի Օսման եւ Շամլի Մէմմէտ էֆէնտինք), Մուլլա Սաադընք, Քէլ Նեճիպինք, Շամլի Շաֆիկ Ազայինք, Շամլի Խմինինք, Զաթալ Օղլունք, Ապօինք, Խարաչորէն՝ Շամլի Օսման Ազան (Շամլի Քուչուկ ազա), Էչիլի Խալիլինք, եւ առանց հետեւորդ — արբանեակ աւազակներու խուժան մը: Այս վերջինկ Թուրքեր աւելի ուժով եղան: Նախապէս հաստատուած տասիկ-

(1) Գիւղին յիշատակելի թուրքերը

Չերուն ձեռքէն խլեցին ամէն արժէքաւոր կարծածք, եւ Հայ համայնքէն ամէն ինչ:

Գ.— Այս չրջանին էր որ Բարչանճի Հայը, կալուածապուրկ, խրաւապուրկ՝ տաճիկ եւ քուրդ ազային եւ պեկին ճորան ու մարտական դարձաւ: Այս Թուրքերը եւ իրենց սերունդները, Հայոց հետ իրենց 300 տարուան հարեւանութեան միջոցին, կատ մը արժէք չաւելցուցին դիւղին հասարական անտեսութեան եւ մշակոյթին վրայ. ապրեցան իրրեւ հեղդ մարդոյժներ, յարակից պատուհասները Հայուն դլխուն, եւ վերջ ի վերջոյ ըսիկ ըսիկ բոլորնաչջեցին դիւղին Հայն ու անոր տեղեդած դարաւոր արժէքները, բոլորնիներու մոլուցքով մը:

Հաճի Թահար պեկ, էֆէնտունց երեք տուները, Հաճի Հաֆիզ ազային, Զաթալ Օղլունք եւ Հաճի Քուչուկ Ազան — այս հօթ տուներ՝ դրեթէ ամբողջ դիւղին սեփականատէրն էին. հող, ջուր, այդի, ջաղացք եւ բաղնիքը իրենց ձեռքը: Հաճի պեկենք դո՛ւրս, միւս վեց ընտանիքները աւազակներու որջանոցներ եղան: Ամսանք, իրենց թեւին տակ եւ չուրջը արիւն կղակ սրիկաներ հաւաքած՝ կը սիրէին դիւղին եւ կը հարստահարէին եւ կը կեղեքէին:

Դ.— ԳԻՒՂԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԵԼԻ ԹՈՒՐՔԵՐԸ.— Հաճի Խաւրմ — լայնածաւալ հսկայ մը —, անհաչիւ հարուստ ցեղապետուհին, իշխանացի, ալրական եւ խիպաթ, ձայնը հեղեղներու գոչիւնին չափ դօս. սիպար Քուրդ աւտաստիրուհին մնաց միշտ. Նահրամութիւն չէր պահեր: Հայերն էին իր բոլոր հողերուն վարուցանողները: Մարապաններուն վաստակած բերքերուն իր բաժինը — ցորեն, դարի, բամպակ եւն., կը Թողուր անոնց գով, եւ պէտք եղած տաեն միայն կ'առնէր: Գիւղը հաստատուելէն վերջն ալ, խոնախը Քուրդ ցեղապետներուն Մեքքան էր: Հաճի Թահար Պեկ — Հաճի պեկ — իր մօրը հետեւեցաւ իր ապրելակերպին մէջ: Շատ խաղաղասէր, բարեբարոյ, Հայասէր եւ արդարադատ էր: Ամէնէն լաւ իսլամը՝ դիւղին մէջ — Քուրդ էր չէ՞ —, եւ իր մարդանեղուն պաշտպանը՝ միշտ: Կարճ եւ հաստլիկ մարդակոճղ մը, միշտ ժպտուն, Հայու չափ հայերէն դիտէր եւ Հայոց հետ միշտ հայերէն կը խօսէր: Շատ կը սիրէր Հայ մանչեր: Գրպանները կը լեցնէր չամիչով, լեպլեպուով եւ հինգ փարանոցներով, երբ փողոց կ'ելլէր: Հանդիպած մանչին՝ կը բանէր, քովը կը պպզէր, անունը, պապան անունը կը հարցնէր, ականջները կը քաշէր. որուն ականջը որ չթռաւար, հինգ փարանոց մը, իսկ չընթռաւցող ականջաւորին աւուռ մը չամիչ կամ լեպլեպու կուտար: Պատմագիրս կը յիշէ մանչութեան ժամանակի իր հանդիպումները. «Ծերօն Ուստային թոռը, էկո տեսնըմ անկանգ կը չթռաս՞»: Աքաղաղ կռուըցնելը իր մեծ ժամանցն էր: Երբեմն երկու խոռոզ (աքաղաղ) թեւերուն մէջ բռնած՝ կուպար Կարօնց Քոշան (անկիւնը): Մտաբեր Աբեւիկ ամուսին խորտգին հետ կը կռուըցնէր: Իրական խաւնէտան էր, խոնարհին գուրը բաց եւ սեղանը գրուած, ամէն մարդու համար: Շատ ընդարձակ խոհակ մը ունէր, երկու հաուզով (չրի աւազան) եւ երեք ապրիւրով. արաբական ձիերով եւ մեծարժէք ջորիներով լեցուն ախոռ մը ունէր եւ բազմաթիւ սպասաւորներ: Մայր եւ որդի չատ երկար ապրեցան:— Գիւղին տաճիկներուն գղուբուքներուն ոչ կը մասնակցէր ոչ ալ կը քաջալերէր. ոչ ալ գողերու ապաստան եղաւ: Թուրքեր կը քաշուէին եւ կ'ականատեսէին անկէ, իսկ Հայեր կը սիրէին եւ կը յարգէին այս բարի Քուրդ աւտաստիրը: Էֆենտունց Հաճի Մեհմէտ Աղա, ուրիշ մեծ եւ ազդեցիկ Թուրք մը: Մոլեռանդ իսլամ, անգութ, խստաբարոյ, բայց արդարադատ էր, կ'ըսէին: Հաճի պեկէն վար՝ ամէնէն հարուստ եւ ազդեցիկ ընտանիքն էին էֆէնտունք: 1860–ին երեք տուներու բաժնուեցան. Հաճի Հաֆիզ եւ տղան Հաճի Մաթաֆա էֆէնտիներ. Հաճի Մէմմէտ եւ տղան Հաճի Համիտ (քոռ Համիտ) Աղաներ. Հաճի Օսման եւ տղան Հաճի Հիւսէն էֆէնտիներ: Զբաժանուած, դիւղին իշխողներն էին առանձ: Հաճի Օսման եւ Հաճի Հիւսէն էֆէնտիներ՝ նահանգին ամէնէն համբաւաւոր խուրանագէտներն (իւլեմա) էին: Հաճի Օսման էֆ.ի կինը՝ Սապօ խանըմ, երկրորդ ազդեցիկ եւ անուանի կինն էր դիւղին տաճկներուն մէջ:

Քոսաեանց Թաք Հասան — չատ լաւ կը յիշեմ այս Թուրքը — մոլեռանդ իսլամ, հայատեաց, բայց միակ Թուրքը չիտակ՝ զոմզոր խօսող, որ կը քննադատէր, կը դատափետէր ադա, պեկ, վալի, տաճկաց փաշաներու: Անզգամ Թուրք մեծաւորներու աչքին փուշ էր ան: Դիւղին մէջ տակի կարգ էր անցեր ալ,— «տաճիկներուն մէջ Թաք Հասան, Հայերուն մէջ Տէրօն Պէյրոս»: Զօպան Մուլլաենց Հաճի Օսման — «Իթրա Մամուրի»ն չմոռնամ: Եաւաննէնց տանը դէմ էր տունը: Գինեմոլ մըն էր. Քուրդի սերունդ: Տաճիկները «խզըլպաշ» կը կանչէին: Բարեսիրտ էր եւ չատ հայասէր: 95ի Յարդերուն չատ հայերու կեանքն ազատեց:—

Ե.— Աչքառու պատուհասները.— Հաճի Օսման Ագա (Հաճի Քիւչիկ Ագա), Խարաչորէն եկած Քուրդ ցեղապետը, հսկայակազմ, գեղանարտոյց, անվեմպրելի սիրական անհատականութիւն մը: Հաճի պեկին քոյրը իրեն կին առաւ. նահանգային վարչական ժողովին (Մեճլիսի Իտարա). անդամ ընտրուեցաւ. քիչ առենէն ամբողջ դիւղը — Հայ Տաճիկ, ազա — էշգըյա — իր բռկոտոց ճանկերուն մէջ առաւ եւ մխահեծան սիրապետեց:— Իր առենը կառավարութեան գուռը երթալ չկար. ինքն էր կառավարութիւնը եւ իր խոնախը՝ գատարան: Կը սպաննէր, կը ձեծէր, կը բանտարկէր, կը կեղեքէր, կը հարստահարէր եւ կը հարստանար այս վերամարմնացած Ներոնը:

Այս մարդակերպ ճիւաղը միայն մէկ բարի կողմ ունէր — խստապահանջ պաշտպան եւ ախոյեանը եղաւ կանացի նամուսին եւ ընտանեկան բարոյականի:

Թաթ Հասան կը հարայով (Cancer) սատկաւ, սերունդը անցաւ. խոնախին գուռն ալ գոցուեցաւ, մինչեւ որ Հայ մը դնեց եւ չէնցուցզայն: Հաճի Համիտ աղա (Քոռ Համիտ — Թաթ Հասանի յօրինած մակդիրը), Հաճի Քիւչիկ Ագային տեղը բռնեց. ամէնէն ցած անբարոյական եւ արիւնարբու եւ անօրէն տաճիկը: Իր խոնախը՝ գողերու, մարդասպաններու որջ մը: Ալիշենց Ամիտ՝ եղբայրը Մաթաֆա, Քոռ Օղուշենց Հայտար՝ ծանօթ էշխյաները, իր գործիքն էին:

Գող Զիլֆօ եւ եղբայրը Մեմմեթ Զավուշ — Քուրդի սերունդ — ատպակներուն ամէնէն նշանաւորը եղան: Գիւղին եւ օվայի Հայ ու Տաճիկ բնակչութեանց մէջ ահ ու սարսափ ձգած էին: Կարճ եւ խիպաթ, եւ սպաննող ալ՝ Հայն ինքնապաշտպանութեան համար. ունէին «գողերու պատիւ»ի չափանիշ մը, որ կը դասաորչէր զիրենք՝ դիւղին միւս լղճուկ սրիկաներէն: Քոռ Համիտ՝ միայն ասոնցմէ կը վախնար — զինքը չախուռուած էին անգամ մը —, եւ չկրցաւ իրեն հպատակեցնել այս երկու անկախ չելուպակները:

Ագա եւ աչքառու Թուրքերու նոր սերունդը, անարհեստ, անկիրթ եւ դատարկապորտ՝ կրկֆներու բաժնուեցան, պարապչախ ունենալով էֆէնտունց Հաճի Էմին եւ Քոռ Համիտ ապօրէն տղան Շեւքը: 1890–էն մինչեւ 1915, ասոնց զրազումն եղաւ խումարը, ամէնէն աղտոտ անասնակութիւնները, ձեծուրտուք, զբոսանքի Քուրդ զործակիցներու հետ՝ պիչերային ցածանոց գողութիւններ, մարդասպանութիւններ եւ ամէն կարգի խժդժութիւններ, դիւղին եւ չրջակայքի Հայ համայնքներուն մէջ:— Ասոնց հետեւեցան Հաիվերտոնց եւ Զիլֆօ Զաւուշ:

Զ.— Թուրք ընտանիքներուն մէջ միայն 3–4 բնակչով կային, որոնք՝ ձեռքերնին մնացած քանի մը կտոր սեփական հողերը կը վարուցանէին: Մնացորդը ճուավարակ: Ասոնց ամէնքն ալ անձնական տուները ունէին. միայն փոքրամասնութիւն մը այդիներու տէր. չատեր աղաներու այդիներուն վարձակալները: Տաճիկներուն գլխաւոր զբաղումներն էին այգեզործութիւն, իչապանութիւն, երզատութիւն (բանուոր), աղաներուն քով մշակութիւն, «պաքթիայ»ութիւն (ոսոխկան), եւ... մեծաւ մասամբ՝ գողութիւն: Թուրք սափրիչ մը, մսավաճառ մը, բաղնեպան մը եւ Չաղչիպան մը,— այս եղաւ Թուրքին բաժինը դիւղի ճարտարարուեստին մէջ...:

Բ.— ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Ա.— 1890–ին երկու մզկիթ (ճամի) կային: Հին ճամին՝ դիւղին տաճկաթաղի կեդրոնը, հողալրուրին վրայ էր. պղտիկ քառակուսի չէնք մը, անտաչ քարերով եւ ցեխով մսսի չէնք մը, անտաչ քարերով եւ ցեխով մասի ձուցուած պատերով, աստղածածկ դոր տեներով, եւ կարճ քառակուսի մինարայով մը: Գիւղը հաստատուող առաջին Թուրքերը կառուցած են եղեր, Հիւսէնիկի եւ դիւղին վարպետներուն ձեռամբ:

Վարի ճամին, նոր մզկիթը, դիւղին արեւելեան եզրն էր, բաղնիքին քով: Պատերը կոփածոյ քար՝ կրաժած, տանիքը աստաստաղակաձեւ, նորաձեւ, հաստատուն եւ ճաշակաւոր չէնք մը, բարձրուղէշ կլորաձեւ մինարէով: Մեհրապը — ամպիոնը՝ ուր իմամը կ'ելլէ քարոզելու տաեն — դեղարուեստի գլուխ գործոց մ'էր: Ձարտարապետական էր Մեքօնենց Պետրոս վարպետը, որ նաեւ յօրինողն ու չինողն էր մեհրապին, մինարէին եւ առաստաղակալին, հետը ունենալով իր Պօղոս եղբայրը, Մինաս,

Աջաւտուր եւ Ուհան՝ Նամաբ, եւ Երզմնիկցի Մղտեսի Պօղոս եւ կարմրցի Պեյրոս, քարակոփ եւ որմնադիր՝ վարպետները: Հին մզկիթը, արդէն խարխլած՝ 1872–ի երկրաշարժին վրաս:

Այս չէնքը նորոգելու միջոցին էր որ Պետրոս վարպետ գաւառ բնիկ հոգանօթները:— Վարի ճամիին խամն (քահանայի համապատասխանող) էր Հայթաենց Մոլլա Մսթաֆա — Մենծ խամը՝ 120 տարեկան—. Վերի ճամիինը Մայօղլոնց, Հաճի Օսման Էֆէնտի — Զորպ Մոլլան: Միւս երկու խամներն Էֆէնտուներց Հաճի Օսման եւ ապան Հաճի Հիւսէյն Էֆէնտիները, որոնք Վարի ճամիին մէջ կը քարոզէին, հանդիսաւոր օրերու աթիւ միայն:

Հաճի Հիւսէյն Էֆ· 40 տարի... Մուրանը ուսումնասիրեց..., Բազաքին մեծ Մուֆթիին կեդրոնական Մեսրեսէին (պլերոց) մէջ, ծնկաչոք:

Արաբերէն լեզուին տարանալ, Մուրանը դոց ընել և անոր մէկ մի բառին «հապար և մէկ» իմաստները վերլուծել..., այս էր ան ժամանակի Թուրքերուն խմաստութեան ոլորան ու չափը: Գիւղին չորս խամներն ալ իրաւասութիւն ունէին Ֆեթվա տալու (Շերիաթի վերաբերեալ հինգաոտ խնդիրներու վրայ՝ խլամ օրէնքէն պրաւոր արամազատութիւն մը):

Բ·— Խամը տաճիկներուն քահանան էր· մզկիթին մհասեծան տէրը: Պաշտօնն էր քարոզել, նիքեահ (պսակ) կարել, Թլփատել, մեռել թաղել, եւ տաճիկները գերազգիս պահել՝ կեավուրին դէմ: Ասոնք ալ կը վարձատրուէին տարեկան կամաւոր տուրքերով, վախըֆներէ (մզկիթին նուիրուած կալուածք) եկած հասոյթներով, եւ նիքեահէ, սիւննեթի (Թլփատութիւն), մեռելի եւ Պայրամի օրերու նուէրներով: Խմամները կանանչ փաթթոց կը կապէին ճերմակ Ֆէսերու վրայ: Գիւղին խմամները չատ աշակերտներ ունէին, որոնք Մուրանին տահմանագծուած դասընթացք մը՝ 5–6 տարիէն յրացնելով, կրնային տատնալ Հաֆիզութեան կարգը, իրաւունքը՝ ճերմակ փաթթոց կապելու, էֆէնտի կոչուելու, եւ մինարէէն էզան կանչելու:

Խմամներ, Մոլլաներ եւ Հաֆիզներ պինուորագրութենէ եւ պինուորական վճարելէ զերծ էին: Այնպէս որ՝ չնորհիւ բարի խմամներու վարձատրուած Թոյլտուութեան, գիւղի ազաներուն եւ բարեկեցիկ Թուրքերուն բոլոր պինուորդու ազաքը՝ իմ մեզաց, Հաֆիզ էին, եւ պինուորութենէ զերծ, ճերմակ տարուխով (փաթթոց), էֆէնտի, պոչով, դատարկազլուխ սրիկաներ, ամէնքն ալ: Ծանր եւ վիրաւորիչ որակում, բայց պատմութիւնն է խօսողը:

Գ·— Գիւղին Թուրքերուն մէջ՝ արդիական կրթութեան, մտաւոր զարգացումի, կամ մըշակութային վերելքի ոեւէ ձգտում եւ ճիգ գոյութիւն չունէր: Աղջկանց դպրոց չկար· իսկական սեռէն մէկ հատ գրել կարդալ իսկ չէր գիտէր եւ այրերուն 100–ին 95–ը անգրագէտ: Տըղայոց համար մէտրեսէ (դպրոց) մը ունէին, ձանիկոզալենց ազրիւրին քով· պզտիկ սենեակ մը վերնայարկ, 15 ոտք X 20 ոտք տարածով: Ջամուռով չինուած գետինը փռուած փսխաթներու վրայ, մէկմէկ մինտար տախերանին՝ ծալապատիկ կը նստէին աշակերտները, ամբողջ սենեակը լեցլեցուն: Մեր հին տանը մօտն էր պլերոցը· երեք օր ալ ես յաճախեր եմ. կը յիշեմ ծերուկ խոճան, սենեակին վերի կողմը մինտարին վրայ նստած եւ բարձի մը վրայ նստած, ծանրալուծ եւ կարճատես. ձեռքին մէջ կրկոյն գաւազան մը որ սենեակին մինչեւ կէսը կը հասնէր: Բոլոր աշակերտներ միաժամանակ, իրենց դասերը բարձրաձայն արտասանելու էին, խոլ խոճային լսելի, ժամերո՛վ: Վա՛յ ձայնը կտրողին· խոճային գաւազանէն մշտոց մը՝ կողքին: Երեւակայեցէք բարեկան ժխորը այդ խաժամուժին: Ալիֆ-պէն գրել կարդալ, քանի մը արաբերէն բայերու խոնարհում, Մուրանի քանի մը կարճ կտորներ պոց ընել, ասոնք էին սորվածներն 4–5 տարուան մէջ, վերջէն մոռնալու պայմանով:

Օրը Թերթ մը Թուղթ (պատուհանները թղթելու համար գործածուածէն) ալիֆ-պէ գրերով լեցնելու էին՝ երկու երեսն ալ: Աշակերտը՝ Տիվիտ մը (արդյոք չինուած կապարտ) գօտին գարկած, գրքակալ տոպրակը ուսէն կախած եւ միւնտարը անութին տակ, տաբրներ կ'երթար մէտրեսէ, եւ կ'ելլէր անկէ՝ առնուս, անկերթ եւ... պոհ:

Դ·— Տիվիտը,— Արդյոք հատ Թիթեղէ ձեռակերտուած՝ կամ ձուլածոյ էր, փորագրութեամբ կեղտպարպուած: Կոթի նման երկայն (տասը մատի չափ) գրչակալ մը եւ Թանաքակալ գլուխ մը իրարու փակցուած· գլուխն ու կոթը ունէին խփոցներ՝ գրիչ մէյեան պոց պահելու համար: Տաճիկներուն գրիչները խամիշէ (եղէգ) էին: Ոոճան միայն կրնար կտրել այս խամիշները գրելու յարմար ձեւով· խոճայուհիան կարեւոր մէկ գրաղումն էր խալամ կտրելը: Գործածուած մելանը սեւ եւ Թանձր էր· արաբական խէժ եւ կաւաւոտի ձէթի խս (մուր) իրարու հետ՝ չրաղ եփուած, որ գիւղը կը շինուէր: Թաժա գրուածքներ չորցնելու համար, ծծուն Թուղթի տեղ՝ կը գտնէին ճերմակ աւազի բարակ (ազացուած) փոշի, որ գուրսէն կը գընուէր: Հայեր ալ կը գործածէին Տիվիտը, բայց հայ–գիւղի համար հինաւուրցները վհատուր՝ իսկ վերջին հարիւր տարուան չրջանի սերունդը պղպատէ ծայրով գրիչ կը գործածէին:

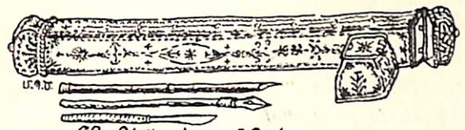

62–Տիվիտ, խալամ, Չախա

Թուրք գրականութեան եւ գրչագրութեան մէջ, Էֆէնտոնց Մսթաֆա Էֆէնտին ամէնէն առաջնակարգն էր: Պէրպէր Աւագի ազան Մարտիրոս, Պոյաճեան Փիլիպպոս, գրքեա խմբագիրը, եւ եղբայրը Յարութիւն՝ Թուրք գրի եւ գրականութեան նախնական դասերը այս Թուրք վարպետին առջեւը ծնկաչոք սորվածն են, գիւղին չատ մը Թուրք պատանիներուն հետ միասին:

Ամէն առտու, նախաճաշէն վերջ, այս Էֆէնտիին ընդունելութեան սրահին մէջ կը չարուէինք կարգաւ մեր դասերուն համար: Եւ դասերը ձրի էին: Զէ՞ որ ինք մեր գիւղին ազան էր..., : Բնականապէս ակնկալելի էր, սակայն, որ Հայ ազոց պապեր չմոռնային գինքը, Ծնունդի եւ Նոր Տարուան առթիւ: Այս Էֆէնտին ոճրագործ աւեանի մէկ ճիւղին մէջ երկրորդական գրագրի պաշտօն մը ունէր չատ պզտիկ ամսականով մը:

Էչկինոց Հաճի Մըսթաֆա Էֆէնտին ալ աշկերտներ ունէր — Թուրքերէն. եւ Նահանգային Բազաքական ժողովոյ առաջին գրագրի պաշտօնը վարեց 25 տարի: Ամէն առտու, գիւղի պաշտօնատունը գնաց եկաւ Հիւղէն Մէզիրէի պաշտօնատունը գնաց եկաւ իր ճերմակ իշուկին հետ, 60 ղուրուչ (իրր 3 տոլար) ամսականով: Հարիւր Թրքական ոսկիով գնած էր այդ պաշտօնը, որուն չնորհիւ կրցաւ մեծ հարստութիւն դիզել· օրհնեա՛լ կառչոք...:

Ե·— Թուրք համայնքին մշակոյթի եւ ժամանցի միակ կեդրոններն էին ազաներու տաքուկ օտանները: Կրէֆներ (կոզմնակիցներու խմբաւորում) իրենց հետեւած ազաներուն օտանները կը հաւաքէին, ձմեռ իրիկունները, քաղաքական լուրեր եւ հէքեաթներ լսելու, գրոյցներ փոխանակելու, կեավուրներուն հանդէպ տեսլութեան հուրը իրենց մէջ վառ պահելու, եւ չատ անգամ ալ, Հայոց կամ հակառակորդ կրէֆներու դէմ գաւեր սարքելու համար:—

Գ·— ԹՈՒՐՔ ԸՆՏԱՆԻՔԸ, ԲԱՐՔԵՐ

Ա·— Գիւղին Թուրքը, ընտանիք, ընտանեկան յարկ, ընտանեկան կեանք չունէր: Ինչ — չաղախը — այր եւ կին միաւորող եւ ընտանիքը կայունցնող միակ ազդակը — անոր ըմբռնողութենէն դուրս էր: Անոր համար՝ ընտանիքի խոչոլ — պատկերն էր Հարէմ (կանանոց) մը՝ իր վայելքին գերի ազիկ կիներու, որ, ըստ հարկին, իրեն համար տուն ալ պահէին, իր այրին մէջ աշխատէին ալ, եւ՝ պատահաբար ալ, զաւակներ ծնէին: Կնիկներուն Թիւը քակին տարողութեանը համեմատական էր: Ազանները եւ ունեւորները, քիչ բացառութեամբ, մէկէ աւելի կիներ կը պահէին. մեծաւորութեան նշանակ — նախանձելի վիճակ մը:

Ազքատ Թուրքը սոխպուած էր մէկ կնիկոջ հարէմով սկզբնաւորել իր «ընտանիք»ը եւ մէկ–մէկով չարունակել: Որովհետեւ, ուզած ժամանակը՝ պառաւցած կինը ձգել եւ նոր մը առնելու դէմ օրինական — կրօնական արգելք մը չկար: Հին կօչիկ մը նետել եւ նոր մը գնելէ աւելի հեչա եւ աւելի ազան· չատերուն համար կողով մը Թարմ ճերմակ Թուղթի կամ որթատունկի մը խաղողի փոխարժէքը — իսմամին վճարելի պսակապին մը — բաւական էր: Ամուսնաթողութեան հարցին մէջ կինը ձայն չունէր, երկան քահանայքն էր վճռողը: Այնպէս որ, կնաթողութիւնը՝ մասնաւորապէս ազքատ դասակարգին մէջ, սովորական երեւոյթ էր: Բազմակին հարէմներու մէջ, նախանձորդութիւն, տանեցոդութիւն, դպրոցական կիներու մէջեւ, գաւեր իրարու գաւակներու հանդէպ, ամէնօրեայ արարուածներ էին. երբեմն՝ ոճրագործութիւններ իսկ կը պատահէին: Ընտանեկան խաղաղ եւ սիրամած մթնոլորտ, տաքուկ եւ մտերմիկ չարաբերութիւն բացակայ էին: Այսպիսի ընտանիքի մէջ, Թուրք կնոջ դիրքը անապահով եւ խախուտ էր· ուսած տեսած էր չարձակուած ուրիշ ազբատ եւ կայաներ որոնել: Ի բեկ հեզ եւ

վայելչասէր, մտաւոր զարգացումէ զուրկ եւ անուս, եւ այլ մարդուն պատկերը եղող Թուրք կինը՝ կեանքի միակ խաղալն ըրաւ ամէն գնով հաճոյանալի եւ յանկուցիչ յատկութիւնով մը ըլլալ..., իր էրկան եւ... որեւէ մկնուն:

Մայրութիւնը տաժանալից, գեղ ու ձեւ խաթարող էր եւ չատ անբաղձալի, սէր ու նկարագիրը՝ չքնաղուած եւ յուժգին ապրանքներ էին. ուստի պճնողութեան եւ պչրանքի գեղարուեստը ընտրեց բնագրաբար. կը հագուէր՝ կը սգուէր մեղկապէսս, մաքուր եւ կոկիկ զբաղեւոյթով միշտ. կը հինայէր ձեռնոցները՝ ձեռքի եւ ոտքի մատները, աչք յօնք կը ծարիրէր, այտ ու շրթունք կը ներկէր, անուշաբոյր իւղերով կ'օծուէր, եւ... կը ծխէր ալ: Ուրիշ ի՞նչ կրնար ընել «հոգի չունեցող, էմահաճոյքի համար սահմանուած էակ մը»:

Բ.— Ընտանեկան բարոյականի վիճակագրութիւնը բացակայ էր պիւղին Թուրքերուն մէջ, առհասարակ: Իրենց ընտանեկան յարկերը, ի բացառեալ քուրդ սերունդէ եկող քանի մը ընտանիքներ, անբարոյութեան եւ անառակութեան ժահրաբոյր ճախճախուտներ էին — ապականութեան օճախներ: Այս հոլիմնեբուն կերտած եւ պատրաստած Թուրք սերունդներուն մէջ, համեստութեան, պարկեշտութեան, պղնուութեան եւ բարեկրթութեան տարրական առաքինութեանց բնագդը մեռած էր արդէն: Իրենց առօրեայ կենցաղին եւ մէջ-յարաբերութեանց մէջ, անոնք ներմուծեցին՝ վաղուց մշակուած եւ նկարագիրը դարձած անասելի բարքեր եւ մոլութիւններ՝ փաեցնող ախտերով զուգորդ:

Ահա այս թուրքերն էին՝ որ, մեր նահապետական մաքուր պիւղին մէջ, երեք երկու՛ր դարե՛ր մեր զրացիներն եղան..., եւ ի վերջոյ՝ մեր դահիճները:

Գ.— ԹՐՔԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՑԹՆԵՐ:—

ա.— կրնամ առանց վարանելու հաւատալ թէ՝ Բարձանճի Թուրքերուն 100-ին 99-ը չէին նկատեր սէրը իրրեւ անհրաժեշտ եւ բնական ազգակ՝ ամուսնութիւններու սկզբնաւորութեան մէջ: Ամուսնութիւնը անօրինութիւն մ'էր ամբողջին վայելքին ծառայելու առհասնուած: Այս անօրինութեան դործագրութեան մէջ տղայ աղջիկ խօսք չունէին. ծնողքն էին կարգադրող եւ առաքինութիւններ կազմելու մէջ՝ ընտանիքի վարկ, դիրք, առեւտրական եւ ուրիշ նեւրութիւն մեծ դեր կը խաղային: Երկու եղբօր պատկներ կրնային իրարու հետ ամուսնանալ. հօրը պարտք հաշուելու պէտք չկար:—

բ.— Նշանուիք եւ Հարսանիք:— Տղային մօրը կ'իյնար աղջիկ որոնելու եւ ընտրելու գործը, որովհետեւ ան միայն պատեհութիւն ունէր աղջիկներ տեսնելու: Դրացի Հին կը յանձնարարէ տղային մօրը՝ Հասան տղայ աղջիկ կուզիչը. «սերմի պտղով պտուղ, լուսընկայի կտոր, մեհենուէի պէս անուշարոյր, ճրագի պէս աչքեր, երկայն մազերով, աչք յօնք՝ խալամով քաշուած, այտերը Քիւրքի խնձորի պէս կարմրատուն, ակռաները սատափ՝ նուռի հատիկներու պէս չարուած, հիանալի պարող «հիւրի խըզդ»ի մըն է, քու Մեմմէպիզ յարմար»: Տղային մայրը կը տեսնէ կուզիչը, բաղնից մէջ, եւ պարէգին մէջ պարելու առեն. կը հաւնի, եւ կը պատմէ էրկան: Էրիկ կնիկ, իրիկուն մը, կուզիչի պապուն տունը կ'երթան քիվրայլին (1) հետ: «Սելամը ալեյքում», կը նատին, սուրճը կը խմեն, սարէն ձորէն կը խօսին: «Մարդպարէն օրհնքովը եւ Ալլահին հրամանովը ես եկեր եմ քու աղջիկդ իմ տղայիս ուզելու, Հասանն տղա, ասոր ի՞նչ կ'ըսես», կը սկսի տղային հայրը: «Ալլահը խըսամէք ըրեր է նը կ'ըլլայ» կը պատասխանէ Հասան, եւ սակարկութիւնը կ'սկսի: Հայրերը էր հախսի վրայ կը խօսին. տղան ո՞րքան կրնայ տալ: էր հաճին կնկութեան գինն է զոր էրիկը պէտք էր վճարել կընկան, կնիկը, բարկելու առեն. քառասուն փարայէն մինչեւ հազար դահեկան — մեր պիւղին մէջ: Մայրերը, ուրիշ օտայի մը մէջ՝ ճիհեղի (օժիտ) մասին կը բանակցին. աղջիկը ո՞րքան օժիտ պիտի տանի հետը: Երբ կարզադրութիւնները կը լմննան եւ աղջկան հայրը կը հաւանի, տղային ծնողքը նշան կուտային օղ, մատնի, ապարանջան, իրենց կարողութեան համեմատ արժէքով: Օր մը վերջ, աղջկան ծնողքը կ'երթան տղային տունը, աղջկան կողմէն նշան տալու, եւ հոն կ'որոշուէր հարսանիքի օրը:

դ.— Հարսանիքի նախօրեակին, աղջկան կողմանէ երկու վկաներ՝ իմամին հետ կ'երթան տղային տունը թագրիր տանելու — տղային յայտարարութիւնը՝ աղջկան տէր ըլլալու. եւ տղային կողմէն՝ երկու վկաներու հետ իմամը աղջկան թագրիրը կ'առնէ:

(1) Քիվրա տան. կնքահայր

Այս ձեւակերպութիւնները լրանալէ վերջ, տղային տանը մէջ, չորս վկաներուն եւ տղային եւ աղջկան ծնողացը ներկայութեանը, իմամը օրհնքին համաձայն կը վաւերացնէ էր-հախին՝ եւ նիխեահը կը կապէ, Մուրանէն քանի մը համներ արտասանելով: Այս միջոցին, տղային տունը թմբուկին ու փողը զարնող, նուագարաններ նեբսը՝ սկսած են հարսնիքը, եւ հարսնեւտունը եւ ու գնալ մէջէ: Նիխեահէն վերջ, հետեւեալ իրիկունը, հարսնեւոր կիներ եւ աղջիկներ, կին սափրիչի մը հետ կ'երթան աղջկան ձեռքերը եւ ոտքերուն մատները հինայ դնելու: Սափրիչը — պէրպէր Զիլֆօֆ կինը, որ իմամէն արտօնուած միակ կինն էր գիլիֆ կարող — հարսնցուն գիլիֆները կը կարէ (ճակատին երկու կողմը՝ ականջներուն վրայ ինկած մազերը՝ մնացած դանդուրէն քիչ մը կարճ կարել), Մուրանէն գոց ըրած մէկ երկու պառչամ տուն՝ համար մրճմնջելով: Աղջկան ձերկերութիւնն էր այս — կրօնական ծէս մը որ կը կատարուէր աղջկան հարս եւած առեն:

Առտուն, տղային հարսնեւորները՝ հետաոան եւ ձիաւոր, հետեւինն թախտրաւանի մը երկու զարգարուած ձիերով տարուղ, տաւուլ զուրնայով, սազ քէմանչայով, տաֆիով քոչակով (տղայ պարող) հարսնատուն կ'երթան, առանց փեսայի, եւ հարսն ու հեջապնիկները թախտրաւանի մէջ զրած՝ կը վերադառնան. թախտրաւանին կը հետեւին մէկ կամ աւելի ջորիներ՝ բեռցուած հարսին ընծայ-օժիտներով: Հարսնիքի թափօրը կանգ կ'առնէ Զայը: Զիաւորները հոս առեն մը ձիարշաւ խաղալէ (ուղիք խաղալ (1) վերջ՝ կը յառաջանան դէպի փեսային տունը: Հարսը դրան սեմին ներս չմտած տղային էիրվան (կնքահօր համապատասխան), սեմին վրայ կը մորթէ խորոզ (աքաղաք) մը կամ խոչ (խոյ) մը՝ իրրեւ խուրպան:

Խուրպանի խորոված առաջին բաժինը՝ հարսն ու փեսան կը ճաշակեն, առաջատ մանեակ առաջ: Փեսան գլխի դրան վերեւի պարզամէն՝ հարսին եւ հարսնեւորներուն վրայ կը ցանէ չամիչ, լեղլեպու եւ մանր գրամներ՝ երբեմն:

Հարսնիքի մեծ խնճոյքը պատրաստ է, եւ խրախճանքը կ'սկսի: Գլխաւոր կերակուրն է Զարտա փիլաւի — մեղրով կամ առատով առուցած բրինձ ապուր—:, որ հայոյի էշկեկինի (հերիսայ) տեղը կը բռնէր. նաեւ խուրպանի միս — գառնուկի խորոված, գինիի տեղ՝ չհրկէթ: Հարսնեւորներ կ'ուտեն, կը խմեն, տաւուլ զուրնայով, քէմանի ու քոչակով կը պատրճանան: Խնճոյքի պահուն՝ դուռը բաց կ'ըլլայ. ներսը — գրացի, օտարական, մուբացկան՝ անխտիր — ամեն մը գարտա փիլաւի եւ կտոր մը խուրպանի միս կրնար հոն ուտել կամ տեղ տանիլ:

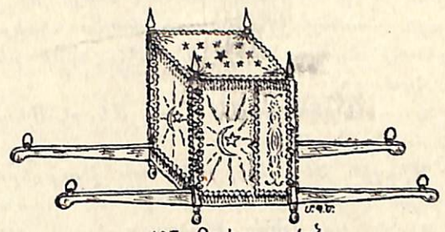

105— Թախտրաւան (Գ. հատոր)

Թախտրաւանը գոց գահաւորակ մըն էր, զոր Թուրքեր կը գործածէին հարսնիքներուն մէջ, հարսն ու հարսընկերները փոխադրելու համար: Կազմածը շինուած էր ժիր փայտի ձողերով. ծածկուածքն ու մուտքին վարագոյրը՝ գունագեղ ասեղնագործուած էթան պատառ էին կազմածին ձողերուն վրայ կուռ կոնկուած օղակներով: Մէջի կողմը տպածոյ մետաքսով աստառուած, նստարան եւ յատուկ գորգով երեսուած եւ կակուղ բարձիկներով յարդարուած:

Թախտրաւանը կը տանէին՝ յետ եւ յառաջը լըծուած երկու զարգարուն ջորիներ՝ ջորեվարով: Ամբողջ կազմածքը գիւղացի Թուրքի մը սեփականութիւնն էր. մեկը Ուլ Օվայի մէջ:

Սպասարկութեան վարձքը բարձր էր, այնպէս որ միայն հարուստ Թուրքեր թախտրաւան կ'ուներնային: Աղճատ ու Ռուրդ՝ իշով կամ (գրաստ) կը փոխադրէին իրենց հարսները:

դ.— Ամուսնալուծութիւն.— Այս խնդիրը լուծելու համար՝ Իմամի, Խատիի (Մուրանի օրինաց պատասխ) դիմելու հարկ չըլլար: Ջուր խմելու չափ դիւրին, այս կին թարկելը: Ցարդի կամ փարտի չիւղ մը կ'առնէր էրիկը, եւ իր գլխուն վրայէն եաին նետելով՝ «Ենիքեահէն պենուէն պոշ օլսուն» (Պահպ իմ կողմէս չեղնայ Թող ըլլայ) կ'ըսէր կնկան ներկայութեանը: Եւ ամուսնալուծութիւնը կ'ըլլար բացարձակ եւ անդառնալի, Մուհամմէտի օրէնքով: Անմիջապէս՝ կնիկը՝ այլ ևամահրամ էրկան համար,

(1) Տես գիւղին գլուսաւիճները:

երեսը ծածկելու էր, եւ իր էր–հախին գանձելով մօրը տունը երթալու էր: Նախանձի կամ բարկութեան նոպայի մը մէջ ևիբեհաը պօշ ըրած ըլլալուն պարագան՝ ղէչացած էրկան իրաւունք չէր տար, կինը նորէն ետ կանչելու:

Առանց կնոջ էր–հախին հաստատ տեղը կապելու՝ Իմամը նիքեահ չէր կրնար կըտրել: Հարուստ թուրքերուն մէջ, մեծկակ դումար վճարելու հարկը՝ կարեւոր արգելական մ'էր կնաթողութեան: Բայց ոչ աղքատին համար: Բառասուն փարա հերիք էր նիքեահի համար՝ ասոնց մէջ, շերիի բերելու համար:

ղ.— Հաճը երթալ — Մեքքէ–Մեհինէ ուխտաղնացութիւն:

Գիւղին ծեր եւ չափահաս թուրքերուն՝ կեանքի գերագոյն բաղձանքն ու վաստակը էր Հաճը երթալը: Հաճիութիւնը անցեալ եւ ապագայ մեզաց եւ անօրհնութիւններու բազմութիւնը քալող եւ ծածկող թալիսմանն էր — անցախօսը՝ հուրիաթնակ ևեննեթին գուռը բացող: Հապա Հաճին մէջ մեռնո՞ղը. fուրfով, փոսքով եւ գեղին վառուճով գո՛ր հուրիներու գիրկը կը տարուէր, երկու հրեշտակներու թեւերուն մէջէ:

Հաճապնացը՝ ճամբայ ելլելէն առաջ, տաճիկ հայէ հալալութիւն կ'առնէր: Ողջ առողջ վերադարձին ալ խուրպան կը կտրէր եւ խալամ աղքատներուն կը բաշխէր: Երուսաղէմի Սողոմոնի տաճարը այցելելը էական էր հաճիութեան: Բազում էին այս հաճիները գիւղին մէջ: Ասոնք, ա'լ ապահովագրուած մագէ–կարմուճէն անցած առեն ևեհեննեմը իյնալու վտանգին դէմ, եւ իրենց բնազդային ոխերիմութիւնը հաճիութեամբ գերադրդուած, մեծագոյն պատուհասները դարձան Հայ գիւղացիին գլխուն:

Ե.— ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄ:

ա.— Սկիզբները, Թուրք համայնքը վարչական կազմ չունէր: Զոքեալի Զատա Հաճի Յանըմ, տգեղ Հաճի Թահար պեկ, Հաճի Քուչուկ ազա կառավարիչին գիւղը — Հայ–Տաճիկ —, գերիշխան: Ասոնցմէ վերջ եկաւ Հաճի Մայնքային Ժողովը, որուն 10–15 ազանները (անդամ) կ'ընտրուէին Թուրք ժողովուրդէն, ազաներու օտաներուն մէջ, եւ միշտ ազաներու կողմնակիցներէն: Այս չրջանին ոխրոտ առաջնորդներն էին Հաճի Մըսթաֆա Էֆէնտի — ամէնէն ապշեցիկը —, Բոռ Համիտ եւ Քել Նեճմէ ազաները: Այս ժողովներուն մէջ, Բոսանէնց Թաֆ Հասան միակ ազան էր, բանիմաց, անկախ եւ անվախ, եւ մնաց ազայ մինչեւ իր մահը: Ժողովը ունէր գործակալ մը, Մըհթար տիտղոսով: Ասոր պաշտօնն էր Թուրքերէն տուրք հաւաքել, Հայոց խոճապաշիին հետ կառավարական հրամաններ եւ հրահանգներ փոխադրել, եւ գործադրութեանը հսկել. տուներու, ընտանի անասուններու, եկամուտի, այգիներու եւ դիների տուրքերը որոշող պաշտօնեաներուն հետ գործակցիլ, անոնց տեղեկութիւններ տալ, եւ կաշառառութեան մէջ–նորդ ըլլալ: Ամսականը..., ի'նչ կաշառք որ կրնար ճլըզկել — զլխաւոր եկամուտը —, եւ ինչ որ կրնար փրցնել Թուրքերէն, անոնց վճարած տուրքերուն համեմատութեամբ— չէին գումար մը, որովհետեւ գիւղին եկամուտ արտադրողները Թուրքերը չէին, եւ կառավարական տուրքի ճնշող բեռը Հայուն քամակին վրայ կը ծանրանար, մի'շտ:

բ.— Հոս կը վերջանայ Բարչանճի Թուրքերուն համայնքային կեանքի այս համառօտ չարժապատկերը, զոր կը յանձնեմ պատմութեան: Շա՛տ չափաւոր, ճշդրիտ եւ աննախապաշար նկարագրական մը:

Վկայաթուղթե՛րը... իմ աւերակուած եւ ամայացուած գիւղս, եւ անոր մէջ Հայուն առեղծած մշակոյթին քարուքանդուած արժէքնե՛րը. մեր նահատակուած պապերու անթաղ ոսկորնե՛րը. մեր մայրերու, քոյրերու եւ հարսներու կարաւանները՝ որ կորա՛ն անապատներուն մէջ, եւ գոհերուն վերապրող սերունդը՝ որ ամէնուքի մէջ կը տեսայի՛ ազօր. եւ անհայ ու որբացած գիւղիս վայրենատեսիլ վիճակը՝ իր ներկայ տաճիկ եւ խալամ մուհաճիրներու ձեռքին մէջ, գարակուսած ամէն բարեկրթական ապրումներէ...:

2 — ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Ա.— ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐ:— Գիւղին առաջին ընտանիքները որո՞նք են, ասոնք ճիշտ ա՞ւրէկ եւ ե՞րբ եկած, ե՞րբ չինած են գիւղը, եւ հասատուած հոն:

Այս կէտերուն վրայ որոշ ժամանակագրուած պատմութիւն չունինք:

Մեկի հասած աւանդութիւններ չա՞տ ազօտ են, եւ լուռ՝ Թուականներու մասին, բայց միակ արժանահաւատ ապրիլը՝ համայնքէն ընդունուած:

ա.— Շատ դարեր առաջ, երկրին ներսէն, Կովկասէն, Անիէն, Կարինէն, Մուշէն, Զարսանճագէն եւ ուրիշ տեղերէ, զուլումի եւ ապրուստի տաժանքներէն ճողոպրելու յոյսով, դէպի Զորրորդ Մեծ Հայք եւ Կիլիկիա — աւելի ապահով եւ բարեպատշաճ նկատուած — ընդհանուր գաղթի չրջանին եկող Հայերու սերունդներն եղած են Ուլ Օվայի գիւղերուն չինողն ու չէնցնողները:

Բարչանճ գիւղի հին եւ արմատ–ընտանիքները ամէնքն ալ, սակայն, ուղղակի Բալուի պատուհէն գաղթեր են, եւ գիւղին բնակչութիւնը մեծաւ մասամբ, այս ընտանիքներու ճղաւորումներն էին:

Մնացածները — 100–200 տարուան վերջկեհներ — եկած են Ծովքէն, Խարաչորէն, Կիմիչ Մատանէն, Զնքուչէն, Խարբերդ Գաղաքէն եւ Օվայի միւս գիւղերէն:

բ.— Հինաւուրց Արմատ–ընտանիքներն — իրենց տասնեւտրութեան չարքով — էին Թորկանք, Մանասէվենք, Նորսէսենք (Ներսէսենք), եւ Պողկաճիֆ: Ասոնցմէ յետոյ Մխաքենք, Ոսճկանք, Մանասէվենք, Նորսէսենք (Ներսեսենք), Թաթօնենք, Գոգոճենք (Քիլարճոնք), Ծերօնենք, Տէփօնենք, Պոյաճոնք, Բալուբցոնք, Սաֆարենք եւ Եաւանենք: Ասոնց Բալուէն գաղթած ըլլալու մասին եղած աւանդութիւններու վաւերականութիւնը բացայայտ կ'ըլլայ, երբ կը բաղդատենք մեր գիւղարարքառը, Ասուլիսները, տիրող սովորութիները, աւելորդապաշտութիւնները, կարգ ու սարքը, ճարտարարուեստի եւ գիւղատնտեսային նահապետական կերպերն, գործիներն ու ասոնց անուննները, մեր պատուհներն ու կերակուրները՝ Բալուցի Հայութեան մէջ եղածներուն հետ, եւ կը գտնենք պտնենք յար եւ նման, ճակատաթիւ բառերու հնչական, հոլովումի, խոնարհումի չատ անշեան պզատագումներէն եւ չեզումներէն զատ:

Բ.— ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒ ՏՈՀՄԱՀԱՄԱՐ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒՄԱԾՔ

Ընտանիքներու տոհմագրական առաջիկայ ցանկերը կը պարունակեն՝ ընտանիքներու պետացած հնաւուրց նահապետներէն սկսեալ մինչեւ ներկայ Թուականը հասնող սերունդները: Եւ այս ցանկերը պատրաստուած են վերապրող մնացորդներուն՝ եւ գիւղին տարեցներու անձնական՝ եւ իրենց հասած աւանդութիւններու վերյիչումներու հաւաքածոյէն, զոր Ալպոմի Յանձնախումբը դովելի փութաջանութեամբ ժողվեց, եւ գրքոյս խմբագիրը՝ երկարաեւ եւ խնամոտ բաղդատական քննութիւններէ և մանրակրկիտ վերստուգումներէ յետոյ ընդունեց իբրեւ վաւերական արժէք գրքին համար:

Այս ցանկերուն մէջ նչագրուած են գիտցուած եւ տեղեկագրուած մեռածներն խաչանիշով, եւ ողջերն՝ Ա.-ով (Ամերիկա) եւ Արտ. (Արտաստման)-ով: Մնացածներուն ողջ, մեռած կամ ո՛ւր ըլլալը մեզի հաղորդուած չէ:

1.— ԹՈՐԿԱՆՔ.— Թորիկեաններ — Զափանենք ալ կը կոչուէին ի հնուց: Տասնեւվեցերորդ դարուն, Թերեւս առաջ, գիւղը հաստատուած են, կ'ըսէ անորոշ աւանդութիւն մը, բայց մենք մինչեւ Թորիկ մեծ հասը կրնանք յիշատակել:

Տասնեւութերորդ դարուն սկիզբները (1730) կը գտնենք Թորիկ մեծ տատան իր երեք որդիներով — Մղտեսիններ Գիրզոր, Աատուր եւ Մարդար — իրենց պապենական տան մէջ — տանկաց Թաղին կից եւ Ծերօնենց հին տանը պատկից, 77 գլուխ fուֆլաթով — համբայ բնչպէր:

Երեք եղբայրներուն ճղաւորումները.—

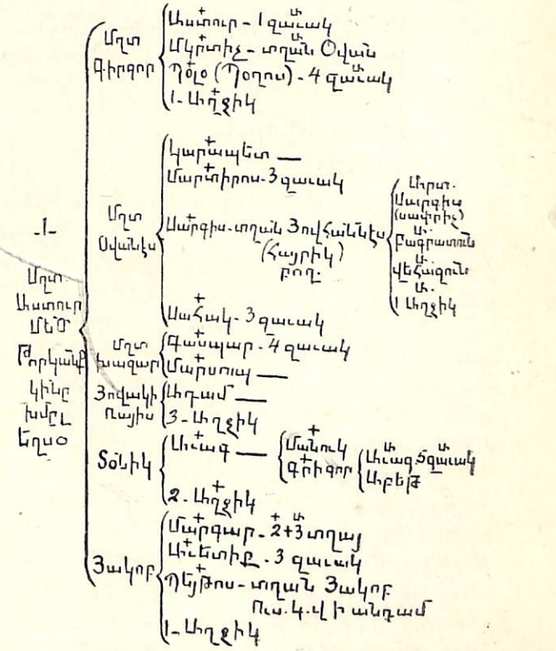

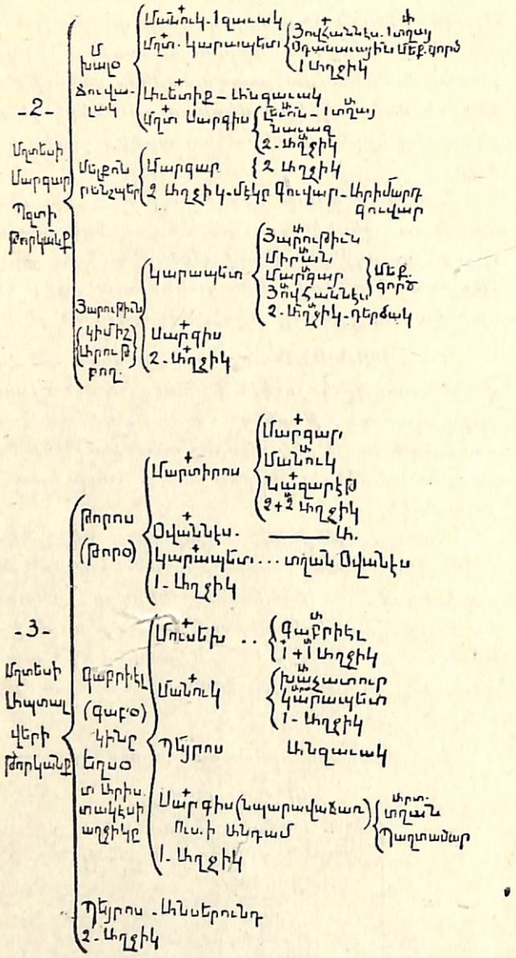

Այս երեք եղբայրները ապրեցան միասեղ մինչեւ 18-րդ դարուն վերջերը: Այդ միջոցին, Թորիկ հեծ Հաւին մահէն վերջ՝ Մարգար անցաւ տանը առաջը իրրեւ ռայիս եւ իր կինը եղաւ Նանա՝ տանը տանտիկին եղաւ: Ամանք միասին աճեցան բազմացան եւ հարստացան: Զօթթալի Զաւա Հաճի Սուլէյման փաշայի մարապան էին եւ Մեծ Հաճի Ամիրմի պաշտպանութեանը տակ:

Կը պատմեն թէ — մեղքը պատմողին չլլին — այս չորքանին՝ Թորկանք գոմշու տիւով լեցուն ոսկի ունէին: Իրպոլթիւն է, սակայն, թէ Մղտ. Մարգար եւ Եղսօ տանտիկին չատ բարեպաշտ եւ աղքատասէր եղեր են: Երբեմն տարին, երբ Մեծ Սովը եղաւ, միակ ընտանիքն են եղեր գիւղին մէջ որ յաւելուած ցորեն ունէին:

Մղտ. Մարգար գրեկ աղքատներուն՝ ձրի, իսկ չունեւորներուն չարեկը րըպճիայի գնով ցորեն կը բաշխէր: Եւ մեծարս ալ կը պատմէր որ՝ Եղսօ նանան, ամէն օր հաց եփելուն, գիւրկով հաց կը գրկէր բոլոր կարօտ գրացիներուն: Այսպէս՝ հարիւրներ սովամահութենէ փրկած են: Լոյս իջնայ գերեզմաններուն վրայ. Արդէն ալ կը պատմէին թէ Մղ. Մարգարի գերեզմանին վրայ լոյս իջնալը տեսած են եղեր:

1787-ի տաւնները, երեք եղբայրները բաժնըւեցան, բայց պապկի տանը մէջ ապրեցան մինչեւ 1837 թուական: Այս միջոցին այնքան աճեցան որ ալ չէին ըտղուէր իրենց չարկաբաժիններուն մէջ: Մղտ. Աստուր մեռած էր արդէն, երբ իր վեց տղաքը միատեղ, իրենց տան բաժինը Թաթօ Յազարին ծախելով կը կոչին իրենց նորաչէն ընդարձակ տունը, հայոց թաղը, եւ կը չարունակեն հոզագործութիւնը Մեծ Թորկանիճ անունով:

Մղտ. Մարգար ալ կը մեռնի, եւ երեք որդիքն ալ Հաճի Պեկենց խոնախին քովերը կը հաստատուին միասին: Սակայն քիչ յետոյ ատոնք ալ կը բաժնուին երեք ընտանիքի. Մղտ. Յաչօ եւ Յարութիւն (Կիմիչ Արութ) կը ձգեն հոզագործութիւնը, եւ մննաւոր Մելքամոն կը կառչի իր հոզին մինչեւ վերջ: Բայց Մղտ. Ապտալի տղաքը միասին կը մնան իրենց հին օճախին մէջ եւ կը չարունակեն երկրագործութիւնը, Վերի Թորկանք անունով:

Այս հինգ ընտանիքներէն Մեծ Թորկանք ուռճացան, 70–80 գլուխ տնասորով, ամէնէն համբա տունը եղան գիւղին մէջ: Օվակիմ աման իրենց պետը — ռայիսն էր: Հաճի Պեկին 175 չարեկի հոզերը եւ իրենց 35 չարեկի պաշխա հոզը (սեփական հոզ) կը վարէին, եւ ունէին պատով եւ խրաճ էգիներ (այգի): Տարեկան 60 չարեկ ցորեն, 30 գարի, 30 չարեկի տեղ բամպակ եւ 5–10 չարեկի տեղ ընդեղէն կը ցանէին: Մայրապահութեամբ վարուցանածներէն կը չհէին տարեկան 5–600 չարեկ ցորեն, 2–300 չարեկ գարի, 200 լիր բամպակ եւ 50 չարեկի չափ ընդեղէն — ոսպ չուչմա, սիսեռ, լուբիա, բակլա, ճուլպանա, կորեկ, կկիւ եւ կաուաւա. եւ իրենց պաշխանէրէն ալ 100 չարեկի հասոյթ մը: Իրենց խաղողի այգիներէն կը ընային 5–600 լիր (լիրը 18 փաունա) գինի, կը չինէին հայկական ռուզը, պաստեղը, ոսճիկը: 250 թութի ծառ ունէին որ կիսութեան կառային չերամաբոյծներուն,

ատոնց արտադրած խոզաներուն կէսը կամ մէկ երրորդը տանտէրը կ'առնէր:

Կ'արժէ հոս նկատել՝ այս մեծատուն ընտանիքի անհետացման գլխաւոր պատճառը, որ համատիպար ուրուագիծն էր նաեւ գիւղին միւս բեհչպերներուն տնտեսական վարչական եւ գործելակերպի:

Տունէրնին 30 մաղ էր եւ երկյարկանի, վեց չարտախով: Զորս մաղ էր կրակատունը, երկու թոնիրով եւ երկու օճախով. տասը սենեակ՝ մէկական մաղ. 1 մաղ խոհն, 4 մաղ մնուկի օտաններ, 4 մաղ ճոճոլ եւ բամպակի-խճճելու տուն, 9 մաղ ախոռ, 4 մաղ մարագ, 4 մաղ գոմ: Ունէին 12 աչքէ փայտաչէն ամբար, ցորենի, գարիի եւ ալիւրի համար, 30 հոզէ վեթակ՝ ընդեղէններուն համար: Մեծ ախոռին մէջ էր ձիթհանքը, ձիւնկը, կառատ եւ չուչմա պղնձելու փուռը: Ախոռը լեցուն, խրաճ եւ լաւ խնամատարուած գոմէշներով, եզներով եւ կաթնատու կովերով — իրենց հոզի աշխատակիցները —, եւ գոմը՝ հարիւրաւոր մաքիներով ու գառներով: Ռայիս Օվակիմ տունն կարգադրող չէր, անունն իսկ գրել չէր գիտեր. բայց իր պապերուն պէս խմատուն եւ ուղղամիտ կառավարող էր, եւ իր օրով — 1880 թուականին, Մեծ Թորկանք եղան, տասնհնգապետ եւ պրպտասուրող կեանքով եռուզեռ «Դրախտի Ընտանիք» մը: 70–80 անդամներուն ամէնքն ալ իրենց յատկացուած գործերը ունէին, ամառ ձմեռ: Լծասրնները, սերմանողները, ջրատուները, արտերը սայլերով ագր կրողները, քաղհանող կիները՝ բամպակի արտերուն եւ ձմերուկի պարապդներուն սէգերը մաքրող, մանգրուորները, խուրձ կապողները, հնձուած ցախր կալատեղ կրողները, քաղաւորներուն հաց (կերակուր), ջուր եւ գինի տանողները՝ էշերով, եւ ցորենը կամնող ու հոսողները. պղպուր խաչոդները, ձեծած, պղպուր ձեծողները՝ տինկին մէջ՝ գոմէշով գործած, և հյրող, տեփրողները. ջաղացքը ալօն տանողները, և ամէն օր հաց չաղող և եփողները. էգին փորող, թոթվող, սարբինայ գարնող, կլորող եւ խաղողի կթողները, չիրան քոդ, ոուպ ու գինի չինողները. բամփաղի վերակեցուները, խճճը չալխավուլող, քաշող, կթնող, ապնել տուող, ջայր մանող եւ հոր գործողները. չորապի, տուզամայի, նուվալի եւ խարարի համար բուրդն ու մազը մանողները՝ քրմանով եւ իլէվ. ամբողջ տնեցիներուն հանդերձները ձեւելու, կարելու, կարկատելու գործերով զբաղողները. տանը առեւտուրը ընողները. տաւարները խնամատարող եւ գառներն ու ուլերը արածողները,— տասնք ամէնքը, իրենց յանձնառութիւնները կը կատարէին խղճմտօրէն եւ անթերի, ապրիսին եւ տանտիկնոջ հրահանգներուն համաձայն, անրողոք, չժտարակամ եւ կարգապահ գործակցութեամբ: Արդիւնաբերող աշխատանքի այս համերգի մեղեդին, իրենց չարտախները չարուած վիթխարներու մեղեդիներուն բղղիւնին եւ իրենց առտուան իրիկուան «Հայր Մեր»ներուն հետ զաշնաւորուած, անդադրում կը լսուէր այս մեծ տունին: Առտուն կանուխ, «աղօթքան»ը բացուելուն, ամէն ոք կ'ելլէր, գործան՝ վազուն աղբիւրին գուլալ ջուրով կը լուացուէր, «օրշնեալ ես Աստուած» մրմնջելով երեսը կը խաչակնքէր երկիւղածօրէն, եւ իր գործին կը լծուէր, փիթխակէն ելլող մեղրաչէն մեղուներու պէս: Իրիկուն տուն կը վերադառնային արեւմուտին հետ, լծուոր, քախնուոր եւ բանուոր: Զորս խոնչայ աբխմարդոց, չորս ալ կանանց համար, «Հայր Աբրահամու սեղանին պէս», եղան վառակ կերակուրներով բեռնաւոր եւ պատրաստ: Ռայիսը «Հայր մեր»ով եւ «Ճաշակեցուք խաղաղութեամբ»ով սեղանները կ'օրհնէր, եւ հոգին քրտնաջան գառակները կ'ուտէին խառնրմայով պղպուր փիլաւը, անուշ խաթեղը (թան, մածուն) կարմրուն թաժայ ցորեն հացը, կը վայելէին կարմիր գինին և ուրիշ բարիքները: Կերակուրէն վերջ, տարեցները ռայիսին հետ տեղերը կ'ելլէին, առտղերուն տակ. հարս աղջիկներ խոնչաները վերցնել, ամանները լուալ ամբնելէ վերջ հոս հոն կը հաւաքուէին կալաճելու, զուարճախօսելու, սերոյ զաղտնիքներ փոխանակելու իրարու. անդին՝ մեծ մամիկը հեքեաթներու կծիկը կը քակէր իր չուրջի՝ աչքականջ կարած պզտիկներուն համար:

Ահա այդ մեր սիրազեղ մեծարժայներուն մեղրածորան յուշերը... «կ'ըլլի, չըլլիր»ներու: Տղամարդերը՝ տաւարներուն կեր տալու, խնամելու, իրենց կռուան Արապին (գոմէշ) եւ Թոսունին (ընճուղ) յաւելուածոյ քուշան ու փոխինդը տալու, անոնց տակերը մաքրելու նոր չորղ սփռելու կը պարապէին: Պատկելու առեն — սովորաբար կանուխէն —, ամբողջը կը հաւաքուէին կրակատունը, երեսնին դէպի արեւելք, ռայիսին առաջնորդութեամբը՝ իրենց «Հայր Մեր»ն ու «Հաւատով Աս-

տավանիմք»ը չարականեալ լիասց, կը քաշուէին իրենց յարկաբաժիններըը, պիշերուան համար: Ամէն օր· Կիրակի եւ տօն օրերէ զատ, 1–2 չարեկ ցորեն–հաց կ'եփէին: Կիրակի եւ տօն օրերու նախօրեակին, երկու նոր հարս, 3 լիր (54 վառունա) մխա կը ձեռնէին, սաթրով՝ կոճի վրայ (մխա ազալու մեքենայ չունէին մեր մամերը), չորս հարս խլեայա կը չաղէին քարաններու մէջ· եւ տանտիկինը պոշով խապուրդաներուն փորը կը լեցնէր: –Մխը իրենց տաւարներէն եւ հօտերէն կուգար: Այս մեծ տան տարեկան վախրան էր 175 չարեկ ցորեն ալեւնցու, հյրուած, տեփրուած՝ ամբարներուն մէջ· 40 չարեկ պղպուր, 15 չարեկ ձեծած, 20 չարեկ ոսպ, լուբիա, բակլա,, սիսեռ եւն·, 35 ոչխար խաւուրմա՝ գուբոնի պնուած, 5–600 լիր պինի՝ սեւ ձիթով մարտասանկուած խոշոր ըղոշներու մէջ, և 20 չարեկ թուխի օղի· գուբեթով ուղ, չոր թուխ, պաստեղ, ռոճիկ· աղը եւ թթուն գրուած խոտ՝ մաղտանոս, պաոիճան եւ լահանայ: Զարտախները լեփլեցուն վառելիքով — կչխուր, կաղպար, թուխի կոճղեր, օրթոտ:

Ծնունդի, Զատկի, Բարեկենդանի օրեր, նոր հարսներն ու աղջիկները թացան եւ պինի կը բաշխէին չունեւոր ճուվալականերուն: Դրացիներ, կրնային սեւ տառն փարջով կամ սրթիլով թան տանիլ: Ամէն Բարեկենդանի այս տան մէջ հարսնիք կար· տղայ կարգել, աղջիկ հարս հանել: Իրենց հարսնցուներն ու վեհացուները, առ հասարակ կ'ընտրէին ամօթով, նամուսով ապրող ճուվալակ ընտանիքներէն: Քանի՛ օրաններ կը ճոխցրային օտաներու մէջ, երախաներով ճոուղուն:

Ամէն տարի, Զատիկ, ընտանիքի բոլոր անդամները, իրենց մշակները՝ նոր լաթ, նոր ոտից, նոր չարուխ, նոր գոտկ, նոր չիթ կ'ուներէին: Ոտնամաններըը գիւղին կօշկակարներէն՝ իսկ չիթարաներըը քաղքէն կը գնէին: Շապիկ, հին (կանանց գործն), գոտկացներ, խոյլիկներ, անկողնի, տաշակի երեսներ իրենց գործած կտաւէն էին, հատ, գիմացկուն եւ տաքուկ:

Կարմիր կապոյտ ներկուած գիւղին պոյախանայիճ (ներկող) մէջ· տպածոյներն ալ քաղքին տարի չթճիները կը չինէին: Ոչխարներուն բուրդէն մանած չուաններըը տանտիկինը կը ներկէր գոյնզգոյն, իր գիտցած արմատներով, եւ հարսներն ալ կը հիւսէին գուլպայ, իրենց պէս սիրուն ու նախշուն:

Սբ· Փրկիչ եկեղեցւոյ չինուելեան մէջ 1840–ին, մեծ բաժին ունեցան Մեծ Թորկանք: Շէնքին մէկ պատին, չորս սիւներուն, անոնց չտգախին եւ գանոնք չինող վարպետներուն ծախքերը իրենք հոգացեր են, քարերը իրենց սայլերով Սարեպտուպէն կրելով: Գիւղին վարի կամուրջը — Հայոց Գերեզմաններուն ճամբուն վրայ, հեղեղէն փլած — իրենք վերաչինել տուին, իրենց քսակէն: Հայ համայնքի քաղաքային կազմին մէջ իրենց դերը ունէին· եկեղեցւոյ եւ դպրոցի գործերուն մէջ նեցուկ սիւներէն էին: Բարեպաշտ, եկեղեցասէր եւ խաղաղարոյ: Դռներնին բաց, հացաչատ եւ բարեբաստիկ: Այս օճախը չինող վեց եղբայրները իրենց հայրերուն խառնուեցան, 1870ին երկու դուռ եղան, քանի մը տարի վերջ վեց եւ յետոյ 12 դուռ:

Տուն, ընտանիք, կալուածք կտորակուեցան, պեկենց ընդարձակ հողերը իրենց ձեռքէն ելան: Այսպէս հատատուորուած, չքաւորցան· տախտուեցան իրենց օրապահիկին համար մըշակութիւն, բանուորութիւն ընել· ի վերջոյ երեսնին դարձուցին գլխի արտաստահման, Ամերիկա: Եւ Թորկանց օճախը մարաւ մոխրացաւ գիւղին մէջ:

Մեծ Թորկանց տունէն առաջին բաժնուողն էր Մգո· Օվանէսի ազան Սագօ: Յովհաննէս, Սագօի որդին, երկրորդ բաղքականն էր Թորկանց տոհմին մէջ եւ առաջին արհեստաւորը — կօշկակար· պարկեշտ, վստահելի եւ յարգուած: Ամերիկա եղած տանն, Բաղքական Ուսումնասիրացի կազմութեան մէջ առաջնորդող դեր ունեցաւ: Երկերը որբանոցի տեսուչ եղաւ, եւ իր գթասրտութեան համար Հայրիկ սիրանուանուեցաւ: Մեծ պատերազմին, կարին ռազմամթերք փոխադրող գիւղին սայլորներէն մէկն էր, որ ականատեսած խժդժութիւններէն սրտաբեկ՝ մեռաւ ճամբան: Կիմիշ Արութ — իր երկու եղբայրներէն բաժնուելէ վերջ հոգաղործութիւնը ձգեց եւ գործարուեստով պրպեցաւ: Տիգրանակերտցիներու հետ գործակցաբար, գիւղը ներածեց Տիգրանակերտի ձեռագործ՝ մեռաքսէ եւ բամպակէ խատն ու խաւիներ: Աֆիոնի մշակութիւնն ու չերամբուծութիւնը ներմուծող, եւ իրեկ քաշելու արհեստին մէջ, առաջիներէն մէկը եղաւ: Շերամի հունտի, աֆիոնի, խոզայի և մեռաքսի մի աուտծախով բարեկեցիկ դիրքի մը տիրացաւ, որուն համար Կիմիշ (արծաթ) կոչեցին գինքը: Գիւղին առաջին բաղքականներէն էր· Թորկանց տունէն միայն երկու բոյոքականներուն առաջինը: Մգոեան Աջօի տգան Հաճի (Մգոեան) կարապետ, գիւղին հեքեաթողներուն թագաւորն էր, չատ վիճաուած ամէն տեղ — օտաներ, տեռու տգաներ, խճճ քաշելու իրիկուններ: Այս հեքեաթներին որդին, Մերոներսի Մարիամէն ծնած, Ամերիկեան կառավարութեան ծովային բաժնին մէջ օդանաւային

1·— Յովհաննէս. 2·— Կինը Արուսեակ. 3·— Աղջիկը Պարպարա ձին. 4·— Լեւոն:

աուաջին մեքենագործ է հիմա· Լեւոն, Հաճի Սարգիսին տգան ալ նաւաստի: Թորկանց վերապրող մնացորդը՝ Ամերիկայի եւ արտաստահմանի մէջ, ներկայիս 14 տղամարդ եւ 16 կին պղջիկ կը համրուի:— Աստուած — Մեծ Թորկանցմէ — կեդրոնականի ընթացաւարտ:

2— ՄՂՏԵՄԻ ՍԱՀԱԿԵՆՔ — Թորկանց չատ հետաքրքրական ճգաւորումը, Թորիկ մեծ հաւուն տաւիններըը թէ տաջէն, ոչ ոք կը յիչէ: Հաղարդ եղած են: 1890 թուականին երկու ընտանիք — Մգո· Սահակի եւ Մգո· Գաբօի տուներըը, տաջինը ռենչպեր եւ վերջինը ճուվալակ — արհեստաւոր:

Մգո· Սահակենց տունէն, պատ· Յակոբ(1) եւ իր տգաբը Պետրոս, Տիգրան եւ Միհրան մի–տգին կրցին պզրոցական կրթութիւն տանել: Պատուելին միսիոնարաց Քաղաքին Աստուածարանական ձեմարանին մէջ, տգաբը Միացեալ Ընկերանց Մշոյ կեդր· վարժարանին մէջ: Պատ· Յակոբ Բարջանճի բոյոքականաց հովիւ եղաւ 1872–76 չրջանին, եւ 1876–ին Մուշ գաղթեց· հոն Միացեալ կեդր· վարժարանին մէջ բարոյախոսութիւն դասաւանդեց մինչեւ վարժարանի փակումը: Բարեպաշտ, աղնիւ եւ բարձր նկարագրի տէր եւ հայրենասէր Հայ մը: Վարժարանի աշակերտներըը, դասատուներըը և ամբողջ մշեցիք սիրեցին եւ յարգեցին պատուելին:

Մգո· Գաբօի միւս երեք տգաքն ալ տաջնակարգ խոյարճներ (սղոցարար) էին գիւղին մէջ:

Մգո· Սահակի ընտանիքը մինչեւ վերջը մնացին ռենչպեր, ոչ–բարեկեցիկ վիճակով: Մարտիկ տակայն, հալածութիւն սորվեցաւ:

Կարապետի տգան Յովսէփ Մեծ Պատերազմին կամաւոր գնաց եւ կռուեցաւ Պիթլիսի ճակատը(2):

---

(1) Տես Միհրան Գաբրիէլեանի գրած տետրակը — Աղգ· Տպր· 1911:

(2) Տես կամաւորները:

Երկու եղբայրներու տոհմագանկը·—

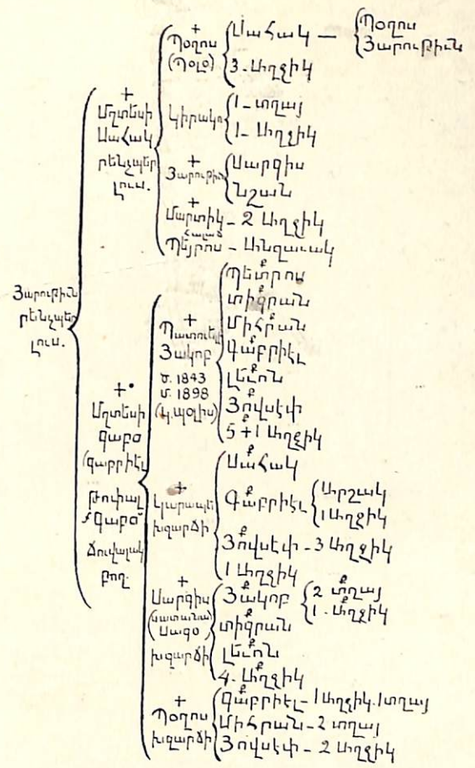

3 — ԿԱՐՕՑՆՔ.— Հնարաւոր ընտանիք մ'էին կարօնք, Բալուի կողմէն եկած ամէնէն բազմաճզուածը՝ պիւղին մէջ։ Ո՞վ եկած է առաջ նախահաւը, ե՞րբ հաստատուած՝ գիւղը, ոչ ոք գիտէ։ Մզաեսի Պետրոս եւ Ակոբ տատաները — երկու եղբայրները — կը յիշատակուին, եւ առնդմէ կը սկսի ընտանիքին տոհմագուցակը։

1—ՄՂԱՏԵՍԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ՃԻՒՂԸ-ՄԵՇ-ՀԱՒ

- Մղտեսի Մլքոն (Մելքոն)
  - Խաչօ կաթողիկ — Մելքոն Լտղան Պետրոս-2 զաւակ; 1 Աղջիկ
  - Յակոբ — Կարապետ-կաթողիկ; 2 Աղջիկ
  - Օվանէս (Յովհաննէս)
    - Պետրոս (Պետրոս) Հալած — Գասպար; 3 Յակոբ (Վարդան, Ստեփան); Օվանէս; 2 Աղջիկ
    - Խոչկաս - Հնգաւաք
    - Պօղոս - 1 Աղջիկ; Հնգաւոր; 3 Աղջիկ
  - Պօղոս կամ Մեսրոբ (Մարութ)
    - Մկրտիչ (Մեսրոպ Մ. կամ Հաննիկ) — Պօղոս; Պօղոս-1 Աղջիկ; Գասպար (Գրիգոր); 2 Աղջիկ; Ստեփան; Հնգհատ; 1 Աղջիկ
  - Մղտեսի Ղուկաս — Սահակ-Խորենը; 1 Աղջիկ-Գուվար-1 Աղջիկը-Եղսայ
  - Գեւո (Գէորգ) — Ծհան-Ռսի Հիմնադիր; Կարապետ-Գիւրգոր-Գիւղի Ռսի Հիմնադիր; Եղնգար-

- Մղտեսի Մանուկ
  - Մարգար — Մարգար-1 Աղջիկ; Կինը Մարինէ; Ներսես; 1 Աղջիկ
  - Պետրոս — Մանուկ; Գիրգոր
  - Գէորգ — Նշան եւ կարապետ; 1 Աղջիկ
  - Թաթիկոս կինը Սահակ — Մարիամ; Ելենա; Հոլանդի
  - Մարտիրոս կինը Հագնած — Գիրգոր; Հրիփսիմէ; Վարդուհի; Աղջիկները
  - 2 Աղջիկ

Հռաքել-Հնաներուն

2—ԿԱՐՕ ԱԿՈԲԻՆ ՃԻՒՂԸ-ՄԵՇ-ՀԱՒ

- Մղտեսի Պետրոս
  - Խաչատուր (Նաձար) — Պետրոս-Հնգալսակ-Կինը Ղազա (Պատ); 1 Աղջիկ
  - Կիրակոս-Հնգալսակ — Համբար Ջամ (Համբօ) Խզարձի — Պետրոս; Խաչատուր; 3 Աղջիկ
  - Կարապետ Խզարձի Խաձապաշի Բող. կինը Կուլումհիս — Մելքոն Խզարձի — Լեւոն; Զաւէն; 1 Աղջիկ; Գաւիկ; Սահակ; Ճհան; 1 Աղջիկ; Զաւէն; 1 Աղջիկ; Կարապետ; 2 Տղայ; 1 Աղջիկ (Երուսաղէմ)
  - Յակոբ
  - Հաւեմ Խզարձի Բող. — Տիգրան; 4 Աղջիկ

Մզտեսի Պետրոսի եւ Յակոբի միասեղ եղած չորքնին, կարօնք կալուածատէր եւ չատ հարուստ եւ համբայ բնիչպէր եղած են։ Քարաչխին մէջ ցուցուած գիրքն էր — մինչեւ Պետրոսի Սափօնց փողոցը — իրենց հին տունը, որ նաքէն բաժան բաժան եղաւ։ Այս մեծ ընտանիքը կը կառավարուէր Թորխանց մասին նկարագրուած նոյն ատանդական անհեռատեսութեամբ եւ կարգուսարքով։ Մզաեսի Պետրոս տանը ոսկեան կը, պիւղին մեծաւորներէն մէկը, եւ չատ ապրեցիկ դէմք մը։ Վայ ան հալածին որ իր բնտան, քեֆին ու մազերը գըլխուն լաչակովը չծածկած պատէր փողոցը։ Մեր Մզաեսի Պետրոս խամչիով կը ծեծէ եղեր, կը պատմեն։

Մեծ բաժանումէն վերջ, Մզաեսի Նիկօ եւ Մզաեսի Մանուկ եղբայրները միատեղ մընացին, եւ Զօթալի Զատա Հաճի Օմար Պէկին 20 չարեկի հողը կը վարէին, իրենց 20 չարեկով պաչխայովը, եւ տարեկան 300 չարեկի — ցորեն, գարի — եկամուտ ունէին։ Առնդ ալ մեծ բաղդով ոսկի գետին թագած ունին եղեր։ 1880–90 թուականներուն 12 տուն էին. առնդմէ միայն մզտ. Նիկօենք, կարօ Գեւոենք եւ կարօ Մարգար բեռչպեր մնացին՝ իրենց սեփական հողերը վարուցանող, միանիրը վերածուելուն ճուվալակութեան, եւ արհեստաւոր ալ եղան, ամէնքն ալ քիչ չատ սեփական հողերով։

Կարօենք միշտ վարած մնացին Մայր Եկեղեցիին, քանի մը տուներէ զատ, որոնք Բողոքական եւ Կաթոլիկ նշանակուած են։

Մէկ խոհեմագիւն, մէկ Բողոքական քարոզիչ, մէկ գոլէճական Պատուելի եւ հերոս, երկու նահատ, 6 խոպարճի (սպասպարար), երկու նպարավաճառ, երկու բժիշկ եւ երկու ատամնարոյժ — առնդ եղան արխատրի բաժինը կարօենց տոհմին՝ Բարչանճի Պատուոյ պատուհին մէջ։

Կարօ Ադամ բողոքականութեան առաջնական յարողներէն մէկն էր։ Այդ օրերը, միսիոնարներ չատ պակաս ունէին «Տէրոջը այգիին մէջ» պրծող րնիկ «մշակ»ներու։ Քաղաքը՝ նոր բացուած Ամերիկեան Ճեմարանը պատրաստ չորս պիւղացիներէն մէկն էր Ադամ որ նոր կարգուած էր։

ԿԱՐՕ ԱԴԱՄ

1— Գէորգ Մ. 2 — կինը Գուվար, տղաբը՝ 3 — Ներշան, 4 — կարապետ, աղջիկը՝ 5 — եւա. 6 — Պետրոս Մ. (լաչը), 7·— կինը Վարդեր. ասոր տղաբը՝ 8·— Մաճուկ, 9 — Գրիգոր, աղջիկները՝ 10 — Մարիամ, 11 — Աննա. 12 — Մարգար Մ·, 13 — Ասատուր Ս·, 14 — Ալթուն, 15 — Սառօ, 16 — Խկուհի Մ· (Մարսիլիայի մէջ ուսի ներկ·), 17 — Գուվար (մշտ· Նիկօի), 18 — Մերար Մկրտիչ, կինը՝ 19 — Աննիկ, տղան Տր· Գասպար, 20— Մկրտ·ի աղջիկը՝ 21 — Մարիամ։

Մէկ տարի մնաց Ճեմարան — միսիոնարաց խնամատարութեան ներքեւ։ Բողոքական եւ Սր· Գրոց ամենատարրական դիտելիքներուն մասին հրահանգուած, Պարոն Ադամ եւ բարի Մարգրիտ պրկուեցան պիւղերը — Գայլու, կարսիկ, Բարչանճ, Թիլ, Բերդակ, իրենց միսիոնարական քարոզիչ եւ վարժապետ եւ պոռնճեցին 15 տարի։ 1895–ի կոտորածէն մազապուր պրծած, պաղեցաւ Ամերիկա եւ իր զաւակներուն քով տպրեցաւ, եւ մեռաւ Քալիֆորնիոյ մէջ։ Պրն. Ադամի երեք զաւակները Յակոբ, Արմենակ եւ Յովհաննէ իրենց նախնական կրթութիւնն ստին պիւղին պղրոցին մէջ։ Յակոբ, երկու տարի Քաղաքի միսիոնարաց վարժարանին մէջ ուսանելէ վերջ, սահպուած՝ խզարճութեամբ պարապեցաւ տասն մը։ 1887–ին Ամերիկա կը մեկնի եւ հոն առաջին վաճառատան եւ փակցանք արտադրող Հայ-Ընկերութիւնը կը կազմակերպէ, Հալաճ Թումասի եւ Բապիթալիենց Մելքոնի հետ։ Գործը 21 տարի չարունակելէ վերջ կը պաղեմ Քալիֆորնիա եւ հոն նը-

պարապմունքներով կը զբաղի։ այժմ գործ քաշուած է։ Իր զաւակներէն Տր. Հայկազ ընթացաւարտ ատամնաբոյժ է։ Արմենակ, վիրաբոյժ զաւակ, 1869–ին ծնած, գերազանց օրինակը եղաւ աննկուն եւ չարքաշ յարատեւութեան։

Ամերիկա գնաց, վիշերային դպրոց յաճախեց, քաղաքացի եղաւ, զրամ չահեցաւ, դարձաւ դիւղը։ 95–ի ջարդէն ապաստած՝ ամուսնացաւ եւ նորէն մեկնեցաւ տոլարի երկիրը։ Բայց գոհ չէր։ Վերջապէս կ'որոշէ ատամնաբոյժ մը ըլլալ։ Զորս զաւակ եւ կինը ձեռքին վրայ. նախապատրաստական հարկաւոր կըրթութենէն զուրկ, մեր Արմենակը գիշերը ցորեկին խառնեց։

Երկու տարի— ... օրուան մէկ մասը վակցանք ծախեց, գիշերները գործեց, ցորեկները Պոսթոն վարժարանի մը մէջ նախապատրաստական դասընթացքի մը հետեւեցաւ, եւ վերջապէս յաջողեցաւ մտնել Պոսթոնի Թըֆթ գոլեճի Ատամնաբուժական ճիւղին մէջ։ Ամառուան արձակուրդներու միջոցին պատշ, վայա ծախելով, եւ իր Յակոբ եղբօր բոլորանուէր ձեռնտուութեամբը 1907–ին յաջողութեամբ շրջանաւարտեց իրրեւ ատամնաբոյժ։ Այժմ Սան Ֆրանչիսկօ հաստատուած է եւ պատուաւոր դիրք վինած։ Ա՛լ գոհ է։

Յովսէփ 1887–ին ծնած է գիւղը։ Հօրը օգնութեամբ Եփրատ գոլեճէն ընթացք աւարտեց 1907–ին։ Առաջ մը Մասչուսէթ Լաւս. դպրոցը ուսուցիչ եղաւ։ Բայց նպատակն էր բժիշկ ըլլալ։ Ճամբաները բացուեցան պէս անցաւ Ամերիկա իր եղբայրներուն քով։ 1910–ին մտաւ Պոսթոն Համալսարանի բժշկութեան ճիւղին մէջ, եւ չորս տարուան դասընթացքով շրջանաւարտ եղաւ իրրեւ բժիշկ — վիրաբոյժ, A. B. տիտղոսով։ Պոսթոն եւ Լորենս տասը տարի գործելէ վերջ Ֆրէսնօ — չամիչի քաղաքը գնաց, եւ հոն կ'ապրի իր կնոջ եւ զաւկին հետ, յարգուած իրրեւ կարող բժիշկ։ Ուսանողութեան շրջանին, արձակուրդներուն գործելով, Յակոբ եղբօր օգնութեամբ եւ Հայ Ուսանողին. Մխիթարեանէն փոխառութեամբ կըրցաւ հոգալ իր չորս տարիներուն ծախքերը։

ՏՔ. ՅՈՎՍԷՓ ԱՂԱՄԵԱՆ

Տր. Յովսէփի Ատղջապահական փիլիսոփայութենէն նմոյշ մը,— «Ինչո՞ւ մարդիկ կը նախընտրեն ուտել ամէն կարգի չինուածոյ քաղցրեղէններ, չաքարեղէններ, կարկանդակներ (առհասարակ խարդախուած), որ կը խանգարեն մարսողական գործիքները, մինչդեռ բնութիւնը առատօրէն տուած է ուժի համայնալի, ախորժահամ չաքարներ՝ դանազան բանջարեղէններու, պտուղներու եւ կաթի մէջտեղ։ Առաւօտեան կրնանք ըսել թէ առաղջութիւնը կրնայ ապահովուիլ բնութեան տուած ուղղութեան անսասով»։

Բապիթալի կարապետ — կիրակոսին տղան — հինաւուրց բոզոքականներէն էր։ Արհեստով խղարճի էր, բայց երկար տարիներ, բոզոքականներու եւ վերջէն հայ համայնքին խոնապաշի եղաւ։ Քիչ մը խըմ–խըմ կը խօսէր։ Վայ որ ջուր կը խմէր ... Տէր։ «Աղբիկ վարշով բեր»։ Եղբայրը Աւետ ալ ձմրան հատաքցմներով զբաղացնող՝ վնասուած ծպրտածուն դիւղին։ Ծերօնենց Զանոս Տէվօն կապկիլը իր գլուխգործոցն էր։ Գիւղին մէջ, Մգտեսի Նիկօնենց Սահակ Աւետն վար չէր մնար։

ՏՐ. ԳԱՍՊԱՐ Մ. ԿԱՐՕԵԱՆ

Տր. Գասպար Մ. Կարօեան դիւղը ծնած, 1886–ին։ Հայրը Կարօենց Մեբատ Մըրտիչն էր։ Անուս, աղքատիկ չինական մը, բայց պարկեշտ, բարի, երկիւղած եւ եկեղեցասէր։ Գիւղացիք Արդար Մկրտիչ կը կոչէին պինքը (1)։

(1) Տես յարիւսպատում

1895–ի Արիւնոտ Հրէշանին, Մեբատ Մըկըրտիչ կը գնէ Գասպար պատանին՝ Մեղրկի Յրանոսպի Քափուչիններու (Կաթոլիկ) որբանոց –դպրոցը, ազեկը թուրքերուն ձեռքէն ապահովելու համար։ Վեց տարիէն Հրէշանտարտ Կ'ելլայ Գասպար եւ հոն կը մնայ 9 տարի իբրեւ ուսուցիչ։

Յետոյ, միջոցով մը Պէյրութի Կ'երթայ եւ Յրանս. Բժշկութեան դպրոցը կը մտնէ 1910–ին։ Հինգ տարուան դասընթացքը յաջողութեամբ աւարտած էր, երբ Մեծ Պատերազմը վրայ հասաւ։ Թուրքը գոցեց այս դպրոցը, եւ ընթացաւարտ Գասպարն ալ Պաղեստինի ճակատը տարաւ։ 1916–ին, յաղթական Անդղիացոց ձեռքն ինկաւ Գասպար եւ Կիպրոս փոխադրուեցաւ, ուր Անդղիական հիւանդանոցին մէջ իրր բժիշկ ծառայելէ վերջ, պինաղազարին կ'անցնի Յրանսա։ Հոն կը կատարելագործէ իր բժշկական ուսումը, մասնաւորապէս ծննդական եւ վիներական ախտաբուժական ճիւղին մէջ, եւ կուզայ Ամերիկա։ Պաշտօնատեղին կը հաստատէ Պոսթոն. կ'ամուսնանայ. կինը Նըւարդ պատուական մայր մը։ Ունին երկու աղջիկ, Ատաղիկ եւ Անահիտ։

Տ.ք. Կարօեան կը գրէ. «Ես ինքս ոչինչ պիտի ըլլայի առանց հօրս գոհողութիւններուն։ Ամէն ինչ անոր կը պարտիմ, ֆիզիքապէս ու մտաւորապէս։ Սակայն այսօր, ան չունի իր դիրեգմանը, ոչ գիւղին մէջ, ոչ ալ հայրենիքի ուեւէ մէկ անկիւնը, ուր ես կարենայի ուխտի երթալ ծնկաչոք։ Այս կը վերյիչեմ եւ աչքերս ու սիրտս յաճախ կ'արցունքոտին։ Թող ան իր դերեզմանը ունենայ դէթ գիւղի պատմութեան մէջ, մինչեւ որ օրին մէկը ... ան ունենայ իր տեղը մեր Նոր Գիւղին մէջ»։ Գաւրզուբուա դրատարէքը երախտապէտ զաւկին՝ զոհաբերոյ հօր մը նաւիրական յիշատակին ձօնուած։

Պատուելի Պետրոս Խաչատուրեան.— Ուսուտա Խաչատուրի տղան։ Գիւղի զաւակ, ծնած է 1863–ին։ Գիւղին Բող. Դպրոցին մէջ։ Մուալիմ Մուսեթ Վարժապետի բոլոր գիտցածը սորվելէ վերջ, հայրը, քաղաք՝ Գոլեճը դրկեց պինք։ «Տգաս նամար պիտի չըլլի»։ Պատուելի եղաւ, եւ ի՛նչ պատուելի մը ... 1903–ին Եփրատ Գոլեճէն շրջանաւարտեց։ Մէկ տարի ալ Աստուածարանականի դասընթացք մը առաւ, եւ Մխիթարեաց ձեռքին տակ գործեց իրրեւ բողոքական եկեղեցական մը, մինչեւ վերջը։

ՊԱՏ. ՊԵՏՐՈՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

Ամուսնացաւ Ծերօնենց Պօղոս Էֆ.ի աղջկան Եղսայի հետ, բայց, դժբազդաբար, անպտուղ մնացին։ Իր պաշտօնավարութիւնը ըսկսաւ Կարսիկ (Քեսէրիկ), իրրեւ քարոզիչ–վարժապետ բոզոքականաց։ Ձետոյ փոխադրուեցաւ Ատրակիր – աւելի ընդարձակ եւ յարմար դաշտ։ Հոս պատուելի ձեռնադրուեցաւ, եւ մեծ գործ եւ համբաւ չինեց հոն, իրրեւ կարող, կրթուած եւ հայրենասէր երէց։ Մասերիմ բարեկամը եղաւ Մուշեղ (Սրբազան) Սէրոբեանի — այն տէն Ատրակիրի յանդուգն Առաջնորդը, եւ պատուելիին յեղափոխականութեան ներշնչարանը անտարակոյս —, որուն հետ բոլորանուէր գործակցեցաւ քաղաքական եւ ընկերային մարզերուն մէջ։ Ատրակիրէն գնաց Գիլ. եւ 1915–ի Ատհաւիրքի շրջաններուն կը գտնենք պինքը Զնգուչ հաստատուած. կառավարական շրջանակներու մէջ ակնածելի դէմք մը, եւ սիրուած ու յարգուած Զնգուչի Հայկն, անխարիր։ Տեղահանութեանց ժամանակ, թէպէտ բարբարոսութիւնը, հոն, Հայ դիմադրութեան հանդիպեցաւ, եւ անխնայ ջարդից։ Տեղւոյն կառավարութիւնը պահանջից Պատուելի Պետրոսէն որ, գործադրուած դպահատարերոյ խժդժութիւններէն հայոց վերաբերող եւ թուրքը չգիտեր յայտարարող հանրային սորագրէ եւ տեղեկութիւններ տայ կռուող Զնգուչցիներու մասին։ «Ճշմարտութիւնը չե՛մ ծածկեր, ոտքս չե՛մ մտաներ, չե՛մ

ատորագրեր, եթէ դիս ազատնիք ալ»: Ջնռանը նեռեցին պատուելին: Օրերո՛վ անօթի, ծարաւ, անքուն եւ անհագորդ թողուցին, զլխուն վրայ չարունակական պաղ ջուր կաթեցնելով: Աքցանով մարմնոյն մսերը վեռեկտեցին, եղունգները քաշեցին, կոկորդը, ծիծերը, երեսները կարատեցին, ոտքերուն տակը՝ անութները խաշխշեցին հրաշէկ երկաթով:

«Զեմ մատներ... չեմ ատորագրեր...» կը շշնջէր, այդ անհնարին խոչտանգանաց մէջէն, ակռաները սեղմած: Դիւահարնի՛ր... հարցնող վիռատուն ո՞վ էր որ..., Աստուա՞ծ, մա՞րդ... հանրագրի ի՞նչ պէտք...:

Ջատորագրեց...: Եւ վերջապէս քառմնելի կոչնաւոմներուն տակ նահատակութեան հիւրոսի մը մահով, եւ թագուհեցաւ Ջնդուլի հայոց գերեզմաննոցը: Պատուելիութեան տաւնն ալ՝ գպրոցական շրջանի նոյն Պետրոսը մնաց — աշխարհիկ, զբօսատէր, չատ ընկերական, «փարիսեցիներու, մեզաւորներու եւ մաքսաւորներու հետ ուտող խմող» մը—, հաճելի եւ առինքնող երեւոյթով եւ տիրական անհատականութեամբ օժտուած:

Թերութիւննե՞ր..., անշո՛ւշտ...: Բայց ատոնք կը լուծուին, կ'անհետանան գերապոյն գոհաբերութեան հրաշագործութեան մէջ: Եւ անոր յիշատակը՝ ամէն ազատատենչ բարքանճեղի հոգւոյն մէջ անթեղուած, եւ գերեզմանը՝ իբր յաւերժական ներշնչարան ապագայ սերունդներուն, պիտի մնան ուղեցոյց — քարկոծներէն մէկը, գեղին Ազատամարտի արահետներուն վրայ:

4 — ԵՂՕՆՔ :— Գիւղին հինաւուրցներէն, Բալուի կոմմերէն գալեմած: Ի հնուց՝ համբոյ բնչչակը, հարուստ կալուածատէրը եւ բարմանդամ տուն մը եղած են, կ'ըսէ աւանդութիւնը:

1890 թուականին, ակռայ, չատ ակաւաթիւ եւ ոչ բարեկեցիկ հոգագործ: Լուսաւորչական ընտանիք մը, որուն պատմուածքը կը սկսի Եղո-Եղպար — եւ Մնչօ(1)— Մկրտիչ — եղբայրներէն:

Ունէին (առաջ) Զիթիեանք, Ս. Սարգսոյ եւ Յուդիթայ քհերիցները, Ջազազք, ընդարձակ արտեր, պատուական այգիներ — ամէնքն ալ չատո՞նց գրաւուած թուրքերէն — բայց դեռ եղօնոց անունով կը կանչէ գիւղացին՝ տեղւոյն համար:

5 — ՀՈՏՕՆՔ :—

Ուրիշ հնադրմատ ընտանիք մը, համբոյ բնչչակը եւ բազմաճիւղ, ատոնք ալ: Հոտօ ո՞վ էր, ե՞րբ տպրեցաւ, անունին նչանակութի՞ւնը, ոչ ոք գիտէ: 1790–ի տաճնները կը գտնենք Թուխման Արութ, Աւագ, Պետրոս եւ Մղտեսի Մելքօ — չորս եղբայրներ — արդէն բաժնուած, եւ նորէն ճգաւորուած 1850–ին:

Ե՞րբ եկած են Բալուէն եւ գիւղը հաստատուած, յիշող չկայ: Թուխման Արութ եւ Աւագ, հողագործ մնացին, իսկ միւս ընտանիքներ մշակ եւ արհեստաւոր եղան: Ատորեւ կը գնենք այս մեծ գերդաստանի տոհմացանկը:

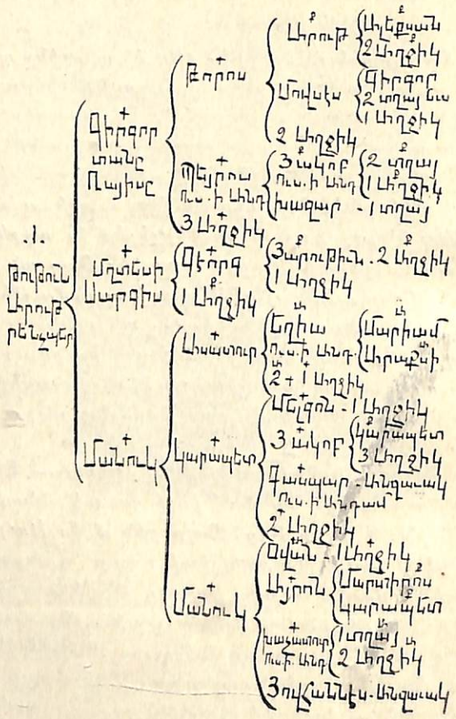

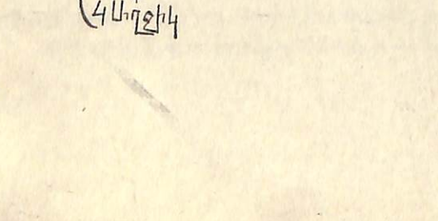

(1) Տես Բարեպատում

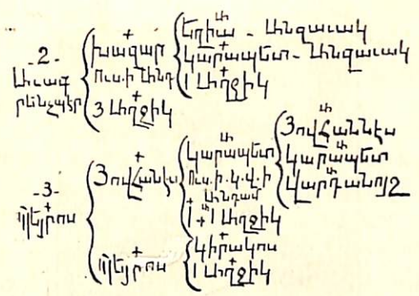

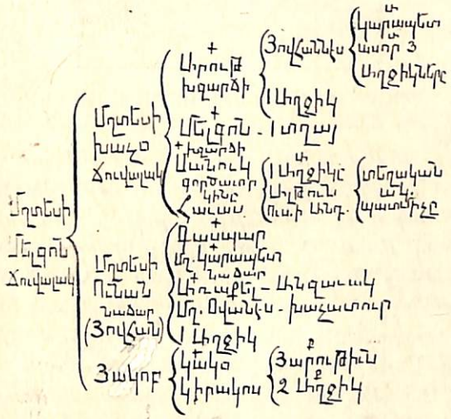

Հոտօենք ալ — Հոտօ Գիրգորի ռայիսութեան տաճն, բարեկեցիկ, գանեղին բայ եւ հացով ընտանիք մ'էին, 1890–ի տաճնները: Գիրգոր իր երկու եղբայրներուն հետ Հիւսենիկցի Զօթալի Զաւա Հաճի Մուհարրեմ վաչայի 50–60 չարեկի հողերը կը վարէին, իրենց 30 չարեկի պաշխանեաններուն հետ: Վերջը գիւղին Հաճի Խմին էֆէնտոնց հողերն ալ իրենք կը վարէին:

40 պլուխ ընտանիք, տարին 75 չարեկ էր իրենց ապրանքը: Ընդարձակ տուն մը ունէին, ժամուն քովէն մինչեւ Թաթ Հասանենց վողջը: Ունէին չատ մեծ ախոռ մը, ձիթիեանք, տինկ մէջը:

Մեծ ախոռասպուս մը — ուրիշ կեդրոն մը տարեցներու հաւաքոյթներուն, օրուան հարցերուն, պղպին ցաւերուն վրայ խորհրդելու: Խաղասեղի մըն ալ — այս տաքուկ ախոռը թպղին պղտիկներուն համար, ձմեռը աչքխփուկ խաղալու, ձիթիեանքի մթին խորքերուն մէջ: Ունէին երկու դամէչ — Հոտօենց նչանաւոր կռուող դամէչները...—, 10 ագ, 4 կով, 40 մայր տաւար:

Կը Ճիչեմ Գիրգոր ամուն, մեծակակ, մարմնով, ուսերուն վերեւը մեծզլուխ մը որ միշտ կ'օրկուէր ջղաձգօրէն: Բարի, եկեղեցասէր մեծաւոր մը:

Մղտեսի Ովանն, հինաւուրց նամար, բենչպէրի գործիքներու, ձիթիեանքի եւ ջազացքի կազմածներու վարպետն էր: Միշտ զուարթ եւ կատակասէր եւ չատ զուարճախօս: Ժողովրդական՝ պարկեչտ հայ մը:

Կարապետ–Պետրոս տատայի թոռը — միակ գոլճականը եղաւ Հոտօենց տոհմէն— բողոքականներու ուսուցիչ ալ՝ գիւղին մէջ: Բարչանճի Ուսումնասիրացի կեդր. Վարչութեան անդամ եղած է:

— Ջէյթունի մէջ նպաստավաճառ:

Մղտ. Խաչօ, Մղտ. Մելքոնի տղան, գիւղին մէջ, իր տաճնի հուժկու ըմբիշներէն մէկն էր: Ակռերը կուրցան Կուլէնի մը հետեւանքէն(1):

Գիրգորի տղան Պետրոս եւ Մանուկի որդան Օվան հալած եղան վերջէն:

6 — ՊԵՏՕՆՔ :—

Ատոնք ալ ճղաւորուած եւ չատ հին ընտանիք էին: Կ'ըսուի թէ ենկիճայէն գիւղը գաղթած են, նախապէս Բալուայ կողմերէն եկած: Շատ առաջէն հողագործ են եղեր, բայց 1890ի թուականներուն, 6–8 հաստատուած ընտանիք-

(1) Տես գիւղին գրօսանքները

ՊԱՏ. ՊԵՏՐՈՍ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

նեբու բաժնուած էին: Ընտանիքին մեծ հաւը Պեսօ տուաւ, վեց տղայ երկու աղջիկ ունեցաւ, ատոնք ալ ըրաւած ճղաւորումով.—

Մղտեսի կարապետ միակը եղաւ Պեսօենց տունէն, իր ընտանիքով առաջին բաղաքաններուն մեցող: Մխիթարեաններու ճեմարանին մէջ պատրաստուած առաջին բաղ. քարոզիչներէն մէկն էր, եւ երկար տաեն քարոզեց: Հեզահամբոյր եւ բարի քրիստոնեայ մը: Մխիթարեանէն ետքը քանի մը ղուրուչ ամսականով՝ Մղ. կարապետ եւ իր ընտանիքը հաղիւ կրնային մարմին եւ հոգի միասեղ պահել: Բայց ապրեցաւ քարոզելով եւ մեռաւ աղքատ: Բողոքական քարոզիչ ըլլալէ առաջ, իր եղբայրներուն հետ հոգաւորութիւն կ'ընէր եւ տաճկերէն վիճակ ունէր:

Պատ. Պետրոս.— Մղ. Կարապետի միակ որդին, 1862–ին ծնած է գիւղը: Գիւղի բաղ. դպրոցէն ետք Մարբերդ, մխիթարեաց վարժարանի եւ գոլէճի մէջ ուսանողութիւնը շարունակեց մխիթարեաններէ ըրած փոխառութիւններով, եւ չատ տաժանքներէ վերջ Եփրատ Գոլէճէն ընթացաւարտեց 1884–ին — գիւղին երկրորդ գոլէճականը: Մէկ տարի Շեփիկի դպրոցին (Լուս. Բաղ.) մէջ դասաւանդելէ վերջ, մխիթարեաց Ամերիկեան միաբանութեան մէջ մտաւ եւ 1886–ին, Ամերիկեան մխիթարեաց ձեռքին տակ, Մարբերդի գիւղերը նպատակ դրուեց Հայ կաթոլիկներուն: 1897–1916 — 19 տարիներ, Մարբերդ հաստատուող վերման մխիթարեաթեան Մէկիրչի արքեպ.–պատրին մէջ ուսուցիչ եղաւ եւ ատոնց թեւարկութեան նեբքեւ, նպաստաբաշխութեամբ եւ չքնին քարոզչութեամբ պրպտեցաւ: կինը Ալթուն ալ, տեղահանութեան արհաւիրքներուն չքնանին, Մէկիրչի խռնդաւած, թաղուած, հիւանդ ու տարաշրջիկ պիւզացիներուն օգտակար մայրը եղաւ: Բայց գերման մխիթարութիւնը՝ հաս,— իրենց կառավարութեան տակ մէկ գործակալութիւնը —, քաղաքական չնական պատճառութեան սերտ, պատուելին՝ ընտանեօք իր բազդին յանձեց, եւ թոդուց որ թուրքերը մորթեն պատուելի Պօղոս ատան — պատուական պատանի մը:

Սրտաբեկ եւ յուսալքուած, պատուելին՝ Տէրսիմի քաւաքերուն օգնութեամբ (գնուած), Տէրսիմ եւ անկէ անցաւ կարին այդ տաեն ուսուցչութեան ձեռքը:

Հոն ալ քարոզեց 1½ տարի, եւ հայ վաճառականներու նպաստ բաշխեց ուսս կառավարութեան կողմէն: 1920–ին գնաց Կ. Պոլիս. հոն 8 տարի որբանոցի մը տեսչութիւն ընելէ

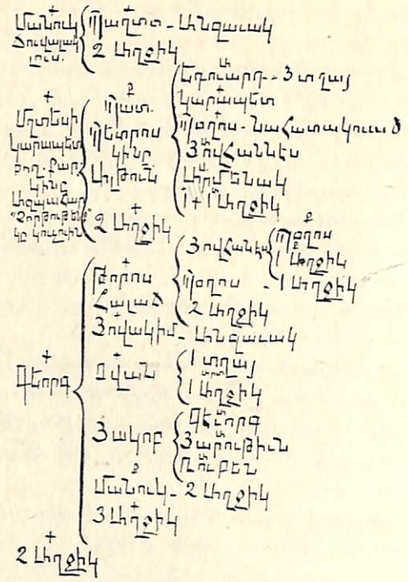

Պօղոս եւ Աղամ վիւղին եկեղեցւոյ եւ դպրոցի պայծառացման՝ եւ յետոյ Ամերիկայի մէջ, երբեւ անդամներ՝ վիւղի Ուսումնասիրացի զարգացման մասին դովելի նախանձախնդրութիւն ցուցուցած են: Մղ. Պօղոս, անձրայն, կաթոլիկութեան յարեցաւ եւ մնաց մինչեւ վերջը: Մարզար՝ Համբարի տան Գայլու վարժապետութիւն ըրած է: Աստղ տունը Կուկունենց տանը քով էր:

Ե — ՊՈՂԿԱՆԵՔ :— Առաջին հաստատուած ընտանիքներէն մէկն էին, Հարաւէն գաղթած: Շատ մեծ հոգագործ են եղեր: Պօղոս էֆ.է տանը անկիւնէն մինչեւ Մղ. Աստուրենց նեղ փողոցը իրենց տունն էր — չատ ընդարձակ: 18–րդ դարուն առաջին քառորդին Աստծո գաղթեր են, գիւղը թողնելով իրենց սերունդէն երեք ամուսնացած աղջիկները, Մերօն վարպետի կինը Զարզար, Հոբրալա Տօհօի կինը Ալթուն եւ Թորիկ Մղ. Մաշօի կինը Մարիամ: Զարզար եւ Ալթուն գրքոյս խմբագրին մեծարենեն (մեծ մայր) էին:

Կարսիկ ալ ամուսնացած աղջիկ մը կաք այս տունէն: Հիւանդիկի եւ գիւղի Պօղիկեանները մերձեւ տունէն կապի մը պոյութեան մասին ունէ աւանդական յիշատակութիւն չունինք:

8 — ԽՈՃԿԱՆՔ :—

Երեք հարիւր տարուան պատմութիւն մը ունին Խոճկանք: Առնք առաջին փանոնոնք (Տէփանե՞նք) կը կոչուին եղեր, գիւղի մէկ ա-նորոչ աւանդութեան համեմատ, որ, սակայն, չատ նպատակ անհիմն եւ անընդունելի կը նկատուի:

Խոճիկ, Էկոբ եւ Պօղոս՝ երեք եղբայրներու հօրը անունը չի յիշատակուիր, բայց նախապէս Բալուի կողմերէն գալերնին որոշ է: Մի քանի 40 գլուխ ոչխարներով համբայ բռնէ-պէր, չատ բարեկեցիկ: Երկար տարիներ է-ֆէնտւոնց հոգերը վարեցին:

1880–ի տարիները, արդէն երեք հաստատուն եւ աչքառու բնտանիքի բաժնուած էին — Վերի Խոճկանք, Խոճիկ Մղ. Մարտուկենք եւ Վարի Խոճկանք, ամէնքն ալ բինչպէր:— Ատոնք ալ դնենք ամբողջական տեղեկագրութեան այս բնտանիքին.—

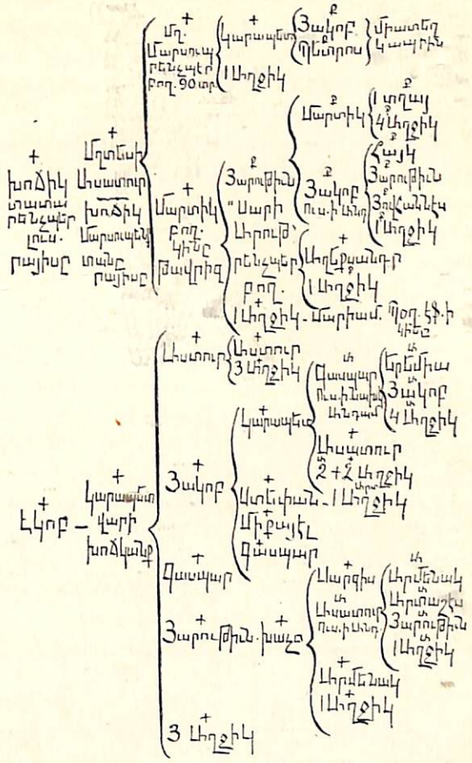

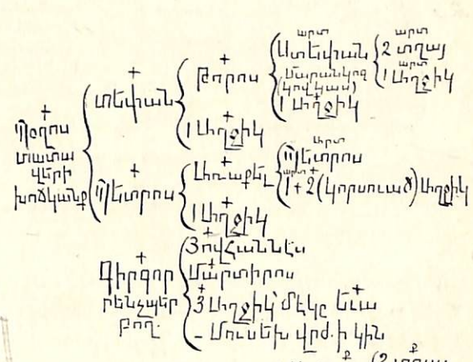

Խոճկանք սեփական հող քիչ ունէին, եւ բաժնուելէ վերջ ամէնքն ալ չարունակեցին

մարապայութիւնը: Վերի Ռոճկանք՝ Հաճի Հաֆիկ ագայի, Մղ. Մարտուղենք՝ քաղաքացի Սամուրենց ու Շարամաթենց՝ եւ Վարի Ռոճկանք Հաճի Էֆենտուենց հողերը վարեցին. բայց տունի պէս բարեբաստիկ չեղան:

Պապենական տունը Վերի Ռոճկանց կեցած տեղն էր, անկիւնէն մինչեւ Հաճի Հաֆիկ ագային վազացը, չաս ընդարձակ, ձիթիեանքով ու ծիներով ախոռ, եւ ջուր՝ մէջը: Երկու դամէջ, 10 եզ ունէին: 150 չրկ. ալեւոցու, 25 չրկ. պղպուր, 12 չրկ. ծեծած եւ 20 տաւար խաւորմայ՝ տարեկան պաշար: Օրական կէս չարեկ հաց կ'եփէին: Մշակ մը կը բանեցնէին, տարեկան 10 չարեկ ցորեն, լիտր մը բամպակ, ծրար մը չիթարա եւ զոյգ մը տրեխ վճարելով:

Վերի Ռոճկանց այս տունը պապենականին 1/3-ն էր միայն: Գիւղին մեծ ու պզտիկ բնակիչներու տուներուն յօրինուածքը՝ հոս ցուցուած յատակագծերուն չար եւ նման էին, տունուորնիներու թուոյն համեմատական տարբերով: Մեկայն ութ ընտանիք ունէին ձիթիեանք, տնկի եւ կոտւտա ու չուշմա պղնձելու փուռ:

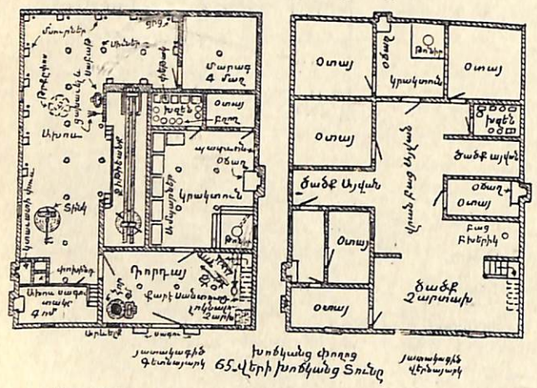
Մարտուղ
Մարտուղ 4 մալ
Օտալ
Ձիթիեք
Կրպտուն
Դորդալ
Ձիթ
Ախոռ սալ
Գոմ
Ձիթ
Ձիթ
Ձիթ

մահէն վերջ, սակայն, այս մեղսավէպիկ ընտանիքէն միայն երկու խղարճի–արհեստաւոր եւ աղալըղ վարած հողերը ձեռքէ չէին։ Պապենական արտերէն բաժին ինկած կարկատանները օրապահիկ չէրցին ճարել։ Այս մեծ ընտանիքէն միայն երկու խղարճի–արհեստաւորները որ կուչա հաց կ'ուտէին. միւսները անճարացած սովալուցան բանւորութիւն, մշակութիւն ընել կամ Ամերիկա երթալ։ Արհեստաւորներն էին Մելքոն եւ Մարտուկ։

Մանուէլենց Շահէն՝ Օվան տէրունի խորթ տղան էր — ընտանիքին ոդզեկիրը — որ մօրը հետ եկած էր չատ պզտիկուց Մոխ գիւղէն։

10 — ՄԻՍԱՔԵՆՔ — ՄԻՍԱՔԱՆՔ։—

Բալուի կողմերէն եկած չատ հին եւ բազմաճիւղ ընտանիք մը, առաջ ըռենչկոր։ Ընտանեկան ազօտ աւանդութիւն մը կը յիշատակէ Միսաք Տատա եւ իր տղան Պետիկ։ Պետիկին զաւակներէն կը սկսին այս տոհմին գիտցուած ճղաւորումները եւ անոնց վաւերական պատմըւածքը։

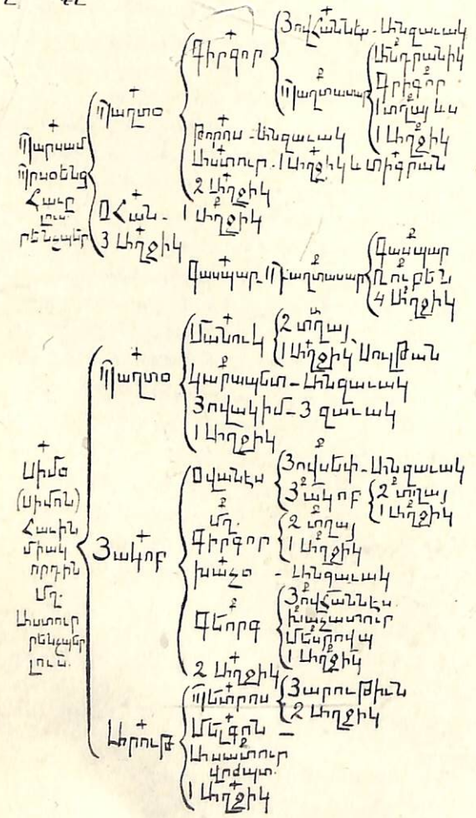

Պետիկ Տատայի հինգ տղաքներուն տոհմացուցակը կը դնենք այս էջին վրայ։

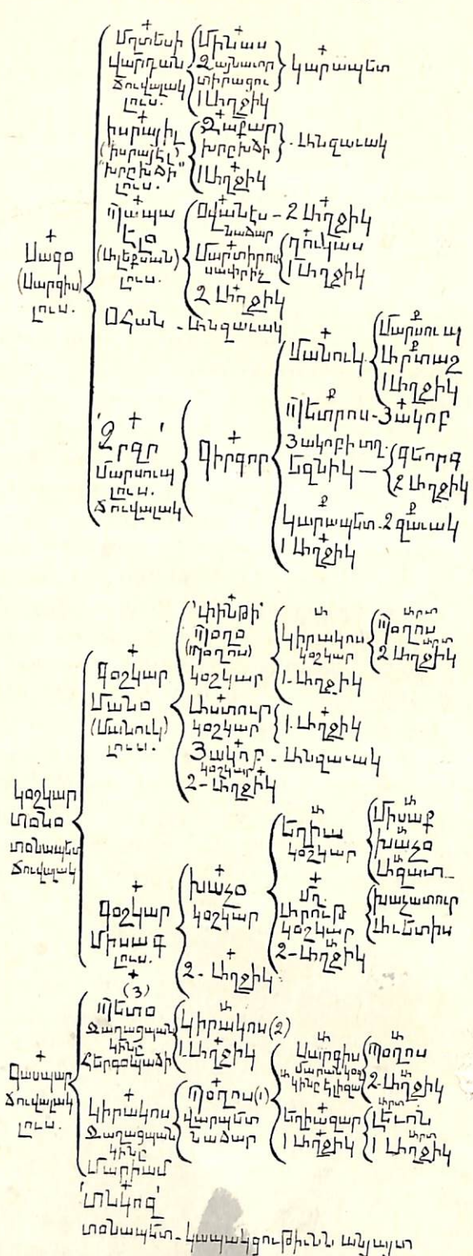

(1) Տես Պատմուածք։
(2) Տես Գիւղին Զբօսանքները։
(3) եւ (4) Տես Պատմուածք։

Մխաքենց պապենական տունը գիւղին հիւսիս արեւելեան եզրը՝ տաճկաց թաղին մէջ էր։ Հոն մնացին եւ ապրեցան (Զըրզըր) Մարտուկենք, Պապա էլօնք եւ Պետոնք մինչեւ վերջ։

Այս տոհմին հինաւուրցները՝ գիւղին մէջ ամէնէն հսկայակազմն եւ զօրաւորներն էին։ Մանօ եւ Մխաք եղբայրները, իրենց տղոցմով եւ թոռներով— 9 հոգի — կօչկակար էին — գլխաւորապէս տրեխ գործողներ։ Իրենք կը պատրաստէին իրենց բանած կաշիները։ Կօշկար Մխաք չատ ծանօթ եւ հարուստ եղաւ։

Մղ. Աստուրենք Հայոց թաղը հաստատուած՝ մինչեւ վերջ մնացին հողագործ, բայց բարեկեցիկ վիճակ չունեցան։ Պաղտոյի տղան Մանուկ գիւղին մէջ ամէնէն արդաւաղը կը նկատուէր։

Պետենք ալ ընչաքաղցենէ վազ չանցան, բայց նեղճարիկ մնացին։

Հէրքօ Կիրակոսենց(1) տունը կարօ Ադամենց տանը կից էր։

*— Պետօ Աստուրի տղան Տիլբան ոսոխկան եղաւ. գիւրտերուն մէջ՝ հայ ըլլալուն համար սպանեցին։

Իսայիլ տէրուն եւ Զաքար գիւղին եւ չըրջակայից միակ խրըխճիներն (ոսկրարոյժ) էին, վորձառու, բայց ոչ առաջնակարգ։ Պապա էլօի տղան Օվանէս, Պօղոս էֆ-ի աշկերտը, վարպետ մարանգոզ էր, եւ եղբայրը Մարտիրոս՝ Սասիրէչ, պէրպէր Աւագի ժամանակակից։ Զաղացպան Կիրակոսի տղան Պօղոս — ուրիշ նաճար վարպետ մը, էլօենց Ուստա Մինասի աշկերտ, որ իրրեւ ընդհանուր նաճար եւ չինակաւոյց (վերջէն)՝ գիւղին վարպետներուն մէջ՝ ամէնէն ճարտարն եղաւ, Ներօնեաններէն դուրս։ Պօղոսի հայրը Աստանա կը մեռնի, եւ մայրը կ'ամուսնանայ էլօեան ուստա Մինասի հետ, միասին տանելով իր 5 տարեկան Պօղոսը, որ կը մեծնայ այս համբաւաւոր վարպետին ձեռքին տակ, եւ կը տիրանայ արհեստին։ Ուստա Մինասին «օղուլլուղը» կը կոչէին գինքը, գիւղին մէջ՝ Մինասեան։

1891–ին, Սբ. Փրկիչ եկեղեցւոյ մէջ լինկած հրդեհէն վնասուած եւ վճացած տաճարի, ներքնակողմի վայտեղէն կառուցածքի եւ յատակից գլորուցի վերաշինութեան մէջ, իր հետ

(1) Գիւղին զօրաւորները։

1·— Ուստա Պօղոս, 2·— Կինը Եղսա, 3·— Տղան Եղիա, աղջիկները՝ 4·— Մարիամ, եւ 5·— Յաթենիկ, 6·— վարդիկ, Մ· եւ 7·— Մարիամ Ե· Մինասեան, 8·— Ստեփան Ս· Պետոեան (փեսան), 9·— Հերօ Պաճի, 10·— Սարգիս ուստա Պօղոսի տղան, 11·— Կինը Ֆլորա, 12·— Տղան Պօղոսիկ, 13·— . . . . . 14·— Լիլիա, 15·— Անժել՝ աղջիկները։—

ուստա Պօղոս իբրեւ չինակառոյց վերակացու, եւ հինաւուրց Մղ. Ունան վարպետ, եւ ուրիշ նաճարներ, քրոնաթոր քանեցան տոհմիկ չերմեռանդութեամբ, յօժարակամ եւ անվարձք, եւ երեք ամիսէն լրացուցին գործը, առաջինէն աւելի պայծառ եւ արուեստական։ «Քա մա'րդ, փարա չի գայ փուլ չի գայ, Պէյլէ Գոգօին պէս՝ բանդ գործդ երեսի վրայ թողեր, գիշեր ցորեկ ժմուն գործով մժղլեր ես», կը սրտնջէր կինը։ «Կնիկ, էտպէս մ'րսեր, մեղմ կը գործես։ Եկեղեցին ամէն բանէ առաջ կուգայ։ Մեր պապերը իրենց արիւնը թափեցին էնոր համար, մենք բանի մը ամիս հէնց բաներ իբ շա՞տ է, Մենք էկեր իբ կ'երթըք, մեր էրած քարիքը կը մնայ», կը բացատրէր քաղ վարպետը։ Իր վերջին տարիները բոլորովին եկեղեցւոյ գործերուն նուիրեց, ուստա Պօղոս· կարող եւ անուանի վարպետ, ապրեցաւ մեռաւ չարզուած։

Սարգիս ուստա Պօղոսի տղան, հօրը քով նաճարութիւնը արդէն սորված, Ամերիկա կ'երթայ, իր արհեստը կը կատարելագործէ՝ անոր չարակից արուեստներն ալ սորվելով, կը գառնայ Թարբեզ, եւ Եփրատ Գոլէճի մէջ, գծագրութեան, վայտակերտութեան եւ քանդակարուեստի նոր սկսուած բաժնին՝ վարպետ — հրահանգիչի պաշտօնը կը վարէ մինչեւ 1918, երբ ամէն լինչ տակն ու վրայ եղաւ Սարդիս հազիւ կրցաւ ճողոպրիլ մոլեգնած տաճկին ճանկերէն եւ ինքզինքը Ամերիկա ձգել։ Այժմ հաստատուած է Քէմպրիճ, իր ընտանիքով, եւ

ունի վայրակերտի գործարան մը: Այս Սարգիսի եղբայրը Եղիազար 1914–ին զօրք տարին եւ զարկին: Լաւ նահատ էր: Սարգիս՝ իրեւ հարստատ, ողջմիտ եւ հայրենասէր չմնացը՝ գիւղի Ուսումնասիրացին աշխոյժ զարգացման եւ անվթար պահպանման մէջ՝ առաջնորդողի դեր ունեցած է միշտ, տարիներով Կեդր. Վարչութեան անդամակցած, եւ Բարձանճ–Գիրքի յանձնախումբին մէջ՝ հիմա: Ուստա Պօղոսի կառուցած կարեւոր չէնքերն եղած են Ամերիկեան Փոխ– Հիւպատոսարանը եւ Մուհասաուն պիկի խոնախը Մէգիրէի մէջ:

11 — ԹԱԹՕԵՆՔ:

Բալուի կողմերէն եկած են երկու զոյգ ազգ: Թաթօ–Թաթիրոս (Թադէոս) եւ Կիրակոս երկու եղբայրներ կը յիշեն, որ կը բնակէին հայամասին մէջ: Ասոնց հօր անունը գիտցող չհայ: Ձգաւորումը ասոնցմէ կը սկսի:

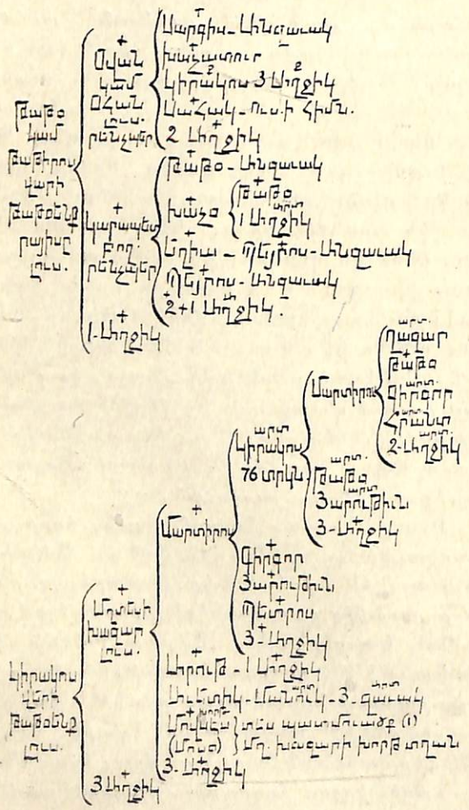

Երկու եղբայրներն միատեղ, երկար տարիներ չաբաւնակեցին հոգագործութիւնը: Իրենց մահուանէն վերջ, Մղ. Ղազար իր եղբայրներէն բաժնուեցաւ՝ 100 տարի առաջ, եւ Թորկանց պապենական տունէն բաժին մը գրնելով հոն հաստատուեցաւ իրեւ Վերի Թաթօենք: Օվան եւ Կարապետ մնացին իրենց պապենական տան մէջ: Ասոնք կոչուեցան Վարի Թաթօենք: Երկու ընտանիքներն ալ բնակչութիւնը չաբունակեցին, բայց բարեկեցիկ վիճակ չունէին: Կարապետ տաուն, Թաթօենց տոհմէն միակը՝ ընտանեօք առաջին բոզգարական եղողներէն էր, եւ ի վերջոյ իր Օվան եղբօրմէն բաժնուեցաւ: Բանիմաց եւ ծանրաբարոյ մէկն էր Թաթօ կարօ եւ ապրելակերպի գործերուն մէջ:

Օվանի տղան Կիրակոս եւ Մղ. Ղազարի թոռը Կիրակոս — տեղահանութեան տարեշրջանը — երկուքը իրենց տոհմին տարեց ապրողները — իրենց ընտանիքներով՝ Ամերիկա եւ Լիոն, Ֆրանսա, կը կարմեն Թաթօենց վերապրող մնացորդը:

12 — ՆՈՐՍԵՍԵՆՔ:— Պանտան Մխիթարի գլխից էին: Ի հնուց հաստատուած ընտանիք մը — բնչպէս որ միայն իրենց սեփական քանի մը արտերը կը վարէին, բաւարար տարուան մը ճարելով:

Նորսես Սահակ՝ գիւղին «կարդացող–իմաստուն»ներէն մէկն էր եւ կարեւոր դէմք մը: Երկայնահասակ, խժռատգէմ ըլլալու չափ խոհուն, եւ անժպիտ էր: Հոգեբականութեան՝ գիւղը մանկուն մէջ մեծ դեր ունեցաւ, եւ առաջին բազոք վարժապետը եղաւ, մխիթարներէն անկախ եւ առանց վարձքի:

«Շուքը ծայր է» կ'ըսէին: «Զարկած չաման (ապտակն) ալ ծանր...», կը պատմէր մեծ եղբայրս, երկար չմեռաւ:

13 — ԱՊՈՒՆԱՑԵՆՔ:—

Նորահասնց հետ նոյն արմատէն սերած են, բայց արմատը, եւ ուսկէ գալերնին բոլորովին մոռցուած են: Գիւղին մէջ ամէնէն չատ սեփական հող ունեցող բնչպէր ընտանիքն էին, բաժնեյաչող եւ չատ հարուստ: Հորերն ու ամբարներն ցորենով լիցուն. ունէին պատով եւ խրամ այգիներ եւ 200 գլուխ ոչխար: Իրենց պաշխանէրէն զատ կը վարուցանէին Հիւսնիկի Հաճի Մուհարրեմ փաչայի հողերուն մէկ մասն ալ: Զօրս եղբայրներն ալ — փորձառու հողագործ —, գիշերը ցորեկի խառնած՝ բանեցան, զատեցան, «մարով ձագով», անզատրում եւ չարաչար, եւ իրենց ճակտի արդար քրտինքով մայր–հողին արգաւանդ ծոցէն հանեցին ցորեն, գարի, բամպակ, իրենց ոչխարներէն բուրդ, մեծաքանակ եւ աստ — ամէն տարի, եւ գանանք փոխեցին արտ եւ ոսկի: Վայելքի բաժի՞նը..., կուշտ հաց էր՝ իրենցը վրանին տան կտաւէ կտոր զգեստ ու խոյլիկ, մէջքնին կապատ կտաւէ գօտին, ոտքնին արեւս, գլուխնին քիւլահ եւ հատ ըսէ ատա — ձմեռը: Ապրեցան ինքնագրիկ, ձեռքերնին խուփ, գաներնին գոց, հարստութիւն գիտցին եւ առանց վայելելու անցան գացին: Ասոնց ժառանգորդներն, սակայն, իրենց պապերուն օրինակին չհետեւեցան, կեանքը վայելել սորվեցան: Մարկիս, կապտեսին տղան, միակ գոչճականը եղաւ, որ Եփրատ Գոլճէն ընթացաւարտէլ վերջ Ամերիկա եկաւ, գերազործութեան դասընթացք մը առաւ եւ այսօր Նիւ Եորքի մէջ հաստատուած գերազործ է բարեվիճակ:

Զօրս եղբայրներն, չբաժնուած առվորութիւն ունին եղեր, իրենց տարեկան վաստակէն բաժին մը հատընտիր արտերու գնումին յատկացնել, մնացածը ոսկի դրամի փոխել, իրենց մէջ բաժնել եւ պահել: Ապրնայ Գասպար ոսկիներու ամէնէն սիրուն գնումն ունէը, պահած գաղտնի թաղատոցի մը մէջ, որուն տեղը ոչ ոքի յայտնեց, եւ մեռաւ, գաղտնիքն ալ հետը: Մկրտիչ — Գասպարի միակ տղան — ոսկիներու՝ գոյութիւնը գիտէր, բայց հօրը մահուանէն վերջ, բոլոր փընտրտուքներն ու փորպըչտուքները ի դերեւ ելան: Շատ վերջը, Մկրտիչ իր յարկաբաժինը վերաշինելու ձեռնարկեց: Ինք եւ իր կինը Մարիամ, ամէն օր ամէն վայրկեան ակնկառոյց եւ աջալուրջ կը հսկէին, երբ մէկ օր, կրակատան առատատղի մխազօծ ճխիրներն քակած պահուն, տաքի մէկ մատ անկիւնէն գետին գլորեցաւ ինկաւ ոսկիներու մեծ պուտուկ մը — Ապունա Գասպարին գաձան — եւ ոսկիները ցանցկրտեցան ամէն կողմ: Մկրտիչ եւ կինը ժողվեցին ոսկիները, բայց բանուորներն ալ անմասն չմնացին: Հողերուն եւ մուխ անկիւններուն մէջ սքրած «կարմրուկ»ներէն՝ անոնք ալ կրցան թոցնել բաւական թուով:

Մկրտիչ աղա եւրոպ եւ սկսաւ ապրիլ... ազգի պէս. բանուորներն ալ իրենց Ամերիկա գալու ճամբու ծախքերը հանեցին... էհէլքը:— «Զուտողին ունեցածը ուտողինն է», չէ՞:

14 — ՍՐԱՊԵՆՔ:—

Այս երկճիւղ ընտանիքը Պետոնց արմատէն է, բայց այնքան հինուց բաժնուած, որ ոչ կապակցութիւնը՝ ոչ ալ այս ընտանիքը կազմող երկու եղբարց հայրը յիշող կայ: Մղ. Սրապի եւ Մղ. Կարօի սերունդներուն ցանկը միայն կրնանք տալ:

(1) Տես գիւղին խեներքը:

Երկու եղբայրները իրենց հօրը ողջութեան՝ միասեղ բնէջեր են եղեր: Մղ. Կարօ կօչկարութիւն սորված, հօրը մեռնելէն յետոյ — չատ կանուխէն — բաժնուելով չարունակէց իր արհեստը եւ ընտանիքը կօշուեցաւ Կօչկար Կարօենք:

Մղ. Սրապ, սակայն, մնաց բնէջեր եւ պահէց իր պապենի մականունը — Սրապենք — Մղ. Սրապենք: Առանք, իրենց ձեռքը եղած քանի մը չարեկի հողերը կը վարուցանէին եւ ապրուստ մը կը հանէին:

Առաջին կաթոլիկութեան չարող ընտանիքէն մէկը եղան (1): Մղ. Առաւր կաթոլիկ մեռաւ եւ մարմինը՝ Շնղլայ ճամբուն վրայ թաղուեցաւ (2):

Այս միջադէպին պատճառաւ, Մղ. Առաւրենք մինչեւ վերջ կաթոլիկ մնացին:

Սրապենց Մղ. Սրապ 125 իսկ Մղ. Կարօ 105 տարի ապրած են:— Սրապենց տունը կօչկար Մղ. Մանօենց տանը պատկից էր:

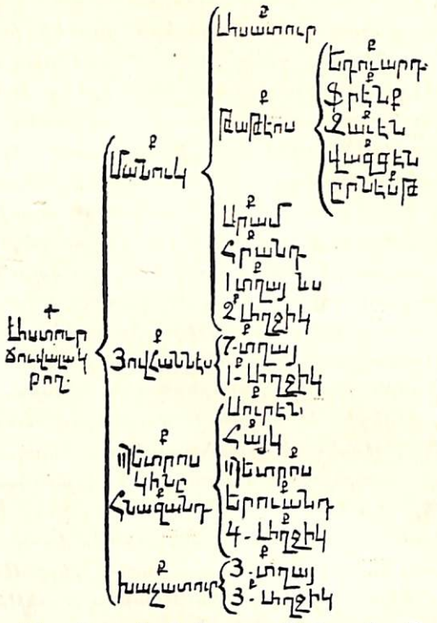

պարթեւ հասակով եւ յարթանդամ ջարդիկ էին: Արեւիկ տատա, ճերմակ ալեծուփ մօրուքով, պատկառելի նահապետի պատկերն էր: Քաջառողջ եւ կայտառ էր, եւ պզօտնքի սիրահար մը: Ունէր կուռազ գամէշ մը — Բենճամովթին պէս վիթխարի եւ հուժկու, եւ գիլ — սեւ ընճուղ մը՝ գոմիչի հետ կռուազ:

Երկու ահագին աքլորներ ալ, որ Հաճի Պեկին ունեցածներէն վար չէին մնար: Արեւիկենք Հաճի Քուչուկ աղայի հողերը կը վարէին:

Արեւիկենց ախոռը՝ տաքուկ..., ձիթիեանքին մթին խորշերը..., ուր ճմեռները աչկապուկ կը խաղայինք..., եւ ձիթիեանուց վոսին մէջ՝ տկուռն մագէ տոպրակները նոր աղընծուած վոխինդի..., որ կը թռչնէինք...: Ի՞նչ օրեր...:

16 — ԵԱԻԱՆՆԵՆՔ :—

Հողագործ ընտանիք մը — 150 տարի առաջ՝ Ենկիճէէն (ըստ ոմանց Ալըչամիէն) գիւղը եկած են եղեր: Ընտանիքին անունը յայտնապէս ծագրանուն մ'է Ալըչամիի թուրքերէն տրուած: Առանց պատմուածքը կ'սկսի Մանուկ տատայէն, որուն հօրը անունը չենք գիտեր:

Այս ընտանիքի բոլոր արիմարդիկ — Մանուկ հաւն մինչեւ խոճապաշի Յովհաննէս

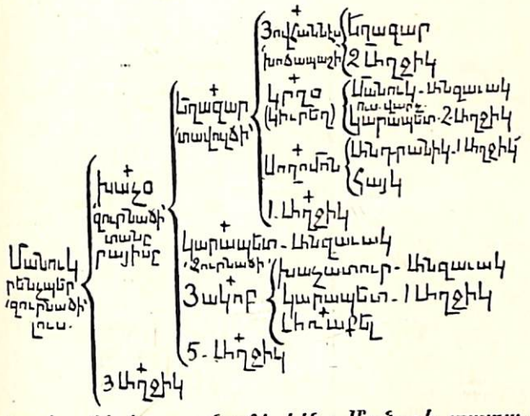

տավուլճի եւ զուրնաճի էին: Մանուկ տատա, Յաչամուն, Կարապետ եւ Օվանէս զուրնա փչող եւ եզալար եւ Յակոբ տավուլ զարնող: Եզալար, սակայն, տավուլճութիւնը դեղարուեստի վերածեց. Մարենիկցի զուրնաճի Այրսի հետ, օվալին եւ նահանդին ամէնէն համբաւաւորները: Եզալարի տավուլէն գլուխ ճաթեցնող թնկրաուքներ չէին ժայթքեր, այլ ղանակաւոր ու սահուն թրթռումներ, որոնց հետ կը նոյնանար եզալար, իր ամբողջ մարմնոյ ճկուն եւ նեւրաշնակ չարժերովը: Չակառակ իրենց «եաւաս» (անժուր) անուններին, գիւղին մէջ իւզուա վիճակ ունէին: Իրենց արուեստն ու հողագործութիւնը դիբուկ հասոյթ մը կը բերէին իրենց: Եզալարի տղան Յովհաննէս կարող եւ ապդեկիկ խոճապաշիներէն մէկն եղած է: Ազօտ աւանդութեան մը համաձայն՝ այս ընտանիքը եւ Կուկուենք նոյն արմատի ճիւղեր եղած են:

17 — ԱԴԱՄՆԵՆՔ :—

Սակաւաթիւ բենչպեր ընտանիք մը, որոնց նախնիքը, ո՞ւրկէ եկած ըլլալնին եւ գիւղը ե՞րբ հաստատուիլնին չենք գիտեր:

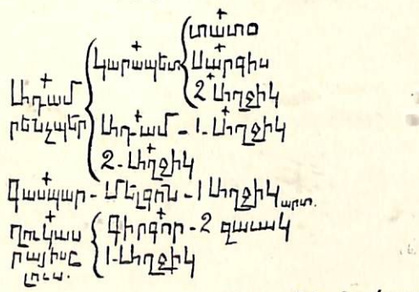

Բաւական չէին: Իրենց քանի մը կտոր պաշտանին նեղ-ճարիկ ապրուստ մը կը հա-

նէին: Ադամենց Ղուկաս ամուն եւ Կարապետ «կարդացող» տիրացուներ էին եւ առաջին հինգուրբ վարժապետները՝ գիւղին մէջ: Շատ բարեպաշտ եւ նախանձախնդիր եկեղեցասէրներ, որոնք Մայր եկեղեցւոյ պայծառացման եւ դպրոցի եւ կրթութեան վերելքին մէջ մեծ դեր ունեցած են:

Ադամի տղան Ադամ, սակայն աչխարհիկ երիտասարդ մըն էր, վայելչադէմ, խոչոր պեխով, գանգրահեր — չատ յանկուցիչ դրսեբուոյթով: Գինիի եւ ազկեկի տարփող մը:

18 — ՔՈՒՉՈՒԿ ՕՎԱՆԵՆՔ :—

Պտիկ բենչպեր ընտանիք մը, 150 տարիէ չաւ առաջ գիւղը հաստատուած: Նախնիքը անծանօթ են մեզի: Պատմուածքը Քուչուկ Օվանէն կը սկսի:— Քուչուկ Օվանենք ամբողջ ընտանեօք կարճլիկներ էին: Որոշ է թէ Քուչուկ (պզտիկ) ծագրանունը տաճիկները դրած են ասոնց կարճ հասակին համար:

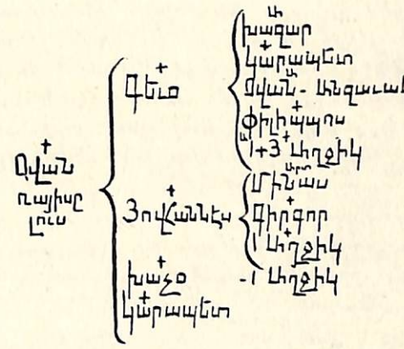

Հաճի Քուչուկ Աղայի չնորհիւ հայ համայնքային ժողովոյ անդամ — ազայ — էր: Գիւղին մէջ քիչ ժողովրդականութիւն կը վայելէր, իր վարանոտ վարմունքին համար: Կարապետ չատ կանուխէն Ամանա զացած է:

19 — ՇԵՐՕՆԵՆՔ :—

Այս տոհմանունը սկզբնաւորած է Բալուի Չաւաւ գիւղի Զաթալպաչ Շերօն Մեծ-Չաւէն, որ հոն ապրեցաւ 18-րդ դարու սկիզբները:

Գրքիս խմբագիրը կը յիչէ «Քեոխ»ները որ՝ մինչեւ 1890, գրեթէ ամէն տարի, Չաւաւէն կ'այցելէին երկուքով երեքով: Առանք կը պատմէին Զաթալպաչ Շերօնենց տան եւ այգիի մասին՝ որ կային ու կը յիչուէին դեռ մինչեւ

Արեւիկենք ունէին ընդարձակ ախոռ, մէջը ձիթիեանք եւ տիրոջ:

Արեւիկ ամուն և տղաքը Պեդրոս ու Այրոն

(1) Տես Հայ կաթոլիկները:
(2) Տես Բարբապատում:

1914 : 1883–ին Կ. Պոլիս եղած առենս ալ, Զուխուր Չէօշմէ Խանի մէջ հանդիպեցայ 2–3 հաւուցի չատ ալեւորած նահապետներու, Մերօն առաքած ժամանակակից եւ անոր ձեռքին տակ զարձած, որոնք կը պատմէին Հաւուի մեր նախնիքներուն եւ Մերօն խալֆային (հօրս հայրը) Պոլսոյ կեանքի վրայ : Առանք եւ իմ պզտիկ մեծար մայրս — մեզրածորան հիքեաթճին — եղած են մեր պապենի աւանդութեանց ակնատեսը :

Հաւուի Մերօնենք ալ համբաւուր չենք կարող նահապետներու ընտանիք մը եղած են : Մերօն նահապետի մահէն յետոյ, Թոռը Սահակ վարպետ, 1775–ի առիններէն կը պզտիկ Խարբերդ, եւ հարկաւոր կը տեղաւորուի, ուր արդէն՝ հայրի կողմերէն եկող հին ընտանիքներ չատոնց հաստատուած էին : Ճամբան, հանգստի վիրաը հանելուն՝ կը ծնի Կարապետ : Սահակ առենը կը չինէ Թուրք Թագամասին եկեղեցին, էֆէնտւոնց խոնախին քով, Թորկանց պապենական տան պատկից, եւ հոն կը մնանի : Կարապետ իր հօրը արհեստին կը տիրանայ, կունենայ երեք տղայ — Սահակ, Մերօն եւ Յովհաննէս, որոնք նոյնպէս կը հետեւին իրենց պապենական արհեստին : Առանց մէջ Մերօն առաջնակարգը կ'երեւայ : Յովհաննէս երիտասարդ մեռաւ, եւ հոն Թոզլով Մարիամ պզտիկ մը մնայն :

Սահակ, իրենց հօրը մահուընէն յետոյ բաժնուեցաւ, Մեծ Թորկանց առանը քով բնակարանը չինեց եւ կապուեց իր ընտանիքը՝ Տէփօնք անունով :

Մերօն մնաց հին առանը մէջ եւ պահեց նախնական առմանուանը — ՄԵՐՕՆԵՆՔ :—

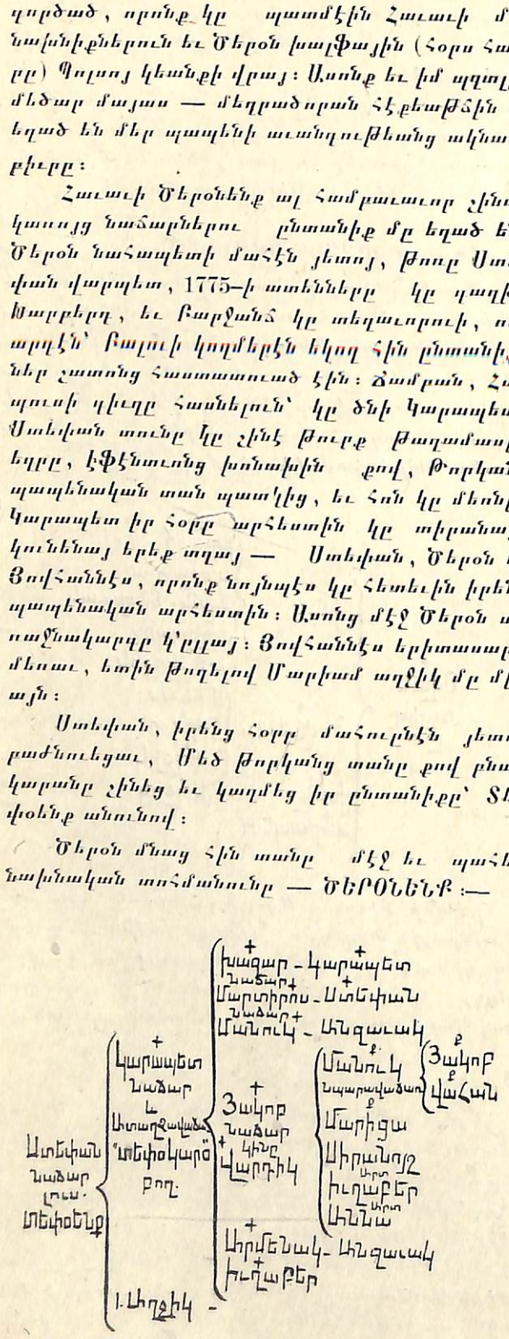

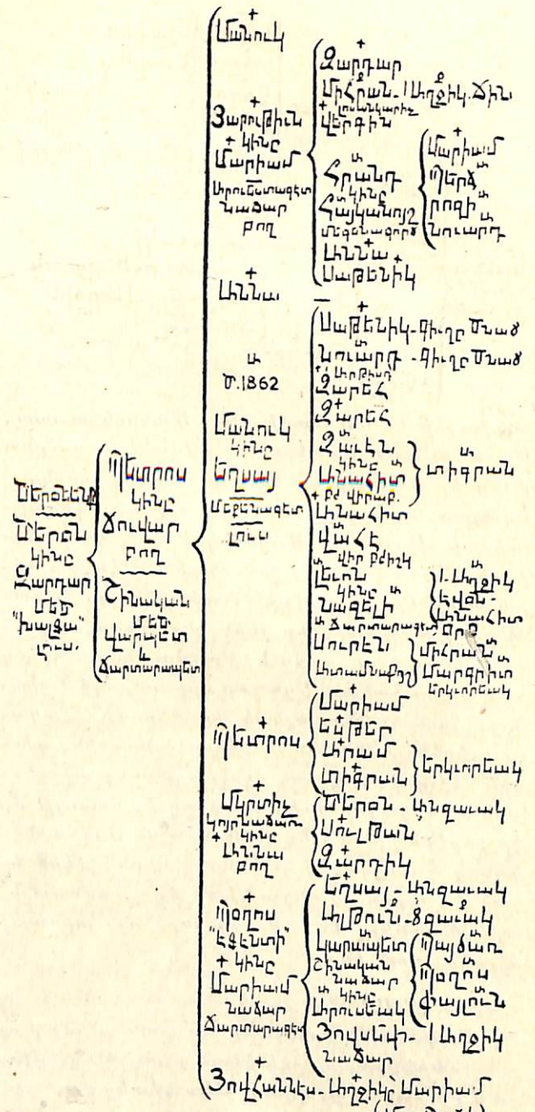

Ա.— ՏԵՓՕԵՆՔ :—

— Պատմուածք —

Սահակ եւ կարապետ երկար չէարունակեցին նահապետիքը : Սահակ արկածով մը հաշմեցաւ, թեւերը, ոտքերը քաշուեցան, եւ բոլորովին անդամալոյծ եղաւ : Միչա նստուկ կը, պարձելու անատակ :

Գեահինը քաքրատւերով միայն կրնար տեղափոխուիլ : Բազուկներն ուժեղ եւ միտքը ուշեղ մնացին միչա : Զոնաօ Տեփօ կը կանչէին :

«Պոզ Էշ»ը իրեն ոտք եղաւ երկար տարիներ, եւ կարնի ցուպը... իրեն հետ թաղեցին : Կարապետ առաղջավանցութեան (քերեստէճի) ձեռնարկեց :

Բարեի ծառոցները կը վնէր, եւ կառավարական չէնքերու եւ Մերօն խալֆայի եւ Պետրոս վարպետի դործակցութեանց հարկաւոր առաղձը — դերան, ճիխիր, տախտակ — կը հայթայթէր :

Կարող նահապետ էր, բայց հանճարեղ եւ ղեկանաղէտ առեւտրական մը եղաւ : Իր տիրական եւ վարքաւոր դրսեւորութեամբ, հանդարտ, մարդամօտ եւ պատչառ վարուելակերպով՝ թէ կառավարական կարեւոր շրջանակներուն մէջ եւ թէ դիւղին եւ օտարին մէջ մեծ համակրանք վաստակեցաւ, վարկ չինեց, եւ հայէ, տանիկ ակնածուած՝ իր առենին ամենէն ազդեցիկ եւ դիւրի տէր հայր եղաւ դիւղին մէջ :

Այս առեն, առաջին եւ միակ քէրեստէճին ընկալով, մեծ յաջողութիւն ձեռք ձգեց եւ չատ հարստացաւ : Նախնական բազոքականներէն էր — սիրն մը, բայց ոչ մոլեռանդ : Իրենց տանը եւ բնատրձակ առաղձատուն մը ունէր, դոր բազոքականներ անվարձ դործածելին, երկար տարիներ, իրրեւ ժողովարան եւ դպրոց : Ուսող, խմող, կերցնող էր Տեփօ կարօ — ֆեֆիալլի, աչխարհիկ «քրոտ» մը : Բազոքականներուն ձայնաւոր «տիրացու»ն էր — երգեցու առաջնորդը ժողովարանին մէջ, եւ «տավուլպուրնան» բազոքական հարտնքներուն : Շատ գօրաւոր եւ դոռ էր ձայնը : Դպրոցի աչակերտներու առաջը անցած անտնց հետ կ'երգէր, ժողովարանէն մինչեւ վնասային առուն : «Վերերն ունինք առուն երջանիկ, հայրենիքն ահա կերթանք», «Կը ճամբորդենք առուն երկնային, դալ կ'ուզե՞ս», «Լայնատարած մեծ ծովէ մը կ'անցնինք», «Վեր նայէ, վե՛ր սերելի մայր», «Այս աչխարհս ունայնութիւն», «Առանին առջեւը, ի՞նչ ողբ ու ազազակ»— իր նախասիրած երգերն էին, գոռս կը չախչախցնէր եւ իր լայնատարած ձայնի բարձրագոչ կերկերութեամբ երգով երկինք գետին կը դղրդացնէր : Տեփօ Կարօենց առունը հիւրանոց մէկր, գոռը միչտ բաց : Հապա կ'ինը... Ադնձեցի Աննօ նանան ... : Բարձրահասակ, քիչ մը կորած, ճպռլիկ աչքերով — բայց ի՛նչ կին ... : Համակ սէր, գորով ու բարութիւն, միչտ խնդուն, ազգասիրու մայր : Տեփօ կարօենց օտան — հրաչէկ ջեռնոցով միչտ տաքուկ — ձմեռները ժամանցի հետաքրքրական էր դիւղացիներուն : Բամպակ կթելու եւ պղպեղ ծաղկու ճարտարարուեստը արդիականացնելու մէջ ալ մեծ դեր ունեցաւ Տեփօ կարօ : Ինք հայթայթեց դրամագլուխը, որով Մերօն Պետրոս վարպետ կարողացաւ չինել դիւղին մէջ, առաջին «փաւլիգա»ն (դործարան), ներածել եւ կաչեցնել հոն առաջին մեքենա–ճոճանը եւ տրնթեր՝ պղպեղ ծաղկու նորաձեւ ջաղացքը, երկուքը միասին մէկ ձիու ուժով դարձող : Մինչեւ նահատանգներուն մէջ առաջին նորութիւնն էր այս «Տեփօ կարօենց փաւլիգա»ն :

Տեփօ Կարօի ծաղկը դիւղի բազ· դպրոցի ջամբած կրթութիւնը միայն ունեցան : Ամէնքն ալ մեքենամիտ էին, բայց Ղազար, Մարութիրոս, Մանուկ եւ Արմենակ բանի մը չէկան եւ սերունդ ալ չթողուցին : Մարութիրոսի եւ Ղազարի ծաղկը Սահակ եւ Կարապետ 1895–ի ջարդին՝ Թուրքը մորթեց : Մեծերը արդէն մեռած էին բացի Յակորէն, որ ողջ մնաց, սերունդ թողուց եւ յիչատակելի դերք չինեց : Մխաքեան (ուստա Մինասի «օղուլլուղ») Պօղոս վարպետի քով աչկերտելով տերացաւ նահարութեան արհեստին, չատ յառաջ գնաց անոր մէջ. եւ անուանի եղաւ իրրեւ կահագործ, վարպետ եւ չինակատար : Գերման արհեստանոցի կահագործութեան ճիւղին մէջ՝ տեսուչ Schootsի օգնական՝ տասն մը, եւ դերման ճարտարապետ Youngի աչխատակիցը եղաւ Մկզբէի եւ Բազաքին ժողովարաններուն չինութեանց մէջ : Բազաքի կառավարական չէնքի երկրորդ դուռը քանդակագործ՝ այս վարպետին դլուխ գործոցը նկատուած է :

Յակոբ վարպետի դաւակները, մէկ տղայ — Մանուկ —, եւ չորս աղջիկ, ամէնքն ալ դերմանացուց վարժարանին մէջ լաւ կրթութիւն տուին : Մանուկ, մեծ պատերազմին՝ ամերիկեան բանակին կամաւոր զինուորագրուեցաւ. հիմա, Քալիֆորնիա հաստատուած՝ իր կնոջ եւ երկու տղոց հետ, նպարավաճառութեամբ կը զբաղի, յաջող եւ բարեկեցիկ վիճակով :

Չորս աղջիկներն ալ ամուսնացած են, երկուքը Քալիֆորնիա, մէկը Մեքսիկօ եւ միւսը Ֆրանսա հաստատուած :

Մանուկ եւ Մարիցա տեղահանութեան չրջանէն առաջ Ամերիկա եկած էին : Յակոբ վարպետը իր կնոջ եւ երեք աղջիկներուն հետ տեղահան բրին : Մալաթիոյ լեռներուն մէջ վարպետը սպանուեցաւ : Կինը վարդիկ իր և–

1·— Արմենակ — Տեփօկարօի տղայ,, 2·— Մանուկ — Յակոբի տղայ, 3·— Մարիցա — Յակոբի մեծ աղջիկը:

բնք աղջիկներով կը հասնի Ուրֆա եւ կ'ապաստանի Զուիցերիական հիւանդանոց, եւ տարագրութեանց մէջ կը մեռնի, իսկ աղջիկները կ'անցնին արտասահման:

Բ.— ԾԵՐՕՆԵՆՔ — Պատմուածք:—

ԾԵՐՕՆ, կարապետի երկրորդ որդին, ծնած 18–րդ տարու վերջերը, իր հօրը արհեստը ուսաւ: Իր կինն էր Պողոսեանց աղջիկը՝ Զարզար, պզտլիկ, ժպտաշող աչքերով, սէր եւ բարութիւն ծորդ անուշիկ մայրը — յուշերու եւ հէքեաթներու գոնատուղ մը: Ծերօն, չափաւոր հասակով, ջլուտ, առողջակազմ ու վայելչադէմ էր: Լայն ցցուն ճակատ ունէր. հայեացքը մտայի եւ թափանցող: Թուշը ծածկուած՝ կարճ սափրուած կլորիկ մօրուքով մը, որ չատոնց խնծխած էր գլխուն մազերուն հետ: Կը հագնէր սեպհականէն աւելի կուռ՝ տիմիճէ(1) տիպիկ(1), նոյն ապրանքէն գօտի մը մէջքը, վրան չուխա բանկոնակ եւ գլուխը ֆես: Ձայնը փիչ մը խժոտ, չատ փիչ կը խօսէր. անսպառ կորով ունէր եւ ամէնէն արագագործն էր: Անվախ, ապուաբարոյ, աստուածապաշտ եւ չատ աղքատասէր էր: Ունէցան երեք տղայ — Պետրոս, Մկրտիչ եւ Պօղոս, որոնք, ի հարկէ իրենց պապան արհեստին հետեւեցան:

Ծերօն եւ իր որդիք գործի երես առած էին: Մկրտիչ պզտիկութենէ ծագիկէն կուբացած էր արդէն, միւս երկուքը հազիւ խեղճ ու կրա՛կ գրիլ կարզալ մը գիտէին, Ծերօն այլքանն ալ չունէր: Այսուհանդերձ Ծերօն եւ իր որդիք, Բալըանճ գիւղին մէջ բնակած այս դեղջուկները, իրենց բնածիր հանճարովը, անզուգական վարպետներ եղան, որոնց համբաւը՝ իրենց գործարկութեանցը հետ, տարածուեցաւ Բալուէն մինչեւ Առանա, եւ Մուսալէն մինչեւ Կ. Պոլիս:

Առանց՝ վայրապտծութեան եւ իրենց ժամանակի ճարտարարուեստի մէջ հաստատեցին պայազատութիւն մը որ անկերպանդելի մնաց Խարբերդի եւ շրջակայ նահանգներուն մէջ մինչեւ վերջին փլուզումի օրերը, եւ դեռ կը շարունակուի իրենց չատաւիղներուն միջոցաւ մինչեւ հիմա, անընդհատ: Գիւղին մէջ, հատարակաց բակնիք Ծերօն վարպետի եւ հօրը յօրինուածքն է, Հիւանդիկի քարակոխներու աշխատակցութեամբ: Սբ. Փրկիչ եկեղեցւոյ շինակառոյցի խալփան, տաճարը յօրինող–շինողը, Հաճի Պետոյ, էֆէնտուոյ, Հաճի Մեմոյ ազայոյ, Հաճի Հաճիվ ազայոյ խոնախնեերը վերաշինողը Ծերօն վարպետն էր: Գիւղին գլխաւոր նամարներուն թերեւս մեծամասնութիւնը այս վարպետին աշակերտներն եղած են. Կուկուճոյ ուստա Ակոբ, Կարօնոյ ուստա Խաչատուր, Կլկլնոյ Թորոս (յետոյ Տէր Թորոս) եւ ճմճմնոյ Մարտուպ միայն կրնամ յիշել: Ընդարձակ աշխատանոց մը ունէր հին տանը մէջ:

Որքան վճիռ կը յիշեմ..., 6–7 տարեկան տղեկ մ'էի, միշտ քովը՝ հոն, իր գործիքները քոռցնելու մժղած: Երբ աշխատանոցին դուռը պոցէր, գրան վերեւի փեղկէն կը սողոսկէի ներս. իր սուր խրտրը, դուրերն ու բանտան քոռցնել էր գործս: Ոչ ծեծեց, ոչ ալ չեվեց: «Ձուա՛ր, աս մուկը կինէ թուխեները մաեր է», կ'ըսէ եղեր, գոհունակ քմծիծաղով մը, գուլացած գործիները նորէն սրել տալով աչկերտին: Սուլթան Մահմուտի վերջին տարիներուն Ծերօն վարպետ Պոլիս գացեր է: «Վալիտա Սուլթանին խալֆան էր», կը պատմէին Հաւուցի ծեր վարպետները, «հա ի՞նչ վարպետ..., ի՞նչ գօրլի խալֆա. կախազանէն մարդ վար կ'առնէր: Քուրքով փոսթով օտաց ճամբայ կ'ներթար, երկու աչկերտ քուրքին փէչերը բռնած. փարային հետ կը խաղար եւ չատ ճոմարտ էր: Ըմմը սաղ մեղք եղաւ: Երկրէն իր պզտիկ ազբօրը մահուան խապարը առաւ, իբրեւ տարմիչ եղաւ. երեսէ պատուէ ընկաւ, խալֆայութենէ հանեցին, չատ վերիչան մնաց: Հեմչերինները գինքը երկիր ճամբեցին»: Երկրորդ անգամ նորէն Պոլիս գնաց Ծերօն, իր Պետրոս տղուն հետ: Այս անգամ ալ, Սուլթանի կառուցանելու սկսած հոյակապ թատրոնին մէջ, նամարներուն խալֆա եղաւ:

Թատրոնի շինուածքի աւարտումէն վերջ Ծերօն վարպետ երկիր վերադարձաւ, զրամով եւ պատուով: Զաւակները ամուսնացուց, թոռներ ունեցաւ: Իր տզաքը իրեն հետ արհեստին բարձունքին հասուցած, իր աշակերտութեան՝ իրրեւ կարող նամարներ, սեփական խանութներուն մէջ հաստատուած ըլլալը տեսած, մեռաւ 1871–ին, 75 տարիներու լեցուն եւ բազմարդիւն կեանք մը ապրած: Մեռաւ անուանի՛նք, պտուղնակ, անխռով եւ երջանիկ, համօրէն գիւղացիին գոհարանուած, յարգուած եւ սիրուած ու չրջապատուած իր սիրելիներով եւ երախտապարտ աշակերտներով:— «Էվել պակաս հալալ էրէք, զրացիներ, կինչ Իստամպոլ կ'երթամ...: Ճուվար, սարմա կը պլինա», վերջին խօսքերն եղան: Ճուվար սարման «ճամբորդ»ին բերանը գրաւ, բայց անխուսափելի օրհասը վայրկենապէս վրայ հասաւ, եւ «ճամբորդ»ը «Իստամպոլի կառաւան»ին խառնուեցաւ, սարման բերանը:

Թաղային բազմաքանաչ վերելմանոցը. չերմին վրայ գրին մեծ քար մը յուշարձան, գոր տաճիկները զղցան..., մեհեյակապատանի՛ը...:

Իրենց հօրը մահէն վերջ, երեք եղբայրներ սախտուեցան բաժնուիլ. տունը չատ նեղ էր, բազմացող ընտանիքին համար: Պետրոս մնաց իրենց պատանեկան տան մէջ, մայրն ալ իր հետ: Պօղոս եւ Մկրտիչ գային Հայոց թաղը եւ հոն հաստատուեցան: Բայց Պետրոս եւ Պօղոս մինչեւ վերջը իրենց բոլոր գործակցութեանց մէջ անբաժան եւ չահակցօրէն գործեցին, իրրեւ հայր եւ որդի: Պետրոս մօրը պէս կարճլուկ բայց բարեձեւ, Ծերօններու լայն ու չաթալ ճակատով, երեսէն եւ աչքերէն հեղինակաւորութիւն, կամք եւ նկարագիր կը ցոլային: Զրպարտող, անձանձիր բանող — կեծ ու կրակ կ'ըսէին,— եւ արհեստին ճշդիւտ կիրարկումին մէջ փնճիճ եւ խստապահանջ էր: Քիչ կը խօսէր, բայց դո՛ղ-դոր. չատ արդարասէր եւ բարերարին անվախ: Համայնքային եւ խառն ժողովներու մէջ միչտ փնտռուած դէմք մըն էր:

Պետրոս վարպետ իր հօրը տեղը բռնեց եւ դայն գերազանցեց ալ: Ծերօններու ամէնէն տարողունակը եւ բազմակողմանի հանճարով օժտուած — նամար, կահագործ, չինակառոյց, մեքենապէտ, ճարտարապետ եւ երկրաչափ:

Տաճարաչինութեան մասնագէտն էր: Գիւղին Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ եւ Օվայի չատ մը եկեղեցիներու տաճարները ինք յօրինած, չինած է, եւ իւրաներկած իր հնարած կայուն ներկերով: Գիւղին մէջ, ժողովարանը, տաճիկներուն վարի ճամիին՝ մինարէով եւ մեհրապտիը իր յօրինուածքն են, ինչպէս նաեւ վերի մզկիթին եւ մինարէին վերաչինումը: Կարսիկի մէջ՝ Խուրա վաչայի մեծ խոնախը. Մէկիրէի մէջ՝ Հաճի Իզզէթ վաչային հոյակապ ճամին իր մինարէովն ու մեհրապով. կառավարական ընդարձակ պաշտօնատունը, գինուորանոցը, Մէքէչալի Բուշտիէն, քովի մզկիթը եւ մինարէն, բանտը, Հաճի Ապտուլլա ազային պալինօն — առաջինը իր տեսակին մէջ, Ասլան Փաշարի քովի գինուորական դպրոցը — քարատաչ մեծ չէնք. Բաղաքին մէջ միխօնարաց չինած առաջին ժողովարանը վրայի սենեակներով. Տիգրանակերտի մէջ Զինուորական Արուեստանոցը — Իսլահ–խանան, եւ անոր մէջ դրսէն բերուած մեքենաներու կառուցումը. Ատանայի մէջ Սինեօր Յարութիւնի ապարանքը եւ կառավարական չէնքը— ատոնք ամէնը իրեն յօրինուածքներն են իր վերատեսչութեան տակ կառուցուած, եղբօրը Պօղոս էֆ.ի հետ միասին՝ միչտ: Ընդարձակ ձեղուններ առաստաղակալի կազմածքով — ատանց սիւնի — կառուցանելու, եւ լայն տարածի վրայ փայտաչէն կամուրջներ ձգելու գործարկութիւնները առաջին անգամ Պետրոս վարպետ ներմուծեց: Գիւղին մէջ Տէր-Պօ կարօնոյ փաւլիգան չինեց, Պօղոսն խարտճոնը եւ գայն ձիով գործնելու կազմածը բերաբեր, բամպակ կթենելու համար, եւ ինք կառուցգայն, քովը չինելով պղլուրի չազացն ալ, որոնք նոյն ջեքենաչարժով կը գառնային:

15 –18 տարեկանին հօրը արհեստը լման սորված էր երբ անոր հետ Պոլիս գնաց եւ նորակառոյց թատրոնին մէջ գործեց իրրեւ նամար իր հօր ձեռքին տակ: Շէնքին ընդհ. վերատեսչի էր Ֆրանսացի ճարտարապետ մը: Թատրոնի տախտակամածի մոզայիքի պէս կտորները — թանկարժէք փայտ — Ֆրանսայէն բերուած էին, տեղական վարպետներու ձեռքով տեղաշարուելու համար: Ծերօն եւ հետի միւս

(1) Տես Բառարան:

նամարներ չկրցան մէջէն հլլել: Երիտասարդ Պետրոս — տղայ նամարը — վիշէր մը ամբողջ ուսումնասիրեց եւ փորձարկեց կոտրնէը, եւ ի վերջոյ յաջողեցաւ կոտրները տեղաշարելու քանալին գտնել: Հինաւուրցներ վրան խնդացին, բայց ճարտարապետը տեսաւ ըրածը եւ ճակատը պաղաւ: «Տղան տանիմ Ֆըբանոս, արուեստանոց գնեմ, մեծ մարդ կ'ըլլայ»: Բայց հայրը չհաւատաց: «Ան տեղն ես ըլ Մերօն խալֆայի հետ կը բանէի հոն: Ատ Մերօնի տղան մեզ «խալտ պէչլիկ ըրաւ», կը վերյիշէր Զուխուր Զէօմմէ խանի ծեր վարպետը, քը՛ր քը՛ր խնդալով: Ասյան փուզարի չէնքին առաստաղականները կատուցելու տաեն, կուսակալ Հաճի Հասան, Ֆազլի եւ Ֆերիկ փաշաները՝ աւազանեօքը հետազննութեան եկած էին: Կուսակալը պիտոզութիւն մը ըրաւ կառուցածքին մասին: «Փաշա՛ էֆէնտի, ատ քու գիտցած բանդ չէ» պատասխանեց Պետրոս վարպետ, ինքնավստահ չէչտով մը: Պօղոս էֆ. եւ միւս վարպետներ սահմռկած գուներնին փոխեցին: «Հապդըն վար, գալֆա», ըսաւ կուսակալը, եւ քմծիծաղով մը վարպետին կռնակը ծեծեց:

Պետրոս իրեն կին առաւ ջաղջղան Հոբրալա Տօնօի աղջիկը Ճուվար, որու մայրը Պողկանց տոհմէն էր: Ճուվար (Ճուհար) առատքինի եւ արժանաւոր կենակիցը եղաւ Պետրոսի: Իտէալ եւ խանդակաթ մայր, ընտանիքը արեւտեսաւորող մեծ տանտիկին — դուն ըսէ ոսկեայ, գիւղի հայ կիներու մէջ ամէնէն կորիճը — Մերօնենց Ճուվարը:

Մեծեղէն, վայելչադէմ, առողջակազմ եւ ուժակարող էք: Շատ կանուխէն բողոքականութեան յարեցաւ իր էրկան հետ, եւ մոլեռանդ տեսակէն. բայց չատ չերմեռանդ եւ անկեղծ քրիստոնեայ: Այդ տաեններ բողոքական աղքատներ կային, գիւղէ գիւղ չէրթար: Սարգիս անբարը ամէն օր գիտէր, այլակերպ կաղլիկ մը: Հին տունը եղած տաեն, Ճուվար ձմեռնէրով պահած, խնամած, օջիներըը մաքրած եւ լոզցուցած է այս անկարը, որ կչտամ չունէր, եւ երկա՛ր ու լայագին կ'աղօթէր — ամէնէն կարեւորը՝ այս, Ճուվարի աչքին: «Աստծոյ աղքատն է, օղու՛լ», կ'ըսէր: Ուրիշ մը կայր Ցովհաննէս անպար — ճուխտակահարը, ձմեռ մը հիւանդացաւ եւ մեռաւ: Ճուվար երեք ամիս մօր մը գորովով հոգատարեց անտրտունջ: Հոգեւոր երգեր երգող էր, չէ՞:

Աստնք ունեցան 6 տղայ եւ 3 աղջիկ պատեհական տան մէջ, վերջին ծնունդը՝ երկուորեակ մանչեր: 1886–ին Հաճի Քիւչիկ աղային խոնախը գնեցին — ճիշտ Հաճի Պեկենց խոնախի դէմ, եւ հոն հաստատուեցան: Այդ տարին Մանուկ առաջին մեխեմետը վառեց այդ արիւնկպակ թուրքի տանը տանիքին վրայ, եւ ճարճատող բոցերը նուիրագործեցին եւ հայացուցին տունը: Անհոգէմ արարք... թերեւս: Տաճիկները զոռացին ու զոռացին:

Ձախէն աջ — Պետրոս վարպետի յիներ Ճուվար, Յովհաննէս եւ Մարիամ՝ զաւակներ, Հրանդ եւ Սարգիսիկ՝ թոռներ (նստած)

Պետրոս վարպետի դաւակներէն մէյն Անանա եւ Մանուկ դպրճական կրթութիւն առին, միւսները իրենց տաեներ դիւղի դպրոցին մէջ ուսած են:

Յարութիւն դեղարուեստի մէջ բնական ձիրք ունէր: Շինականոյց նամար չեղաւ, բայց կահագործութեան, վայտագործութեան եւ արճակ դեղագործութեան մէջ իր հայրն ու հօրեղբայրը (Պօղոս) դլեց անցաւ — ձեռակերտի ինքնատիպ վարպետ մը: Մխիթարայց ներքածած մեծածախ երդեհոնին համար չինած դարդագործը, եւ Մեղրէյի բազմաժողովարանի Աճպետնը փայտէ եւ ձեռարուեստի անպերազանցելի պլուպ գործոցներ մնացին: Չարիւրաւոր ձեռակերտներ չինեց կուսակալներու, պեկերու եւ թուրք մեծամեծներու համար, բայց կանոնաւորապէս չհետեւեցաւ այդ ճիւղին: Պետրոսի եւ Պօղոսի բոլոր գործարկուքեանց մէջ, անոնց հետ գործակիցս — իրրեւ գրագիր–հաշուակալ, տաճկագէտ — օրէնսգէտ: Նորսէս Սահակ վարժապետէն՝ կարզալ գրելը, էֆէնտունց Մաթաֆա էֆէնտիէն, գիւղի տաճկաց մեարէմէն եւ արզուհալճի

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵՐՕՆ

Գիրկոր էֆ.էն իր տաճկերէնը, եւ Տիլբանա–կէտցի Պրն. Ցովհաննէսէն ալ Ազիւսակը — աստնք էին հիմերը իր ինքնազարգացման: Հանճարեղ, ճարպիկ, ձեռներէց եւ յառաջամարմնակ էր: Չորը բերած խզարով–ճոճով՝ կթնուած բամպակի երկար թելերները կը կտրատէր, այնպէս որ բամպակը բնիկ ճոճով կթնուածէն պակաս գնով կը ծախուէր: Այս մասին Օլհամ (Անզղիա) գրեց — խզարով–ճոճովն չինուած տեղը ,— եւ զուտ թէ կաչխոփ մեքենայ մը կայ մեր բնիկ ճոճովն պէս կթնող, եւ բերեց մեքենան գիւղը — առաջինը մեր Օվչին մէջ:

Յետոյ, տեղեկանալով որ Մալաթիոյ մէջ արդէն կը գործածուի, հոնկէ վարպետ մը (բանեցնելու համար) բերաւ եւ Սեբաստակերմանին մէջ կառոյց իր բերած կաչխոփ ճոճարը, ջրով գործող: Կազմակերպեց առաջին մեքենագործական ընկերութիւնը, կթնելու եւ մանելու գործարան հիմնարկելու նպատակաւ:

1894–ին Եգիպտոս գնաց, հարկ եղած մեքենաները գնեց, եւ բեռներուն հետ վերադարձին, Իզմիրի Ջրին (Եփրատ) քով՝ Քեմուրխանին մէջ, պահականոցի ոսոխականներ գինքը կողոպտեցին, խեղդեցին եւ խարարի մը մէջ թխած՝ գետը նետեցին մարմինը, եւ ըսին թէ դոլնբայով մեռած է: Իրեն հետ փճացան բերած մեքենաները, եւ ընկերութիւնն ալ...: Յարութիւն չատ բարեբաղդ եղաւ Եփրատ ուեռնալուն իրեն գիւրեփան:

'95ը հեռու չէր, եւ գիւղին Քոս Համիտ ակռայ կը կրճատէը վրէժի մոլուցքով, ոբովհետեւ Մարկոսենց Կարապետը մոթթելուն գաւը, 18 տարուան ժամագանցումէն վերջ, Մերօն Յարութիւն նորից եւ Համիտը գատապարտեցան քաշելց: Յարութիւն առուելապէս արուեստի եւ գործի մարդն էր, եւ բնաւ հաղորդակից չեղաւ Հայ համայնքին կեանքին եւ պրօսանքներուն:

Ամուսնացաւ Ասծիկ Պաղտօի Մարիամ աղջկան հետ, որ սրտաբեկ մեռաւ իր չատ սիրած էրկան մահէն անմիջապէս վերջ, եւ բարեբաղդաբար '95ի ջարդէն առաջ:

Ունեցան երկու տղայ եւ հինգ աղջիկ: Երկու տղաքը եւ մէկ աղջիկը մնային ողջ են — Ամերիկայի մէջ: Միհրան գիւղին պղրոցէն գոլէճ գնաց, բայց 95ի ջարդէն վերջ ստիպուեցաւ Ամերիկա գալ: Այսօր առաջնակարգ լուսանկարիչ մ'է: Կինը Ասորիա, ունին պատուական աղջիկ մը ձին, Հայ Սքաուըթ ընթացարար: Հաստատուած Կիլրոյ, Քալիֆ.: Հրանտ չատ հանճարեղ մեքենագործ է: Կինը՝

1.— Յարութիւն, 2.— Կինը Մարիամ, 3.— Միհրան, 4.— Հրանդ, 5.— Վերգին:

Կելէն Յարութիւնի աղջիկ Հայկանոյշ, պատուական ու տնաչէն մայր: Ունին մէկ տղայ եւ երկու աղջիկ: Տղան Պերճ Գոլէճի մէջ կը նախապատրաստուի փաստաբանութեան ճիւղին համար — վայելչադէմ եւ խոստմնալից

երիտասարդ մը: Հրանտ իր ընտանիքով կը բնակի Քէմպրիճ, Մէս. իր արհեստով զբաղած: Սկիզբէն ի վեր ազգային գործերով հետաքրքրուած, եւ անդամ է գիւղին Ուսումնասիրաբար:

ԾԵՐՕՆ ՄԱՆՈՒԿ — Գրէիս խմբագիրը — Պետրոս վարպետի 9 զաւակներէն միսն ես ողջ մնացի: Բարձանճ ծնած եմ, 1862, Դեկտ. 16ին, «Մր. Յակորայ Շարաթ գիշերը»: Ծնողքս Բազրգական էին այդ առեն: Ալթուն մեծարս (մօրս մայրը) — նախանձախնդի՛ր Լուսաւորչակա՛ն — առաջին տեսնելուն՝ «Թոմպուլիկ աղկեկ երախայ, ը՛մմը չան քաւթիկ է, ի՞նչ պիտի ըլլի, մեռօն չի գայ ճակատը» ըսեր ու չէ պագեր դիս: Զորս տարեկանիս սկսայ ուսանիլ գիւղին դպրոցին մէջ, 8 տարի: Տիգրանակերտցի Տարագճեան Պօղ. Յովհաննէսին քով Ա.Բ.Գ.էն սկսայ եւ Խուլազիւղցի Մուսեթ վարժապետին ձեռքին տակ լմնցուցի:

Արհեստ կը սիրէի: Օր մը գացի կօշկար Գասպարին (ձիմճիմ) քով աշակերտութեան. դիս փին ժողվել խրկեց, խելքիս չպահկեցաւ, փախայ: Աչքն եմ սիրեր Տատյոս արհեստին, ըսի: Հայրս, իր եղբօր Պօղոսի եւ Յարութիւն ադուն հետ Ատանա էին: Դպրոցին մէջ տղաները յառաջադէմն էի. միսիօնարները կ'ուզէին եւ հայրս որոշած էր զիս քաղաքի վարժարանը տանիլ: «Կրթութիւնը մեծ բան է. Ես փրասեդրս (պատեհութիւն) կորսնսի Իտատմպօլ, կ'ուզեմ որ տղաս դպրոց երթայ մարդ մը ըլլի», կ'ըսէ եղեր մինչ: Պատուս արհեստը — չինել — կը սիրէի եւ կ'ուզէի սորվիլ: Գրեցի կեզծ նամակ մը հօրմէս մօրս ուղղուած, որ զիս Ատանա կ'ուզէր: Մայրս ջորեպանին հետ կարգադրեց, ճամբուս ցորակին ալ չինեց. բայց կկլլենց Ուստա Թորոս — վերջին Տէրտէրը — հօրս զրին ծանօթ, կեզծիքը երեւան հանեց եւ խաղս ջուրն ինկաւ: Զիս վարժարան զրկեցին: Բարի (Տէր) Թորոս տմոն կեանքիս ընթացքը փոխեց..., կ'օրհնեմ իր յիշատակը: Երեք տարի վարժարան, չորս տարի Գոլէճ՝ 1881ին ընթացաւարտ եղայ. Թուռգիւտութեան եւ չափագիտութեան դասերուն մէջ առաջնակարգ կը նկատուէի ամբողջ չորրորդ մէջ:

Միսիօնար Տր. Հուիլըրի ջանքն էր Պատուելի մը բնել գիս, «Տիրոջ Աչրեին մէջ» դրծոզ, բայց առհմիկ հակառմս արգելք եղաւ: Գոլէճէն կլլելս վերջ, վեց ամիս Արարկիրի Բազ. գպրոցի մէջ վարժապետ եղայ: Յետոյ Միացեալ Ընկերութեան Բազէլի Բարձրագոյն Կրթարանի առաջին դասատուի պաշտօն վարեցի մէկ տարի: Հոն հանդիպեցայ Մկրտիչ Սարըեանի՝ ընդհ. տեսուչ, եւ Մարկոս Նաթանեանի՝ փոխ–տեսուչ, պատուական եւ լուրջ յեղափոխական հայրենասէրներուն. եւ, Ամերզուղ Վանքին մէջ, պատեհութիւն ունեցայ ըմբռնելնել հայրենասիրութիւնը՝ Գեր. Գարեգին Ծ. Վարդապետ Սըրուանձտեանցի, որ վեց ամիս Բազէջ մնաց իրեւ Տեղապահ Առաջնորդ եւ Վանքին մէջ (հոն էր մեր դպրոցը) խուցկից: Ինծի համար՝ հայրենասիրութեան եւ յեղափոխական կեանքի ներշնչումի եւ վերածնունդի օրերն եղան անոնք:

Լոյս լքնայ իր նուիրական չերմին վրայ:

Սարքերդ վերադարձիս ժամանակ մ'ալ Բազաքի Վարի Թաղի Լուս. դպրոցին մէջ դասատուութիւն ըրի, Թլկատինցիին եւ կոյր Սարգիս վարժապետին հետ միասին: Այս օրերը Սուլթան Համիտ Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատեց «Հեմտեսէի Միւլքիէ» երկրաչափական դպրոցը՝ կէս պինուորական, չորս տարուան դասընթացքով, դիշերօթիկ, բոլորովին ձրի եւ ուսանողներուն ամսաթոշակ ալ վճարելով: «Օսմանեան հպատակներուն համար, անխտիր», յայտարարուած էր: Անմիջապէս Պոլիս վազեցի: Դպրոցը պատերազմ. նախարարութեան իրաւասութեան տակ էր, բայց նախարարի մտերիմ՝ բարեյիշատակ Ունճեան Աբիկ էֆէնտիի գործօն միջամտութեամբն լսկ էյաղողցայ մտնել: «Սուլթանի զաւակի հրամանն է միմիայն Իսլամ ընդունիլ դպրոցը», բաւական մտերմօրէն յայտնեց Աբիկ էֆ.ի: «Քննութիւնները յաջող անցուցեր ես, Իսլամ եղիր, անշուշտ կ'ընդունինք քեզ», բսաւ ինծի դպրոցին ընդհ. տեսուչը: «Կրօնքս եւ ազգութիւնս չեմ ուզեր զոհել ճարտարապետութեան» պատասխանեցի եւ վազ անցայ յուսախաբ: Շինութեանց նախարարութեան երկրաչափական երկրորդական դպրոցին մէջ 2 տարուան դասընթացք մը լրացուցի եւ 1886ին վերադարձայ Խարբերդ, նահանգային երկրաչափի–օգնականի պաշտօնով, եւ հոն 4 տարի պինուորական խնդուղիներու չինութեամբ զբաղեցայ: Կ. Պոլիս եղած առենս, Ֆէրիկիւղի թաղային դպրոցին մէջ ուսուցանելով եւ Թագական Մարմուրդին գրագրութեան պաշտօնով ծանօթ եղայ Մր. Ալեքսանտր Ճարճեանի՝ Ազգ. Ժողովի Ատենապետին եւ Սուրբ Աղբ Համբուրելու:

1887ին ամուսնացայ, մեր նոր տան մէջ, իրական Հայու հարսնիքով մը: Հարսս էր Եղսայ, փառաւոր Իշխէցի Գրիգոր էֆ.ի ազջիկը, որուն հետ նշանուած մնացեր էինք 6 տարի: Գոլէճական օրերուն, Աղջկանց դպրոցը տեսած էի Եղսան, լուացարարի հագուստովը եւ սիրահարուած, առանց իրեն ծանօթ ըլլալու: Կեանքիս ամենէն բարեբաստիկ վայրկեանը եղաւ այս հանդիպումը:

ԵՂՍԱ (Մ. ԾԵՐՕՆԻ ԿԻՆՔ)

Առակացի Իմաստունին վիճուած եւ չգտած «Առաքինի կնիկը» ես գտա՛ծ էի: Եւ ի՞նչ կլլի, ի՞նչ տանտիկին, ի՞նչ մայր, կեանքի ի՞նչ ընկեր:

Համակ սէր ու բարութիւն եւ ինքնամոռաց գոհողութեան մարմնացումը եղաւ, եւ բաժնորդն ու նեբընչարանը իսկ ալնեբուս, յայսհետուս եւ յայսկեբուս, մինչեւ այսօր...: Եղսայ ծնած է 1867ին, Իշմէ, Մատաւ լբան կողքին վրայ, եւ կրթութիւնը առած՝ Մխիթարեաց Աղջկանց Վարժարանին մէջ:

Բարձանճի մէջ ունեցանք Սաթենիկ եւ Նուարդ: Ամուսնանալէս տարի մը վերջ, երբ քեզս ճարեցի: Նաեւ բարեբաղդութիւնը ունեցայ Մրմեան Հայրիկին լոյս երեսը տեսնելու եւ Սուրբ Աղբ Համբուրելու:

1887ին ամուսնացայ, մեր նոր տան մէջ, իրական Հայու հարսնիքով մը: Հարսս էր Եղսայ, փառաւոր Իշխէցի Գրիգոր էֆ.ի աղջիկը, որուն հետ նշանուած մնացեր էինք 6 տարի: Գոլէճական օրերուն, Աղջկանց դպրոցը տեսած էի Եղսան, լուացարարի հագուստովը եւ սիրահարուած, առանց իրեն ծանօթ ըլլալու: Կեանքիս ամենէն բարեբաստիկ վայրկեանը եղաւ այս հանդիպումը:

Առակացի Իմաստունին վիճուած եւ չգտած «Առաքինի կնիկը» ես գտա՛ծ էի: Եւ ի՞նչ կլլի, ի՞նչ տանտիկին, ի՞նչ մայր, կեանքի ի՞նչ ընկեր:

Համակ սէր ու բարութիւն եւ ինքնամոռացող գոհողութեան մարմնացումը եղաւ, եւ բաժնորդն ու նեբընչարանը իսկ ալնեբուս, յայսհետուս եւ յայսկեբուս, մինչեւ այսօր...: Եղսայ ծնած է 1867ին, Իշմէ, Մատաւ լբան կողքին վրայ, եւ կրթութիւնը առած՝ Մխիթարեաց Աղջկանց Վարժարանին մէջ:

Բարձանճի մէջ ունեցանք Սաթենիկ եւ Նուարդ: Ամուսնանալէս տարի մը վերջ, երկու ամիս բանտարկուեցայ հօրս, եղբօրս Յարութիւնի եւ Պօղոս էֆ.ի հետ, Պազարճըզ գաղթելու ձեռնարկին առթիւ, իբրեւ ապազային Զէյթունի հետ միանալով ապստամբութիւն ծրագրող: Բացարձակ ղպտարատութիւն մը, գիւղի մեր տաճիկ թշնամիներէն յերիւրուած, Մուրճինց Օվանէս սրիկայի մը մեղադրուած՝ մեզ ամբաստանեցին: Բանտէն ելանք, առատ կաշառքներով անչուչտ, եւ պաշտօնս չարունակեցի: Բայց «Էրզրումի Հայոց լեռներէն» ծայր տալու Հայկական խլրտումներ սկսեր էին ջղայնացնել կեզր. կառավարութիւնը: Մեր կուսակցութիւնը՝ ի գնահատումն իմ չորս տարուան գործարկութեանցս, Պոլիս յանձնարարած էր յառաջացումս, երբ, 1889ի վերջերը հրաման եկաւ վտարել բոլոր Հայ պաշտօնեաները՝ ճարտարապետական կարմէն: Որոշեցի Անգղիա երթալ արուեստս կատարելագործելու համար: Զգեցի կինս եւ երկու նորածիններս դիւզը, եւ, թէեւ ճամբաները Հայոց դէմ գոցած, կուսակալի բարեացակամ ազդեցութեամբ կրցի դուրս ելլել երկրէն, բայց վտանգի Անգղիոյ Ամերիկա ինկայ 1890ին:

Ուսուր գացի Polytechnicը մտնելու: Չորս մտքը արգիլեց: Գործնական մեքենագիտութիւն սորվեցայ, մեքենագործանոցի մը գծագրութեան սենեակին մէջ 9 տարի գործելով, A.M.Powell համբաւաւոր մեքենագէտին ձեռքին տակ:

1901ին եկայ արեւմուտք: Շիքակոյի մէջ վեց եւ ճոլիէթի մէջ 25 տարի, U. S. Steel Corporationի համար գործեցի իբրեւ մեքենագէտ–գծագիր, եւ 1932ին գործէ քաշուեցայ հանգստաթոշակով մը, եւ անկէ ի վեր զբաղած եմ մեր գիւղի Պատմագրքի խմբագրութեամբ: Երեք չորս տարիէն երկիր վերադարձնելու մտօք եկայ, բայց հոս երկրի յեղափոխութեան օժանդակող կազմակերպութեանց մէջ մխրճուած՝ ալ երկիր չէի կրնար վերադառնալ: 1893ին եղայ Ամերիկա եկաւ Նըւարդին հետ: Հոս ունեցանք վեց տղայ եւ մէկ աղջիկ եւս: Ասոնցմէ հմմա ողջ են Բարձանճի Նուարդ եւ չորս տղաքս:

ՆՈՒԱՐԴ, Ուսուրի եւ Շիքակոյի մէջ իր նախապատրաստական կրթութիւնը (Հայ Սխուլ) առած, Շիքակօ Արթ Ինսթիթեութի մէջ՝ 7 տարուան դասընթացք մը լրացուց եւ մեծ պատուով չրջանաւարտեց իբր գեղարուեստագէտ: Մէկ տարի ալ գնաց Ֆրանսա եւ

Իտալիա, արուեստը յղկելու համար: Ամուսնացաւ Փրոֆ. Պետրոս Կօշկարեանի հետ, հաստատուած Նիւ Ճըրզի նահանգին մէջ: Նուարդ տիպար հայրենասէրն հայուհին մնացեր է միշտ: Նիւյ Իոթի գրամահաւաքի չրջանին Ամերիկայի գլխաւոր կեդրոնները չրջեցաւ, Հայ Ցեղին երգերը ծանօթացնող դասախօսու-

ՏԻԿԻՆ ՆՈՒԱՐԴ ՇԵՐՕՆ–ԿՕՇԿԱՐԵԱՆ

թիւններ ընելով եւ Հայ ժողովրդական երգերը երգելով: Եղաւ նաեւ առաջին կազմակերպողը չրջիկ երգչախումբի մը, որ հայկական տարազով Հայ–երգը հրամցուց Ամերիկացւոց, երկրին մէկ ծայրէն միւսը: Գրքոյկ կազքանկարը եւ քազում գծանկարներ չինեց եւ վերագծեց իրրեւ սիրոյ նուէրը իր Մայր–պիւղին:

ՋԱԻԷՆ Ուսար ծնաւ 1898ին: Ճոլիէթի մէջ նախապատրաստական ուսմունքը լրացուց, Մեծ Պատերազմին՝ Ամերիկեան ռազմանաւային բաժնին մէջ կամաւոր եղաւ: Արձակուելէ վերջ Շիքակօ Համալսարանի եւ անոր կցորդ Rush Medical Գոլէճի մէջ վեց տարի ուսաւ եւ S.B. եւ M.D. աիտղոսներով չրջանաւարտեց իրրեւ բժիշկ–վիրաբոյժ: Երկար տարի իր պաշտօնատեղին ունենալէ վերջ, կառավարութեան Առաջամչակութեան կազմին մէջ պաշտօնի կոչուեցաւ իրրեւ պահեստի զինուորական բժիշկ: Ամուսնացած, կինը Անահիտ, ունին Տիգրան մանչ մը:

ՏԱՔԹ· ՋԱԻԷՆ Մ· ՇԵՐՕՆ

ՎԱՀԷ 1903ին ծնաւ Շիքակօ: Ճոլիէթի մէջ Հայ Սփուլէն եւ ճուպիըր Գալէնէն էլլելէն վերջ՝ մտաւ Շիքակօ Համալսարան եւ Rush Medical եւ յետոյ Illinois Համալսարանի բժըշ-

ՏԱՔԹ· ՎԱՀԷ Մ· ՇԵՐՕՆ

կական ճիւղին մէջ, 6 տարի, ուսկից ընթացքը աւարտեց իրրեւ բժիշկ–վիրաբոյժ ,S.B. եւ M.D. աիտղոսներով: Վահէ ալ կարգուած է եւ ձո-

լիէթի մէջ իր պաշտօնատեղին ունի: Հայ Սփուլի չրջանին, Պասֆէք–Պոլի Նահանգային ասպղերէն մէկն եղաւ: Կնոջ անուն Մարիամ Պըլէնչ:

ԼԵՒՈՆ ալ Շիքակոյի է, 1905ին ծնած: Իր պապան պէս, Լեւոն ալ Ծերօնենց սոհմային նչուամին հետեւեցաւ: Ճոլիէթի Հայ Սփուլէն ելլելուն պէս գընաց Չէմպրիճ, Մէսաչիւսէթս ավ Թէքնալըճի Ճարտարապետական ճիւղը մտաւ, եւ հինգ տարուան դասընթացքով մը, մեծ պատուով ընթացաւարտեց իրրեւ Արքիթէքչըրըլ Իճինիըր, B· S· եւ M· S· աիտղոսներով: Իր պարզական չըրջանի վերջին չորս տարիները ատացաւ ապալըրշիփ, ի դնահատութիւն իր բարձր աչխատասիրութեան:

ԼԵՒՈՆ Մ· ՇԵՐՕՆ

Կին առաւ Նատալի Պապալեան, եւ Իվօն Անահիտ աղջիկ մ'ունին: Նիւ Ճըրզի նահանգին մէջ կը պարծէ:

ՏԱՔԹ· ՍՈՒՐԻՆ Մ· ՇԵՐՕՆ

ՍՈՒՐԻՆ 1906ին ծնաւ Շիքակօ, և ուսումն առաւ Ճոլիէթի պղրցոցներուն մէջ: Ճուներըր գոլէճէն վերջ՝ մտաւ Իլլընոյզ Համալսարանի. առաջնաբուժական գոլէճը, եւ վեց տարուան դասընթացքով չրջանաւարտեց իրրեւ առաջնարոյժ:

Ամուսնացաւ, կնոջ անունը Պլենչ: Ունին տղայ եւ աղջիկ երկուբական մը, Միշրան եւ Մարկրիա: Հաստատուած է Ճոլիէթ, Իլլինոյզ:

Եօթանասունեւհինգ տարեկան եղայ եւ 50 տարի պէս եղայի հետ: Հայրենիքին ծառայել, մեր պատկերը կրթել — մեր կեանքի գործն եղաւ Ամերիկայի մէջ: Գիւղին մէջ Քոյ Համիտի եւ իր արբանեակներուն հետ, գոլէճական օրերուս թուրք սրիկաներուն հետ, կառավարական պաշտօնավարութեանս չրջանին Մալիխպէկի միւտիրին եւ Իզոլէի քուրդ ցեղապետին հետ, Մուչ՝ քուրդ աչիրաթի պետի մը հետ եւ Ուսարի մէջ այրիչներու հետ ունեցած կռիւներս, Բաղէշի մէջ վոխ տեսուչ Պաուէանի եւ Քազ· Ժողովոյ հետ պայքարս՝ ի գին իմ պաշտօնին, ասոնք ամէնքն ալ մղուած են պատուոյ, ինքնապաչտպանութեան, սկըզբունքի եւ հայրենասիրութեան համար միայն: Կրնամ ըսել եւ հպարտութեան համար միայն: Կրնամ ըսել եւ հպարտութեան համար միայն: Կրնամ ըսել եւ հպարտ

դուրնայով հարսնիքներն ու հարսնըւորները, կարմիր դինիով զուարթալից ձայն Աւագնց Աչո Սարգիսը որ կը տատոլատ թեւխաղ, «էրմենի տաղեր»ի դմփկոցովը. Աբեւիկենց եւ Հոռոենց ախոռները տաքուկ, մեր աչխուկի խաղատեղիներ... խճճ քաչելու պիչերները՝ Թորկանց տունը, ուր Չամի կարապետ եւ Քիլարճոնց հալաճ Կարօ հէքեաթի ֆծիկները կը քակէին. զպրոցները, կոզուքճի եւ Մուսեխ վարժապետներն ու անոնց փալախանները. Պալիֆ Կոլին ուր Շաբաթ օրերը կ'երթայինք, ուսոի աղաղթահիւս կամարներուն տակէն անցնող Չային խճայատակ փոսերուն տաքուկ եւ ջինջ ջուրերուն մէջ լողնալու, մօրէ մերկիկ...

Հոռոենց կալ տեղը եւ չայը՝ գոմէչի կըռւբտուքները. կը յիչեմ գաւիկները կարմիր հաւկիթի եւ չորակի, եւ պատեղ ու ոռճիկի կաղանդները: Կը յիչեմ մեր պաղչայի կնատփուլ պատին բարձր բլլոգին վրայ բոյն դրած հինաւուրց երկու արագիլները եւ արեւածագին անոնց լալ...լագները, երբ ճաղերուն համար օճ ու խլուրդ բերելու կ'երթային...: Կը յիչե՞ք «Ջաղարչ»ները, ուր կ'երթայինք մեր ամռաներուն հետ բաղարչ ուտելու, որոնց ատուակներուն մէջ կը լակնայինք եւ յատակներէն քար կը հանէինք...: Եւ Քհէրիդները՝ որոնց եղերքներուն վրայ գեհենատարած՝ թունդբերնիս կը մխրճէինք անոնց պաղպաղ ջուրերուն մէջ՝ խմելու համար:

Ա՛յ օրեր... Ի՞նչ պզկիկ գեղ, այդ մեր Մայր Բարջանճը — մեղուի փեթակ մը, կանքով եռուզեռ...:—Ի՞նչ մորմոքիչ եւ հոգեպարար յուչե՞ր... գեղչկական գունագեղ պատկերներու..., որ չրջմոլիկ հուրերու պէս յաճախակի կը կայծկլտան՝ հայրենապրիկ սրտիս մռայլները ցոլելով:

Ալ հիմա, կեանքիս վերջալոյսին մէջ, երեք դէպարաղձութիւն ունիմ, երեք մուրազ կ'ուզեմ — Նոր–Բարջանճի կառուցումը վերածըւած Մորմրպային Հայաստանի մէջ՝ եւ գիւղին տարադնուած խլեակները հոն սթարուած տեսնել. եղայի հետ Հայաստան եւ Նոր–Բարջանճ այցելել. յաջողապէս գլուխ հանել Բարջանճի–Գիւղ գրքիս խմբագրութիւնը՝ — կեանքիս վերջին զոհարերութիւն: Ջօնը՝ իմ կաթոգին սիրած Մայր–Բարջանճի: Այս վերջին մուրազս արդէն իրականացած է հիմա:

Յովհաննէս, Պետրոս վարպետի երրորդ տղան էր, 1871–ին ծնած: Սիրուն եւ տաղանդաւոր երիտասարդ մը: Գիւղին զպրոցէն ելլելէն վերջ, Յարութիւն եղբօրը քով բամպակ կթելու մեքենաներուն վրայ դործել, եւ 1891–ին Ամերիկա եկաւ մեքենագիտութիւն սորվելու: Բայց չկրցաւ կենալ: Նշանուած էր, եւ երկիր դնաց որ ամուսնանայ: Հարսնիքի համար որոշուած օրէն չարաթ մը առաջ, տունը բանալու եկող զոյ Սիլօի տղան դնդակահար սպաննեց Յովհաննէսը որ տանիք ելած էր դողերը փախցնելու համար(1) :— Ամբողջ գիւղը տղայ պեմուրատ Յովհաննէսի եղերական մահը:—

ՄԿՐՏԻՉ — Մկրչամուս(1) կը կանչէին Հայերը, տաճիկներ՝ «Քէօռ Մկրտիչ»: 1827–ի տաւններն ծնած է, Մերօն վարպետին երկրորդ որդին: Տաս տարեկանէ ի վեր կոյր: Մեծարս կը պատմէր թէ չատ ծառծռկիչ էր. օր մը էչօ պաճիէնց պաղչէն մշմիչ դողնալու ատեն, էչօ պաճի–պառաւը — «երկու աչքդ քոնոյ ըսըց պետրւեց: Զոճուղը տուն եկաւ, ծաղկաւ: Ծաղկին մարը աչքին մէջ եկաւ, չկրցայ ձեռքերը կապ պեդել, աչքին մէջի բուչոը քերեց պատռեց, աչքերը քոսցան»: Ամուսնացաւ Հապուսեցի Աննա աղջկան հետ, որ անաչէն եւ հաւատարիմ կին մը եւ մայր մը եղաւ: Ունեցան տղայ մը Մերօն, եւ երկու աղջիկ:

1·— Մկրտիչ Ամուն, 2·— Մ. Ամուի կինը, 3·— Զարթիկ, 4·— Յովսէփ, 5·— Արուսեակ, 6 եւ 8 Արուսեակին երախաները, 7·— Հոռոենց Ս. Յակոբ:

(1) Մեծ Ոճիրներ:

Մկրչամուկն Մերօն տղան միայն մնաց: Մերօն կանոնաւոր արհեստ չհետեւեցաւ, բայց ինքնաբոյս նամաք է եւ մեքենագործութենէ կը հասկնայ: Ամուսնացած է, եւ իր Աննա կնոջ հետ Ուայթինվիլ, Մէս. կը բնակի, եւ հոնտեղի գործարանին մէջ կ'աչխատի իբրեւ մեքենագործ: Ցեղափոխութեան անկեղծ հաւատացող մը եւ իր գիւղը սիրող մը ճանչցուած է միչտ:

ՊՕՂՈՍ ԷՖԷՆԴԻ :—

Ծնած է Բարջանճ, 1830–ին, Մերօն վարպետի կրտսեր որդին:

Մկրչամուկ, Թիկնեղ, յաղթակամ եւ ջլապինդ, Մկրչամուն գիւղին զօրաւորներէն էր: Իր եղբայրներուն ազդեցութեան չնորհիւ պատ եւ անվախ մեծցաւ. արդէն ի բնէ յամառ, դիւրարարբռոջ, խիպախ ու չանգուդն էր: Հինաւուրց «ալթըխաթլար» մը ունէր ձեռքով լեցուելիք եւ «վալա» մը (մեծ դանակ) — իր ձեռակերտը—, որոնք տեղը եկած տաեն զործածելէ չէր քաչուեր:

Երբ ոտքերն ու ձեռքին ցուպը գետին դարնել ակսէր, ալ քովէն վախնալու էր: Բայց չատ ընկերական եւ աչքը կուչտ էր, իր վերջին նրկանակը եւ վերջին գոլ մը գինին բաժնող՝ բարեկամներու հետ:

Հանճարեղ եւ բնաձիր արհեստաւոր մըն էր: Վերջերը չինած էր պղպեղ ազալու չարժական չապագք մը ձեռքով դարձող, որ տուները կը տանէին փոքրաքանակ պղպեղ ազալու համար, պզտիկ վարձավճարով մը: Նաեւ կոտւ գործելու տափկեայ մը, նոյնպէս չարժական: Շօչափումն ու լսողութիւնը վերազանցօրէն նուրբ եւ սուր, եւ կիչդութիւնը արտասովոր: Մտաներուն ծայրերը իր աչքերն էին: Շատ տոմմասէր էր եւ միչտ տարին կոզմը: Իր բոլոր կոխնները եղած են այլոց պաչտպանութեան համար: Կեանքին մէջ տուրք վճարած չէր: «Թագաւորը թող տայ որ ես ուտեմ» կ'ըսէր: Վերջին ծայր տարին ու չարքաչ էր: Մինակ խուլինն կ'ըլլար: Այդ տաեն երեսքըվար կը պառկէր, եւ գրքոյ խմբագիրը — այն տաեն պատանի մը — կռնակին վրայ կը կոխկռտչր եւ մախաթով ցաւցած տեղը կը ծակէր կ'արիւնէր: Մկրչամուկն լինքնաբուժումի ինքնատիպ եղանակն էր այդ: 88 տարի ապրեցաւ, եւ 1915 ին մեռաւ իր բնական մահովը:

Մկրչամուկն Մերօն տղան միայն մնաց: Մերօն կանոնաւոր արհեստի չհետեւեցաւ, բայց ինքնաբոյս նամաք է եւ մեքենագործութենէ կը հասկնայ: Ամուսնացած է, եւ իր Աննա կնոջ հետ Ուայթինվիլ, Մէս. կը բնակի, եւ հոնտեղի գործարանին մէջ կ'աչխատի իբրեւ մեքենագործ: Ցեղափոխութեան անկեղծ հաւատացող մը եւ իր գիւղը սիրող մը ճանչցուած է միչտ:

Իր հօր եւ մեծ եղբօր քով տարիներ նամաքութիւն իր բոլոր ճիւղերովը — կահագործութիւն, չէնքերու եւ կամուրջներու ճարտարապետութիւն եւ գունաներկի արուեստ:

Կին առաւ Մոճկանց Մարտիկի աղջիկ Մարիամ, պատուական եւ հայատիպ մայր մը, եւ ունեցան երկու տղայ եւ երկու աղջիկ: Առաջին բոզոքական պահակները եղան Մերօննէն տունէն:

Պօղոս զպրոցական կրթութիւն չունեցաւ.

ՄԵՐՕՆԵՆՑ ՊՕՂՈՍ ԷՖԷՆԴԻ

հասարակ կարդալ մը եւ իր անունը գրել մը միայն: Բայց բնաձիր ուչիմ, մտացի, ձեռնարկեց եւ հանճարեղ էր: Ամբասիր նկարագիր, աչխուժկամ եւ աւիւնքոտ անհատականութիւն մը, հոգեբուղխ առատաձեռն օգնութեան ոգի, եւ հեզահամբոյր եւ հաճոյալի դիւանագէտ վարուելակերպ ունէր, նոյն տաեն՝ անվախ եւ ի հարկին կռուող: Այս բարեմասնութիւններով օժտուած, եւ իր Պետրոս եղբայրն ալ իրեն թիկունք, մենաոր եւ յառաջ մղող ուժ ունենալով, կռապարական չրջանակներուն եւ գիւղին Հայ, տաճիկ համայնքներուն մէջ ազդեցիկ տառնորդող գիրքի տիրացաւ եւ մեծ համբաւ հանեց ամէն կոզմ:

Իրենց հօրը մահէն վերջ, Պօղոս Հայոց թաղը գնաց: Հոն, խուչտմճի Աբրահամի տունը գնեց — Հայոցի կեդրոնական — անկիւնը: Իր տանը հետ չինեց հասարակաց փուռը, իր աչխատանոցը, և մագործի ու առևտրականի երկու խանութները: Պօղոս, սակայն, մինչեւ իր Պետրոս եղբօր մահը, ամէն ձեռնարկի մէջ, անբաժան գործընկեր եւ չահակիցը մնաց առնոր հետ, զոր կը սիրէր եւ կը պաչտէր իբրեւ հայր եւ գինքը մարդ ընող վարպետ: Պօղոս

եւ Պետրոս Մովսէս — Ահարոնեան եղբայրութիւն մը եղան: Պետրոս, լեւլեայն արհեստակոզ վարպետը, հօր մը կաթոգին եւ ինքնամոռաց սիրովը կապուած իր եղբօրը. Պօղոս՝ Պետրոսի բերանը, իրենց բոլոր գործերուն մէջ՝ նախաձեռնող եւ յառաջապահ դիւանագէտը, ամէն փառք ու վարկ իրեն:

Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներու կուսակալները եւ երկրաչափները տեսան եւ գնահատեցին Պօղոս էֆէնտիի ճարտարարուեստի ձիրքերն ու ձեռնհասկութիւնը, եւ մէկ գործածեցին զինքը: Նահանգին բոլոր գինուորական խճուղիները — Սեբաստիայէն, Խոզաթէն, Ակնէն մինչեւ Տիգրանակերտ եւ Մուսուլ՝ նախնապէս Պօղոս էֆ.ի ձեռքով բացուած եւ շինուած են:

Կառավարական եւ անհատական շինականոցի բոլոր կապարաուխիւնները (ֆանբէրթ) Պօղոս էֆ.ի նախաձեռնութեամբ եւ առնոր անուամբ կը կատարուէին:

Երեք տարի Տիգրանակերտ մնաց Պետրոս եղբօր հետ, եւ հոն կառուցին Զինուորական Արուեստանոցը —, Պօղոսն գրկուած Ֆրանսացի ճարտարագէտի մը անուանական վերատեսչութեան տակ: Հոս էր որ երկու եղբայրները յաջողցան յօրինել եւ կատարելագործել գործուած ասուին (չուխա) ձեւելու եւ տափելու մեքենան, երբ Ֆրանսացի մասնագէտը դերեւցաւ չինելու: Այս առթիւ էր որ Տիգրանակերտի վալին Գուրտ փաշա քշեց Ֆրանսացին, Պօղոսը Արուեստանոցին ընդհ. տեսուչ կարգեց և անոր երրորդ կարգի պատուանշան և էֆէնտիութիւն տիտղոսը բերաւ: «Իմ բիւթպէս եւ էֆէնտիութիւնս եղբօրս կը պարտիմ» կ'ըսէր մեզի: Ի՜նչ եղբայրութիւն:

Պազարճըղ (1) գաղթելու չարժումը եւ Գործակցական Ընկերութեան կազմաւորումը դիւղին մէջ, եւ գաչոր գնելու գործողութիւնը Պօղոս էֆ.ի նախաձեռնութեամբ եղան: Այս հոյակապ ձեռնարկը, ասա՛ղ, վերջ ի վերջոյ ձախողեցաւ Հայ մտաւորչ յուզաներու խառնակչութեամբը: Այս ձեռնարկի հետեւանքովն էր որ Պօղոս էֆ. երկու տարի բանտ մնաց իր մեծ եղբօր եւ անոր երկու որդւոց հետ. գինքը չարաթ մ'ալ գնտանի մէջ պահեցին դաւադրութիւնը(*) երեւան հանելու, եւ մանաւանդ իւղոտ կրծօնի մը դուրը բանալու համար: Բանտէն ազատելէ վերջ՝ Պօղոս էֆ. գնաց Պոլիս, ամրողջ տարի մը աշխատեցաւ, յուսալով որ իր պաշտպան–բարեկամ վալիներուն (Գուրտ եւ Համի Հասան փաշաները՝ այն ատեն Պոլիս) ապդեցութեամբ պաղթելուն դէմ հանուած արգելքը վերցնել տայ: Անյաջող, յուսախաբ, սրտաբեկ եւ պարտատած Պոլիսէն վերադարձին էր, 1890–ին, երբ իրարու հանդիպեցանք Մատթիոյ տակը, ճամբուն վրայ: Ես ալ... դէպի Աւետեաց եւ ճարտարարուեստի երկիր ուղղած էի քայլերս: Ողջագուրեցինք կիրար ու լացինք: «Ա՛յ օղուլ, ի՞նչ կայ Ամերիկա, էֆի՞նք կրնըը հալալ հաց մի ճարել երկրին մէջ, էկո՛, երկիր դարթիր»: Վերջի՜ն հանդիպումներս... ա՛յս. վերջին բաժանումի սիրտ խլխլող տեսարանը անմոռա՛գ...:

Յեզափոխական չէր Պօղոս էֆէնտի, բայց իր ապրիլ, իր գիւղն ու գիւղացին կը սիրէր ամբողջական նաւթրումով մը եւ առանց պատասխանատուութեան:

«Մէկուն ուշագիր» էր, որ տաճկաց համար խիստ անվախութեան եւ անկախութեան ոգի կը նշանակէր: Տաճիկներ կը քաշուէին իրմէն, եւ հարկահատաւք ոստիկանը եւ կառավարական ներկայացուցիչներ քիչ մը աւելի զուսպ կը վարուէին Բարջանջի հայուն հետ:

Շատ կանուխէն բողոքական եղած, բայց միշտ լայնամիտ հայ–բողոքական մը, Պօղոս էֆէնտի գիւղին մէջ ամէնէն ժողովրդական դէմքն էր, սիրուած եւ յարգուած բոլորէն: Խասապ Աչմէա ամուսն (տաճիկ մասամաստը) կ'ըսէր, «Մերօնենց տունը հապի'կայով օսկի

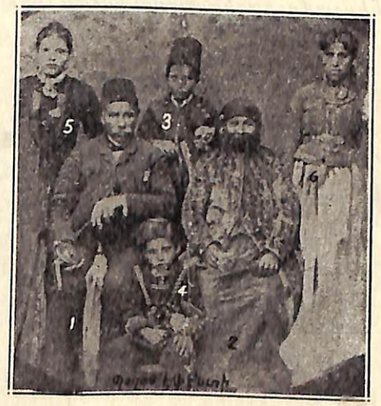

1.— Պօղոս էֆ.(*), 2.— կինը Մարիամ(*), 3.— Տղաճ կարապետ, 4.— եւ Յովսէփ, 5.— Ղազիկը Ալբուն, 6.— եւ Ալբուն

(1) Տես Արտագաղթեր:

օր մնայ իրկունը, առաւն երթայ, մէկ հատ չես գնար», եւ ճիշտ այդպէս ալ եղաւ միշտ: Պօղոս էֆէնտի չհարստացաւ, հողի կալուածի չտիրացաւ, բայց գրամատիպ ընտանեկան չինչով օճախ մը չվնեց. երջանիկ եւ բարելից կեանք մը վայելեց:

Հայ Համայնքային կեանքի եւ գործունէութեան ամէն մարզերուն մէջ միշտ գործօն գեր եւ բաժին ունեցաւ. գիւղի առողջապահական վիճակը բարւոքեց եւ պաշտպանեց հայոց չահերը: Տաքուկ ծառն ճմրան երեկոյթներու կեդրոն էր հայոց համար:

Շատ ընկերական եւ մարդամօտ էր: Սիրտը բաց, ճեռքը բաց, գուռը բաց, խոնչան միշտ գրուած եւ առուռ իրիկուն հիւրերով բոլորուած. խաղուկի եւ թէյի ամաններ միշտ վառարանին մէջ:

Իր վերջին տարիներուն մէջ, սակայն կոսընցուց կեանքին անթաժան ընկեր՝ Պետրոս եղբայրը, կորսնցուց եղբօրորդին Յարութիւն իր աչ բազուկը. մնաց մենաւոր եւ անմխիթար: Պազարճըղի գաղթին ձախողումը(1), ատոր երեսէն՝ իր եւ մանկակից ընտանիքներու գրամական կորուստներն ու կրած տառապանքները սրտաբեկեցին զինքը, եւ ընտկանէն ողջակէզ մարդը փիլիքապէս քայքայուեցաւ:

Վերջ ի վերջոյ, 1895–ի արհաւիրքի չրջանին, Աչմէա չավուշ անուն հրէշը, որ իր չավուշութիւնը Պօղոս էֆէնտիի ձեռամբ ստացեր եւ անոր հացը կերած էր, հաւէն գնդակահարեց իր բարերարը, եւ անոր մարմինը՝ քաշկըռտելով քարքարուտ փողոցներու ափսին եւ ջուրերուն մէջէն, տարին կախեցին դլխիվար, տանը գրան վրայ: Պօղոս էֆէնտի կրնար չատ պիւրաւ պրծիլ այս դժոխքմբեր վախճանէն: Ինք եւ իրենները Հաճի Օսմանենց տունը ապաստանած էին: Թուրք մեծամեծներ — արիւնի հոտ առած բորենիներու պէս, Պուլուտ էֆէնտինց տունը հաւաքուած էին ջարդն ու թալանը ծրագրելու:

Զօրեղ եւ ապդեցիկ բարեկամը Սաբը Պինպաչին կը կարդադրէ Պօղոս էֆէնտին ընտանիքով Մեզիրէ իր տունը փոխադրել: «Ո՛չ, ես պէտք է որ գեղը մնամ. կամ գեղացուցս հետ միասեղ կ'ապահինք, կամ միասեղ կը մեռնինք» կ'ըլլայ իր պատասխանը եւ կ'որոշէ Պուլուտ էֆէնտինց տունը գումարուած ժողովին

(1) Արտագաղթեր

օր մնայ իրկունը, առաւն երթայ, մէկ հատ չես գնար», եւ ճիշտ այդպէս ալ եղաւ միշտ: Պօղոս էֆէնտի չհարստացաւ, հողի կալուածի չտիրացաւ, բայց գրամատիպ ընտանեկան չինչով օճախ մը չվնեց. երջանիկ եւ բարելից կեանք մը վայելեց:

Հայ Համայնքային կեանքի եւ գործունէութեան ամէն մարզերուն մէջ միշտ գործօն գեր եւ բաժին ունեցաւ. գիւղի առողջապահական վիճակը բարւոքեց եւ պաշտպանեց հայոց չահերը: Տաքուկ ծառն ճմրան երեկոյթներու կեդրոն էր հայոց համար:

Շատ ընկերական եւ մարդամօտ էր: Սիրտը բաց, ճեռքը բաց, գուռը բաց, խոնչան միշտ գրուած եւ առուռ իրիկուն հիւրերով բոլորուած. խաղուկի եւ թէյի ամաններ միշտ վառարանին մէջ:

Իր վերջին տարիներուն մէջ, սակայն կոսընցուց կեանքին անթաժան ընկեր՝ Պետրոս եղբայրը, կորսնցուց եղբօրորդին Յարութիւն իր աչ բազուկը. մնաց մենաւոր եւ անմխիթար: Պազարճըղի գաղթին ձախողումը(1), ատոր երեսէն՝ իր եւ մանկակից ընտանիքներու գրամական կորուստներն ու կրած տառապանքները սրտաբեկեցին զինքը, եւ ընտկանէն ողջակէզ մարդը փիլիքապէս քայքայուեցաւ:

Վերջ ի վերջոյ, 1895–ի արհաւիրքի չրջանին, Աչմէա չավուշ անուն հրէշը, որ իր չավուշութիւնը Պօղոս էֆէնտիի ձեռամբ ստացեր եւ անոր հացը կերած էր, հաւէն գնդակահարեց իր բարերարը, եւ անոր մարմինը՝ քաշկըռտելով քարքարուտ փողոցներու ափսին եւ ջուրերուն մէջէն, տարին կախեցին դլխիվար, տանը գրան վրայ: Պօղոս էֆէնտի կրնար չատ պիւրաւ պրծիլ այս դժոխքմբեր վախճանէն: Ինք եւ իրենները Հաճի Օսմանենց տունը ապաստանած էին: Թուրք մեծամեծներ — արիւնի հոտ առած բորենիներու պէս, Պուլուտ էֆէնտինց տունը հաւաքուած էին ջարդն ու թալանը ծրագրելու:

Զօրեղ եւ ապդեցիկ բարեկամը Սաբը Պինպաչին կը կարդադրէ Պօղոս էֆէնտին ընտանիքով Մեզիրէ իր տունը փոխադրել: «Ո՛չ, ես պէտք է որ գեղը մնամ. կամ գեղացուցս հետ միասեղ կ'ապահինք, կամ միասեղ կը մեռնինք» կ'ըլլայ իր պատասխանը եւ կ'որոշէ Պուլուտ էֆէնտինց տունը գումարուած ժողովին

(1) Արտագաղթեր

դիմել, ջարդի ու թալանի առաջքն առնելու վերջին եւ յուսահատական փորձ մը ընել: «Ատ ժողովին մի՛ երթար, Պօղոս էֆէնտի, պիտի սպաննեն քեզ, գիտեմ», կը թախանձէ Հաճի Օսման: Հակառակ այս բարի տաճկին (ծագումով քուրտ) թախանձանքին եւ անտեսելով իր կնկան եւ սիրելեաց արցունք ու պաղատանքին, մտն աչք առած գնաց այդ մոլեգնած վհմամիկ առաջ: Խոստացաւ հայոց ունեցած բոլոր գրամն ու կալուածքները, եւ ազաչեց որ կասեցնեն վերահաս ջարդն ու թալանը: «Գիւղը պիտի պաշտպանենք, անհոգ եղիր» ըսին, խոստացան: Տունէն դուրս ելաւ եւ նահատակուեցա՜ւ...:

Ահա այսպէս, Պօղոս էֆէնտի, մեծ վարպետը, մեծ մարդը, Բարջանճի հարազատն ու գիւղի գերակայ վաստը, ապրեցաւ, գործեց եւ խաչուեցաւ իր սիրած գիւղին համար: Օրհնեալ ըլլայ իր անմահ յիշատակը եւ լո՛յս իջնայ իր գերեզմանին վրայ:

Որդիքը կարապետ եւ Յովսէփ իրենց պապերուն արհեստը սորվեցան: Կարապետ, ընտանեօք Լոնկ Այլընտ հաստատուած՝ կը զբաղի չինականութեամբ գործով: Իր աղջիկը Պայծառ վարպետ տարազաճեւող է, փարիզ ուսած: Յովսէփ ալ ամուսնացած՝ Քալիֆորնիա կ'ապրի, նաճարութեամբ: Երկուքն ալ պատուական նկարագրով հայորդիներ:

Կարապետ ամուսնացած է Աբրահիրցի ազնիւ ու համեստ ընտանիքի մը Գօնտազեանները աղջկան հետ. ունին երկու աղջիկ՝ համեստ, առաքինի, մէկ պատուական տղայ, մայր՝ 3 զաւակներու:

20 — ՊՈՑԱՃՈՆԻ:—

Գաղթի երկրորդ չրջանին գիւղը հաստատուած հին ընտանիք մը՝ ներկայիս վարպետներու, Բալու Հաւաւ գիւղէն գաղթած: Գաղթի թուականը, իրենց բարւոքի պապերու անունները գիտցող չկայ: Պատմուածքը կը սկսի Կարապետ Հաւէնէ:

Պոյաճի Կարապետ — կարճլուկ եւ հաստլեակ, կարճ խածխոր մօրուքով բարեհաճոյ մէկը էր. գլուխը քուլահ մը՝ չերմ պլուած, եւ կապոտ զգուն մը հագած: Կը յիշեմ..., Պոյախանայիի մէջ, թեւերը սոթտած, մինչեւ արմուկը ներկով կապոյտ: Ժողովարանին դէմ էր ներկատունը — երբորդը՝ Ուլ Օվայի մէջ: Ամէն գոյն կը ներկէին:

Գաւառին մէջ, քաղաքն ալ մէջը առնելով, նշանաւոր վարպետ ներկարարի անուն հանդց Պոյաճի կարապետ եւ մեծ յաջողութիւն ճեռք բերաւ:

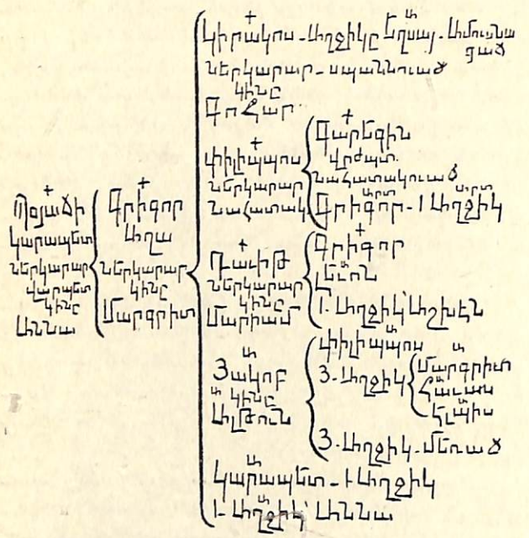

Մայր եկեղեցւոյ գաւակ, բարեպաշտ եւ Աստուածավախ մէկն էր: Մինչեւ վերջը աշխոյժ եւ գործունեայ — իր պոյախանային մէջ:

1868–ի աւեններն էին, խոր ծերութեան մէջ — ձեռքերը դեռ կապոյտ:

ՊՈՅԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ

Հօրը հետ գործեց, եւ անոր մահէն վերջ, իր տղոցը հետ շարունակեց պապենական արհեստը, եւ աւելի գործատուց եւ ընդարձակեց զայն:

Այս շրջանին Պոյաճի Գոգօ էր — մեծ վարպետը — իր ներկատան թաղարներուն առջեւ, միշտ գրազուն· եւ բարեկեցիկ վիճակի եւ յոյժ նախանձելի դիրքի տիրացաւ գիւղին մէջ:

Ծնաւ 1824–ին, գիւղը: Կինն էր Մարգրիտ, պատուական տանտիկնին եւ մայր, մէկը՝ գիւղի քաջ կնիկներէն:

Ունեցան հինգ տղայ եւ մէկ աղջիկ, որոնցմէ կ'ապրին Յակոբ, Կարապետ եւ Հաննա՝ երեքն ալ Ամերիկայի մէջ:

Գիրգոր տղա միջահասակ եւ բարեկազմ էր, տիրական եւ վճռանձն երեւոյթով, աչալուրջ քաղաքագէտ եւ փորձառու կենցաղագէտ, Մայր Եկեղեցւոյ չերմեռանդ հաւատաւորը եւ հաստատուն մէկ սիւնը եղաւ: Գիւղի եկեղեցական, դպրոցի եւ քաղաքական գործերուն մէջ — երեսփոխան, թաղական — միշտ առաջնորդող եւ ապղեցիկ դիրք եւ դեր ունեցաւ:

Կառավարական մարդը չեղաւ, բայց հայոց Առաջնորդարանի մէջ կարեւոր դէմք մը, եւ բոլոր Առաջնորդներուն յարգանքը վայելող բարեկամը եղաւ: Երբ տղաքը մեծցան եւ արհեստը սորվեցան, Գրիգոր աղա գործէ քաշուեցաւ եւ իր ամբողջ ժամանակը նուիրեց հասմայնքային գործունէութեան, եւ գիւղին մէջ երկրորդ ժողովրդական դէմքը եղաւ, բոլորէն սիրուած եւ յարգուած մինչեւ վերջ:

Պոյաճի Գիրգորի վախճանը էր թաղուիլ իր սիրած եկեղեցւոյ գաւիթը: Տաս ոսկի կտակեց ժամուն, եթէ եկեղեցին թուլատրէր թաղումը: 1894, Սեպտ. 7–ին մեռաւ, ամբողջ գիւղը սուգի մտաւ, եւ մեծ շուքով ու հանդիսաւորութեամբ մարմինը ամփոփուեցաւ եկեղեցւոյ գաւիթին մէջ: Փիլիպպոս — Պոյաճանց տանը մեծը — դեռ վճարած չէր հօրը կտակած 10 ոսկին, եւ ուզեց տապանաքար մը դնել գերեզմանին վրայ, դրամը չվճարած: Եկեղեցւոյ վերաբերող պիտակից երիտասարդներէն շատերը պահանջեցին կտակին գործադրութիւնը, տապանաքարը գրուելէ առաջ: Էհ, Փիլիպպոս գիւղին խոճապաշէն, կարեւոր եւ ապղեցիկ

ՊՈՅԱՃԻ ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ

մէկը — հոգաբարձու, երեսփոխան—, կառավարութեան չրջանակներուն եւ առաջնորդարանի մէջ ճանչցուած եւ ամբողջ ընտանեօք եկեղեցւոյ նուիրուածներ:

1·— Մարգրիտ, 2·— աղջիկը Աննա, 3·— Գարեգին՝ Փիլիպպոսի տղան, 4·— Մարիամ Փիլիպպոսի կինը, 5·— Յակոբի առաջին կինը, 6·— Մարիամ՝ Դաւիթի կինը, 7·— Եղսա՝ Կիրակոսի աղջիկ, 8·— Դաւիթի աղջիկ:

Լուսահոգին Գիրգոր աղա, եկեղեցւոյ հասու սիւն մը, «ամբողջ կեանքը նուիրած այդ եկեղեցւոյ պայծառութեան համար, արժանապատուութեան վիրաւորանք չէ՞ր դրամ վճարել», կ'ըսէր Փիլիպպոս: Եւ կողմնակիցներ ունեցաւ, Տէր Նշան բարի քահանան ալ մէջերնին, որ նոյնպէս խորհեցան: Գիտենք թէ մէր պապերուն օրով կտակը նուիրական եւ գրժումբ մեղք էր: Երկուստեք խնդրոյն մօտենալով՝ լուրջ անդրդիռ եւ անկողմնակալ, սպասողական կտակը կրնար գործադրուիլ, առանց գժուարութեան եւ առանց հակամարտութեան: Այսպէս չեղաւ: Հետեւա՞նքը···: Առաջնորդ, քահանայ, ժողովուրդ, թան ու փոխինդ իրար անցան· քարի մը համար···: Մաղմզող հին կիրքերը վերարթնրքեցան, ներքին պատակտումի հրդեհ մը բռնկեցաւ, եւ տասնեակ մը ընտանիքներ — ամենքը նախանձախնդիր գաւակներ եկեղեցւոյ — կիրքերէ տարուած՝ գաւուեցան իրենց եկեղեցիէն եւ կաթոլիկութեան յարեցան(1): Կենցաղագէտ եւ անշահախնդիր առաջնորդի պակաս, հասկացողութեան ողբալի չհամաձայնութիւն — ցեղային թերութիւններու այս խառնուրդը ··· որքա՞ն պէտք է ապրին բերած է ապրին գլխո՞ւն···:

Պոյաճի Գիրգորի տղաքը գիւղի նախկին դպրոցներուն մէջ տարրական կրթութիւն մը միայն առին եւ իրենց հօրը արհեստին հետեւեցան: Աւագ մէջէն կիրակոս եղաւ ներկի արհեստագէտը, հօրմէն եւ տատայէն շատ պարապանց:

Բայց, աւաղ, սպաննուեցաւ(1) Պաննան Պէյրութի տղուն Մանուկի ձեռամբ, 1885–ին: Փիլիպպոս, ի բնէ դիւրաբեկ, քիչ մը տառապելէն սորված՝ մխրճուեցաւ գիւղի գործերուն մէջ: Ճարպիկ եւ խորամանկ քաղաքականի մը (polotician) անպզտիկ գործելակերպը յայտնարերեց, եւ գիւղին մէջ իրեմամբ կռիւ-հակակռութիւններու կազմութեան պղպակներէն մէկն եղաւ: Կարճ, անվախ եւ ինքնավստահ կուռակն եղաւ, սակայն, մինչեւ վերջ: Օր մը, Հայտար Պոյաճեանց Ջուրը կը գողնայ· Փիլիպպոս — յաղթակամ երիտասարդ — կը բռնէ Հայտարը կը խոթէ ջրի առուին մէջ: «Քու մարմինդ կաւատ էնիմ որ մարդ ըլլես» ըսելով: Հայնոցի մէջ, Թոխուրմայենց աղբիւրի ապուպանները Նուրպէնց Մամօի ապրիւրին մէջէն կ'անցնէին: Մամոն այդ ապուպաններու երկու կողմը բարակի ծառեր տնկեց: Ասոնց արմատները ապուպաններուն մէջ երկարեցան եւ խցեցին ջրին ճամբան: Աղբիւրին ջուրը կարեցաւ: Փիլիպպոս վիզպացիներու հետ կրնաց ապուպաններուն մէջէն արմատները մաքրելու: Մամօ — գիւղին արիւնկպակ մէկը — չթողուց, գիւղ հանեց եւ Փիլիպպոսին ըսպառնաց:

Գիւղացիներէն ոմանք թախանձեցին Փիլիպպոսին որ վազ անցնի: «Ուրիշ աղբիւրէ ջուր կը բերենք, ինչո՞ւ կեանքդ ելլես» ըսին: Փիլիպպոս, անվախ կեդր· Քաղաքականութեան դիմեց եւ օրինական միջոցով բոլոր տունկերը հանել տուաւ: Մամօ չմոռցաւ այդ եղածը: 1912–ին գիշեր մը, կալերուն մէջ, Մամօ դանկըտեց Փիլիպպոսը՝ քնացած տեղը:

Այդ անգամ ազկցաւ, բայց 1915–ին նոյն ճիւազի խմբակին ձեռքով նահատակուեցաւ: Փիլիպպոսի տղան Գարեգին միակն եղաւ Պոյաճանցմէ որ բարձրագոյն կրթութիւն առաւ, Մեղրեկի Կեդր· Վարժարանէն ընթացաւարտելով: Բարձրահասակ եւ վայելչադէմ երիտասարդ մ'էր եւ զարդացած եւ կարող ուսուցիչ մը եղաւ, Բարձանճ եւ Կաբրիկ: 1915–ի տեղահանութեանց չրջանին, կառավարութիւնը՝ ձեռքն անցած կուսակցական տոմարի մը մէջ, ուրիշներու հետ Պոյաճեան Գարեգինի անունն

(1) Տես Մեծ Ոճիր:

(1) Տես Կաթոլիկութիւն:

եւս պատ։ Զերբակալեցին Գարեգինը եւ անա-
սելի տանջանքներու ենթարկելէ յետոյ խոշ-
խոշեցին այս չատ պատուական երիտասարդը,
նահատակուած՝ իր յեղափոխական վեհ գա-
ղափարականին համար։ Դաւթի, վհատձն եւ
ապիրատ նկարագրով, ապլին եւ գիւղին զործե-
րով հետաքրքրուեցաւ միշտ. գիւղի Ուսումնա-
սիրացի կեդր. Վարչութեան մէջ վեց տարի
ծառայեց եւ Ուսումնասիրացի նեցուկ եղաւ
մինչեւ իր մահը։ Յակոբի երկրորդ կինը Ալ-
թուն զարգացած կնիկ մ'է, միշտ գործօն եւ ա-
ռաջնորդող մը՝ գիւղի Ուսումնասիրացի Ջէմպ-
րիճի (Մէս.) կանանց Մասնաճիւղին մէջ։
1915ի տեղահանութեանց արհաւիրքէն ճողոպ-
րած եւ ականատես վկայ — պատմիչը այդ
տարաւոր օրերուն։

Պոյաճեանք ալ վարպետ եւ յաջողակ արհես-
տաւորներու տոհմ մը եղան. տոհմը ալ չատ գը-
բամ վաստկեցան իրենց արհեստով. բայց ա-
ռանձ ալ հարստութիւն չդիզեցին, ընդարձակ
հողի տէր չեղան։ Իրենց տունը եղաւ ասպն-
ջականութեան օճախ՝ վառ ու չէն։ Գործեցին
անխոնջ, ապրեցան պատուով եւ իրրեւ հայ
մարդ, ճաշակեցին կեանքի և'ւ դիւրն և'ւ մրուր-
ը, եւ անցան գացին, չատ օրինակելի յիշա-
տակներ թողելով իրենց ժառանգորդներուն եւ
գիւղին ապագայ սերունդներուն համար։—

21 — ՍԱՖՕԵՆՔ (Սափարեանք).— Վերջէն
կոչուած Պէրպէրեանք, Պէրպէր Աւագեանք։ Երկ-
րորդ ներգաղթի շրջանին գիւղը հաստատուած
ընտանիք մը, Բալուի կոմերէն եկած։ Մեր
պատմուածքը կը սկսի Մելքոն հուէն — Պէր-
պէր Աւագի հայրը։

Մելքոնի հայրն էր Բալուէն եկողը, բայց
անուն եւ թուական մոռցուած են։ Մելքո-
գիւղը ծնաւ է 1800ին։ Սափրիչութիւն հօրմէն
սորված է, եւ իր տաւնին անուանի սափրիչ-
վիրաբոյժը կը սեպուէր։ Յայտնապէս այս
ընտանիքն ալ սափրիչներու տոհմ մըն էին, եւ
այս իսկ պատճառաւ, գիւղացին Պէրպէրենք
կոչեց զիրենք։

ՊԷՐՊԷՐ ԱՒԱԳ Մելքոնի միակ որդին էր,
ծնած 1817–ին։ Ինք ալ սափրիչ եղաւ, եւ ար-
հեստը զարգացուց ու զերազանցեց հայրը։

Գիւղի հինաւուրց վարպետներուն ամենալաւն
էր, ամբողջ օսմանեան մէջ ճանչցուած։ Պէրպէր
Աւագ սոսկ սափրիչ մը չէր, այլ նաեւ «բժիշկ-
վիրաբոյժ», «ատամնաբոյժ», աչքի, ականջի

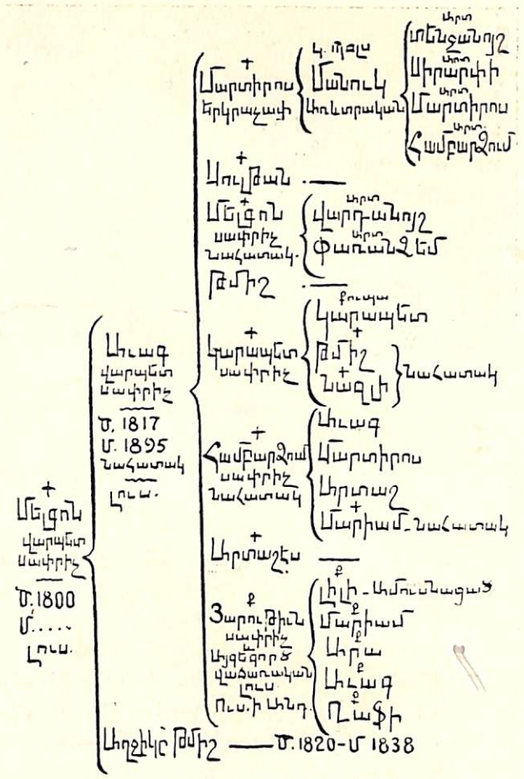

«մանապէտ», եւ վարպետ արհեստաւոր, նշանա-
կուն ու եղջիւրներով։

Անոր նախնիները, ճիպտարները, գեղա-
խոտները — իրենց փոխանցուած տոհմային
զազանի աւանդներ —, եւ այս պաշարին վրայ
իր ըրած բազում յաւելումները, աչքի, ական-
ջի, ակռայի, քոսի, տարուկի, կնճռուկի, էրա-
ծի, դաղի, կրակութեան, արտցաւի եւ փորցա-
ւի, գնդակի եւ դանակի վէրքերու, խայթո-
ւածքներու... եւ... ես ի՞նչ գիտեմ, ամէն
ցաւի համար — ասոնք՝ հայէ, տաճկէ, ամէն
կողմերէ փնտռուած, գինքը ըրին վիպական
դէմք մը — Բարլանճի «Լոխման Հէքիմը»(1)։

Աւագ վարպետ կարճահասակ եւ հաստա-
չինք էր, լայն երեսով, սեւ խոշոր ու հաճոյա-
չող աչքերով, սեւ դանդուրով եւ անմօրուք։
Խմաւոտն եւ պատրաստախօս կենցաղագէտ եւ
հեզահամբոյր սիրաչահող մը. «ամէն մօրուքի
համար սայր մը» քովը։ Անոր քաղաքավարի եւ

(1) Արեւելքի վիպական բժիշկը — ամե-
նաբոյժ։

վեղարչական վարուելակերպը առակացած էր
— «Պէրպէր Աւագին պէս»։

Մայր եկեղեցւոյ չնչմեռանդ հաւատաւոր-
ը մնաց մինչեւ վերջ, եւ կարեւոր ու նախան-
ձախնդիր ուժ մը եկեղեցւոյ եւ դպրոցի զար-
գացման սատարող։ Սարկաւագ, երեսփոխան,
եւ, երկար տարիներ ժամատացութեանց ա-
ռաջնորդող ձայնաւոր տիրացուն էր ժամուն,
գօրեղ եւ գեղեցուն ձայնով։

Հայոց չուկային մէջ էր իր սափրիչի խա-
նութը, որ սրճարան ալ էր։ Ձմեռը ներսը, ա-
մառը դրան առաջ աթոռներ չարուած, անկիւն
մը տաւային տախտակը — ժամանցի տեղ ան-
զործներու եւ տարեցներու — տեսակ մը լրա-
բերչարոյի սակարան ալ։ Ամէն ոք սափրիչին
կ'երթար ածիլուածքի (չարաքին անգամ մը) և

ՊԷՐՊԷՐ ԱՒԱԳ ԹՐԱՇ ԿԸՆԷ

մազերը կարելու համար։ Ածիլուածքի եւ մազ
կարելու սովորական սակագինն էր 5 փարա —
կէս սէնթ — խանութին մէջ։ Պէրպէր Աւագ
ունէր սափրելու տարբեր կարգի կազմածներ,
վճարուած գինեներուն համեմատական։ Խանու-
թի հինգ փարանոցներուն համար՝ կլայեկը
տեղ տեղ մաշած պղինձէ լական մը Թուրքին
տակ, հնամաշ ու կարկտուած գինջակ մը ու-
սերուն վրայ եւ հինաւուրց անտեսուած ածելի
մը կը բաւէր. բայց ընտրանիին համար, որ կը
վճարէին մէկ երկու զուրուշ — 4–8 սէնթ—,
կը գործածէր մեծամասն կազմածք. լականը
ճեռակերտ արոյրէ, թեթեւ և փայլելուն, գին-
ջակները մետաքսով ասեղնագործուած քթանէ
եւ ածելին սուր։ Երբ մեծաւորներու տուներէն
կ'երթար սափրելու, ի նշան մեծարանքի, աշ-
կերտ մը կ'առնէր հետը, որ կազմածքին ծրա-
րը կը կրէր եւ լականը կը բռնէր ածիլուղին

թուչին տակ, եւ 5–10 փարայի ալ տէր կ'ըլլար։
Գիւղի բնակչներուն մեծամասնութիւնը Պէր-
պէր Աւագի կտրատուր յաճախորդներն էին։
Արեւմտյ գլուխ տարեկան երկու օլչակ ցորեն

ՊԷՐՊԷՐ ԱՒԱԳ
ԹՐԱՇԻ ԿԵՐԹԱՅ

կը վճարէին կալին եւ
բամբակին ալ քանի մը
լիր բամպակ։ Աւագ
վարպետ արեւմտյոց
սափրանքը կ'ընէր եւ
ամբողջ ընտանիքին
բոլոր ցաւերը կը դար-
մանէր տարին 12 ա-
միս։ Մեզեփէյէն կամ
Բազաքէն կանոնաւոր
բժիշկ այն տաեն կը
կանչէին, երբ Գաբրիէլ
հրեշտակը արդէն հի-
ւանդին գլխուն վրայ
հասած կ'ըլլար։

Պէրպէր Աւագի կինն էր Մարիամ, Վարի
Յոհկանց Կարապետի աղջիկը, պատուական եւ
տաքրնի մայր մը եւ հանճարեղ կնիկ մը։ Ի-
րիկէն սորվեցաւ արհեստութիւն եւ անոր
գործարքը գործածելը, եւ կանանց մէջ կը գոր-
ծարկէր։

Պէրպէր Աւագի տղաքը նախնական կրթու-
թիւն մը միայն տուին գիւղի դպրոցէն։ Աստնցմէ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ, սակայն, այդքանով չբաւակա-
նացաւ։ Լիֆնուսոնց Մաթաֆա էֆէնտիէն
տաճկերէն կարդալ գրել ալ սորվեցաւ։

Աստն մը գիւղը վարժապետութիւն ընդէ
վերջ Մեզիրէի Մեքթէպի Բիւլիէն (թուրք
դպրոց) յաճախեց։ Կարճատև ու կուզակ մը,
բայց չատ սրամիտ, տաղանդաւոր եւ գերա-
բաձգ (ambitious) էր։ Մեքթէպի Բիւլիէն
պատուով ընթացաւարտեցէ յետոյ դնաց Կ. Պո-
լիս, թուրք գիտական դպրոց մը եւ անկէ ըն-
թացաւարտեց 1892–ին, իրրեւ երկրաչափ եւ ա-
ռաջնակարգ տաճկագէտ։ Գնաց Տիգրանակերտ
կառավարական պաշտօնով։ Մարաթիոս ամուս-
նացած էր, գիւղը, հայ աղջկան մը հետ, որմէ
ունեցաւ տղայ մը — Մանուկ։

Ամուսնութիւնը անդրամանելի ձախողանք
մը եղաւ, պատճառներ հետեւանքով։

Հոգեկան ներքին տագնապէն խուսափելու
յոյսով, եւ այն փորձանաւտ ժամանակներուն
մէջ կեանքին եւ պաշտօնին սպառնացող վերա-
հաս վտանգներէն զերծանելու իրրեւ միակ
միջոց՝ Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնէի մը

հարկադրիչ առաջադրութիւնն ընդունեց եւ առնոր աղջկան հետ ամուսնացաւ: 1895–ի ջարդերուն երբ վիզը այցելեց, հայրը արդէն սպանուած էր, բայց ընտանիքի միւս անդամները եւ ազգականներէն ամենք կրցաւ ապաստել: Մարտիրոսի տղան Մանուկ ընտանիքով Կ. Պոլիս է այժմ եւ առեւտուրով կը զբաղի:

Աւագ վարպետի ազգմէն Մելքոն եւ Համբարձում հռհռատակուեցան տեղահանութեանց առեն. Համբարձումի երկու մանչն ու մէկ աղջիկը եւ կարապետի երկու աղջիկները տարագրութեան ճամբաներուն մէկ կորան: Մելքոնի երկու աղջիկները՝ Վարդանոյշ եւ Փառանձեմ հիւանդապահութիւն սորվեցան եւ եգիպտոս կ'ապրին, եւ կարապետի տղան, Բաբգէն Քուպա է այժմ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ մեկ վերապրողն է Պէրպէր Աւագի զաւակներէն: Ծնաւ 1888–ին, վիզը, գիւղին դպրոցին մէջ ուսում առաւ եւ եղբայրներուն քով պատուն արհեստը սորվեցաւ: 1906–ին ամուսնացաւ Վարի Թաթեւենց Օհանի աղջկան Էլմասի հետ, որ համեստ եւ ազնիւ մայր մը եղաւ: Երեք տարի վերջ, Աստղիկ ջարդէն խուճապի մատնուած Ամերիկա անցաւ եւ 1912–ին իր կինն ու երկու զաւակները ալ Ամերիկա բերաւ, եւ հաստատուեցաւ Ֆրէզնոյի մէջ: Աեն մը սափրիչութեամբ զբաղելէ վերջ, խոգդի այգեգործութեան ձեռնարկեց: Իր բնական ուշիմութեամբ, ուղղամիտ գործելակերպով, հնարամիտ ձեռներէցութեամբ եւ աշխոյժ ու բարեկիրթ բնաւորութեամբը մեծապէս յաջողեցաւ, եւ այսօր առեւտուրի հրապարակին վրայ առաջակարգ դիրք մը չունի է հայոց եւ օտարներու մէջ:

ԱՐԱ Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Ցարութիւն ունի երեք տղայ եւ երկու աղջիկ, եւ իր պատուական կնոջ հետ կազմած են նահապետական ղրախաի բնտանիք մը, որուն տրուած է ամերիկեան բաւարար կրթութիւն եւ հայացի դաստիարակութիւն Աստնցմէ Արա հետեւեցաւ քիմիաբանութեան, եւ մեծ պատուով բնթացաւարտեց իրրեւ մասնագէտ քիմիագործ. եւ այսօր փորձարկի աշխատանոցին մէջ առաջակարգ քիմիագործ է: Մայր եկեղեցւոյ նախանձախնդիր դաւակ, յեզափոխական, ազգային, եկեղեցական եւ բարեսիրական ամէն գործունէութիւններու մէջ անձնուէր զոհով եւ անխոնջ աշխատող չարքերուն հետ միշտ: Տիպար հայր մը որ իր զաւակներուն տըւած է բարձրագոյն դաստիարակութիւն: Գիւղի Ուսումնասիրացի Քալիֆորնիայի մասնաճիւղի մէջ առաջնորդող գործօն դեր ունեցած է միշտ եւ վարչութեան անդամ:

Աչքը կուշտ, սիզանը բարելից, եւ սիրտը Հայաստանի արեւին պէս տաքուկ — տիպար հիւրասիրող հայորդի մը:

Երկար տարիներէ ի վեր անդամ Քալիֆ. Հայց. Աւաք. Եկեղեցւոյ Կեդր. Վարչութեան եւ այլ բարեգործական ու ազգային կազմակերպութեանց:

1895, Նոյ. 25–ին — Արիւնարբուքի օրը — նահատակուեցաւ Պէրպէր Աւագ: Հանճի Մսթաֆա էֆէնտւոնց տունը կերթար ապաստան գտնելու: Մահամէտլենց փողոցին վրայ Դապանոնց անկիւնը... վրայ հասան Հանճի Այմէտ, Խատունենց Մսթօ եւ Պէրպէր Զիլֆօ իրենց արիւնաքամ բոբենիներու վոհմակովը(1), հըրացայտով, եաթաղաններով, կացիններով եւ դանակներով զինուած: Մսթօ եաեւէն գնդակահարեց զայն: Պէրպէր Աւագ պետին փուսած՝ հոգեվարքի մէջ կը ճգլտակէր արդէն, երբ Պէրպէր Զիլֆօ ալ ճաճաղովը անոր գլուխը ճզքոր ճզքոր ըրաւ. Հանճի Այմէտ եաթաղանովը խոցեց, յօշոտեց, անչնչացած դիակը գոհին. վիսկապուտները մեռելին վրայէն եղած չեղածը — ղրամը, ժամացոյցը, կօշիկ, գուլպայ, գլխուն ֆէս, զպուտն ու խոլլիկը հաւաքեցին, լեցուցին տոպրակներն, եւ մարմինը՝ չալիկովը միայն թողուցին արեւին տակ, փողոցի չուներուն առջեւ, արեան ճապաղիքներուն մէջ, երեք օր...: Մարգակերպ բոբենիներու յափրանքէն վերջ՝ փողոցի չուներ լափլիզեցին անոր դոնճկած արիւնը...:

Գլուխը բարձող չեղաւ, աչքերը գոցող չեղաւ, համաք մը Աւետարան կարդացող ու ծունկ մը աղօթող չեղաւ, վերջին Սր. Հաղորդը իրեն տուող չեղաւ. լայնքաց աչքերը աղօթալիր երկինք սեւեռեց, իր պաշտած Աստուածմէն օգնութիւն հայցեց, աղօթքը լսող չեղաւ: Երեք օր վերջ, նոյն ջարդարար հրէշներու խումբը Պէրպէր Աւագի դիակն ալ ուրիշներու հետ եղասպլերու վրայ բեռցած տարին Հայոց

(1) 95–ի ջարդը:

դերեզմանոցի մօտ երեսք բացուած մեծ փոսի մը մէջ լեցուցին եւ հողով ծածկեցին: Այսպէ՞ս եղաւ Աւագ վարպետի հաճատակութիւնը..., մէկ դրուագը բազմահազար հայ մարտիրոսութիւններու, որոնց յիշատակը պիտի կոտորայ մեր սրտերուն մէջ եւ արդար վրէժով կը հըրդեհէ մեր հոգիները առ յաւէտ:

Պէրպէր Աւագի արժանաւոր յաջորդը եղաւ երկրորդ որդին Մելքոն, որ պատանեկութենէն ի վեր հօրը խանութին մէջ՝ անոր ոտքը մեծցած կրթուած, եւ պատանական արհեստին, «ամենարոյժ» դերձանքին սիրտնալով միատեղ, նաեւ ժառանգած էր հօրը նկարագիրն եւ վարուելակերպը: Մեծ վարպետին եղերական մահը եւ իրենց օճախի թալանուած եւ զարկուած ըլլալը էյուալէից վիրենք: Մելքոն տունը գլուխը անցաւ, իր հօրը տեղ. Համբարձում եղբօրը հետ, խանութը բաց պահեց, եւ 8–9 տարուան ընթացքին, իրենց խելացի եւ վարչական մօր գեկավարութեամբ, պապենի տունը չէնցաւ չինուեցաւ լիառատ. Մելքոն վարպետ արհեստին մէջ օրէ օր յառաջացաւ. համայնքի քաղաքական, ազգային, եկեղեցական եւ կրթական մարզերուն մէջ — հօրը պէս գործունեայ —, սիրուեցաւ եւ յարգուեցաւ դիւղին մէջ: Բայց մադաքարի հիւանդութեամբ առողջութիւնը քայքայուած, Մելքոն գործէ քաշուեցաւ: Դժբախտաբար իրենց մայրըն ալ, արդէն սրտախոց, Մելքոնի վաղահաս աղէտին ալ վշտահարեւ եւ պարտասած, գնաց իր ամուսնոյն կողքին հանգչելու: Համբարձում տանձինց գեկը հիմա, եւ իրենց ատենական գործարկը անընդհատ չարունակեցին մինչեւ 1915–ի վերջնական փլուզումի օրերը, երբ երկուքն ալ թուրք եաթաղաններուն գոհը եղան: Լոյս իջնայ գերեզմաններուն վրայ:

ՊԷՐՊԷՐ ՄԵԼՔՈՆ

22 — ԳՈԳՈՃՆԵՐ — ՔԻԼԱՐՃԻՈՆԵՐ:—

Բայց կոմմերէն եկած են առանք ալ: Շատ հինէն Գոգոճնեք ալ կը կոչուին եղեր: Գոգոճ — Գոգօ պեղացնակ կրճատ ազատագրումն է Գրիգորի, անունը այս ընտանիքի ամենէն հինաւուրց հաւուն՝ որ Աւանդութիւնը կրնայ յիշատակել: Քիլարճի մականունը ան:

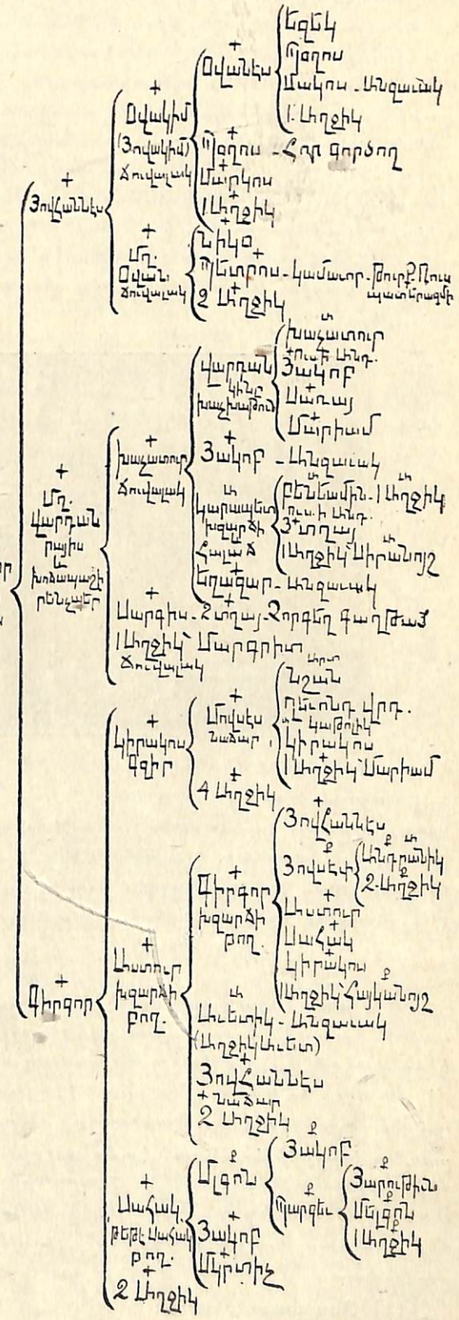
Գիրգոր
Գոգոճ
տատս
?
Յովհաննէս
Յովհաննէս (Յովհաննիկ)
Ճուվալակ
Ովանէս
Մարկոս
Ղազար
Ղազարոս - Հայր Գործօղ
Ի Աստղիկ
Ովսէփ
Մեր. Ճուվալակ
Ղազարոս - Կամաւոր. Թուրք. Ղուպ
Ի Աստղիկ
Գիրգոր
Քրիստափոր
Քրիստափորի
Խաչատուր
Ճուվալակ
Վարդան
Խաչատուրի
Յակոբ
Աւետ
Մարիամ
Յակոբ - Հնգազաւակ
Ի Աստղիկ
Ի Տղայ
Ի Աստղիկ Սիրանոյշ
Մեր. Վարդան
Բրայիմ
Խոճապաշի
Բենիամին
Ի Աստղիկ
Յակոբ
Ի Աստղիկ - Մարգրիտ
Ճուվալակ
Ղազարոս - Հնգազաւակ
Ի Աստղիկ
Ճուվալակ
Գիրգոր
Ղազարոս
Ղազարոսի
Ղազարոս
Ի Աստղիկ
Ի Տղայ
Ի Աստղիկ
Ի Աստղիկ
Ի Աստղիկ

ուած : Գիւղացին ալ բոլոր այդ անունը հագուցեր է ամբողջ ընտանիքին վրայ եւ մոռցած է Գոգոնը : Այս ընտանիքի վաւերական պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ երեք եղբայրները՝ Յովհաննէս, Մղ· Վարդան եւ Գիւրգոր : Այսօր եւ անստուգելի աւանդութիւն մը Գոգոճ տատա մը կը յիշէ ասոնց հայր, եւ մենք վերապահութեամբ կը գործածենք այն անունը : Մղ· Վարդանի եւ իր երկու եղբայրներու մասին ապրած չրջանին, բաւեկեցիկ բնչպէր ընտանիք մըն են եղեր : 300 ոչխար, 2 զոմէշ, երեք զոյգ եզ, կովեր ունէին : Մղ· Վարդան տանը ռայիսն էր, գիւղին խոճապաշին ալ, եւ ապրեցիկ գիրքի տէր : Մէկն էր այն պատուիրակներէն՝ որ Խանդրիր գացին Կողւուքճի Բաչխա փաշան գիմաւորելու (1) :

ՄԻՒՎԱՒՆ ՔԻԼԱՐՃԵԱՆ

ՔԻԼԱՐՃՈՆՑ ԸՆՏԱՆԻՔ, ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ

1·— Վարդան, 2·— Կինը Խաչխաթուն, 3·— Աղջիկը Սառա, թոռները, 4·— Հայկանուշ, 5·— Մարիամ, 6·— Շուշան, 7·— Կարապետ, 8·— Կինը Աննիկ, 9·— Տղան Բենիամին, 10·— Աղջիկը Սիրանոյշ, 11·— Մղ· Վարդիկ, 12·— Վարդիկի աղջիկը Մարիամ, 13·— Մղ· Սահակենց Մարտիկ :

Այս ընտանիքը արտադրած է նամար, խըզարճ, հալած, հոր զործող, գեղ գղիր մը, եկեղեցական մը, եւ կամաւոր կուռզ մը :

Աւտուր եւ մանաւանդ տան Գիւրգոր վարպետ խզարճիներ էին : Խաչատուրի տան կոբալետ խզարճի եւ հալած էր եւ գիւղին երկու մեծ հէքեաթճիներէն մէկը : Վարդանի տան Խաչատուր եւս խզարճի էր : Այժմ Ամերիկայի մէջ՝ տաճուտուրով կը զբաղի, եւ գիւղին Ուսումնասիրացի զործօն եւ առաջնորդող անդամներէն մէկն է : Գիւղը Կիրակոսի տան Մովսէս կարող նամար–կահապործ էր գիւղին մէջ, Աստուրին տան ալ նոյնպէս նամարութեան հետեւեցաւ :

Քիլարճոնց ընտանիքէն միայն Թեթէ Սահակ իր զաւակներովը բնչպէրութիւնը չարունակեց : Սահակ՝ Ներսէս էկորի աղջիկը առաւ, տան վրայ փեսայ գնաց եւ աներոջ հողերը վարեց : 1895–ի չարդին, գիւղացի տաճիկ հրէշ մը, Թեթէ Սահակ եւ անոր տղաքը Յակոբ եւ Մըկըրտիչ՝ երեքը մէկ կարզ պատկեցուց եւ մորթեց, նոյն զանակով :

Քիլարճոնց տոհմէն, Գիւրգորի տղաքը Աստուր եւ Սահակ միայն՝ չատ կանուխէն բողոքական եղած են :

Աբժ, ՏԻՐ ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ — (Նշան) Նամար Մովսէսի տղան, գիւղր ծնած 1907–ին : Իր մատաղ հասակին մէկը կը կորսնցնէ հայրը :

Ինչն իր մասին կուտայ հետեւեալ կենսագրական ծանօթութիւնները.—

«Ինն տարեկան հասակիս՝ պիս գրին Մեղրեէի Հայ Կաթոլիկ դպրոցը իբր պիչերօթիկ : Տարի մը վերջ տարին Պոլիս, Ֆրանսական վարժարանը, ուր մնացի երկու տարի : Մեծ պատերազմը (1914) վրայ հասաւ, Ֆրանսական դպրոցը փակուեցաւ· բայց յաջողեցայ մտնել Բերայի Ս· Գրիգոր Լուսաւորչի դպրոցը : Թուրք պինուորագրութենէն ճողոպրելու համար, սակայն, սոխպուեցայ աւստրիական (կաթոլիկ) դպրոց մը փոխադրուիլ : Զինադադար բլլալուն պէս գացի Հոմ, եւ Լեւոնեան վարժարանը աշակերտեցի լատիներէն եւ իտալերէն սորվելու : Կաթոլիկ եկեղեցականութիւնը ընտրելով կեանքս գործը, մտայ կաթոլիկ

(1) Տես պատմուածք :

ՏԻՐ ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴ· ՔԻԼԱՐՃԵԱՆ

ճեմարան մը, փիլիսոփայութեան եւ Աստուածարանութեան 7 տարուան դասընթացք մը ատարեցի, եւ 1927–ին վարդապետ ձեռնադրուելով՝ զրկուեցայ Յունաստան, Հայ պաղութիներու մէջ գործելու : Հիմա կրեակ կղզին տեղաւորուած եմ, իբրեւ կաթոլիկ հովիւ, ուսուցիչ եւ չրջիկ միսիոնար :

Մղ· Օվանէ տան Պետրոս ուսուցիչը պատերազմին կովկաս կամաւոր գնաց թուրքին դէմ կռուելու եւ ետ չդարձաւ :

23 — ՔԵԼ ԳԵՒՕՇԵՒ — ԿԼԿԼԵՒՔ կը կոչուէին առաջին :

Այս ընտանիքը չատ հետաւոր եւ մոռցուած ճղաւորումն է Քիլարճոնց :

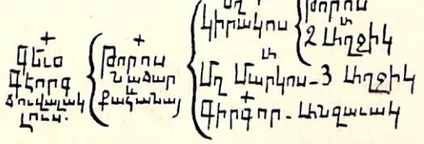

Գեւօ տատա ինքնատիպ դէմք մըն էր, իր ժամանակին փիլիսոփան՝ գիւղին մէջ : Իր ծաննդը խօսուածքը, իր կշռուած, խելացի արտայայտութիւնները գեղջկական՝ զինքը ըրին նատի Գեւօ : Ո՛եր որ այցելէր, վերջին խօսողն էր ու ամէնէն վերջին եւ ուչ մեկնողը· այդ պատճառաւ ալ Քեչէ Գեւօ կոչեցին : «Քեչէ Գեւօին պէս», «Աստի Գեւօն» առակային եղան :

Տղան Թորոս լաւ նամար էր, Մերօն վարպետի աշկերտ : Իր հօրը պէս մոտցի եւ խմաստուն, պղինձ եւ նկարագրի տէր մէկն էր : Իր ժամանակի հին զպրոցներուն մէջ նախնական կրթութիւն մը ունէր, միւս հինաւուրցներէն քիչ մը աւելի :

Քահանայ ձեռնադրեցին գինքը Տէր Մանեան աչխատակից : Տէր Թորոս չատ բարեպաշտ քրիստոնեայ եւ անձնուրաց տէրտէր մը եղաւ, եւ ժողովուրդը սիրեց ու յարգեց այս բարի քահանան :

Գրքոյս խմբագիրն ալ երբեք պիտի չմոռնայ յիշատակ Թորոս ամուին, որ կանչքիս առուին կաւառը դէպի վերեւը չրջեց :

24 — ԿԵԼԵՆԵՆՔ — Քելեշեան ալ կը կոչուին եղեր, բայց գիւղին մէջ մոռցուած էր բոլորովին : Այս ընտանիքի պատմութիւնը սկըզբնաւորող Հաւուն անունը Քելիչ Խաչօ կը յիշատակուի : Այս մեծ հաւուն չորս տղաքը երզըրումէն՝ Վերի Մեզիրէ, հոնկէ ալ Բարջանճ գաղթած են 200 տարի առաջ : Այս ընտանիքը՝ չրաժնուած բնչպէր էին :

Տոհմացանկը տես էջ 74–ի վրայ :

Այս չորս եղբայրներէն Մղ· Վարդան Վարդաթիկ տան վրայ փեսայ գնաց եւ հոն հաստատուեցաւ : Աբրահամ իր երկու աղջկանց հետ Պրուսա գաղթեց, եւ հոն մեռաւ : Կինը իր աղջկան հետ Սորսրէ զարձաւ եւ հոն մնաց :

Մկրտիչ հաւուն տան Վարդան ալ Եզոնենց տան վրայ գնաց : Պետրոս մինակը Սորսրէ գաղթեց

Գիւղը մնաց Մկրտիչ իր տղոցը՝ Խաչօի եւ Սարգիսի հետ, եւ Պետրոս իր ընտանիքով : Այս ընտանիքէն Յակոբ — Գիւղը Խաչօի տան — Մէհեւտին Պեկի խոհարարապետ էր գիւղը : Պոլիս կատարելագործած էր իր արհեստը եւ գաւառին մէջ նչանաւոր :

1895–ի չարդին, 300 հոգի պահեց եւ կերակրեց պեկին խոնախը, եւ խուլլուգի հարս մը զօրով տաճկացնելէ ազատեց :

Կելենենք մչակներու ընտանիք մը եղած են միչտ :

ՊԻՐՊԻՐ ՕՎԱՆԷՍ Տեփանի տան էր : Պիրպիր Աւագի քով սորվեցաւ սափրիչութիւնը՝ բոլոր ճիւղերովը, եւ մեծ վարպետին մահէն վերջ իր անձնական խանութը բացաւ գիւղին մէջ, եւ տարիներու ընթացքին,

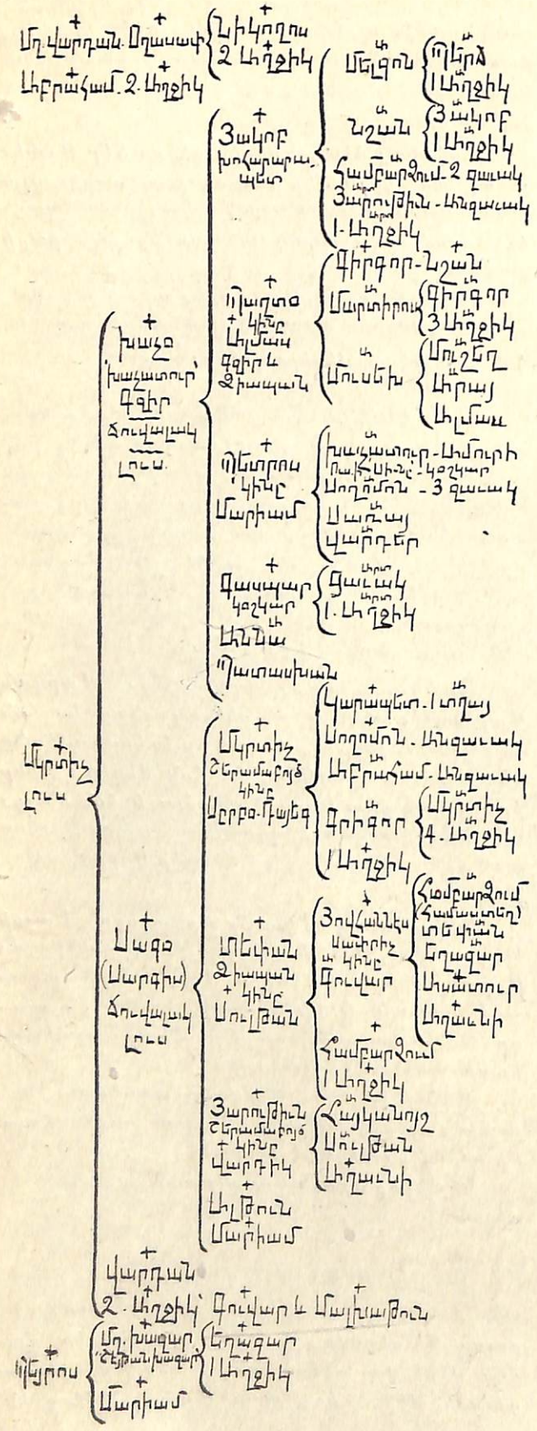

ԿԵԼԵՆ ՅԱԿՈԲ ՅՈՎՀԱՒԱՒՈՒՊԵՏ

ճանչցուեցաւ իբրեւ վարպետ պէրպէր, եւ իր դեղ ու դեղրանքի ծրարովը՝ կարող բժիշկ: Նախնական կրթութիւն մը միայն ունէր, բայց բնականէն ուշիմ եւ լրջամիտ, Մայր Եկեղեցւոյ հաւատաւոր մը, բարի քրիստոնեայ, ազգին եւ գիւղին նուիրուած մէկն էր, եւ իր կենցաղավարք վարուելակերպովը գիւղացիներուն յարգանքին արժանացաւ: Ծնած է 1873–ին, գիւղը: Ամերիկա եկաւ 1912–ին, եւ Պոսթոնի քովերը, իր արհեստը զօրծարկեց, անձնական խանութի մը մէջ: Կինը Գուվար (Գոհար) — Մ. Սահակենց աղջիկ —, առաքինի, ժրաջան եւ պատուական մայր մնաց գիւղը, իր չորս զաւակներովը: Արիւնառութենէն եւ չիշէ քաշելու մէջ վարպետ էր:

Ամերիկա չգացած, սակայն, Գուվար բընակեցաւ 1915–ի համայնակուլ յորձանուտին մէջ: Զաւակներէն Աստուրը զոհ գնաց, Ազատնին մնաւ. եւ այս մայրը, հայ կնոջ բնատիպ հերոսուհիով, իր երկու մանչերուն — Ստեփանի եւ Եղիազարի ձեռքէն բռնած, անասելի տաժանքներու մէջէն յաջողեցաւ հասնիլ Ամերիկա, էրկան քով: Հոս, միասին չինեցին հայատիպ ընտանիքը, եւ մեծցուցին ու կրթեցին իրենց զաւակները, մեծ զոհողութիւններով: Յիշատնէս մնաւ 1935–ին:

Ստեփան Հայ Սփուլ աւարտած, հաւաբուծութիւն սորվեցաւ:

1.— Պէրպէր Օվանէս, 2.— կինը՝ Գուվար. 3.— Տղաքը՝ Համբարձում (Համապետեղ), 4.— Եղազար, 5.— Տիփանիոս, 6.— Ասատուր, 7.— Աղջիկը՝ Աղաւնի, 8.— Պէյնորդը՝ Պօղոս Մղ. Սահակենց:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ — Համապետեղ գրանուեալ հանրածանօթ — պէրպէր Օվանէսի մեծ տղան, կեդրոնացած տոհմին մէջ բարձրագոյն գործառնութեան մը տէր մէկ մտաւորականը եղաւ: Ուսումնասիրասէր օժանդակութեամբը արդիացած՝ գիւղին ապրելակերպը լրացնելէ յետոյ մտաւ Մեղրիէի Կեդրոնական Վարժարանը, եւ 1911–ին ընթացաւարտեց: Երկու տարի Վարդաթիլ վարժապետ ըլլալէ յետոյ մեկնեցաւ Ամերիկա: Հոս տարվեցաւ լուսապատրաստութեան (photo engraving) արհեստը, իբրեւ ապրուստի մէջոց: Տարիի մը չափ պատեցաւ արտաստմանի հայ գաղթավայրերը, եւ Ամերիկա վերադարձին, խնայելէ նուիրուեցաւ հայ գրականութեան — դեղջկային գունագեղ կեանքի պատկերներ վիպանկարելու արուեստին, զոր ինք այնքան կը սիրէր: Արդէն գրած է «Գիւղը», «Անձրեւ» եւ երկու ընդհատակեայ եւ ընթերցողին սիրտը վիրաւորաղաչութեամբ հնչեցնող զոհերի պատմուածքները —, եւ «Սպիտակ Ձիաւորը» — երեքն ալ այնքան ժողովրդականացած:

Առանց մէջ կը փայլի բնատուր հանճարը որ, եթէ կարենայ անվհատ յարատեւել՝ ուենգած ձիրքը տքնաջան աշխատանքով զարգացնելու եւ յղկելու մէջ, պիտի ունենանք երկրորդ Թլկատինցի մը, ցեղին գրական վարպետներու շարքին մէջ գասուելու արժանի: Բարեջանցին արդէն հպարտ է իր Համապետեղով:

Կեղեն Սպօզ տան ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ղեղին մէջ ամէնէն հմուտ ու յաջողակ չերամաբոյծը եւ իսկեկիաշ վարպետը եղաւ(1): *Ընկերական մէկն էր, չատ ուժեղ, եւ գիւղի մէջ ամէնէն արդարամտներէն: Աստ կինը Վարդիկ պատի, 1915–ի դժոխքներէն վերապրողներէն մէկն էր, որ այժմ Քալիֆորնիա կը բնակի, կենդանի վկան Անասելի Եղեռնին:*

(1) Տես շերամաբուծութիւն:

ՀԻՒՐԱՆՈՑԸ — (ԿԵԼԵՆ ՊԱՂՏՈՅԻ) ԳՅՈՒՂ

Այսաս Մոռւսեխ Եւա Եղիա Կեղեն Պաղտօ

ԿԵԼԷՆ ՊԱՂՏՕՒ կինն էր Ամասս, Հալճոնց Մուսեխի աղջիկը, կարճ հայ ամպոն մը, որ առաքինի հարս մը եւ տանտիկին մը ըլլալով հանգերձ զաքքիէ ծեծել ալ գիտէր։ Կելէն Պաղտօն գիւղին աղքատներուն բարեկամ գիւղի էր։ Երբ հարկահաւաքը գիւղ կուգար, տուրքերնին չվճարող աղքատներուն՝ պաշտօնեային առջեւ կանչուելէ առաջ, լուր կուտար որ պահուէին։ Ամասի տգան Մուսեղ իր մօրը ճշմարիտ պատկերն եղաւ։ Ազատասիրտ, կարճ գինուոր(4), եւ յեղափոխութեան ուխտաւոր մը միշտ։

Արուեստի մեծ եղբայր Մկրտիչ Լեւս չերամաբոյծ էր, Պրուսա սորված։ Մկրտիչ՝ մատչին տագնապի նոպայի մը մէջ ինքզինք կախեց։ Կինն էր Պուրսացի Սրբոյ, գայեկ մը։

ԽՍԱՉԱՏՈՒՐ — Կելէն Պետրոսի տգան — գիւղը ծնած է 1892–ին։ Ուսումնասիրացին պահած գիւղի գպրոցը աւարտելէ վերջ, հօրեղբօր՝ Կօշկակար Գասպարի քով կը սորվի կօշկակարութեան արհեստը։ Օսմ. Սահմանադրութեան շրջանին — 1910–ին, Պալքանեան պատերազմին, կինուորագրուող առաջին Հայ կամաւորներու խումբին հետ՝ Սելանիկ կը դրկուի(5)։ Հոն՝ Յոյնին դէմ պատերազմող Թուրք բանակին կը միանայ, եւ կը կռուի տասնապետի աստիճանով։ 1913–ին գինուորութենէ արձակուելուն պէս կը մեկնի Ամերիկա, եւ կը հաստատուի Քէյմպրիճ, Մաս.։ Կը մտնէ Րըպպըր Շուի գործարան մը, և իր արհեստին բերումով կը յաջողի գրամ չինել։ 1914–ին կը միանայ գիւղին Ուսումնասիրացին, եւ 1917–էն մինչեւ 1936, Ուսումնասիրացի Կեդրոնական Վարչութեան առնադպրութեան պաշտօնը կը վարէ անօրինակ նախանձախնդրութեամբ եւ գուրգուրոտ նուիրումով։ Ուսումնասիրացի «Տէրտէր»ը կը կոչեն գինքը։ «Ուսումնասիրացի սիւնը», որը աւելի պատշաճ որակումը պիտի ըլլար։ Վերջին քանի մը տարիները, բան գործ ձգած՝ ամբողջովին անձնատուր եղած է Ուսումնասիրացին։ Հեգհամբոյր եւ անմիջական դրսեւորումներին ներքեւ պարտուած են կրքով, հաստատակամ եւ ազատութեան եւ ճշմարտութեան համար պայքարող ոգի մը, հաւատով հեռատեսութիւն, բուռն եւ երկիւղած պաշտանքը իր ցեղին՝ Մայր Եկեղեցիին ու գիւղին,— անխոնջ, ժրաջան եւ աննկուն մշակը չինարարութեան։

Տես ինչ կը գրէ Ուսումնասիրացի այս սիրահարը — «Թէեւ Բարջանճ հայ այլեւս, բայց կը յիշեմ առջի օրերու գիւղին գպրոցը, ուր պատանիները գրաճեղանելու չուրջ բոլորուած մտաւոր անունդ կ'առնէին...։

«Դպրոցը քանդուած..., աշակերտները խոշտանգուած ու կոտրակուած, մնացորդը քաշուած ցիրուցան աշխարհի երեսին վրայ։

«Այս վերապրողներու հանդէպ ունեցած սէրս գիս կապած է գործին։ Այս բեկորները պահպանելու, անոնց համար տուն տեղ չինելու, եւ գանոնք հոն հաւաքելու գործը ջժուար է եւ ծանր, բայց նպատակը գեղեցիկ եւ վսեմ է։ Եկէք, բոլորուինք այս նպատակին չուրջ, ապրինք մեր նախնեաց գպացումներով, եւ արժանաւոր յաջորդները ըլլանք անոնց՝ որ հիմը գրին այս Ընկերութեան։ Թող անոնք տեսնեն թէ մենք ըմբռնած ենք արժէքը իրենց նպատակին մեծութեան»։—

25 — ՁԻՄՁԻՄԵՆՔ։—

Ճուվալակ եւ կօշկակար արհեստաւորներու ընտանիք մը — Բալուի կոմկերէն եկած։

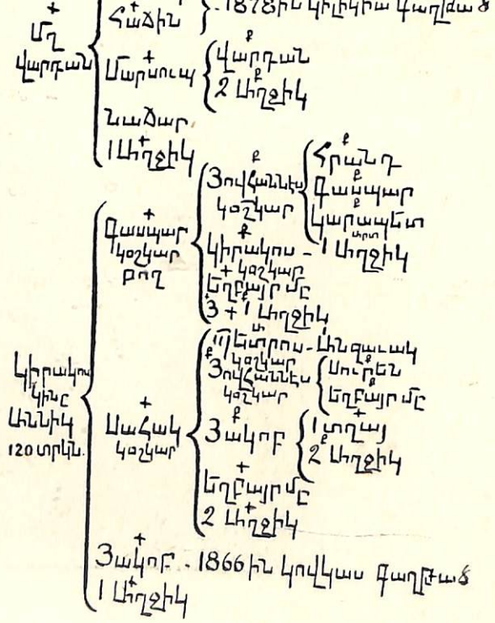

(4) Տես գիւղին կամաւորները։
(5) Տես գիւղին կամաւորները։

Այս ընտանիքին երկու հաւերուն անուններն են միայն գիտենք։ Մղ. Վարդանի տգան Սահակ՝ 1865–ին Պոլիս պանդխտացած է. Մուսեխ եւ Հաճին պաղթած են Կիլիկիա, 1878–ին. Կիրակոսի տգան Յակոբ ալ՝ 1866–ին Կովկաս պաղթած։ Մարտուկ Մերօն վարպետի քով սորվեցաւ արհեստը։ Ձիմձիմ Գասպար եւ եղբայրը Սահակ գիւղին մէջ ամէնէն նշանաւոր ոտից կարողներն էին եւ չատ վստահելի կօշկարներ՝ իրենց տգաքներուն։ Երկու եղբայրներն ալ իրենց ընտանիքներով կանուխէն բողոքականութեան չարած են, եւ մինչեւ այսօր բողոքական մնացին։ Գիւղին մէջ բարեկեցիկ վիճակ ունէին։

Այս ընտանիքէն Սահակի տգան Պետրոս՝ գիւղի բող. գպրոցը լրացնելէ վերջ՝ հօրը քով կօշկարութիւն սորվեցաւ։ Զօրաւոր նկարագրի տէր, տղմմիա եւ ապառասէր հայրենասէր մըն է։ Բող. Ուսումնասիրացի հիմնադիրներէն, եւ գիտայ երկու Ուսումնասիրացիներու միացումը յաջողցնողներէն, եւ մինչեւ հիմա Ուսումնասիրացի անգամ եւ գիւղի չահերուն նուիրուած հարազատ մը։

26— ՄՂՏԵՍԻ ԳԱԲՕՆՔ։—

ՄՂՏԵՍԻ ԳԱԲՕ միայնակ Բալուէն եկած էր չատ հարուստ։ Գիւղին մէջ ունէր չատ կալուածք եւ արտեր։ Բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր մարդ մը նէր։ Եկեղեցին նուիրեց ժամուն կից իր տունը, զոր յարմար փոփոխութեամբ չինեցին երկսեռ գպրոց, արդիական կարգաւորումով։

ՄԼՔՈՆԱԿ գիւղին մէջ ամէնէն վայելչակազմ եւ զեղազէմ երիտասարդն է եղեր։ Ծանրակ հասակին մէջ մեռաւ, եւ հայ տաճկի սուգ բռնեցին ու լացին։

27 — ՏՒՐ ՄԱՆԼԼԵՆՔ։—

Այս ընտանիքի մասին աւանդութիւնը հին պատմուածք չունի։ Տէր Մանէլի Հայրը Օվան

Այս ընտանիքին երկու հաւերուն անուններն են միայն գիտենք։ Մղ. Վարդանի տգան Սահակ՝ 1865–ին Պոլիս պանդխտացած է. Մուսեխ եւ Հաճին պաղթած են Կիլիկիա, 1878–ին. Կիրակոսի տգան Յակոբ ալ՝ 1866–ին Կովկաս պաղթած։ Մարտուկ Մերօն վարպետի քով սորվեցաւ արհեստը։ Ձիմձիմ Գասպար եւ եղբայրը Սահակ գիւղին մէջ ամէնէն նշանաւոր ոտից կարողներն էին եւ չատ վստահելի կօշկարներ՝ իրենց տգաքներուն։ Երկու եղբայրներն ալ իրենց ընտանիքներով կանուխէն բողոքականութեան չարած են, եւ մինչեւ այսօր բողոքական մնացին։ Գիւղին մէջ բարեկեցիկ վիճակ ունէին։

Այս ընտանիքէն Սահակի տգան Պետրոս՝ գիւղի բող. գպրոցը լրացնելէ վերջ՝ հօրը քով կօշկարութիւն սորվեցաւ։ Զօրաւոր նկարագրի տէր, տղմմիա եւ ապառասէր հայրենասէր մըն է։ Բող. Ուսումնասիրացի հիմնադիրներէն, եւ գիտայ երկու Ուսումնասիրացիներու միացումը յաջողցնողներէն, եւ մինչեւ հիմա Ուսումնասիրացի անգամ եւ գիւղի չահերուն նուիրուած հարազատ մը։

26— ՄՂՏԵՍԻ ԳԱԲՕՆՔ։—

ՄՂՏԵՍԻ ԳԱԲՕ միայնակ Բալուէն եկած էր չատ հարուստ։ Գիւղին մէջ ունէր չատ կալուածք եւ արտեր։ Բարեպաշտ եւ եկեղեցասէր մարդ մը նէր։ Եկեղեցին նուիրեց ժամուն կից իր տունը, զոր յարմար փոփոխութեամբ չինեցին երկսեռ գպրոց, արդիական կարգաւորումով։

ՄԼՔՈՆԱԿ գիւղին մէջ ամէնէն վայելչակազմ եւ զեղազէմ երիտասարդն է եղեր։ Ծանրակ հասակին մէջ մեռաւ, եւ հայ տաճկի սուգ բռնեցին ու լացին։

27 — ՏՒՐ ՄԱՆԼԼԵՆՔ։—

Այս ընտանիքի մասին աւանդութիւնը հին պատմուածք չունի։ Տէր Մանէլի Հայրը Օվան Մղտեսի Գաբօ Մլքոնակ 3 Աղջիկ

Մղտեսի Գաբօ Մլքոնակ 3 Աղջիկ

Մղտեսի Էկոբ (Յակոբ) Ջաղացպան
Ազգանուն Կիրակոս
Աւետիս Կինը Ջաֆթիա Օղին
Թաքիրոս Ռափ Հիմ Աղտամ
Յարութիւն
Մովսէս
2 Տղայ Ամ
3 Աղջիկ
Ընշան
Կարապետ - Անզաւակ
Աղջիկը՝ Ճուվար
Կիրակոս Կինը Ջաղացպան
Մղ. Համուկ
Ամիդջիկ
Մարտիրոս Կարմիրմորթ
Խաչատուր (Գոլեցական)
Մարգիս
1 Աղջիկ
Մղտեսի Էկոբ (Յակոբ) Ջաղացպան
Ճղճղ
Մղ. Գասպար Իշպան
1+1 Աղջիկ
Թաքիրոս Թաթո Չորեքեան
Գիրգոր
2 Աղջայ
1 Աղջիկ
Յակոբ - Անզաւակ
1+1 Աղջիկ
Հաշտակ 1915
Մղտեսի Աւետիս Կինը Թուրթ
Սարգիս Իշպան
Հիսուստուր - Աւետ
3 Աղջիկ
Մղ. Ավկոբ - Աւետ
Ավկիմ Անզաւակ

Թոխուրմանէք ճուվալակ էին։ Գրեթէ ամէնքն ալ բարակ, երկայն հասակով եւ առհասարակ կարճ եւ անվախ։

Առանցմէ Մղ. Աւետ միայն խղարճի — արհեստաւոր էր, լաւերէն մէկը։ Երեք եղբայրներն ալ չատ երկաք ապրեցան։ ՄՂ. ՀԿՈԲ ջաղացպանութեան մէջ ծերացեր էր արդէն, երբ ես աչքս բացի։ ԿԱՐՄԻՐ ՄԱՐՏՈ, «ՃՂԸՉ» ԳԱՄՊԱՐ եւ «ԽՍԱԹՐՃԻ» ԹԱՖՕ՝ գիւղին տա-

ձիկ «էշլսբեանները աչքի փուչերն էին, — «զալըմ կեավուրներ», որ գէնք ունէին եւ գործածելը գիտէին ու կրնային կռուիլ: Ճղրզ Գասպար... եամաև էր: Եթէ կռիւի մը մէջ անճամբ չկրնար մասնակցիլ, իր զաւակը կը նետէր հոն: Կարմիր Մարտօ միակ հայ որսորդն էր հայոց մէջ եւ չատ երեւելի նշանաւոր: Թուփուրմա Թաթօ — խաթրնին — բարձրահասակ, յաղթանդամ եւ հեռին երիտասարդ մըն էր, վիպական կարիճ մը:

Խարբերդէն՝ Մարաշ, Առանա, Հալէպ երթեւեկող կարաւաններուն մէջ հանրածանօթ քաջարի ջորեպանը:

Զանկուլ չունկուլ ձաճ գուգա,
Թաթիրոս Աղան գուգա.
Ի՞նչ է բառցեր պոզ իշուն,
Բուրդ ու բամպակ, ապրշուն:

Գիւղին հարաններն ու աղջիկները միշտ կը պարեցրէին այս հինաւուրց քառեակը, ի պատիւ քաջ Թաթօի: Բղմչէնցի Հաճի Զատուրի ընկերն էր:

Մեր քաջը, 95–ի չարչէրուն, միակն եղաւ իր տունը դէնքով պաշտպանող, քուրդերու դէմ, խուճապի մատնելով Թուրքերը: Ճեռոյ Թուրք ազանները բռնադատանքով կ'իսլամացընեն Թաթօն, ամէնաչքեղ հանդիսաւորութեամբ: «Մեղք չէ՞ որ այսպիսի կլրճ մը կեանուր մնայ» ըսելով: Եւ անունը դրին Խոբը ազայ: Խոբը ազայ, սակայն Ամերիկա կը փախի, նորէն կը «Թաթօ»յանայ. բայց Ամերիկա չի կրնար երկար տոկալ, նորէն գիւղը կը գառնայ, Թաթօ անուամբ: Թաթօի վախճանը չատ եղերական եղաւ: 1915–ի չրջանին Թուրք Թշնամիները գտան գինքը Թորկանց Մարտուպի տան մէջ. տարին Տուտօնց Քեհրիվին քով և չարաչար յօշոտեցին:

Կարմիր Մարտօի տան Խաչատուր եփրատ Գոլճի սաներէն էր: 1905ի տեսներ Պոլիս գնաց. հոն վաճառատան մը մէջ գրագրութիւն ըրաւ երկար տարի, եւ ամուսնացաւ: Մեծ պատերազմի միջոցին գործը կորսնցուց: Անկէ ի վեր Ֆրէդնօ հաստատուած է: Մղ. Մուրատի Թուրք Թաթօ կանուխէն Ամերիկա պանդխտացողներէն էր: Երկայնահասակ եւ գուարճախօս: Ուսումնասիրացի հմմտագիրներէն եւ գիւղի շահերուն նուիրուած մէկը: Մղ. Աւագի աչքերը ջրլիկ ըլլալուն «Ճպօ Աւագ» կոչեցին գինքը: Կինը՝ Թուրօ պահի խմբագրիս մօրաքոյրն էր. սիրադիպ եւ աչքը կուչ: Իրենց Սարգիս տղան — «Ճչօ»(զգ.) իշապան — աւետարանչ մըն էր, ամէնէն սիրուած: Ամէն հարսնիքի մէջ «մուխաչար»ի պէս ներկայ էր — պարզ մը — միշտ: Վիճակին ոչ– բարեկիցիկ: Տուներնին Մանասէլենց վաղցին վրայ եւ անոնց տանը դէմ էր:

29 — ՄՄԸԼԵՆՔ :— Ա.յս ընտանիքի հին պատմութիւնը եւ ուսկէ գաղթած ըլլալնին չենք գիտեր: ՄՄԸԼ. ՄՂ. ՄԱՉՕ — Մաչատուր — կարօճնց ուսուա Մաչատուրի քով սորվեցաւ նամարութիւնը: Տղան Մանուկ ալ հօրը արհեստին հետեւեցաւ: Երկուքն ալ վարպետ կը

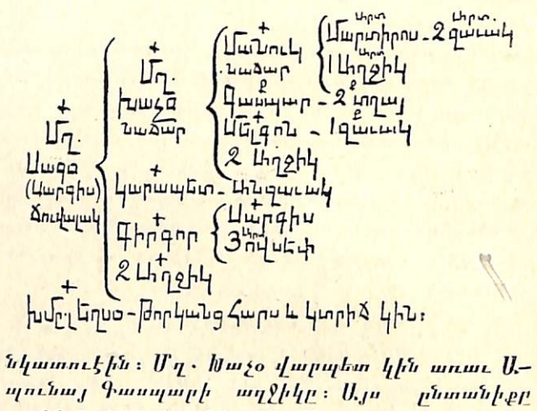

նկատուէին: Մղ. Մաչօ վարպետ կին առաւ Ասպունայ Գասպարի աղջիկը: Ա.յս ընտանիքը տանելի վիճակ ունէր, եւ Ասպունայ Գասպարի մահէն վերջ՝ կնոջը ինկած արաերու գիրուկ բաժինովը՝ մեր Մղ. Վարպետը հարստացաւ: Տեղահանութեանց տարին — 1916–ին, գիւղին տաճիկները Սեկիրդլեճէն տարին Մղ. Վարպետն ու տղան Մանուկ, եւ հոն՝ կացինով եւ նաճաղով սպաննեցին (1):— Ա.յս ընտանիքը կաթոլիկութեան յարեցաւ եւ մինչեւ վերջ կաթոլիկ մնաց:

30 — ԴԱՄԽԱՋԱՐԵՆՔ :— Բալուի կոզմէրէն եկած — ճուվալակ — արհեստաւորներու ընտանիք մը: Ընտանիքին աւանդութիւնը Գամխապար մեծ հաւէն անդին չանցնիր: Գամ–Խապար

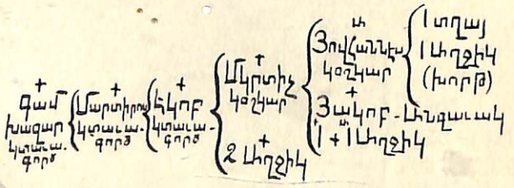

(1) Տեղահանութեան դրուագներ:

գար Տատա վարպետ «Զուլֆամէ» (կտաւատպօծ) էր եւ գիւղին մէջ կարզացող տիրացու — վարժապետ: Բովը աչկերտ կուգային Սպղմոս, Նարեկ սորվելու. աչակերտներէն մէկը Սպղմոսին դասը չվերնալուն համար Տիրացու Խաչար աս աչկերտին ականջը սիւնին կը գամէ: Ասոր համար գիւղացին ալ գամը Խաչարի վրայ կը գամէ՝ կ'ընէ Գամ–Խաչար: Տըղան եւ Թոռը իր արհեստին հետեւեցան, բայց էկօրի տղան Մկրտիչ — որ միշտ կը կոչուէր Գամ–Խազար Մկրտիչ, կօշկար եղաւ, եւ գիւղին մեծ վարպետներէն մէկը: Մկրտիչ վարպետ Մայր եկեղեցւոյ նախանձախնդիր զաւակներէն մէկն էր. բարեպաշտ, քրիստոնեայ, երեսփոխան եւ Թաղական, եւ Թէ գիւղին մէջ յարգուած: Իր բանած կաշիները ինք կը չինէր: Ասոր տղան Յովհաննէս ալ կօշկար եղաւ, եւ աչքառու վարպետ մը՝ գիւղի նորհասնէրուն մէջ: Ա.յժմ ընտանիքով հաստատուած Հուայթինովիլ (Մէս.), կը զբաղի նպարավաճառութեամբ:

Ունի խորթ տղայ մը եւ աղջիկ մը (Լուսիա)՝ որ ընթացաւարտ հիւանդապահուհի է: Ասոնց լուսանկարները կը գտնուին Հուայթինովիլի համբապահներին մէջ:

31 — ԽԱՆՉԱԼԼՈՆՔ :— Երբեմն ալ Խանչալլենք: Եղօնց չատ հետաւոր մէկ ճղաւորումն է այս ընտանիքը: Սահակ տատան պիտենք որ նաճար է եղեր: ՄԱԹՕ — Սահակ տատայի տղան — կարճլիկ, պզտիկ եւ սլուբլուկ մէկն էր: Գիւղին եւ օվայրին մէջ ամէնէն համբաւաւոր ճեպընթացն էր: Խարբերդէն Բալու,

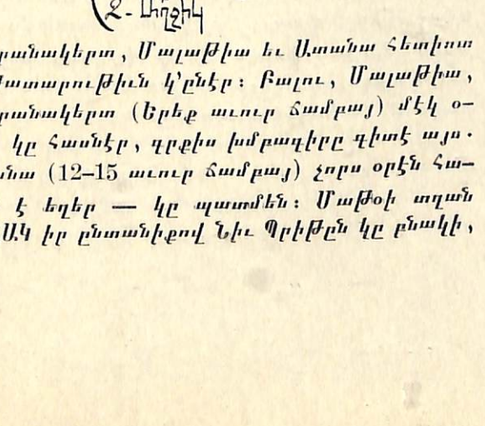

Տիգրանակերտ, Մալաթիա եւ Ատանա հետիոտ թղթատարութիւն կ'ընէր: Բալու, Մալաթիա, Տիգրանակերտ (երեք աւուր ճամբայ) մէկ օրէն կը հասնէր, զբօխ խմբագիրը գիտէ այս. Ատանա (12–15 աւուր ճամբայ) չորս օրէն հասած է եղեր — կը պատմեն: Մաթօի տղան ՍԱՀԱԿ իր ընտանիքով Նիւ Պրիթըն կը բնակի, եւ Ուօ.ի տեղւոյն մասնաճիւղին հիմնադիրներէն ու վարչութեանը առենապետն է, եւ գիւղէ չահերուն նուիրուած պաթկէշ մէկը:

Խանչալլենց պապենական տունը Գամխապարենց եւ ըոզ. ժողովարանի մէջտեղը կ'իյնար: ԿԱՐԱՊԵՏ կիլիկիա կամաւոր գացած եւ ֆրանսական բանակին մէջ կռուած է Թուրքին դէմ:

32 — ՍՈՒՐՄԱԼԻԵՆՔ :— Ճուվալակ ընտանիք մ'էին, որոնց պատմուածքին եւ սկզբնաւորումին մասին տեղեկութիւն չունինք: Ասոնցմէ կը մնայ Մինաս միայն, արուասահմանի մէջ: Մաչօն Թրքացուցին, Կարապետ Ատանա պղպեղ եւ հոն մնաած, ինչպէս եւ մնացածները:

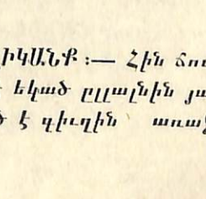

Տուներնին Քիւրթաւնց տանը հետեւը, նեղ վաղցին մէջ:

33 — ՇԱՄՇԱՄ ՕՎԱՆՆԵՆՔ :— Ճուվալակ ընտանիք մըն էին. կանուխէն գաղթած էին Ատանա: Տուներնին Քիւրիկ Օվաննենց տանը կից էր:

34 — ՇՆԴԼՅԻ ՄԱՐՏՕՆԵՆՔ :— Ճուվալակ ընտանիք մը Շնդլիէն գաղթած Մարտօ սերունդ չթողուց: Պաղտօ՝ Մարտօի եղբօրորդին էր:

երկուքն ալ հալաճ էին: Պաղտօի թոռը ՆՇԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ կիլիկիոյ Կաթոլիկոսին քով է Սիւրիա: Տուներնին եզօնց տանը հետեւն էր, բակին մօտ:

35 — ՊԱԼԻԿԱՆԵՔ :— Հին ճուվալակ ընտանիք մը, ուսկէ եկած ըլլալնին յայտնի չէ: Տէր ՂՈՒԿԱՍ եղած է գիւղին առաջին հինաւուրց

քահանան՝ զոր աւանդութիւնը կը յիշատակէ իբրեւ բարի եւ յարգուած ակրտէր մը։

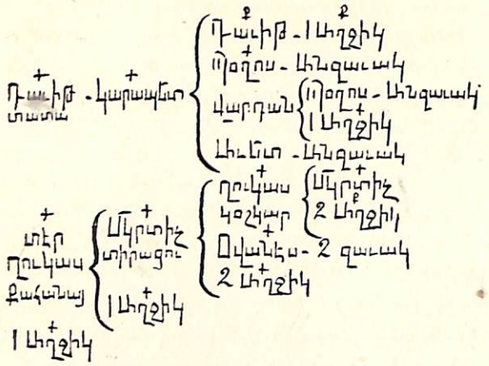

ՏՂԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ալ անուանի ակրացու էր։ *Մկրտիչի որդին Ղուկաս գործօն դեր ունեցած է գիւղին կրթական եւ եկեղեցական մարզերուն մէջ։ Տուներէն Պօյախանային կից էր։*

36 — ԹՈՓԱԼ ԿՐՊՕԵՆՔ։— Ճուվալակ էին։ Ուակ՛ եկան, գիւղը ե՛րբ հաստատուեցան, ո՞վ էր առաջին եկողը, գիտցող չկայ։

Մինչեւ Թոփալ Կրպօ կ'երթանք կը կեռնանք։

ՊՕՂՈՍ ՊԱՆՆԱՆ — *որմնադիր էր — եւ միւս եղբայրները բանուոր։ Պօղոս վարպետ կրթասէր էր եւ կարեւոր դեր ունեցաւ նախնական դպրոցին պայծառացման մէջ։ ԹՈՓԱԼ ՕՎԱԿԻՄ կեզուկցի վարժապետի եւ անոր յաջորդող Պրն. Սարգիս Խոլոլեանի աշակերտն էր. չատ ուշիմ եւ ուսումնասէր, եւ իր աւենին գիտնական ակրացուն էր։*

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԱՐՕԵԱՆ — *աշխարհական անունը կարապետ՝ Թոփալ Կրպօի թոռն էր։ Հայրը ՕՁՆԻԿ, մայրը ՍՈՐՍԸՐՅԻ ԱՆՆԻԿ։ 1873–ին ծնած է։*

կարապետ մանչին առաջին վարժապետն եղաւ Հօրեղբօրորդին Թոփալ Օվակիմ, որ բնակով Ա, Բ, Գիմբ սորվեցուց անոր։ կարապետ ծնողք եւ Տիրացու Օվակիմ, 8 տարեկան մանչը հեռաւորին, Առանա գպրեցին։ Թոփալ Օվակիմ Միսիս տուն տեղ եղաւ եւ բարեբարեկ գիրքի ուրացաւ. բայց Առանայի գնդին անհնազ ջարդեցին ամբողջ ընտանիքը։ կարապետ, 1884–ին, Սիս Քեֆսիկեան Մկրտիչ կաթողիկոսի Մայրավանուց մէջ հիմնած ժառան-

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ. ԿԱՐՕԵԱՆ

պաւորաց Վարժարան կը մանէ Հրանդ Հրունի գրանունով։ 1891–ին կ'ընթացաւարտ, Սարկաւագ կը ձեռնադրուի եւ վարժարանին մէջ հայերէն կ'ուսուցանէ։ 1893–ին վանքը թողլով 8 տարիի չափ ուսուցչութեամբ կը գրաւի Իսքենտէրունի, Մէրսինի եւ Սիսի մէջ։ Իր ապրանուէր գործունէութեանց պատճառաւ երկար բանտարկութենէ մը վերջ՝ Համիտեան հալածանքներէն պաշտպանուելու համար՝ 1899–ին վարդապետ ձեռնադրուած եւ Հալէպ ղրկուած իբրեւ Առաջնորդական Տեղապահ։ Վեց ամիս յետոյ, սակայն կառավարութեան ձեռքով նորէն Վանք կը գարձուի եւ հոն կ'արգելափակուի մինչեւ Յապաեան Սրբազանի կաթողիկոսացումը։

1909–ին կաթողիկոսական Փոխանորդութեան հրաւիրուած. տարի մը վերջ ալ Եպիսկոպոսացած։ Սոյն պաշտօնը չարունակած է մինչեւ 1920, որ տեսնելով Սիսն ու Մայրավանքը, եւ ֆրանսական պահակամբրին հետ՝ ամբողջ ժողովուրդով լքնել Առանա։

1921–ի սկիզբը Առանայի Առաջնորդ կարգուեցաւ, կարճես գլուխ հանելու համար կիլիկիոյ ընդհանուր պարզումն ալ, որմէ վերջ կիպրոս անցաւ այս վշտաբեկ հայրենասէրը։ 1929–ին Կիլիկիոյ Վեհափառ Հայրապետն կաթ. Փոխանորդ նշանակուեցաւ Լիբանանի, ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ այսօր, յայտնարերելով կորովի եւ ձեռներէց գործունէութիւն, խոհուն, աշխուժ եւ հեռատես գիւանագիտութիւն և ողջմիտ, անձնուէր ու ամբասիր հայրենասիրութիւն։ Բարջանճ իր փառքերէն մէկը պիտի նկատէ միշտ Թոփալ կրպօի թոռ՝ այս բարձրաստիճան եկեղեցականը։

Յիշատակի կայծեր —

Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Կարօեանէ։—

Մանկութեան օրերս Բարջանճ անցուցի։ Առաջին ուսուցիչս եղաւ հօրեղբօրորդիս Յովակիմ — մէկ ոտքէն կաղ։ Մտերիմս կը սանտրէր, կը կարէր ալ՝ պէրպէր Աւագէն փոխառած մկրատով մը. երբեմն մտերիմ կարելու հետ ականջիս ճօճն ալ կը կտէր մկրատով։ Զայր կ'երթայինք չամաչ գրօսնելու։ Փողոցը անպատճառ կը հանդիպէինք Հաճի Պեկին որ ականջիս ճթրտացնելով մէն մի ճըրթի չափ բահատիկ մը կուտար։

Կը յիշեմ Զային արեւմտեան եզրը, պարտէզ մը պատին տակ ամօթխած հարսի մը պէս պահուած քհէրիզը, ուր ականակիտ ջուրերուն մէջ մինչեւ պորտերնիս թաղուած՝ բերներնուս ջուրը կը վազեցունէինք պատէն անդին հովէն տարուբեր կարմիր փիչնէներուն վրայ։ Կը յիշեմ բամպակի արտերը, ուր արեւին հետ դիրք փոխող չաք-մանեղու չուքին տակ նստած պօլտիկ կամ ապրուած իսօք կ'ուտէր ճենկուսը։ Պտիկներս ալ՝ մեծերուն եաեէն փչերնուս մէջ ճենէկ կ'ընէինք մեր հաչոյն, եւ ամբողջ վաստակնիս ընկոյզ-չամիչի կը վերածէինք իրիկուն չեզած։ Կը յիշեմ մեծ փոր Տէր Մանէլը եւ բարեբարոյ Տէր Թորոսը, որոնք ամէն մտած ելած տեղերնին դիրար կը բամբասէին։ Կը յիշեմ Պօյաճոնց Գոգոն իր երկու որդիներովը, ներկի բզոզներուն առջեւ երվներանդ ներկուած մինչեւ արմունկին։ Կը յիշեմ Հաճօենց ձիթահանքը, որուն մութ խորշերուն մէջ աչքկապուկ կը խաղայինք... հացերնիս չիրկին փոսին մէջ կը թաթխինք կամ փոխինդ կը լիզինք ափերնուս մէջ։

Կը յիշեմ..., Ռուսօ–Թուրք պատերազմի օրեր էին եւ կարինէն խուճապահար փախստականներու կարաւաններ լեցուցեր էին գիւղը։ Զարդի խօսքեր կ'ըլլային ականջէ ականջ։ Զարդի խօսք ե՞րբ չէ եղած մեր մէջ...։ Մեր պատմութեան տասն, ինչպէս նաեւ մեր պատերուն ու մեծ պապերուն պատմութեան ատեն անոնք իրենց չորքանը ըրած են միշտ...։ Հայրս պիտի փոխադրեց Սորսրէ — մայրենի գիւղերնիս, ուր թուրք չկար։ Քեռոնցս տունը բաբեկենդան եղաւ...։ Ամբողջ գիւղացիք բաբի գալուստի եկան։ Գինիի կարասները բացուեցան... «կենացդ, քեզ օղլութիւն» մաղթանքներ... մինչեւ առտու ...։ Հայրս եւ Յովակիմ հօրեղբայրս մեզմէ առաջ Առանա գացին՝ աշխատելու։ Օր մըն ալ մենք ունեցած չունեցածնիս ծախեցինք, դրամը մայրս Թեւիս տակը կապեց, դուռ դրացիի հետ սովորական «մնաք բարով, երթաք բարով»ը փոխանակելէ վերջ մօրս հետ հասանք Առանա։

1907–ին քաղաւորութիւնն ունեցայ Խարբերդ գառնալու Կիլիկիոյ Վեհափառ Սահակ Կաթողիկոսին հետ։ Ճամբայ ելած օրէն սիրտս կը տրոփէր մայրենի եւ հայրենի օճախներս վերատեսնելու հրճուանքով։ Երկու գիշերուն ալ տուները, փողոցները, քարերն ու ծառերը տարիներու ընթացքով աւելի գեղեցկացած կը ներկայանային երեւակայութեանս մէջ։ Սորսրէրու մօտ որ հասանք, Վեհափառը դիմաւորողներու ծովածաւալ բազմութիւնը ճեղքելով ձիս քշեցի ուղղակի մեր այդին եւ պահ մը կեցայ մշմչենիին տակ, որ ժամանակին բարձր՛ր... կ'երեւէր ... հիմա՞, հազիւ ձիուս ականջներուն հասնար...։

Յետոյ այցելեցի Բարջանճը... մանկութեանս ամենագեղազուարճ վայրերը բնա՛ւ չհնդացին երեսիս... տխո՛ւր կը հնչէր Դպէս ամուրն կռնակն ալ ...։ Ցաւանի էր, որ ինձմէ առաջ բարբարոսութիւնը անցած էր գիւղին վրայէն...։

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԿԱՐՕԵԱՆ

37 — **ՋԱՐԻՖԵՆՔ** :— *Ճուվալակ ընտանիք մը Խարաչօրէն եկած :*

Ասատուր Ճուվալակ ընտ. { Կիրակոս-Կարապետ, Կամաւոր Զինուոր Նահտ
| Ադջիկ

Կիրակոս Կողմուքճի վարժապետի եւ Հոդկի Պրն. Սարգիսի աշակերտներէն էր. լաւ տիրացու, վերջէն վարժապետ ալ եղաւ : Կը-թութիւն սիրող, եւ եկեղեցւոյ ու ղպրոցի յառաջդիմութեանը նախանձախնդիր մէկն էր :

Կարապետ, Կիրակոսի տղան, Սահմանադրութեան առաջին պինուորներէն էր : Պալքանեան պատերազմին մասնակցեցաւ. յետոյ Կովկաս կամաւոր գնաց թուրքին դէմ, եւ ճակատամարտին մէջ նահատակուեցաւ : Տես լուսանկարը կամաւորներու չարքին մէջ :

38 — **ՇԱՒՇԱՒ ՕՎԱՆԵՆՔ** :— *Ճուվալակ ընտանիք մը որ կանուխէն Առանա գաղթած են : Տուներէնին Քիչուկ Օվանենց տանը կ'եսեն կ'եղեր : Շախչախ Մրօ Քիչուկ Օվանին կնիկն էր, միակ մնացորդը գիւղին մէջ :*

39 — **ՊԻԼԼՈՐ ՕՂԻԿԵՆՔ** — *Օղիկ Պաճիճեմ ալ կը կոչուէին, երբեմն ալ Պաղտօճեմ : Շնդիլէն գաղթած ճուվալակ ընտանիք մը : Տուներնին Զայիճ զուալիճայիճ մօտն էր :*

Պողոս Ճուվալակ { Ասատուր-Նազարէթ

Օղիկ պաճին ազգիկ էր, պիլլոր կոչեցին զինքը :

40 — **ԼԻՐԱ ԷԼՕԵՆՔ** :— *Ճուվալակ էին, Մխալենց չատ հեռաւոր մէկ ճղաւորումը : Լիրա էլօ Ծերօն վարպետի աշկերտն էր : Կինը*

Էլօ Ալեքսան Նաճար { Պօղոս
Զաքանէս-խաչատուր
Ասրգիս

Մարիամ — Մրօ պաճի — Ծերօն վարպետի եղբօր աղջիկն էր : Շատ երկար ապրեցաւ Մրօ պաճի : Բայց օր մը, գիւղին պէրպէրներէն մէկը արիւն առած առեն բադկերակը էրբնելու տեղ կարած է եղեր : Ինչ Մրօ պաճին թեւը քաշուեցաւ եւ չատ քաշանքէ վերջ մեռաւ : Օվանէսին տղան ՄԱՋԱՏՈՒՐ մեծ պատերազմին կարին գացող սալտրներուն մէջ էր որ նահատակուեցաւ : Տուներնին Տեփօ կարօենց տանը քով՝ Թորկանց անկիւնն էր :

41 — **ԵՊՄԻՇԻՒԻԵՆՔ** :— *Ճուվալակ արհեստաւոր մը քաղաքէն եկած :*

Կարապետ արհեստաւոր { Տղայ մը
Ադջիկ

ԿԱՐԱՊԵՏ էր անունը : Եպմիշիէի (Լօթմանասունեկրնու) հեղնանունը տուին, որովհետեւ ամէն արհեստէ քիչ մը գիտէր — երկաթագործ (չիլինկիր — իր բուն արհեստը), ժամագործ, արծաթագործ, նաճար եւ ես ի՛նչ գիտեմ ալ ի՛նչ : Աչխատանոցը մեծ սենեակ մ'էր, հոդէ ժիր գետինով :

Սենեակին մէջտեղն էր սալը, պղտիկ հնոցը վթռցով, ուր քանի մը վայրկեան միշտ կը ծխային. ուստա Կարապետ սալին առջեւ, մինասրի մը վրայ, ծալլապատիկ նստած եւ գործիքները իր չորս կողմը ցանցիր նետուած : Մեծ Թորկանց տանը անկիւնն էր խանութը, եւ խանութին վրայէ չարկը կը կենային երբեմն վարձակալ :

42 — **ՋԱՂՋՊԱՆ ՆԱՒՕ** :— *Ճուվալակ ընտանիք մը, ուրկէ գաղթելնին չենք գիտեր : Տեփօ Կարօենց տանը դէմ էր տուներնին : ՎԱՐԴԱՆ համաւոր գնաց Կովկաս եւ Կիլիկիա եւ երկու տարի կռուեցաւ(1) :*

Նաւօ Ջաղջպան { Պօղոս - Անզաւակ
Գիրգոր { Պօղոս
Միքայէլ
Կարապետ
Վարդան { Գէորգ
Եւոն
Հ-Ադջիկ
2 + 1 Ադջիկ
Վարդան - 1 Ադջիկ

43 — **ՆՈՆՕ ՊՕՂՈՍ** :— *Խուլլիկն գաղթած է : Սխալ Նոնօի տղան Յակոբ կը մեռնի, Պօղոս Յակոբին կնիկը կառնէ, այսպէս կ'ըլլայ Նոնօ-Պօղոս : Ճուվալակ : Տեփօ Կարօենց տանը կից կը կենային :*

* Պօղոս — 1 աղջիկ
Տէր Նշանի կին

(1) Տես կամաւորներ :

44 — **ԵԱՂՈՒՊԵՆՔ** :— *Ճուվալակ էին, Ծաղումնին անծանօթ : ԽԱՋՕ երկար տարիներ գղիրութիւն ըրաւ գիւղը : Միւսները բանուոր եւ մչակ էին : Տուներնին Մատենցի Մարտիրոսի տանը դէմ : Ընտանիքը անցած է :*

Եաղուպ Ամոու Ճուվալակ { Հրոփթ - Ամգօ - Անզաւակ
Խաչօ { Եաղուպ - "
Զգիր { Յակոբ - "
Հւեմետ - "

45 — **ԲԱԼՈՒՅԻ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔՈՍԵԿԵԱՆ**, *Բալուէն եկած ճուվալակ ընտանիք մը : Ընտանիքը անցած է :— Գիւղին մէջ վարժակալ կը բնակէին :*

Կարապետ { Պաղտասար
Ադջիկ

46 — **ՊԷՊԷՐ ԱՅՐՈՆԵՆՔ** :— *Բալու կողմերէն եկած արհեստաւոր ընտանիք մը — ճուվալակ : ՄՂՏԵՍԻ ԱՅՐՈՆ գիւղին մէջ չատ հին պէրպէր էր, Աւազ վարպետէն ալ առաջ սկսած : ՄԱՆՕ (Մարղրիտ) ՊԱՃԻՆ*

Մղ. Այրոն (Ահարոն) պէրպէր { Հրոփթ - 1 Ադջիկ
Կարապետ
+ պէրպէր
1 Ադջիկ

Մղտեսի վարպետի կինն էր. գիւղին հանրածանօթ հիւանդուհի դայիկը՝ գիւղի հայերուն կէսը աշխարհ բերող : Պղպէկ, կզուկ ու կարճուկ, բոլորն ալ մամիկ մըն էր : Գրքոյս խմբագրին պզտիկ կարողն ալ ինք : Ես որ աչքս բացի, արդէն ծեր ու կռզած էր մեր Մախս Պաճին :

Տեփօ Կարօենց պատկից էր ասոնց տունը :

47 — **ՏԷՐԸՍՏԱԿԻՍԵՆՔ** :— *Տէր Աբիստակէս.— Բալուի կողմերէն եկած հին ընտանիք մը : Վերջէն Թոփալ Պաղտօճեմ ալ կոչուեցան : Տէր Աբիստակէսի հայրը գիտցող չկայ, ոչ ալ իր աշխարհական անունը յիշող կայ :*

Գիւղի բոլոր յիշատակուած քահանաներուն մէջ ամէնէն բարի, աստուածավախ, անձնուրաց եւ ժողովրդասէրն եղաւ, եւ բանիմաց հովիւ մը : Գիւղացի հայ, տանիկ սուրբ մը կը նկատէին զինքը, կը սիրէին, կը յարգէին եւ կ'ակնածէին իրմէ : Մանաւանդ այն օրէն ի վեր երբ Տէր Աբիստակէս աղօթքովը բժշկած էր դող Սիլօն, որ գիշեր մը ժամուն մէջ. խորհրդանը կողոպտելու պահուն կարկամութեամբ պատուհասուած է եղեր եւ անկարող չարժելու(1) :

Ներսես տէր Արիստակէս քահանայ երեցկինը Շուշան

Թոփալ Պաղտօ (Պաղտասար) կինը Մարիամ

Կարապետ-Անզաւակ

Կարապետ Աւագ Սարկ. կինը Իւղաբեր դերձագործ Քիմիագէտ { Ահմարոն, Պաղտասար, Յակոբ, Հրիշակ, Հրտաշէս, Հայկազտան, Շուշանիկ, Աբգարամ, Արտաքսի, Եղիսաբէթ

Վարդան դերձագործ { Կարգեւ, Արիստակէս-1 Ադջիկ, Պերճ-Անզաւակ, Հոգնեմ

Շուշան

Թավրիզ Ազգահար Եղսաբէթ Աննիկ

Տէր Աբիստակէս բարձրահասակ, նիհարուկ եւ առողջ ալեւոր մըն էր, նահապետի մօրուքով. վարուելակերպը հեզահամբոյր եւ շնորհալի : Քալ ու կտրիճ երիտասարդ մը — աշխարհական օրերուն հագուստ կապուտը չուխա շալվար, չուխա չեփկէն, շալ գօտի, կարմիր ֆէս՝ մեւսաքսէ փուչիով, եւ գոնտուրա, պոլիսէն բերած : Փղոսկրէ կոթով պզտիկ զամչոյն մ'ալ գօտիին մէջ : Այս մէկոցին էր, Ծովքի Սբ. Նշան ուխտագնացութեան մը առեն, իբ մակոյկին մէջ հարս ու աղջիկ ուխտաւորներ ալ կային, եւ ալեկոծութիւն եղած է : Մակուկաւարը աւելցէն օգտուելով փորձած է ասոնց ոսկի արծաթ զարդերը կորզել, զանոնք ծովը թափելու սպառնալիքով :

Մեր քաջարի գիւղացին — ապազայ տէրտէրցուն — իր գաշոյնը կը սեղմէ անզգամին ծոծրակին վրայ, ահազդու հրամայականով մը : Մակուկաւարը լեզուպատառ թիերը ձեռք կ'առնէ եւ ուխտաւորները ապահով տեղ կը հասցնէ :

Տէր Աբիստակէս երբ տէրտէր եղաւ, խանչարը ձգեց Աղօթքը ձեռք առաւ.... Քանի՛

(1) Բարբապատում :

քանի՛ տէրտէրներ..., աշխարհականներ ալ... բազմահազարներով ..., զառնակոչիծ եւ ա-ղէտալի յուսահատութիւններու ենթարկուեցան այդ փոխանակութեա՛մբը...:

Մր. Փրկիչ եկեղեցւոյ կառուցման չրջանին, կը պատմուի թէ Տէր Աբէտարէկ մինչեւ Թիֆլիս գացած եւ հոն գրամ հանգանակած է եկեղեցւոյ համար:

Գիւղին ջրառուորներ եւ ճամբորդներ կը պատմէին թէ տեսած են որ այս սրբակրօն քահանային «գերեզմանին վրայ լաս լէյլը էր»: Հայ, տաճիկ կը հաւատային ասոր. եւ գերեզմանը ուխտատեղի մը կը նկատուէր: Դոգւորներ, մարմնոյ վրայ վէրք ունեցողներ, հայ, տաճիկ, իրեն կուգային, եւ Աւետարան կարդալով կը բժշկէր զանոնք:

Թուխալ Պաղտօի տղան ԿԱՐԱՊԵՏ, իր նախնական կրթութիւնը եւ անդրկիսկնի ծանօթութիւնը գիւղի Ազգային Դպրոցին մէջ կ'առնէ, հոն կ'ամուսնանայ, եւ Ամերիկա կուգայ: Պոսթընի մէջ, Prof. Patch-ի գեղագործածարանին մէջ աշխատելով հանդերձ, անոր գեղագործային գոլէճի մէջ չորս տարուան դասընթացք մը աւնելով, անկէ ընթացուարաց իրրեւ քիմիագէտ-դեղագործ, եւ երկար տարիներ գործեց վրճիչոօրին գործարանին մէջ իրրեւ վերակացու:

ԿԱՐԱՊԵՏ
ԱՒԱԳ ՍԱՐԿԱՒԱԳ

Իր իւղաբեր կինը Ամերիկա կը բերէ, կ'ունենան չորս տղայ եւ 4 աղջիկ դաւակներ. է վերջոյ կը հաստատուին Սէլմա, Քալիֆ.: Հոն իր դաւակները կը դաստիարակէ, ամէնքն ալ կ'ամուսնացնէ: Հիմա իր մեքենագործ տղաքը ունին իրենց սեփական արհեստանոցը, Ֆրէզնոյի մէջ, ինքն ալ իր խաղողի այգին: Կարապետ Սարկաւագ մէջտ գործօն դեր ունեցած է գիւղին Ուսումնասիրացի, եկեղեցական, տղոցին եւ քաղաքական ամէն չինարար եւ ապրօգուտ կազմակերպութեանց մէջ:— Ծնած է 1879-ին:

48 — ԷՐԴՄՆՅԻ ՅԱՋՕ:— *Ճուվալակ ընտանիք մը երդմնիկէն եկած: Երկար տարիներ Շահի պէկենց «խահվէճի»ն եղած է, այնպէս որ պէկենց Յաչօ ալ կը կոչէին: Ուրիշ պատմութիւն չունինք ասոնց մասին:*

Խաչօ խաչատուր "խահվէճի" {Գիրգոր - 2 Աղջիկ, Խզարձի, Սերոբ - Անգլաւակ}

Տուներնին Դպրեվանից եւ Տէրտառիկեանց տան մէջտեղն էր:

49 — ԴԱԳԷՍԵՆՔ:— *Ճուվալակ ընտանիք մը: Իրենց նախնիքներու մասին ոեւէ աւանդութիւն չունինք: Թագէս ամուն ժամուն կոչնակին հետ հնացած ժամկոչն էր գիւղին. Տէր Աբէտարէկի փոխրարտրը: Քիթը ինկած էր եւ միշտ կապուած. խմիկ կը խօսէր:*

Թագէս ժամկոչ ծուվալեան {Ակոբ Խզարձի {կարապետ կահվեգործ նաճար {Շահան - Անգլաւակ, ժամկոչ մանկավարժ սրտ, պետրոս - 2 Աղջիկ}, 2 Աղջիկ}}

ԿԱՐԱՊԵՏ — Թագէս ամուի թոռը Պօղոս էֆէնտիի քով սորվելէն ետք նաճար-կահագործութիւն: Մարաձկոզը կը կոչէին զինքը: Գիւղին եւ գաւառին մէջ առաջնակարգ վարպետ մը կը ճանչցուէր: Նշան, կարապետ վարպետի տղան գիւղի արդիական զպրոցը լրացնելէ վերջ մտաւ Մէղիրէի Կեդր. Վարժարանը եւ 1907-ին ընթացաւարաց եւ նոյն վարժարանին մէջ պաշտօնավարեց: Շատ երաժիշտ եւ կարող մանկավարժ էր: 1915-ի նահատակներէն:

Կարապետ վարպետ եկեղեցւոյ եւ դպրոցի գործերուն մէջ մեծ դեր ունեցաւ եւ երգեցողութեան ալ կը մասնակցէր:

50 — ԳԵԺՕՆՔ:— *Ճուվալակ ընտանիք մը, ծագումնէն անծանօթ: Մղ. Մելքոնն կօշկար էր: Բարսեղենց կօշկար Տեփանի աշկերտ: Ջերմեռանդ բողոքական մը եւ բողոքականաց նախկին վարժապետներէն մէկն էր — հոգեւոր երգիչ մը՝ խոշոր ձայնով:*

Մղ. Գիրգոր {Հրզուման {վարդան - 1 Աղջիկ, պետրոս}, Սրտ Ավանէս կօշկար {Գարեգին, 1 Աղջիկ}}

Զաքար {Մղ. Մելքոն կօշկար բողոք. {Զաքար - 4 զաւակ, Յովհաննէս - 1 զաւակ, Մհեր - Անգլաւակ}}

Ամուղին Գեժօ Օվանէս Լօքն անգամ կարգաւած է կ'ըսեն. «կյորիճ» մարդ...: Տուներնին Մղ. Նիկօենց տանը կից: Մղ. Մելքոնի տղաքը ծուվալակ չունինք ասոնց մասին:

Յովհաննէս եւ Մեհրան Մեղիրէի վերման զբօսրոցի ընթացաւարաններէն են:

51 — ԱԲԳԱՐ ՊԱՊՊԱՆԵՆՔ — Մատենցոնէ ալ կը կոչուէին: ԱԲԳԱՐ ՊԱՊՊԱ կիմիչ Մատանէն գալթած է երեք տղաքներովը, չատ կանուխէն: Արդարէն անդին բան մը չենք պիտեր ասոնց վրայ:

Մատանցի Հրգար "Պապա Բողկ. Կինը Հարսա {Մարտիրոս ախպար նպարավաճառ Բողկ. կինը Սրբուհի քոյր {Ասրգիս - Անգլաւակ ժամագործ ոսկերիչ, Յօհաննէս - 4 Աղջիկ նպարավաճառ, Գիրգոր - Կարապետ նպարավաճառ, 1 Աղջիկ՝ Եղնար}, Ղեւոնդ կինը Բաբգիրճ Մարգրիտ {Մարտիրոս, 1 Աղջիկ՝ Մարիամ}, Ասրգիս մանրավաճառ {4 Աղջիկ}, Յակոբ ժամագործ {1 Աղջիկ՝ Անանիա}}

Պատ. ՊԵՏՐՈՍ գիւղին բողոքականներուն առաջին հոգին եղաւ, ձեռնադրուած է 1865-ին: 200 դուրուչ (մօր 8 տոլար) ամսական կը ստանար:

Տէր Աբէտարէկի ժամանակակիցն էր, ի-բարու յարմարած գոյդ մը սուրբերու: Պատուելի Պետրոս, իր ժամանակին համար՝ զարգացած մէկն էր:

Կարճահասակ եւ պզտիկ, չնորհալի եւ սիրաշող դէմքով, խնամարկ ու հեզահամբոյր մարդ մըն էր Պատուելին: Գիւղացիք Պապա կը կոչէին զինքը:

1872-ին մեռաւ Պապան, եւ ամբողջ գիւղը սգաց անոր մահը

ՄԱՏԱՆՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԽՊԱՐ նպարավաճառ էր — ամէնեւաճառը աւելի պատշաճ պիտի բլլար: Նեղճլիկ խանութ մը ունէր Մեծ Թուրկանց տանը կից, Զայլին փողոցին վրայ: Պզտիկ դուռ մը փողոցը՝ դուռ մ'ալ տանը մէջ կը բացուէին: Փողոցին կողմը խափանքով վենճիրէ (պատուհան) մը՝ չրէդով թղթուած, եւ լուսանցիկ ընելու համար ձիթազօծուած: Խանութին մէջ դնանէն քիչ մը բարձրկեկ թախթ մը, տակը վրան ապրանք թխնուած: Գետինը հազիւ 2-3 չաճախորդի կայնելու տեղ. թախթին վրայ ալ լինք ու թախտըը (գրամարկղ)՝ ճմեռն ալ իր քուրսին հազիւ կ'ըտոզուէ:

Թախտին վրայ կը իր չայնքը, չամիչ լեղլեղու, աֆիա, սուլթաթօ, սեւձիթ կչռելու համար: Զորս դին, քերբիճէ պատերուն չուլուած չիչերու վրայ կախուած էին բիւրբիւրից տոպրակներ, ամէն բանով լեցուն: Իրական «Զինկէն չարչուախ» մը: Ի'նչ ուզէիր ունէր եւ կը ծախէր, չամիչ լեղլեղու, սուլթաթօ, չաքար, պաֆրան-օթի (մաղձի դեղ), ասեղ ու թել, աչքի, քելի դեղ, աֆիա, տեվէֆիֆրիթի (ծծուռի), եւս ի'նչ գիտեմ... «հաւու կաթ»էն բանէ մինչեւ սեւձիթ — տարիներու փոշիին տակ իրեն հետ ծերացած ապրանքներ: Ձմեռը կը դնէր քուրսին վերմակով ծածկուած, պղպջլիկ մանղալով կրակ մէջը: Ոտքերը միայն կ'ըռոզուէին առ քուրսին մէջ: Երկայն մազերով եւ անմօրուք, ֆէս մը գլխուը, եւ խոշոր ակնոց մը կը դնէր քթին ծայրին վրայ: Շալվար կը հագնէր, եւ ճմեռը բամպակով լեցուած հատ խրխա մը: Պղտուտ ճմեռը՝ քուրսին ու խրխան էին գինքն ու խանութը տաք պահող: Առակացած սուզ-պազարն էր գիւղին:

Հինգ փարայի (½ սէնթ) տուած աֆիան հազիւ քթի քաշոց մը կ'ըլլար: Օր մը ըսի. «Մարտիրոս ախպար, տուած աֆիադ չատ քիչ է, կ'ըսէ մայրս». «գնա՛ չուվալը բեր» ըսաւ: Մարտիրոս ախպար բժշկութեան լեզուէն ալ կը հասկնար: Թախտին վրայի դարակները լեցուն էին խոստուկի, կեծուկի, դաֆրան (մաղձ) քակելու, արիւն մաքրելու, եախսի եւ ճիպարի համար դեղախոտերով եւ հունտերով: Ձոռի տաճն խառնուրդ մը կը վաճէր — թիւսպի կուտար — հակառեխութեամբ համար. մինակ չոռին միքրոպները չէին տատկողները, թիւսպին հոտէն երբեմն տաւարներն ալ կ'ինյային:

Մատենցի Մարտիրոս ախպար չատ չերմեռանդ եւ խոյի բողոքական էր: Ամէն Զորեքշաբթի իրիկուան եւ կիրակի առաւօտեան պաշտամունքներուն, ժողովարանը միւնտէրին վրայ կը գտնայիր գինքը — առաջին եկողը:

«Եղբայրներէն մէկը թող երգ մը առաջարկէ» կը թելադրէր պատուելին: Առաւօտեան լուսաչող արեւի ճառագիթները երեսին վրայ, մեր Մարտիրոս ախպար «եղաւ ուրուն-

կան (իրիկուն) այսօրն ալ անցաւ» երգին ճաթիչն կը բռնէր… : Լաւ որ հաճի Մելքոնը հմմր բերնէն կը խլէր երգը :

Աբգար պապաի երրորդ տղան Սարգիս Մելիքի մանրավաճառի խանութի բացաւ եւ հոն հաստատուեցաւ ընտանեօք եւ չտա յաջողեցաւ :

Մտտանցի Մարտիրոսի տղան Պօղոս 1895ի Ջարդին զոհ եղաւ : Պօղոս եւ եղբայրը Գիրգոր Մելիքի մէջ նպարավաճառ էին : Սարգիս եղբայրն ալ վարպետ ոսկերիչ եւ ժամագործ էր, խույումի Աբրահամ վարպետէն սորված :

52 — ԿԱՐՄԻՐՅԻ ՊԱՆՆԱՆ ՊԵՅՐՈՒ :— Շատ կանուխէն Կարմիրէն գաղթած է իր ընտանեօք : Նախնիքներուն մասին տեղեկութիւն չունինք : ՊԱՆՆԱՆ ՊԵՅՐՈՒ իր ժամանակի արհեստաւորներուն ամէնէն նշանաւորն էր գիւղին մէջ եւ մեծ համբաւ ունէր օվային մէջ եւս : Աբրագործութեան մէջ իրեն հասնող չկար : Ծերօն եւ Պետրոս վարպետներու գործարկնեբուն մէջ, անոնց համար եւ անոնց հետ գործող վարպետներուն գլխաւորն էր : Իր վերջին տարիները, սակայն, ալ չկրցաւ իր արհեստը կերարկել : Զաւթազանց օղի խմէլէն — գիշեր ցորեկ —, առողջութիւնը քայքայուեցաւ, եւ ինք չգտաւ մը եղաւ :

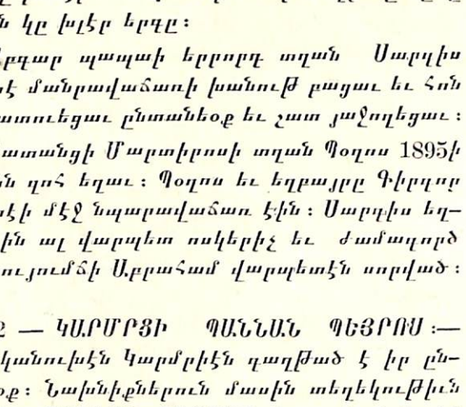

Պզիկ նպարավաճառի խանութ մը ունէր, քանի մը ապրանքներով. հոն կը նստէր օղիով թաթխուած եւ ինքնակորոյս, եւ վերջիվերջոյ օղիի ջրհեղեղը խեղդեց այս մեծ վարպետը : Տղան ՄԻՆԱՍ հօրը արհեստը սորվեցաւ եւ գործատեղ գոյն ամէն կերպով, բայց հօրը մոլութենէն ազատ մնաց բոլորովին, եւ գործատոր եւ ազնիւ նկարագիր մը յայտնաբերեց : Գիւղացին յարգեց զինքը իբր մեծ պաննան վարպետ եւ իբրեւ պարտաճանաչ մարդ :

Մինաս վարպետին տղան ԵՐԵՄԻԱ գիւղին ապ· գործոցը լրացնելէ յետոյ կը մտնէ Մելիքէի կեդր· վարժարան, եւ 1911–ին անկէ չբաջանաւարելով, 2 տարի գիւղի ապ· գործի մէջ գաստատու կ'ըլլայ : Մեծ պատերազմին զինուոր տարին, եւ երամ պեղելու պահուն, մեւս անջատուած Հայ զինուորներուն հետ զինքն ալ կռնակէն զարկին սպաննեցին :

ԵՐԵՄԻԱ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Մինաս վարպետի կինը Եւա Պաճի գիւղը մնացեր է մինչեւ 1930 եւ հոն մեռած : Երեմիա վարժապետի կինը Ալմաստ իր երկու զաւակներով 1915–ին տեղահանուած է :

53 — ՓԵՐԻՇԱՆԵՆՔ :— Մուսեխեանք ալ կը կոչուէին : Այս ընտանիքի ծագումին կամ ա՛ւանդութիւնը չունինք : Շատ հին ընտանիք են :— ԿԱՐԱՊԵՏ ամանն եւ տղան ԱՍԱՏՈՒՐ գիւղին առաջին մագազինները հաստատեցին : Մուսեխ Գեւօր տղիկը Մարիամ Պօյաճեանց Փիլիպպոսին կինն էր :

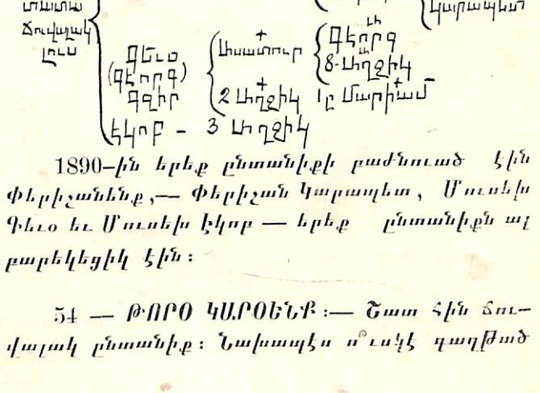

1890–ին երեք ընտանիքի բաժնուած էին Փերիշանենք,— Փերիշան կարապետ, Մուսեխ Գեւօ եւ Մուսեխ Էկոր — երեք ընտանիքն ալ բարեկեցիկ էին :

54 — ԹՈՐՕ ԿԱՐՕՆԵՆՔ :— Շատ հին ճուվալակ ընտանիք : Նախապէս ո՞ւսկէ գաղթած ըլլալնին չի յիշուիր : ԹՈՐՕ ԿԱՐՕ խզարճի էր· իսկալային վրայէն կ'իյնայ սրունքը կը կոտրի եւ կը կաղայ եւ՞ալ չի կրնար արհեստը շարունակել :

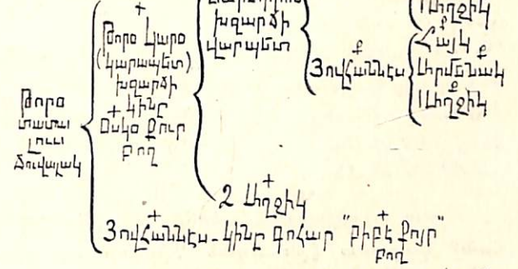

Ամէնէն առաջին բոզ-բաղանիներն էին Թորօ կարօ եւ ՕՍԿԵԿ ՊԱՃԻ — մխիթարներուը Օսկեկ Քոյր կը կանչէին, գիւղացին ըրաւ Օսկո Քուր : Թորօ կարօի տղան Մարտիրոս գիւղի եւ շրջականերուն մէջ ամէնէն վարպետ խզարճին էր : «Խոյի փորոտ» էին, բայց Օսկո քուրին լըցած գինին աստուածներու նեկտարէն անուշ եւ պատուական էր :

55 — ԽՈՒՅՈՒՄՃԻ ԱԲՐԱՀԱՄ :— Շատ կանուխէն Կիմիլ Մատանէն գիւղը գաղթած է իր ընտանիքով : Անոնց անուն ազգիկ մը միայն ունէին :

1875–ի աւեններ Մուշի կոտմերը գաղթեց եւ հոն մեռաւ : Պօղոս էֆ·ի ծախեց իր տունը : ԱԲՐԱՀԱՄ ոսկերիչ — ժամագործ էր : Ամէնէն առաջնակարգ արուեստագէտն էր ոսկերչութեան մէջ : Իր ձեռակերտները արուեստի հրաշակերտներ էին : Կեդր· հինգ նահանգներուն մէջ մեծ համբաւ ունէր : Բաշաներ, պէկեր, քիւրտ աշիրեթապետներ իր յաճախորդներն էին : Իր աշակերտները՝ Մատենցի Մարտիրոսի եղբայրը Յակոբ եւ տղան Սարգիս իրենց վարպետին չհասան :

56 — ԿՈՒԿՈՒԻԵՆՔ :— Բալուի կոտմերէն՝ ճուվալակ ընտանիք մը : Այս ընտանիքէն ԿՈՒԿՈՒ ԱԿՈՒԲ գիւղի նահարներուն կարողագոյնն էր համարուէր — Ծերօն վարպետի աշակերտը : Եղբայրը ԹՈՒՄԱՍ իրմէ սորվեցաւ, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս եւ Կիրակոս· բայց ոչ անոնք վարպետին չհասան :

ՔԻՒՉԻԿ ՄԵԼՔՕՆ կարճլիկ պզիկ մարդ մ'էր· ինք եւ իր սերունդը արհեստի չհետեւեցան : Ազէկ դէչ զուրնա փչել մը — դուն ըսէ

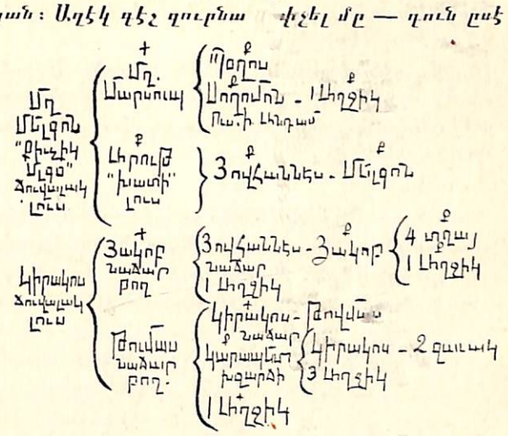

չարչրկել – պիտէր : Հարսնիքներու եղանակին՝ երբ զուրնաճիի կարճութիւն ըլլար, նեզը մնացած՝ Քիւչիկ Մելքօն կը վարձէին զուրնա փըչող (1) :

Քիւչիկ Մելքօենց տունը Մանասեաններց առնել փողոցին ծայրը՝ ժամուն կից էր :

Կը պատմեն որ Մղ· Մելքօ իր տանը մէկ բաժինը եկեղեցւոյ նուիրած է :

Կուկու Ակոբ եւ եղբայրը Թումաս մեռած կը բնակէին : Այս երկու եղբայրներուը իրենց ընտանիքներով առաջին բոզոքական եղողներէն էին : Կուկու Թումասի տղան Կիրակոս 1895–ի Ջարդին սպաննեցին :

57 — ՓԱՐՍԵԽԵՆՔ :— Հին ճուվալակ ընտանիք մը : Աւանդութիւնը լուռ է ասոնց ուսկէ գաղթած ըլլալնուն մասին : «ԽՄԻԿ» ՏԵՓՕ եւ եղբայրը ՓԱՐՍԵԽ ԳՈՒՕ գիւղին մէջ վարպետ գօշկարներ կը նկատուէին եւ բարեկեցիկ

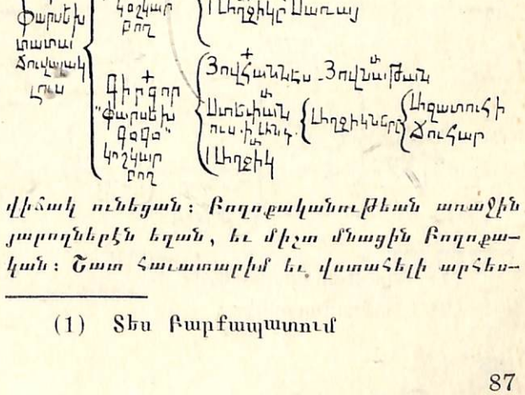

վիճակ ունեցան : Բողոքականութեան առաջին յարողներէն եղան, եւ մինչ մնացին Բողոքական : Շատ հաւատարիմ եւ վստահելի արհես-

(1) Տես Բարբառատում

տաւորներէն էին, երկուքն ալ կարճ ու պզտիկ։ Փարսեղ Գիրզոր հեզնողական երեւոյթով երդիծախօս մէկն էր(1)։

Պապենական տուներուին Քիւչիկ Մկրտչոյ տանը զրկից էր, Մանասեանց նեղ փողոցին մէջ։ Սահեան Աբրահամ կուսող Հայ Լեզէոնականներէն է(2)։

58 — ՕՎԱՆԷՍԵՆՑ.— Հինաւուրց ճուվալակ ընտանիք մը։ Վերջերը Փրուտ եղսօեանի ալ կը կոչուէին։ Աստղ նախնեաց եւ բնաւտաւոր մասին ոեւէ յիշատակութիւն չկայ։

«Փիլիբի» Պօղոս չարուխ կարող կօշկար էր եւ կաշի հասիլող։ «Ճոմբօ» Գասպար կօշկար մը։ Գիրզորի աչկերտն էր։ Գասպար հաւկերուկ էր, արեւը մարը մանկէն վերջ ալ չէր տեսներ։ 1895ի կոտորածի զոհերէն մէկն եղաւ։

ՓՐՈՍ ԵՂՍՕ Ծերօն Ճուվալակի քոյրն էր։ Ճչնէկ պաշտօնատար, հաց եփեց եւ իր Գասպար որբը պահեց մեծցուց, արհեստի դրաւ եւ կարգեց։ վերջն ալ ինք կարգուեցաւ։ Տուներնին Թորիկ Ղաչօնց տանը պատկից էր։

59 — ԷԼՕԵՆՑ.— Ալեքսան Տատալի անունով կոչուեցան։ չատ հեռաւոր եւ մոռցուած ճգաւորումով Մխալճեանց կամ Կաւկաւենց ընտանիքին։ Ընտանեկան ազգ աւանդութիւնը Մխալճեանց կը յիշատակէ։ իսկ պիւղին տարեցները կուկուեանը չիտակ կը նկատեն։ Ուստա Մինասեանց ալ կը կանչուէին։

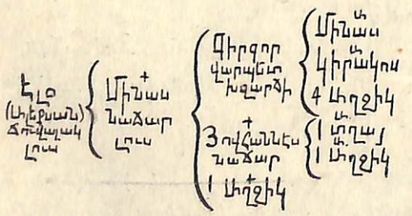

(1) Տես Բարբապատում։
(2) Տես Կամաւորներ։

ՈՒՍՏԱ ՄԻՆԱՍ Ծերօն եւ Պետրոս վարպետներուն ժամանակակից եւ անոնցմէ չատ պիւղին նաճարներուն մէջ ամէնէն մեծ վարպետը կը ճանչցուէր։

Անձնական աշխատանոցը ունէր իր տանը մէջ, բայց Ծերօնենց վարպետներու բոլոր մեծ գործարքութիւնները մէջ Մինաս վարպետ անոնց համար եւ հետը գործէց մինչեւ իր ծերութեան տարին։

Շատ արագագործ, փնճիճ եւ խստապահանջ վարպետ էր։ Տղան Գիրզոր ալ պիւղին առաջնակարգ խղարճիներէն մէկը եղաւ։

Ուստա Մինասի օգնականը ՊՕՂՈՍ վարպետ՝ որ պիւղին մէջ եւ կառավարութեան արձանագրութեանց մէջ Մինասեան կը կոչուէր, ցուցակուած է Միսաղենց ընտանիքի հետ։

60 — ՓԱՆՕԵՆՑ.— Եաթան Օղլաեանէ ալ, կանուխէն փակցուած ծաղրանուն մը՝ պատմուածքը մոռցուած։ Անստուգելի աւանդութեան մը համաձայն, Խոճկանց հեռաւոր մէկ ճգաւորումն են, բայց նախնիքներու անունները յիշող չկայ։ Այս հին ընտանիքէն միայն երկու եղբայրները դիտենք, — Գէորգ, որ տաճկացաւ. տէօնմէ Մէմմէտ կը կանչէին, եւ եղբայրը Մանոյի կարօ-կարապետ։

Գէորգ՝ պատանի հասակէն Զաթալ Օղլոնց դուռը մշակ էր։ Բարեձեւ ու վայելչադէմ արգայ մը։ Անոնց սպասուհիին հրապոյրէն եւ աղային եւ խանըմին պախշիշներէն եւ չոյլ խոստումներէն խարուած տաճկացաւ։ «Պէյլէմէ»ին հետ ամուսնացաւ, ալ անկէ վերջ իր բաղդին թողուցին։ Կը յիշեմ չքեղ հանդիսաւորութեամբ կատարուած թլփատութեան թափօրը..., Մեմմէտացած Գէւօն՝ պեղազարդուած ձերմակ ձիուն վրայ եւ ոսկեճամուկ հանդերձանքով սքսուած..., չլացած չեսի մը ապշահար զոհունակութիւնը աչքերուն մէջ...։ Տարիի մը չափ հանդիսաւ ապրեցաւ իրեն տրուած «պախշիշ»ներուն չնորհիւ. յետոյ ինկաւ վերջին ծայր չքաւորութեան մէջ, եւ եղաւ պիւղին ամէնէն ցածանոց դողը — որթոտ եւ կըշկուռ թաբչնող։

Տէղահանութեան արհաւիրքի օրերուն, սակայն, Տէօնմէ Մեմմէտ իր բնաւ բանից — հարստացաւ։ Իր Հայ գործակիցներ եւ բարեկամներ պաշտպանութեան համար իրեն դիմեցին, ունեցածնին ալ իրեն յանձնելով իբրեւ գին պաշտպանութեան եւ պատսպարան։ Զկըրցաւ պաշտպանել, բայց իր տունը բերուած ամէն ինչ իւրացուց։

Աստղ կը բնակէին Զօպանենց Հաճի Օսմանի տանը քովի ցած բակերը։

61 — ՄԻԼՕ ՄԱՐՏՕԵՆՑ.— Հին ընտանիք մը ճուվալակ։ Միլօ Մարտօէն անդին բան չենք գիտեր։ Միլօ Մարտօի հօրաքոյր՝ մղ. Արշուն կը յիշատակուի 120 տարեկան։

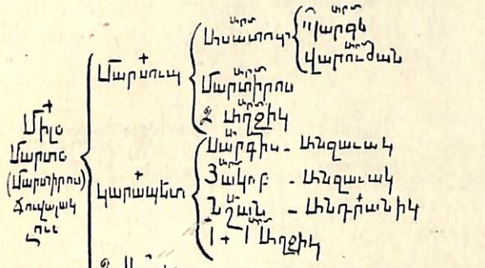

Տուներնին Հաճի Օսմանի տանը քովի ցած բակերն էր։ ԱՍԱՏՈՒՐ եւ իր կինը ՄԱՆՆԻԿ՝ իրենց երկու զաւակներովը, ԱՌԱՋԻՆ պզթողները եղան, Մարսիլիայէն, Ս. Հայաստանի մէջ կառուցուած Նոր-Բարձանճ, 1936, Մայիս 9-ին։

62 — ՇԱՅՍԱՏԱԵՆՑ.— «Շահզատեանէ»ի ազատագրումը թերեւս, որուն սկզբնաւորումի, իրենց նախնիքներու եւ ուսկէ եկած ըլլալնուն մասին ոեւէ աւանդութիւն չունինք։

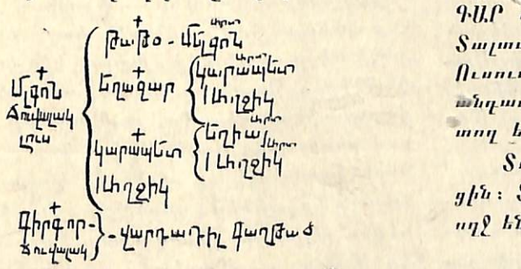

Գիրզոր Վարդապետ պզթած էր կանուխէն։ Մկրտչոյ տունը Միլօ Մարտօենց տանը հետեւ էր։

63 — ԽԱՐԱԶՈՐՑԻ ՄԱՆՕՆՑ.—

ՄԱՆՕ Խարաչօրէն գաղթած էր։ Ցաղթանդամ, խարտեաշ մազերով, մեծ պեխերով մէկն էր։ Ղպարճի էր, բայց չատ վերջերը գիւղին գլխը եղաւ։ Թոփուբմաչեանց «Ճպօ» Աւագի ազգականը առած էր եւ տուներնին Մանասեանց տանը դէմի անկիւնը՝ փողոցին վրայ էր։ Ժողովրդական գլխր մը չէր։

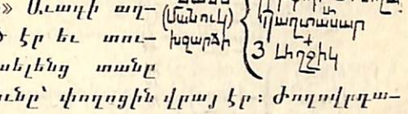

64 — ՏԱԼՏԱՊԱՆԵՆՑ.— Հինաւուրց ճուվալակ ընտանիք մը, Զոթալիէն գաղթած։ Հոն Մուրատեանց կը կոչուին եղեր։ Մղ. Արութի հօրը անունը մոռցուած է, հին լըզգայն ալ հետը։

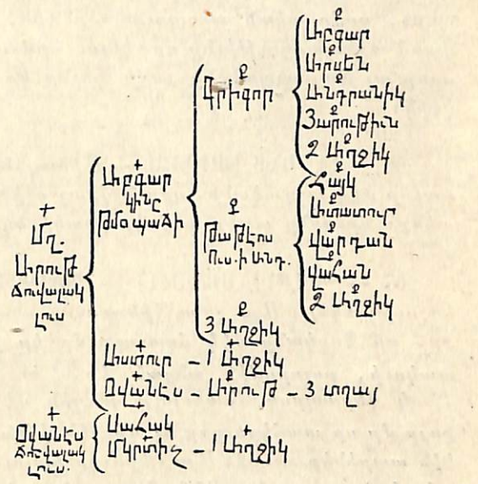

Վերջերը Բլդօեանէ ալ կը կոչուէին, պզմչէնէն բերած Բլդօ ձուվար հարսին անուամբը։ Տալտապանենց պապենական տունը Միլօ Մարտօենց տանը կից էր, եաւանենց տանը դէմ։ Եղբայրները բաժնուելէն վերջ ՏԱԼՏԱՊԱՆ ԱԲԳԱՐ գնաց կարօ Ագամենց զրկից տուն մը։ Տալտապան Աբգարի տղան ԹԱԴԷՕՍ պիւղին Ուսումնասիրացի Քալիֆորնիայի մասնաճիւղի անդամ եւ վարչութեան մէջ ժրաջան աշխատող եւ աշխոյժ վերաբերող մէկ։

Տալտապան Աստուրը '95 չարդին մասթեցին։ Տալտապան Աբգարի սերունդէն 22 հոգի ողջ են այսօր։

65 — ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԼՔՕՆ.— Ճուվալակ ընտանիք մը։ Երկու եղբայր եւ մէկ քոյր, որոնց նախնիքը չեն յիշուիր։

Առանցի Մլքոնի եղբայրը ԳԻՐԳՈՐ առակացած ղէմք մըն էր գիւղին մէջ: Պելէշ Գոգօ կը կոչէին: Հեզահամբոյր, բարի քրիստոնեայ

Մլքոն (Ճոպալակ Լուսս) + Թէթթօ - Անզաւակ; Կաթրապետ - Անզաւակ; Եղիազար - Կարապետ (Արտ)

+

Պելէշ Գոգօ (Գիրգոր) } - 1 Հոդիկը Սարիամ Հայաստան Գաղթած

1 Հոդիկ՝ Ապօեանց Էշօ պաճի

մարդ մը: Ամէն մարզու կ'օգնէր: Վարձք չէր առներ, հացին համար կ'աշխատէր: Աւելի ուբիշներուն համար կը բանէր քան թէ իրենց տունը: «Պելէշ Գոգօսքին», «Պելէշ Գոգօին պէս», սովորական ասացուածներ էին, անվարձ աշխատողութիւնը որակելու համար: Անոնք ալ Տալոտալանենց քովի տունը կը բնակէին:

66 — ԷԼՕԵՆՑ ԽՈՒԿԱՍ·— *Մխալենց հեռաւոր մէկ ազգականը, որուն վրայ ոչինչ պիտենք: Պրօենց տանը քով կը բնակէր եղեր:*

67 — ՊԻԼՊԻԼ ՍԱԳՕ(1)·— *Պորաեենէմ կը կոչուին եղեր: Այս չատ հինաւուրց ընտանիքը, որ Պողկանց մէկ ճղաւորումը կը յիշատակուի, բոլորովին անցած էր, եւ Սագօ միակ վերապրող մնացորդը գիւղին մէջ. եւ քոյր մը որ տաճկուցեր եւ գիւղէն փախուցեր էին տարիներ առաջ: Այս ծերուկը կալուածատէր և հարուստ էր: Տեսօ կարօ, մօրը կողմէն Պիլպիլ Սագօի հետ ազգականութեան կապ մը ունեցող միակ մարդն էր գիւղը եւ ծերուկին ընկերակից խնամատարը եւ պաշտպանը: Երբ Պիլպիլ Սագօ մեռաւ, տաճկացած քոյրը ուզեց իր եղբօր ունեցածին տիրանալ: Տեսօ կարօ՝ հազար ու մէկ դարձուածքներով, տաճկացած քրոջ ջանքերը ի դերեւ հանեց, եւ Պիլպիլ Սագօի ամբողջ ստացուածքը իրեն մնաց: Պիլպիլ Սագօի տունը՝ նեղ փողոցին մէջ, Պաննան Մինասի տան եռեւն էր:*

68 — ՏԱՄՈՒՐՃՈՆՔ·— *Հինաւուրց ճուվալակ ընտանիք մը, Բալուի կողմերէն գաղթած: Գիւղին ամէնէն հին երկաթագործ ընտանիքը որ յիշատակուած է: Ես որ աչքս բացի, ԿԱՐՈՒԿ ԱՄՈՒՆ արդէն տարիքը առած ծեր էր, բայց դեռ կռանը ձեռքէ ձգած չէր: Իւնչպէրներու գործիներուն երկաթեղէնները շինելու մէջ, պայտագործութեան մէջ եւ արհեստաւորներու երկաթէ գործիներու նորոգութեան մէջ վարպետ էր: Տղան ԽԱՉԵՐ հօրմէն սորված արհեստը չատ զարգացուց: Բնականէն ուշիմ ու ձեռներէց, Պետրոս Վարպետի եւ Պօղոս էֆ-ի ձեռքին տակ գործելով ճարտար եւ հանճարեղ մեքենագործ մը եղաւ, ամբողջ նահանգին մէջ առաջնակարգ համբաւով: Երկրագործական գործիներէն զատ կը շինէր մեքենաներու նուրբ կառոյցներ ու նաճարի նուրբ գործիներ, մեքենական ճշտութեամբ: Այս անգուդական արուեստագէտ-վարպետը, որուն այնքան պէտք ունէին Գիւղի եւ Օվայի Հայ ու Տաճիկ, 1895ի արիւնարբուքին անդթօրէն խողխողեցին:*

Կարուկ Ամուն (Խաչեր (Խաչատուր) Վարպետդարբին; Կոնլաճարիամ Քաղցցին-95ի Եղեռնին մեկ աճպանատեսը.) { Յովհաննէս { Ռաւթէ - Խաչատուր; Դարբին; Ղշլաղ Ուրդ. 2 Հոդիկ } 1 Հոդիկ

Տամուրճի Խաչեր — Խաչատուր — բարեհասակ եւ ժպտադէմ էր, եւ իր ուժեղ բազուկներուն հետ ունէր նաեւ զօրաւոր նկարագիր: Ընդարձակ միայարկ սենեակ մըն էր Տամուրճի կարուկի թուքէնը (գործատեղի), ուրկէ հետ ձերացած հինցած: Աւելցին ճիսիր ու զարձէկ, պատերը, դուռ ու խափանք, ամէնքն ալ զարու մը մուխին սեւցած եւ երկաթափոշիովը ծածուած: Մէջտեղն էր ձեռակուռ պողպատէ սալը չնդրուան, զեռին թաղուած խշոր քարի մը վրայ հաստատուած, երկու կողմը բաց հնոցին տաքեւ եւ անոր կից: Հնոցին հետ՝ տախտին երկթեւ fորուկը — փքոցը —, հրաբորբոք պահելու համար հնոցին փայտածուխէ կրակի դէզը որուն մէջ մխուած էին կուկիք երկաթները: Պատնէնի կառուցուած էր Խաչեր վարպետին տպզկահէտը, յարդարումի գործիներով բեռցուած: Սալին երկու կողմը, անկիւնները, պատերէն եւ սիւներէն կախուած ամէն տեսակ երկաթներ, գործիներ, խոփեր ու բահերու լմլիկներ՝ խճողուած: Խորուկը փչողն էր Մարան — Մարիամ —, կարուկ ամուսնի կապիկ աղջիկը՝ լայնածաւալ եւ գօրաւոր: Կարուկ վարպետ, կարճ հաստ ու թիկնեղ, մաղ ու մօրուք մուխէն դեղնած, գլուխը քուլահ մը

չթափաթափ, ասղեւը կալի գոգնոցը՝ երկաթի կայծերէ ծակծկած, կաշմրուն թեւերը սոթատած, սալին վրայ՝ աջգանով բռնած կածկըլատղ հրաշէկ երկաթը պատրաստ եւ Խաչեր՝ դիմացը: Ե՛ւ կը սկսի համերգը տաեղծագործ աշխատանքին..., դաշնաւոր ու անզադրում... — Զա՛նգ, չանգ, չիւնգ..., չազաչուզ, չազաչուզ, չազաչիւզ..., չանգ, չիւնգ··զը··զրըը·· եւ ամէն չազաչուզի, ցրցքնուած չթռուռն կածկլուռկներու չառափը կ'ողողէր զործդ ու զործանոց:

Եւ..., «Մա՛···ր···ա՛···ն քորուկը փը····ը···չէ»ի խոպոտ յանկերգը կարուկ ամուսին, ամէն անգամ որ երկաթ մը հնոցի կրակին մէջ կը թխէր: Կարուկ ամուս պայտագործութեան մէջ ալ մեծ համբաւ հանած էր Գիւղին եւ Օվային մէջ: Պեկերու եւ ազաներու թանկարժէք ձիերն ու ջորիները նալդրն ինքն էր:

Շաբաթ օրերը, կարուկ ամուն՝ գիւղացւոց խաչին համար, ոչխարի կտիկի գլուխ ու տոտիկներ կը խանձէր հնոցին մէջ, գլուխն ու չորս տոտիկները խանձել քերելը 5–10 վարայ: Տուն ու գործ, դուն ըսէ Հայոց թագը՝ ամբողջ գեղը, մագի մօրթի խանձել հոտովն ու ճենճերովը կը լեցուէր···: Բայց կիրակի առաուան խա՛չը···, թռնիրին մէջ՝ պուտուկով եփուած..., ե՛ր՛մ... ե՛ր՛մ···:

Կարուկ ամուն, ամէն կիրակի առաւօտ, մուքն ու լուսուն կ'երթար խանութը, կը խաչակնքէր, եւ իր ծանր կռանովը քանի մը անդամ կը հնդբզնկէր սալը: «Ակռարկոծան գիւանքը կապող գնճիրը (չղթայ) չիրթի», կ'ըսէր:

69 — ՄԱՐԹՈ ԳՈԳՕԵՆՔ·— *Սրապենց առհմէն հետաւոր ճղաւորում մը: Կօշկար մշ·*

Մլտեսի Գիրգոր "Մարթա Գոգօ" Կօշկար Բողբ· { Գասպար - Անզաւակ; Կոյր Ակոբ - Անզաւակ; Յովհաննէս "Խանըմ" Օվաեցէս Կօշկար { Տիգրան Վազգէն Գիրգոր 2 Հոդիկ

Գիրգորէն կը սկսի մեր պատմուածքը: ՄՂ· ԳԻՐԳՈՐ գիւղին վարպետ կօշկարներէն մէկն էր: Երկար տարիներ ձիմձիմ Գասպարի հետ բաժնուող զործեց, բայց յետոյ անձնական խա-

նութը ունեցաւ: Մղ· Գիրգոր(1) վարպետը առաջին Բողոքական եղեղնեցին էր, եւ բողոքականութեան ջերմեռանդ հաւատացողը մնաց իր ընտանիքով: Բողոքական ըլլալէ առաջ կարգացող տիրացու եւ վարժապետ ալ եղած է եղեր: Աւսոր տղաքը գիւղին Բող· զպրոցի մէջ կրթութիւն տուին:

Յակոբ մանկութենէն կուրցած էր Ծաղիկէն: Արտաքոյ կարգի յիշողութեան տէր, Աստուածաշունչը չուրի պէս գոց գիտէր, եւ մտաւոր թուաբանութեան մէջ չատ յառաջդիմէ: Մխիթարեաններ կոյրի Աւետարան մը տուին իրեն, զոր մտերուն ծայրովը կը կարդար աչքովի չափ գիւրին: Մեծնդէն եւ հուժկու էր: Գիւղին մէջ կը պատէր առանց ցուրի եւ առաջնորդի: Տեմուրճի Խաչերենց խանութը քորուկ կը վչէր պզտիկութեան տարին: Յովհաննէս որ իր կանացիական խօսուածքին եւ չարժուձեւին համար վերջերը խանըմ Օվանէս կոչեցին, Քալիֆորնիայի Ֆրէզնօ քաղաքը կը կենար իր ընտանեօք, եւ Բարքանճի ողջ մնացող տարեց աւանդապահներէն մէկն էր: Տուներնին Պիլպիլ Սագօենց զուալը՝ Պաննան Մինասի տանը եռեւն էր: «Խանըմ» Օվանէս մեռաւ 1934–ին, 72 տարեկան:

70 — ԽՈՒՄԱՐ ԽԱՉՕԵՆՔ·— *Ճուվալակ ընտանիք, Սրապենց հետաւոր եւ մոռցուած մէկ ճղաւորումը: Խումար Խաչօն պիտենք միայն:*

Խումար Խաչը Ճուվալակ Լուս· { Տէր Ղշլան (Թորոս) Հաճէփ Քահանայ Մովսէս - 2 զաւակ { Յակոբ - 2 զաւակ; Յովրութիւն; Հոդիկներ; Մարիամ Հայկանոյշ

ՏԷՐ ՆՇԱՆԻ աւագանի անունը Թորոս էր, Ծերօննեց Փրընի (հասարակաց փուռ) հացեփը: Կողկոջնի վարժապետին աշկերտը, հինաւուրց-տիպ կարգացող-տիրացու մը: Կարճ ու թիկնեղ էր մարմնով, եւ չատ հեզաբարոյ, որ բարի, խղճմտիա ու անչահախնդիր, ժողովրդական եւ սրբակրօն քահանայ մը եղաւ եւ հակառակ իր առաջնորդողութեան եւ կենցաղավարութեան պակասին, ժողովուրդը սիրեց եւ յարգեց դինքը: Կարմիր 95ին ականատես վհատները երկիւղած հիացումով կը յիշատակեն այս

(1) Տես գիւղին նեներքերը:

(1) Տես Բարքապատում:

Առաջին կարգ՝ աջէն ձախ՝ Մարիամ, Տէր Նշան ու թոռնիկը, Բոյրդին՝ Մկրտիչ, երէցկին, աղջիկը Հայկանոյշ, եղբօրորդին Անիա. եռեւի կարգ՝ Բոյրդին Սրբուհի, եղբօր կինը Զարքիկ, Բոյրը Գարան, որդին Յակոբ, Յակոբին կինը Հայկանուշ:

բալի Տէրոյէրին այդ օրերու արարքը — կարմիր Պատարագը, Բուրդերուն հետ կռիւը, միայնակը Մեղրէ ապահով հասնելու հրաշքը(1), Մեռելոցի օրուան հանդիսաւոր վերաթաղումը՝ 95ի 35 նահատակներուն:

Տէր Նշան վախճանեցաւ 1905ին, եւ չքեղ հանդիսաւորութեամբ թաղուեցաւ եկեղեցւոյ բակը:

Տէր Նշանի տղան ՅԱԿՈԲ Մեղրէի կեդրոնական վարժարանի 1902ի ընթացաւարան էր, որ իրեւ աւագ ուսուցիչ պաշտօնավարեց Բալըքանի եւ Արաբկիրը Լուսաւորչական դպրոցներուն մէջ, մինչեւ 1915, երբ զիւղին ուրիշ մտաւորականներուն հետ նահատակուեցաւ (2):

71 — ԿՈՉԼՈՒԿՃԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏՆԵՐ.— Ճուալաք ընտանիք մը, Սրապնոց ճիւղը, Պետոնոց արմատէն: Այս ընտանիքի հետ էր Տօնապետ, որուն անունը միայն կը յիշատակուի:

(1) Տես Պատմուածքը:

(2) Տեղահանութեան դրուագներ:

ՊՕՂՈՍ Տօնապետի միակ զաւակն էր. աչքերուն համար, կապոյտ ակնոց կը դնէր միշտ, ատոր համար կոզլուկեի կոչեցին: Կոզլուկճի Պօղոս վարժապետ պատմական դէմք մը եղաւ Գիւղին մէջ եւ Հայ համայնքին խոշոր մէկ տարմանաքարը: Այս պատճառաւ ընտանիքին լաւը զրին Վարժապետեան, եւ պապան անունը մոռցուեցաւ:

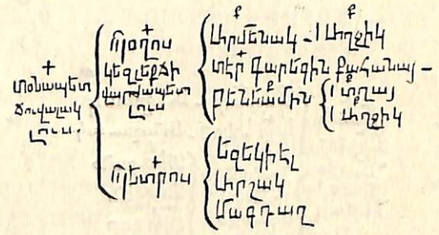

Միջահասակ, նրբակազմ եւ լրջադէմ, կարճ կլոր մօրուքով մը: Բնականէն ուշիմ ու բանիմաց, բարեկիրթ կենցաղավարք մը, անուշ ձայնով հմուտ ժամերգու՝ Պօղոս վարժապետ առաջապահը հանդիսացաւ կանոնաւոր ժամերգութիւն եւ Դպրաց Դաս մը կազմակերպելու մէջ, եւ իր ժամանակին մեծ գաւառական գործ մը. քառորդ դար բազմոցի մը վրայ նստած՝ ժամուն կից՝ առջին պղպեղի վարժատան մէջ: Հայ համայնքին կրթական վերելքին առաջորդ առավելութեան կրնանք կոչել զինքը:

Հինաւուրց ութրացուներէն գրել մը, քահանայ ազգոս կարդալ մը սորվիլ վերջ, 1840ի առաններէն Սարսրէլի Վանուց դպրոցը կը գրկուի: Հոն կը ստանայ իր չրջանի բարձրագոյն կրթութիւնը — գրաբար Աւետարանի, Սաղմոսի եւ Նարեկի դասեր, ժամասացութիւն եւ չարականել, քիչ մ'ալ գիւղի թուաբանութիւն — գումարում, հանում, բազմապատկութիւն եւ բաժանում — չարեկը օչխակի, լիրը օխայի՝ նուկիի, ոսկին մչճարիչի, խուրուշի վերածելու, եւ ցորենի, բամպակի, մսի գիները հաշուելու չափ: Այսպէս պատրաստուած՝ առաջին կանոնաւոր վարժապետը եղաւ, առաջին կանոնաւոր վարժատան մէջ:

Կանոնաւոր ամառթոչակ չտուին Կոզլուկճի Վարժապետին: Ընտանիքներ իրենց վարժատուն պտղոց մանչերուն թուոյն համեմատ տարեկան որոշուած տուրք մը — կալին՝ ցորեն, գարի, բամբակին՝ բամպակ, ոտն օրեր, նշանաուրի, հարսնիքի, կնունքի եւ թաղումի առիթիւ քահանային հետ վարժապետին ալ տրուած ժամուցները, ամէն հացկի օրեր, բարի առաւոտներու գրկած չուշմայտ, հաւկթազօծ, կակուռ թոյրի հացեր՝ խնամով եփուած «Վարժապետին համար», ասոնք էին Կոզլուկճի Վարժապետին եկամուտը: Մեր բարի պապերը ասոնց վրայ կ'աւելցնէին նուէրները խրամ էգերին խաղողէն, ուսկի պատուղի եւ գինիի համար, անկուտ թուէն, պարտէզի ձմերուկէն, խաւուզէն, իրենց ունեցած թացանէն:

Պօղոս Վարժապետ չհարստացաւ, խեղճ ալ չեղաւ, այլ հանգստաւէտ ապրեցաւ: Դրժբազդաբար այս հինաւուրց դաստիարակին գիմանկարը չունինք, ոչ ալ լուսանկար մը այն հին պատմականացած վարժատան — Կոզլուկճի Վարժապետ՝ վերի անկիւնը, պատուհանին առջեւ, գետինը մինատաբի մը վրայ ծալապատիկ նստած եւ պատին հետի բարձին կռթնած. ձեռքը փիշտաչէ մրմուռ չղուխ (բարակ վիզոյ) մը, թաթիկը քովը եւ փալախան ալ գլխուն վերեւ պատին կախ: Պօղոս Վարժապետ իբրեւ տասանհնդ էր կարգապահութեան մէջ եւ անողոք պատիժով մը: Վա՛յ ան աշակերտին որ դպրոց ուշ գար, վարժատուն մտնելուն իրեն թամանիա չընէր, կամ Սաղմոս–Հաւատամք գոց լսած տանն ախալ մը ընէր, կամ ժամ գացած չէր, կամ սուտ խօսած, հարհոյութիւն ըրած, ընկերոջ հետ կռուած, մօրը դէմ գրած էր, կամ չոլ օր մը գպրոցին փոխ տուած՝ Պալիք կոլին լողնալու գացած էր...: «Բա՛ց ձեռք, անպտամ...», չա...ափ, չա...ափ..., թաթիկով..., յանցաւորին բաց ափերը կատղագուտ կ'ըլլային: «Սը անատակը պահեցուցէ՛ք... տը՛ վալախան բերէք...»: Բոպիկ ատոիկները վալախային մէջ պրկած, երկու ազգ վալախան վեր կը բռնեն, եւ կոզլուկճին մամուր փիշեհ չպուիքը ատոիկներու տապանին վրայ չըր...ըր, չըր...ըր կ'ելլէ կ'իջնէ, կասկածիր չերտելով մատղաշ միսը, «Վարժապետ, ոռդի պազնիմ, ալ չիմ ըներ, մեղայ»ներու լալագին աղերսանքին ու մղմըզուքին խուլ:

Կոզլուկճին քամահրելու համար չզրնեք այս յուշանկարը: Իր գարուն դաստիարակութեան ըմբռնողութիւնը տիպարող բնիկ մէկ պատկերը պահել ուզեցինք:

Այս վաստակաւոր տիրացու–վարժապետը մեռաւ 1885ին, 70 տարեկան, երկար տարիներու բեղմնաւոր եւ անձնուէր կեանք մը ապրելով: Լո՛յս իջնայ իր գերեզմանին վրայ: Վարժապետին երկրորդ տղան Տէր Գարեգին, Օվայի մէկ գիւղին մէջ քահանայ եղաւ:

Այս տունէն Կոզլուկճիի առջինէկ տղան Արմենակ միայն կը վերապրի, ընտանիքովը հաստատուած Քալիֆորնիա նահանգին մէջ: Աբմենակ՝ գիւղն սկսած մինչեւ այսօր, եկեղեցիի, հայրենիքի եւ գիւղի Ուսումնասիրացի չահերուն նուիրուած հայորդին մնաց — պապուն հարազատ յաջորդը:

Վարժապետին եղբայրը Պետրոս Կոզլուկաս գաղթեց եւ հոն մնաց իր ընտանիքով:

72 — ՄԵՆԾՕ ՍԱՓՕԵՆՔ.— Հին ճուալաք ընտանիք մը: Առնգմէ ՄԵՆԾՕ ՍԱՓՕ միայն կը յիշատակուի, բայց ո՞ւսկէ եկած եւ ե՞րբ, գիտցող չկայ: Մենծօ Սափօի տղան ԿԱՐԱՊԵՏ առաջին բողոքական եղոդներէն էր, իր ընտանիքով: Մտացի, բանիմաց եւ լեզուբերան ունեցող մէկն էր: Մխիթարներ ճեմարան տարին մէկ երկու տարի եւ Հապուսի գիւղի Բողոքականներու Պատուելի ըրին, եւ

պատուելի կարապետ այդ թուականին իր ընտանիքով Հապուսի գաղթեց եւ հոն հաստատուեցաւ:

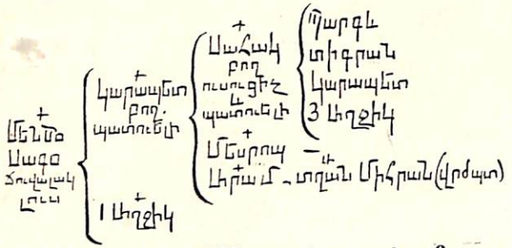

Իր տղան ՍԱՀԱԿ *ալ հօրը պէս Քաղաքի Միսիոնարաց Աստուածաբանական ձեմարանի մէջ չորս տարի ուսանելէ յետոյ, Գիւղի Բողոքականներու հին պարոցին մէջ վարժապետ եղաւ աոեն մը, եւ ապա Շեփիկ գիւղի մէջ Բողոքականաց Պատուելի ձեռնադրուեցաւ եւ հոն ապրեցաւ:*

73 — ԿՈՉԱՒ ԱՐՈՒԹ — *տղան Ստեփան: Ճուվալակ ընտանիք մը· Լուսաւորչական: Այս է գիտցածնիս, աոնց վրայ:*

74 — ԱԻԵՏՆԵՆՔ·— *Ճուվալակ ընտանիք մը: Քել Խազար՝ Մարկոսենց Կարապետի ըսպասնուհեան(1) դատավարութեան մէջ ոճ-*

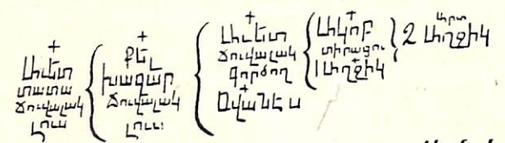

բագրծ Քոռ Համիսի դէմ գլխաւոր վկան էր: Կառավարութիւնը բանտարկեց, տանջանքներու ենթարկեց· մինչ իսկ երօսկցուած գաւաթը դրին Խազարի գլխուն վրայ, Կարապետը մորդրին Խազարի գլխուն վրայ, Կարապետը մորթողին անունը բերնէն առնելու համար, բայց թողին անունը բերնէն առնելու համար, բայց Քել Խազար չյայտնեց, եւ Քոռ Համիսէն առաւօրէն վարձատրուեցաւ: Աւետ գիւղին խաբար ու ճուվալ գործողն էր, իր արհեստին մէջ վարպետ: Աստոնց տունը Պօյաճի Թաթօենց տան դիմաց էր կոզալ Աբուքին դրկից: Այդ մեծ ոճիրին ժամանակ, Քել Խազար Քոռ Համիսի մչակն էր, եւ ինքն էր կարապետին տեղը Քոռ Համիսին յայտնողը, կը պատմեն:

75 — ՊՕՅԱՃԻ ԹԱԹՕԵՆՔ·— *Պօյաճի Թաթօին մահէն վերջ Թոփալ Եղսաեիճ ալ կուզուեցան, Պօյաճի Թաթօի կնոջ անունով: Թաթօի նախնիքը յիշող չկայ, բայց Բալուէն եկած են կ'ըսուի: Ճուվալակ ընտանիք մը, որ կանուխէն Բողոքականութեան յարեցաւ: Պօյաճի Թաթօ Պօյաճեանց կարապետ վարպետին աշկերտն էր, եւ իր վարպետին հետ գործեց երկար տարիներ: Գիւղին մէջ Շերամաբուծութիւնը ներմուծող առաջապահներէն մէկն էր:*

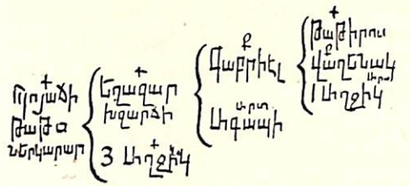

ԵՂԱԶԱՐ վարպետ խզարճի մըն էր: Եղազարի թոռը՝ Թաթիրոս, 1915ի տեղահանութեան չորքանին տասնվեց մը դուռ մնաց: 7—8 տարեկան էր· Տաճիկ ոխրոյը ուղերը արածեցնող աոեն, իրեն ընկեր տասնվեց մը տղայ մանչը հոր մը ձգեցին եւ վրան քար լեցուցին(2):

76 — ԶԱՐՉԻ ՏՕՆՕԵՆՔ·— *Ճուվալակ ընտանիք մը փանօենց ճղաւորոմբը:*

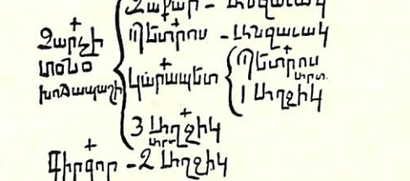

ԶԱՐՉԻ ՏՕՆՕ երկար տարիներ գիւղին խոճապաշն եղաւ: Տուներնին Հօրբալայենց տանը դէմ էր, Մոճկանց եւ Զայլին փողոցներուն անկիւնը: Աստոնց մասին աւելին գիտցող չունինք:

77 — ՏԻՒԱՆԶԵՆՔ·— *Ճուվալակ ընտանիք մը, Պեսօենց տոհմէն ճղուած:*

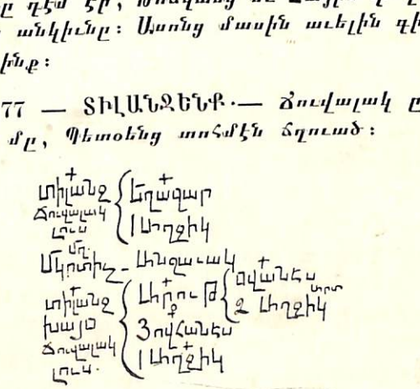

(1) Տես մեծ ոճիրներ:

(2) Տեղահանութեան դրուագներ:

Տիլանջ Յայօի քիթը հռչակաւոր էր: Եբեսին վրայ ցցուած առիւծի կարմրած խոթ մը: «Տիլանջ Յայօի քիթին կ'ըլմանի» կ'ըսէին: Երեք եղբայրներու հօր անունը գիտցող չկայ: Քիթը մեծ, բայց մեր Խայամուն բարեպաշտ, եւ չատ յարգուած մէկն էր:

Աստոնց պապենական տունը Պաննան Մինասի տան եաեւ, նոյն նեղ փողոցին մէջ էր, Պիրպիլ Սապօի տանը մօտ:

78 — ՀՈՐՕՐԱԼԱՆԵՆՔ·— *Հինաւուրց ճուվալակ ընտանիք մը, Բալուի կողմերէն եկած: Հօրբալայ Տօնօի հօրը անունը յիշող չկայ:*

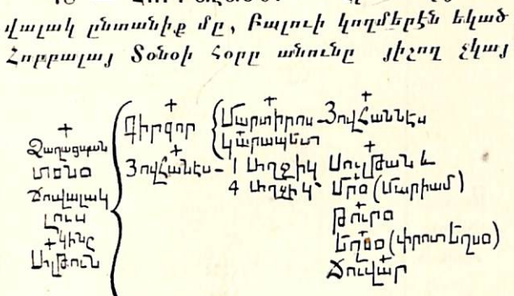

ՀՈՐՕՐԱԼԱ ՏՕՆՕ՝ Թեփուրմա մը· Էկօբի տարբեւ վարձակալ, տարեկան 40–60 չարեկ ցորեն վճարելով, Զաղչադու Ջաղացքին մէջ գիւղին ալեւոը տղայ մինչեւ իր մահը — 70 տարի: Գրքոյս խմբագրին տատան (մօրը հայրը) էր: Կարճ ու գնալիկ, երկաթի պէս ծերուկ մը: «Կեանքին մէջ հիւանդ չէ եղեր» կ'ըսէր մայրս: Կը յիշեմ զիլ սեւ մօրուքը, որ այլերտունէն ալիր հանած տաեն միայն կը ճերմկէր: Կը յիշեմ վերուկ բաղարջները որ Զաղչադու Ջաղչին պղտիկ թոյրին մէջ կ'նեփէր «քընճ մեղ աղէկ»ներուն տեղը թողած պատալիրէն: 90 տարի ապրեցաւ: Կինը՝ Սլթհան մեծարոս Պողոսենց աղջիկն էր: Զոլար աղջիկը Մերօնենց Պետրոս Վարպետի կինը եղաւ: Գիրգոր քեռիս երկու էշ կը պահէր, եւ Քաղաքի չուկան յարդ, դարի եւ ցորեն տանիլ ծախելով կը դրաղէր:

Երբեմն էշերը վարձու ալ կուտար, Քաղաք Մեղրէ երթալ գալու համար 100 վարդրա առնելով: Գիւղի ճուվալակներուն չատերը նոյն կերպով իրենց ապրուստը կը ճարէին առաւել կամ պակաս չափով: Մխակնի Գրիգոր քեռիս ճարպիկ եւ ձեռներէց լլալով բարեկեցիկ վիճակի մը տիրացաւ: Այս ընտանիքէն այսօր վերապրող չկայ:

79 — ԵՐԵՒԱՆՆԵՆՔ·— *Մչակ ընտանիք մը կովկասէն գաղթած: Ընտանիքէն մնացորդ չկայ: Էշ մը ունէին, եւ յարդ ծախելով, բանուորութեամբ եւ էշը վարձու տալով կ'ապրէին: Տուներնին Հօրբալանց դրկից:*

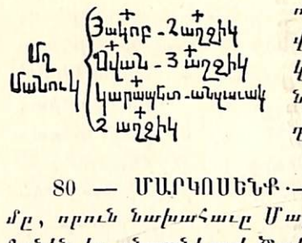

80 — ՄԱՐԿՈՍԵՆՔ·— *Մչակ ընտանիք մը, որուն նախահաւը Մարկոս 1810–15ի չորքանին իր ընտանիքով Ծովքէն գաղթած է, եւ տաեն մը հողագործութեամբ զբաղած: Մարկոս տատայի եւ իր որդւոցը մահէն եաքը կ'աղքատանան: ՄԱՆԱՆ ՊԱՃԻ 13 զաւակներու մայր եղաւ, եւ ի՜նչ մայր···: Աստնցմէ մնացորդ երամ մը ձեռքին վրայ այրիացաւ, եւ*

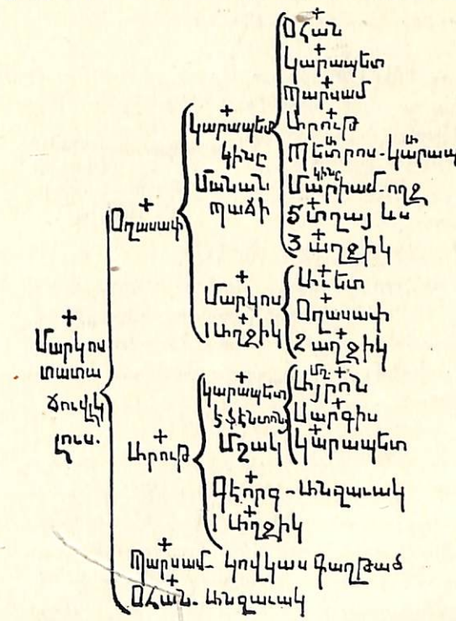

երկա՛ր տարիներ, անձնուէր հերոսի մը պէս անձնուէն, ճեմեկով ու պաչախով, քաղանքի երթալով, հաց եփելով եւ ջայր մանելով մեծցուց զանոնք: Գիւղացին չատ յարգեց այս կորիճ մայրը, եւ ընտանիքին մականուն Մանաճենցի փոխեց: Զերմեռանդ եւ իրական «Հայ քրիստոնէ» մըն էր, մեր Մանան Պաճին(1): Մարկոսի տղան Պարսամ կովկաս գնաց եւ Ձհան՝ Ատանա, եւ աոնք հոն մնացին:

(1) Տես Բարեպատում:

ՊԱՐՍԱՄ Թիֆլիսի մէջ յայողեցաւ։ Տէր Աբիստակէս երբ Թիֆլիս գնաց ժամուն համար դրամ հաւաքելու, հիւրը եղաւ Պարսամի, որ առատաձեռն մասնակցեցաւ հանդանակութեան։ — Արուեցի տգան կարապետ Էֆէնտւոց դուռը մեծցաւ իբրեւ մշակ։ Պապա Իկիտ՝ վայելչազեմ երիտասարդ մը։ Քոռ Համիս, գիշեր մը, Սրաճ Էգլեին մէջ մոլթեց Կարապետը(1)։ Մանան Պաճէի տգան Պետրոս մեծ աղջ է այսօր այս ընտանիքին, եւ Ամերիկայի մէջ, Ռիմպըրճ, Մէս։ կը բնակի իր ընտանիքով։ — Գրքիս պատմուածքներուն առանդապահ աղբիւր մը։ իբրեւ ընդհանուր տեղեկատու, Մանան Պէյրոս չատ օգտակար եղաւ պրքին խմբագրութեան համար։ Պետրոսի տգան կարապետ մեքենագործ է։ Երկուքն ալ Ոստմնասիրացի անդամ, գիւղին չահերուն նուիրուած չինարարներ են։

81։— ԽԱՐԻՊԵՆԵՐ։— *Մշակ ընտանիք մը որոնց վրայ ոեւէ պատմուածք չունինք։ Մըշակութեամբ եւ բանուորութեամբ կ'ապրէին։ Տուներնին Մ. Աստուրենց տան դէմ՝ Ներսէս Սահակենց կարգն էր։ Պատտասարի տգան Դաւիթ, 1929–ին Ամէր. Հայաստան գաղթած, եւ հոն հաստատուած է։ Այժմ Նոր–Մարբերդի մէջ հաշուակալ, եւ հաւատքտնտեսութեան վարչութեան անդամ։*

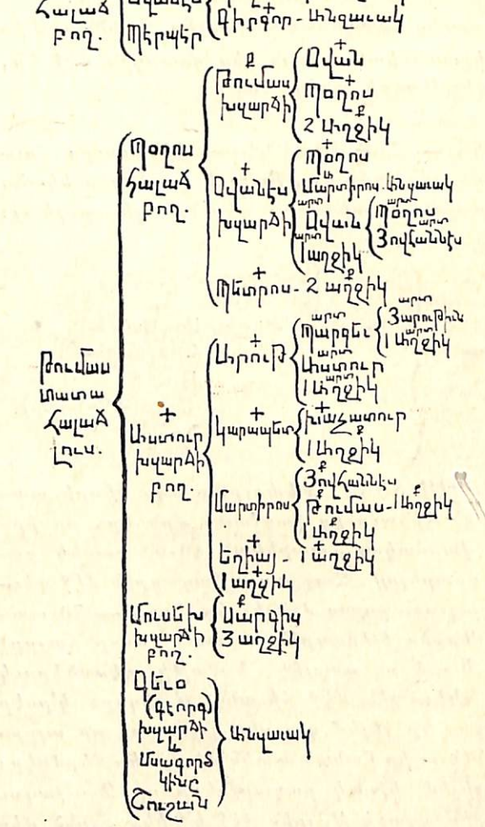

82։— ՀԱԼՃՈՆԵՐ։— *Մշակ արհեստաւորներու տոհմ մը, Բալուկն եկած։ 1890–ի չրջանին արդէն հինգ ընտանիք եղած էին, Ճամպազ Պաղտօ իր Աւազ տգուն հետ եւ Թումաս տատայի չորս տղաքը։ Ճամպազ Պաղտօ եւ Աւազ առաջնակարգ հալածներ էին, բայց Աւազի եղբայրը Օվանէս պէրպէր Այրոնի քով սաթրիչութիւն սորվեցաւ։*

Թումաս տատայի ՊՕՂՈՍ տգան միայն հպաճ եղաւ, միւս երեքն ալ վարպետ խղարճներ եղան։— Գեւօ, սակայն, խման եւ պրօսասկր էր, եւ Նազարենց Այմեակի (տաճիկ) հետ ընկերացած մսավաճառութեամբ զբաղեցաւ։

Հայաճ Օվանէսի տգան ՊՕՂՈՍ (պատկերին մէջ 6), մեծ պատերազմին՝ Փրանսական ճակատը կռուեցաւ եւ նահատակուեցաւ հոն։

ՀԱԼՃՈՆՑ ՄՆԱՑՈՐԴԸՆ

1։— Թումաս (Պօղոսի տգան), 2։— Օվանէս, 3։— Պէյրոս, 4։— Խաչատուր (Աստուրի թոռը), 5։— Օվանէսի կինը Ճուվար, տգաքը՝ 6։— Պօղոս եւ 7։— Մարտիրոս։

(1) Տես Գիւղին Ոճիրները։

Ասոր եղբայրը Արութ 1915–ի տեղահանութեան օրերը, գիւղին մէջ յօշոտեցին Թոփուզմա Թաթօի եւ Եաւանենց Օվանէսի հետ։—

Ճամպազ Պաղտօ եւ Թումաս տատայի տղաքը՝ չատ կանուխէն բողոքական եղան եւ բողոքական մնացին, բացի Գեւօէն (Գեորգ), որ՝ գիւնարբունքի ներշնչումին ենթակայ, հեղ մը կաթոլիկ եղաւ, վերջը վաթթոց կապեց։ բայց մեռնելէն առաջ, մայր եկեղեցւոյ գիրկը դարձաւ եւ հայու թաղումի արժանացաւ։ Ճամպազ Պաղտօենք եւ Հալճոնք գրկից էին։

83։— ՋՕՐԿԱՐՕԵՆԵՐ։— *Ճուվալակ ընտանիք մը, որ Զօրկարօէն կը սկզբնաւորի։ Ուրիշ պատմուածք չունինք իրմէ անդին։*

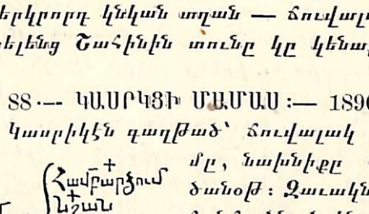

ԿԱՐԱՊԵՏ գօրեղ քարտան եւ ծառան էր, այդ պատճառաւ Զօր կարօ կոչեցին զինքը։ ՏԱՏՕ Ամերիկայէն գարձին, տեղահանութեանց առեն սպաննեցին։—

Տատօի տգան ԿԱՐԱՊԵՏ՝ Մեղրեկ կեդրոնի 1914–ի չրջանաւարտներէն էր, եւ կարմրի գիւղին Լուս. գպրոցի ուսուցիչ եղած է։— Տուներնին Յոճիկ Մ. Մարտուղենց տանը դէմ, նեղ փողոցին վրայ էր։

84։— ՃՆՏՕ ՍԱՓՕ։— *Կուկուենց տոհմէն սերած։ Փախուկի պէս մարդ մըն էր։ Սակաւախօս, անժպիտ եւ խոժոռադէմ. «երեսէն ճանճ մը իյնար հաղար կտոր կ'ըլլար»։ Թուփրմա Մ. Մուրատի Ճուվար աղջկան հետ ամուսնացաւ, բայց կապը երկար չտեւեց։ Ճուվարին անհնար եղաւ այդ մարդուն հետ ապրիլ։ Առաջնորդարանը մերժեց ամուսնալուծութեան հրաման տալ։ «եթէ գիս չաղատէք կը թրքանամ» սպառնաց եւ ամուսնալուծութեան թուղթն առաւ ի վերջոյ։*

Ճնտօ Սապօ երկար տարի մինակ ապրեցաւ, պզտիկ տան մը մէջ, վարի Յոճկանց տանը դիմացը։ Արհեստով խղարճի էր։

85։— ՄՆՈՒՇԵՆԵՐ— Մնուշ Բոյաճեանց — Ջերմօեանց *ալ կը կոչուէին։— Գործաւոր ընտանիք մը, որ սրբեւայրի Մնուշ պահիչն կը սկսի։ Ուրիչ յիշատակութիւն չունինք ասոնց մասին։ Հին ընտանիք մը չէին։ Մանասէլենց* Մնուշ Ջերմօ (կարապետ, Ատեփան. Անպատակ) 4 տղայ Քորօ

տանը կից էր տուներնին։

86։— ՇՆԴԼՑԻ ԱՍՏՈՒԻԵՆԵՐ։— Շնդիլ գիւղէն՝ կանուխէն գիւղը գաղթած ճուվալակ ընտանիք մը։ Կը յիշատակուի միայն Աստուր տգան Նազարէթ. տուներնին Մ. Աստուրենց տանը քով էր։

87։— ԽՈՒՅԼՈՒՅԻ ԵԶԵԿ։— 1890 թուականին Խույլէն գաղթած է։ Պատնա Գասպարի երկրորդ կնկան տգան — ճուվալակ։ Մանասէլենց Շահինին տունը կը կենար։

88։— ԿԱՍԻԿՑԻ ՄԱՄԱՍ։— 1890–ի չրջանին Կասիկէն գաղթած՝ ճուվալակ ընտանիք մը, Մամաս (Հաբրիէլ, Նշան, Յարութիւն, 2 աղջիկ) նախնիքը մեզի անծանօթ։ Զաւակները բարձրանձ ծնած են ամէնքն ալ։— Փերիչանենց կկոցի տունը կը կենային։

89։— ԱԽԱՊԵՆԵՐ։— *Խոխէն եկած մշակ ընտանիք մը։— Այս ընտանիքէն Ոսկեան Թորիկ Մլկոնի աղջիկը Հռոր կին առաւ եւ տան վրայ գնաց, եւ կնկան հետ հոգատարձութիւնը չարաչարեց Թորիկ Մլքոնի մահէն վերջ։* Խոխցի (Ասկիան (Մարտիրոս, աղջիկ), Աւագ, Յոճհաննէս. անպատակ)

90։— ԶՈՒԼՃԻ ՍԱՐԳԻՍԵՆԵՐ։— 1890–ի չրջանին Գեղվանքէն եկած է ՍԱՐԳԻՍ — արհեստաւոր մը, որուն նախնեացը վրայ բան չենք գիտեր։ Զուլճի Սարգիս տգաքը, Յոճհաննէս. անպատակ, Գիրգոր. անպատակ, Մարտիրոս

Թարիճ եւ ըմբոստ, յեղափոխութեան հաւատարմներէն էին գիւղին մէջ։ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ կամաւոր գնաց Կովկաս եւ հոն Հայկական 6–րդ խումբին հետ կռուեցաւ եւ հերոսացաւ (1)։ վարի Թաթօենց տանը քով կը կենային։—

91։— ԽԱՐԱԶՈՐՑԻ ԿԱՐԱՊԵՏԵՆԵՐ։— 95–ի չարպէն առաջ Ամասիացիէն գաղթած։ Տէր Ա–

(1) Տես գիւղին կամաւորները։

բութեիֆ եւ Օնաեեիֆ ալ կը կոչուէին: Մշակ էին:

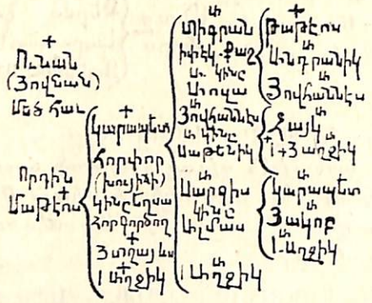

95–ի ջարդին Թալանուեցան, սուսնց կեանքի կորուստի. բայց տեղահանութեանց առեն, 11 հոգիէն ազատեցան Տիգրան, Յովհաննէս, Սարգիս եւ իրենց քոյրը միայն, եղբայրներուն Ամերիկա գացած (1909–1913ին) ըլլալնուն համար: Գիւղէն սկսած, Տիգրան եւ Յովհաննէս եղած են ազատասէնչ հայրենասէրներ եւ յեղափոխութեան ուխտաւորները: Մեծ պատերազմին ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Կովկասի եւ Կիլիկիոյ ճակատներուն մէջ կռուեցաւ(1):

ՏԻԳՐԱՆ Ամերիկեան բանակին միացած ֆրանսական ճակատը կռուեցաւ (2): Յովհաննէս այժմ կը բնակի Նիւ Պրիթէյն, Քըն., եւ գիւղին Ուսումնասիրացի տեղւոյն մասնաճիւղին մէջ՝ վարչութեան ատենապետն է, եւ գործօն դեր ունի:

Գիւղը՝ տուներուն եզօնց տանը նմանն էր:

92.— ԹԱՈՒԼԵՆՔ:— 1890–ի չրջանին գիւղը եկած գործաւոր արհեստաւոր ընտանիք մը:

ԿՈՑՐ ՍԱՐԳԻՍ

չատ խելացի եւ սրամիտ երիտասարդ մըն է. ուսումը առած գիւղին Ազգ. դպրոցին մէջ:

Առաջնակարգ ճայնաւոր տիրացու, անուշ եւ զօրաւոր ճայնով: Գիւղի Ուսումնասիրացի անդամ, եւ անճնուէր հայրենասէր: Տիրացու Սարգիս 1915–ի տեղահանութեանց ժամանակն անցած, իբրեւ կենդանի վկայ, չատ վատերան եւ ճշդրիտ տպրիւր մը եղաւ այն օրերու պատահածքներուն՝ գրքիս համար: Տամուրճի Խաչերի տունը կը կենայր:

93.— ՍԻՍԻ ՆՈՆՕ (1):— Տոհմ, ընտանիք մտացուած: Վերապրող միայն ինք: Անվնաս խենթուկ մեծար մըն էր: Յակոբի մահուան

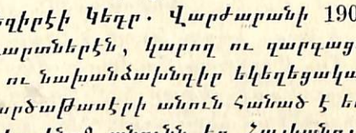

վրայ խենթեցաւ: Յոճիկ Մարտիկենց հետ տպրեցաւ եւ հոն մեռաւ, 100 տարեկան հասակին մէջ:

94.— ՄՈՎՍԷՍԵՆՑ ՆԻԿՈՂՈՍ:— 1890-ի տեւողներ Խարաչորէն եկած են — գործաւոր ընտանիք մը, որուն վրայ ուրիշ որեւէ տեղեկութիւն չունինք:— Տալտապան Սահակենց տունը կը կենայր, Կարօ Աղամենց դրկից:

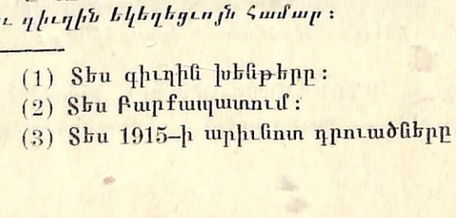

95.— ՏԷՐ ԲԱՌՆԱԲԱՍ — աւազանի անունը Աստուր Գասպարեան — Շնդիւղի Գասպարի տղան:

Մեղրէկի կեդր. Վարժարանի 1901–ի ընթացարտնէրէն, կարող ու զարգացած, ժրաջան ու նախանձախնդիր եկեղեցական, բայց ժլատ արծաթասէրի անուն հանած է եղեր (2):

Երէց կնոջ անունն էր Հայկանոյշ: Բարեջանճի քահանան և վերջին երէցկինը...: Տէր-ակր եւ երէցկին գիւղին հետ միասին նահատակուեցան, 1915–ի տեղահանութեանց արիւնի օրերուն մէջ (3): Եկեղեցւոյ քովի ժամատունը կը բնակէին: 1906–ին քահանայ օծուեցաւ գիւղին եկեղեցւոյն համար:

(1–2) Տես գիւղին կամաւորները:

Գ.— ԲԱՐՋԱՆՃԻ ՄՆԱՑՈՐԴ ՆԵՐԿԱՅ ՍԵՐՈՒՆԴԸ ՊԱՏԿԵՐՈՒԱԾ

Բարջանճի ներկայ մնացորդներուն ղէմքերը գրքիս և ապագայ սերունդին համար արժէքաւոր նկատելով, ջանադիր եղանք խմբապատկերները հաւաքել Քալիֆորնիայէն, Քեմպրիճէն, Նիւ Պրիթընէն, Մեսիսընէն, Հուայթհնովիլէն, Հալէպէն, Պէյրութէն, Մարսիլիայէն, Վալանսէն, Լիոնէն, եւ այն տեղերէն ուր բարջանճցիներ կային: Մեզի հասած հատագայ խմբանկարներուն մէջ են մեր գիւղացիներէն բոլոր անոնք որ գրքին պահանջին ընդառաջ գալով խմբանկարներուն մասնակցած են — ընդամէնը 500 հոգի:

Ներկայիս ողջ եղող բարջանճցի սերունդին ընդհանուր թիւը 1500 կը հաշուուի: Բայց ամէնքը չհաւաքուեցին մեր խնդրանքը: Մեղքը բացականներուն իրենց վիզը:

ՓԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ԲԱՐՋԱՆՃՑԻՆԵՐԸ

1.— Վաչար Հոտոեան, 2.— մանչ Անիա կարապետեանի, 3.— Պապի Գաբրիէլեան, 4.— Հայկ Խոճիկեան, 6.— Նաչատուր Միսաքեան, 7.— Յարութիւն Սահակեան, 8.— Բաֆֆի Պէրպէրեան, 9.— Աւագ Պէրպէրեան, 10.— Նշան Թորիկեան, 11.— Յովհաննէս Խոճիկեան, 12.— Յարութիւն Յ. Խոճիկեան, 13.— Վահան Աբգարեան, 14.— Արա Պէրպէրեան, 15.— Անդրանիկ Թորիկեան, 16.— Յովհաննէս Պ. Կարապետեան, 17.— Մարտիրոս Մ. Թորիկեան, 18.— Յակոբ Սրապեան, 19.— Աստուր Աբգարեան, 20.— Վարդան Աբգարեան, 21.— Մարիամ Մանասէլեան, 22.— Եղիսաբէթ Մանասէլեան, 23.— Հելեն, 24.— Լենըրտ Գաբրիէլեան, 25.— Մարիամ Գաբրիէլեան, 26.— Ատրինէ, 27.— Լիւնօր, 28.— Անահիտ Կուկուեանցներ, 29 Զապէլ, 30.— Եսթեր Գաբրիէլեաններ, 31.— Միսաքեանի մանչը, 32.— Ահարոն Նաճարեան,

(Շար. տես էջ 100)

(Շարունակուած էջ 99–էն)

33·— Տօնապետ Գասպարեան, 34·— Աստուր Միսաճեան, 35·— Պաղտասար Միսաճեան, 36·— Թաթիրոս Բալուցեան, 37·— Մարտիրոս Հալաճեան, 38·— Մելիոն Կուկուեան, 39·— Գաբրիէլ Գաբրիէլեան, 40·— Յակոբ, Կ· Տոճիկեան, 41·— Աստուր Աւագեան, 42·— Սահակ Սահակեան, 43·— Կարապետ Մարտիրոսեան, 44·— Գրիգոր Պետոեան, 45·— Սերոբ Սրապեան, 46·— Մանուկ Թորիկեան, 47·— Արամ Պետոեան(1), 48·— Կարապետ Արիստագէսեան(2), 49·— Պետրոս Բալուցեան, 50·— Արմենակ Պօղոսեան(3), 51·— Խաչատուր Հերոեան, 52·— Յակոբ Միսաճեան, 53·— Վազար Օհանեան, 54·— Ադամ Պետոեան, 55·— Կարապետ Միսաճեան, 56·— Գէորգ Միսաճեան, 57·— Յարութիւն Մ· Տոճիկեան(4), 58·— Մանուկ Բալուցեան, 59·— Խաչատուր Բալուցեան, 60·— Յովսէփ Գաբրիէլեան, 61·— Սողոմոն Կուկուեան(5), 62·— Յակոբ Գաբրիէլեան, 63·— Յակոբ Յ· Տոճիկեան(6), 64·— Յարութիւն Ա· Պէրպէրեան(7), 65·— Թաթիրոս Արզարեան, 66 Մարտիկ Տոճիկեան, 67·— Յակոբ Հոտոեան:

---

(1) Պատմուածքը գրի առնող մը
(2) Տեղեկատու մը
(3) Աւանդապահ տեղեկատու մը
(4) Աւանդապահ մը
(5) Պատմուածքը գրի առնող մը
(6) Տեղեկատու եւ պատմուածք գրող մը
(7) Տեղեկատու եւ պատմուածք գրող մը:

ՔԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅ ԲԱՐԶԱՆՃՅԻՆԵՐԸ

(Նկարը յաջորդ երեսին վրայ)

68·— Աննա Պալիկեան, 69·— Եւա Միսաճեան, 70·— Եւա Մանասէլեան, 71·— Ալմաս Յ· Պէրպէրեան, 72·— Թուրվանտա Մ· Թորիկեան, 73·— Աննա Հ· Կարապետեան, 74·— Վերոն Կարապետեան, 75·— Վարդեր Գ· Գաբրիէլեան, 76·— Ալթուն Կ· Սրապեան, 77·— Աբրահիմ Յ· Միսաճեան, 78·— Զոհրա Պ· Տոճիկեան, 79·— Տիկ· Յովհ· Բալուցեան, 80·— Աղաւնի Հալաճեան, 81·— Վարդեր Թորիկեան, 82·— Մարիամ Միսաճեան, 83·— Եղսա Աբգարեան, 84·— Տիկին Խ· Բալուցեան, 85·— Մարիամ Բալուցեան, 86·— Մարիամ Պօղոսեան, 87·— Ալմաս Գ· եւ 88·— Երանուհի Թ· Աբգարեաններ, 89·— Մարիամ Աւագեան, 90·— Տիկին Պ· Միսաճեան, 91·— Մարիամ Կ· Թորիկեան, 92·— Մարթա Պետոեան, 93·— Եղսա Յ· Տոճիկեան, 94·— Խանըմ Ս· Պետոեան, 95·— Ալթուն Թորիկեան, 96·— Շահիստան Մուրատեան, 97·— Նուրիկան, 98·— Հնազանդ Պ· Բալուցեան, 99·— Նոնիկ Տէր Թորոսեան, 100·— Բոզի Հոտոեան

(Շար· տես էջ 101)

101· Լուիզ Գաբրիէլեան, 102·— Օր· Մ· Հալաճեան, 103·— Զապէլ եւ 104·— Բոզի Աբգարեաններ, 105·— Լուսիկ Պօղոսեան, 106 Մարիամ Յ· Պէրպէրեան, 107·— Եղիսաբէթ Գաբրիէլեան, 108·— Տիկին Յ· Կարապետեան, 109·— Տիկին Գ· Պետոեան, 110·— Տիկին Յ· Սրբապեան, 111·— Ագնիւ Գաբրիէլեան, 112·— Պատասխան Սրապեան, 113·— Պատասխան եւ 114·— Տիկին Կ· Միսաճեաններ, 115·— Թամար եւ 116·— Ներկիզ Աբգարեաններ, 117·— Արշալոյս Պ· Տոճիկեան, 118·— Իւղաբեր Տէր Արիստակէսեան, 119·— Պայծառ Յ· եւ 120·— Հրանոյշ Պ· Տոճիկեաններ, 121 Մարիամ Հոտոեան, 122·— Լիլի Պէրպէրեան, 123·— Սիրուն Միսաճեան, 124·— Աննա Գաբրիէլեան, 125·— Հայկուհի Պետոեան:

ՔԵՄՊՐԻՃԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ԲԱՐՋԱՆՃԱՅԻՆԵՐԸ

1·— Մղ· Պետրոս Կ· Կարօեան, 2·— Գրիգոր Նահապետեան, 3·— Պետրոս Մարկոսեան (Մանաւ Պեյրոս), 4·— Մարտիրոս Կելենեան, 5·— Էլմաս եւ 6·— Գրիգոր Մ· Կելենեաններ·— 7·— Կարապետ Պ· Կարօեան, 8·— Ալթուն Ե· Հոտօեան, 9·— Եղիա Ա· Հոտօեան, 10·— Նուարդ Գ· Կարօեան, 11·— Տր· Գասպար Մ· Կարօեան, 12·— Անահիտ եւ 13·— Աստղիկ Տր· Կարօեաններ, 14·— Թեհի Մարգար եւ 15·— Վարդուհի Մարտիրոս եւ 16·— Ադաւնի Պօղոս եւ 17·— Պօղոս Մ· Կարօեաններ, 18·— Յարութիւն Յ· Ասլումեան, 19·— Սողոմոն Պ· Կելենեան, 20·— Ալթուն Յակոբ Պօյաճեան, 21·— Մարգրիտ եւ 22·— Հելէն Յ· Պօյաճեաններ, 23·— Խաչատուր Պ· Կելենեան, 24·— Կարապետ եւ 25·— Վարդանոյշ Կ· Հոտօեաններ, 26·— Մուսխ եւ 27·— Կարապետ Ն· Մուսխեխեաններ (Փերիշան), 28·— Յարութիւն Պ· եւ 29·— փոքրիկն Պ· Քիւրեղեաններ (Թեքէ Սահակենց), 30·— Ադաւնի Հոտօեան, 31·— Արփինէ Մ· եւ 32·— Գէորգ Մ· Կարօեաններ, 33·— Լեւոն Վ· եւ 34·— Գէորգ Վ· եւ 35·— Գոհարիկ Վ· Նահապետեաններ, (ջաղջպան Նաւօի թոռները), 36·— Մերիըմ Բեն· եւ 37·— Բենիամին Կ· Քիւրեղեաններ, 38·— Էլմաս Մուս· եւ 39·— Մուսխ Պ· եւ 40·— Մուսխ Մ· Կելենեաններ, 41·— Ասատուր Գէորգեան, 42·— Կինը Թագուհի (Փերիշաննէց), 43·— Տիգրանուհի Կ· Եաւենեան, 44·— Կարապետ, Ալոք Եաւենեան, 45·— աղջիկը Մերիամ, 46·— Հրանդ Յ· Ծերօեան, 47·— Արշալոյս՝ Պճօ Կարօի խորթ աղջիկ, 48·— Մարի Հոտօեան՝ Պճօ Կարօի կին, 49·— Խաչխաթուն Գ· Նահապետեան, 50·— Արշալոյս Ն· Մուսխեխեան, 51·— Ադաւնի Պ· Քիլարճեան, 52·— Մարիամ Մ· Կարօեան (Մարգարի կին), 53·— Ագապի Մ· Կարօեան (Մարտիրոսի կին), 54·— Հայկուհի Ս· Թորիկեան (Թորիկ Սարգիսի կին), 55·— Տիրուհի Վ· Նահապետեան (Վարդանի կին), 56·— Շնորհիկ Մ· Կելենեան (Մուսխի կին), 57·— Պօղոս Մ· Մղ· Սահակեան, 58·— Կարապետ (Պճօ Կարօի Էրորդին), 59·— Կարապետ (Պճօ Կարօ) Յ· Հոտօեան եւ 60·— տղան Յովհաննէս (Ուսի· անդամ 6 տարեկան հասակէն), 61·— Նահապետ Մուսխեխեան (Փերիշաննց), 62·— Պարգեւ Մ· Քիլարճեան (Թեքէ Սահակենց), 63·— Թադէոս Մ· եւ 64·— Մարտիրոս Մ· Կարօեաններ, 65·— Սարգիս Գ· Թորիկեան, 66·— Մարգար Մ· Կարօեան, 67·— Վարդան Նահապետեան, 68·— Կարապետ Պ· Մարկոսեան, 69·— Խաչատուր Վ· Քիլարճեան, 70·— Պօղոս Գ· Նահապետեան, 71·— Մէյրի Գ· Կելենեան, 72·— Եղիազար Յ· Կելենեան, 73·— Կինը Մէյրի Ե· Կելենեան, 74·— Միսաք Ե· Միսաքեան, 75·— Շապուհ Քափալեան (ոչ գիւղացի), 76·— Յակոբ Թորիկեան, 77·— Բոզի Հ· Եւ 78·— Նուարդ Հ· Ծերօեան, 79·— Ալիս Ա· Թորիկեան, եւ 80·— Ճօրճի Ա· Թորիկեան. 81·— Սարգիս Ա· Թորիկեան, 82·— Սուլթան Ա· Փերիշեան կարապետեան, 83·— Վարդիկ Յ· Կելենեան (Կելեն Աբուրի կինը). 84·

(Շար· տես էջ 103)

Ծան· 1 — Աւանդապահ. 3 — Աւանդապահ տեղեկատու 11, 76 եւ 88 Տեղեկագրողներ: 20·— Ակաճատես պատմիչ: 23 եւ 69·— Տեղեկութիւն հաւաքողներ: 41 — Տեղեկատու: 84 — Տեղեկագիրներու տեղեկատու:

ՔԻՄՊՐԻՃԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅԻՑ ԲԱՐՋԱՆՃԱՅԻՆԵՐԸ (Շար· նախորդ էջէն)

— Հայկանուշ Հ· Ծերօեան (Հրանդի կինը) եւ 85·— Պերճ (Հ·ի տղան), 86·— Արուսեակ Մ· Կելենեան, 87·— Ֆլոր Ս· Միճասեան (Սարգիսի կին) 88·— Սարգիս Պ· Միճասեան, 89 Գ· Թորիկեան, 90·— Շուշան Փայթոնեան եւ 91·— Անահիտ Փայթոնեան, 92·— Մանուկ եւսանեան եւ 93·— կինը Փարիզ, 94·— Պօղոս Յ· Կարօեան, 95·— Տիկին Խոճիկեան, 96·— Վառօ Պաճի, 97·— Կարապետ Գինոսեան եւ 98·— Կարապետի կինը, 99·— Պետրոս Ս· Ձիւճիմեան, 100·— Թաւրիզ Կարօեան, 101· — Թաքիրոս Թեփուրմեան (Մղ· Մուրատի թոռ· մեռած), 102·— Պետրոս Թապուքալեան (Կարապետին տղան)։

ՆԻՒ ՊՐԻՒՐՆԻ ԲԱՐՋԱՆՃԱՅԻՆԵՐԸ

1·— Յովհաննէս Կարապետեան, 2·— կինը Սաթենիկ, 3·— տղան Հայկ, 4·— աղջիկը՝ Հայաստան եւ 5·— եղիսաբէթ, 6·— Յովնաթան Յ· Գրիգորեան, 7·— կինը եղիսաբէթ, 8·— տղան Յովհաննէս (Փարսեխեճ), 9·— Ստեփան Փարսեխ Գրիգորեան, 10·— կինը Եւա, 11·— աղջիկը Ազատուհի եւ 12·— Հռուիար եւ 13·— Սառա, 14·— Մարտիրոս Կ· Թաթօեան, 15·— կինը Մարիամ, 16·— տղան Ղազար եւ 17·— Գրիգոր եւ 18·— Հրանդ եւ 19·— աղջիկը Բոզի — Վերի Թաթօեճի, 20·— Սահակ Մաթէոսեան, 21·— կինը Եւա, տղան Թադէոս, 23·— աղջիկը Մարիամ, Խանչալոճի, 24·— Մանուկ Թեփուրմա կիրակոսեան 25·— Մանուկ Գրիգորեան։

ՄԵՏԻՍԸՆ, ՄԷՅՆԻ ԲԱՐՋԱՆՃԱՅԻՆԵՐԸ

1·— Կարապետ Ակոբ Խոճիկեան (վարի), 2·— կինը Հռոփսիմէ, 3·— տղան Գասպար, 4·— Գասպարի կինը Հայկանուշ, 5·— տղաքը՝ Երեմիա եւ 6·— Յակոբ, աղջիկները՝ 7·— Թագուհի եւ 8·— Եւա եւ 9·— Մարգարիտ, եւ 10·— Շուշանիկ՝ Կարապետին աղջիկը՝ 11·— Մարիամ եւ 12·— Էլմաս, 13·— Էլմասի աղջիկը Նազլի, 14·— Ասատուր Խ· Խոճիկեան (վարի), 15· — կինը՝ Արամի, տղաքը՝ 16·— Արմենակ եւ 17·— Արտաշէս եւ 18·— Յարութիւն եւ աղջիկը՝ 19·— Լուսիա։ Երկու չբուագրուածներ՝ զոհանէ եւ թոռ։ 20·— Միլոռն Յակոբեան (Կելենենէ), 21· — կինը Մարիամ, 22·— Տղան Պերճ, 23·— Աղջիկը Հեղինէ, 24·— Տիգրան Կարապետեան, 25·— կինը Բոզի, տղաքը՝ 26·— Անդրանիկ եւ 27·— Յովհաննէս։

1.— Հաչատուր Մելիոնեան, 2.— Համբարձում Մկ. Սահակեան, 3.— Կիրակոս Մանասկեան, 4.— Յարութիւն Գեղեցիկ, 5.— Հաչատուր Ոսկանեան, 6.— Կարապետ եւ 7.— Վ.Քէճ եւ 8.— Ոզասիա Խաչանեան, 9.— Յովհաննէս Մկ. Սահակեան, 10.— Սիրուն Սահակեան, 11.— Ագնիւ Հասօեան, 12.— Եղիա Միքայէեան, 13.— Աննա Տէրեանեան, 14.— Ձուխար եւ 15.— Ագնէս Մարկոսեան, 16.— Եղիա Թեհլարեանեան, 17.— Մինասեան, 18.— Համբարձում Գեղամ Մելիոնեան, 20.— Գրիգոր Գոլանեան, 21.— Ծօդիա Պալիկեան, 22.— Օհան Հասատուր եւ 24.— Մանկիկ Միքօհանեան, 26.— Հաչատուր Մրտնի Ասատրեան, 27.— Աննա Եաւաճեան, 28.— Ագնէս Տէրեանեան, 29.— Սառա Միքօեան, 30.— Սուրբան Մկ. Ասատրեան, 31.— Գանար Եղիազարեան, 32.— Շահնամա Ոսկանեան, 33.— Մարգրիտա Աւետեան, 34.— Գրիգոր Գրիգորեան, 35.— Ագուանիկ Զարիֆեան, 36.— հաչխարհում Թեհլարեանեան, 37.— հարդան եւ 38.— Գեղամ Տեհլիկեանեան:

(Շար. տես էջ 105)

ՄԱՐՍԻԼԻԱՅԻ (ՖՐԱՆՍ.) ԲԱՐԶԱՆՃԱՅԻՆԵՐԸ

(Շարունակուած նախորդ էջէն)

39.— Մարի եւ 40.— Գեղուզ Պոյաճեանցներ, 41.— Հայկանուշ Պալիկեան, 42.— Արմենուհի եւ 43.—աճորդ եւ 44.— Յովհաննէս Հալաճեաններ, 45.— Պարգեւ եւ 46.— Վարուժան Միլօեաններ, 47.— Մարիամ Մելիոնեան, 48.— Սուլթան Եղիազարեան, 49.— Վարդուհի եւ 50.— Մարիամ եւ 51.— Յովհաննէս Մովսէսեաններ, 52.— Եղսա Ատանալեան, 53.— Անժել Եաւաճեան, 54.— Աւետիս եւ 55.— Պօղոս եւ 56.— Մանուկ եւ 57.— անորոշ եւ 58.— Հռիփսիմէ Աւետսեաններ, 59.— Թուրան եւ 60.— Վահրամ եւ 61.— Յարութիւն Մովսէսեաններ, 67.— Կարապետ Եղիազարեան, 63.— Եղիա Եղիազարեան, 64.— Մարիամ Պալիկեան, 65.— Պօղոս Կօշկարմաճոեան, 66.— Ովսաննա Պէճինէեան, 67.— Արշակ Գաբրիէլեան, 68.— Օժինի Պէճինէեան, 69.— Մինածան Գաբրիէլեան, 70.— Մարիցա Պէճինէեան, 71.— Յովհաննէս Կ. Պետրոսեան, 72 անորոշ 73.— Սարգիս Մելիոն Մաճասէլեան, 74.— Կիրակոս Գրիգոր Քիլարճեան:

ԼԻՕՆԻ ԲԱՐԶԱՆՃԱՅԻՆԵՐԸ

1.— Մարտիրոս Աւագեան, 2.— կինը, 3.— եւ 4.— մանչերը, 5.— հոյրը, 6.— Յարութիւն Թաթօեան, 7.— կինը, 8.— մանչը, 9.— Կիրակոս Խ. Թաթօեան(1), 10.— կինը, 11.— Տգան, 12.— Մարիամ Խ. Տեմուրճեան(2) (Տեմուրճի խաչերի կին), 13.— ոգան Նշան, 14.— Պետրոս Խոճիկեան, 15.— կինը, 16.— Սահակ Քիլարճեան, 17.— հոյրը Հայկանուշ, 18.— Ս.ին զաւակը, 19.— Ս.ին կինը, 20.— Տիկին Մարիամ Մինասեան, 21.— Տգան Լեւոն, 22.— աղջիկը Լիա, 23.— Ալէքսան Միսաճեան, 24.— Արշակ Գաբրիէլեան, 25.— Տիկ. Սոխա Տեմուրճեան, 26.— Տիկին Հայկանուշ Կելեճեան:

Ծան.— 9— Աւանդապան, 12 — Ակաճատես պատմիչ մը:

ՎԱՀԱՆՍԻ ԲԱԱՐԶԱՆՃՑԻՆԵՐԸ

1·— Մանուկ կարապետեան (Մուշեճեմ), 2·— կինը, 3·— Աղջիկը, 4·— Տղան, 5·— Մովսէս կարապետեան (Մուշեճեց), 6·— կինը, 7 եւ 8·— Իր տղաքը, 9·— Հայկազ Սիմոնեան, 10·— կինը, 11 եւ 12·— Տղաքը, 13·— Աղջիկը, 14·— Զաւակը, 15·— Տիկին Հայկանուշ Խոճիկեան, 16·— Հարսն (Պետրոս Խոճիկեանի կին):

ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԲԱՐԶԱՆՃՑԻՆԵՐԸ

1·— Մարտիրոս Ասլեան, 2·— Եպիսկոպոս Սամուէլ, 3·— Եղսա Մովսէսեան, 4·— Սառա Յ. Կելեճեան, 5·— աղջիկը Մարիամ, 6·— Սուլթան Կոշկարմաճոեան, աղջիկը՝ 7·— Վերգին եւ 8·— Հարդուն, 9·— Եղսա Պետոեան, 10·— Ալթուն Ուստա Օվանէսեան, 11·— Յովհաննէս Գեւօ Գիւրգուրեան, 12·— Թաւվիզ Եղոեան, 13·— Վարդեր Արեւիկեան, 14·— Աղջիկը Շուշան:

ՀԱԼԻՊԻ ԲԱՐԶԱՆՃՑԻՆԵՐԸ

1·— Աննա Հալաճեան, 2·— Օր· Աննա Հալաճեան, 3·— Զարդար Ադամեան, 4·— Աննա Պետոեան, 5·— Կոյր Սարգիս Մինասեան(1), 6·— Աստուր Հալաճեան, 7·— Օր·— Սառա Տէր Թորոսեան, 8·— Մարիամ եւ 9·— Պօղոս Պետոեաններ, 10·— Սառա Հալաճեան, 11·— Հայկանուշ Տէր Թորոսեան, 12·— Ագապի Պոյաճեան, 13·— Հաւաս Մանուկեան, 14·— Մարտիրոս Խմբլեան, 15·— Ալթուն Պետոեան, 16·— Վրէժուհի Մ·, 17·— Մանուկ Մ· եւ 18·— Համեստուհի (Մարտիրոս Խ·ի կին) Խմբլեաններ, 19·— Թորոս Տէր Թորոսեան 20·— Զայրը:

Ծան·— (1) Կոյր Սարգիս 1915–ի գլխաւոր պատմիչն է:—

ՀՈՒԱՅԹԻՆՎԻԼԻ ԲԱՐԶԱՆՃՑԻՆԵՐԸ

8·— Յովհաննէս Մկրտիչեան, 9·— կինը Ալթուն, 10·— աղջիկը Արշալոյս, 11·— Մղ· Մարկոս Տէր Թորոսեան, 12·— կինը Եղսա, 13, 14 եւ 15·— Մէրի, Աստղիկ եւ Լուսիա Թորոսեաններ:

16·— Մղ· Եղիազար Միսաճեան 17·— կինը Շուշան
18·— Աղջիկը Եղսա, 19·— Փոքրիկը Միսաք
20·— Խաչատուր Եավաճեան
21·— Սարգիս Յ· Թորիկեան, 22·— Գասպար Ապուճեան

23.— Հոտօ Աստուր, 24.— Եղիա Հոտօեան, 25.— Կինը Ալթուն եւ երկու փոքրիկներ:

ՊԱՏ. ՅԱԿՈԲ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

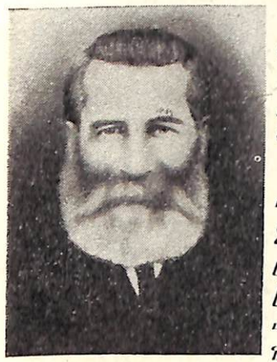

Ինիկ Բարջանճլի, ծնած նոյն գիւղին մէջ 1843 թուականին եւ մեռած 1898–ին ի Կ. Պոլիս:

Իր կրթութիւնն ա–ռած է գիւղական մի–ջավայրին մէջ, պարզ ընթերցանութիւն մը եւ թուական պարզ գի–տելիք: Սակայն ինք–նաշխատութեամբ կը յառաջդիմէ, եւ ամէն բիւրեան մխիթնարաց հետ չարունակ չփման գալով ծանօթ եւ յար–գըւած դէմք մը կը դառնայ ո՛չ միայն Խար–բերդի չրջաններուն մէջ այլ նաեւ Մուշի եւ Պիթլիսի մէջ ուր գացած է ան եւ երկար տա–րիներ տպրած հոն իբրեւ աւետարանի պաշ–տօնեայ: Երկրագործ ժողովուրդին օգտակար ծառայութիւններ ուսած է հոգային կարգ մը նորութիւններ սորվեցնելով անոնց: Մուշի եւ Պիթլիսի չրջաններուն մէջ ունեցած է բազ–մաթիւ ընտանիք: Վայելած է հայ երկրա–գործ հասարակութեան եւ մխիթնարութեան յարգանքն ու համակրանքը: Անոզոք հիւան–դութեան մը հետեւանքով Պոլիս գացած է դարմանուելու յոյսով սակայն հոն գտած է իր յաւիտենական հանգիստը:

Մեր յուշակարգած 96 տոհմերը գիւղին 200 ընտանիքները կը ներկայացնեն: Կոյր Սարգիս Մինասեանի տեղեկագրութեան հա–մեմատ, գիւղը մնացեր էին 179 ընտանիք — 784 հոգի: Տեղահանութեանց չրջանին (1915–1920), աւտնցմէ 515–ը նահատակուեցան, 20–25–ի չափ տաժանքէ, հիւանդութենէ մեռան, 14 մը մնացին գիւղը թուրքերուն դռները — բոնի թրքացուած կիներ, աղախին, ծառայ: 230 հոգիի մնացորդ մը քչուեցան..., փախան .... դուրս...., ափիւնքը: Քորփուի մէջ (Յունաստան) ունինք 2 ընտանիք, Պոլսոյ մէջ 2, Իտալիոյ մէջ 1, Մեքսիկոյի մէջ 2, եւ Քու–պայի մէջ 1: Աւտնք իրենց խմբանկարները չղրկեցին մեզի:

1937, Դեկտ.ին, ուղղակի գիւղէն մեզի հասած նամակէն քաղելով հոս կ'արձանագը–րենք գիւղին մէջի հայ մնացորդին անուանա–ցանկը:—

Աբեթ (Յարեթ Թորիկեան (Մեծն Թորիկ), Թուրվանտայ (Փուտփուլ), Պոյատնոց հարսը, Եսթեր — ձիմճիմ Կիրակոսի կինն, Մարթա — Ամլենց հարսը, Մարիամ — Թաթօ Եղպարի կինն, Ալթուն — Թաթօեան, Հայաստան — Հալաճ Աստուրի հարս, Սիրուն— Հայաստա–նի աղջիկը, Մաքրուհ —Թոխուրմայենց աղջիկ, Մարիամ Աբգարեան (Եթմիշխիի աղջիկ), Ալթուն — Միսաք Աչօի թոռը, Մարգրիտ — Յարիպ Պօղոսի քոյրը, Մարիամ — Մգ. Սա–հակենց հարսը, Աննա Թաթօ Եղպարին ազ–ջիկը:

Դ.— ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱԶՄ:— Գիւղին ըն–տանիքները, 1890–ի չրջանին եւ առաջ բազ–մանդամ էին. բեհչպերները 10–էն 70, ճուա–լակները 5–էն մինչեւ 10 գլուխ fուիլաք կը համրուէին: Եղբայրներ, քոյրեր, եղբօրորդի–ներ, իրենց կիներով եւ զաւակներով՝ պապե–րուն հետ միասին կ'ապրէին, նոյն ընդարձակ յարկին տակ, եւ կը կառավարուէին հին նա–հապետական դրութեամբ: Ընտանիքի ամէ–նէն տարեցը — նահապետը — տանը ռայիսն (մեծաւորը) էր, եւ անոր կինը տանը մեծ տան–տիկինը: Ընտանիքի բոլոր անդամները՝ արի–մարդ թէ կնիկ, մանր ու խոշոր, իրենց յատ–կացուած գործերը ունէին: Ռայիսն ամէնուն համար, եւ տանտիկին՝ հարս աղջիկներու հա–մար վերին եւ վերջին հեղինակութիւնն էին:

Ընտանեկան ներքին վէճերու եւ անհա–մաձայնութիւններու մէջ անոնց յորդորն ու վճիռը պատգամ էին: Առուծախի, ելեւմուտի բոլոր գործառնութիւնները Ռայիսի ձեռամբ կը փոխանցուէին. սեփական կալուածքը իր անուան կ'արձանագրուէին. համայնքային եւ քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ Ռա–յիսն էր ընտանիքը ներկայացնողը. ընտանիքի բոլոր անդամներու պիտոյքը դուրգուրանքով եւ անխտրաբար հայթայթող խղճմտաւոր անտեսներն էին Ռայիս եւ տանտիկին: Բա–ցարձակ հնազանդութիւն, կրօնական երկիւ–ղած յարգանք եւ պաշտանք Ռայիս–տատին եւ տանտիկին–մեծարի հանդէպ, կատարեալ կարգապահութիւն — ընտանեկան այս առաքի–նութիւններու երբորդութիւնն — եղաւ ընտա–նութիւններու երջորդութիւնն ու ուժը: Ռայի–նիքը իրարու շաղկապող ներքին ուժը: Ռայի–սին երէց որդին ու կինը — մեծ հարսը — Ռա–յիսին եւ մեծարին կ'օգնէին եւ կը փոխանոր–դէին, ըստ հարկին: Եւ, երբ Ռայիս եւ մեծար ա՛լ ձեռքէ ոտքէ լինային, որդին իր կնոջ հետ տան առաջը կ'անցնէր. բայց հայր ու մայր կը պահուէին պատուոյ պատուանդանին վրայ, մի՛չտ: Այսուհանդերձ, մեծ ընտանիքներ ու–նէին իրենց տարեկան խորհրդակցական ժո–ղովները, որուն մէջ Ռայիսը իր անհետաքրքիր տարեկան հաշիւը կուտար տանը չափահաս արիմարդոց, կարծիքներ կը փոխանակուէին, դիտողութիւններ, թելադրանքներ, երբեմն քննադատութիւններ ու գանգատներ կը լըս–ուէին ու կը յարգարուէին, եւ իրենց տարեան գործառնութիւնները կը ծրագրուէին:

Յիրաւի՛, ճշմարիտ ռամկավարութեան բնատիպ կօրիղն էր հայ ընտանիքը, իր եկե–ղեցիին պէս:

Ե.— ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱՐԿԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ ա.— Հայ համայնքին մէջ դաստ–կարգ չկար: Սկիզբէն, ընտանիքները, դեռ չճիւղաւորուած՝ մեծամասնութեամբ հողա–գործ էին: 1890ական թուականներուն 22 մեծ ու պզտիկ աղբատ ընտանիքներ կային, մնա–ցածները ճուվալակ գործաւոր–արհեստաւոր, առեւտրական, բանւոր–մշակ: Աւտնք ամէնքն ալ վաստկաւոր աշխատողներ էին:Իրենց ճակատի քրտինքովը ապրող: Մշակ–բէնչպէրներն էին, Մեծ Թորկանք, Հոտօենք, Մանասկենք, Վերի Խոճկանք, Վարի Խոճկանք, Ապտնայենք, Վե–րի Թորկանք, Եաւանենք, Մղտեսի Սահա–կենք, Վարի Թաթօենք, Խոճիկ Մղտեսի Մար–սուպենք, Թաթօ Ղազարենք, Արեւիկենք, Քու–չուկ Օվանենք, Մղտեսի Աստուրենք, Կարօ Մղտեսի Նիկօենք, Կարօ Գեւօենք, Ադամենք, Սրապենք, Պրսօենք, Կարօ Մարգարենք եւ Թո–րիկ Մլզօենք: Մեծ Թորկանք, ամէնէն բազ–մանդամ ու համբաւ — 70–80 գլուխ, եւ Թո–րիկ Մըզօ, որ՝ կնոջն ու երեք զաւակներուն հետ կառչեցաւ իր պապերէն ժառանգած հո–ղին, ջրին՝ եւ մնաց ու մեռաւ բեհչպեր, ամէ–նէն սակաւաթիւը:

բ.— Բեհչպերները իրենց սեփական եւ աղալըղ հողերը արդիւնաբերելով կը զբաղէին մարով ճագով(1): Տունը՝ ուր կը բնակէին, հողագործութեան վերաբերեալ բոլոր գործիք–ները, եզ ու զոմէշ իրենց սեփականութիւնն էին: Համբաւ բենչպերը կը վարձեր 1–2 մշակ, տարեկան fեսիմով մը կը վարձէր քանքարուր կիներ, ճենեկաւորներ, մանգաղներ. ունէր իր հիւանը եւ երկաթագործը, կօշկարը, սափրի–չը, որոնց ամէնուն կը վճարէր տարեկանով, իր արտերուն բերքէն: Մարապայ բենչպէրնե–րուն աղաները միայն հողը կուտային եւ ցան–քի սերմնացուն, եւ ալ ուրիշ բանի չէին խառ–նըւիր:

գ.— Արհեստաւորները իրենց սեփական գործանոցն ու գործերն ունէին: Առաջնակարգ վարպետներ ունէին աչքերներ: Աստնք վար–պետին քով կ'աշխատէին չորս տարի, երբեմն աւելի երկար. թէ արհեստը կը սորվէին եւ թէ վարպետին կը ծառայէին ուտելիքով, ան–վարձ–տան տղու պէս(2):

Գործաւորներէն չատեր 1–2 հր կը պահէին — գիւղին պզտիկ առեւտրականները — այս իշապաններըը, հրդ (յարդ)՝ գարի, ցորեն, թուխ՝ խաղող, ճմերուկ (իրենց տաեններն) կ'առաջախէին Քաղաքի եւ Մեղրկի հրապա–րակներուն վրայ:

Աչքն առտու, ամառ ճմեռ, աղօթարանը բացուելուն, կը տեսնէիր չարաններով էշեր իրենց բեռներովը Քաղքին ճամբան բռնած, տիրանքը հետեւին հետիոտն՝ զուկուրզանները չխրցնելով

(1) Տես Թորկանց պատմուածքը:
(2) Տես արհեստաւորներ:

Ուրիշ ճուվալակ գործաւորներ, իբրեւ մշակ, ծառայութեան կը մտնէին բենչերուս, ունեւոր գործաւորներու եւ թուրք մեծաւորներու քով տարեկան թոշակով մը — տարին 2–10 տարեկ ցորեն, կէս — մէկ լիր բամպակ, ծրար մը չիթարա, դոյդ մը տրեխ կամ ոտից, եւն.: Գիւղին մէջ մշակութիւնը դերութիւն չէր: գործի պայմաններ եւ յարաբերութիւններ տանելի եւ գոհացուցիչ էին: Առհասարակ մշակներ նոյն տեղը կը մնային երկար տարիներ — իրենց տանտէրերուն հետ կը ծիրանային ոմանք: Կային նաեւ երդատներ (բանուոր) օրավարձով աշխատող — օրական 100 վարա (10 սէնթ) եւ երեք ժամ հաց (վերջերը երեք սոմուն միայն), եւ կը բանէին առեւծադէ մինչեւ արեւմուտ: Ասոնց կիները առ հասարակ իրենց առանին գործերով կը զբաղէին: Ճարտարարուեստական մեքենականացած կանոնաւոր բանուորութիւն չկար: Ոմանք, սակայն, ուրիշ ընտանիքներու հացը կ'եփէին, քախանքի, եւ բամքաղին՝ ճեններկի — խաճեճ ժողվելու — կ'երթային վարձքով: Աղքատները մանկաքաղին պաշախ կ'ընէին, թրիք կը ժողվէին եւ էգիները կարելու առնն ալ օրթոտ, եւ բամկցող կը քաչէին: Բայց մեր կնիկներուն գործի ամէնէն հոյակապ բաժինն էր — եւ ամէնէն հերոսականը — զաւակ ծնանիլ ու մեծցնել, ընտանիքը չինել եւ հայ օճախը չէն պահել...: Ի՛նչ պատուական եւ աննըման բաժնորդ–ընկեր իր էրկան գեղջուկ հայ կինը՛... հերոսուհի՛... միչա:—(1)

Զ.— ՆԵՐՔԻՆ ՎԱՐՉԱՁԵՒ

ա.— Մինչեւ 17րդ Դարու սկիզբները, Բարջանճ գիւղը զուտ Հայկական Ոստան մը եղած է, Հայուն ստեղծագործ բազուկներովը չինուած չէնցած, եւ իր հողովն ու ջուրովը՝ մեր պապերուն սեփականութիւնը: Այս չըրջանին, Հայ Համայնքը կը բաղկանար, իրենց հողին ու ջուրին նուիրուած եւ ոտհմիկ աւանդութիւններովը սնած մեծցած երկրագործ եւ արհեստաւոր ընտանիքներէ, որոնց ամէնքն ալ Հայ Քրիստոնեայ էին — Մայր Եկեղեցւոյ զաւակները — միաճոյլ, յարանուանական խաթարող եւ պառակտող ազդեցութիւններէն ազատ:

Թէեւ թուրք բարբարոսութեան կրունկին տակ ճզմուած, եւ Ենիչէրիին ու հարկահան ոստիկանին հարատահարութիւններուն ենթարկուած, Հայ համայնքը պահած էր իր ներքին ինքնավարութիւնը — նահապետական ինքնամփոփ վարչաձեւ մը, որ կը կոչուէր Մեծաւորաց ժողով: Այս ժողովը գիւղին ներկայացուցիչն էր Նահանգային կառավարութեան առջեւ: Կը բաշխատէր գիւղին վրայ հարկադրուած կառավարական բազմապիսի տուրքերը ընտանիքներու վրայ՝ կարողութեան համեմատ, արդարութեամբ եւ անաչառ. եւ կը հաւաքէր այդ տուրքերը խոճապաշիի մը եւ գզիրի մը ձեռքով: Բայց գուն պաշտօնն էր հսկել համայնքին կենցաղի, կարգուսարքի բարեկազմութեան, եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ այն առենուան տարրական կրթութեան վրայ. ծառայել իբրեւ իրաւարար Աւետեան, կռիւներու, վէճերու եւ դատական խնդիրներու մէջ, եւ տրուած վճիռները, առհասարակ վերջնական կը նկատուէին:

Հողային առուծախի փոխանցումներու արձանագրութեանց համար միայն, Բաղաք, կառավարութեան դուռը կը դիմէին Հայեր: Այս ժողովը կը բաղկանար Գիւղին Ռայիսէն եւ հօթն անդամներէ — «Գեղին Իշխաններն» էին ասոնք: Կ'ընտրուէին քուէի մեծամասնութեամբ, լենչկեր ընտանիքներու ռայիսներէն եւ գիւղին կարգացող եւ արհեստաւորներու աչքառուներէն: Համայնքը կազմող մեծ ու պզտիկ բոլոր ընտանիքները, հաւասարապէս մէկ մէկ քուէ ունէին: Ընտանիքներու մեծաւորներէն զատ, սակայն, մեծ տիրացու–վարժապետներ ալ քուէատու էին: Քուէարկութիւնը գաղտնի էր: Գիւղին կարգացողները — չատ քիչուոր այն առենը — քուէարկուներու ընտրած անունները կը գրէին թուղթի կտորներու վրայ. այս քուէթուղթերը կը հաւաքուէին քուլայի մը մէջ, եւ Տէրէէն ու իր սարկաւագը կը համրէին գանոնք:

Տարակոյս չկայ որ մեր պապերն ալ բուռն ընտրական պայքարներ մղած են այդ չրջանին, բայց անոնց ծեծի կռիւի ձայնը հասած չէ մեզի:

Այս նահապետական վարչաձեւը չարունակուեցաւ Թուրքերու առաջին ներխուժմի չրջանին մէջ ալ՝ անարդել. քանդարաւումի երկրորդ չրջանին եւ մինչեւ վերջ, ան դարձաւ խաթարուած եւ անարդեցիկ կմախք մը, աղաներու քահանձոյքին ենթակայ, եւ Գիւղին Համայնքային Ոստան Մեճլիսին (ժողով) անուանական կցորդ մը՝ ընտրուած ազդեցիկ աղաներու հոմանաւորութիւնը վայելող մարդոցմէն: Ազդեցիկ աղաներու տուները դատարան, եւ աղաներուն ազդեցիկները ինքնիչխան դատաւորներ եղան, ուր կը դիմէին Հայեր, իրենց ներքին դժուարութիւններուն համար: Այսպէս, բըշվաթ (կաշառք), քսութիւններ, անիրաւութիւններ — թրքական բարքերէ արտահոսումներ —, բոլորովին եղծանեցին Հայ Համայնքային աւանդական մաքուր Ոստիկանարութիւնը:

Է.— ԳԻՒՂԻՆ ԽՈՃԱՊԱՇԻՆԵՐՆ ՈՒ ԳԶԻՐՆԵՐԸ

ա.— Խոճապաշի.— Հայ համայնքին ընդհանուր գործակալն էր, Մեծաւորաց ժողովէն որոշուած եւ կարգուած, եւ անոր պատասխանատու:

Կարեւոր, փափուկ եւ նոյն առեն հասարեր եւ բազմաբի պաշտօն մը, որուն տեղողութիւնը ազդեցիկ մեծաւորներու կամքէն կախում ունէր: Ուղղակի միջնորդ մը՝ Գիւղի հայերու, եւ նահանգային կառավարութեան ու հարեւան թուրքերու փոխ–յարաբերութեանց մէջ: Տուրքերը գանձել եւ նահանգային անտուկը պահպանել, եւ կառավարական այլազան պահանջներուն գոհացում տալու համար գործակցիլ թուրք պաշտօնէից հետ: Խոճապաշին կ'ընդունէր իբրեւ վարձք՝ գիւղացիին տուրքին 100ին 2ը եւ երբեմն՝ հարկատու գլուխ՝ մէկ գուրուշ. եւ այլեւայլ պաշտօնական թուղթեր կնքելու սակագիններ: Կնիքը պաշտօնապէս վաւերացուած կ'ըլլար Քաղաքապետութենէն, եւ համարօր՝ Notary Publicի կնիքին: Եղան Խոճապաշիներ — յաւէտ նորերուն մէջ — որոնք թուրք պաշտօնէից հետ խօսք–մէկ՝ կաշառակերի անուն հանեցին: Քիլարճոնց Մղ. Վարդան Տատա, Զարչի Տօնօ, Բապիթալի Կարապետ եւ Աղամենց Կարապետ ամու — հինաւուրցներ —, եւ ամէնէն կարող եւ աչքառու խոճապաշիներն եղան, իրենց պաշտօնին պիտակից՝ եւ գիւղի հայ համայնքին օգտակար: Ասոնցմէ վերջը եկան Կարօ Խաչօ Մկռօ, Կարօ Գրիգոր, Ապունա Մկրտիչ, Եաւան Օվանէս եւ Պոյաճոնց Փիլիպպոս. ասոնց ամէնէն գօրլին եւ ազդեցիկները Փիլիպպոս եւ Եաւան Օվանէս եղած են:

բ.— Գզիր — Ասոնք ալ Մեծաւորաց ժողովէն կը կարգուէին, ժողովի անդամներուն պաշտպանեալներէն: Հայ Համայնքի ընդհանուր տպաւորութիւնը: Գզիրները խոճապաշիին հետ եւ անոր թեւին տակ կը գործէին — տեսակ մը "Errand Boy"եր: Գզիրն էր որ կը տեղեկութէր կառավարական պաշտօնեաներէն ու ոստիկաններէն՝ գիւղացիներու տուները — հացապուրը ձրի, յարդն ու գարին ձրի. ոստիկաններուն կ'առաջնորդէր՝ անոնց հետապընդումներուն մէջ. գիւղին «լրտեր»ն էր եւ մունետիկը (տալլալ), կառավարութենէն եկած հրահանգ–պահանջները, ծանրակչիռ եւ կարեւոր լուրերը, էչերու կամ կովերու կորսուած ըլլալը ծանուցանող: Գիւղին 3–4 կարեւոր փողոցներու անկիւններէն՝ բարձրաձայն եւ կեղկերուն կը պոռար — առհասարակ տաճկերէնով —, «Աստուածդ ի վեր է՛չ մը (կամ կով մը) կորսուե՛ր է..., գնողը (գտնողը) Մենծ Թորկանց ախոռը թող գերէ՛...», կամ «Հուբումաթէն մեքարա էչ կ'ուզեն, էչ ունեցողները վաղը առտուն Հռոմոնց ախոռ սպասուն թող կտոցուին...», եւ «Սողը լսեցի՛ չլսեցի՛ չըսէք հա՛...ա՛»ի յանկերգով կը վերջացնէր, միչա: Խոճապաշի եւ գզիր, մանաւանդ գզիրներ, չատ անգամ ծեծ ու փետի

Ծան (1).— Ձիշտ հոս — Յուլիս 1 — 1937–ին, գործը ընդհատուեցաւ. խմբագիրը հիւանդանոց գնաց: Եւ փետր. 3, 36–ին, ըստ բաւականին կազդուրուած վերքսկսաւ:

կ'ենթարկուէին, թուրք պաշտօնեաներու կողմէն: Գլխաւորներուն մէջ ամէնէն ժողովրդականը Կելէն Պաչօ էր: Բարի, սրամիտ ու գործունեայ: Հարկահաւաքի առեններ, իրենց տուրքերը վճարելու անպատրաստ ազգայնեներուն լուր կուտար ու պահուըտին եւ իրենց ծախուելիք ինչքերը թաքցնէն որ հարկահանը բան չգտնէ ծախելու՝ հարկի տեղ: Գլխերը նաեւ գլուխին կալչեին էր: Ամէն ցորենի, գարիի կամ ուրիշ ընդեղէններու չափ չափելուն, անոնցմէ մէկ մէկ օլչակ կ'առնէր: Խզեկութի, բամբաղի, ձմերուկի պարտէզները պարզայլու առեններ, իրեն պէտք եղած խաղողը, բամպակը եւ ձմերուկը կը ճարէր: Այսոնք էին իր գլխրութեան վարձքը: Այսոնց վրայ, երբեմն խոճապաշէին «մատս մուտս»էն ալ պըղուըշտուէ մը աւելցնէր նէ, «պեկ իլան պաճանախ»:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐ, ԲԱՐՔԱՊԱՏՈՒՄ, ՖՈՔԼՈՐ

1.— ԴՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

ա.— Ամուսնութիւն — *Բարջանճցի Հայը՝ աւանդութեամբ ու եկեղեցիին նուիրագործուած ընտանիքի գաղափարականը պահեց անեղծան վիճակի մէջ, մինչեւ վերջ:*

Անոր համար՝ «Պատկը եկեղեցւոյ խորհուրդ», եւ «Անկողինը Սուրբ» մնաց առ յաւէրժ: Հետեւապէս, ամուսնութիւնը սարքաւորող ինքնատիպ սովորոյթները եղան գողտրիկ, գունագեղ եւ հաճոյալից, բնականն ու պարզունակ, եւ նոյն առեն չատ լուրջ եւ տպաւորիչ:

Նախաձեռնութիւնը միշտ տղուն կողմէն էր, եւ `ծնողք եւ իրենց կնքահայր տղուն հարսնցու մը դանելուն մէջ մեծ դեր ունէին: Շատ անգամ՝ իրարու հետ սիրով երկու ըրացիներ կամ մտերիմ բարեկամներ, իրենց միաժամանակ ծնած տղայ, աղջիկ զաւակները օրաններուն մէջ իրարու կը խոստանային — «պէչիկ–քեսմէ» կ'ընէին:

*Մինչեւ 10 տարիքը, աղջիկ տղայ անարգել կրնային իրարու հետ խաղալ եւ չմտան գալ: Մօտ դրացիներ ըլլալով, մայրեր կը ճանչնային աչքի ընկնելիք, բանուկ, համեստ եւ առաքինի աղջիկները. եւ նշանուելիք «նահիլ»ներուն համար դժուար չէր դիտել եւ զատրուշել, եւ իրենց մօրը ականջին փսփսալ անունը իրենց հաւնած աղջկան: Մնացածը մօրը գործն էր: «Գիտե՞ս, մա՛րդ, մեր Գոգոն նշանելու առեննէ ա՛լ. կարամուկնց Լուսիկը, երեսէն լոս կը ցոլայ, ճիրաննի պէս աղջիկ. մեր ընքապապան ալ չատ բարեկամ է կարամուն. Գոգոին սիրածն է, աղջիկն ըլ չատ կը մտայ Գոգոին», եւն.: Էրիկը համամիտ գտնելով, տղուն մայրը իրենց դրկից՝ բարի եւ սիրուած Սառօ պաճին կը խրկէ իրրեւ միջնորդ, աղջկան մօրը քով: «Աննիկ, ճաշս, դիտե՞ս օր Լուսիկս մեծցեր նշանուելու է եւ դեր ա՛լ, պոյին խուրպան ըլլիմ. մեր Թորամուենց Գոգոն ըլ, Աստուծոյ աչքը վրան, Թոռոմանի պէս տղայ, կը տեսնըմ օր Լուսիկիս չատ աչք ունի. Թորամուենց ըլ հալը տեղն է. անցած օր եղսօրին հետ կը կալաճէինք, ըսեց, ա'խ, ինչ կ'ըլլէր օր Լուսիկը Գոգոիս առնէինք»: Ես ըլ կը տեսնըմ որ երկուքն ըլ իրարու արմար են»: «Սառօ պաճի, խո՛ւրպան, ես ըսելիք չունիմ, տղան կը հաւնիմ, ըմմը, էտի մեր մարդուն եւ ընքապապուն դիննալիքն է»: Հիմա Թորամուն աղջկան կընքահայրը կը տեսնէ, անոր բերանը կը «fառսըցնէ» (ընծայ տալ) եւ երկու կնքահայրեր. ուրիշ բարեկամի մը հետ, կ'երթան աղջկան տուն:

*Տղուն կնքահայրը կը սկսի.— «Կա՛րամու, մենք եկեր ենք, Աստծոյ հրամանովը, Լուսիկը մեր Գոգոին ուղելու, ասոր ի՞նչ կ'ըսես»: «Բարի էք եկեր,, հազար բարի, գըլխուս, երեսիս վրայ տեղ ունիք: Քանի որ մեր ընքապապին հետ եկեր էք, Աստած օր կամեցեր է, ես ի՞նչ կրնամ ըսել: Կնիկ, Լուսիկին հարցուցե՞ր ես, իր կամքո՞վն է»: «Մըյա՛, արի՛մարդ, աս ի՞նչ խօսք է, ընքապապն ու դուն օր արմար կը դատէք նը, աղջիկը ո՞վ որ ձեր խօսքէն դուրս ելլէ»: «Քընի որ ատցեխ է, ես ըլ ըսելիք չունիմ, Աստած խերլի ընէ» կ'ըսէ հայրը: Տղուն կնքահայրը 5–10 խաղի կը դնէ մօրը ափը եւ խօսկապը կը կատարուի: Լուսիկը կուգայ ձեռքերնին կը պագնէ, սեղանը կը դրուի. գինի, ուտելիք, բարեմաղթութիւններ...: Նշանուելին օրը կ'որոշուի եւ հիւրերը ուրախ դուարթ կը մեկնին:

բ.— Նշանուէ — *Բազմալի եւ յիշատակելի օր: Տղուն հայր ու մայր, կնքահայրը, Տէրպապան, ժամկոչին հետ, հրաւիրեալ քանի մը ազգական, բարեկամներ կ'երթան աղջկան տունը — իրիկուան դէմ: Հոն կը գըտնեն աղջկան կնքահայրը եւ իրենց ազգական բարեկամներէն քանի մը հրաւիրուածներ: «Ողջո՛յն ձեզ, բարեւ, Աստծոյ բարին, կը նսեմին:*

*Սեղանը կուգայ, բախի, գինի, չարազ· քահանան սեղանին գլուխը: «Օրչնի՛յն Տէ՛ր, խնամի քե՛զ օղլութին, ընքապապ վարձքդ կատար»ներով քանի մը պաւաճ օղի, գինի կոնծելէ վերջ, տղուն կնքահայրը Տէրպապային առաջը կը դնէ Նշանի ծրարը: Տէր Հայրը, խաչակնքելէ յետոյ, կը բանայ ծրարը: Նշանն է գոյդ մը օղ, մատանի մը եւ «խաղի»ներու «խաթար» մը: Այսոնց վրայ կ'աւելնան նշանուելի հիւրերէն նուիրուած «խաղի»ներ, բոպլաններ, պլիլզուկներ ալ: Աղջկան մայրըն ալ կը բերէ իր աղջկան ձեռքով՝ ապըրչումներով ասեղնագործուած նախշուն բեասայ, բաճ այլըխ՝ մէջը անուշաբոյր կարմիր խնձոր մը — իրրեւ յուսուք՝ միութիւնը համով հոտով ընելու, եւ աղկեկ մանչ մը պտղաբերելու —, գոտակ եւ մեւաքսեայ փուշի, իրրեւ վոխ–նշան: Առաջատի գլխերը վիւան կը կիպէր խնձորը եւ հարսին հետ կիսուակէս կը ճաչակէին: Բարի Տէրպապան կը խաչակնքէր բոլոր նշանները — մանաւանդ խնձորը, հատիկ հատիկ, եւ կ'օրհնէր զանոնք պատշաճ աղօթքով ու չարականով, եւ ՆՇԱՆՏՈՒԿԸ կը կատարուէր, պահկի չափ «խավի» եւ անքակ: Բողոքականները, օղին եւ մատնիին վրայ աւելցուցին նաեւ ոսկեզօծ Աստուածաշունչ մը եւ երգարան մը, տղուն կողմէն: Տէրպապան, տղուն կնքահայր, հիւրեր եւ տղուն եղբայրներն կ'ստանային իրենց «խալաթ»ները, աղջկան մօրմէն, — «այլըխ», բեասայ, գոտակ, գուլպայ, աղջկան ձեռագործը ամէնքն ալ: Աղջկան «ընճապապ»ին «խալաթ»ը տղուն կողմէն՝ չուխա սաքօ մը կամ թասի մը «չիթարա»: Տղուն կնքահայրը չմոռնար Տէրպապան ու ժամկոչը, ոսկիով՝ մեճիտիէով կամ պեշլիկով մը: Հիմա կարգը կուգայ խրախճանութեանց: Թոյրին մէջ խրոված խուղի, պոչով խապուրզա–կարմըրած· առանց հետ բարջանճի խրամներուն անուշ դինին, կ'ուտեն, կը խմեն, «օրչնեայ տէր, առաղջութին, անո՛ւշ, ընքապապ վարձքդ կատար, Տէր Յիսուս՝ տղան–աղջիկ իրենց մուրտին հասցնէ» սրտաբուղխ բարեմաղթանքներով եւ Տէր Պապային «Հայր Մեր»ովը նըշանուքը կը վերջացնեն, գերազուարթ եւ երջանիկ:

Սովորաբար, առնուազն տարի մը նշանուած կը մնան, երբեմն աւելի երկար: Աղջիկը աւելի ամօթխած է հիմա. իր առնանց տղամարդկուն ձեռքերը համբուրել, անոնց առջեւ մունջ մնալ հարկիք է ա՛լ: Այս չրջանը, սակայն, նշանուածներուն համար, ամէնէն հաճոյալից էր: Գաղտագողի հանդիպումներ՝ մութ փողոցներու անկիւնը, ժամադրութիւններ եւ անմեղունակ տեսակցութիւններ աղջկան հետ՝ քաղնուորին չուր տարած ճամբաներուն վրայ.— է՛հ, անուշ պադ մը...երբեմըն, նշանածին կարմիր–խնճոր ատելէն...: Ի՛նչ օրե՛ր...:

Այս միջոցին, ամէն տօն–տաղաւարի օրերը, տղուն մայրը՝ խումբ մը կնիկներով, «փայ» կը տանէին հարսնցուին: «Փարլախ» գոնտուրա, «օսկի խաթար», մէջքի քամար, պլիլարդուկ, լաչաքներ, խուրձնի եւ ուրիշ «խալաթ»ներ, իրենց նիւթական տարողութեան չափովը:

գ.— Հարսանիք:— *Վերջապէս, օր մը, խնամիները իրարու քով կուգան. նշանուածները ալ հասուկցած են, կարգուելու առեննէ: Ամիսը, օրը կ'որոշեն, աշնան վերջին օրերը — Բաբեկենդանին, առհասարակ: Հարսանեկան լաթերը պատրաստուելու են. խուրձնի խումաչէ զգուն՝ զոգնոց, ոսկեթել բանուած չուխա «սալթայ», մեւաքսէ երկայն չիթ — քօղի համար. եւ ճեհեզի ամբողջացում: Տարուայ զախիրային վրայ յաւելում ընելու է:— Հապա տղուն տո՞ւնը..., եւուրեսի մէջ է, ամէն ոք զբաղած: Բամպակ, գարի պատաք տարուելի ծախուելու են, հարսնեց ծախուց համար. Աղւօնը չազացք տարուելու է. պղտուր խաչել, ծեծածը ծեծել, խաուրման եփել, գինին լեցնել եւ ամրնել. տուն տեղ շինել չիտկել. անեցիներուն նոր լաթեր կարել.

եւ, որ ամէնէն կարեւորն էր, տաւուլճին, զուրնաճին ապահովել նախօրօք, որ Բասիթալի Աւետին եւ Թուխուկ Մկրտչի «ումետ»ը չմնային: Եւ ասոնցմէ եղալարը՝ տաւուլճի, եւ Խաչմուն՝ զուրնաճի, առաջնակարգ էին դիւղին եւ օվալին մէջ:

Հարսանիքի չարաթէն առաջ, Հայոց Առաջնորդարանէն կ'առնէին պսակի արտօնագիրը, առանց որու քահանան պսակ չէր կրնար ընել:

Բայց արտօնագիրը կը տրուէր, երբ աղան հայրը ներկայացնէր, Մեծաւորաց ժողովին կողմանէ եւ խոնապաչխին կնիքովը վաւերացուած վկայագիր մը, նշանուքի կանոնաւորութեան եւ պսակաւորներու բարի նկատուրութեան մասին, եւ սահմանուած տուրքը վճարէր: Բողոքականներ իրենց Ազգապետարքէր: Բողոքականներ իրենց Ազգապետարանէն կը առնային պսակի Թուղթը: Թանգիմաթի հռչակումէն առաջ, սակայն, դիւղին Հայը՝ առանց իր Թուրք աղան ողջքելու — ընծաներով — եւ անկէ արտօնութիւն առնելու, չէր կրնար իր նշանուքն ու հարսանիքը ընել· ըրածն ալ չատ զսպուն եւ ինքնամփոփ ըլլալու էր:

Դ.— Պսակէն մէկ երկու չարաթ առաջ, առնանցը կողմէն, 4–5 հոգի կնքահօրը հետ «Քեսիմ–կյրելի»ու կ'երթային, աղջկան տունը: Տղուն հայրը աղջկան հօրը կուտար 5–25 ոսկի: Այս դրամը կը գործածուէր աղջկան օժիտին համար: Եթէ աղջկան հայրը ունեւոր չէր, հարսանեաց ծախուցը եւս կը գործածէր· մաս մ'ալ անձնականին կը պահէր:— Շատ հինաւուրց սովորոյթ էր այս, որ մեր օրերը չատ քիչ կը կիրարկուէր:— «Քեսիմը կյրուելէ» վերջ, հարսնցուն ա'լ իրենց տունէն դուրս չէր ելլեր:

Ե.— Պսակադրութիւնը միշտ երկուշաբթի առաւօտեան տեղի կ'ունենար: Բայց չորս հինգ օր առաջէն տաւուլ զուրնան կը սկսէր իր անկանոնօրէն չէնլիքցնել հարսնեաւունը (տըդուն), արդէն հրճուանքի վերլուկով եռուզեռ: Հրաւիրուելիք մեծարելի հարսնեւորներուն՝ նախօրօք կարմիր խնճոր կը խրկէին, եւ չետոյ տաւուլ–զուրնայով կ'երթային զանոնք հարսնեաւուն բերելու: Հարսնեաւունը լեցուն՝ աղգական եւ մտերիմ հարսնեւորներով· խրախճանք, երգել, պարել:

Հարսնեց ցնծուն մէկ օրն է կուգուայ եար,
Հարսին փեսին մեծ օրն է, կուգուայ եար, գուլուայ եար:

Այս օրերը հարսնցուին տունն ալ աղգական բարեկամներով լեցուն է, մանաւանդ հարսնցուին մտերիմ աղջիկներ — դիչեր ցորեկ անոր հետ են:

Կիրակին, տղուն կողմէն, ընտրեալ խումբ մը այր եւ կին հարսնեւորներու, քահանայով, կնքահայրով — հետերնին՝ տղուն աղգական հասուն աղջիկները ալ, եւ տաւուլ զուրնայով, Հալաւ կը տանին հարսնցուին տունը: Հոն, տէրտէր ամուն հարսին հալաւը կ'օրհնէ, մէկիկ մէկիկ: Կ'ուտեն կը խմեն եւ կը զառնան փեսային տունը, աղջկան հետ Թողելով կիներըն ու աղջիկները:

Աղջկան վերջին ղիչերն է իր պապուն առեցը տակ· հարսի լաթերը հագցնելու, հինայոտմի ղիչերն է: Կիներ՝ կնքամօր առաջնորդութեամբ, կը հագցնեն հարսի լաթերը, երգելով մելանոյշ մեղեդիներ, եւ հարսպուվի սրտայոյզ չէրերը զովասանքի, սիրոյ, կրօտակէզ յուչերու եւ բաժանումի: աղջկան, ծնողացը եւ աղգականներուն սրտերը վիշտով եւ լացնող:

Մայրի՛կ, դուն հալալ, մայրիկ դուն հալալ,
Կաթիկդ եմ կերեր, էրէ՛ ինձ հալալ:

Հայրիկ, դուն հալալ, հայրի՛կ, դուն հալալ,
Հացիկդ եմ կերեր, էրէ՛ ինձ հալալ:

Ռո՛ւրիկ, դուն հալալ, ռուրի՛կ, դուն հալալ,
Նաշխածդ եմ հագեր, էրէ ինձ հալալ:

Աղբրի՛կ, դուն հալալ, աղբրի՛կ, դուն հալալ,
Ջրիկդ եմ խմեր, էրէ ինձ հալալ:

Քաշեցէ՛ք սազը, հիւսեցէք մազը,
Քաշեցէք նազը, սա մեր հարսնուկին:

Շնարփո՛ր, շնափո՛ր, հազար շնափոր,
Ամէն շնափո՛ր, սա մեր հարսնուկին:

Յետոյ կը հինային հարսնցուին ձեռքի մատներն ու ափերը եւ ոտքերուն մատները: Եւ այդ դիչերն ի բուն, հարս ու հարս–աղջիկ կը հսկէին ծոմապահ եւ անքուն:—

Տնօրանը տարբեր է փեսային տունը: Հարսնեւորներով լեցուն. տաւուլ զուրնան հոն, ցնծում, հրճուանք անպատում: Փեսան չրջապատուած փեսամանուկներով, փեսային հալաւը սեղանին վրայ կարպաս չարուած, եւ վրան զրուած՝ Թուրը Թաղաւորին: Տէրպապան հալաւը կ'օրհնէ, կ'աղօթէ որ «Թաղաւորին Թուրը կյրուկ ըլլի»: Նախ փեսան կը լոգցընեն: Հոս կը սկսի մրցանքը — ով պիտի վայելէ փեսան հագուեցնելու պատիւը:

Ժամուն, զպրոցին խոստումներ կ'ըլլան ..., փեսամանուկներուն մէնծ խնճոյք... եւայլն: Այմէնէն տրպտուրիչ եւ ապահով խոստում ընողը կը չահի:

Այն ատեն, զիւղին տիրացու–վարժապետը, ձայնաւոր փեսամանուկներու հետ միասին, կը սկսին տաղերգել մեր մամիկներուն չէնած մեղրանոյշ չէրերը: Կնքահայրը կը ձեռնէ լաթերը հատ հատ՝ «Թաղաւոր»ը հագուեցնող «Մանարոս»ին, որ կը հագուեցնէ, մինչ տիրացու եւ փեսամանուկ կ'երգեն·

Փեսան գովեցէ՛ք, շապիկ հագուցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէ՛ք, եղկեկ հագուցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէ՛ք, զգեստ հագուցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէ՛ք, գօտի կապեցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէք, ոտից հագուցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէ՛ք, գտկիկը գրէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէ՛ք, փուշի պլեցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Փեսան գովեցէք, թուրն ըլ կապեցէ՛ք,
Ըսէ՛ք շինաւորաց, մանկիկն է ծաղկեր:
Գացէ՛ք, բերէ՛ք սիրուն պապիկ,
Որ գայ տեսնայ, ծառն է ծաղկեր:
Գացէ՛ք բերէ՛ք անուշ մայրիկ,
Որ գայ տեսնայ, ծառն է ծաղկեր:
Գացէ՛ք բերէ՛ք, անուշ Էուրիկ,
Որ գայ տեսնայ, ծառն է ծաղկեր
Գացէ՛ք բերէ՛ք չուք աղբրտիկ,
Որ գան տեսնըն, ծառն է ծաղկեր:

*Այսպէս, կը կանչուին կնքահայր, ապրանքներ եւ հանգուցեալ սիրելիներ իսկ, տեսնելու իրենց «ծառն է ծաղկեր»: Զգեստաւորուած Թագաւորին ծոցը կը դնեն նշանածին խրկած խօսկապի «այլըխը», կարմիր խնճորը մէկը ծրարուած, եւ մէկըր կը կապեն օրհնուած Թուրը — նշանակը անկապտելի եւ տարրական իրաւունքին՝ իր հարսին եւ ընտանիքին նամուսը պաշտպանելու, այնքան իմաստուն հեռատեսութեամբ սահմանուած ներչնչող սովորոյթ մը՝ մեր պապերէն մնացած եւ Մայր Եկեղեցիէն նուիրագործուած, ընտանիքի կարմաւորումի նախաքայլին մէջ: Փեսային ալ ջիվիկ մատը կը հինային, եւ փեսայ ու փեսամանուկ անքուն եւ ծոմ կը պահէն մինչեւ Պսակի Սուրբ Հաղորդը առնելու: Մինչ հարսնեւորներն խրախճանութիւնը կը չարունակեն մինչեւ առաւօտ:

Զ.— Հարսնառում: — Երկուշաբթի առաւօտուն, մուճնուլուսուն, տաւուլ–զուրնաներու թմպ–թմպոց–չռնչիւններն զիւղը կ'արթընցնեն եւ հարսնեւոտիները թուռդ կը հանեն: Հարսնեւորներ, ճիւաւոր փեսան հետերնին, Հարսնառում կ'երթան: Հարսը, հարսաղջիկներու հետ, հագուած սգուած, հինայուած եւ քօղուած՝ պատրաստ է: Տպաւորիչ եւ սրտայոյզ տեսարան մը — մօրը եւ աղջկան այս բաժանումը: Մայր ու աղջիկ՝ իրարու վիզ փաթթուած կուլան, աղջիկը չուզեր բաժնուիլ: Փեսային կնքամայրը կը զառէ հարսը մօրմէն: Այս ատենն է որ կատակասէր «ընֆամար» մը ըսած է աղջկան. «Օղո՛ւլ, ինչո՞ւ կուլաս, նա'զ կ'եսնես, չե՛ս ուզեր նը չինիճ տանիր»: «Զէ՛, չէ՛, ընիճամար, հեմ լամ, հեմ էրթըմ», կը փսփսայ հարսը: Հարսը կը պագնէ հօրը, մօրը, ամոսներուն, մեծարներուն ձեռքերը, ասոնք ալ աղջկան երեսը: Բայց անդին, հարսին ճիւն վրայ հեծած է հարսնաղբարը, եւ վար չիջնար, մինչեւ որ փեսային կնքահայրը «պէչլիկ» մը կը դնէ ափը: Հարսը կը հեծցնեն զարդարուած ճիւն վրայ, փեսին կնքամօրը եսեւը, զլուխէն մինչեւ ոտքերը քօղով ծածկուած: Աղջկան եղբայրը, հարսին կոմնէնի կը քաշէ, իբրեւ թիկնապահ, փեսային օրհնուած Թուրը իր ձեռքը բռնած. եւ ուրիչ ազգական տղամարդ մը ձին կը քաշէ, անմիջապէս հետեւելով փեսային՝ նոյնպէս հեծեալ ճիւ վրայ՝ միայնակ: Տաւուլ զուրնան ընդառաջ, հարսանեաց Թափօրը բազմախումն փողոցներէն կը յառաջանայ դէպի եկեղեցի: Եկեղեցին լուսազարդուած կը ծիծաղայ խորհրդաւոր հրճուանքով: Ժամերգութեան հոգեմայլ մեղեդիներով եւ բուրվառուած խունկի բոյրերովը պարուրուած, պսակաւոր զոյգեր, Սուրբ Սեղանին առջեւ ծընկաչոք կը հաղորդուին, մեղրամսերու եւ

ձէթվառ կանթեղներու լուսաչուքներուն տակ:

Է.— Պահպօհիէֆն է հիմա: — Հարս ու փեսայ կը կանգնին գլուխ գլխի եւ իրարու աջ ձեռք բռնած: Մէկտեղուած գլխուն վրայ քահանան կը դնէ խաչը եւ կնքահայրը խաչին քով կը վառէ մոմը:

Քահանան պսակօրհնէքը կը կատարէ սովորական հնաւանդ հանդիսաւորութեամբ. նոյն աւեն՝ եկեղեցի եւ Հայրենիք՝ իբրեւ Հայ ընտանիքի հիմնաքար կը նուիրագործուի ի նորոյ: «Որ Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեսցէ» եւ պսակը կը վերջանայ: Հարս ու փեսայ կ'ըլլան այր եւ կին — ցմահ անբաժան: Հայու պսակը խավի՛ է, խավի՛:

Նորէն հարս ու փեսայ իրենց ձիերուն վրայ են, եւ ժամուն դռնէն հարսնեց թափօրը կը վերսկսի, այս անգամ դէպի փեսային տունը···: Հիմա է որ հրապարակային խրախճանքի եւ պօսանքի ոգին կ'անսանձուի: Թափօրը զանգաղօրէն կը յառաջանայ ոլորապտոյտ եւ բարմախուռն փողոցներու մէջէն, տաւուլ–զուռնայի թնդրատոն աւերի ուժգին եւ աւիւնոտ: Հարսն ու փեսան հիմա դիւղին թագուհին եւ թագաւորն են:

Մէկ երկու տզամարդ պարոններ, ձեռքերնին մէկ մէկ նախչուն այլերս, կ'ոստոստեն, «էրմենի տաղլար···»ի դոզարիկ ելեւէջներով դիմած··· եւ, կ'երգեն: Հարսնեց ճամբուն վրայ, գրեթէ ամէն տան դրան առաջ «խոնջա» կը հանէին: Սինիի մը կամ փայտէ խոնջայի մը վրայ՝ փարչով կամ դոլով դինի եւ օղի, անոնց հետ չամիչ, լեզլեպու, ոսճիկ–պատեղ, խաղող–խնճոր — մեզէները: Այս խոնջաներուն քով կը կանգնէր տանը ճայիլը, դինի եւ մեզէ հրամցնելու հարսնեւորներուն: Հարսնեւորներ, երբեմն հանդիսականներ, փեսան իսկ, պարտ երեւոյթին ճակատը կը փակցնէին մեթալիկներ (տասը փարանոց), 40, 100 փարանոցներ, ի մեծ հրճուանս զուռնաճուն:

Խոնջաներու անուշ դինին կը զուարթացնէր ամէն ոք: Փեսային տունը երթալէ առաջ, կնքամօր տունը անհրաժեշտ հանգրըւանն էր: Հոն փեսան ալ պուտ մը կ'առնէր իր ընքապապին դինիէն: Վերջապէս կը հասնէին հարսնեւոուն: Փեսային հայրն ու մայրը դրացի դրան վերեւի պատշգամին վրայ են: Հարսն ու փեսան առաջին ներս մտնողները կ'ըլլային:

Տաւուլ–զուռնայի դղրդուն եւ խրոխտ թոփիւններուն մէջ, փեսան կը մոռնայ իր աւերովը՝ դրան սեմին վրայ պառկած խոչը, եւ վերջն, ծնողքը՝ փեսային, հարսին եւ հարսնեւորներուն գլխուն վրայ կը ցանկին չաքար, չամիչ, լեզլեպու, եւ (ունեւորներ) մանրուք դրամներ՝ բուռերով: Որպէս ի հնումն՝ «Տեղայր մարգարիտ ի հարսնուքեան Սաթենկան»: Եւ հարս ու փեսայ, յաղթական թագաւորի վայել չքով, ձեռք ձեռքի տուած, կը մտնէին պապկնի օճախը:

Ը.— Հարսնիտուքը կը լինայ: Հարսնեց մեծ ճաշը — խնճուբը — պատրաստ է: Կրակատան մէջ փռուած են խալիներն, կապերտներն ու մինտաերներն, եւ բարձերը դրուած, ուր կը նստին հարսնեւորներ ծալապատիկ: Գառներու խորովածներ, պոչով խաշլըզլաներ, պլոր, սարմա, պղպուր փիլաւ, եւ··· պատուական քեչկեկը, մատաղուած գառան մղեղուած մսովը եփուած, ա՛խ, ան քեչկեկը··· ամէնքն ալ դեռնին փռուած նեղ–երկայն հասլաթներու վրայ չարուած՝ ամաններով···, եւ Բարջանճի խրաճներուն յակինթ դինին···, փարչերով, դոլերով···, ամէնուն առաջը···: Կիներ եւ արմատրիկ զատ խմբաւորուած: Կերուխումը կը սկսի Տէրէքտամուին «Հայր Մեր»ովը: Հարսնեց խնճոյքը բաց է ամենուն. դլացում չիկայ· օտարական, ոչհարսնեւոր, աղքատ — դոնէն ներս մտնողը — հայ, տաճիկ, քուրդ, անխտիր կերակրուելու են, դինին ճաշակելու են: Դորշան, տաւուլ–զուռնայի թնդրատոցը կը չարունակուի անդադրում ժխորով:

Իրիկունը, սակայն, մասնաւոր կոչունք է միմիայն հարսնեւորներուն համար: Այս առենն է որ ամէնէն անուշ եւ ընտիր դինին բղղղը կը բացուի· խոնջաները բեռնաւոր՝ Աստուծոյ տուած ամէն բարիքներով: Թմբուկն ու զուռնան հոն, երբեմն սազ ու քամանչա ալ — անհրաժեշտ: Կ'ուտեն, կը խմեն, ուրախ, զուարթ. «Կա՛րարար, աչքերդ լոս, ը՛նքապապ, վարձդ կատար»: Կնիկներն ալ վար չեն մնար: Գինին քերած ձեռքը՝ «Ինամի ձեռվար, խուրպան, աչքերս լոս, քե՛զ օղլուքին, տարոսը Օվանէսիդ ըլլի»: «Ախո՛ւչ, խուրպան, ախո՛ւչ, Աստուած վարդիկիդ աղկեկ բադդ մը տայ»: Կին, արմատրդ, կ'ուտեն, կը խմեն, կ'օրհնեն: Այս իրիկուն հարս ու փեսայ իրենց ընքամօր եւ ընքապապի հետ կը

պարեն: Հոս է որ զուրնաճիին ճեպը կը տկռի: Հարսին ու փեսին ճակատը կը ծածկուին քառասունոցներով եւ «պէչիկ»ներով: Այս գիշերն է որ մեր բարի մամիկներ նորապսակներուն երեսներն համբուրելով, կ'օրհնէին զանոնք, — «Եավրուներս, մէկ հացով մէկ բարձով ծերանաք»· «Օճախնիդ միշտ վառ մնայ»· «Դռներնիդ միշտ բաց եւ սեղաննիդ Հայր Աբրիամու սեղանն ըլլի»· եւ ես ի՞նչ գիտեմ, քանի՛ քանի՛ հոգեբուխ «օրհնէք»ներ, այնքան պատկերալից եւ կեանքոտ:

Զարտճճի փեսամանուկներ, հակառակ կնքահօր աչալուրջ հսկողութեան, այս գիշեր փեսան կը փախցնեն — չայը լոցնել կը տանին, եւ կնքահօրը չեն յանձներ, մինչեւ որ անկէ չքեղ խնճոյքի մը խոստումը չառնեն: Ամէկ վերջ, առօք, փառօք, տաւուլ զուրնայով եւ տաղերգանքով՝ փեսան կը տանին կընքահօր տունը· հոն ալ կը չարունակուի խրախճանութիւնը եւ կը վազելն խնճոյքը: Երեքչորեքի առտուն, դրսի գիւղերէն եկող հիւրերը ճամբու կը դնեն, տաւուլ–զուրնայով, պինիով, խաղուրզայով:

Բ.— Ճիյեզ քերել — Հինգշաբթի օր, հարսին մայրը՝ կին հիւրերու հետ, աղջկան ճիհեզի լաթերը կը քերէր — տարիներէ ի վեր իր կոզմէն՝ խնամով պատրաստուած —, ամօրհայ եւ տօն օրերու համար, բաղնիքի, աղաբերքի պէտքի, ծրար, ծրար: Աղջկան կնքամայրը կը բանար ծրարները, եւ հատիկ հատիկ իրենց յարմար օրշնէքներովը կը ցուցադրէր հիւրերուն եւ կը յանձնէր հարսին կեսուրին: «Աստուած չինաւոր էնէ, տասնք հին ըլլին, հազարը նոր», բարեմաղթութիւններ, պռոստանքներ···: Եւ ճիյեզ բերող այս հիւրերն ալ ըստ պատշաճի կը պատուասիրուէին: Ուրբաթ իրիկուն, կնքահայրը՝ փեսամանուկներու հետ, փեսան տուն կը բերէր: Հոն, կ'ուտեն, կը խմեն, կը զուարճանան: Այդ իրիկուն, ա՛լ երկար չէին յամենար· Հարսը, առազաստի անհետ, իր փեսային կը սպասէր··, միայնակ···: Գիւղին հարսնեւորները, ամէն իրիկուն մէկուն տունը, խրախճանքները կը չարունակէին, երբեմն, մինչեւ երկու չարաթ:

Տասնեւհինգ օր վերջ Հարս–Բաղնիք էր: Բարեկեցիկ ընտանիքներ հարսը բաղնիք կը տանէին ընտրանի հիւրերու ընկերակցութեամբ: Բաղնեպանը կը ստանար խալաթ, աւել աւելօքը բաղնեպին, եւ առաջաձեռն «պախչիչ»ներ՝ հիւրերէն: Եւ կը վերջացնէին լիառատ խնճոյքով մը:

Նոր հարսը բաղնիք կը տանին:

ձնեղի՛կ, ճնեղի՛կ, խմէ ջրիկ,՛
Կեր կորկոփէ, շալկէ պողչայ,
Էրթըէ բաղնիէ· թռի՛ր··· գնա՛յ:

Ժ.— Բոդոճական Հարսանիք — Բոդոճականութեան նորամուտ չրջանին, եկեղեցական եւ տոհմիկ սովորոյթները ձեւափոխել, անտեսել եւ թեթեւցնել փորձուեցաւ, կարճառեւ յաջողութեամբ: Հալա–օրհնելը վերցաւ. Պըսակի առեն հարս ու փեսին միացած գլխուն վրայ խաչ ու սուր չէին դներ· տաւուլ–զուրնայի տեղ՝ կ'երգուէին, օտարամուտ եւ սրտխեղդ հայերէնի թարգմանուած երգեր — «Ամանին առջե՛ւը, ի՞նչ ողր եւ աղաղակ», «Կը ճամբորդենք տուն երկնային, գալ կ'ուզե՞ս», «Վե՛ր նայէ՛, վե՛ր, սիրելի՛ մայր», նոյն երգերը՝ դազգազի մը հետը երգուած: Դեռ կը լսեմ··· լուսահոգի Տեփօ Կարօի բարձրադղրդող պասօ ձայնը կերկերուն, բոզոքական վարժապետի եւ ձայնաւոր աչակերտներուն աննեղդաշնակ ձայներուն հետ խառնուած···, բաբելոնական ժխոր մը թաղմանական, անխնդ եւ անզուարճ:

Հարսնեց թափօրին մէջ պարել չկար· խոնջայ հանել չկար· հարսնեց խնճոյքներուն մէջ հայ դինին չկար· ափօթք, երգ — Աստեղին առջեւը···

Բայց, վատք Աստուծոյ, այս թաղմանական չրջանը երկար չտեւեց: 1880–էն ի վեր, բողոքականութիւնը սկսաւ հայանալ, եւ ամէն մարդկ մէջ, տոհմիկ բարքեր եւ սովորոյթներ իրենց նախկին նուիրականութիւնները կը վերստանային: Այս տողերը գրողը բարեբախտ կը նկատէ ինքզինքը, այս վերադարձին չրջանին ամուսնացած ըլլալուն համար:

Հարսանիքներու տաեն, երբեմն, ժամէն հարսնեւոուն երթալու պահուն, տարբեր փողոցներէ յառաջացող թափօրներ իրարու կը հանդիպէին:

Թափօրներուն ո՞րը առաջ անցնելու էր — պատուոյ խնդիր էր, որ՝ երբեմն, խոնջաներու անուշ դինիէն զուարթացած ճահիլ հարսնեւորները կը լուծէին ընդհարումներով — յաղթութիւնը թիկնեղներուն —: Սակայն,

առաջնութիւնը, սովորաբար կը տրուէր աւելի ապրելիկ ընտանիքներու հարսնեւորներուն:

ժա.— Նոր հարսի անարատ կուսութիւնը աւանդական անտեղիտալի պահանջ էր պիւղացիին համար: Ի բացակայութեան կուսական նշանին, հարսը կը ճամբուէր պապուն տունը, վարկաբեկուած, եւ պապը կը նկատուէր ինքնաբերաբար քակուած:

Այսպէս, ամուսնութեան նուիրագործուած դաղափարականի եւ ընտանեկան սրբութիւններու անպարտ պահպանումի՝ մեր մաքրակրօն նախածնողներու առօրեայ կեանքին մէջ կիրարկուած առաքինութիւններ էին, եւ ամուսնալուծութիւնը չլսուած բան էր պիւղին մէջ:

ժբ.— Տղաքերք:— Բարչանճի մայրեր ծընընդարգելումի արուեստը չէին պիտեր: Լուսընկայ-մայր Անահիտի պարգեւատուութեամբ մեր մայրերը միշտ եղած են արգասաւոր եւ պիւրաբեր: Ներա պարգեւած յուսութ-խնձորը — աւազասեմ գիշերը՝ հարսին ու փեսային կերած — չատ բանուկ էր. 9 ամիսէն՝ թումպիկ, սիրուն երախան լուսաշխարհ կուգար:

Կանոնաւոր բժիշկ չկար. հիւանդանոց չկար. ծնդապիտական տարբական օրէնքները գիտցող, կիրարկող չկար: Ծոցուր հարսներ կը զործէին չարքաշ եւ անդադրում, մինչեւ ծննդաբերութեան օրը: Ես կը յիշեմ յղի մայրեր, որոնք ծանր չալակով դաշտէն եկած եւ ծննդաբերած են: Մեր մայրերուն բնատուր կենսունակութիւնը միայն, ցեղը բնաջնջումէ փրկեր եւ յաւերժացուցեր է, բայց բազմաթիւ զոհեր տալով: Դայեկներ ունէինք — Մախօ պաճին եւ Մերաբ Մրօի պէս հինաւուրց մամիկներ, փորձառու՝ զարերու փորձերուն տակ հինցած եւ անփոխոխ զործարկներու մէջ Աստնք հազարաւոր Բարչանճցիներ աշխարհ բերին, քանինե՞ր ալ... մայրերուն հետ միասին անդի դէմը ճամբելու պատմանաւ:

Երբ ազգականին «ընկեր»ը կ'ուշանար եւ դժուար կ'ինար, ազգականը կը ճղէին բահի կոթին վրայ եւ կը թոթվէին վեր վար, մինչեւ որ «ընկեր»ը կ'իյնար, բայց այդպիսի փափուկ վիճակի մէջ աղճատուած մայրը որովայնի բորբոքումով կը մեռնէր: Քիչ ժոկոսով ողջ կը մնային, ասոնք ալ ցաւագար կը դառնային, մինչեւ իրենց կեանքին վերջը տառապելով: Բարեբաղդաբար «բայի կոթ»ի կիրարկումին պէտք ունեցող մայրեր հազուագիւտ էին:

«Ընկեր»ը իյնալուն պէս, զայեկը մկրատով կը կտրէր նորածինը «ընկեր»ին հետ կցող աղիքը՝ պորտին մօտէն, մնացած աղիքը պիրկ կը կապէր ձկթուած պատրոյդով մը, ճիշտ փորուն հաւասարը, եւ այսպէս կը թողուր, մինչեւ որ պորտին ծակը զոցուէր խպտած, եւ աւելորդ աղիքը չորնար վրթիէր:

Կտրուած «ընկեր»ը, տանը մէջ, ապահով անկիւն մը կը թաղուէր, որ չան ու կատուի բերան չիյնար. մկրատն ալ մխասին, որ ուրիշ բան կտրելու չգործածուէր: Հակառակը պատահելուն պէս, «երախան կը մեռնէր»: Կ'ըսէր Մախօ Պաճին: Անմիջապէս նորածինը կ'ապէին, եւ օր մը ազուած կը թողէին, «օր մպամինը եփուն ըլլի»:

Ձեռայ տաքուկ ջրով լեցուն քարդանի մը մէջ, զայեկը կը լոզցնէր երախան. անոր զբլուխը, քիթը, բերանը, ականջը կը չիէր, կը չոկոտէր. տոտիկներէն բռնած գլխիվար կը կախէր, որ սրունքները չխտակ եւ երախան «երկան-պոյ» ըլլի». նաեւ գլուխին բռնելով կը կախէր, որ վիզը կարճ չմնայ. երեք հեղ մեզմիւ կը թոթուէր, արտասանելով, «թոթվա-ջրիկ, էրկան վզիկ, առնա ֆնիկ, շալկամսիկ, չո՞փ, չո՞փ.....»:

Հղլաթը պատրաստ — ասն գործածուած հասս կտաւ,— վրան կը սփռէին «չաղայի հողը», աղնձուած սրսուր եւ տաքուկ (ճմեռը), չորերով ծածկած: Ասոնց վրայ կը պառկեցնէին մերկ երախան, սրունքները իրարու հետ կուբ, թեւերը՝ երեք անգամ կուրծքին վրայ խաչաձեւելով՝ երկու կողմը չիտակ երկնցուած, անուիներուն եւ յօդերուն վրայ հոգին ցրցկելով քրանխաչը արկիլելու համար. այս դիրքին մէջ մարմինը չորերով պլլելէ վերջ, հղլաթով կը խուճտախէին, պլուխը միայն դուրս: Այսպէս փաթաթուած, մօրը ծիծը կ'ուտէր եւ օրանին մէջ մուչ մուչ կը քընանար, մօրը խանդակաթ եւ մեկնոյշ օրօրներու թովչութեամբը: Ա՛ս այն երկնահամ խոտնուրդը՝ Հայաստանի մայրերուն անխարդախ կաթին եւ սիրագեղ օրօրի՛ն:

«Չաղայի հողը» կը բերէին Մուշրիկէն Մահային թուխերուն քով —, եւ վարպետ ճամբուն քովէն, եւ չոր տեղ մը կը պահէին: Այս կաւեղէնը ագնձուելէ վերջ, չէր գեհանար՝ երբ թրջէր, եւ տաքութիւնը երկար կը պահէր:

Բարչանճի մայրեր կաթնառեր էին, բնդհանրապէս թացանն ու ուրբ ողջ թող մր-

նային: «Կաթը ֆաշուիլ»ը մեծ անհնգ եւ զըժբաղդութիւն կը նկատուէր:

Այդպիսի պարագաներու տակ, կը զըտնէին առողջ «ծծմար» մը, առատ կաթով, որ՝ առանց վարձատրութեան կը դիեցնէր զրիկ երախան: Այն առեն, ծծմարին երախան եւ ծծկերը կ'ըլլային «կաթնազբար»: Կաթնազբարութիւնը՝ հարազատ եղբայրութեան չափ պինդ կը մնար ցկեանս:

ժգ.— Տղացկանին մայրը՝ իրենց կնքամօր եւ ազգական կիներուն հետ, եւ ուրիշ զրացի կիներ տղարուի կ'երթային, աչքիլուսի «խալաթ»ներով եւ տապակ հաւկիթներով: «Երկան արեւ ըլլի», «Մարով պապով մեծանայ», «Մնացական ըլլի», «Խերլի ըլլի», »Տարոսը ձեր տանը վրայ ըլլի»ներով, անուշ անուշ կերուխում եւ խնդակցութիւն..., եւ կը վերջանայ Տղարուքը:

ժդ.— Երախայի կնունքի տեղի կ'ունենար, ծնելէն ութն օր վերջ, սովորական արարողութեամբ, եւ կը տօնէին փառաւոր խնճոյքով: Մատաղ ալ կը կոտրէին, երբ երախան մանչ էր: Մատաղը, մեծաւ մասամբ, աղքատներուն կը բաշխէին, ամէնէն անուշ բաժինը՝ քահանային եւ կնքահօր հանելով: Մանչին անուանակոչումին մէջ ալ կնքահայրը կարեւոր ձայն ունէր. թէեւ մեռած տատայի, հօր կամ հօրեղբօր անունը տալ չատ սովորական էր: Հինաւուրց անուններ, ընդհանրապէս, Աստուածաշունչէն առնուած հրէական անուններ էին. բայց, ինքնասնական թըւականներէն ակաեալ, ազգային անուններու դործածութիւնը չատ ժողովրդականացաւ:

ժե.— Տղացկանը երկար չէր մնար անկողնոյ մէջ, բայց fառաւոթը պահելու էր — քառասուն օր՝ ամէն կերպով զգուշաւոր եւ ժուժկալ ըլլալու էր:

Տղացկանին աջակողմը, ակիւ կամ խաչըրկաթը՝ անկողնին քով դրուելու էր: Ալքերը(1) — «Ադամորդւոյ տուշման ենի կնիկներ» — տղացկանէն եւ երախայէն հեռու պահող յուսութն էր այս: Եթէ ոչ, չուտը՝ տըղացկանին «ձիկեր»ը ակիւովը կը քաշէր կը տանէր. եւ երախան ալ կը փոխէր, տեղը դնելով ալքի տեղ եւ տխեղծ բուա մը: «Ալքս փոխած է» կ'ըսէին տղէ երախաներու համար:

(1) Տես Աւելորդապաշտութիւններ:

ժզ.— Հինաւուրցներու ժամանակ, տըղացկանը՝ «քառասունքն ելլել»ուն պէս երախային հետ եկեղեցի կ'երթային, ուր Տէրտէր Ամուն Պահպանիչը կ'ըսէր, եւ չուրջալը կը թոթվէր վրանին, ի նշան մաքրագործումի եւ իբրեւ յուսութ՝ ապագայի ամէն ցաւի փոխանքի դէմ:

2 — ՏՕՆ ՕՐԵՐ

ա.— Ծնունդ եւ Զատիկ Նուիրական Սուրբ Տօներ էին պիւղին մէջ, ինչպէս ամէն տեղ, եւ կը հանդիսաւորուէին եկեղեցական հոգեչունչ արարողութիւններով, հնաւանդ եւ պղտրիկ սովորոյթներով՝ զուսպ եւ անմեղ զուարճանքով աւելի:

Այս սուրբ օրերուն կը պատրաստուէին, իրարու հանդէպ գործուած անարդարութիւնները չակելով եւ զժտուղները իրարու հետ հաշտեցնելով: Տուն ու դուրս մաքրուած, ամէն ոք նոր լաթ հագած, ամէն տան դուռ բաց, խոնջանները չխակուած՝ անուշ դինիով, օղիով եւ չերեզներով բեռնաւոր: Երկու տօներն ալ երեք օր կը տեւէին:

Առաջին օրը, առաւօտուն մութն ու լուսուն, տանը ռայիսը կամ հայրը՝ տանտիկինին հետ, ընտանիքին բոլոր անդամներով կը բոլորուէին «Աստծոյ բարիք»ներով զեղուն սեղանին չուրջ: Մեծաւորը «Հայր Մեր»ով սեղանը կ'օրհնէր, սուրբ տօնին պատշաճ Աւետիսը կ'արտասանէր, կ'օրհնէր ամբողջ ընտանիքը եւ ախոռին մէջի իրենց աշխատընկերը անասուններըը, որոնք արդէն կրկնակ բաժիններով ալկուած էին. չէ՞ որ անոնք ալ «հոգի աղքատ»նե՞ր էին:

Եւ ամբողջ ընտանիքով, երեսնին դէպի արեւելք՝ ծնրադիր կ'ապօթէին եւ աւուր պատշաճի չարականներ կը մրմնջէին: Այս օրհներգութեան աւարտումէն վերջ, ընտանիքի բոլոր հասակ անդամները եկեղեցի կ'երթային Սբ. Տօնին պատարագը ըմբռնելու: Առաւօտեան ճաչէն վերջ, հնորհաւորութեան այցելութիւններ կը սկսէին: Առաջին օրը, Գիւղին տարեց եւ ականաւոր մեծաւորները նախ՝ կ'ընդունէին իրենց տարեկիցներու, երիտասարդներու եւ պատանիներու այցելութիւնները: Ձեռք թօթվել չկար: Տարեց այցելուն տանտիրոջ կը մօտենար, եւ ալ ձեռքը կուրծքին վրայ՝ երկիւղածօրէն կ'ըսէր. «Շնոփոր (հնորհաւոր Ծնունդ եւ Աստուածայայտնու-

թին» (Մնունդին), կամ «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց» (Զատկին)։ Տանտէրը՝ այցելուն կը դիմաւորէր ըսելով. «Օրընեալ ըլլի Ցայտնութին Քրիստոսի», եւ սատիկին վրայ՝ քով քովի կը նստէին։ Տան երիտասարդը՝ անմիջապէս՝ գինի, օղի կամ սուրճ եւ մեզ կը հրամցնէր այցելուին, որմէ յետոյ այցելուն կը մեկնէր, «Մնաս բարեւով», «երթըս բարեւով»ներով։ Երիտասարդները կ'երթային մեծաւորին առջեւ, յոտնկայս, ձախ ձեռքերնին կուրծքերնուն վրայ եւ աջերովը բարեւ բռնելով, եւ երկիւղածօրէն կը կրկնէին Սբ. Տօնին Աւետիսը, եւ ձեռք կապած կը կենային։ Ասոնք՝ գինի, օղի չէին խմեր, առ ի յարգանս մեծաւորին. սուրճ եւ չերեզ միայն, եւ յարդալից բարեւով կը մեկնէին։ Պատանիները մեծաւորին ալ ձեռքը կը համբուրէին, եւ մեծաւորն ալ իրենց ճակատը կը պագնէր։ Ասոնց անուշեղէններ կը հրամցուէին։ Երկրորդ օրը, մեծաւորը փոխադարձ կ'այցելէր իրեն տարեկիցները, նոյն աւուր պատշաճները կրկնելով։ Երրորդ օրը՝ երիտասարդներու իրարու այցելելու եւ խրախճանութեանց օրն էր։ Զատկին երեք օրերուն՝ կարմիր հաւկիթ կուրցնել(1) «կուլաչ-բռնել»(2), դամչէ ծեծուրցնել(3) սովորական զբօսանքներն էին։ Դոր տեղերներու վրայ, սիրուն հարսներ եւ հասուն տիկիկ աղջիկներ ալ պար կը բռնէին(4)։

«Կուլում եար··· կուլում եար»,
«Սավտայիս օրն է, կուլում եար»։

Մ'ի··· այդ օրի՞րը···։

բ·— Առոնցմէ դատ, բազմազան ծոներու մէջ՝ ամէնէն հանդիսալիցներն էին Կաղանդի, վարդավառի եւ Բարեկենդանի աչխարհիկ ծոնախմբութիւնները — խրախճանքի եւ զբօսանքի օրեր, զորս գիւղացին կը ճոլոպէր կորզել իր չարքաշ եւ հարատահարեալ կեանքի քարքարուտին։

ա·— «Շնաւոր Նոր Տարի եւ Բարի Կաղանդ» — երեք օր։ Մնունդին նման՝ սովորական այցելութիւններ, եւ կերուխումներ։ Նոր Տարւոյ իրիկունը, ապրսկան ընտանիքներ՝ իրենց տոհմի «մենծաւոր»ին տունը կը հաւաքուէին, Կաղանդը ծոնելու եւ Նոր Տարին աչխարհ բերելու համար։

Կաղանդ Պապա — պզտիկներուն տուած պզտանունը։ Ինչ մեծ հրճուանք, երբ, Նոր Տարիի առաւօտուն կանուխ արթնցած՝ փոքրիկներս կը գտնէինք, պատին ցիցերէն կախած մեր դուլպաները կամ գոգնոցներու գրպանները տկտուն՝ կաղանդ պապայի լեցուցած անուշեղէններով։

Որքա՞ն վճիտ եւ գունագեղ է մտքիս պատատին վրայ ցոլարձակուած յուշանկարը այդ կաղանդներուն, որ անցա՞ն···։

Դեռ երէկ էր, կարծես։

Տեփօ Կարօնք Ծերօնենց եկած էին, կաղանդը ծոներու, իրենց հիւն, պապենական տանը մէջ։ Տեփօ եւ Ծերօն տատաներ մեռած էին. Ծերօն Պետրոս վարպետ «մենծ ամուն» էր — «պատիւը մենծածաւորին»։ Տեփօ Կարօ եւ Աննօ Նանա իրենց վեց զաւակներով, եւ Ծերօնենք՝ երեք եղբայր եւ զաւակները — մենծ յարմութիւն···։ Ի՛նչ ճրվլանք, ի՛նչ հըրտնութեան···։ Ի՛նչ ճրվլանք, ինչ ժամանց մեզի պզտիկներուս համար։ Նոր «խաղպզուն», չուխա «սալթա», չալ գօտի, ոտքերնիս նաչխուն բրդէ «տուլլամա» եւ ոլորուն ծայրով պոչով «փոստալ»։ Հապա Կաղընտո՞ւմը···, որ պիտի տանայինք հարս-պաճին (ձուհար մայրս այդ անունով կը կոչուէր ամէնքին), լմմ··· եմմ···։ Տունը ամբողջ՝ չէնշող եւ տաքուկ էր այդ դիշեր, հակառակ պատուհանները ճանկոտող սատակաչունչ բուքին։ Կրակատ թոնիրը վառուած էր եւ բարի։ Հարսպաճին, ամբողջ օրը պրպտած էր սեւկնտիկոտ հաց եւ հաւկիթ-թափօ եւ չուչմայով կարմրտուն լոչ եփելով։ Հիւրանոցը մեծ «օտա» մըն էր. վերի կողմը չինուած սատիր, գորգերով ծածկուած, եւ երկայնովի բարձեր գետեղուած։ Հոն բազմած էին մեր պապեր ու ամուներ. վարը՝ կարգուած տղամարդիկը։ Օճախին մէջ՝ թթենի կոճղերը կը վառէին, ամբողջ չղազարար ջերմութիւն, եւ չրջմոլիկ բոցերը ճրագուէ մոմերու պլպլուն ճառագայթներուն հետ՝ մեծ «օտա»ն կ'ողողէին խորհրդաւոր լուսաւորութեամբ։ Սենեակին վարի կողմը գրուած էր մեծ խոնջան, բազդատած Աստուծոյ պարգեւած պէսպէս բարիքներովը։ Հարս-պաճին բացած էր իր անուշեղէններու գուբերը։ Ընկոյզով եւ «խասի» կուտով ոսճիկի չարոցներ, խաղողի չիրայով չինուած եւ ծլած պատեղի ծալքեր, թթալիրի լոփեր՝ փխրուն, կարմրուկ փշաթը, չամիչ, լեալեպու, աղնձուած գդմի եւ ճմերուկի կուտ, անուշահամ լոչ ու փխրուն

1·2·3· եւ 4·— Տես գիւղին զբօսանքները։

բկիզ, եւ «քէյրխալա»ի նման «տամա խաւուղ»ի դէզը· ասոնց քով խրամաններու պողպզքրայէն լցուած անուչ թանձր դինին՝ կարմիր փարչով, որ հարապաճին նոր քաշած էր անցեալ տարուան բղոզէն, չլօք գդմի գոլորը։ Օճաղին մէկ անկիւնը, կրակին կողքին քչուած ճաղվաններու մէջ՝ սուրճ ու թէյ կ'եռային պատրաստ։

Առաջին անգամն էր որ այս երկու «խոյի փրոա» ընտանիքներ, կաղանդը կը ծոնէին «հայոց պէս»։ Անոնք հմա՝ ա'լ Հայ-Բողոքականներ էին, եւ Տէփօ Կարօ՝ հարցնեց աեն՝ ա'լ «Աստեանին առջեւը ի՞նչ ողբը չէր երգեր։

Մենք պզտիկներս — մանչ աղջիկ, տղամարդիկ եւ հարսներ, հարսպաճին եւ Աննօ Նանայի առաջնորդութեամբ գացինք «մենծ»ներուն ձեռքերը պագինք, անոնք ալ մեզ պաղին եւ «աւուճ»նիս խուրուչնոցներ դրին։ «Շնորհաւոր Նոր Տարի եւ Բարի Կաղանդ», «Ամէն տարի հասնիք աս աւուր»։

Կարդը եկաւ Կա···ղընտո···մը···։ Ճերմերնիս, ծոցերնիս տկտած ոսճիկ-պատատղով, չամիչ-լեալեպուով···, կէր ու ցատկէ ···։ Ի՛նչ օրեր···։

Այսպէս կը ծոնուէր Նոր Տարին, ամէն Հայ տան մէջ ալ։ Յարանման աւանդական կարգեր ու ձեւեր՝ եւ՝ առաւել կամ նուազ չափով խրախճանք, վայելք, զբօսանք։

Կաղանդի առաւօտուն, «Աղօթքան»ը բացուելուն, տանտիկիններ, անպտուղ հարսներ եւ հասուկ աղջիկներ կ'երթային մօտակայ աղբիւրներն ու քհնրիղները, ձեռքերնին լուալու, նոր տարիի առաջին վտակն ջրերէն, անոնցմէ խմելու, եւ իրենց կուժերովը տուն տանելու։ Երեսները չնորհալի կ'ըլլային, ձեռքերնին կ'ուժեղանային. աղջիկներուն բազդերը կը բացուէին։ Տուն տարած ջրով կաղանդի ապուրները կ'եփէին, կով եղ կը ջրէին. կովուն կաթը կ'առատանար եւ տաւարը չոհ դերծ կը մնար։ Կրակատունը ջուր կը սրսկէին որ «ցաւ հիւանդութին չի մնայ տուն»։ Հնաոճներնին կը տանէին հաց, նոր ծնած կովու, ոչխարի կամ մատակի խժռատ խերը, բամիկի կուտ, քուչնա, նալ (պայտ), եւայլք, նուէրներ՝ Աղբիւրներուն մատուցանելու։

«Ա'ղբիր, ա'ղբիր, առ քեզի հաց, պահէ մեր դուռը միչտ բաց»· «Առ քեզի «նալ, տուր ինծի մալ»· «Ա'ղբիր, առ քեզի խեր, տուր կովս սեր»· «Առ քեզի կուտ, տովլաթովըղ մեր տունը մուտ»· «Կա'թնաղբիր, քեզի բերեմ քուչնա, օր կովուս կաթն անուչնայ»· «Ակիդ խերուն, սահդիդ սիրուն, ա'նուչ ջուր, մուլայլայ տուր, ինծի սիրուն մանչ մի տուր»։ — Տարօր—՝ «··· սրտիս սիրածն ինծի տուր» — աղջիկը՝ — կը փսփսային։

Այդ օրը սրտոտ գոգցուներ, բարակ-ցաւունեցողներ ալ քհնրիղները կ'երթային, հոն, ակին առաջ՝ վտակն ջրին մէջ երեք անգամ կը թաղուէին ամբողջովին, ըսելով «Առ իմ փող, տար իմ դոզ», եւ պրպտուտ ցրտին, չալպիկ վարտիքով մը կ'ելլէին թուխթի ծառը. վարէն մէկը կը պոռար, «Ծօ՛, խե՛նթ, ձմեռ վախտը թո՛ւթ կ'ըլլի՞»· «ձմեռ վախտը դո՛զ կ'ըլլի՞»· «թուխթը թօթռուեմ, դոզը թօթռուեմ»։ Երեք անգամ տալ մը թօթռուելէ յետոյ, կ'իջնէր վար, լաթերը կը հագնէր, տուն կը դառնար։ «Ինչ պիտի ըսես, հրամանը Տիրուն, սընկսընկ դոզը վրայէն կը հալածուէր» — ո՛մանցմէ։ Պատմագիրս անձամբ կը ճանչնար Քրիստոնեայ Աստուր ամուն, որ այս կերպով բժչկուեցաւ, երկար տարիներ սընկսընկ տառապելէ վերջ։

գ·— Մելեմեհ — Մելեհ։

Մելեհը կը վառէին «Տէրընտառ»ի — Տեառընդառաջ — իրիկունը· նախ ժամուն դորգան։ Ժամաւորները՝ «երէցփորխան»էն դնած մոմերնին կը վառէին օրուան Աւետարանը կարդացուած պահուն, եւ աւարտէն վերջ՝ քահանայով, դպիրներով, չարանակեալով կ'երթային դորգան, ուր էր Մելեհի դէպը օրթոս-քթոցներու։

«Ժամու Մելեհին զօրքը առաւել մենծ» էր։ Նոր փեսայ եւ նոր փեսացուներ իրարու հետ կը մրցէին, եւ ժամուն մեծագոյն նուէրը տուողը կ'ըլլար առաջին բռնկցողը։ Առաջինին օճաղը միչտ վառ՝ եւ տունը միչտ չէնշող կ'ըլլար, չէ՞···։

Այս Մելեհի հանդէսէն յետոյ, վառ մոմերով կ'երթային իրենց տանիքներու Մելեհուները վառելու։ Եւ ի՛նչ յանկուցիչ տեսարան···· հայոց տներներուն վրայ փակցուած մելեհներու բոցավառ սիւները, գիւղին գիշերը ողողելով խորհրդաւոր լուսախայտեթեամբ մը՝ հին տատուածները ոգեկոչող· խարոյկներուն չուրջ բոլորուած տղայ-աղջիկ, մեծ ու պզտիկներու ատոստումները խայտալից ճարճատուն քթոցները որ ձողերու ծայրը

հաստատած՝ տղամարդիկ օդին մէջ կը բարձրացնէին, չըռտոներն ու դիւանքը հալածելու համար: Այս վառող քթոցներէն թափած կածկաւոն չթրջնելուն տակէն կ'անցնէին կոյրիճները եւ կը ցատկէին բոցաշէղ մելեխ կրակին վրայէն, ողջիկներ՝ կրակին չուրջը կը զառնային երեք անգամ, «Մե՛լեա, մե՛լեա մուրազս տուր» մրմնջելով: Այս ատեն՝ յատուկէն պահած կաղանդի բոկեղներ կը բաժնէին նոր հարսներուն, «անպտուղ» եւ «պըտուղ» կորսնցնող կիներուն, — «Թապըա է» կ'ըսէին: Հարսնցուներու, հարսներու մազերուն ծայրերը կը խանձէին մելեխի կրակով — «գլխու ցաւ չեն ունենար»: Համպակ թելի մը երկու ծայրերը կը վառէին եւ զոդցուրնելու աչ թեւին կը կապէին — «զոդի պլըըմ է»:

Մելեմաեան մնացած մոխիրները յուռութեաւոր էին: Գիւղին քահանաները տունէ տուն կ'երթային եւ մոխիրները կ'օրհնէին, եւ տեներէն չորս կողմը կը ցանէին, երդիքէն վար կը թափէին: Այս մոխիրը կը ցանուէր ախորը, կովուն տակը, հաւուն բոնին մէջ, մասնաւորաբար արտերու եւ այգիներու մէջ. — հունձքի առատութիւն, կոփոն առատ կաթ, հաւերը ածան, տաւարները չոհ ցաւ ապատ — Մոխիրին «հրաչք»ները:

Գիւղին տուներուն տեներնները դոր էին, եւ հողէ թանձր շաղախով ծածկուած եւ ծեփուած ըլլալով, մելեխին կրակը ձեղուններուն չէր վնասեր:

դ.— Բարեկենդան: — Կիրակի. երկուշաբթին՝ Մեծ Պահք: Շաբաթ օրն ալ հեռը կը կցէին: Այս օրերը ոչխարի միսը քիչ կ'ըլլար գիւղին մէջ: Կով,ընճուղ, գոմէշ ալ կը մորթէին: «Մաթախաուրմա»ի(1) եւ կարմիր պիւնի օրն էր — կերուխում է, զուարճանքի օր. գոմէշ կուռըցնելու(2), կուլաչի(3) եւ տեներնուն վրայ ազիկ հարս–աղջիկներու պարելու պարերգելու(4) օր, — ամբողջ Հայութիւն՝ հրճուանքի մէջ:

ե.— Մեծ Պահք:

Տանտիկին, ներ, հարս աղջիկ՝ երկար եւ ուշ կ'զբաղէին եղոտ ամանները մաքրելով. Մեծ Պահոց առաջին երկուշաբթին չլուացած. եղի հետք մնալու չէր: Առատն կը տեսնէիր կրակատան երդիքէն կախուած մեծ կարմիր սոխը, կարմիր «խորոզ»էն քաշուած եօթը փետուրներ կողը մխուած չուրջանակի, Մեծ Պահոց 7 շաբաթները գուցնող: Ամէն շաբաթ–վերջին փետուր մը կը քաշուէր: Տանտիկինը ամէն բան պատրաստած էր «Մեծ Պաղուց» համար, — չուչմա, չիրիկ, ոսպը՝ աղցուած չորցուած բանջարեղէններ, «Թարխանայ»ի չոր գնդիկները, աղը եւ թթուն գրուած համեմատուր թոթղօնը, եւ մեղի համար՝ Ծովքի պատուական խոտուտը որ Ծովեցիներէն կը ստանար ի փոխ ցորենի եւ պղպուրի. եւ առատ ձուկ, Ծովքէն եւ Ախոռի Ջուրէն, նոր բռուած — երկուքն ալ չատ համեղ — անոնց «խորիչ»ն եւ խորովածը խրաճներու դիմիին հետ...: Միս, խաւուրմա, եղ, հաւ, հաւկիթ, թացան ուտել չկար քառասո՛ւն օր: Ամէնուն համար, ժուժկալութեան, ժամադօթքի, ապաշխարանքի օրեր էին: Տան կնիկները՝ մանած մանելու, ներկելու, կտաւ գործելու, իսկ էրիկ մարդոց՝ երկրագործական կազմածքը նորոգելու, քմահնով բուրդ մանելու օրեր էին — օրե՛ր՝ իրենց տարտերուն վրայ խոկալու, վերկութիւն երթալու, նուիրական աւանդութիւնները վերյիշելու եւ փոխանցելու, մշուշոտ եւ տաքուկ ախոռատուներու մէջ հաւաքուած:

գ.— Վճակ — Վիճակ — Համբարձման Տօն:

Պճնազարդ Մայիս ամսոյն մէջ: Մայիս ամսոյն պէս գեղանի՝ սեւ սեւ աչքերով, սեւ սեւ յօնքերով մեր աղջիկներուն օրն էր վճակի Տօնը:

Կարմիր խայթանով եղերուած՝ կապոյտ կտաւէ հիներ, եւ գունագեղ խաղպոմնեներ հագած, ասեղնագործուած կարմիր գոգնոցներ կապած, թեւերը թեղնիք, գլուխները վածկուող թաղոսկիներով զարդարուն, մեր աղջիկները, խայտալից եւ ճլուըլտուն, խումբ խումբ կը հաւաքուէին պատով էգիները, թութերու եւ ուռենիներու չուքերուն տակ, թաւիշ մարգագետիններու վրայ. հոն եփելու եւ վայելելու տապակ հաւկիթը, հալան ու հասխան. այլըմ–ճգուկ, պուչ–բոնուկ, քարուկ, բոնբլուկ եւ թաքաչուխ(1) խազալու. հոն

(1) Տես կերակուրները:

(2), (3) եւ (4) Տես գլոսաւիճները:

(1) Գիւղին գլոսաւիճները:

իրենց մուրազներուն իրականացումին մասին վիճակներ ձգելու. իրենց սրտին սիրած եարին վրայ երազելու. հոն պարելու եւ պարեզելու, —

Ալվա էկան գարնան էրկան օրերը, կո՛ւզում եար,
Առնիմ սիրած եարըս էլլըմ սարերը, կո՛ւզում եար.
Սարեր բարեր ի վար էշնըմ ձորերը, կո՛ւզում եար,
Ջորէն խորէն էլլըմ կանանչ դորերը, կո՛ւզում եար, ճի՛ւան եար:
կամ,
Աղկեկ իմ աղն ի՞նչ ինիմ, կո՛ւզում եար,
Կոր իմ մաղն ի՞նչ ինիմ, կո՛ւզում եար.
Էլլըմ տեներն ի՞նչ ինիմ, կո՛ւզում եար,
Հոն տեսնալիէ եար չունիմ, կո՛ւզում եար, կո՛ւզում եար:

Այդ օրը, աղջիկներ՝ ամէն տեսակ ծաղիկներով խաչաձեւ փունջ մը կը շինէին. ծաղիկը կը դնէին եօթն ապրիւրէ բերուած ջրով լեցուն հողէ ամանի մը մէջ. ամանին մէջ գաղանի կը ձգէին մատնիչ, օղ, պիլարզուկ, մատնոց, կոճակ, եւայլն. չեփ–պահուկով կ'որոչէին վիճակահան աղջիկը, որ աչքը կապ՝ եօթն անգամ ամանին մէջէն կը հանէր հոն ձգուածներէն մէկ մէկ: Առաջին հանուածին ակրը ամէնէն բաղդաւորն էր եւ մեծ մուրազի պիտի հասնէր: Ճաշորդարար, վիճակներուն «գօրք»ը կը նուագադնար:

Թուրքերու ներխուժումէն վերջն ալ — յատկ գուսպ եւ չրջահայեաց — կը չարունակէր այս սովորոյթը: Բայց երբեմն, թուրքերու կողմէն աղէտաւոր յարձակումներ՝ եւ այլ առթիւ, հայ կոթիճներու հետ արիւնոտ բախումներ ալ կը պատահէին:

է.— Վարդավառ:

Կը ծիծդան վարդերը վառ վառ: Հարս, աղջիկ, առտուն կանուխ, հորչ, քհէրիզէ, աղբիւրէ ջուր կը կրէին կարմիր կուժերով. տուն ու դուրս — կրակատուն, ախոռ, գորգա, դրան առաջը — կը ջրջըքնէին, տաւարները կը ջրէին: Նաեւ ջուր կը կպցուէր հայոց փողոցներու առուները, ազատութիւններ մաքրելու եւ փողոցները ջրջքնելու համար: Այս գործողութիւնները կատարելու պահուն, պըղտ. տիկներ, աղջիկներ եւ տղամարդիկ չէին մոռնար իրարու վրայ եւս ջուր ցրցքնելու: Տղամարդիկ, մինչեւ իսկ ղիրար հրմշտկելով կը ձգէին քհէրիզներու կուէրուն մէջ, լաթով մաթով: Զբօսասէր «ճայիլ»ներէն չատեր կ'ելլէր Թային Եղեգեի Սբ. Նշան, Հիւսենիկի եօթնակը, մինչեւ Իչմէ–Ջուր եւ Զարդարիճայ Վանքը — նշանաւոր զբօսավայրեր՝ զովասուն ուռիներով եւ մչտահոս քհէրիզներով:

Ը.— Տուն «Օրշնէէ»:

Հինաւուրցներու չրջանին, տարին հինգ անգամ, իսկ 70ական թուականներէն ակսեալ՝ երկու անգամ — մեծ ոճներու առթիւ —, ամէն «Հայ» տուն կը նուիրագործուէր Տուն Օրշնէքով:

Այդ օրը, տանտիկինը, կրակատան մէջ, խոնջայի մը վրայ կը չարէր պղտիկ բաժիններ հացի, դինիի, թթու խմորի, ալիւրի, պղպուրի, խաւուրմայի, թացանի: Քահանան՝ հեռը պատառի տիրացու մը — երբեմն վարժապետն ալ — եւ ժամկոչը, կ'այցելէր տուները: Կ'օրհնէր, կը խաչակնքէր՝ խոնջային վրայի մէն մի բաժինը զատրայլին:

Պատառի տիրացուին բաւմաբեն խնկարկուած բոլոր տաւարները օրհնելուէ հետ միասին կը համակէին տուն տեղ եւ կը սրբագործէին ամէն ինչ...: Տանը ռայիսը, ըստ կարողութեան, խաչ համբոյր կուտար Տէրպապային — 40 փարա (չորս սէնթ) ... հինգ զուրուչ (20 սէնթ). ժամկոչին ալ՝ պըղտ. լուր, ալիւր կամ ցորեն. Տիրացուն եւս չէին մոռնար:

3.— ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐ:

ա.— Ահաւասիկ ուրիչ մենճելի խուրձ մը մեր պապերուն թողած բնիկ սովորոյթներու, զորս հակաքաղ ըրած եմ յուշերու արտեքէն:

բ.— Սուրբերու ոճներուն, Սուրբին անուանակիցը եւ ասոր ազգական բարեկամները մոմ կը տանէին, եկեղեցիին նուէր, եւ մոմ մըն ալ կը վառէին ի պատիւ Սուրբին: Եւ այս առթիւ, ոճատէրը՝ ճոխ խնճոյքով մը կը պատուասիրէր իր բարեկամները:

գ.— Ծնողաց պաշտանք — իրենց կրօնքին մասն էր, խորաթափառ եւ նուիրական: Ծնողաց պատուէր, հրահանգ եւ կամք պատգամներ էին: Հօր մօր ողջութեան՝ եղբայրներ ծնողքէ կամ իրարմէ չէին բաժնուեր. բաժնուողներ — չատ հազուագիւտ — կը նը-

կառուէին մեղապարտ եւ վարկաբեկ: Ծնողք իրապէս տանուէր եւ տանուիկին էին. անոնց կամք, պատուէր եւ հրահանգ պատգամներ էին անդանդաղելի: Հասուկ եւ կարգուած տղամարդիկ՝ իրենց հօրը ներկայութեան, ոչ կը ծխէին, ոչ կը խմէին, մինչեւ որ իրենց հօրմէն թոյլտուութիւն առանային:

դ·— Նոր հարսեր՝ իրենց երեսները եւ բերաննին քօղարկուած կը պահէին տարի մը. տարի մ'ալ՝ մինչեւ քիթերնուն ծայրը: Հարսեր՝ իրենց կեսուրներուն հետ տարի մը՝ իսկ «վէսար»ներուն ներկայութեան միշտ անխոսուկ կը մնային: Առտու իրիկուն, իրենց մեծերուն ձեռքերը պագնել, «վէսար»ին լաթերը հանել հագցնելու օգնելը հարսերու պարտքն էր: Մինչ իսկ տղամարդերու ձեռքերը համբուրելու էին եւ ատոնց հետ խօսելու չէին, մինչեւ որ կեսուրը վերջ դնէր այդ ճեւակերպութեան: Բայց տագրեր նուէր մը կուտային նոր հարսին՝ զանի խօսեցնելու համար:

ե·— Արիմարդ եւ կնիկմարդ միատեղ չէին ուտեր: Տանը մեծը, հիւրերը եւ տղամարդիկ մէկ խոնջային չուրջ, իսկ տանտիկին, հարս, աղջիկ եւ պզտիկներ առանձին. նոր հարսեր սպասաբկողներն էին: Ուտողներ կը բոլորուէին խոնջային չուրջը, բարձերու վրայ կամ ծալապատիկ նստած:

Մեծաւորը սեղանը օրհնելէ եւ ուտել սկսելէ վերջ՝ միւսները դդալ կը քաշէին,: Ամէնքին մէջտեղը կը դրուէր ապուրով լեցուն մեծ լականը, քովը դէզ մը հացով. եւ ամէնքն ալ նոյն լականէն կ'ուտէին, նոյն թաւան ջուր՝ եւ նոյն ալաիէն գինին կը խմէին: Պատառաքաղ, դանակ չէին գործածեր

գ·— Գիւղին գնիկներ սորված չէին երես չուրթ չպարել՝ փուշիլ, աչքերը ծարիրել, յօնք չինել: Անպատշաճ եւ անհամեստ կը նըկատուէին պչրանքի այս արուեստականութիւնները, զոր կը կիրարկէին տաճիկ եւ գէշ կիներ միայն: Հայ կինը ոչ ալ կը ծխէր: Մէկ երկու պատուած մամիկ միայն գիտէնք ծխող:

է·— Ցորեն հացը Ատուծոյ պարգեւներուն ամէնէն մեծը կը նկատէր գիւղացին — մասի չափ նուիրական: Գեաղին ինկած հացի փշրանքին վրայ կոխել մեղք էր: Ինկածը գետնէն վեր առնելու, պահելու եւ գլխուն դնելու էին որ հացասիրաց հացին առատութիւնը չկորչէր:

ը·— Առաւօտուն կանուխ երեսնին չլուացած եւ իրենց առաւօտեան պատշաճ աղօթքը չըրած, իրարու «բարի լոս», «Աստծոյ բարին» չէին ըսեր:

ք·— Եկեղեցւոյ պաշտաման սրտէը «Սուրբ Տէղիք» էր հայ ժողովուրդին համար: Այս երկիւղած նկատումով, ամէն ոք, եկեղեցւոյ սրահը մտնալէ առաջ, ամառ, ձմեռ, ուէ ժամու, իր դուրսի հագած կօշիկը գաւիթը հանելու էր:

Այս սովորութիւնը մնաց լուսաւորչականոց մէջ մինչեւ վերջը:

Բողոքականներ ալ առեն մը չարունակեցին այս աւանդական սովորոյթը, իրենց ժողովարանին մէջ, մինչեւ որ միսիոնարներու օրինակը՝ զրսի կօշիկներովը ամպիոն ելլելու, վերջ դրաւ իրենց հետեւող ժողովուրդին «հիւցած» երկիւղածութեանց եւ «արդիականացուց» զանոնք:

ժ·— Երիտասարդներ՝ երկիւղած յարգանքով եւ ակնածանքով կը վերաբերուէին ծերերու, մամիկներու, իրենցմէ տարեցներու, պիւղին քահանային, վարժապետին եւ «զիտուն»ներուն հետ: Ուէ տեղ, ատոնց ներկայութեանը՝ ոտքի կ'ելլէին. ատոնց առջեւ բերան չէին բանար, մինչեւ որ արտօնուէին խօսելու:

Գիւղին հարս ու աղջիկներն եւս հարսնութեան կ'ընկէր ատոնց հետ, եւ հանդիպումի պահուն՝ ատոնց ձեռքերը կը համբուրէին անչուչա: «պատիւը մեծաւորաց»:

— Մանկապքաղի առեն (արտերը հընձել), երբ համբայէն ձիաւոր մը անցնէր, ճամբուն քովի արտերու հնձուորներէն մէկը՝ ցորենի խուրձ մը կը տանէր ճամբուն վրայ, ձիաւորին դիմացը. յարգանքի նշան մըն էր ատ: Ձիաւորը՝ իր դիրքին համապատասխան պաշէիչ — նուէր մը կուտար խուրձը բերողին, եւ կ'անցնէր:

ժա·— Կերակուր ուտելէն առաջ եւ վերջը, առհասարակ ձեռքերնին կը լուային:

ա-Ջրան-դպչեայ

ժա-Եզերքն, գդալ

Տանը սպասաւորը կամ տղամարդը՝ ձախ ձեռքը լական (պըզնձէ կոնք)՝ օճառ կոնքին խուրին վրայ, ապ ձեռքը ջրով լեցուն պղնձէ եըպրըխ (լուլայի նման), եւ ձախ թեւին վրայ դնչակ մը ձգած, կուգար եւ ծնկաչոք կը սպասարկէր կանչականներու ձեռնտուացքին՝ յաջորդաբար, նոյն դնչակը մատուցանելով ամէնուն ալ:

ժբ·— Մեր նախնեաց օրով հաւատամքութիւն կար· իրենց խօսքին տէր մարդիկ էին առանց: Իրենց առօրեայ առուտուրին մէջ, պարտամուրհակ, երաշխաւոր, վկայ, դրաւական — այսօրուան դրահաւոր օրինական ձեւակերպութիւնները — չկային: «Թորամոլ (Թոռոս ամու, յայտնի ունեւոր), հինգ օսկու պէտք ունիմ, բամբակին բամպակը ծախեմ տամ»:

«Ինչո՞ւ չէ, Գոգօ, վաղը իրկուն էկօ, առ»: Թորամոլն հինգ ոսկին Գոգօին ափը կը համբչը, առանց սանաթ-սաբաթի, երաշխաւորի կամ վկայի. Գոգամուխն խօսքը··· հերիք էր:

— Աչունը, Խպօ եւ Ճիպօ տայիներ — պիւղին 2 խաւուրմաճիները — հարիւրաւոր ոչխարներ կը բերէին եւ գիւղացիներուն կը ծախէին մէկով, քսանով — ապառիկ, եւ կ'ելթային, ձեռքերնին ունենալով՝ մատղոզին չինած մէկ ցանկը միայն՝ գնորդներուն անունը, ծախած ոչխարներուն թիւը եւ արժէքը պարունակող: Երկու Մարտին կուգային եւ լրնոց առնելիքները կը հաւաքէին, առանց դժուարութեան եւ առանց կորուստի:

Գիւղին հացագործը՝ իր ապառիկ ծախած հացերուն հաշիւը կը պահէր կխնորդուած «չաթալայ»ով: Ամէն յառմախորդի համար երկուքի բաժնուած չաթալա մը, կէսը իրեն՝ եւ միւս կխնորդը յառմախորդին քով կը մնար:

Հաց գնելու առեն, հացագործը՝ իր քովի եւ գնորդին բերած կխնորդները մէկտեղ բերելով, անոնց եզրներուն վրայ կը կտրէր՝ մէն մի նկատակի համար քերդ մը:

— Սափրիչը՝ իր սափրանքի եւ ծախած սուրճերու ապառիկները խանութին պատին վրայ կը նիշէր կաւիճով, գիծ մը՝ ամէն մէկ գաւաթ սուրճի կամ սափրանքի համար:

— Մսագործը ունէր մէկ տետրակ, ապառիկներու համար: Ասոր մէջ կ'արձանագրէր յաջորդաբար՝ գնորդին անունն ու գնուած մսին արժէքը· օր, ամիս, թուական գրել չկար: Ով որ վճարէր, անունին վրայ գիծ մը քաշելով հաշիւը կը փակէր: «Խասպու (մսագործ) տաֆթար»ը առակ եղած էր — իբրեւ հեղնանուն՝ անկանոն հաշուակալութիւն:

— Կանխիկի հաշիւ պահել չկար· եւ կնոնաւոր հաշուակալութիւն անծանօթ էր պիւղին մէջ: Կօշկար, նալբանդատ, հիւան — ամէնուն ալ գործածածն էր «խասպու տաֆթար»ը:

ժզ·— Շատ քիչ զրամ կը շրջաբերէր պիւղին մէջ: Առուծախը ապրանքներու փոխանակութիւն էր առհասարակ — զոյգ մի «չարուխ»՝ «ըրպղ քիլա» մը ցորենի հետ: Ամէն կարգի վճարումներու ժամանակը, սովորաբար, Մարտին, կալին, կամ բամբակին էր:

ժդ·— Դրամատուն չունէր գիւղը: Ունեւոր գիւղացին, իր զրամը ոսկիի փոխելով, փարչի կամ պուտուկի մէջ զրած՝ կը թաքցնէր թոնիրին ծակին մէջ, առաստաղին մէկ մութ անկիւնը, պատին մէջ, կամ գետինը կը թաղէր:

ժե·— Կալուածային փոխանցումները միայն՝ օրինաւոր պարտամուրհակով եւ պաշտօնագրով գործադրելու հարկադրուած էին:

ժզ·— Ազգանուն՝ «էչ», «էվճայ» չէին ըսեր: «Առուած տայ»: «Զէչ, ըսես, էվճայ կ'ըլլի», կ'ըսէին մամիկներ:

4·— ԱԽԱՆԴԻԹԻՒՆՆԵՐ:—

ա·— Սուրբ Սարգիս Պուրսացին, Յունաստանէն Պարսկաստան վախած առեն, կ'իջեւանի Վարդգեղ — Բարջանճի Աղբեստան — քեհրվպի մը քով:

Մինչեւ մեր օրերը, այդ քեհրվպը կը վայէր, եւ Սբ· Սարգիս կը կոչուէր: Մեծ եւ հրաշագործ ուխտատեղի Հայու եւ Տաճկի համար:

բ·— Ամէն տարի, Սբ· Սարգիսի տօնին գիշերը, Սուրբ Սարգիս՝ ճերմակ ձիաւորը կ'անցնէր ամէն Հայ Քրիստոնէի տան մէջէն: Երեք օր ծամ պահելով, մեր տանտիկինները կը գնէին լականով ալիւր կամ խմոր, կրակատունը չարուած «պախրայ»ի փեթիանիներուն քով: Սուրբն Սարգիս, գօրքի'ն խուրպան, հրեղէն ձիուն նալովը ալիւրին որ գպչէր, ալիւրին, տարեկան գախրայինն եւ հացատրաթին մէջ առատութիւն կ'իյնար, ամբողջ տարին:

Քանի մեծամամայ գիտեմ, որ երդում կուտր կը պնդէին, «Մանո'ւկ, խուրպա'ն, աչքովս տեսեր իմ ձիուն նալին «տամղա»ն ալիւրիս վրայ· Աստծոյ Արքատութիւնը չժառանգիմ օր սուտ կ'ըսիմ նը»: Ալ գուն գիտէր, մի

հաւատար: Զէ՛..., մէր բարի եւ հաւատաւոր մամիկները սուտ չէին խօսիր,..., կը հոգետեսէին...:

գ.— Եղեկիէլ Մարգարէի ձեւամբ պոռնած էին տաճարին դռները՝ Աստուածորդւոյն պէս: Սիմէոն Ծերունի 364 տարի ճգնեցաւ տաճարին մէջ, ծոմով եւ աղօթքով: Իր աղօթից զօրութեամբ տաճարին դռները բացուեցան Յիսուս Մանկան առջեւ: Մելեմիսը՝ այս դռնըռացի յուշատօնն էր:

դ.— Ֆարւան կորուստ, ֆարւան խռան:

— Անյիշատակ ժամանակներ առաջ, կէս գիշերին կը ցաթէ աստղիկ մը՝ չատ աւելի պայծառ քան Լուսնան Աստղը — Ջորեպանները պահպոյտը: Ֆարւանը՝ խարուած ճամբայ կ'իյնար, եւ գեռ չլուսցած աւազակներու ձառքը կ'իյնայ: Աւազակները կը կողոպտեն քարւանը, կը սպաննեն Ջորեպաններէն ու ճամբորդներէն մեծ թիւով, եւ կը գլեն կը տանին գրստանները: Եւ ահա նոյն պահուն նոր կը ծագի իրենց գիտցած «Լուսնան Աստղը»: Այդ օրէն սկսած, այդ աստ «աստղը»:

5.— ՄԵԾԱՐՄԱՅԱՅԻՍ «ԳՈՆՏՈՒՂ»ԷՆ ԱԽԵԼՈՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐ

ա.— Գեղանի երախանեղու, սիրուն մանչերու, առատ կաթ տուղ կովերու, գոմէշներու եւ ընճուղներու գլխուն մաղերուն վրայ ասեղ եւ հըլունք կը կապէին, իրրեւ յուռութք չար աչքի: Նաեւ, ասոնց եւ հիւանդոտներու վիզերէն կը կախէին նուսխա — արծաթէ եռանկիւն տուփ մը, որ կը պարունակէր թուղթ մը՝ վրան Աստուծոյ սուրբգիրքները գրուած: Աչերը չար աչքը մանելու, հլունքը չլացնելու, եւ նուսխան «ցաւ ու հիւանդութիւն բերող չար ոստոհան եւ գիւանքը հալածելու» համար:

բ.— Մայրը կը պատմէր թէ «բրոտ» ըլլալէն առաջ, տղացկան պատկած առեն, գայեկ Մախօ Պաճին՝ թոնիրին ակիչը կը դնէր մահճին կողմնին, եւ երեք հեղ խաչ կը հաներ՝ «Աղամարդուոյ ուշման» ալքերը հեռու պահելու համար՝ երախայրն եւ իրմէ: «Բրոտ ըլլալէս սորը, նէ ակիչ կը դնէի, նէ ալ խաչ հանէի — խաչ հանելը կոպաչուութիւն է կ'ըսէին: Ալք մալք չտեսայ, ամմա (քայց) կը վախէի: Մարիամս օր ծնայ, էկրորդ գիշերը, կէս քուն, կէս արթուն, տեսայ որ իմնէ տեսնըմ, գժոտ, էրկան մազերով, սեւբռնոտ ժանիքով, երկան՝ ցից առաններով, չանկըլուած ըղունկներով, իրըլոտ ջոթով, կեղտոտ եւ այլանդակ չըլոտ մը կայներ է եաթաղիս ոտնակոմը, ճառքերը օրանին կոմը էրկնցուցած: Վախուս ճնշեցի...: «Աման, մա՛րդ, չսալիկ թոյրին ակիչը բեր», պոռացի: Պասլըդ ակիչը դրաւ կոպմըս, կոտաչա մոտաչա, իրեք անգամ խաչ հանեցի, չըլոտը իրկոլուտա եղաւ, հրամանը Տիրուն»:

գ.— Անակնկալ պատահարի կամ արկածի հանդիպիլ, երկրաշարժի, հրդեհի, խորտակոզ սելի, մրրիկի, ամպրոպոտումի կամ կենդկըլոտուկելու առեններ, «Սօնն Էրուսաղէմայ (Երուսաղէմի սիւն), Սօնն Էրուսաղէմայ» կը մրմնջէին երկու անգամ եւ երեք անգամ կը խաչակնքէին: «Ապաւէն եւ պայբանուքիւն է» կ'ըսէին:

դ.— Բարեպաշտ քրիստոնեայ, ժամէն աղօթքէն ետ չկեցող, եկեղեցւոյ պայծառութեան նախանձախնդիր, աղքատներուն ու տըննանկիներուն ողորմող, որբերուն որբեւայրներուն բարեկամ մարդը երբ մեռնի, անոր պերեզմանին վրայ «լոս կ'իջնայ» կ'ըսէին: Ասիկա յայտնի նչան էր որ հանգուցեալը՝ երկինք հասած եւ Աստուածահաճոյ տուրք մըն էր: Այսպիսիներու դերեզմաններ սրբանոց կը նկատուէին:

ե.— Դատաստանին օրը, —
էրկնուց դռները բաց էր,
Ոսկի թախթը դրուած էր:
Քրիստոս վրան բարմած էր:
Գրողներ կը գրէին,
Արդարներ կը ծծդային,
Մեղաւորներ կ'ողբային:

զ.— Ապրիմ մեռնիմ ծաղկները փաթիկ փաթիկ կը վրցնէին, «Ապրիմ, մեռնիմ» արտասանելով: Եթէ վերջին փաթիկը «ապրիմ»ով վերջանար, երկար կեանքի նչան էր:

է.— Այլեւայլ: — Ուրբաթ օրերը խորթիլախը (տաճկի ատառակ) իր գոգէն դուրս կ'ելլէր եւ ատանդական ժուռ կուգար չան քաթիկի կերպարանքով: Կիրակի առաւօտ մոտքն ու լուսուն, ժամուն կոչնակի առաջին չափքին, կը գառնար իր գոգը նորէն:

— Երբ տանը մէջ բան մը կորսուէր եւ փնտուտուքը երկարէր ապարդիւն, երկու չեփ կամ վառած լուցափայտ՝ իրարու վրայ կը դնէին խաչաձեւ: «Ատանին ճուռը կապել էր: Ցետոյ կը փնտուէին նորէն, եւ... չուտ մը կը գտնէին ալ:

— Փետրուարի վերջին օրուան իրիկունը, ցախ ատելով, «Թէն»երով հոտելիով՝ կրակատան, ախոռի եւ գոմերու պատերը կը զարնէին ըսելով, «Շըտան ի դուրս, Մարտն (ամիս) ի ներս»: Այսպէսով տունէն կը հալածէին «պիւանք եւ ալք»:

— Երբ անբաղձալի հիւր մը գար եւ ուզէին որ չուտ մեկնի տունէն, կամ ա՛լ չգայ, աղ կը դնէին անոր կօշիկներուն մէջ:

— Տանը վրայ կամ «պաղչայ»ին մէջ մեղուի պարս որ իջնայ, բարգաւաճ ես:

— Փունդատ նը, քիչ կը լիշեն: «Մեր ըլլի, խեր ըլլի», կ'ըսէր քովը եղողը:

— Ոսկի կայնած դիրքին մէջ, մէկու մը վրայի լաթի պատռուածքը կամ կոճակ կարելը՝ պատանք կարել է:

— Աչքերդ վերի կոպը որ խաղայ, «բան մը պիտի պատահի քիզի»:

— Անկածդ որ ճնկրատայ կամ կուժուրտայ, «լուր պիտի առնես»: — Երկու պարագային ալ «խեր ըլլի» կ'ըսէին:

— Գիշերը չունն որ ոռնայ, «Հոգէտարը տեսեր է, մարդ պիտի մեռնի»:

— Երկինքէն աստղ որ իյնայ կամ ճղուի, մենծ մարդ մը պիտի մեռնի:

— Երկինքը որ կարմրի, խավղայի նըշան է:

ը.— Երազիդ մէջ՝

— Աղտայ (ակռայ) որ քաչես, առանց ցաւի, բարեկամի մահ է:

— Եթէ ցաւի, աղգականի մահ է:

— Եթէ արիւն էլլայ, չուտ է:

— Եթէ չաղջի աղտայ է, հօր, մօր, զաւկի կամ սիրելիի մահ է:

— Արտեւ (անճրեւ) տեսնըս, առատութիւն է:

— Թէկ լռուտ տեսնըս, պուլաչուղխոդի է:

— Կարմիր տեսնըս, թեզ (մօտալուտ) է:

— Կապոտ լաթ հագնիս, հիւանդութիւն է:

— Ճերմակ չապիկ հագնիս, պատանք է:

— Հաց ուտես, ցորեն տեսնըս, խամաթապարաքաթ է:

— Ձին կամ էշ հեղնըս (հեծնաս), աշխոյ ճամբորդութիւն է:

— Մեռել տեսնալ՝ պաղնել, հիւանդութիւն ցաւ է:

— Սալը հեծնալ, գաղաղ (դաղաղ) է:

— Տունը փլի, մեծ գերանը կոյրի, տանը մեծաւորը կը մեռնի:

— Օձ տեսնալը, տուչման է:

— Վարդապետ, տէրտէր տեսնալը, չար սատանայ է:

— Կատուն որ վլացուի, տունը մխաֆիր պիտի դայ:

— Առջեւէդ սեւ կատու որ անցնի, ճախրդ է. իրեք հեղ խաչ հանէ:

— Տանը վրայ պայխուչ (բուն) որ կանչէ, կամ մայ (մահ) է, եւ կամ աւեր:

6— Յորդորակներ:—

— Աղը գետին չի թափես. պատաստանին թարթիչներով թափես:

— Ամանիդ տակը սրբեսնը նչանածդ աղկկ կ'ըլլի, խուբպան:

— Անցուկը մոռցուկ ըլլի:

— Աւաւօտուն զոլծն է բարի, ո՛վ արթընայ, էլլայ բանի:

— Դուռդ լժով (ուժով —ամուր) զոցէ որ, զրացինըդ զող չբռնես:

— Ծայր կեցիր որ լիր գաս:

— Իրիկուան պատ մը ջրով, առաւան գետ մը ջրով: Աման լուանալու մասին ըսուած:

— Արած (այրած) հացը կեր որ գալէն (գայլ) չվախես:

— Կրակին վրայ չբլլի որ ջուր թափես. քընձ մեզ ադկնները կը հերսոտին:

— Ով որ արուեստ ունի, թեւը օսկի պիլարզուկ ունի:

— Շանր հետ տորպակ մի մնըը:

— Յարկը յարդաւորաց, պատիւը մեծաւորաց:

— Աղօթք չերած օր պառկիս, Քամոսը հեղնայ (հեծնէ) վրադ, խեղդէ քեզ:

— Երբոր կ'երթաս հացսափաթէն հաց առնելու, գինվի բզզդէն գինի քաչելու, խաւուրմայ բերելու, կամ վեթաակէն՝ ամպարէն, պրդլուր, ալիր, ցորեն հանելու, առաջ՝ առաջ Աստուած իչէ, երեսդ ըլ խաչ հանէ որ՝ չար ոգիներ հալածին, եւ գախրային մէջ պարթաթթ ըլնի:

— Ըղունկներդ որ կայրես, ժողվէ պատին ճրզքը գիր. գատաստանին կ'ուզեն քեզմէ:

7.— Հէքեաթներ:— Իրական կեանքէ յօրինուած:—

ա.— Վաղթին (առեւօք), երկու գեղացի դարիսներ, գօչկար մի եւ նաճար մի, Աստանա-

յէն գեղ դուզային. գօշկարը հապիկայով փին, նաճարը հապիկայով օսկի բարձած իրենց իւրեանն վրայ: Ճամբան, փիրսլայ ձիաւոր մը դէմերնին կ'ելլայ: Նարժուն (նաճարին) կը հարցնէ քի հապիկային միջինը ի՞նչ է: Նաճարը, վախնան՝ «Թալաչ (փայտէ քերուածք) է», կ'ըսէ: «Հայտէ, Թալաչ Թող ըլլի», կ'ըսէ, ձիաւորը, եւ կը դառնայ գօշկրին եւ էնոր ըլ կը հարցնէ, «իչուղ բնան ի՞նչ է»: Գօշկարը՝ փին ըսելու ամչնալով, «Աղա, օսկի է», կը պատասխանէ: «Ըսածիդ պէ՛ս՝ օսկի ըլլի», կ'ըսէ ձիւրմակ ձիաւորը եւ իզկորուստ կ'ըլլի: Երկու խարխիները տուն կը հասնին սաղ սելիմ: Իրենց հապիկանէրուն բերաննէրուն կարը կը քակեն, կը բանան օր ի՞նչ բանան, գօշկրին փինը օսկի է կյրեր, եւ նարժուն օսկին Թալաչի է փոխուեր, հրամանը Տէրուն: Անկապ աստուն, Սուրբ Սարգիսի օրչնէքը — Զօրքին մեռնիմ —, տալիմա գօշկըրնէրուն վրայ է: Ըմմը նաճարները Թա սողը աղքատ, չապիկնին երկուք չըլլիր:

Բ.— Կելէն Պաղտօ, գիւղին մէջ բարեպաշտ եւ աչքը կուշտ մէկը —, հեռուեռալ «մասալ»ը կը պատմէր: «Պեկենց սեյիս եղած ատեն, ձմեռ օր մը, Մուդուր օղլին (գիւղ մը) ճամբեցին գիս: Զոնի բուքի բռնուեցայ, ճամբաս չպչուրմիչ էրի, եւ ուր ըլլիլս չէի գիտեր. գելու գաղնի վախէն ըլ՝ այու գոզու մէջ էի: Մեծօրս մընէ տրված գելու աբառնները ըսի, ժամուն մոմ խոստացայ, էրեսըս խաչակնքեցի եւ Սուրբ Սարգիսը օգնութեան կանչեցի: Հեմըլ տեսնըմ օր, ճերմակ ձիաւոր մը դէմս ելաւ: «Մի վախեր», ըսեց, ինծիս տարաւ չիտակ ճամբան, եւ բուքին մէջ անհետացաւ եղաւ:

Քանի մը օր սաղը, ծեր, ճերմակ մօրուք մուրացկան մը էկաւ դուռը: Մարըս սկսեց ղրկրալ, «մըլա, ի՞նչ է ի՞նչ, մուրացկաններէ աչք չենք բանար»:

Այս, Աստըծոյ աղքատին դէմ մի դժդուար, Աստուծոյ դժարը կուգայ չէ մի ըսեր ըսի: Մայրս դնըց հաց մի մի բերեց որ տայ: Աղքատը ըսըց որ «հաց չեմ ուզեր, ինծի տասը փարա տուր»: Բեսիս մէջ, ինչ մեղքս պէյիմ, մեթելիկ (տասը փարանոց) մի կար միան, անոր հանեցի աղքատին տուի:

«Օղուլ, Աստուած սրտիդ կորայ մուրազդ պիտի տայ: Ըսէ, հիմա՞ կ'ուզես տէ ծերուԹեանդ տանեն», հարցուց: «Հիմա», ըսի, «Շատ ադէկ, հլատայ բա՛ց քեսադ»: Բեսիս բացի, եւ իմ իրեն տուած տասնոցս ձգեց քեսիս մէջ: «Քեսիդ պարաքա՛Թ. քեսիդ մուխաթ եղիր» ըսեց, եւ տեղնի տեղը իզկորուստ եղաւ: Ալ տակէ սոզը, ամմէն Աստծոյ տուածո՝ որ Ալմասը (իր կինը) եաԹաղը կը վերցնէր, բարձին տակ օսկի մը կը գտնար — աստանին անկաճը խլանայ···: Մարդու բան չէինք ըսեր: Բեսիս փարայով լեցուաւ, տունն ալ Աստծոյ բարիքներով: Սկսայ տուն տեղ, ալ դուրել: Դուս ըլըբացի, խոնարհին խմմաթարները սկսան խօսալ, «Պաղտօ, տոքան փարա ուսկո՞ գիտի, քեսադ պարաքա՞Թ է ընկեր, ի՞նչ»: «Էկօ քեսանիս վոխանը»: Ըսին, ըսին, գօրեցին. սոզ ցողը, ախըր քեսանիս վոխանեցինք:

Բեսաս վոխեցի չվոխեցի, սըտրս վախաւ: Ալմաս՝ ա՛լ բարձին տակէն օսկի չէր գտնար: ԱխԹուխս ըրինք, մտածեցինք վեճատեցինք, ամմա ի՞նչ գիայտա: Սուրբ Սարգիս ուխտի գացինք, ժամուն մոմ վառեցինք, գիայտա չեբաւ: Միտքս էկաւ Ծերուկ աղքատին վերջին խօսքը, երթ մեԹալիկը քեսիս մէջ կը ձգէր — «քեսիդ մուխաթ եղիր»: Ծերոց պատվիրանքները չիպէյտը տարէկ տարէկ կ'ըլլի, ես տակ գիտեմ»:

Գ.— Գիւղին հէգքեաթ պատմողները:— Թորկանց Հաճի կարապետը հէգքեաթողներուն Թագաւորն էր:

Քիլաճանց կարօ երկրորդն էր: Աստղամէ վար, բայց փնտռուածներ էին Աստանացի Մըրզոն եւ Հատօ Օվան:

8 — Հանելուկներ:—

— Ագի ունի, հոգի չունի: պատ. տապակը:

— Անծակ մարգրիտ, անոլոր գերձան, Աստուած կը չարէ, մարդը կը քակէ. ան ի՞նչն է. Պատ. նուռ:

— Անծիկ անծիկ ցանեցաք, լիր ու կոկան քաղեցաք: Ան ի՞նչն է: Պատ. Շաղգամ կամ տակ:

— Երկու կաչի, չուԹ կը մաչի, ան ի՞նչն է: Պատ. Երկանք:

— էն ի՞նչն է որ ցորեկը կ'ոլլըտի, կոլըրտի, իրկուան տուն գուգայ, բերանը բաց կը մնայ: Դժուար է, չեն կրնար հանել: «Է՛հ, ինծի մուսիվայ (Մուսի գիւղ) ժամը կուտաքնը կ'ըսեմ, չենը չեմ ըսեր»: «Հայտէ քեզի Թող ըլլի ժամը, ըսէ»: Պատ. օսիցն է, չէ՞:

— Իրեք ոտքէն, մէկ մօրուքէն, կայներ կ'ուտէ (պապուս քեսէն) լեռնատուներէն: Պատ. Ճրագդիլ, Ճրագ:

— Պապըս կարգեցի, ձինը քաչեցի, առ ի՞նչես կ'ըլլի:

Ինչքերնուն չի պատկիր. մեծարմատյան Սուրբ Կարապետի վանքը կ'ուզէ. կուտան, ի՞նչ ընեն: Պատ. Պապուն խորԹ տղան:

Պապըս իմ՝ խաս է,
Ես պապուս աղջիկ.
Պապս իմ չաղաս է,
Ես պապուս մայրիկ:
Ասսեխ բան կ'ըլլի՞:

Ասիկա խորունկ է: ժամեր, վանքեր չեն բաւեր մեծարին կուտան Սուրբ Սարգսին:

Կը բացատրէ,—

Պապս էր ի գնտան,
Մէջ աւօթուրեան.
Մինչ որ Հովն երթամ,
Ծրծիս կաթը տամ,
Կ'ըլլիմ իր ալան:

Զքնիկ, ջքնիկ,(1)
Զքնի մայրիկ,(2)
Էրկան բոշա,(3)
Տապակ լզող,(4)
Օջիկ կոյրող:(5)

Գիւղացով չկայ: Մեծարը կ'ուզէ Զինիմաչիկը. կուտան: Պատ. ձեռքին հինգ մատներն են:

Քար քարի վրայ քար չէ,
Լեռ սար կ'արծի, ոչխար չէ,
Հաւկիթ կ'ածէ, հաւ չէ.
Չէ նը, եա ի՞նչ է:

Թոռնիկներ ափիբերան մնացեր են: Մեծարմատյան կ'ուզէ Արղունու վանքը, Ծովուց Սուրբ Նշանը եւ Հնոստանը: Ուզեն չուզեն կուտան: Պատ. «Կիրիբան (կրեայ) է, չէ՞ք պիտեր:

Գլոխ, պիրտ բացին, գինի խմուցին,
Լեզուն բացուեցաւ, խօսալ սկըսաւ:
Քանի ծիծ կ'ուտէր, բեփով կ'օլըրտէր.
Ծծելն օր կյրաւ, ներսն ընկաւ, մեռաւ:
— Էն ի՞նչ է:— Պատ. Տիվիտն ու խալամ:

Հէբեաք, հէբեաք
Հեգ մը գտայ՝
Փորեցի մէջը մտայ:
Էն ի՞նչ է:

Պատ. Խաչխոչը — (տէվէտատպանի):

---

(1) ճկոյք, (2) ճկոյքի հովիթը, (3) միջամատ, (4) ցուցամատ, (5) բութամատ:

9.— ՎԻՃԱԿ ՁԳԵԼ, ՎԻՃԱԿ ՔԱՇԵԼ:

Բախտով որոշումնքի համար կը կիրարկուէին:

ա.— Հագուլ հուզուլ:

բ.— Քար–բռնուկ: Երկու ափերուն մէկուն մէջ կը պահէ քարը: Դիմացինը կը չահի՝ քարը ունեցող ափին զարնելով:

գ.— Թա՞ք տա չուէ: Ափին մէջ կը պահէ միակ կամ զոյգ քար կամ ոեւէ բան: — Շիտակը դուշակողը կը չահի:

— Թա՞ց տա չոր: տափաք պզտիկ քարի մը մէկ երեսին վրայ կը թքչկին եւ օդին մէջ կը նետէին: Թաց կամ չոր ըսող դիմացինը կը չահի, երբ գետին ինկած քարին վրայի երեսը ըսածին պէս ըլլայ:

— Վէգ (աշուղ) նետել: Վէգ մը կը նետուն. դիմացինը զիլ կամ սոֆի. կը գուշակէ. եթէ այդ երեսները վրան գան գուշակողը կը չահի:

10.— ՃԻՆԱՊԱՏՈՒՄ:

ա.— «Քընճ մեզ Ադէկներ»ը — ճինները այդպէս կը կոչուէին միչտ: — «Ադամորզուց բարեկամ են, եթէ որ իրենց թելին «թոխամիչ» չըլլինք», կ'ըսէր մեծարմայան, «մը (սկայն) Ալքերը տուչման են մեզի: Քընճ մեզ Ադէկները կը բնակուին Ջաղչի չորսուններուն, աղբիւրներու քեհրիզներու, Ջրով հորերու, եւ մաքուր պէյտած տուներու մարագներուն եւ պատի պատուհաններուն մէջ: Ալքերն ալ, հին ադուզաններու, չոր հորերու, վերանաներու եւ ադրանոցներու մէջ կը կենան: Տայիմա հատատրով թնտապու ենք որ Քընճ մեզ Ադէկները չհերսոցնենք: Ձին անունը իչելու չինք. Ջրով հորը քար նետելու չէ, կ'ըլլի որ իրենց չոճուխներուն կը դիպի. ան ատեն վայն է պատեր մեր գլխուն: Քհէրիզ ըլլի, աղբիւր ըլլի, բերնին մօտ կամ ակին մէջ ադատ կեղտոտ լաթ վլատու չէ, որ Ջուրը փխոտի եւ հոտի. Քընճ մեզ Ադէկնեբուն խոչին չի գար: Հէմի որ առէմբննան, տան տոլուզի, չադաչոլուզի գլխուն վրայ պիտ պատուտա կ'ըլլին»:

բ.— Ջաղչան Հոբքալա Տօնօ տատան կը պատմէր թէ, «գիշեր մը, կէս քուն, կէս արթուն, տատուլ գուրնայի ձան մը լսեցի. աչքս բացի որ ինչ տեսնեմ, Քընճ մեզ Ադէկները ալբատունէն կ'ելլային: Տատուլճի, գուրնաճի, հաւնոցուն՝ հարսն ու փեսան, խաւթնի խոմաչ հազած՝ ձիերու վրայ, սուրճ մի հարսնըւորներ, ասոնց հետէն խղմաքարնիերը՝ աղըրի տորպակներ եւ ուրուչ ծրարներ չալկինին — ամէնքնին ըլ մայրամնոիկ բաներ—, կ'ման քովէս անցա՞ն... զացին մտան ախոռը: Էյայ եաթաղիս մէջ նստայ, ալինպէյին եղած: «Անուն օր եւ որզուդ», իրեք հեղ խաչ հանեցի, խղկորուստ էղան: Գացի Ալբատունը օ՞ր..., ի՞նչ տեսնեմ..., պատալիրին կէսը քաչեր տարեր էին»: Աստուած Տօնօ Տատային մեղքը էյիչ... Ձիններուն ... զողցած... պատալիրին համար:

գ.— Կէչէնենց պապենական տունը մէջէմէջ եւ մութ էր, բայց Մարիամ Պաճին չատ մաքուր կը պահէր: Կրակատան պատին մէջի մէկ պատուհանը՝ «Քընճ մեզ Ադէկ»ներու հուրտըն էր», կը պատմէր Մարիամ Նանա: «Տանը թա եաեւի կողմէն, պապի պապի գնդնդատուքի ձաներ գուզային: Օր մը, իրկուան դէմ, ձըրապը ձէթ կը լեցնէի, տեսայ որ, Քընճ մեզ Ադէկնեբը՝ աս ձան եղած կողմէն էյան եւ մտան պատուհանը: Էրատխս մէջէ, լմնդի պատուհանը էին որ պատուհանին մէջէն ու առաջը մաքուր պիչիմ, եւ տայիմա վառած ճրագ մի գնիմ հոն: Օր մը տավրիչ պապա մը էկաւ, թաս հաչիլ տուի, ըսեց որ՝ աս ձան էկած տեղը՝ ճիները իրենց օսկին ու անգին քարերը կը պահեն: Մեր տղոց մէկը, գիշեր մը, մեղմէ զողտուկ, աս տեղը փորեց, փորեց, եւ հասաւ անկով սալի մը: Ջնգդնգատուքը եւ վժատուքը էնքաըը իժով եւ մօտ էր որ, տգան՝ լեզուն պատռած, այտղպի մէջէ, ափալթափալ դուրս ելաւ, ու հորը դոցեց: Ալ մօտը երթոդ չեղաւ:

11.— ԱՓՍՈՆՆԵՐ:

ա.— Մեր մեծարմայանները՝ կեանքի ամէն անակնկալի ափսոս մը ունէին, զոր կ'արտասանէին երկիւղած հաւատաւորութեամբ: «Օզո՛ւլ, աս ափսոննները տգան՝ աղջկան, աղջիկը տգու պատմելու է: Աղջիկը՝ աղջկան, տգան տգու որ պատմէ, տլըսըմը կ'անցնի», կը հրահանգէին:

բ.— Գալի, պզտնի համար.—
Սուրբ Սարգիսի ձիուն ձարով,
Մար Մարիամի բանցրը կաթով,
Քրիստոսի հրամանով,
կապեցի ամէն գալու գազնի բերանը:

գ.— Գողու համար:
Քրիստոս, մեր տունն օթ է, Սուրբ Գէորգի օթավանիճ է,
Ակոբ, Սրհակի դուռն է, գաւազանը դրան գոցն է,
Փիլոնը՝ էրդոց ծածկոցն է.
Դուռը գաս, դրան դառնաս,
էրդոցը գաս, բար դառնաս:

դ.— Գողու, գաղնի, դիւանքի համար.— տանիկն էր, մի՛չտ: Մեծարմնեը՝ այս տանկիվարը կը կդէին հայերէնին, որ տանկին վրայ բանուկ ըլլար:
Պիսմիլլա ֆինու օլսուն, Հասան, Հիսեն Հիլիտ օլսուն,
Պիզիմ խաթունյա կալանըն ալի (ձեռքը) տաշ օլա, տիլի լալ օլա,
Սուրբ Սարգիսըն խլուննի՝ խափտմա, փաճամա խալխան օլա:

Լուսնկա, լուսկա ընկայ, էրըսբըվար օտէդ ընկայ.
Ո՞ւր կ'երթըս. «Ամբայ վրայ, շատ անատակ ծովու վրայ».
Շատ մարդ կ'երթայ ի գերութին, մենք կ'երթըթ ընկերութին:
Պօղոս, Պեյրոս, գերեզմանատէրն է Քրիստոս,
Ահա՛, էկաւ ժամն Յովսեփայ, հազաւ շուրջառըն Քրիստոսայ,
Ո՛վ ի հուն, անո՛ւշ ի հուն, կապէ գողը, գազանը, դիւանիքը, հանդէպը:

ե.— Զար աչքի համար.—
Զար աչէրը՝ չար փուշը, չար փուշը՝ չար կըրակը, չար կրակը՝ անատակ ծովը,
Անատակ ծովուն՝ չաթ ճամբան: Զաթ ճամբուն մէջ եղնիկ մի գտաբ.
Անոտբ գացաբ, անդանակ մորթեցաբ, անկրակ եփեցաբ,
Անբերան կերաբ...:

զ.—Սիրոյ համար — Էրկայ կամ եարի սիրտը օլըրելու:

Եկեղեցւոյ զորշայէն պայխուշ մը կը բլոնես եւ ադամամթուն կը մորթես հոն: Էնոր աչ տատիկին օսկորը կը հանես՝ երեք կտոր կ'ընես. մէկ կտորը եղօնոց Ջաղչին չոր տունին մէջ կը թաղես, Ջրկտուրի տաեն. մէկ կտորը ժամուն բուրվառին մէջ կը ձգես. մէկն ալ, կէս գիչերուն, հաւը իրեք բերան օր կանչեց, կը վառէս եւ էրկանդ, կամ սիրած եարիդ քինթին կը ծխես, անոնց քնուկ տաենը: Հրամանը սիրուն, էս ափսոնով՝ ամէնն ադամորզուս սիրտը քար օր ըլլի, կը հալի, եղու մերդ կ'ըլլի:

է.— երես գրել:— *Մարմնոյ եւ երեսի վրայ երեւան եկած վէրքեր, չարաւտա բուչտեր բժշկելու ազօթք–ափսոն, — Բագտմզորմ Տէր. որ զօրացուցեր զմեզ ... քահանայական ազօթիւք գիւանդս բժշկել: Սորին բանիւ ազաչմք զքեզ, Տնորհեա՛ բժշկութիւն... Ծառայի քում,... սրբիա՛ զաղտեղութիւն երեսաց եւ ամբողջ մարմնոյ սորա...: Եւ քեզ փառք... այժմ եւ միշտ..., ամէն»:*

ը.— Դող կապելու աղօթք:— «*Տէր Աստուած մեր... որ... ծանուցիր մեզ... «զոր կապեցէք ի վերայ երկրի, կապեալ յերկինս»: Ըստ Աստուածային հրամանիդ՝ կապեմ զդողս:... Թող զդողս ի ծառայէ քումմէ...: Այժմ եւ միշտ փառք..., ամէն»:*

թ.— *Ծան. VII եւVIII՝ Տէր Արիստակէսի եւ իր թոռան կարապետ Սարգաւագի արտասանած Ազօթք–ափսոններն էին. եւ հրամանը Տիրուն, կը բժշկէին հայ տանկիկ՝ անխափ:*

12.— ԵՐԴՈՒՄՆԵՐ:

— Անուն Օր եւ Որզուդ — խաչակնքելով: *Ամէնէն տհասը երդումն էր:*
— Աստա՛ծ վկայ:
— Աստծոյ արքատութիւնը չժառանգիմ:
— Աւետարանը աչքս քորցնէ:
— Հաղորդ՝ — Մա՛տ...: — Հա՛չ...:
— Աչքըս քոռնա՛յ...: — Քո՛ռ ըլլա՛...:
— Ասկինգիկս խելը չի տեսնըմ:
— Մարիպես երե՛սը չտեսնըմ:
— Մակկոտո՛ր ըլլիմ:
— Քոթուրա՛մ ըլլիմ:
— Աստըծոյ հօթը պատիժը վրա՛ս թափի:
— Եօ՛թը պորտաս թոպա՛ (չընելու խոստում):

13.— ԱՆԷԾՔՆԵՐ:

— Աչիչըդ լսար տուի:
— Աչքըդ քոռնայ:
— Աչուրնատ սեւ չուր էչնայ:
— Աչքըդ քոռնայ, գուռըդ գոցուի:
— Աչքըդ քոռնայ, ճուռըդ կոյլի:
— Աստըծոյ կրակը գլխուս վրայ թափի:

— Ասործոյ օձէթը պաղիժը գլխուա վրայ թաւիլ :
— Ասուած քիզի քոս տայ ըզոնկ չիտայ :
— Աբինդ ցամքի :
— Բանիս, գաոխս, փորդ չիչտանայ, ա՛լ բան չիմ ըսեր :
— Գետինը մննըս :
— Գետնին տտակը անցնիս :
— Գետնին եօթը գամը (կամ խոթը) անցնես (կամ էջնես) :
— Գլոխտ ուտէ :
— Գրողին ծոցը էրթըս :
— Գրողը տանէ քեզ :
— Դասալիկ էլլըս :
— Էրեսդդ սեւ ըլլի :
— Էրկու աչուընուդ լոսը քոռնայ :
— Թաթաը-խամին վակիս :
— Թխուն մննըս :
— Իզդդ թողդդ պելլեսուդ ըլլի :
— Խակկոտոր ըլլիս :
— Խաչթիս թաւիլս :
— Խառնարսի ուտես, փորուտ չելլայ :
— Խարախոթթիկը փակին :
— Խզդլեսուրսը կպիս, (վակիս) :
— Խչխչուկը վակիս :
— Ծակծկիս, եարափարա ըլլիս, ջրջրանքնեղդ վազին, օղուլ :
— Կոռպակոռպ ըլլիս :
— Կոտրտիս, փսոր փսոր ըլլիս :
— Հլըսիս թաւիլս :
— Զաոբդդ չորնայ :
— Զաոքդ փրթի :
— Հողը մընըս :
— Ձանճ ըլլիս, պատը վակիս :
— Ձհանննամին եօթը խոթը էջնըս :
— Ձղակաոր ըլլիս :
— Մանտո՛ր, մանտո՛ր ըլլիս :
— Մուժմահալ ըլլիս : — Զքանաս, մէջտեղէն վերնաս, իզկորուս ըլլաս :
— Մուխդդ մարի :
— Մունատ ըլլիս — անհադորդ եւ անթաղ մեռնիս, ագր ըլլաս :
— Մուրադդ փորդ մնայ, օղուլ :
— Շլլիտ փրթի :
— Շուտիկ թաւիես :
— Շուտիկը տանէ քեզ :
— Զորնա՛ս : — Զո՛րնալու :
— Պատանքդդ կարեմ :

— Պայխուշը կանչէ տանդդ վրայ, ալ բան չիմ ուզեր :
— Ջուրն ի վար տամ, ջուրն ի վեր վերնոսիմ :
— Մաղլըդով սալամաթով չըլլէիր, օ՛ղուլ :
— Սիրտդդ սեւ արին կուլի :
— Սեւ արեւ ըլլիս :
— Սեւ ջուրը լոկնաս, կամ լոգցնեմ քեզ :
— Վէ՛րնալու :
— Տարպէ տարպ ըլլիս :
— Տունդդ աւրի, դուռդդ գոցուի :
— Տունդդ, տեղդդ գլխուա վրայ փլի :
— Տուչմընին խչմին ըտաս գաս :
— Քեսատ ծակ ըլլի :
— Քոթորում ըլլիս :
— Քնթէդդ վինչէդդ գայ :
— Օճախդդ մուխը մարի :

14.— ՕՐՇՆԷՔՆԵՐ :

— Աածոյ աչքը վրատ ըլլի :
— Ասուած ա՛լ անճրկոցը օղորմի :
— Ասուած արեւդդ երկան էնէ :
— Ասուած բանիդդ գործիդդ աջողութին տայ :
— Ասուած բարի ճանապար տայ քեզի :
— Ասուած գլխաւորդդ ողջ պահէ :
— Ասուած էրթդդ գալդդ պակաս չէնէ :
— Ասուած ինք օղորմի :
— Ասուած մէկ օրդդ հազար էնէ :
— Ասուած՝ տուչմանս է նը, մուխանննաթի մեչթաճ չէնէ :
— Ասուած խարխլդդ պէչէ, պայպանէ :
— Ասուած քու սրտիդ կորա տայ :
— Ասուած քեզ մուրազիդ հասցնէ :
— Ասուած օրշնէ, չէն պայէ :
— Աստծոյ աչքը վրադ ըլլի :
— Աստուած հետդդ ըլլի :
— Արեւը մնացողաց վրայ ըլլի — մեռեալի առթիւ մխիթարանքի օրհնէք :
— Ամի հին ըլլի, հազարը նոր ըլլի : — Նոր առացուած մը չնորհաւորելու առթիւ)
— Թուխը գալար ըլլի : — Գինիի մազ :— Թանք :
— Լոս իչնայ գերեզմանիդ վրայ :
— Ծլի՛ս՝ ծաղկի՛ս, պլուիս՝ պառկիս :
— Զաոքդ գալար ըլլի :
— Ձիկա՛ր աճուսի չի տեսնըս :
— Մէ՛կ հացով՝ մէ՛կ բարճով ծերանաք :
— Մնացակա՛ն ըլլի :

— Շէ՛ն մնա՛ս, էւէնա՛ս :
— Պարխուտա՛ր ըլլիս :
— Մուխանննաթի մոյթաճ չըլլիս — անկաբեկից մարդու չվարտիս :
— Սեղանդդ Հար Աբրիամու սեղանն ըլլի :
— Փառք բարերարին :
— Քա՛ր բռնես, օսկի կյլի :
— Քեսատ տա՛յիմա լեցո՛ւն ըլլի :

15.— ԱՌԱԿՆԵՐ :

— Ասուա՛ծ ճրագումդ վառողին ճրագումդ կուտայ, մեղրամդ (ժամու մդ էր, չատ յարդի) վառողին մեղրամդ կուտայ : Ամէնուն սրտին համեմատ :
— Ասուա՛ծ մէկ դուռը կը գոցէ, հազար դուռ կը բանայ :
— Ասուած լերան կը հայէ, եւ բուքը կուտայ :
— Աժան մսին չուրուան չուտուիր :
— Ալիւէն կ՚ատնէ, վէլիին կուտայ :
— Ալ ինչ մնըց խաչին պուտուկը :
— Ամաւա գործին մէջ մննայ սատանայ :
— Ալիքէն աւաւ, մօրուքին վրայ դրաւ :
— Ամմէն մօրուքի՝ տայր մի : — Շորոքթաղի մասին ըսուած :
— Ապուհսին ըսին ատ՝ «Հաւ կ՚արձէ՞ս» : ակսէց լալ : «Զէր ո՞ր թաֆլէֆէն եա մնացէր եմ օր սա խամ թաֆլիֆը կ՚ենէք ինձի» :
— Ապուհսի բան վերջնական, մեր քուրքճուն թուգան :
— Ամմէնուն ըլ քոքին՝ քրկութի ջուր :
— Անուշ լեզուն՝ օձը ծակուն կը հանէ :
— Ամաւա եգած բանին՝ մէջ կը մննայ մատ սատանին :
— Անօթի հաւը՝ էրածին մէջ՝ կորեկ կը տեսնայ :
— Ա՛պտալ, էշըդ ո՞ւր կը կապես՝ ըսող չիկայ :
— Աչքի տես, բերնի կարօտ :
— Ազգան արին է դպէր :
— Առնող ծախողը պիտէ :
— Արեւին դէմ փարատ կը քաշէ :
— Բուբուրն ըսին, եաղ է հատեր, ըսըց, «բոնս է հոտեր» :
— Բանը «հոլ»ով, գինին դոլով :
— Բանը բանելով, ճամբան քալելով կը հատնի :
— Բերնէ բերան, կ՚ըլլի գերան :

— Գետինը թափած եղը, չի լեցներ իր տեղը :
— Գնա՛, մեռիր, էկո սերիմ :
— Գելը տուսմանը կ՚աչէ :
— Գողը գողէն գողացաւ, Աստուած վերէն գարմացաւ :
— Գլոխըս քուլահ տեսար, լինծիս ջաղըզա՞ն խորար :
— Գողը խժով ըլլի, տանտէրը գող կը բռնէ :
— Գալ թող ըլլի, կիկւ թող ըլլի :
— Քօչխար կարէ կօչիկ, կնիկը քալէ բոլիկ :
— Դուրսը պուպուկ, մէջը տուտուկ — խարուսիկ գործերեւոյթ :
— Դուն քուն, պախտդդ արթուն :
— Դրացնէս ո՛խ հանեցի, գարկի տղաս պանեցի :
— Եղը կը վերցնեն, տակը հորթ կը փնտռեն :
— Եղը պատռօնը կը հանեն :
— Ես ագա, դուն ագա, տան աղտունը վո՞վ ազայ :
— Եօթը քուրթ՝ մէկ քարվան, էրկու կնիկ մէկ ախման :
— Զնեղն ըլ կյրեճկութին է, փախչելն ըլ :
— Եօթն անկէ պղինձ՝ եօթը կոմէ քաչես : տեղէն չի թնտար :
— Էլէն էկածը ժամ չըլլիր, եղածն ըլ առնին չըլլիր :
— Էշը իշուն քով կապես, եա՛ առոցը կ՚առնէ եա՛ փառոցը :
— Էկո ատ, սը բրինձը խտակէ :
— Էշը գառի ձիուն համար : — Հասարակ բանուորը կ՚աշխատի ունեւորին համար :
— Էրկաթ էրկինք, պղինձ գետինք : — Երաշտ չրջաններուն մասին ըսուած :
— Թարխանային ջուր կապէ, հարմա, միսաֆիր էկեր է : — Անակնկալ հիւր եկած պահուն ըսուած :
— Թէդուն ըսին, «կոչիր» : ասեիր պլոխն է զարկեր : — Դերճակին ունեցած չունեցածը ասող մըն էր :
— Էրկուք եոպ, մէկ էվի, ապկեկին ապուր՝ թեզ կ՚եփի :
— Էրկան մէկ անկածը խուլ, կնկան մէկ աչքը քոռ ըլլելու է :
— Իմարին ձաոքէն գիւանքն են փախեր :

— Ի՛մ ցանած սխտոր, ի՛մ քաղած սխտոր, քաղաքը ելար, լեզլեզո՛ւս եղար:
— Զօրով աղկեկուԹին չըլլիր:
— Ինսաըս ինսա, անունս է Ջոռ Մուրատ:
— Պախչիչ առուած ձիւն առղանները չեն համբեր: — Եղած նուէրի մը մասին (ծախսըղիր չըլլալու համար):
— Ի՛նչ որ բըդես ամանիդ մէջ, նունը գուլայ դպալիդ մէջ:
— Ի՛նչ օր ցանես, ան կը քաղես:
— Իշու պոչու պէս՝ նէ կ'երկնայ, նէ կը կարճնայ: — Անփոփոխ եկամուտ:
— Իրեն պլոխը չկրցող կապող, կ'երթայ հարսնեւոն՝ կապել հարսին պլոխ:
— Լոս էր լուսնկայ եղաւ: — Վատթարագոյն վիճակի մէջ իյնողի համար (հեգն.):
— ԱմուԹինը քրԹուն իշուն վրայ կը հանէ:
— Խայինը խոՓլի կ'ըլլի:
— Ինելդ միտգդ տանձին կոթին վրայ է:
— Ինեղբը քար մի կը ձգէ հորը, հազար խելօք կը կոտցուին չեն կրնար մէջէն հանել:
— Ինեղբը հարսնիք գնըց, «Աստուդ մեր տունէն աղէկ է», ըսըց, հոն մնըց:
— Իները խյար էղաւ (կամ ըրաւ):
— Խոյիններըը հատմատալով, «խան»ները մօտմատալով: — Ընկերական հատրդականուԹեան մասին:
— Ինրասան խալի գործելը լաւ են, լանքըն ու էրկանքը չեն գիտեր:
— Ինուրպագային էրեան են Թքացեր, «արգիւ դուգայ», է ըսեր:
— Ինսխին ու ճոմարտին խարճը մէկ է:
— Ինօգով փիլաւ չեփիր, տապակով եղ պէտք է:
— ԻնէրուԹին, չան գերուԹին:
— Ինոմն ընկող մարդը՝ էրգի չեփին կ'երկընցնէ ճառքը:
— Կարագն անուշ է, ըմը չան ալիկի մէջ է:
— Կաքաւն ըսին՝ «Ինչո՞ւ տոտիկներդ կարմիր են», ըսըց՝ ձմրան ձօնէն է». — »Քեզ ամաան ըլ տեսաք»:
— Կուտը մեր տունը կ'ուտէ, կ'երթայ դրացնին տունը կ'ածէ:
— Կուչան անօԹուն մայը (մանր) վը բըդէ:
— ԿուտԹըդ ճապ չհանած, ճագերը մի՛ համբեր:
— Հաղար առուէ ջուր կը բերէ:
— Հաղար պապան (լեռ) նստեր, կոլճուկ վիճայ կը Թրջէ:
— Հաղըը ճիկար՝ լո՛ր: — Լաւ բան մը իւրացնողի մասին. (հեգն.):
— Հաստ ու բարակ մէկ գին է, վա՛յ բարակ մանողին: — Ագէկի գէշի տարբերուԹիւնը գնահատող չիկայ, աղէկ ընողը կը տուժէ:
— Հարդէն հէմի՝ հնկան խօսքին մտիկ ընելու է:
— Հաց տուող չիկայ, խրատ տուող շատ կայ:
— Հաւը կ'ածէ, ճիճին կը խմէ:
— Հողին տուեր՝ գողտուկ կ'ապրի: — Շատ հիւանդոտ եւ տկար:
— Հեռու գեղի տաւուղին ձան գովչին, գացիք որ՝ ան ըլ չմպախով չալէին:
— Հիւանդ տես, Ցէրը տես:
— Հին ճուվալին՝ նոր տանկ չեն գներ:
— Հին Թասիկ, հին բաղնիք:
— Հունարտուորը՝ տաբխին Թեւը կարճ կ'ենէ, հունարտուղը՝ էրկան:
— Մարդ կայ՝ քար կը ծնի, մարդ կայ քընար կը ծնի:
— Մարդուն աչքն էլլայ աղեկ է, քընծ որ անունը:
— Հօ՛, հօ՛, չօ՛, չօ՛, քոռ Խաչօ: — Հակառակ Թափուած ճիգերու՝ չզարդացող նեղ դանճ:
— Մենծ էշը՝ ախոռն ես մտցեր:
— Մէկ «էչ՛»ն հազար չար է փրկեր:
— Մինչեւ օր հասաը բարկընայ, բարակին հոգին կ'ելլայ:
Մխաքը էգի պայել էչ, էգիպանը ծեծել է:
— Մուկը ծակը չըռողուիր, ցախ աւելն ըլ պոչին կը կապէ:
— Մօրուք չունեցողին խօսքը փարա չըներ:
— Նաչարն է կերեր բանճար:
— Նոնիկը նախշ մի գիտէ:
— Շանը սատկիչն որ գայ, կ'երթայ՝ ճամբին պրան էշիկին վրայ կը վնէ:
Շապիկըս երկուք չեղաւ:
— Շատը գնըց, քիչը մնըց:
— Շիտակ խօսողին Թափան ծակ կ'ըլլի:
— Ողջ գլոխդ Աւետնին տակ մի գնէր:
— Որբը գողութեան էլաւ, լուսնկան՝ առջի գիշերէն ծագեցաւ:
— Որբուն աղօնը Աստուած կ'աղայ:

— Ոչխարը ոչխրին տոտիկէն՝ կոխիկը կոխիկին տոտիկէն կը կախեն:
— Ուզան բերանը՝ կթան կով մի կ'ուժէ: Կամ — (Ուզան բերան՝ կով կթան):
— Ունքը չհնեղն իքան, աչքը չի հանի՛ք:
— Ուր էրթըս հոխան 400 տրամ է:
— Զիլլողին ծիծ չիկայ:
— Չմի ուտեր, ճենըս դիր:
— Չիլնող չելլող՝ մէ՛կ Աստուած:
— Զոր պետնէն նէմ կը խլէ:
— Զուտողին մալը՝ ուտողինն է:
— Պզտի պուտիկ, մէջն անուշիկ:
— Ջաղարջը սեղն է տարեր, չախչախը կը վնտռեն:
— Ջուրն ընկողը՝ ճառքը քովուկին կ'երկընցնէ:
— Ջրին կուժը ջրին ճամբան կը կոյրի:
— Սատկած էշ կը վնտռէ որ նալը քաշէ:
— Ջարաչահողի մասին:
— Սխտոր ծեծէ՝ որ խաչ ուտես:
— Սոխին քառսը չըլլիր:
— Սոխ որ չես կերեր, սիրտըդ ինչո՞ւ կը կսկծայ:
— Վեր Թգաս՝ ալիք, վար Թգաս՝ մօրուք:
— Տանս ծառան, էլին աղան: — Իր տանը մէջ գործել վարկաբեր է:
— Տա՛նձ, էկո՛, բերնի՛ս մէջ ընկիր: — Ծոյլ մարդուն համար:
— Տասը չափէ, մէկ կլլէ:
— «Տավուշանին՝ վախիր..., Թպլին՝ բռնէ»..., կ'ըսէ՛:
— Տարտուրը չատ խօսան կ'ըլլի:
— Տիչ քիրասի կ'ուզէ:
— Տնտես, հաւասար տես:
— Տունը չունի Թանջուր, էտին է կաթեր չանչուլ:
— Փորըս մօտ է քընծ քորըս:
— Քեֆի մէջ մալ՝ ցաւի մէջ ըզուսնկ կ'երկնայ:
— Քի՛չ, ո՞ւր կ'երթըս..., չատին վրա՛յ:
— Քնի խեղդ ըսես, խեղդ-ոսկորը կ'ուռեննայ:
— Քոսին ուզածն է երկու ա՛չք:

16.— ԱՍՈՒԻՍՆԵՐ:

— Անհաճ մի՛ տար:
— Ամմէնքն ըլ ձիթ կը ծամեն ըմմը, քրդուն աչխինը կը հանէ համը:
— Աչքըս լո՛ս:
— Անցուկ է, մոռցուկ է:
— Ասոր գնա՛, վա՛ղը էկո:
— Աչք ունք կը խաղցնէ: — Ցանկուցանելու համար փաղաքշող կնիկ:
— Ասղըտ բա՛ց է:
— Աստա՛ծ իմ Աստուած:
— Անունը ելած է:
— Ամմէն առեն տէրտէրը գաղայ չուտեր:
— Ամէն մարդ իրեն պապըլօն կը գովէ:
— Ինք իր վիճակին վրայ խորհող խօսող:
— Աչխէրս լոսը հատցուցի քիպի համար:
— Աստուած՝ տուչմանս օր ըլլի, առատաձեռ կնկան չառչն պահչ:
— Աստուած ի՛նք օգտմի:
— Աչքը կուչտ է:
— Աչքիդ վերեւը ո՛ւնք կայ ըսող չիկայ:
— Աչքը ծակ է:
— Առո՛ք փառո՛ք, ծաղկընեբո՛ք:
— Արխմարդ խամի՝ պալտրի տոսթ, ըզբխու տուչման է:
— Արեստի օր մուխտաֆ չըլլիս, բոչանեբուն քով կը դնիմ, որ սրըմ քաշել կը սորվիս:
— Առուչ չանցնողը բանի կը խառուի:
— Առջի՛ղ մեռնիմ:
— Աստաղաձուկ կնկան ճառքէն՝ դիւանքն են վախեր:
— Արմանք զարմանք մնացի: Զափազանց զարմանալ:
— Բախտը բանուկ է:
— Բանն ըզրանն անցեր է:
— Բարակ մաղը կը մաղէ: — Ծայրայեղ բծախնդիր:
— Բերնին չափը առա՛ւ (կամ՝ տուեց):
— Բաց. Պատչառ պատասխանի մասին:
— Բո՛ւռ մի կծիկ է եղեր: — Տառապանքէ կամ հիւանդութենէ հիւծած:
— Գինի՛, կեավուրըն տինի:
— Գլխուս վրայ տեղ ունիս:
— Գլխուն վրայ քա՛ր կ'աղայ: — Բաց. Զափէն աւելի տանջել:
— Գլոխս չունիմ: — Անբաղձալի անձի մը մասին ըսուած:
— Գլոխս քերելու ժամանակ չունիմ: — Բաց. Զափազանց գրազած:
— Գոն տուեց գոն առաւ: — Զափազանց խպնիլ, ամօթէն՝ վախէն գունաթափիլ:
— Գո՛ւճ, գո՛ւճ, գո՛ւճ, է՛կօ, է՛կօ: — Նոր ոտք ելլող մանկան ուղղուած:

— Գօշդրի առղայ ունի: — Զօրաւոր եւ խոշոր ակռայ ունեցող:
— Գլոխդ էլլալի՛ք կար:
— Դուն պզտըտիկ, պզտա անուշիկ:
— Դեղին ճզմայով Մէմմէտ ագա:
— Ես դուն է, ես երդիքն է:
— Եա՛ մուշտակիս, եա՛ ծունկիս հանդիպէր —, կ'ըսէր կօշկարը՝ իր թշնամիին համար:
— Եղոտ բլղօն է: — Շահաւոր ճեռնարկ:
— Ես մեռնիմ, դուն ո՛ղջ կեցիր: — Բաց· Գուշակողին յաւաջաբանը:
— Երես ճերմկցնող աղջիկ է: — Վարկաբեր աղջկան մասին:
— Երոր ես աչքս բացի: — Պատմուածքի յաւաջաբան:
— Զօրքիդ մեռնիմ, — խուրպան — հրաշագործ Սուրբի մը կամ Աստուծոյ ուղղուած:
— Էս օր Ուրբաթ՝ վաղը Շաբաթ· պահերն էրկաթ, դուռիս պողպատ:
— Էւել պահաս հալալ էրէք: — Մահամերձի կամ պանդուխտի անյիշաչարութեան խնդրանք:
— Խոխդ գա՞լ է ընկեր:
— Խ'վալլա՛ քիզի:
— Թառըս գլխէս թռա՛ւ:
— Թաց տեղը չի պառկիր (կամ չի ճըպռտիր):
— Թևերը կը վարակ՝ կ'օլրտի:
— Ինծի նեղ կ'ենիմ, քիզի տեղ կ'ենիմ: — Հիւրասիրութեան ատենաբանը:
— Ի՞նչ գալիք կիսա գլխո՛ւս···:
— Իրեն համար աչքս չի պպղիր:
— Ինքզինքդ իրաւցուցեր եա:
— Լեզուդ նեռս քաշէ — լսէ:
— Լեղիս վո՛րս պատռաւ: — Լեղիս կ'ըրաւ:
— Լեռը լերան չհատնի, բայց մարդ մարդու հատնի:
— Լի՛ր աղնով՝ լիր մանով՝ կ'ապաւուր էլ լոդ խաղցող աղջի՛կ···, տո՛ւն է՛կօ:
— Մօր մը դովասանքը՝ իր հասուկ աղջկան:
— Խաւի խապուղը կապելու ֆ:
— Խաւի տեղը կապել:
— Խելքդ տուն կանչէ:
— Խօսքդ չաքրով կ'ըրեցի···:
— Խօսքը՝ եա՛ պղաիկէն ա՛ռ, եա՛ սարխոչէն:
— Խուրպան ըլլիմ քիզի:
— Ծախքի դո՛ւռ կը բանաս:
— Ծամոց ձիթ է եղեր: — Բամբասանքի առարկայ:
— Ծափի՛կ, ծափիկ՝ ծլա՛փիկ, բամպակը՝ չո՛ւրը թափիւք· գլլիկն առնիք, ո՞ւր վախի՛ք···:
— Կ'արնիք կուտայ:
— Կեռնիք իմ աղնաւուր:
— Կնկան՝ մազերն էրկան՝ խելքը կարճ է:
— Կնիկ չունի, խելք չունի:
— Կուա կերաւ, լեռտանն ընկաւ:
— Կրակ առնե՞լ ես էկեր, մա՛րդ Աստըծոյ:
— Հագա՛ր քեսայ կ'արժէ:
— Հադուլ հուդուլ, չարխ չամպար, մակէ ամպար, տադէ տուդէ, խալխան խուլանճ, պանտուր, պանճ: — Բաց· խաղերու մէջ, առաջին խաղցողը որոշելու բառաչարք:
— Հայելէ՛ն աչքերըս ծլաւ:
— Հալած եղի պէս կը կլլացնէ, կամ կը կլլայ: — Ընդունիլ տալ ուրիշին:
— Հագա՛ր էտին՝ հագա՛ր առջին, տասնի՛ց հագար՝ թիկնամէջին:
— 1· Հա՛տէ, էրթըք՝ հա՛ց ուտիք·
2· Ո՞ւսկա ուտիք·
3· Աստած կուտայ·
4· Պլքէ չի տա՞յ·
5· Դադնաք՝ ուտիք:

Չեռիին մատներր բնորոշող, —
1· եւ 2· ճկոյթ ու ջիթնի մայրիկ — երկուքն ալ անճարակ·
3· Մէջնամատ — զործունեայ·
4· Բուն զործողը —«տապակ լդող»ը·
5· Դուայ գորա բանալու մէջ ճարպիկ·

— Հարս մի ունիմ, կը մ–ա՛–ն–է···՝ կը մա՛–նէ, օ–ր–ր՛ կա՛ժ մի··· — Աղջիկ մի ունիմ, կը մա՛նէ՝՝ կը մա՛նէ՝, չարաթը կա՛–ժ մի՛, չա՛բա՛թը կ–ա՛–ժ մի: Կեռուրը իր ծոյլ աղջիկը կը դովէ զրացի կնկան, որ ժառանգ ունի:
— Հագէ՛՝ ջուրէ՛ կյրե՛ր է:
— Հացո՛վ է:
— Հերն եմ անիծեր, հերն անիծեմ — գիմացինին կարեւորութիւն չտուողի ասացուածք:
— Հին կալերը կը հոսէ:
— Զառքէ ոտքէ ընկած է:
—Ճամբայ չերթողը՝ խօսքի կը խառնուի:
— Ճանճը մէջէն պըղպղ կ'ինէ:

— Ճիկարս տաղեց:
— Ճինեըրս թափաս հանեց:
— Ճոթ՝ ճոթեզեր չունի:
— Մատը մախըրը չթաթխեր:
— Մի այն ի դիւրդ, մայն ի վրադ — մահը դէպի քեզ (ոչանիծական):
— Մայն ի ծուռ բերանդ — հեգնօրէն ուղղուած (հնիկ կնկան):
— Մաղրս հո՞ա կուտայ:
— Մարդը քա՛րն է խածեր, կեցեր է:
— Մարդուն քինթը՝ լափա կ'անցընէն:
— Մէկ ջրով կը վլաս:— Ագէկին դէշին խոխը չդնել:
— Մէջը կուա կորկոտ չկայ:
— Մինչեւ օր հազրը ըլլիս, քրթու հարսնիք մը կ'ելլայ:
— Մխոն ըղունկէն կը զատէ — Ազգականներ իրարամէ զժտեցնել:
— Մուխս թափաս ելաւ:
— Մուխս մարեցա՛ւ:
— Մայն ի սեւ երեսը՛դ:
— Մենծնաց խօս մը կայ··· առակ մը բանալու յաւաջաբան:
— Մո՛ւրս ի վրադ:
Նոր օյին, նոր բաժին:— Նոր ի նորոյ լսկըսիլ (խաղ, զործ, խօսք):
— Մօրուք չունիմ ակ, խօսքս վարա չիներ:
— «Օղորմի Աստուած», «օղորմի հոգուստ»:
— Ժամէն նոր արձակուողի աղջոյն ու պատասխան:
— Ով որ Բարջանճ չէ տեսեր, Բարջնճու թութ չէ կերեր տահա հոտ է, չէ եփեր:
— Շատ ապրողը ի՞նչ գիտուն, շատ օլըրտողն է գիտուն:
Շատ բան, չոդ իչ:
— Ոտքիդ տակի մախիրն ըլլիմ:
— Ո՞ր ինչուն պէտք: — Ընդհանուր անտարբերութիւն:
— Ուռի, ուռի, ուռեստան,
— Էլլամ էրթամ Հնդստան·
— Իմս չէ, քուրդ չէ՛,
— Ցկկ Աստըծոյ տղունն է:
Պզտիկները ուռիէ սուսուկ հանած տեսն ճիւղը կը ծեծէին ու կ'ըսէին:
— Ջրի ճամբայ է ըրեր:
— Ուչ թող ըլլի, գժար չըլլի:
— Պապուն քթէն ընկեր է:— Ճիշտ հօրը կը նմանի:
— Պարապ սարապ կ'օլրտի:
— Պանախտութիւնը կրակէ չապիկ է:
— Պարտքս թա խրթիլակս է ելեր:
— Պեկ իլան պաճանախ:
— Պոյիդ պոսիդ խուրպան ըլլի մարըդ — մօր մը հիացումը յայտնող դուրդուրանք:
— Սանամէ սափաթ չունի — արհեստ չունեցողի մասին ըսուած:
— Սիրտս կ'ըրաւ (կամ փրթաւ):
— Սատանին անկամը խլանայ: Բաց· բարի լուր մը տալու առեն կ'ըսէին:
— Սի՛րտս փլաւ:
— Սեւ ճուլի վրայ նստիլ,— նստեցնել — ամէն բան կործանցնել:
– Սեւուկ իմ, սիրո՛ւկ իմ:
— Վադէ՛, մենծիկ, վադէ, տապկին ապուրը նուազէ· խելքդ՝ միտքդ Սեւազ է:
— Վարձքդ կատա՛ր:
— Վեց ամիսը՝ մէկ թիկ, մէկ ամիսը՝ մէկ թիկ:— Բացատրութիւն· բերքերուն աճումը Մայիսի մէջ:
— Վերի արտի ցորե՞նն ես: Հեգնական·— մանաւանդ ուշադրութիւն պահանջողին համար:
— Վերէն վար վլաց···:
— Վոյ որ տա՛յ՝ օսկի թախտին վրա՛յ նստի՛··· չանը փինին վրա՛յ նստի՛···:— Բացատրութիւն — Մեծամամայն՝ դայս կ'արտասանէր եղանակով, ցուցամատը ափին վրայ պտըտցնելով — պզտիկներուն ճեռքէն անուշ բան մը ստիպելու համար:
— Տա՛··· տէ՛, տա՛··· տէ՛, տա՛, տա՛··· տէ՛:
— Սատա՛···նին ճուռը՛ փա՛··· տէ՛,
— Ի՞նչ ճապօ՛···ի՞նն էր··· կա՛թ է՛:

Բացատրութիւն·— Մայրը՝ իր նոր ոտք ելած պզտիկը կ'օլրցնէ:

— Տաղտան՝ պզտան կը փչէ կամ կը հոսէ:— անկատակելից զրաբանել:
— Տասէն տասնըմէկէն կուտայ:— Պարծենկոտ խոստացողի մասին:
— Տատային արգելն է:
— Տիկն մտաւ վրէն ելաւ:— Ունեցած չունեցածը մախազին մասին:
— Տեղը նուրբ պելլիսուդ է:
— Տեղծոդիդ խուրպան ըլլիմ:

— Տինիս կորայ մարդ է։— Նոյնպարտոյ եւ սրտի սիրած։

— Փարթալը ջրէն հանելը է։— Նեղ կացութենէ մը ազատուդի մասին։

— Փա՛ռք քեզ Աստուած, էրիկս հայելէնը պաչ ընդած, տաճկերվարի է պաչվիլը։

— Փոսթը (մորթը) պաղարը (ածուրդի) հանել։— Զարիէն աւելի ծեծել. անտեսապէս վնասել։

— Փորս կ'ելնի։

— Փորուն քորքոսը հանեց։

— Փուչի վրայ եմ նստեր։

— Քարը բոնէ ջուր կը հանէ։

— Քիչ գրուս՝ չա՛տ խմացիր։

— Քեզ հում հում կը կ'ըլլայ։

— Քննէիս վինչես բերեց։

— Քննէին վինչէն եկաւ։

— Քոռ առզօքա օր խեղդիմ, սիրաս չի պաղիր։

— Քունս աչքերէս կը թռափի։

— Օդն ու զօդը չի պիտեր։

— Օգտմութեա՛նդ մեռնիմ, Աստո՛ծ։

17.— ՍՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

— Ադամէն մնացած։— Շատ հնաձեւ։

— Ադամայ էջը։

— Ագի վեր մաներ է։— Մեռած է. նխտ.։

— Աղամայ իշուն պէս կը մամայ։

— Ալաքճաճի Փափօ։— Դռնէ դուռ բամբասանք տարածող կնիկ։

— Ակաս մակաս, դուն էլի պակաս։

— Ակօն տեղերն է։

— Ալէքի փոխած։— Սոսկալի ոպեղ եւ սըխեղծ։

— Աղը ցեցը չուտեր։

— Աչքն չկիսուի կը մննայ։

— Անօթի քուրջ կը փախէ։

— Անօթութենէն՝ առջի պիչերուընէ կը պատկի։

— Աղանեղդ ոսկոր են կ'ըլեր։

— Արեւով արդեւ կուգայ, մուկն անկըճով ջուր կը կրէ։

— Հարս ու փեսայ հովիւի կ'ենէ։

— Աբ նամուս ծալեր՝ տոպրակն է դրեր։

— Բամպասանք չէ, բանն ատանկ է։

— Բեն է բէ՝ խրէ — խնդիրը գոցէ, լոէ։

— Բերանը օսկոր նետել։— Կաչառք տալ։

— Բոյո՛ւս են օլըրուեր։

— Գո՞ղըդ պիտի դնես։— կծծի, ժլատ եւ բարիք չընդող մէկուն ուղղուած։

— Գլխէն վեր կը հաջէ։— Զեռքէն բան չեկող պարծենկոտ մը, յոխորտացող մը։

— Գլխդ առա (առ), խատուն գնա։

— Դղումմ գլոխ։

— Դժնկի փուչ է։— Վիրաւորիչ եւ կճղոտ։

— Դուն առ տոլապին պեկիրը չես։

— Դուն որ մարդ եղար, ես մարդակ ըլլիմ։

— Էրեսէն ճանճ մի իյնայ՝ հազար վտոր կ'ըլլի։

— Էրեսը հայոլին պատարաթը՝ (կամ կուզկապը) կը կայրի։

— Էրես տաս, աստատ կ'ուզէ։

— Էտիդ կարմիր խնձո՞ր ճամբեցի։ Բացկարմիր խնձորը հրաւիրական էր։

— Ընթերցուա՛ծս Աստակա՛ց ..., աչքդ խփէ, բերանդ բաց։

— Ընթերցուա՛ծս Յորքա՛յ..., հաւկիթը բերանդ լորքա՛ (կամ պռոքայ)։

— Թաք պարկէր, չուէ հաներ։

— Ի՞նչ քինթըդ մէկը կը խոթես։

— Իշու հաւկիթ՝ իշու կութայ — անչահ՝ անճռնի մէկը։

— Իշու պէս անկամճեսը վախեր է — յուսահատ եւ յուսալքուած մէկուն մասին։

— Լեզու բերան չունի։

— Լեզուդ որ չըլլի նը, գլուխդ խարդանները կը տանին։

— Լա՛լ (համբ) Աբօ։ Համբ ու խուլ պիւզայի մը՝ առակացած (հեգնական)։

— Խառատ տաֆթարի։— Անկանոն հաշուակալութիւն։

— Խառաս ես առեր։— կին մը պինքը ծագրող կնոջ։

— Խելդ տուն կանչէ։

— Խօսքով կը քարոզէ, գործքով կը լոյզէ։

— Ծլած աչուի։— Նախատական։

— Ծո՛, խաչրկաթը նետեցէք առջին։— Սիրելի բարեկամի մը յամեցած եւ անակնկալ այցելութեան առթիւ հեգնօրէն ըսուած։

— Կարմիր ձիննն է հեծեր։— Գինովցածի մը մխասին։

— Կծիկը դրեց։

— Կուա մի չարժեր։

— Կուա կորկոտ չի կայ մէջը։

— Հաղըր ճիկար՝ լոփ։

— Հաղար տարին հարիր վարայի կը բանի։

— Համմէ՞... չաքար ծամմէ....։

— Հա՛յ ըլիմ,, ուէրտրու լա՛ճ ըլիմ։

— Հանած՝ վարած է։

— Հոգիս բերանս եկաւ։— Հոգիս հանեց։

— Զուկն ու մուկը մէկ տապակ։

— Զուկ ուտիմ՝ մուկ գլտրիմ,
— Մուկ գլտրիմ՝ ճուկ ուտիմ։

— Այս երկու տողերը՝ եօթն անգամ արագօրէն կրկնել, առանց մուկ ու ճուկ տեղափոխելու։

— Բայց, սովորաբար՝ «մուկ ուտիմ»ով կը վերջանար։

— Ճինարը Փափօ։— Հեգնանուն — կըռուտան փախուկ կնիկներու մասին։

— Մայն ի (մահն ի) ծուռ բերանդ։

— Մաստ մուտս էնել։— Մանր մունր կաշառք ճոքպել։

— Մարդաւանու էշ։— Բացատրութիւն՝ հատակը մեծ, բայց անխելք։

— Մարդու չինած է։— Անճահ չինուածքի մասին։

— Մարըս լացուց։— Զարիէն աւելի նեղել։

— Մէկ երկու՝ էրկննաս,
Երեք չորս՝ չորնաս,
Հինգ վեց՝ վերնաս,
Եօթը ութը՝ ուրանաս,
Ինը տասը տաճկընաս,
Տասներմէկին՝ ճանճ կ'ըլլաս,
Տասներկուքին պատն ելլաս։

— Բաց. Տաճկցողներու ուղղուած։

— Մեռելը հողէն կը հանէ։ Բացատրութիւն՝ Զարիէն աւելի պճկրտող, չարխատա։

— Մէկ փարայի համար՝ հազար պոմպլոնս կը չրջուի։

— Մօրը մանածը ծախեր է։

— Նուկին թեթեւ է։ — Թեթեւամիտ՝ խելքը պակաս է։

— Շա՛ն լակոտ, փսփ՝ չա՛ն ցնկնած։

— Շան պէս կը հաւնայ, կամ՝ Շան պէս պիտէ։

— Շուան կով, անլի կով. մուտ սնտուկը զարկ գմպուկը։

— Զափէ չրփուէ էլած է։

— Զօսնի չան պէս ճոպնուեր է։

— Պամիա օճաղէն չըա՛ղ հանեցիր։

— Պատը ճանճ կայ։

— Պաղպանջու ճան կ'ըլլմանի։ — Ծաղրական։ Շատ բարձրադէզ եւ «խապա»։

— Պարապ չնուընուն աղ կուտայ։

— Պէլէչ գոզոն է։

— Պէլէչ պատանք է։

— Պուչը մալեզը կը թաթխէ։

— Պուկընները վրայ չեն գար։

— Պօլ պօլ կը բրդէ։

— Սամարչին կը կրծէ։ — Դրամագլուխէն ծախսողին մասին ըսուած։

— Սամխան կատուին բաբեցեր է։

— Սեւ սեւ Մեմմէտ։

— Սրան էվաւ խաչմարին։

— Վա՛յ չո՛ւն չանոզրի՛։

— Վա՛յ չա՛ն լակո՛տ։

— Վէրի արտին ցօ՞ղն ես։

— Վրան բաց։

— Վրաս գրէ։ Բացատրութիւն՝ երբ անվստահելի մէկը խոստում կ'ընէ։

— Վո՛ւրմա, կպո՛ւր, եազո՛ւխ տուր (մեղք է)։

— Տախտակը նօրս է։ — Խելքը պակաս՝ թեթեւամիտ է։

— Տակը փախուցեր է։ — Բաց. 1. Առեւտուրի մէջ բացը ելլել, 2. Վրան չունել։

— Տակէն էրդ ելաւ։

— Տանձ ու կէս։ — Բաց. Ծանծաղամիտ։

— Տահա խամ քուռակ է։

— Տոմտոմ հաւլա չէ։ — Ուղղուած մէկուն, որ կը չարունակէ անուշ բան մը ուզել։

— Ցաւի տոքպակ։

— Փատ բոնդը եկաւ։ — Ոտիկանի մասին։

— Քապապ արդ է։ — Այցելած տեղը երկար տնտնացող։

— Օրթան մնացող էրանոս։ — Երեսէ լինկած մէկը։

— Փրոսի սուտ։ — Ճշմարտանման սուտ։

— Քու ճառդ՝ խմ ուքս կապչին։ — Անուշ կերակուր մը ուտած առեն։

18.— ԲԱՐԲԱՊԱՏՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ։

ա.— Արիւնկղակ քուրդ մը՝ պօչկար Մեսաքին խանութը կ'երթայ, եւ իր տրեխին փինա ձգել կուտայ, եւ փոխանակ 100 փարայի, միայն 20 փարա կը վճարէ։ Եաղուպենց Սապօ —աշկերտը— փինաները կը կարէ հումաղոր թելով։ Քուրդը չարուխը կը հագնի

կ'երթայ, Սագօն ալ եռեւէն: Հումոլոր թևերով կարուած փիհնաները կը վրթին, կ'իյնան, եւ աչկերտը կ'առնէ՝ եռ կը բերէ դանոնք: Այս-պէս Քուրդին վճարածն ալ իրենց կը մնայ:

Ալ չենք գիտեր թէ Քուրդը ի՞նչ ըրաւ կօշկար Մխաքին:

բ.— Մխաքենց Գասպար — Ոստա Պօ-ղոսի տատան — տանկաց թաղամասը կը բնակէր: Բարեկենդանի դիշեր, ընտանեաց բացակայութեանը, տանիկ գողեր՝ ամէն ինչ կը սրբեն կը տանին տունէն: Գասպար ամու մարդու քաշն չբաներ: Երբ պէրպէրին խանութը՝ իր տովորական սուրճը կը խմէր, տանիկ մը, իրեն մօտենալով կ'ըսէ. «Գա'սպար քեյա, լսեցի օր գողերը տունդ բացեր են, իրա՞ւ է»: «Ատպէս բան չկայ» կը պատասխանէ: «Հա', տեղէն լսեցի», կը պնդէ տանիկը: Հուժկու Գասպար ամուն տանկին օձիքէն կը բռնէ: «Դուն ես գողը, մալերս ո՞ւր են նը, պէտք է ըսես»: «Վա'յլահ, պիլլա, չէ՝ մէ»ն վարա չըներ: Գասպար ամուին տըվոցէն տոիպուած կը խոստովանի եւ նոյն օրը ամբողջ գողօնը կը յանձնէ Գասպար քեյային:

գ.— Մխաք Պետօ — Հերքօ Կիրակոսի հայրը — «պապա լեիտ» մէկն էր — Աբեւլենց դամէչին նման, ամէհի եւ օրաւուր հըրակայ մը: «Քարը բռնէր, ջուր կը հանէր», կ'ըսէին: Հինաւուրց Ջաղացպան մ'էր, եղբօրը՝ Կիրակոսի հետ — իրեն պէս Բեհեմոթի մ'ալ ան: Ասոնք եղան վիպական պէմքեր, գիւղին կարիճներուն համար: 1.— Օր մը, իրենց Ջաղջին մօտ՝ այգեպան տանիկ մը, Ջաղջին Ջուրէն՝ մեծ առու մը ջուր կը գողնայ իր այգին ջրելու համար: Ջաղջին քարը կը դադարի աղալէ:

Պետօ կը կոահէ եղածը: «Ծա', Կիրակոս, էկօ, սը գող Մամօի բերանը պիլլէմմիչ էնենք սը, հօթը պորտուն թոպա էնէ, միսլի չի պիպի»:

Գողցուած ջուրը կը կարէն, եւ կ'երթան տանկին այգին: Կը տեսնեն Մամօին էշը, խաղողով լեցուն երկու սափոր վրան բեռնուած: Պատին վրայէն նեբա կ'անցնի Պետօ, էշն ու սափոռները միատեղ կը վերցնէ պատին վրայէն, եւ դուրսէն Կիրակոս կը բռնէ վար կ'իջեցնէ, եւ կը տանէն կը թագցնեն: Այգին հոսող ջուրը կը կարէ, եւ ջրելով գրաւած տանիկը կը նայի որ էշն ու սափոռներով խաղողը անհետացեր են. բայց ի՞նչպէս: Այդպէս պատով, դուրը գոց, գորտին բանալին մէջքէն կախուած: Ջաղջին ջուրը գողցած էր, չէ՞: Կը հասկնայ: «Մըշպիր Պետօ գործն է աս», կ'ըսէ եւ կ'երթայ Ջաղացք: «Պետօ քեյա, ես էրի, դուք մ'էնէք. խաղողը ձիպի, թէչքի էշըս տուէք. տինիս վրայ երդում կ'ենիմ օր ալ ձեր ջուրը չի գողնամ»: Պետօ խաղողը կը պահէ, էշը կուտայ, եւ Մամօն ա'լ ջուրը չի գողնար: 2.— Հին օրերը պրպտած ձմեռ կ'ըլար, եւ Ջաղջին առուին ջուրը կը սառչէր: Պետօ եւ Կիրակոս՝ բոպիկ, սրունքնին մինչեւ ծունկերնին բաց, «քուլունկով պուզը կը կոյրէին ժամերով»: 3.— Կիրակոս, Ջաղջին քարերը կանգնելու առեն, վրայէ քարը, թեւը ծակին մէջէն անցընելով, առանց նիպի, մեակի կը վերցնէ եղեր: 4.— Ժամուն չինուածեան տարին էր. կարգը քարէ սիւները կանգնելու եկաւ: Սիւներուն պատուանդանները — մեակատուր, սայլի մը բեռ քարեր — ժամուն գրան առջեւէն՝ իրենց տեղերը տարուելու էին — զժուար գործ ...: Կը կանչեն մխաք Պետօն, գիւղին Սամսոնը: «Է'հ, ինչո՞ւ չէ, դուք չալակս գրէք, ես կը տանիմ», կ'ըսէ: Հինգ տասը կարիճներ՝ զօրով՝ ճգտալով քարը կը հանեն Պետօի չալակը: «Եա՛ Աստուած», ըսելով, Պետօ իր ծանր բեռը տեղը կը հասցնէ, անդադրում քայլերով:

դ.— Կալաններց Գոլիր Մաչօ, տարիքոտ պատանեարոյ ոտիկանէ մը ոնց հանելու մըտօք, զանի կը տեղատարէ, գիւղին ամէնէն չքաւոր ճուտլաչակի մը տուն, ուր՝ չոր հացէ, աղի իսոթէ եւ մաղտանոսէ զատ, է'հ, թերեւս անժուռ ու չոր պղպուր փրլաւ մը հազիւ կրնար պահել, եւ գիշերելու համար ալ՝ խրջիկներով զոդուած մահիճ մը: Ձիուն համար յարդ մի-այն, եւ զօրզա մը, ուր ձին զօրով կ'ըռդուէր: Ոտիկանը, կատղած, առտուն կանուխ, Գոլիր Մաչօի տանը դուռը ափ կ'առնէ, եւ անլուր հայհոյներով, «խընդիր կեռվուր» գոլերը դուրս կը կանչէ եւ կը սկսի «խամչով»ը ծեծել:

Այդ խրլդին լսածին պէս, Վարդօ Պաճին թակը կ'առնէ՝ կը վազէ դուրս, եւ ոտիկանին ոտքերուն, ձիուն քթին վրէին թակի հարուածներ տեղալով, կը փախցնէ զայն ձիովը:

է.— Եօթը ութը գիւղացիներ, մէջերնին Կալէնենց Ամոս, առտուն մութն ու լուսուն, գաղտագողի, իրենց էշերուն վրայ քեռցած խարտներով յարդ կը տանէին Քաղաք ծախելու: Յդ օրերը ոստիկաններ եկած էին գիւղը, էշ ու պէկիր (դրաստ) մեզարա բռնելու համար: Երբ իշապանները կը հասնին Սամանա-Սաթան (չոր ագրիւր, Քաղաքի եւ Մեկիրչի ճամբանեուն վրայ), հոն սպասող ոստիկան մը առջեւնին կ'ելլէ, իշերուն վրայէն բեռները կը չորչ ճամբուն վրայ, կը հեռնէ էշերէն մէկը, եւ միւսները առջին խառնած՝ կը քշէ դէպի Մեկիրչ: Իշապաններ, սահմռկած կայներ՝ ոստիկանին եռէն կը նային: «Դուք ըլ գահար կ'ըսէք ատ արիմարդ էք հը՞...», ըսելով, Ամոս՝ Երեւանենց Օվանին ձեռքէն վայրը կը քաշէ, կը վազէ, կը հասնի ոստիկանին, դանի կը հրէ՝ էշն ի վար կը ձգէ. չաթ, վաթ... գլխուն, մարմնոյն վրայ փայտի հարուածներ կ'իջեցնէ, այնպէս որ ոստիկանը կը-ծիկը կը գնէ, կը փախի: Կարճ Ամոս էշերը կը բերէ եռ, եւ իրենց յարդերը ապահով Քաղաք կը հասնին:

զ.— 1907-ի առեններըը, Հաճէֆենտոնց խոնաղը գողերու եւ ոճրագործներու որջանոցն էր, եւ Հաճի Հաֆիզ էմին էֆէնտին անոնց պետը: Այս ճիւաղը ութը գոյզ ոտից կ'ապսպրէ կելլենենց կօշկար Գասպարին: Շաբաթ մը վերջ, կօշիկները կարուած բայց չյանձնուած, այս Հաֆիզ էմինի գոլերը, գիշերով կը կոզոպտեն կօշկարին խանութը, հերիւն մը չթողելու պայմանաւ: Կօշկարը գոռ կը բանայ գող էմինին դէմ: Բայց ընդհ. գոռոզաղը — գող էֆէնտիի մաերիմն ու բաժնորդը — «Այսօր գնայ, վաղը էկօ»ներով, տարի մը ձգձգելէ վերջ, կօշկարը գոռոզանէն կը վնտռէ, 700 ղուրուշնոց գոլոնէն միայն 7 ղուրուշի ապրանք յանձնելով անոր:

է.— Ծերոնենց ճուտլար երիտասարդ հարս էր, յայթանդամ, զօրաւոր եւ աղկեկ: Օր մը — հին տունը եղած չրջանին — իր պապուն ջաղացքը աղօն տարած պահուն, ճամբան, Վեղենց Հաճի Հաֆիզը — դրացի «ծիրա» տանիկ մը — դէմը կ'ելլէ եւ ճուտլարին «բերան կը նետէ»: Ճուտլար ձեռքին գուկուրդայովը Հաֆիզին գլխին բերնին լաւ ափոց մը կուտայ: «Ալ անկէ վերջ, «աչքիդ վերեւը ունք կայ», ըսող չեղաւ», կը պատմէր մայրս, գոհունակ քմծիծաղով մը:

ը.— Վերի Թորկանք կորուսած էին Հաճի Պեկին մարապայութիւնը:

Գարօ՝ ամուսնանալէն երեք տարի վերջ ընտանիքով կը գաղթէ «հայուն մէջ» — Կովկաս: Մինչեւ Բասէն կը հասնին. Թուրք պիլենք ներս չառներ, եւ կը տեղատուին եռ դառնալ, խեղճուկրակ վիճակի մէջ:

Այս առեններն էր, որ Թորօ, Գարօի մեծ եղբայրը, տեղատուած էր «չարչութիւն ընել»-պատուղ ծախել, բամբակին: Հանի թաւար Պեկը, ճամբայէն անցած պահուն, կը տեսնէ Թորօն, «չայենք»ը ձեռքը՝ պատուղ կը կչռէ: «Վա՛յ, Թորիկ օղլի մը — իմ նախկին մարապաս «չարչութիւն» ընէ՛... հա՛...: Իմ պատուհաս դէմ է», ըսելով, կը հրամայէ որ պըտուղները ճամբուն վրայ չգիրուգան ընեն, եւ անմիջապէս Վերի Թորկանց կը զարձնէ իրենց առջի վարած հողերը:

բ.— Ռուս եւ Թուրք պատերազմին, Հաճի Պեկ կամաւոր գնաց էրզրումի (Կարին) կողմերը, Տալու Գարօ Օսման ալ հետը՝ իբրեւ «չպուխճին»: Պեկին գօրաբաժինը պարտուեցաւ: Փախուստի խուճապին մէջ, չուպուխճի Օսման՝ Պեկին ձիուն կէմը (սանձ) ձիուն բերանը գնելու տեղ, պոչուն կողմէն կ'անցընէ: Գիւղին մէջ առակի կարգ անցած էր: «Տելու Գարօ Օսմընին պէս կէմը ոտուն զարկեր է» կ'ըսէին, գործը տեղը առնել չուզող մը նախատելու համար:

ժ.— Տելու Գարօ Օսման, գիւղին մէջ ամէնէն վարնոց սրիկայ եւ նեռ տանիկներէն մէկն էր: Կատաբեալ հայերէն խօսիլ ալ գիտէր: 95-ի Ջարդերէն վերջ, Զմիւռնիոյ մօտակայ գիւղերէն մէկուն եկեղեցւոյ ժամկոչութիւնը ձեռք կը ձգէ, իբրեւ հայ տարագիր մը:

Մշ. Աստուածնոյ Գրիգոր՝ Պետօ Օվակիմին հետ Ամերիկա երթալու առեն, պատահաբար, այդ գիւղին եկեղեցին կ'երթան պատարագ պարուելու համար: Ժամկոչը կը փնտռուէն, ղէմերնին կ'ելլէ Օսման, ժամո՛ւն ժամկոչը ...: «Ծա', Օսման ազա, զո՞ւն ... հոս... ժամու ժամկո՞չ, ըլլելիք բա՞ն է», կ'ըսէ Գրիգոր: «Ամա'ն, Գի'րգոր խընչի, ոտքերնիդ պագնեմ, ձանեռնիդ չի հանէք: Էկէր էսոնք պիննան իմ վով ըլլիլս եւ գեղին մէջ էրածնեռս, փոսթս պագարը կը հանեն. ես էրի,, դուք մի էնէք, պախտերնիդ իմ բնկեր», կ'աղերսէ, թրքատիպ գծինքով: Տղաքը մարդու

քան չեն լսեր, պայման դնելով որ անմիջապէս գիւղէն հեռանայ: Օսման, այդ գիշերն իսկ կը-ծրկը կը դնէ: Հայ գեղին անյիշաչար եւ նե-րող ոգին…: Աւաքինութի՞ւն… Թէ չա-րի՞ք…:

ժա.— Մանասէլենց Մլքօն Թրքացուցեր էին: Տաճիկ մը կը հարցնէ Մլքոյին թէ ի՞նչ անուն դրեր են: «Էչչէկ», կը պատասխանէ: Տաճիկն ու ընկերները կը սկսին խնդալ: «Է-չէ՞ր…,» կը պոռայ Քոռ Համիտ ազան, «ի՞նչ հայվանի պէս կը խնդաք, չէք տեսներ թէ այս քաֆիր, խնդիր կեավուրը «էչչէկ»ը նախամեծար կը համարէ, ուէչ տաճկի անուա-նէ աւելի»:

ժբ.— 95-ի կոտորածին, Թրքացուած Մել-քոն Աստուծոյ հետ կը կռուի.— «Աստուած, դասր դուն վերէն կը տեսնես ատ անօրէններուն բրածը, եւ կը փառաւորուի՛… հը՛… ը՛: Փառաւորուիր, Աստուած, տունդ աւրի, Աս-տուած»: Ցետոյ նամազը իրեն ալ դլուխը եր-կրաւի կը ճեղքէ:

ժդ.— Հալճոնց Օվանէս տաճիկ ազայի մը քով մշակ էր: Ծանըմը քանի մը դուք, ճեր-մակ խաղողէ ըռուպ ունէր, ծլելու մօտ, — ճուդու մե՞ղր…— Օվանէսին աչքը մէջն էր: Ծանըմը, օր մը գուբը կը բանայ որ ի՛նչ բա-նայ, ըռուպին երեսը կը լողայ, սատկած, տկուած մուկ մը: «Ծուդում Օվանէս», կը ճնչէ խանըմը, «աման, թեզ, էկո սը ռուպը դո՛ւրս տար Թաւիշ, գուբն ըլ կոյրէ»: «Քոռին ուզածն ըլ երկու աչք», Օվանէսին վնասած չգտածը: Ըռուպը գուբով մուրով դուրս կը տանէ…— իր տունը…: Մտէ չծնուած մուկը իր գործը տեսած էր:

ժե.— Բարջանցիներ Մօրենիկ գացած էին, հարս մը բերելու, կասրկցիք ալ Բարջանճ եկած էին հարսնառի: Գիւղին խննթ խելառ ճահիճները, ակօնին տեներ ելած (դինովցած), կասրկցի հարսնեւորներու քանի մը էշերուն պոչերը կը կտրեն: Կէսաւուր վերջ, բարջանց-ցի եւ կասրկցի հարսնեւորները, Քեքլուկ Թա-փայի տակը իրարու կը հանդիպին, եւ կանդ կ՛առնեն հոն: Տաւուշ-դուրնաներու թամպրա-թումպուրներու դաշնաւորումով, մեր Թո-փուրմա Թաթօ եւ պզմչէնցի Հաճի Զաուր (կասրկցոց հարսնեւոր եւ Թաթօի մտերիմ ընկեր) — երկու կտրիճներ —, խալխան-խու-լենճ կը խաղան: Այս թոհրտի մէջտեղին, կասրկցիք, իրենցմէ կատաուած պոչերուն ի վրէժ, իրենք ալ կը կտրատեն պոչերը՝ քար-ճանցուց քանի մը էշերու, որոնց մէջ էին նաեւ Պէրպէր Համբարձումի եւ Թոփուրմա Գաս-պարի (գիւղին ամէնէն խիզախ կռուազանը) էշերը: Մեր Պէրպէրը, մէկ պոչի տեղ, կա-սըրկցուցմէ՝ երկու լշուս պոչ կը սնոցնէ իր ա-ծելիովը: Կռիւը կը սաստկանայ, երկու կողմի տաքցած գլուխներու միջեւ: Զաուրի եւ Թա-թօի պաղարիւն միջամտութիւնը, սակայն կ՛արգիլէ արիւնահեղութիւնը, որ երկու հարս-նիք յուզարկաւորութեան թափօրի պիտի վե-րածէր:

ժզ.— «Եղո Մնչօ, եաթաղը պառկած, հո-գիին տուրուտափին մէջ, կը տեսնայ որ գի-մացի սօնին գակին վրայ մարդիկ նստեր գինո-քը կը կանչէին: «Տը մարդիկը լինծիս տանելու էկեր են, թֆանքս բերէք որ գենիմ, ձեռուը-նուն խալըսիմ» կ՛ըսէ: Իր հին չամախլին կ՛առնէ, սօնին կը նետէ: «Հա՛… հալածե-ցա՛ն», կը պոռայ: Առոր վրայ, կ՛ադեկնայ կելլայ: Երեք ամիս ապրեցաւ ըմբը, սողը մե-ռաւ նուն ցաւով»:

Այսպէս կը պատմէր Մղտեսի Ունան վար-պետը:

ժէ.— Սրապենց մղ. Աստուր անով լսաին (կաթոլիկ) եղաւ, Մեղիբէի գերապայծառը կռնակ ունենալու համար, գիւղին քաղաքական պայքարներուն մէջ. եւ կաթոլիկ մեռաւ: Կա-թոլիկները սեփական գերեզմաններ չունէին: «Հայ»երը իրենց գերեզմաններուն մէջ չընդունե-ցին, եւ հանդուցեալին մարմինը մնաց Սրա-պենց պաղչան — ամիս մը: Ի վերջոյ, Գերա-պայծառի միջոցաւ, կառավարութենէն մարդ բերին, եւ Հայոց (Լուս.) գերեզմաններուն մէջ գերեզման մը փորեցին մեռեալին համար: Բայց ժողովուրդը լեցուեցաւ գերեզմանին մէջ, «կը մեռնինք եւ չենք թողուր որ իր նախ-նեաց եկեղեցին ուրացող լսաինը մեր պապե-րուն հետ թաղուի», կ՛ըսէին: Ցաջողեցան արգիլել, եւ մղ. Աստուրի մարմինը, դուրսը, Շնդլայ ճամբուն վրայ թաղուեցաւ:

Անհանդուրժ մոլեռանդութի՛ւնը… ան-կեղծ բայց անգէտ հաւատաւորներո՛ւ…, որ դուն բացաւ նոր երկպառակութեանց, եւ մեռ-նելու վրայ եղած կաթոլիկութեան վերակեն-սաւորումին պատճառ դարձաւ:

ժը.— Տաւուշ-դուրնան կը պպզըեցնէին, երբ հայու հարսնիքը կ՛անցնէր ժամուն, ժո-ղովարանին առջեւէն: Հարսնեց օր մը, Քու-չուկ Մլոն էր դուրնաճին, ժողովարանին առ-ջեւ որ կուգան, տաւուշցին կը կոչէ, բայց Մլոմամն կը չարունակէ դուրնան փչելը:

Ծերօն Պետրոս վարպետ՝ յանդիմանանքով մը, դուրնան կը քաշէ Մլոյի բերանէն: «Ո-քոչ պադնեմ, Պետրոս վարպետ», կը պատաս-խանէ, «եթէ որ դուրնան կդրէի, մամամս կը մոռնայի»:

ժթ.— Մանասէլենք՝ ամբողջ ընտանեօք բողոքական եղած էին. մինակ տանտիկինը — Օվան ամուսին կինը — «Հայ» մնացեր էր: Զո-րեքշաբթի, Ուրբաթ եւ Մեծ Պահոց օրեր, հա-ւատաւոր տանտիկինը «պազուց ապուր» կը կերցնէր «բրոտ» անեցող: Մեծ Պահոց մէջ էր. ոչխար Օվան ամուն, պազուց ապուր ու-տելէն ձանձրացած, դիւղը եկող հարկահաւաք հարիւրապետը տուն կը բերէ: «Ախ, մեր տու-նը խուզի կայ, հաւ կայ, սեր, կարագ, ամէն բան կայ. դուն հըմը հրաման ըրէ», կը թելա-դրէ: «Խորոված գառ մը, Օհան Ջելէպ»: Քո-ւոին ուզածն ըլ երկու աչք»: «Հիւրմէ, աս եուզ-պաշին խուզիի պիրեան կ՛ուզէ, էնելու է»: «Մեղա՛յի Աստո՛ւած. մայնի սեւ հոգուն, ան-հաւա՛տ չունը. Մեծ Պաղուց ըլ պիրեան ֆնել կըլլի՞ մա՛րդ»: Բարկ Թոնիրին մէջ գառը կը կարմրցնէ տանտիկինը, գործած մեղքին պա-տիժը կրելու վախէն մատանջ: Օվան ամուն, սակայն, ի հարկէ …, հարիւրապետին հետ, ախորժահամ բերնիփոխ մը կ՛ընէ, վայելելով համադամ խորոված՝ անուշ գինիով, իր Մանասէլ պապան ախորժակովը: «Մեղքը եուզ պաշուն չլլին»:

Ի.— Մերար Մկրտիչ ուխտ ըրած էր ժա-մուն տախտակէ կռնակը զանազակի փոխել: Իր եկամուտի տասանորդովը: Եւ կալերու տանն՝ այդ նպատակին համար ցորեն, գարի հաւաքելով եւ «պաշ»ով փոխ տալով, հինգ տարուան մէջ 12 ոսկի աւելցուցած եւ պահած էր Թոնիրին ծակին մէջ — գիւղին ապահո՛վ «պանքա»ներէն մէկը: 95-ի արիւնոտ օրերը վրայ հասան. Տէր Նշան քահանայ իր մեծ ընտանիքով՝ եւ Մկրտիչ ալ իրեններով անօթի անձրկեցան: Զանգակին համար պահած ոսկի-ները ծակին հանեց. 10-ը ակրտչերին տուաւ. «Այ՛. մարդը անօթի մնալու չէ». եւ երկու ոսկին ալ ինք առաւ: «Տղաքս, աս գրամը որ կ՛ուտէք, եկեղեցւոյ վարայ է. դիս պարտ կան չթողուք»: Ի՛նչ հաւատաւորութիւն…, ի՛նչ նկարագիր: Տղաքը վճարեցին փոխը:

իա.— Մանան Պաճին նախանձախնդիր «Հայ քրիստոնէ» (Լուս.) էր. «բրոտ» որ տեսնար «ձինեերը կը թնդային»: Եկուր տես որ իր հար-սը ժողովարան կերթայ, դրան գորտին բաղ-լին հետը տանելով: Մանան Պաճի, ժողովա-րան կ՛երթայ բալլեն բերելու: Կիրակնօրեայ դպրոցին դասն էր «Սերմնացանին առակը»: Մանան Պաճին ճի՛շտ ներս մրտած էր, երբ Թորիկ Մազուշը կը հարցնէ թէ «որոմը վո՞վ ցանեց»: «Ես ի՞նչ գիտե՛մ…, զաւր քեզի պէս բրոտ մը», վրայ կուտայ մեր Մանանը, նախատալից չէշտով մը, եւ բանալին կ՛առնէ, դուրս կ՛ելլէ:

իբ.— Մարթա Գոգօ — կօշկար մղ. Գեր-պոր — տիրացու, եւ հինաւուրց վարժապետ-ներէն մէկն էր. մղտեսի ալ: Կը պատմեն որ, երբ «բրոտ» եղաւ, թեւին վրայի մղտեսու-թեան նշանը կը քերէր: Բողոքական մղտեսի՛ …չըլլալիք բան էր… այն օրերը:

իգ.— Բարսեղ Գոգօ (վարպետ կօշկար) — թթու «բրոտ» — բարեկամներու սեփականին տեղի տալով, աղջիկը լուսաւորչականի մը կուտայ: «Պատուելի, Աստած մեղքս չը յիշէ, աչքիս նման «հայ»ու մի տուի», կը խոստովանի: Հանդիսատեղիր, Գիրզոր եղբայր, աղջիկ ու վեսայ «գրախտի ընտանիք» մը կազմած են:

իդ.— Տէր Բառնաբաս — Բարջանճի վեր-ջին ակրտչը — իր չատ մը բարեմասնու-թեանցը հետ «մամոնա»յէն ախորժող էր, Ծնունդի մը, Մանան Պաճանց կերթայ, տուն-օրհնէքի, ակրացու Ակոր պատանիին (Թորիկ Պետրոսի տգան՝ պատմողը) հետ: Աւարտուա-թենէն վերջ, Մանան Պաճի, ըստ սովորու-թեան, կը բերէ իր յիշոցը տէր պապայի ա-ւուանը դնելու: Տէրտէրը, մտածելով թէ տե-սածը մեթալիկ մը պիտի ըլլայ. «Չէ՛, Մա-նան Պաճի, պահէ քու որբերուդ» ըսելով, վե-հանձնօրէն կը մերժէ: Դուրս կ՛ելլէն, պատա-նայ Ակորը կ՛ըսէ, «պատե՞ս, տէրտէր ամու, Մանան Պաճուն աւանեինը պէչլիկ մըն էր»: Մեր ակրպպան «խուչ» կ՛իյնայ: «Վա՛յ Թըչ-ուառական, ինչո՞ւ աչքով չբրիր, պէչլիկ մը կորուսի՞նք…»:

իե։— Մարզուանցի Գաղտասար պատուելին (բազ.) ալ դրամի վրայ դողացող մըն է եղեր։ Շատ երկայնահասակ եւ մեծդի էր։ Մեղիւկ երթալու համար երբ էշը կը վարձէր, կը պատմեն—, թա մսուրին քովէն իշուն վրայ կը հեծնար։ «Պատուելի, դուրս ելիր, սողը հեծիր ալ գլուխդ առիքին չը դիպես», կ'ըսէին։ «Եղբա՛յր, քիրա եմ տուէր»։ Հեզնական ապացուածք մը դարձաւ գիւղին մէջ։

իզ։— «Գիրգոր եղբայր, ապուռ համար աղէկ աղջիկ մը դտեր եմ, վարդաթիլ», կ'ըսէ պատուելին Բարսեղ Գօղօնին։ «Քեսկէ (արա) կա՞յ», կը հարցնէ Գիրգոր եղբայրը։ «Չէ», կը պատասխանէ պատուելին։ «Էլէսկ (ուրեմն) դումը դիր»։

իէ։— Քանի մը հոգի, Պէրպէր Աւագի խանութին առջեւը նստած կը վիճէին թէ աշխարքին մէջ ամէնէն մեծն ու չքաշուելիք տարտն ի՞նչ է։ Զգալութին, անօթութին, հիւանդութին, խարխափութին, գերեզմին, մայ (մահ), յիշեցին։ Առնցմէ մէկը Պէրպէր Աւագին կը հարցնէ, «դո՞ւն ի՞նչ կ'ըսես, պարոն Աւագ։

«Անտան սօնբա, աֆանտիմա սօյլիամ, առ բսածներուդ բոլորն ալ դժար տարաեր են, բայց մարդը վերեմի (հիւծախտ) բերողը՝ անխելք մարդուն խօսք հասկցնելն է», կը պատասխանէ խմաստուն պէրպէրը։

իը։— Ո՞վ չգիտեր Ծերօնենց Մկրչամուն — գեղին եզական կոյրը, որուն կեանքը եղաւ չարան մը պատկերաս դրուագներու։

Հոս կրնամ լսողցնել մէյն քանի մը դուռնալի ցոլքեր, պահպանուելու արժան։

1։— Մկրչամուն 10 ոսկիի փոլիցա մը քաշած էր, Ամերիկա եղող իր Ծերօն ապուն վրայ, Խարբուէթլի օղլին ձեռամբ։ Ծերօն, հօրը յաճախակի փոլիցաներէն ձանձրացած, այս վերջինը չվճարեր։ Խարբուէթլի օղլին ի դուր կը ջանայ 10 լիրան դանձել Մկրչամուէն։ Կը դիմէ գիւղին մեծաւոր, էֆէնտոնց Հաճի Հուսէն էֆէնտիին։ Օր մը, Հաճի էֆէնտի իր քով կը կանչէ Մկրչամուն։ «Մկրտիչ, դուռդում, մեր մէկ ոտքը հոս՝ միւսը անդի աշխարհն է. պարտական մնանիլ մեծ մեղք է. ախրրաթին հազարապատիկ հատուցանել կուսան, եկուր սը պարտքդ վճարէ Աբթին էֆէնտիին», կը յորդորէ։

«Իրա՞ւ կ'ըսես, ես ատ չէի դիտեր» կը պատասխանէ Մկրչամուն. ««Խոպչս է նը, ալ հոս վճարելու պէտք չունիմ. հայրդ իմ հօրս 15 լիրա տալիք ունի, դուն ըլ դիտես. ախըրաթըն որ երթամ, հօրմէդ կ'առնեմ, Խարբուէթլի օղլուն կը վճարեմ, 5 ոսկի ըլ հօրդ վրայ տահա կ'ելեղնայ, ասոր ի՞նչ կ'ըսես»։ «Խախ կիթ, քէօռ, ալլահ պէլան վէրէ(1)», կ'ըսէ Հաճի էֆէնտին, Ուրիչ ի՞նչ պատասխան կրնար տալ։

2։— Մկրչամուս կեանքին մէջ տուրք վճարած չէր։ Օր մը, տանը առջեւի պատը նորոգելու պահուն, ոստիկան մը, բացուածքէ մը ներս մտնելով, «Օլա՛ն քէօռ, հա՛յտէ, կէլ վէրկինի վեր»(2) կը պոռայ։ Ամ բացուածքէն չունելը ներս կը մտնէն, ճերեքնեմբեր դո՛ւրս» ըսելով «եարմաչա» մը առած վրան կը հասնի։ Ոստիկանը ափալթափալ դուրս կը փախի, ալ չդալու պայմանաւ։

3։— Ռուս եւ Թուրք պատերազմին օրերն էին — ոստիկաններ մեքթաս կը ժողվէին գիւղին մէջ։ Մկրչամուս հետ մեր էշը հեծած Մեղիւկ կ'երթայինք։ Գիւղէն դուրս, գոռնեռուն քով, հեռուակ ոստիկան մը Մեղիւկ կ'երթար, մեր էշը ինք առաւ հեծաւ։ Մկրչամուս ձայն չհանեց։ «Մանուկ, «մեզարլար չուխուրի»ն որ հասնինք դիս դարթիային քովը տար» փսփսաց ականջիս։ Հոն որ հասանք, Մկրչամուն ոստիկանը էշէն վար չգեց, եւ լաւ ծեծ մը քաշեց անոր, այնպէս որ «զարթիա»ն դպայազիրկ գեհին փոխեցաւ։ Բռնեց ոստիկանին «խասաթուրա»ն ալ երկու կոտր ըրաւ քովը դրաւ, եւ մենք մեր էշը առինք եւ մեր ճամբան չարունակեցինք։ Ըրածը Մկրչամուին քեսան մնաց։

4։— Տէլու Ֆարօ Օսման սովորութիւն ըրած էր Թոխուրմայինց աղբիւրը երթալ, ետինքէն առաջ, ճիշտ այն պահուն, երբ հայ հարս ու աղջիկ աղբիւր կուգային ջուր առնելու, հոն ապտեսթ առնելու։ Օր մը Մկրչամուի աղջիկը կը պատմէ հօրը, Օսմանի ըրած ագեղ մէկ արարքը։ Մկրչամուն, ցուպը դիմացնելով կը հասնի աղբիւր, կը բռնէ Օսմանը, լաթով մաթով կը խոթէ աղբիւրին առ-

(1) Ել գնա, կո՛յր, Աստուած պատիժդ տայ։

(2) Ծօ կոյր, հա՛տէ, եկո՛ւր, տուրճդ տուր։

ջեւի կոլին մէջ, կանակին գլխուն գաւազանի հարուածներ տալով։

«Ուրիչ անգամ մալ քեզ հոս բռնեմ, ջրին մէջ պիտի խեղդեմ քեզ» կ'սպառնայ։ Օսման ալ չեկաւ ատ ապրիւրին մօտ։

5։— Ալիշէնց Մաթօ, ամէնէն արիւնկրակ եւ խիպախ տաճիկ սրիկան էր գիւղին մէջ, բայց Մկրչամուին հետ չատ լաւ։ Օր մը թովուրմա ձուավարին տունը կ'երթայ դինի խըմելու, եւ լամած դինին դրամը վճարելու առթիւ նեղութիւն կուտայ ձուավարին։ Մկրչամուենց տունը ձուավարենց տանը դէմն էր։ Ձուավար Մկրչամուին կը պոռայ։ Բան Մկրտիչը, իր «վալա»ն կ'ուտէ կը վազէ ձուավարին օգնութեան։ Մաթօի հախէն կուգայ, բայց ինքն ալ կը չախուըտուի։ Քոռքոռընայ, Ալիշ Մաթօի հետ չսիրուիլ դիւրին չէր։ Քանի մը ամիս քաշեց։ Բայց ողջ մնային Պէրպէր Աւագի մահվամնները, բաժուեցաւ եւ ողջ մնաց։

6։— Պատկնական տունն էին։ Կազանդի դիշեր մը, Մկրչամուն կը ճամբեն քանի մը «ասմա» խաղող բերելու։ Դարպան որ կ'ելլէ, կը կռահէ որ մէկը դուռին գորտին հետ կը խաղայ։ Կատուի մը պէս անչշուկ կը հասնի դուռը, եւ սողուն ծակին մէջ կը բանէ դինին դասակը, իր երկաթէ բռունցքին մէջ, եւ միւս ձեռքովը դուռը կը բանայ։ Դողը կը ճըգնի ճողոպրիլ, բայց Մկրչամուն արդէն դողին կռկորդէն բռնած, անխօսուկ կը քաշէ զայն Պօղոսենց փողոցը։ «Դուն Սիլօն ես, դիտեմ, քեզ հոս պիտի խեղդեմ հիմա», եւ կռկորդը սեղմել կ'սկսի։ Դող Սիլօ — աւազակներու թագաւորը—, աչքերուն պատուհները դուրս ինկած, «Մկրտիչ, հօրը պորտուս թոպա, որ դէպի ձեր տունը չի նայիմ, ձեր չուքը չի կոխիմ. հաւիրկեթը Ալիի մօրուքին վրայ երդում քեզի», կը փսփսայ շնչասպառ։

«Հառէ, դնա՛». եւ ազատ կը թողու։ Դող Սիլօ իր խոստումը միշտ պահեց։

7։— Խուլպեղցի Մուսէխ վարժապետի օրով, դեռ «վալախա»ն կար։ Մանուկ — գըրքիս խմբագիրը — աշակերտ էր։ Վարժապետ վալախան հանել ուզեց Մանուկին ալ, քանի մը ուրիշներու հետ։ Այս պատանին փախաւ, Մըկրչամուին պատմեց։ Մկրչամուն եկաւ՝ ցուպր ձեռքը, բոլոր աշակերտները ժողովրանէն դուրս թափեց, եւ վարժապետին սպառնացաւ, «Անգամ մըլ օր լսեմ ատ փալախա կը պեյես դպրոցը, քեզ ըլ գեղէն դուրս կը խոտեմ»։

Եւ վալախան խպատ վերցաւ բողոքական դպրոցէն։

8։— Օր մը, փաւուզային մէջ, ամողլին՝ Տեփօ Կարօի հետ կռուած միջոցին, Մկրչամուն մէկ աչքը երկաթ մը կը մտնէ եւ պաղուցը կը պատռէ։ Քաղաքէն կը բերեն Տոքթ. Աբուքթին, որ 50 դեղահատ կուտայ, օրը 3 հատ առնելու հրահանգով։ 30–ը կը կլլէ, խոստումը չ'անցնիր։ Ցաւին կսկծուն, մնացած 20–ն ալ միանգամ կը կլլէ, եւ քիչ առնէն զգայագիրկ կ'ըլլայ, երեք օր։։։ Նորէն Տոքթորը կուգայ, եւ գժուարաւ ուշքի կը բերէ։ «Ծօ՛, քո՛ւ չուն, առ 20 հապը գոմէշ մը կը սատկեցնէր, դուն երկաթէ՞ չինուած ես»։ Բայց Մկրչամուն ողջ մնաց, խոստումն ալ անցաւ։

19։— ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

ա։— Ենիչաբիներ գիւղը կուգային տուրք ժողվելու։ Գղիրը կը տեղաւորէր գանոնք՝ իրենց ձիերովը, համբայ բենչպերներու տուներ։ Այս բռնաւոր «տարապեկի»ներ, իրենց ձիերուն համար կրկնակ չափ գարի (մաղել եւ հնարաւել տալով), եւ իրենց ուտելու ալ՝ կարմըրատ գառ, դինի, սեր ու կարագ եւ ձագուս մեղր կը պահանջէին։ Ուտելէ վերջն ալ, իրենց ակռաները գործածելնուն համար դրամ կ'առնէին — «տիչ քիրասի» — ակռայի վարձք։ «Տիչ քիրասի՞ կ'ուզես»ը առակացաւ գիւղին մէջ։ Վայելած բարիքը քթին չդնող պահանջկոտներուն հասցէին կ'ուղղուէր։

բ։— Թերզոնց Մաթոփա, գիւղին ցածանոց սրիկաներէն մէկը, Կարօ Մելգոնի արտին ջուրը կը գողնայ։ Մելգոն կ'երթայ ջուրը դարձնելու։

Մաթօ կը բռնէ Մելգոնը, կը պահակեցնէ ջրին կաւառին վրայ, եւ չախուն անոր կոկորդին վրայ սեղմած՝ կը սպառնայ մորթել։ Մեղմ Մելգոն վախէն լեղին կը պատռի կը մեռնի։ Մելգոն կաթոլիկ էր։ Գիւղին կաթոլիկները սայլին վրայ կը դնեն մեռեալը, կը տանին Մեղիւկ, իրենց Գերապայծառին։

Մաթօն կը բանտարկեն։ Բայց 1895–ին իր վրէժը կը հանէ Հայերէն։։։

գ։— Կոզլուզլի Բաչխա Փաչա Խարբերդ եկած էր, ըմբոստ Քուրտերը նուաճելու եւ խաղաղեցնելու համար. եւ Խան–Աղբիւր բանակած

էր: Գիւղին մեծաւորներէն՝ Թորկանց Մղ. Մարզար, Կարօենց Մղ. Պեյրոս, Քիլարճանց Մղ. Վարդան, Հայ համայնքի կողմէն կը ներկայանան Բաշիա Փաշային: Կը տարուին վրանին մէջ, եւ ահուդողով մինչեւ գետին խոնարհութիւն ընելով կը կանգնին փաշային առջեւ: «Ազ Սախալլի (Մղ. Վարդան) ի՞նչ ունիք ըսելու», կը հարցնէ փաշան, յօնքերը պռընսած եւ դոռ ձայնով: Մղ. Վարդան, սարսափահար կը սկսի. «Փաշա աֆանտի, Աստուած վկայ ենք քու անարժան երկար կեանք տայ քեզի. մենք, քու անարժան քոլաներս, բարեբախտաբար եկած ենք: Մենք «լօ» ըսողներէն չենք, հապա, Սուլթանի հլու հաւատարիմ Հայ հպատակները, եւ դաշտերուն մէջ աշխատող ժրաջան մշակներ, որ մեր կինեբով եւ զաւակներով տարին տասներկու ամիս կը բանինք, կը դառնինք փառիչային երկիրը պարզացնելու, եւ անոր կենացը համար տալիս տիվա կ'ընենք: Հոս եկեր ենք, քեզնէ խընդրելու որ մեզ ազատես Քուրդերու զուլումներէն եւ մեզ պաշտպանես որ մենք ալ չի կտրուինք»:

Փաշան հրաման կ'ընէ որ իրենց պիւղը դառնան, ապահովցնելով զանոնք որ «Հայերուն թելին պիտի չդպչուի»:

Բաշիա Փաշա, քուրդ պեկերէն քանի մը նշանաւոր ըմբոստները «Ասլան-Փուղար»ի քով ցիցը կը պարնէ: Եւ գաւառին հայերը, ժամանակ մը, հանդիստ չունէ կ'առնեն:

դ·— Գող Սիլօ, օր մը, կէս գիշերէն վերջ, կ'երթայ Սբ. Փրկիչ եկեղեցին կողոպտելու: Ոսկի, արծաթ անօթներ տողրակը լեցնելէ վերջ, Սբ. Խորանին առջեւ գրուած Աւետարանին վրայի ոսկի եւ գոհար զարդերը փրցնելու պահուն, ձեռքերը կը քաչուին, թեւերը, սրտերնին կը կարկամին, եւ ինք խորանին առաջը կը կենայ զամուած, անկարող չարժելու: Առաւօտուն, մութնուլուսուն, գիւղին բարի ախպարան, Տէր Աբիսաակէս, ըստ սովորութեան, ժամ կուգայ աղօթելու, եւ գող Սիլօն կը գտնէ այդ վիճակի մէջ:

Սիլօ Հայու չափ լաւ հայերէն կը խօսէր: «Քէ՛չիշ ամու, ամո՛ն, ո՛տքդ իմ պագեր, Հազրաթի էսային սիրուն, ինծիս խալըսցուր էս հալէս: Եօթը պորտուս թոպա կ'ենիմ որ, ա՛լ ժամուն խոռ չհայիմ», կը պաղատի:

Անյիչաչար Քահանան, Սբ. Սեղանին առջեւ ծնկաչոք, կ'աղօթէ Սբ. Աստվածածնի դիմաց, եւ Սիլօ կ'ապատի իր կապանքներէն: Անկէ ի վեր, դուրը գիշեր ցորեկ բաց, եկեղեցին դողէ, թալանէ ապահով մնաց, մինչեւ 1915: Շատ հաւատամ է որ այս դէպքը իրապէս տեղի ունեցած է: Պատմութիւնը լսած ենք Տէր Աբիսաակէս՝ արքակրօն եւ արժանահաւատ քահանայի բերնէն: Նաեւ, Գող Սիլօ ինքն ալ պատմած է Մերօենց Պօղոս Էֆէնտիին, որմէ լսած է պատմագիրս: Երբ կեդրոնէն եկած հրամանին վրայ, գիւղին թուրք մեծաւորները, եկեղեցին քանդելու համար, ուժակարող տաճիկներ հաւաքելու ելան, այս տաճիկները երեսնին պահեցին, ժամուն վախուն: Մուցած չէին Սիլոյին գլխուն եկածը:

ե·— Այնալի Շըլիը·— Ռուս-Թուրք պատերազմէն առաջ էր, Բարլանճ այցելեց այս Այնալը Շըլիը: Մեմմէտ մարզպետին կանանչ «խրխա»ն իսլամներուն յուցադրելու՝ եւ զանոնք կրօնական պատերազմի գերագրգռելու եւ պատրաստելու համար Մէքքէէն պատչի եկած չատ նշանաւոր Արաբ կրօնապետ մըն է, կ'ըսէին: Կուզուկի պէս, պճլիկ եւ նիհար, ճերմակ ցլիք յօնքերուն տակը խրուած մանրուք աչքերով, եւ խուրձ մը ճերմակ-դեղնած մօրուքով՝ որ մինչեւ թամբը կը հասնէր. գլուխը կանանչ քուլայի՝ ահագին կանանչ սարուխով. «խրխա»ն կանանչ, կօշիկները կանանչ: Հեծած էր չքեղօրէն զարդարուած ճերմակ ջորիի մը վրայ, որուն ոսկեճամուկ թամբն ալ կանանչ էր:

Հայելի մը բռնած էր երեսին դէմ եւ աղ ու ձախ չէր նայեր: Առջեւէն կ'երթար ուրիշ ճերմակ ջորի մը, աւելի փառաշուք սարքանքով, որ Մարզարէին Սրբազան Արխան կը կրէր: Երկու ամէհի սեւեր — հէքեաթներու դեւին նըմանը՝ «մէկ տոտազ»նին դեռին, մէկ տոտազնին երկինք —, կ'առաջնորդէին ջորիներուն: Քաղաքին եւ գիւղին մեծ իմամները, մուլլաներն ու հաֆիզները՝ կանանչ ու ճերմակ սարըւանելով ու ճուպպաներով, երկու կողմնէնի իրրեւ թիկնապահ կը քալէին, իմամ-մուլլա եւ զանակ մը գմռատալով, եւ հաֆիզները «ղէմ» քաշելով: Այսպէս մեծ եւ հանդիսաւոր թափորով Հաճի Օսման ափանտոնց խոնախէն վարի ճամին դացին: Փողոցները խոնուած էին տաճիկ արանց բազմութիւններ — ամէնքն ալ ճերմակ սարուխ փաթթած: Թափօրը անցած փողոցներէն եւ յարակից տանիքներէն, սակայն, կը բացակայէին թուրք իգական սեռը, եւ Հայեր: Որովհետեւ նահանգային կառավարութեան նէն եկած հրաման մը (նախօրօք մունետիկին կանչովը ծանուցուած) խստիւ կ'արգիլէր առանց ներկայութիւնը:

Միակ Հայ ականատեսը Մերօենց Մանուկըն էր — դրբիս խմբագիրը՝ այն տարին 8–9 տարեկան մանչ մը — խառնուած իրեն դրացի թուրք լաճուքներու հետ եւ աննկատ մնացած: Ճամբին դուրը հասնելուն, քաղաքին Մեծ-Իմամը եւ դեւ-արապը ջորիէն իջեցուցին ծեր Շըլիը, վառած գոզդին վրայ. Շըլիը երկիւղածօրէն վար առաւ Սուրբ Խրխան, ջորիին վրայէն, եւ առօք փառօք ճամին մտան: Կը պատմէին թէ, տաճիկները Մոսկոփին դէմ դրգռող մահաչունչ քարոզին մէջ, «Մա՛հ, բոլոր Քաֆիր կավուրներուն» գոռացեր է Շըլիը. եւ երկրպագուներու խուժանը արձագանգեր է իրեն, «Ամ···լին»:

զ·— Գիւղի հայերուն մէջ խորթլախի հաւատացողներ չատ կային, հինաւուրցներուն մէջ, դպրոցական սերունդի գերակշռութենէն առաջ:

1·— Գիւղացի իշպան մը — Երեւանենց Օվանը՝ ոմանք կ'ըսեն —, Ուրբաթ գիշեր «եահի»էն վերջ, Քաղաքէն վերադարձին, գոռնեբուն քով՝ ճամբուն վրայ չան քութիկի մը կաղկանձումը կը լսէ: Կ'առնէ քութիկը տուն կը տանի: Սիրուն քութիկ մը: Ապօթարանին կոչնակի կանչին կ'ելլէ էշին կեր տալու, կը նայի որ տաճիկ կնկայ սատակ մը գարդին մէջ երկընցեր է: Ահուդողի մէջ, անմիջապէս լաչը խարարի մը մէջ դնելով գոռները կը տանի, կը նետէ եւ կուգայ: Մեղքը պատմողին չըլլին:

2·— Գիւղացի երկու սրտոտ թեւերհաւատնեն խորթլախ կայ-չկայի վրայ կը վիճէին: Զիրար փորձելու համար, մէկը միւսին կը խոստանայ մաճխոխա մը, եթէ ան՝ Ուրբաթ գիշեր՝ եասիէն (ժամը 10–11 կ. ե.) վերջ, երթայ նոր թաղուած սատակի մը գոռին վրայ հաւկիթ եփէ, ուտէ եւ ողջ եա գառնայ: Կը համաձայնին: Առաջարկողը՝ եասիէն առաջ կ'երթայ գոռին մէջ կը պահուի, ձեռքին համար ծակ մը բանալով: Քիչ վերջը, միւս ընկերը կուգայ, գոռին վրայ հաւկիթը կ'եփէ, եւ ուտելու սկսած պահուն, գոռին մէջ եղողը ձեռքը ծակէն դուրս երկարելով, անդէմական խըռխռոնքով կ'ըսէ.

«Ա՛րխաուչ, պիր լոխմա տա պանա վէր, նէ օլուր» (Ընկեր, պատառ մ'ալ ինծի տուր, ի՞նչ կ'ըլլայ): Դուրսի ընկերը, իր դանակը քաշելով՝ երկնցած ձեռքին կը զարնէ մատը կը կտրէ, ըսելով. «Ճահանամ օղլ, կէ՛թ, սաղլարա եթաի տէ էօլուլարա՞ մը գալտի» (չժոխք գնա, ողջերուն օգտեց ալ, մեռելներո՞ւն մը նաց): Եւ հաւկիթը կ'ուտէ տուն կ'երթայ: Առտուն պատ եկողը մաճխոխան կը բերէ կուտայ, ըսելով. «Ծօ աչխ օլսուն (կեցցէ), խայդանան կերար, մատս ալ հետը կերար, մաճխոխաս ալ միասին»:

3·— Խորթլախի հաւատացող մը պատ կուգայ որ եթէ չհաւատացող ընկերը, Ուրբաթ գիշեր, նոր սատակի մը գոռին քով ցից մը զարնէ գայ, իրեն մաճխոխա մը պիտի տայ: Ընկերը կ'երթայ, ցիցը ամպարանքով գետին կը զարնէ, եւ ետ դառնալու պահուն, եռեւէն փէշը կը քաչէն: Խեղճը, վախէն՝ լեղապատառ կ'ինկայ կը մեռնի: Ամպարանքին մէջ զպուռնին փէշը ցիցին հետ գետին զամած է եղեր:

է·— Գիւղացի հայ տաճիկ սուտ երդում ընելէ կը վախնային: Սուտ խօսող չա՛տ···: Բայց վա՛յ սուտ երդում ընողին:

Խայվաճոնց Մըսթաֆա — կանանչ սարուխ կապող սոփի տաճիկ — Ափանտոնց բամպակը քաղաք կը տանի կը ծախէ, եւ ծախագնէն երկու ոսկի կը խորէ: Կասկածելով՝ գինքը կ'ամբաստանեն իբրեւ գող: Սուտ երդում կ'ընէ եւ իր պանը գրան առաջը կ'ինկայ կը մեռնի:

ը·— Երկու Բարլանճցի Առաքել խարխպութեան կ'երթան: Հոն չորս հինգ տարի գառել բանելէն սաղ, միատեղ Սիլայ կը գառնան: Մէկը տարօք էր, եւ մէջքին քամարը ոսկիով լեցուն: Իսկ մեկալը երիտասարդ. վաստակածը կերեր էր, եւ քեսան պարապ, ըռընց արմազանի տուն կ'երթար: Ձամբան առուն մը կը հանդիպին: Տարօք արխատաչը՝ կյրճի պէս կը պոռչայ, կ'անցնի առունէն: Ձայիլ ընկերը՝ պռընչցած առեն վա··ր···ր կ'ինկայ ջրին չամոնի մէջ, կ'ըլլի ջրերտիկ: «Ա՛րխաուչ, դուն ծեր՝ ես կենճ, ինսեթ կ'ըլլի որ դուն կըրցիր պռընչալ, ես չկրցայ»: «Սը մէջքիս օսկիները տեսա՞ր, մէջքիս եւ ոտքերուս ուժ ու կարողութիւն կուտան», կը պատասխանէ տարօքը:

բ·— 50 տարի առաջ, Կարմրիի Տէրտէրը յայտնի բրոտաստաց — գիւղին բրոտներուն ժողովարանը կը վառէ գիշերով, եւ կը փախի Բարլանճ, Մղ. Աստուրենց Պաղտիկ ամուլ տունը: Կարմրիի բողոքականները՝ կասկածելով, դատի կը քաչեն Տէրտէրը: Պաղտիկ ամուն

կ'երթայ սուտ վկայութիւն կուտայ Աւետարանին վրայ երդուընալով թէ Տէրտէրը հրդեհին Թուականէն օր մը առաջ իր տունը հիւր եղած է: Տէրտէրը անպարտ կ'արձակուի. բայց խեղճ պաղտիկը երեք օր վերջը «հոգ գերեզման» կ'ըլլայ: «Ամառուան ողորմի հոգւոյն»:

20.— ԲԱՐՁԱՆՃԻ ՀԱՅԸ Ի՞ՆՉ Կ'ԵՐԳԷՐ:

Սիրերգ, Պարերգ, Շէրեր, Տաղեր,

ա.— Բարձանճցին մի՛չտ երգած է. իր ցաւին ու տարտին մէջ, իր խաղին ու խրախճանքին մէջ. մի՛չտ երգած..., սէր... եար... ու խարիպ: Ցեղին բնագդն է այդ:

Ծանդակաթ խնամով հաւաքեցի այս մեղբանուչ հատակոտորները, որ դեռ կը մնային յուշերուն մէջ անոնց որ երգած էին գիւղին մէջ: Քիլարճի կարամուի կին Եղսօ եւ կեչկէն Աբուէթի կին Վարդօ պառիներ յիշատակումի արժանի աղբիւրներ էին: Ո՛վ էին աչուխները որ յօրինեցին եւ եղանակեցին մեր երգերը..., յիշող չկայ: Երկու գեղաճայն երգիչ ունէինք, Մինաս եւ Զաքար Մխսքեան տիրացուները: Թորկանց Օվան եւ Հալճոնց Գազօ (Պետրոս) լաւ սրինգ (խաւալ) փչող էին. եւ անոնցմէ ալ տաւուլ-զուրնաճի: Ուրիչ գործիքներու արհեստաւորներ չկային: Գիւղին կիներուն մէջ՝ անուշ ձայնով նշանաւոր տաղերգողներն էին Կոչկար Մանօճնց Աստուրին կինը, Մղ. Մկրտի հարսը Անոյշ, Մանասէկ Շային կնիկը, եւ Քիլարճանց Ասչխաթունը:

բ.— Գիւղին ճայիլներ — վխրուն հողին եւ գուլալ քհրիզներու գաւակներ —, եաինքին, արտէն կալէն կուգան Թոփուրմայենց Աղբիր կամ Ծոճկանց Զաթալ Աղբիր, եղներն ու գոմէշները ջրելու, լոգցնելու: Հոն կը հանդիպին իրենց Եղսաններուն եւ Շուշաններուն — չինար պոյով սիրուն աղջիկներ —, կարմիր կուժ ու փաստունա ուսերուն վրայ, աղբիւրէն ջուր առնելու եկած:

Ա՛ղջիկ, անունդ էր եղսա,
Ես քեզ աղբիրը տեսայ.
Տուր ինծի նախշուն քեսա,
Որ ըլլիմ պապուդ փեսայ:

Մորթիկ մի բուսած էր,
Սավլու, պոյլամա.
Էն ըլ իմ եղսային
Պոյը կ'ըլմաճէր:

Տը պոյը, տը պոյը,
Իմ եղսային պոյը.
Եղսային պոյովը
Աթլազ կ'յրեցի,
Նշանածիս անունը
Վրան գրեցի:

Ա՛ղջիկ, էրկան մազ ունիս,
Պիլպիլ բերվանտ ունիս.
Խօսքիս ջուդպ չես իտար,
Էտ ի՞նչ խրտար նազ ունիս:

Ա՛ղջիկ, անունդ է Շուշան,
Հա՛տէ, էրքըճ Սուբ Նշան.
Հոն տաս ինծի մէկ պաչիկ,
Մանիս բեզի տամ նշան:

Աղուոր ես, աղն ի՞նչ ինես,
Կոր ես մաղն ինչ ինես.
Աղուորութինդ առեր ես,
Էլին տղան վառեր ես:

Աղջիկ իմ, աղն ի՞նչ ինիմ,
Կոր իմ մաղն ինչ ինիմ.
Էլլըմ տեսերն ի՞նչ ինիմ,
Հոն տեսնալիճ եար չունիմ:

Տեսերն էլլըմ, ի՞նչ ինիմ,
Վարդի թերթեր չորցընիմ.
Վարդի թերթերն ինչ ինիմ,
Էփիմ եարիս խմցընիմ:

գ.— Պատով էգիներու թաւիչ մարգերուն վրայ, սաղարթախիտ թթենիներու հովասուն չուքերուն ներքեւ, սիրահարներ իրարու կը հանդիպին:

Ո՞ւսկա կուգաս. վերի էգուն.
Կոզ մի խաւող փրցուր բոճուն.
Համբուր մի տուր, պապո՛ւդ հոգուն:

Ո՞ւսկա կուգաս, վերի Վանայ,
Տարտէտ եղեր իմ տիվնա.
Ես տիվանա, դուն տիվանա,
Աստուած մեզի դուռ մի բանայ:

Թըթիւն ծառը բանձըր է,
Սիրած եարըս բանցըր է:

Պաղն ի՞նչ է, պաղչան ի՞նչ է,
Ա՛ղջիկ, բու սավտան ի՞նչ է:

Ծառին տակը մշմիշ է,
Իմ եարըս սավլի խուշ է.
Իր սիրովը, իր սիրտովը,
Բընծ շահարն ըլ անուշ է:

Ծառին տակը նո՛ւշ կ'ըլլի,
Համբո՛ւր մի տուր, ի՞նչ կ'ըլլի:
Պիտի տաս նը հիմա տուր,
Վաղուայ մնա՛յ, ուշ կ'ըլլի:

Թութին ծառը պոյովըս,
Թութ չի կերայ փորովըս.
Ար նամուսին տունն աւրի,
Եար չի գտայ սրտովըս:

Խնծորին տակ կայնէի,
Խնծոր ընկնէր, բռնէի.
Էս էսիրին տունն աւրի,
Սրտիս սիրածն առնէի:

Պաղչին փիշնան հասեր է,
Կանանչ չայիր բուսեր է.
Քեզ հոն գողտուկ սիրեցի,
Պապըդ ո՞ւսկա լսեր է:

դ.— Յուսահատոյս սիրահարին դանդաղը:
Ես վերէն կուգայի, դուն դուռը բացիր,
Ջեռբդ կուրծիդ դրիր, ա՞խ ըսիր, լացիր.
Կ'առնե՛մ, կ'առնեմ ըսիր, ինծիս խաբեցիր,
Սէրըդ կրա՛կ էրիր, վրաս թափեցիր:
Աղկե՛կ էս, Ա՛ղջիկ եա՛ր, նստեր ես կուլաս,
Աշխըրին սեւն ու սուգ կը բերես վրաս:

Աշխարքը մանկի է, դուն վրան ակ ես,
Թեւերըդ խալխան է, տուն դուռ կը ֆակես,
Անցնող եայիլներուն սիրտը կը ծակես:

Ելեր ես, կայներ ես դրռանդ կէսը,
Կախեր ես օսկի, արծաթ, երեսիդ կէսը,
Անցնող դարմանցիներուն կը տանիս կէսը:

Ելեր ես, կայներ ես դրռանըդ փանճան,
Փարլաթմիշ ըլ կ'ենես մուճակիդ լանջան.
Խարբերդու երկիրը, Թոխաթ ու Թերճան,
Անունըդ չեն գիտեր. ես գովե՛մ, Մը՛րճան:

ե.— Թերզուն Աչխին:
Թերզուն աչխին դորդան նստեր՝
վլաց կ'ենէ.
Սեւ սեւ մազերը թաց կ'ենէ,
Սիրականին խմաց կ'ենէ:

Իմ տամպուրաս ֆոճեր եմ,
Թերզուն դուռը չոճեր եմ.
Մենձ աչխինը ես ուզեր եմ,
չեն տուեր.
Պզտիկն առեր փախեր եմ:

Մահանա էրեր կեսուրը,
Էլեր նստեր է մսուրը.
Հարսն աղկեկ է ֆընճ կեսուրը.
Ամա՛ն, հա՛րսնուկ, ալըդ սիրիմ,
Հարս ու կեսուր, տալըդ սիրիմ,
Մղմըղալէն լալըդ սիրիմ:

զ.— Գիւղացի խարիպը, Ատանայի խանին մէկ անկիւնը... միայնակ...:

ՊԱՐԵՐԳ

Խարիպ իմ էս տեղերը,
Ջուր կոլեր՝ փոս տեղերը.
Սիրտըս եղեր ադուբնիկ,
Չի կենար էս տեղերը:
Ա՛խ, ո՞ւր էրթըմ, ո՞ւր էրթըմ,
Ցանար չիգայ տուն էրթըմ:
(կրկնէ)

Խարիպ իմ էս եուրտիս մէջ,
Կրա՛կ ընկեր սրտիս մէջ:
Ա՛խ, ի՛նչ կ'ըլլէր թող ըլլէր,
Այա՛ս ըլլէր բարձիս խէջ:
Ա՛խ, ո՞ւր էրթըմ, ո՞ւր էրթըմ,
Ցանար չիգայ տուն էրթըմ:
(կրկնէ)

է.— Սիրուն աղջիկը՝ հարսին կորուստը կ'ողբայ սիրակէզ:

Գարնան վըրայ կ'երթըմ,
Սիրտըս ընկեր կուտան.
Օլըրուիմ ի՞նչ տեսնըմ,
Լե՛ռ ձո՛ր չոճեր տուսմա՛ն:

Արեւ ցաթեց իր տեղը,
Կը հալէր սրտիս եղը.
Վերէն հրըշտակ օր իշնայ,
Չի բռներ եարիս տեղը:

Լուսընկան կամա՛ր, կամա՛ր,
Ես կուլամ բեզի համար.
Օլըրուիր էտի՛դ հայիր,
Աստըծո՛յ խաթե՛րն համար:

Լուսընկան բակ բոլորից,
Սեւ ամպին մէջ մոլորից,
Տուշմընին աչքը բռնա,
Իմ եարին խելքն օլորից:

ը.— *Նոր հարսնուկը իր խարխափն կարօտով կը մղմղայ.—*

Խաթըր, ջորին բերէք, բեռներըս բառնամ,
Էլլըմ ճամբայ իյնամ, ցաւերըս մառնամ.
Թըղթիկ մի չես գըրեր, ցաւե՛րդ իմանամ,
Էլլըմ ճամբա՛յ իյնամ, ցաւերըս մառնամ.
Դուն հոտ տեղ, ես հոս տեղ, ինտո՞ր դիմանամ:

Լեռներուն թափան հով է,
Իմ խելքըս տղուն ֆով է.
Քանի որ եարըս հոն է,
Անցուցած օրըս սեւ է:

Տեներ էլլալըս չի գար,
Դարվար հայիլըս չի գար.
Էլին տղան ի՞նչ ինիմ,
Գրկել պառկիլըս չի գար:

Լուսընկան բակ կ'ըլմանէր,
Մազերն իփակ կ'ըլմանէր.
Էկաւ անցաւ շան տղան,
Գիցցա տէ պէկ կ'ըլմանէր:

Թուքի պաստեղ ծալ չըլլիր,
Էլին տղան եար չըլլիր.
Ֆարազա խուրպաք ըսին,
Էսքան ըլ կեցնալ չըլլիր:

Զորպիս ճերմըկի՛ն հայիր
Օլըրուիր կապին հայիր.
Էկէր երկիր կարօտնաս,
Բարջրընու բուքին հայիր:

Տեներն էլլըմ ի՞նչ կ'ըլլի,
Վարդին ծառը կարճ կ'ըլլի.
Իմ եարիս վարդ մի՛ ըսէք,
Վարդին օմրը կարճ կ'ըլլի:

Նիծոր մ'ունիմ, խածեր էր,
Զորս բոլորն արծըթեր էր.
Աղբարս ուզեց, չտուի,
Խարիպ եարըս ճամբեր էր:

բ.— *Սիրակարօտ մայրը իր խարխափը տուն կը կանչէ.—*

Երկինքը ամպ չի կայ,
Այս շառափն ի՞նչ է,
Տունը մեռել չի կայ,
Այս շիւանն ի՞նչ է.
Տուն էկօ, մա՛րդ ջեզ խուրպան,
տուն էկօ.
Արմադան չիմ ուզեր, ճի՛ւան,
տուն էկօ.

գ.— *Պալիք կոչին խասար ընով հարսները՝ Աբեւին եւ Լուսնկային.—*

Արե՛ւ, արե՛ւ, դո՛ւրս ելիր.
Քու բուրիկըդ լուսընկան,
Բերաւ չամիչ մէկ աման.
Ամպը էկաւ մութ էրաւ,
Ջամիչն աչքերուս կորաւ:
Օ՛խ..., Արեւր խա՛բեցաւ,
Ամպին տակէն հա՛ներցաւ:
Ամպն ըլ Պաղտատ ճա՛մբեցաւ:

Լուսընկա, լոսդ ընկայ,
Էրեսըվար ոտդ ինկայ.
Դուն դեղին ձիովդ դեղին,
Մօրուքդ գօտեդ եղին:

Անձրեւ, անձրեւ, ցած արեւ,
Բուսցուր ցորեն ու գարի,
Բուսցուր ծաղիկ, կանանչ խոտ,
Աւէ՛տ փոշին, մաբէ օդ:
Անձրեւ, անձրեւ, ցած արեւ,
Գալըդ ամէնուս բարի:

ժա.— *Գիւղին պարէրգները: — Հոր դոբծող հարսը կ'երգէ.—*

Էս մէկիկ օրն է, կո՛ւլում եար,
Էս մէկիկ օրն է, կո՛ւլում եար,
Առէջիս օրն է, կո՛ւլում եար,
Մասուրաս տեղն է, կո՛ւլում եար,
Ճաղն ու մամոզս հորն է, կո՛ւլում եար,
Սավտայիս օրն է, կուլում եար,
Ճի՛ւան եար, եար, եար:

ժբ.— *Գարնան թռիչք...:*

Ալվա էկան գարնան էրկան օրերը,
կո՛ւլում եար.
Առնիւ սիրած եարըս, էլլըմ սարերը,
Քարուտ սարերն ի վար, էշնըմ ձորերը,
կո՛ւլում եար.

Ծմայ ձորէն էլլըմ կանանչ դորերը:
Կուլում եար, ճիւան եար, եար, եար:

Իփակ այլընդ տո՛ւր, վարդով վըլանամ,
կո՛ւլում եար,
Դընեմ բարձիս տակը, պառկիմ, ֆնանամ.
կո՛ւլում եար, ճի՛ւան եար:

Ալվա էկան գարնան էրկան օրերը,
կո՛ւլում եար.
Ծրար մի խոտ տանիմ ալկիմ կովերը:
կո՛ւլում եար, ճի՛ւան եար, եա՛ր, եա՛ր:

Քարւանն ելաւ թափան ծարը Բալու է,
կո՛ւլում եար.
Աչքըս մընըց ճամբան, եարըս գալու է:
կո՛ւլում եար, զա՛լըմ եար, եա՛ր, եար:

Մայրամն էլեր ընկեր կանանչ լեռները,
կո՛ւլում եար;
Մէկ կում սուրուն կ'արծէր, մէկ կում գառները.
կո՛ւլում եար.
Մի՛ լար, Մա՛յրամ, մի լար, աչքերդ կ'աւրի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնա՛կը աւրի:
Կուլում եար, գալըմ եար, եար:

Դիմացի պաղչան մերը կ'ըլմանէր,
կո՛ւլում եա՛ր...,
Մէջր օլրտողը մարըս կ'ըլմանէր,
կո՛ւլում եա՛ր...,
Մօրըս հով բալողը եարըս կ'ըլմանէր,
Եարիս մատին մանիին նշան կ'ըլմանէր,
կո՛ւլում եար...,
Աչքըմ շալ գօտի, փաշան կ'ըլմանէր:
Կո՛ւլում եա՛ր, ճիւան եա՛ր, եար:

Արգեւ գուգայ վրրանիս, կո՛ւլում եար.
Խապար տուէք, ճիւանիս,
Կարմիր չուխան առնէ գայ,
Զատրր գենէ վըրանիս:
կո՛ւլում եա՛ր, եա՛ր:

Մանէ՛, մանէ՛, մանածըս,
Գրնա փրնտռէ ցանածըս.
Պապըս հարսնիք է բռներ,
Զիմ նաշնար նըշանածըս:
Կուլում եար, գալում եար,
եա՛ր..., եա՛ր...:

Ըռահան ցանեցի գարնան,
Չի բուսաւ մինչեւ աշնան,
կուլում եար.
Եօթն ամիս էմէկ ֆաշեցի,
Չորցաւ իմ ցանած ըռահան,
կուլում եար:
Էսպէս է, եա՛ր, էսպէս է,
Էս էսիրը էապէս է,
կուլում եար.
Էս էսիրի եարէրուն
Սէր ու սավտան էսպէս է,
կուլում եար:

ժզ.— *Թռչուրմա թաթօխ կարաւանը կը հասնի.—*

Ջանկո՛ւլ, չունկո՛ւլ, ճան կուգայ,
կուլում եար,
Թաթիրոս ամուն կուգայ,
կո՛ւլում եար:
Ի՞նչ է բարձեր պոզ իշուն,
կո՛ւլում եա՛ր,
Բուրդ ու բամպակ, ապրշում,
կո՛ւլում եա՛ր, եա՛ր, եար:

ժդ.— *Մանուչակ ժողվող աղջիկները.—*

Մանաշմա փեթկին տեղոց.
Վո՞վ պիտի գայ ձեզմէ միզի,
Ջեզմէ մեզի, մեզմէ ձեզի:

Ծան.— *Երկու չարան իրարու դէմ կը վաղեն պարելգելով, եւ կը ջանան դիմացինէն աղջիկ մը առնանգել:*

ժե.— *Թուրք հարպաներու ներխուժումէն յետոյ, սահպանեան տաճկեւար երգել Հայոց լեռները, իրենց տարաերը՝ եարն ու խարխափը, այնքան մելամոյշ թովչանքով, որ թուրքեր իսկ, իրենց հարսնիքներուն մէջ, այս եղանակներով ալ կը պարէին:*

Ըռահան մեշարասի,
Էրմէնի տաղլար,
Այրըլմիշ գաշ արասի,
Էրմենի տաղլար,
Խա՛րա պաղլա՛ր,
Եարիմ աղլար:
Աղլար, վա՛ղս, սիճա՛մ աղլար,
Աղլար, ա՛ղս, ճի՛կեր տաղլար:

Կիտէրսէն ուդո՛ւր օլա,
Էրմենի տաղլար,

Տիւզ օվա եօլըն օլա,
էրմենի տաղլար,
խարա պաղլար,
եարիմ աղլար:
Աղլար, վա՛խ, սիճա՛մ աղլար,
Աղլա՛ր, ա՛խ, ճիկեր տաղլար:

ժզ·— *Պարերգ*·—
Օլչակ մի կորեկ տարի ցանելու համար,
Ձնծուղներ կտցուեցան կտտելու համար,
Ձայիլներ թփանկ առին գենելու համար,
Աչխըներ թոփ թոփ եկան փետելու համար,
Պղինձ ու պարոշ բերին էփելու համար,
Տէրտէրներ խաչ հաշեցին օրշնելու համար,
Ռոռ թոփալ թափէրուեցան ուտելու համար:

ժէ·— *Աչխատանքի երգը*·—
Լուսացա՛ւ, լուսացա՛ւ,
Լուսն ի բարին,
Ծիլն ի ծառին:
Աշխատաւոր, վեր կաց բարին,
Ծուլ մարդկանցը ի հուն տարին:

ժը·— *Հարսնիքի երգ — պարի*·—
Հարսնեց ցնծութեն մէկ օրն է,
կուլում եար·
Հարս ու փեսին մեծ օրն է,
կուլում եար:

21·— ԳԻԻՂԻՆ ԶՐՕՍԱՆՔՆԵՐԸ:

Բարձանճի Հայը ունէր նաեւ իր Զրօսանքները, — հասարակացի, տարեգներու, երիտասարդ ու պատանիներու, եւ աղջիկներու յարմար, ձմեռը՝ ներսի, ամառը՝ բացօթեայ — Հայր, կալեզերը, բակերը եւ տեղերները: Գիւղացին սորմած էր, իր բոնադուսպ, նեղճարիկ եւ չարքաշ կեանքէն իսկ վայելք ճարպել, իր ուռներու օրեր եւ ձմրան ամխներուն մէջ:

ՆԵՐՍԻ ԵՒ ՁՄՐԱՆ ԽԱՂԵՐ

ա·— Տամայ: — *Շատ հին խաղ — Ծերերու, տարեցներու ժամանց: Նստուկ, երկուքով խաղցուած: Քառակուսի տախտակ մը, 64 քառակուսի աչքեր գծուած: 16-ական քար՝ իւրարմէ զանազանելի, օրինակ՝ 16 բակլա, 16 սիսեռ· չարուած՝ գծանկարին մէջ ցուցուածին պէս: Ա·ը դէպի Բ· եւ Բ·ը դէպի Ա·— ուղակի յառաջ, կամ ուղղակի աջ կամ ձախ կրնան չարժել խրնոց քարերը՝ մէկ մէկ աչք միայն՝ եթէ յարակից աչքը պարապ ըլլայ: Երբ Ա· իր քարը քշէ Բ·ի քարին քով՝ քարին եաին պարապ թողելով, Բ· ստիպուած է առնել Ա·ին տուածը· նոյնը կրնայ ընել Բ·: Առանց քար տալու կամ առնելու խաղ չըլլար· բայց Ա· եւ Բ· այնպէս չարժելու են իրենց քարերը, որ քիչ կորսնցնելով՝ դիմացինէն չատ կորսն, եւ նոյն ատեն իրենց քարերը միշտ զոյգ պահելու են, որ միւս քարերուն դիրքը չփոանդին, յետագայ չարժերուն մէջ՝ դիմացինին յաջող չարժերու դուռ բանալով: Շատ էական եւ կարեւոր է որ, Ա· եւ Բ· չանան իրենց քարերէն մէկ կամ աւելին յառաջ քշել՝ միւս քարերը չփոանդելու պայմանաւ, եւ հանին դիմացինին ամէնէն յառին պարապ չարքին մէջ: Հոն իրենց քարը կ'ըլլայ Տամա-Թագաւոր: Տամաները կրնան ցատկել վերէն վար, աջ ու ձախ — ծայրէ ծայր — եւ առաջ, պայմանաւ որ չարժող տամային ճամբուն վրայ չգտնուին տամային քարերէն, կամ դիմացինին քարերէն՝ երկուք քով քովի:*

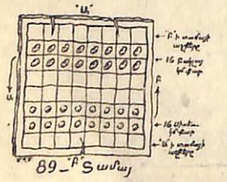

Տաման զօրեղ քար է· ունեցող կողմը կրնայ քանի մը քար տալով դիմացինին — երբեմն — բոլոր քարերը ժողվել· դիմացինը չանալու է, քարեր գտնելով կարել տաման: Ունեցողը իր տաման միշտ ապահով դիրքի մէջ պահելու է: Ուեւէ չարժ ընելէ առաջ, խաղցողը իր եւ դիմացինին յետագայ հաւանական չարժերը եւ հետեւանքները հաշուելու է: Համբերանք եւ մտածողութիւն պահանջող խաղ է: Ամերիկեան «Զեքըր»ին նման՝ բայց չատ աւելի բարդ եւ դժուարալոյծ:

բ·— Մանճի Պեյուկ·— *Ֆինճան խաղ ալ կը կոչուէր: Երկու կրեֆով (խումբ) կը խաղային: Ափսէի մը վրան 12 ֆինճան (խահվէի գաւաթ) եւ մատանի մը: Խաղը սկսող կողմը վճակով(1) կ'որոշուէր: Սկսողը խումբէն մէկը՝ մատանին դազմանապէս կը պահէր գաւաթներէն մէկուն տակ, եւ ափսէն կը դնէր մրցորդ խումբին առաջ, ատանց պլոցնելու մատանին պահողին ինքնութիւնը: Եթէ դիմացիններէը 11 գաւաթ վերցնելէ առաջ գտնային մատանին, մէկ խաղ իրենք կը շահէին, եւ պահելու կարգը իրենց կ'անցնէր: Բայց եթէ մատանին վերջին գաւաթին տակէն ելլէր, մէկ խաղ պահողին կողմին կը հաշուէին, եւ ափսէն ատոնց կողմը*

(1) Տես վիճակ ձգել:

կը մնար: Մատանին փնտռողները ակնպիւռ կը դիտէին պահողներու երեսները՝ աչքերը, երբ ձեռք կ'երկարեւ այս կամ այն գաւաթին: Մատիկ զրգռաշարժ է, երբ ափսէին վրայ երկու գաւաթ միայն կը մնայ: 10 կամ 20 խաղ չահողը յաղթականն է: Կանխօրէն կ'որոշուէր խաղատուրքը — 3–4 ամմա խաղող, կէս լիր տանձ, ափսէ մը խատայիֆ կամ փախլաւա: Երբեմն ալ, երիտասարդ խաղցողներ, ծիծաղաշարժ յուզմունքներու ենթարկումով կը կրկնատային: — Կիներ ալ կը մասնակցէին այս խաղին մէջ:

գ·— Աչէ–կապուկ:— *Սենեակի մէջ կը խաղային ոտայ աղջիկ՝ խմբովի — ձմեռը: Ատոնցմէ աչ–կապը կ'որոշուէր «Հպպուլ հուպուլ»ով: Մէկը կը կենար խումբին մէջտեղը, եւ կ'արտասանէր — «Հպպուլ՝ հուպուլ, չարչ՝ չամպուր, մակ՝ ամպար, տապչ՝ տուպչ, խալխան՝ խուրձան, պանտո՛ւր պանճ» բառաչարքը, ամէն մէկ բառի խումբէն մէկը մատնանշելով, կարպաս· «պանտուր»ը որո՞ւ որ իյնար, այն կ'ըլլար առաջինը: Ատոր աչքը թաշկինակով մը կը կապէին եւ թող կուտային որ աչքը գոց՝ խաղցողներէն մէկը բռնէ: Բռնելուն պէս, աչքին վրայէ թաշկինակը հանելու է: Բռնուողը կ'ըլլայ աչ–կապ: Աչ–կապը հոս հոն կաղակուրտ մէկը բռնելու· ականջը կը սրէ, չունչ չարժում կտտելու· երբեմն՝ կալանաւորելու համար՝ սիրոյ ոստումով մը դլուխը պատին կը զարնէ: Երբեմն ալ, ոտմարդ աչ–կապին աչքը կը բանայ որ իր թեւերուն մէջ պինդ սեղմած կալանաւորը աղջիկ մ'է... ա՞հ.....: Շատ հեղ ալ, սիրուն աղջիկը՝ նեղը ինկածի դիրքը կ'ատնէ, ճիւանի մը պիրկը սեղմուելու համար..., ինչո՞ւ չէ: Հաճոյալի կարմրատուքներ...., յոյժ գերագրգիռ եւ անմեղ ժամանցնե՛ր....: Անցա՞ն....:*

դ·— Աչ–խփուկ:— *Խմբովի խաղ, պատահական — աղջիկ ոտայ: Ատաղը՝ բակերը, ձմեռը բենչպերներուն ախոռներուն մէջ, ուր չատ թաքստոցներ կային — մսուրներ, գոմչներու եւ եզերու եաեւ, ձիթիեանքի մթին խորխորատները, ախոռ սպասուին տակ, տիկնկին եւ տիկնոջ — մութ անկիւններ չա՞ն....:*

Առաջին աչ–խփողը «Հպպուլ հուպուլ»ով կ'որոշուէր: Ասիկա ձեռքը աչքին վրայ սեղմած, դլուխը սիւնի մը յեցած կը սպասէր, աչքը գոց, մինչեւ որ՝ ամէնքն ալ պահուէին: Ինչ յատոյ կը պոռար, «եղա՞ւ...»: Պահուողներէն մէկը, մութ անկիւնէ մը, ձայնը փոխած՝ «եղա՛ւ»... կը պատասխանէր Աչ–խուփը աչքերը բանալով՝ կը սկսէր փնտռել: Պահուողներէն մէկը տեսնելուն պէս, անունովը կը կանչէր, եւ կը վազէր իր սիւնին վրայ կը թքա՛ր: Այն ատեն, տեսնուողը կ'ըլլար աչ–խուփ եւ խաղը կը վերսկսէր: Բայց եթէ տեսնուղը, աչ–խուփէն առաջ սիւնին հասնէր եւ թքար, ինք կ'ազատէր, եւ աչ–խուփը կը չարունակէր փնտռտուքը: Անճարակ աչ–խուփները — առհասարակ աղջնակները — քանի մը խաղերու աչխուփը կը մնային:

ե·— Քարուկ–խաղ:— *Պզտիկ աղջիկներու դրօսանք: Հինդ պզտիկ քարերով: Նախ ափին մէջէն հինդ քարը գետին կը ցրէ զգուշութեամբ, որ չատ փարա չիյնան, ոչ ալ խճողած ըլլան· հինդէն մէկը — տատան — կ'առնէ եւ դէպի վեր կը նետէ, եւ, մինչ տատան օդին մէջ՝ երկու մատովը կը լուէ միակ քար մը՝ առանց միւս քարերուն դպելու, ափը — մէկէն քարովը — կը զարձնէ վեր՝ տատան բռնելու· այսպէսով կը ժողվէ դետնէն քարերը՝ մէկիկ մէկիկ: Երկրորդ ցրումին երկեակ կը լուէ· երրորդին երեք ու մէկ· չորրորդին՝ չորսը միանդամէն:*

Ցետոյ, ձախ ձեռքին ցուցամատը միջամատին պլած, բթամատովն ու ցուցամատովը կամուրջ մը կ'ընէ, եւ աջ ափով՝ կամրջած ձեռքին եաեւի կողմէն՝ հինդ քարերը կը թափէ դուրսակի, կամուրջին առջեւը· քարերէն մէկը իրրեւ տատա վեր կը նետէ եւ չորս քարերը կամուրջին բերանին քով կը ժողվէ, ատանց իրարու դպցնելու· երկրորդ նետուածքով, չորս քարը միանդամէն կամուրջէն ներս քշելու է՝ տատան բռնելէն առաջ: Վերջին չարժն է տատան վեր նետել, դետնին չորս քարը — կամուրջին տակէն քշուած դիրքին մէջ — միանդամ խլել եւ տատան բռնել: Երբ վեց չարժերն ալ անվրէպ լրացնէ, –խաղցողը խա փուտ կը հանէ, մէկ խաղ կը շահի եւ խաղը կը չարունակէ: Բայց, եթէ չարժելու միջոցին՝ խաղցողը պահանջուած թուով քար չկրնայ խլել գետնէն, կամ խլած ատեն իր մատը կամ խլած քարը քովինին դպի, կամ քարը ափէն իյնայ, կամ տատան չկրնայ բռնել, կամ չորս քարը միանդամէն կամուրջին տակէն չկրնայ քշել, խաղը կը կորսնցնէ, եւ կարգը ընկերոջ կ'անցնի:

ԴՈՒԲՍԻ ԽԱՂԵՐ

զ.— Բոն–Փչուկ:— Պատանի ազգ եւ աղջկանց խաղ — երկուքով: Ժիր դեռնին վրայ կը փորէին երկու կարգ 7–ական պզտիկ խոռոչները — բոները — վերէն վար 3 մատի մօտ տրամագիծով: Կը գործածէին 21–ական քար — տարբեր գոյնով կամ չափով — 3 քար մէն մի բոնի մէջ: Ա. կ'առնէ վերի բոնին քարերը եւ կը ցրուէր, մէկիկի մէկիկ, միւս բոներուն մէջ. վերջին քարին հասած բոնէն կ'առնէր քարերը եւ կը շարունակէր ցրուել զանոնք եւս, վար վեր՝ իր բոներուն մէջ, մինչեւ որ պարապ բոնի մը հասնէր, ուր կը ձգէր վերջին քարը, եւ այս բոնին համապատասխանող դիմացինին բոնին մէջի քարերը իրեն կ'ըլլային: Կարգը կ'անցնէր Բ.ին, որ նոյն եղանակաւ կը շարունակէր խաղալ, մինչեւ որ վերջին քարը պարապ բոնի մը հասցնէր. Այն ատեն ինքն ալ Ա.ի բոնին քարը կ'առնէր: Այսպէս կը խաղային, մինչեւ որ մէկէն կամ միւսին բոները պարպուէին: Բոները պարպուած կողմը կը կորնչցնէր, եւ դիմացինը մէկ խաղ կը շահէր եւ ինք կը վերսկսէր խաղը:

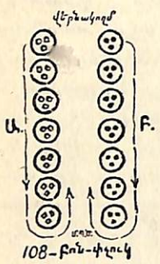

է.— Բոն–Զգուկ — տաճ. խուչըլար:— Պատանի ազգ խաղ, երկուքով: Սկսողը կ'ընտրէ վճակով: 10 ընկոյզ առնելու չափ — իբր 6 մատ —, բոն մը կը փոսէին դեռնը: Կը գործածէին ընկոյզ, աչուղ, խոզա, երբեմն մանր քարեր: Սկսողը, բոնէն եօթը քայլ հեռու կեցած, բուռով կը նետէր բոնին մէջ: Ընկերը կը կայնէր բոնին քով: Բոնին մէջ ինկածները՝ կը համբրէին. եթէ չուէթ (զոյգ)՝ նետողը կը չահէր, եւ համբանքին չափ կայնողը նետողին կուտար, եւ նետողը կը վերսկսէր: Եթէ թաք՝ բոնին մէջի եղածը կայնողինը կ'ըլլար, եւ նետելու կարգը կայնողին կ'անցնէր:

ը.— Զիլեր — տաճ. Զիլլար:— Պատանեներու խաղ, երկուքով կամ խմբովի: Ընկոյզ կը գործածէին. երբեմն վէգ կամ խոզա ալ: Գիծ մը կը քաշէին, եւ 15 մատ տրամագիծով չրջանակ մը կը գծէին: Ասոր մէջ, գծին վրայ, խաղցողներ երկուական ընկոյզ կը չարէին քովէքով, եւ գծին քովէն իրենց վէգերը յառաջ կը նետէին միաժամանակ: Եթէ նետուած վէգերէն մէկը դիւ դար, գծին վրայի ընկոյզները դիւ–վէգին սիրոջը կ'ըլլար: Եթէ դիւ–վէգեր մէկէ աւելի ըլլային, կեզրոնին ամէնէն մօտ դիւ–վէգ ունեցողը կ'առնէր ընկոյզները: Հաւասարապէս հեռու դիւ– վէգեր ունեցողներ, ընկոյզները հաւասար կը բաժնէին:

Ամէն պարագայի տակ, թամ կայնած վէգի ակրը՝ ընկոյզի չարքին վրայ աւելցնելու էր երկու ընկոյզ, եւ կը դրկուէր իր նետելու կարգն ալ: Երբ առաջին նետուած վէգեր դիւ չի դային, կեզրոնին ամէնէն մօտ վէգ ունեցողը ընկոյզներուն զարնելը կը սկսէր: Հաւասար հեռու եղած ատեն, վիճակ կը ձգէին, եւ յաջորդաբար, ամէնէն հեռու եղողը կ'ըլլար առին նետողը: Վէգով ընկոյզներուն զարնել, եւ զանոնք չրջանակէն դուրս ցրուել — այս էր բուն խաղը: Շրջանակէն դուրս հանուածը հանողինն էր: Նետողը կը չարունակէր խաղը, քանի որ ընկոյզներուն կրնար զարնել, կամ վէգը դիւ կուգար: Հակառակ պարագային, նետուած վէգը հասած տեղը կը մնար, մինչեւ որ իր սիրոջը կարգ դար: Այս եղանակաւ կը խաղային կարգաւ, մինչեւ որ չարքի ընկոյզները լմնային:

բ.— Խրճիթ — տաճ. Զգիլար:— Այս ալ պատանիներու խաղ էր, երկուքով կամ խմբովի խաղցուած: Դոր գեռնին վրայ կը գծէին մեծ չրջանակ մը 50 60 մատ տրամագիծով, եւ կեզրոնը կը չարէին երկուական ընկոյզ: Խաղցողները, կեզրոնը կայնած, իրենց վէգերը կը նետէին 5–10 քայլ հեռու: Այս խաղին մէջ, խաղցողը իր վէգին «դիւ»ովը ընկոյզ չէր կրնար չահիլ, միայն նետելու առաջնութեան իրաւունքը կը վաստկէր: Նաեւ չրջանակը չատ աւելի մեծ էր: Այս երեք տարբերութիւններէն զատ, երկու խաղերուն ալ կանոններ, չարժաքերքեր եւ նպատակ՝ իրարու չատ եւ նման էին:

ժ.— Պչ–Բոնուկ:— Պատանի ազգ եւ աղջկանց խաղ, խմբովի: Քար–բոնուկով կ'ընտրէին առաջին ձագ ու մայր: Ձագը կը պպզէր դեռին, եւ մայրը ձագին գօտիին ծայրէն կամ զգուռնին փեչէն բոնած կը զառնար ձագին բոլորը: Շուրջը եղողներ կը չահային տփոցներ տալ ձագին եւ մայրին: Մայրը կ'աչխատէր մէկուն զգիլ իր ոտքով, առանց ձագին պոչը թող տալու: Դպուածը կ'ըլլար ձագ եւ ձագը մայր: Երբեմն մայրը ձագին պոչը կը թողուր կը հեռանար, քիթը խնչելու պատրուակաւ. ալ գուն տեսնելու էր լըքուած ձագին դլխուն թիկունքին տեղացող զումզուխները:

ժա.— Ալլըխ ձգուկ:— Այս ալ պատանի ազգ եւ աղջկանց խաղ — խմբովի: Առաջին Ալլըխ ձիգը քար–բոնուկով կ'որոչուէր: Խաղցողները բոլորակի կը պպզէին գետինը: Ալլըխ–ձիգը, թաչկինակը ձեռքը՝ կը դառնար չրջանակի, եւ, թաչկինակը նստողներէն մէկուն ետեւը կամ կռնակին վրայ կը ձգէր զաղտագողի, եւ արագօրէն կը քալէր, րոնելու թաչկինակատուրը — տեղէն չելած: Եթէ յայտնէր, թաչկինակատուրին չալակը կը հեծնար, մինչեւ անոր բաց թողած տեղը, ինք կը նստէր բաց տեղը եւ իր բոնածը կ'ըլլար նոր Ալլըխ–ձիգ: Բայց եթէ թաչկինակատուրը, թաչկինակը գտած՝ վազէր բոնէր Ալլըխը ձգողը՝ բաց տեղը հասնելէն առաջ, բոնուած տեղը՝ պէն մինչեւ բաց տեղը՝ Ալլըխ–ձիգին չալակը կը հեծնար, ինք նորէն իր տեղը կը պպզէր, եւ նոյն Ալլըխ–ձիգը կը չարունակէր իր առջի պաշտօնը:

ժբ.— Ջուլ–խաղ:— Երիտասարդներու խաղ, երկու հաւասար թիւ խումբով: Երկու առաջնորդ, քար–բոնուկով՝ կը սկսէին իրենց խումբերը ընտրել: Զարս պատով տեղերի մը վրայ կը խաղային, կամ դոր բակի մը մէջ՝ ուր խաղադեռինը կը սահմանապատուէր — 15–20 քառակուսի ոտք տարածով: Խաղադեռինին մէկ անկիւնը չեզակի կը գծուէր «Բոն»ին համար: Բոնը մտնող խումբը կ'որոչուէր քար–բոնուկով: Մէկ խումբը բոնը կը կենար, միւս խումբը դուրս–պատ: Բոնէն՝ խումբէն մէկը, մխտանի ոստոտելով կը հետապընդէր դուրսի խումբը, եւ կը չանար ձեռքով դպիլ անոնց: Դպուածը «թըս» կ'ըլլար եւ խաղալէ կը դադրէր: Եթէ հետապնդողը ուէչ պարագայի տակ, իր բոնը չհասած, երկու ոտքին վրայ կոխէր, ինքն ալ «թըս» կ'ըլլար, դուրս կը ձգուէր: Սմէն անգամ, միայն մէկ հետապնդող կրնար բոնէն ելլել:

Ձուն տալու եւ մխտանի ոստումի մէջ նշանաւոր էին կելէն Աբութ, Մգ. Աստուրենց Մանուկ, Մգ. Գաբոենց Պօղոս, Զօրթութենց Պետրոս (հիմա պատուելի), Քիլարճենց եւ ուստա Մինասենց Գիրգորները եւ Ծերօնենց Մանուկ (գրքոյս խմբագիրը):

ժգ.— Թիզ–Պառճուկ:— Երիտասարդներու խմբախաղ: Վիճակով կ'որոչուէր երկու նուաուկներ: Այս երկուքը կը նստէին քեռին, դէմ դիմաց, ոտքերը երկարած, ներբան ներբանի: Խաղցողները կարզաւ կը պոռքային ոտքերուն վրայէն երեք անգամ: Զորորդին, նստուկները ոտքերնին իրարու վրայ կը դնէին: Այսպէս ամէն հետապայ ցատքի, նստողին մէկը՝ ոտքին կրունկը կը դնէր միւսին ոտքի մատներուն ծայրին վրայ, մինչեւ որ նստողներուն չորս ոտքերն ալ իրարու վրայ կը չարուէին, եւ Թիզերն ալ կ'աւելնային ասոնց վրայ: Այս ամէնուն վրայէն պոռքալու էին առանց դպչելու: Դպչողը կը նստէր, եւ նստուկը պոռքող կ'ըլլար:

ժդ.— Զարազմպա:— Երիտասարդներու խմբախաղ: Գետինը ցից մը կը զարնէին, եւ անոր կը կապէին 10 ոտքի չափ երկայն կապ մը: Զարազմպան կ'որոչէին «Հազուլ–Հուզուլ»–ով: Խաղցողներ իրենց զօտիներու ծայրը ժիր հանդուցելով թուլլա կ'ընէին եւ կը նետէին ցիցին քովերը: «Զարազմպա»ն կապին ծայրը բռնած կը չրջէր ցիցին չուրջը, «թուլլա»ներուն հակելու: Դրսեցիներն կը չանային ցիցին քովի թուլլաներէն մէկը ձեռք ձգել, զարազմպան հարուածելու համար: Զարազմպան կը ձգնէր՝ ոտքովը անոնց զպելու. զպուածը Զարազմպա կ'ըլլար: Վայ Զարազմպային, երբ դրսեցիները թուլլա ձեռք կ'անցընէին: Թիկունք եւ սրունք միայն կրնային հարուածել: Գլխուն զարնողը Զարազմպա կ'ընէին, ի պատիժ: Ճարպիկ զարազմպան, այդ փաթաքութին մէջ գիւրաւ կրնար ճոպկել մէկը աքացել եւ խուժանէն պրծիլ, բայց վա՛յ անճարակին...:

ժե.— Գոմպալախորչիկ:— Խմբախաղ երիտասարդներու: Երկու «կայնուկ», երկու «բարձուկ»ը կ'որոչէին քարբռնուկով: «Կայնուկ»ներ կոնակ կոնակի կը կանգնէին, իրարու պզտնի փեչերը ամուր բռնելով. երկու «բարձուկ»ներ, աջ ու ձախէն անոնց մէջտեղ — գլուխ գլխի կը գճկէին, իրարու թեւերը ժիր բռնած: Միւսներ, իրարու ետեւ, գլուխներնին բարձուկներու կոնակին վրայ, գոմպալախ չրջուելու էին, միւս կողմը ոտքի վրայ կենալու պայմանաւ: Ո՞վ որ չյաջողէր չրջուիլ, եւ որո՞ւն վրայ որ իյնար կամ հակէր, ինք անոր տեղը կ'առնէր:

ռանա նաև վիճակ։— Վիճակ խաղալ, վիճակ հանել, վիճակ ընկնել։ Վիճակի հանել — վիճակահանությամբ տրամադրել։ Վիճակի հանել իր ընկերոջ ձիերից մեկը։ Վիճակ ընկավ, որ ես առաջինը լինեմ։ Վիճակ ընկնել, վիճակ հանել — պատահել, բախտ վիճակել։ Ինձ վիճակ ընկավ ապրել Մոսկվայում։ Ինձ վիճակ չի ընկել ապրել Մոսկվայում։ Վիճակ ընկավ, որ ես առաջինը լինեմ։

ած.— Վիճակի հանված, վիճակահանությամբ ստացված։ Վիճակի հանված ձի։ Վիճակի հանված տոմս։

գ.— Վիճակախաղ, վիճակահանություն։ Վիճակով ապրանքների վաճառք։ Վիճակով ձիարշավ։ Վիճակով ձիարշավի տոմս։ Վիճակով ձիարշավի մասնակցել։

գբ.— Վիճակախաղ կազմակերպել, վիճակահանություն անել։ Վիճակով ձիարշավ կազմակերպել։

գ.— Վիճակախաղ կազմակերպող, վիճակահանություն անող։ Վիճակախաղի կազմակերպիչ։

գբ.— Վիճակախաղ կազմակերպել, վիճակահանություն անել։ Վիճակախաղ կազմակերպել հանուն հիվանդանոցի

փախելով էր պրծեր· յաղթականը կը հետապընդէր զանի մինչեւ ախոռին դուռը: Հոն, պարոնով կը բռնէին, եւ կը զոպէին յաղթողը, եւ հանդիսաւոր թափօրով — մեհենական սքեր-բաման ցուլերու յաուուկ — իրեն ախոռը կ'ա-ռաջնորդէին:

Որքան փառք սիրողը, սիրողը ազգին ... ամբողջ տարի մը ...:

Մեծ Թորկանք, Հոռոճնք, Մ. Արեւիկենք եւ Խոճիկ Մ. Մարսուպենք ունէին հուժ-կու կռուող զոմէշներ: Մ. Արեւիկենց զոմէշը ամէնէն ամեհին էր դիւղին մէջ: Վերջ ի վեր-ջոյ Հոռո Գիրգորենց զոմէշը յաղթեց զայն եւ մինչեւ Արեւիկենց տանը դուռը հետապընդեց:

իգ·— Կուլաշ բռնել — ըմբշամարտ:— Այս ալ զոմէշամարտի չափ ժողովրդական դիւռանք: Տօն օրերը տեղի կ'ունենար, չայը կամ կալ տեղ մը: Հոն կը խոնուէին գիւղացի հայեր — կը-նիկ, արմարդ, մանաւանդ մեծ հասուկ աղ-ջիկներ..., հանդիսատեսելու իրենց «կրիճ»-ները — վայելչակազմ եւ յաղթանդամ տի-տաններ,— հոն կանգնած դէմ առ դէմ, թիկնեղ իրանները՝ մազեղ լանջքերով, կաշմբուռն բա-զուկները եւ հաստապինդ սրունքները բաց... մարտնչելու պատրաստ: Եւ յաղթականները ... պատանիներուն եւ աղջիկներուն հիացու-մին ու պաշտանքին առարկայ հերոսներ...: Հինաւուրցներուն մէջ վիպականացած դէմքերն էին Միխաղենց Տօնապետ, Խոճիկ Մ. Մար-սուպ, Միխաքենց Պետօ –Տնկոզը — Հերքօ պահլին էրիկը—, եւ Հոռո Մ. Խաչօ: Նորե-րէն Հերքօ կիրակոս՝ Տնկոզին տղան, Կօչկար Միխաքենց Խաչօ, Խոճիկ Գիրգորի տղան Մար-տիրոս եւ Կելչենենց Արութ:

իդ·— Պար:— Բարեկենդանի, եւ մանա-ւանդ Զատկի տօներուն, երբ երկինքը վճիտ, արեւը տաքուկ, տեղերները չոր էին, եւ ամ-բողջ բնութիւնը հոսուդեռ կը խայտար, նոր հարսներ, նշանուած եւ հասուկ աղջիկներ եւ մինչահաս կիներ՝ բնական եւ անչպար, դու-նապեղ խեղպպուններով, կարմիր խայթանով եզերուած կապոյտ հիներով եւ ասեղնագործ կարմիր գոգնոցներով հագուած աքուած, գլուխնին արծաթի ոսկի թաքալթուով պճնա-դարդ, կուրծքերնին խալինեղու խաթար, թև-ւերնին մրճանկ եւ գունագոյն հյուսկ պիլար-դուկ եւ ականջնին պսպղուն օղեր — այսպէս գեղապարդուած կ'երգէին տեղերնին եւ կը պարէին չարան չարան, ի տես իրենց հարեբուն եւ գիւղին կյրիճներուն: «Հայոց աղջիկները, ձեր հոգուն մատաղ..., ին սեւ, սեւ աչքե՛ր, սեւ ունքով պատած, կարծես երկնային իալա-մով քաշուած»: Եւ ի՛նչ հնորհալի ճկունու-թիւն մարմնոյ, ի՛նչ հաճոյալից դաշնաւորում չարժերու, ի՛նչ մելանոյլ ներդաշնակութիւն ձայներու... մերթ ծծդուն եւ սիրագեղ, մերթ կարօտակէզ եւ մելամաղձիկ: Այսպէս, չարան-ներ մեր ճլուրլուուն աղջիկներուն, գեղեցկու-թեան, դաշնաւորումի եւ իրենց զարդերու մեղմիկ ճոկլդիւններուն երկնային համերգո-վը պարուրուած, եւ զարնան զարթօնքէն ներշնչուն, կը պարերդէին,—

Ալվա Էկան գարնան Էրկան օրերը, կուլում եար,
Առնեմ սիրած եարըս եղլըմ լեռները, կուլում եար·
Էս մեկիկ օրն է, կուլում եար,
Առէջիս օրն է, կուլում եար,
Սաւտայիս օրն է, կուլում եար, ճիւան եար:

իե·— Տավա–Օյինի — Ուղտաթաղ:— Բա-րեկենդանի օրեր — դաւեչտաթաղ մը: Երկու մեծդի, ուժեղ մարդ, առաջ ու ետեւը, ուսե-րուն վրայ երկու հաստակեզ ձողեր, ամբողջո-վին փալասով ծածկուած· քուրջերէ չինուած, դողուած ուղտի գլուխ մի՝ բարակ ձողի մը վրայ՝ այնպէս սարքուած, որ առջեւի մարդը կրնար ձեռնել: Վրանին հեծած ուղտապանը, պալակպաչչիկ ներկուած երեսով, խրճլոտ հագուած, գլուխը քուրջէ փաթթոց, եւ ձեռքը բարակ երկայն ձող՝ ցեխոտ քուրջ մը պլած: Ա.ջեւէն՝ ուղտին եուլարը քաշող պատանի մը, նոյնպէս սեւերնոտ երեսով եւ ցնցոտիներով փաթաթուն: Ասոնց առջեւէն ալ տաւուլ զուր-նան...: Գիւղին սրբէքսն էր այս՝ բնիկ: Փո-ղոցներէն անցած ատեն, ուղտը եւ հետեւող թափօրը կանգ կ'առնէր մսագործին խանու-թային եւ նպարավաճառներու խանութնե-րուն առջեւը: Ուղտապանը կ'երկարէր իր ցե-խոտ ձողը դէպի խանութային կախուած մի-սերը, դէպի նպարավաճառի ցուցադրած ապ-րանքները... «Իրեք հոխոխանոց պոչով խա-պուրզա մը», «օխոխա մի կարմիր չամիչ..., չէ նը, ինչ որ կայ չամուռ կ'ինիմ, հա՛», կը պոռար... եւ... կ'առնէր: Ճամբուն վրայ, տաւճուն եւ տաւամարգոց դինի ալ կը հը-րամցնէին: Ցեսնելու էր տաւային պարելը, ֆինճիք նետելը: Հրճուալից դրօսանք պտտիկ-ներու... մեծերու ալ...

101– Փայլիվան կը խաղայ

իզ·— Փայլիվան–խաղալ·— Մեծ «Սրքըս» այս ալ կալերը վերցնելէն վերջ, Մուշէն կու-պային այս չորիկ փայլիվաններ — լարախա-դաց—, 4-5 հոգի: Իրենց խաղի կահերը եւ պղպիկ թմբուկները էլէրու վրայ բառցած, քամանչաներն ալ վիզերնէն կախած: Ջայլ, կալատեղերը կամ պեկենց փողոցը կը կանգնէին իրենց պարանը: Տաւուլով, քամանչայով պիւ-կը պոյա մը ընելէ վերջ, խաղը կը սկսէր: Ամբողջ դիւղը հոն էր, «Սուրբ Կարապետ»ի պաշտպանեալներուն զարմանահրաշ «օյին»նե-րուն նայելու: Փայլիվանը— «Եա՛ Սուրբ Կա-րապե՛տ»— պարանն ի վեր եւ վրան կը վազէր, րոպիկ· երկայն բարակ ձող մը երկու ձեռքը բռնած: «Եա՛ Սուրբ Կարապե՛տ», եւ կը սկը-սէր ոստոստել պարանին վրայ... ոտքերուն լա-կաններ կապած կը քալէր, լականի մէջ նստած պարանին վրայէն կը սողոսկէր ոստումներով· մխոտանի ալ կը քալէր, կը պոռքար, կը կախ-ուէր, կը վազէր, միչա «Եա՛ Սուրբ Կարա-պետ»ը յիշելով եւ ձողը ձեռքը: Ընկերներն ալ իրենց տաւուլն ու քամանչան կը տզտզնէին վարը դեամբը: Մուտքի դրամ չկար: Ապրն վերջը, փայլիվանը իր նախշուն տաւախճինը ձեռքը, եւ տաւուլճին տաւուլը չխփած ժո-ղովուրդին մէջ կը պտտէին· ինչ որ հատքէրին «Աստուած պարադաթ տա»: Աչքը կուշտ գիւ-ղացին, սակայն ատելիօք կը վարձատրէր զա-նոնք: Թաժա հաց, իրենց էլէրուն գարի· եւ ցորեն· պղպուր, ծեծած, իրենց եւ իրենց է-լերուն չալակը՝ կը մեկնէին գիւղէն: Անգամ մը, Ապունայենց գրան առջեւ, պեկենց փողո-ցին վրայ կանդնուած էր պարանը: Խաղալու պահուն, տաճկին մէկը պարանը կարեց, փայլիվանը վար ինկաւ, ճուռը կոտրաւ: Ամ-բողջ ամբոխը սա փայլիվանը Մեծ Թորկանց ա-խոռապան մնաց, մինչեւ որ «խրբխճի» ի-նամայիլ ամուն ապեկցուց ճուռը եւ գինքը Մուշ դրկեցին:

իէ·— Որսորդութիւն:— Գիւղին թաւքե-րուն — մասնաւորիւ պեկի եւ ազայի մեծ ժա-մանց — ամառ ձմեռ: Շատ քիչ հայեր կը հե-տաքրքրուէին որսորդութեամբ: Ինչպէս կրնայինն, երբ բնչպէր, ճուվալակ եւ արհես-տաւոր գործէ աչք չէին բռնար: Մանաւանդ, երբ սեւ գնդ ունենալ եւ գործածել քաղա-քական վտանգաւոր անպատեհութիւններ կրնային առեղծել, եւ արդիլուած ալ էր: Հա-յոց մէջ միակ աչքառու «աւճի»ն էր Թոփուբ-մայենց կարմիր Մարսո, եւ անկէ վար՝ եղ-բայրը Խաթրճի Թաթօ:

22·— ԳԻՒՂԻՆ ՋՕՐԱՒՈՐՆԵՐԸ:

(Պատմուածք)

ա·— Խոճիկ մղ· Մարսուպ:— Իր ժամա-նակին ամէնէն զօրաւորը գիւղին մէջ: Զրուսքի բահերը երկայն կոթով եւ լայն–լմլիկ էին: Այս բահով կարուած «չիմ»ը 10 օթայի չափ (30 վարունի) կը կշռէր: Բազուկի եւ մէջքի ուժե-զութիւն փորձելու համար, բահին կոթին ծայ-րէն երկու ձեռքով կը բռնէին եւ բահը վեր կը բարձրացնէին: Շատ քիչեր կրնային պարապ լմլիկով բահը մինչեւ գլխուն հասարակ վեր-ցընել· վերցնողը չատ ուժով կը նկատուէր: Մղ· Մարսուպ՝ լմլիկը չիմով լեցուն բահը — նոյն կերպով բռնած — կը վերցնէր, եւ չիմը գլխուն վրայէն եռեւը կը փոթըլէր, առանց յայտնի ճիգի:

1·— Օրին մէկը, տաճիկ փայլիվան մը, մղ· Ամուին համբաւը լսած, գիւղը կուգայ, հնար կուլաշ բռնելու: Հունձքի տաեն էր, եւ մղ· ամուն ցորենի արտին մէջ էր: «Ցորեններդ աղէկ մը չորցած չեն, տահա» կը սկսի տա-ճիկը: Մղ· ամուն քանի մը ցորենի հասկեր կ'առնէ ափին մէջ, եւ կը ճմլէ ալիւր կ'ընէ պանոնք: «Կը տեսնե՞ս, ալիւր էրի»: Տաճիկը չա-փը առած կը մեկնի:

2·— Հոռոճնց մղ· Խաչօն ալ մղ· Մարսու-պին տիպը եւ ամոր պէս ուժով կը նկատուէր, բայց ո՞րը ուժեղագոյն ըլլալը յայտնի չէր: Ազաները այս երկուքը կուլաշի կը կանչեն:

կոչակի սկսելէն առաջ, մղ. Մարսուպ Աչօի ականջին կը վսխսայ, «Վա՛զ անցիր, մեղք ես»։ Մղ. Աչօ վախցողներէն չէր։ Իրարու վրայ կը հասնին, եւ մղ. Մարսուպ Աչօի գլուխը իր երկու բազուկներուն մէջ բռնած, զանիկա ամբողջ մարմինովը կը վերցնէ եւ գլխուն վրայէն կը նետէ ետին։ Խեղճ մղ. Աչօի գլուխը այնպիսի թափով գետին կը զարնուի որ երկու աչքերէն սեւ ջուր կ'իջնայ եւ աչքերը կը կուրնան։

3.— Տինկի քարը ազօրիքի քարէն շատ աւելի հաստ եւ ծանր էր։ Իրենց տինկը չհնած առեն, մղ. Մարսուպ տինկին քարը մինակի տեղը դրած է եղեր։ Նաեւ ասոնցու (սեւն ըլլալիք) հաստ գերաններ, մին մինակ սայլին վրայ կը բառնար։

4.— Իստամպօլի կողմերէն տաճիկ վայլևան մը եկած էր Խարբերդ։ Այս մարդը՝ Քաղաքին մեյտանէն, մուհեճիկի միջոցաւ, կուլաչի ասպարէզ կը կարծայ Քաղաքին եւ Օվային բոլոր գործաւորներուն։ Բայց ո՞վ պիտի համարձակէր Իստամպօլէն եկող վարպետ վայլևանի մը հետ չափուիլ։ Ասոնցմէ՝ Քաղաքը բնակող ազան կը լսէ, եւ մարդ կը ղրկէ Բարջանճ, մղ. Մարսուպին եաեւ։

Մղ. Մարսուպ՝ ջրաւոք ըրած տեղէն, սեւն–սրունքները բաց, թեւերը սոթաած, չմուռուռ բահը ուսին վրայ, ուղղակի Քաղաք կ'երթայ, «Քարին գլոխ»ը, տաչ մեյտանին — «Տալ Խարու»ի վերեւ ապառաժուտ սարահարթ մը—, ուր հաւաքուած էին հայ ու տաճկի խուռն բազմութիւն մը, ազանը ու պիկեր. եւ վայլևանը մեյտանին մէջտեղը կանգնած — ահագնատեսիլ հսկայ մը։ Մղ. Մարսուպ կը նկարկայանայ իր ազգի առջեւ, «թամաննա» մը կ'ընէ, եւ իր չալկին բահը ապառաժ գետնին կը զարնէ, այնքան ուժգին, որ բահին լմլիկը քարին մէջ կը խրի մինչեւ տափչակը։ «Ազա՛, հրաման ըրէ որ աս փայլևանը նախ իմ բայըս գետնէն քաշէ հանէ, որ հետը կուլաչ բռնիմ», կ'ըսէ մեր մղտեսամուն։ Տաճիկ ինհեմովիքը հեղ մը խրուած բահին կը նայի, հեղ մըն ալ մղտեսամուն վերէն վար չափելէ վերջ. «Ես աս գիւղացուն հետ չեմ կրնար ելլել» ըսելով, մըրցումէն կը քաշուի ամօթերես։ Թուրք խուժանը կը սպառնայ սպաննել Մղտեսամուն. բայց ազան կ'ելլէ մղ. Մարսուպին ճակատը կը պաչէ, իր Ֆիլիկ–ապասին անոր վրայ կը ձգէ իբրեւ գնահատանքի նուէր, 500 դուրուչ ալ պահչիչ կուտայ, եւ իր մէկ սպասաւորին հետ տպահով գիւղը կը խրկէ Մղտեսի Մարսուպը։

5.— Գիւղացիներէն ոմանց կարծիօք, Մրսաքենց Տնկոգն (Պետօ)(1) եղած է այս իրավպի հերոս։ Բայց խնամոտ վերաուզումէ մը յետոյ, պատմուածքին իրական դերակատարը մղ. Մարսուպն ըլլալը վաւերական դատ եմ։

բ.— Միսաքենց Տօնօ։ — Մղ. Մարսուպէն առաջ սպրած է։ «Նամը Գեղէն, Օվայէն դուրս՝ մէմլէքէթը լսած էր», կը պատմէր Հերքօ պաճին։ «Իստամպօլէն, Պաղտատէն, Պասըրայէն եկող վայլևանները, բանելուն պէս գետին կը թապլցնէր։

գ.— Հերքօ կիրակոս։— Տնկոգի(1) որդին։ Իր առհասին ուժեղութիւնը ժառանգեց։ Գիւղին վերջին գօրաւորը, որուն կռնակը գետին բերող եղած չէ գիւղին մէջ, կը վկայեն։ Ականատես վկայ մը կը պատմէ թէ, Գիւղը եղած առեն, աս Հերքիւլէսը, անգամ մը, բազէթ մը ճիկարա պարմանելով, աւազով լեցուն ճուալ մը, ակռաներով բռնած՝ Պոյաճոնց տանը գետնայարկէն մինչեւ տանիք հանած է։

Տարիներ առաջ Կիրակոս Ամերիկա եկաւ, եւ Իլլինոյզի Ուօքիկըն քաղաքի Wire Millին մէջ թելքաչ եղաւ։ Հաստաքի, ոտնոց ոտնոց խօսող, Սարեաղուպի քարհանքէն եկած «խայա»–յին պէս կոշտ եւ անճիւ, եւ ամբողջ մարմնէն ուժեղութիւն կը ծորէր։ 1.— Օր մը, սրընթաց հրաչէկ թելը՝ Կիրակոսի սրունքին փաթթուած, կը քաշէ ոտքը թելաքաչ լողերուն բերանը։ Մինչեւ որ մեքենաները կեցնէին, Կիրակոսին քանը կը բուսնէր։ Եախա չբացուած հայհոյանք մը մռմռալով, «Հերն իմ անիծէր այս ոտքին՝ օր աս թելը չկարէ նը» բսաւ, եւ ոտքերը իր եղած տեղը՝ ամէհի ուժովը գետին սեմեց կեցուց, անհնարին ցաւը անդոնելով։ Սրարշաւ ու հրաչէկ թելը կարեց սրունքին ոսկորը եւ անցաւ, բայց Կիրակոս տեղէն չվրնտաց։ Ոտքը կորնցուց, եւ կեանքը ազատեց։

2.— Ես աչքովս տեսայ որ՝ Կիրակոս՝ 1/8" հաստ՝ պող պողպատ թելը երկու բազուկներու տաստակներուն պլլած քաշեց կարեց։

— Կիրակոս այս արկածին համար կոկիկ դումար մը ստացաւ։ Ըստ բաւականին բարեկիկ էր։ Բայց Իրլանտացի էրլլալիք կնոջ մը հետ ամուսնութիւնը թշուառացուց իր կեանքը. եւ անսերունդ մեռաւ։

---

(1) Տես Բարբապատում։

23.— ԳԻՒՂԻՆ ԽԵՆԹԵՐԸ ԵՒ ԱՐՏԱԿԵԴՐՈՆՆԵՐԸ։

ա.— Սիսի Նռնօ։— Մոճիկ Մարտիկի զոքանչը — Սարի Աբուէթի մօրամայրն էր, եւ անոնց հետ կ'ապրէր։ Մելակոբոյս ծերուկ մեծնոց մը, պզտիկ ու նիհարուկ, եւ բոլորովին անվնաս։ Իր մէկ հատիկ որդւոյն Յակոբի մահուան վրայ, խելքը փախուցած, լաթերը բզիկ բզիկ, բոպիկ, գլխաբաց, մազերը փետռտելով, փողոցները, արտերն ու այդիները լնկեր է եղեր, լաց ու չիւանով իր Յակոբին ի խնդիր։ Մեր օրերը, միշտ փողոցները կը պտտէր, անխօսուկ եւ մելամաղձիկ, մկէն վնասողի պէս։ Օր մը, ալիւր կը տանէր Պօղոս էֆէնտոնց, ժողովարանին անկիւնը դէմս ելաւ։ «Ո՛ւրպան, Մանո՛ւկ, ի՞նչ կ'ըլլի, լենջ ճեռ մի խաղող տուր»։ «Նո՛ղնիկ պաճի, ալիւր է»։ «Ողուլ, գիտիմ օր ալիւր է ըմմը, ճեռ մի խաւո՛ղ տո՛ւր, ինչ կ'ըլլի»։ Բացի ալիւրը ցուցուցի որ վազ անցաւ։ Տարիքը գլուցող չկար։ 100 տարեկան է կ'ըսէին։

բ.— Պիլպիլ Սագօ։— Կարճլիկ, կուզուկ, կրծլոտ եւ ջղայնոտ խենթուկ մը — ամնաս։ Այս ծերուկը չեռը չէր կրնար բռնել. գիշեր ցորեկ գոլ մը կը կախէր վարտիքին մէջը՝ միզելու համար։ Խեղճ ծերուկը ի՞նչ կը քաշէր Գիւղին հայ լաճռնեռուն ձեռքը։ Ասոնց «Շոան կո՛վ, մո՛ւտ անտուկը, զա՛րկ թմպուկը» յանկերգը կը խուլտրցնէր խեղճը։

«Շո՛ւնչանորգիներ» կը ճչէր, եւ կը խըսաբառէր գանոնք, քարեր վոթթըլելով եաեւնէն։ Խենթենալուն պատճառը, տարիքը մարդ չէր պիտեր։

գ.— Մոսօն։ — Մովսէս։— Վերի Թաթոնց մղ. Խազարի խորթ տղան էր։ Մանկութենէ ի վեր լուանոտ, եւ դեռ չաճախ խուչ կ'իյնար։

Մեծեղէն, ջոլոլ, կաղլիկ, հաստ ու կախ չրթները միշտ լաց, տխրամած ժպիտով, խոշոր աչքերով՝ որոնց մէջ արտասրի մը կաթանք կը փայլփլային։ Պատանի էր դեռ, քիչ մը փախուկ, չատ ուժեղ, բայց անվնաս։ Կապ եւ լղլղուն եւ ճանճան կը խօսէր, հազիւ հասկնալի։ Իրենց գոմէշին անբաժան ընկերն էր Մոսօ։ Իրարու լեզուէ կը հասկնային։ Գարնան գուռը բացուելուն պէս, ամէն օր, բոպիկ գլխաբաց, գոմէշին վրայ հեծած՝ արածել կը տանէր զայն, Գիւղին փողոցներուն մէջէն, «Հա՛յ լա՛... լա՛... լօ՛... հօ–օ–՛. յանկերգը լղլղցնելով, անդադրում։ Օր մը, դաշտին մէջ սոսկալի տեղատարափի մը բռնուած, գոմէշը կը տանի մեծ թթենիի մը տակ։ Կայծակը կը պարզէ ծառը, Մասօն եւ իր գոմէշը, եւ երեքալ սեւ ածուխի կը վերածէ։

Սայլով գիւղ բերին Մոսօի եւ գոմէշին ածխացած մարմինները։

Անմեղ խենթուկի մը եւ «անլեզու հայվանի»ի մը գլխուն բնկած այս պատուհասը խոպպս Աստուծոյ ցասումը ազդարարող նշան մը նկատուեցաւ գիւղին համար։ «Մեր մեղացն է» ըսին հայ–տաճիկ, ահով ու դողով իրենց մեղքին վրայ լացին — քանի՞ օր··· —, եւ ոչացին Մոսօի համար։

դ.— Տիշլեր Մամօ։— Տաճիկ ծերուկ մը — Օտապաշոնց տատան։ Հայրը ենիչէրի է եղեր։ Կարծես վրէժխնդիր աներեւոյթ ձեռքով մը ճմռթկուած էր այս ծեր տաճիկը։ Ակռաները — քանի մը հատ միայն՝ վեր վար — մատ մը դուրս կը ցցուէին, ծուռմուռ. ատոր համար Տիշլեր (ակռաներ) հեղնանունը։ Ոտք, ձեռք, աչք, քիթ, բերան — ամէն մի անդամ — ծռմռած, տխեղծ եւ անհնարին այլանդակութիւն մը։ Կաղ ու կուզ կմախք մը, կը սողսոկէր, չէր քալեր։ Պզտիկներ սարսափահար կը փախչէին իրմէ. մեծեր կը քաշուէին իրմէ։ «Ալքի վոխած է», կ'ըսէր մեծարս, եւ այսպէս կը պատմէր··· «Վարի Մոսկանց տանը տակի Զաթալ աղբիրը քընծ մեղ աղէկներուս եաեւրա է։ Տիշլեր Մամօի պապը նաման նեռ տաճիկ էր։ Օր մը էս մարդը էտ չաթալ աղբիրը կ'երթայ ապտես առնելու, էտինքին դէմ։ Հոն ջուր կրելու եկող մեր հարս աղջիկանց առաջը կը վյացուի։ Քեհրիպին ներսի կողմը բնակող քընծ մեղ աղէկները կը հերսուին էս գաղանին էրածին վրայ։ Երբոր Տիշլեր Մամօ էրեխան աշխար կուգայ, լուսու պէս աղկիկ է եղեր, էպէս այլակերպ փոխիլին, եւ այլակերպ մեծցաւ, եւ երթալով դիւացաւ եւ խելքն ըլ ցնդաւ»։ Մեծարիս ալքապատումին ո՞րքան վաւերական ըլլալը չեմ գիտեր, թէեւ ամբողջ գիւղը նոյնպէս կը հաւատար. բայց այս գիտեմ, որ ալ ոեւէ թուրք՝ վարի Մոճկանց չաթալ աղբիրը «ապտեսու» առնելու չէր երթար, այդ թուականէն ի վեր։

ե.— Եշխըլ Օղլունց Խալօ — Մըղ Խալօ։— Կանացի մեղկ եւ վատաչոտ գիմագծով վայելչակեղ թուրք մըն էր։ Ունէր գանգուր մազեր, տաճիկ կիներուն նման գիւլֆ կարուած. ծարաւուած թարթիչներ՝ յօնքերը բարակ

քաշուած. հինայուն մատներ՝ մատանիներով ծածկուած. թեւերը պլլարդուկ, վիզէն ոսկեպարդէ չարան կախուած: Մէկ խօսքով, իր կնոջական լաթերովը, խօսելակերպովն ու շարժուձեւովը՝ կատարեալ Թուրք կին էր պըճրոց: Բայց մէջքէն վար, սրունք, ոտք անպատմալուծուած էին: Միշտ նստուկ, եւ նստողական կը սողոսկէր ձեռքի եւ յետուքին վրայ: Մըզ Խպօշ, սակայն, հռչակաւոր տաֆճի էր, եւ չարդի կանչող մը՝ զմայլելի մելանոյշ ձայնով:

Իր արուեստը կը գործարկէր, միշտ կանացի տարազովը զգեստաւորը: Փողոցներն ալ չատ հեղ նոյնպէս հագուած կը պտտէր: Գիւղին եւ Օվային պեկերու եւ աղաներու խրախճանքներուն մէջ միշտ փնտռուած:

Իպօշ՝ բժշկուելու նպատակաւ Պոլիս կ'երթայ: Հոն մնացած միջոցին, Թուրք մեծամեծներու հարեմներուն մէջ մուտք կը գործէ իբրեւ կին տաֆճի եւ երգող, մեծ անուն կը հանէ եւ չատ դրամ կը վաստակի: Օր մը, փաչայի մը հարեմին մէջ, աղկէկի մը բերան կը նետէ, կասկածի տակ կ'իյնայ, եւ օձիքը մազապուր պրծած կը փախի գիւղը: Կը պատմեն թէ, Պոլիսէն բերած դրամին չնորհիւ, Մըզ Իպօշ եղաւ Իպօշ աղա:

գ.— վարի խոնկանց Բրատ Խաչօ(1) աչքառու նորերեւոյթ մը եղաւ գիւղին մէջ: «Մոյի» լուսաւորչական ընտանիքի մը զաւակ, հասարակ կարդալ գրել մը միայն ուսած. սակայն, առաջին դարու ներչնչուած հաւատաւուրի մը պէս աշխարհը մոռցած, աւետարանը ծոցը՝ օր հանապազ կը կարդար, կ'աղօթէր ու կ'երգէր: Գիշերները, եւ չատ հեղ՝ լուծք ու եղ արտին մէջ լքած, կերթար քարոզելու ալ: Բրատ Խաչօ ապրեցաւ մոլեգնօրէն անկեղծ տիպարը՝ երեսը ապտակողին՝ միւսը դարձնողի, չապիկը առնողին՝ խալլիկն ալ առուղի անդիմադրականութեան. եւ նոյնը քարոզեց:

Սոխպուած ենք հաւատալ թէ, այս չերմեռանդ եւ անկեղծ «բրատ»ին քարոզանքը ապդակ մը եղաւ, գիւղին մէջ բեղմնաւորելու քրիստոնէութեամբ չնարակուած վատասրտութեան եւ պայքարամերժումի հոգեբանութիւնը, եղերականօրէն անպատշաճ եւ քայքայիչ հայ իրականութեան մէջ:

Կարին գացող սալուորներէն մէկն էր, զոր Համբան սպաննեցին:

(1) Տես Տոհմացանկ:

Է.— Գիւղին Հարիւրամեաները:

Ա.— Հայեր

	տարիք
Միսաքենց մղ. Սրապ	125
Միլօենց մղ. Արզուն	120
Խոճիկ Պօղոս Տատա	110
Կարօենց Կօչկար մղ. Կարօ	110
Պետօենց մղ. Մարտուպ	105
Միսաքենց Ղուկաս տատա	100
Տոռո մղ. Ոնան վարպետ	100
Կարօենց մղ. Նիկօ	100
Սիսի Նոնօ	100
Հորբատայ Տօնօ	100
Տէր Մանկիլի մայրը	100

Բ.— Թուրքեր

	տարիք
Հայթայենց Մուլլայ — մեծ իմամ	120
Զոթալի Զատա Հաճի Խանըմ	110
Էֆէնտոնց Հաճի Հաֆիզ էֆէնտի	100

24.— ԳԻՒՂԻՆ ՀԱՑԸ Ի՞ՆՉ ԿԸ ՀԱԳՆԷՐ:

Տարազի երեք Շրջանաձեր

Մեր գիւղացիին հագած տարազի ձեւերը երեք շրջաններ ունեցած են:

ա.— Բնիկ Տարազ.— *Թուրք ներխուժումէն առաջ, մեր հագուստները, գրեթէ ամբողջովին, կը չինուէին գիւղին մէջ գործուած, գիւղի ներկոցին մէջ կարմիր կապոյտ ներկուած, եւ քաղաքի Հայ-Ասորի չիթճիներու ձեռքով ապածոյ հատ կտաւէն — բամպակ եւ քթան: Կիրակի եւ տօն օրերու ու հարսանեկան դիմառներու խուճուն-խումաշը, խատն ու չիթարան, քօղ, փուշի եւ լաչակ կուգային Տիգրանակերտի, Արաբկիրի եւ Հալէպի հայոց տազկահներէն: Իրդեղէններն ալ՝ գիւղին ոչխարներուն կռնակի բուրդէն, մեր մեծարներու ձեռամբ մանուած, ներկուած եւ գործուած:*

1.— Արխմարդիկ — մեծ ու պզտիկ — կը հագնէին կապոյտ կտաւէ (լուր օրեր) կամ խատէ (կիրակի եւ հանդիսաւոր օրեր) զգուն՝ մինչեւ գլխաւորը երկարող՝ թեւերով, առջեւը բաց, կողմերը՝ մինչեւ ծունկերը երբեմն ուած (ճղքուած), ասոր վրան նոյն կտաւէն, թեւերով խալլիկ (բաճկոնակ)՝ կարճ, մէջքէն վեր, եւ երկուքն ալ կապոյտ խայթանով եղերուած: Շապիկ վարտիք խատարուած տան կըտաւէն էին. շապիկին թեւերը կարմիր դերձանով ասեղնագործուած եւ բարակ երկայն չերտերով, թեւերը սոթաելէ վերջ կապելու համար. եւ վարտիքի խոնջանին ծայրերն ալ նոյնպէս կ'ասեղնագործէին: Գործի տաեն չարուխ(1) եւ ուրիշ տաեն ոտից կը հագնէին, սմառը առանց գուլպայի, իսկ ճմեռը հատ գործուած տուլպամայով, գունագոյն բրդէ ձեռահիւսուած: Գլուխնին կը դնէին կտաւէ ասեղնագործ գոտի կամ թաղիքէ քուլայհ (տարեցները), եւ փուշի կամ չիթէ կը կապէին: Մէջքերնին գօտի — չալդօտի կամ երկայն կտաւի չերտ մը:

2.— Ձմեռը, խալլիկի տեղ կը հագնէին (եբիտասարդները) քալլէկ ապա, մինչեւ ազդրերը հասնող, առջեւը բաց եւ կարճ թեւերով. նաեւ ապա, որ մինչեւ գիստերը կը կախուէր, առջեւը բաց, թեւի տեղ երկու ճեղքուածք, անճեւ ու վրանի պէս լայնածիր, ամենալաւ բնիկ բուրդէ, մէկ-երբորդ մատ, թանձրութեամբ գործուած: Տարեցները կը գործածէին ապան ճմեռը եւ անձրեւի եղանակներուն յուրտի, բուքի եւ անձրեւի անթափանց պատսպարան էր ապան: Մուլլի գիւղը կը գործուէր, մեր գիւղին բրդէ չուառնովը:

3.— Գիւղին մեծաւորներուն եւ ոչխանեբուն հանդիսական հագուստ կապուտան էր «Հալպու չիթարա» կամ մեռաքսէ խատպուտն. մէջքերնին (պարսկական) չալ. գլուխնին ճերմակ նուրբ թաղիքէ քուլայհ՝ մեռաքսէ սեւ փուշի փաթթուած. ոտքերնին բարակ բրդէ չորապ եւ քաղաքը կարուած կարմիր ճմմա եւ վրանին սեւ կամ կապոյտ չուխայէ սաքօ: Բայց ամէնէն ուշագրաւ զատորոշողն էր չալ գօտիին մէջ թխմած ժամացոյցը — գլանի չափ մեծ, ճխիվիզներէն դնուած, որ ժամը, կէսը եւ քառորդը կը զարնէր, չաթթեայ լարուածքով:

4.— Նահապետները, գործի օրերը, կը հագնէին տան կտաւէ կապոյտ չալվար — տիզլիկ ալ կը կոչուէր —, որ կը հասնէր գիստէն մինչեւ մէջքը՝ ուր կը կապուէր խոնջանով մը. վրան ալ կապոյտ կտաւէ գօտի: Շալվարին եռեւը՝ ոչխարի դմակի պէս երկարաձիգ էր, այնպէս ձեւուած որ գետին չէր քսուեր:

Կիրակի եւ տօն օրեր հագածնին տիմին (պոլիսէն ներմուծուած) էր:

Պոլիս կամ Առանա պանդխտացող վարպետներ հետերնին բերած էին կապոյտ չուխայէ, ոսկեթելով բանուած չալվար, սալթա, չէրքէզն եւ սաքօ: Պատանիներուն հագածը ճերմըկցուած տան կտաւէ տիզլիկ էր, չալվարէն չատ աւելի կուռ եւ կարճ, նոյնպէս խոնջանով մէջքին կապուած եւ վրան ճերմակ կտաւէ գօտի: Կօչկակարներու եւ երըզտաներու տիզլիկները մազէ չուառնով գործուած էին:

5.— Կանացի Տարազ.— Բոլոր կարգուած կիներ, ամառ ճմեռ, նախշուն գոտի կը դնէին եւ գլուխնին լաչակով կը ծածկէին. բաց էին միայն աչք, յօնք, քիթ եւ մազերուն երկայն հիւսկէնները՝ կռնակն ի վար կախուած:

Տան տիկիններ եւ բանուոր կիներ՝ սեւ կամ կապոյտ կտաւ եւ Արաբկիրի տպածոյ հատ չղարչէ չիթէ կը գործածէին լաչակի համար: Կը հագնէին կապոյտ կտաւէ հին, ճիշտ պզտունի ձեւ, մինչեւ գիստերը երկարող, եւ խոլլիկ, երկուքն ալ կարմիր խայթանով եղերուած. ճերմակ կտաւէ չապիկ ու ելակ (բաճկոն), երկուքն ալ կարմիր դերճանով ասեղնագործ, եւ խոնջանով վարտիք՝ գոյնզգոյն չերտաւորուած կտաւէ փաչայով, որ գիստէն քիչ մը վեր կ'իջնար, սրունքներուն կուռ փարուած: Ճմեռը, տանը մէջ ջոթ՝ իսկ դուրսը խըրխայ կը հագնէին: Միշտ ոտից կը հագնէին, սմառը քոպիկ ոտքով, ճմեռը չորապով:

Աղջիկնին կը կապէին կրծանոցով կարմիր գոգնոց եւ թեւերնին թեղնիք — ասեղնագործուած գոյնզգոյն դերճաններով: Հանդիսաւոր օրեր գլխնուն լաչակը նուրբ չղարչէ չիթէ, հինի տեղ խատ գոտի, եւ տպածոյ գոգնոց ու թեղնիք էին:

6.— Աղջիկներ գլուխ երես չէին ծածկեր լաչակով: Գլուխնին ապրշումով ասեղնագործ եւ ոսկի արծաթ դրամով գեղազարդուած գըտակ — թագ ալ — կը դնէին դրամազարդ, կամ նախշուն խլդիկով թուշերուն տակէն ամրացուած: Կուրծքերնին կը կախէին չարոցներ — խաղի, բուպիա (ոսկի) կամ վենեդ զարդադրամներէ չինուած: Մատներնին մատանիներ, թեւերնին պլլարդուկ — ոսկի, արծաթ կամ հլուճահիւս. մէջքերնին չալ գօտի — բուն պարսկական կամ նմանածոյ, եւ անխուսափելի գոգնոցն ու թեղնիքը, իրենց ձեռքերովը գեղազարդուած: Ինչքան ակնահաճոյ... իրենց այս բնիկ հանդերձանքովը...:

7.— Նոր հարսներ եւս այսպիսի աղջնակ արդուզարդով եւ հագուստ կապուտաով կը մնային ամբողջ տարի մը. բայց... գլուխնին

(1) Տես բառարան նկարներու:

կապուած եւ աչք յօնք ու քիթ ալ քօղուած։ Տան մէջ եւ արտերը գործելու ժամանակ, կը–նիկները, իրենց զպուններըը պարփակելու հա–մար, վրանին կը քաչէին կապոյտ կտաւէ կուք չալվար։ Պտիկներու — մանչ աղլիկ — տա–բաղները մեծերուն մանրանկարներն էին։ Պտիկները ամառը անվարտիք, բոպիկ եւ սովո–բաբար գլխարաց կը պտտէին եւ առանց խոլ–լիկի։ Բայց կիրակէ եւ ուրիշ օրեր կանոնաւոր կը հագցնէին։

բ.— Թրխմախառն Շրջան։

1.— Թուրք հորդաներու գիւղը մտած թուականէն սկսած, մանաւանդ երկրորդ ներ–խուժումէն յետոյ, հայ տարագները անխուսա–փելի ձեւափոխումներու ենթարկուեցան։ Քուլայէի եւ գտակի տեղ փուսկուլով (ծոպ) կարմիր ֆէս գործածել սկսան — մանաւորա–պէս երիտասարդները։ Սաքօն կամաց կամաց ընդհանրացաւ. հինաւուրցներ միայն պահե–ցին ապան։ Դեռատի կիներ եւ աղջիկները խըր–խայի տեղ մլիճան հագնիլ սկսան, խրխան մա–մլիկներուն թողելով։

2.— Անճարակ թուրքը չէր գիտեր արտադ–րել, ձեւել ու կարել. այնպէս որ իրեն հետ ե–կան դերձակը, ջհուտ՝ եւ յետոյ հայ «սան–տուխճալի պողչալի» չարչիները՝ իրենց զրսէն ներածուած նուրբ տպածոներով, եաղմանե–րով ու չղարչներով, իրենց ճճըխպճըճ ման–րավաճառքով։ Հայ կիներ ալ սկսան գնել այս չարչիներէն։ Տան կտաւի եւ ասորիներու տը–պած չիթերու տեղ այս գեղեցիկ եւ նուրբ տը–պածոներէն չինեցին իրենց խրխան եւ զպունը, գոգնոցն ու թեզնիքը։ Հարս, աղջիկ, տանճիկ կինկիներուն ճգած նուրբ եաղմաներուն հետ–սեցան, անոնց պէս գլուխնուն վրայ թուլաիկ ձգելով։ Բայց իրենց զպուններուն առաջքը եւ կողմի ճեղքուած քները կոճակներով միացու–ցին. դուստ եւ փչրկուն երեւնալ հարկ էր հիմա, չէ՞։ Եւ գոգնոցը պահեցին գործի առեն։

գ.— Միսիօնարական Շրջան — 1850 — 1909.— Երբ Ամերիկացի միսիօնարներու մի–ջոցաւ բողոքականութիւն մտաւ գիւղը, եւ միսիօնարաց հետ չխման եկաւ գիւղացին. կա–նոնաւոր դպրոցներ բացուեցան, գիւղացի ե–րիտասարդներ Ամերիկա գաղթել սկսան եւ ա–մերիկեան տոլարով ողողուեցաւ գիւղը։ Այս վերջին շրջանին մէջ էր որ տեղի ունեցաւ ընկ տարագի բացորոշ չրջափոխումը — դուն ըսէ այլասերումը —, որուն մէջ գործօն ռահվիրա–ներն եղան գիւղին բողոքականացած հայերը։ Բողոքական կիները, քիչ քացառութեամբ, լա–չակով գլուխ կապել, վիզ, թուշ, բերան գոց պահել մկկղի դրին. գլխնուն վրայ թուլկէկ ձգուած եաղմա մը միայն։ Գոգնոցը՝ միայն տանը մէջ։ Կապոյտ կտաւէ հինին, խաս զպու–նին, խրխային, վաչայով թումպանին, գիւղին ոտիցին յաղորդեցին խատէ եւ ներածուած նուրբ տպածոյէ չինուած «ալաֆրանկա» ֆիս–տան (չրջազգեստ), կրկնոց, չալվարանման վարտիք, չուխա մլիճան, նախշուն մետաքսէ չինուած կամ ոսկի արծաթով բանուած քա–մար եւ քաղաքի գնուտւրա։ Մարդիկ իրենց քուլայէը, գտակն ու վուշին, կապոյտ զպունն ու խոլլիկը, ապան ու կապան մկկղի նետեցին, դրին լոկ ֆէս, հագան խատ զպուն — երիտա–սարդները, դպրոցականները տպածոյէ գիւմ–բանոց–զպուն, գոյնզգոյն բրդեղէնէ սաքօ, եւ քաղաքի գնուտւրա։ Վերջ ի վերջոյ եկան, «սեգրափանթոլ»ը մարդոց, «փոթին», «փար–լախ» «փոթին գալոշ»՝ մարդոց եւ կանանց. տաւանին տեղը մետաքսէ գեղագործուած մե–ծածախս չարշաֆ, ականջնին մերճանէ, մար–գարիտէ, ոսկիէ օղեր, կուրծքերնին հինգնոց գարգոսկիներու «խաթար»։ 1895–էն վերջ, Սահմանադրութեան շրջանին, մինչեւ Առաջ–ին Յարդը, այս գետնի ցուցադրութիւնները կա–նոնի տարագի եւ արդուզարդի, չարունակուե–ցան գիւղին մէջ։

25.— ԳԻՒՂԻՆ ՀԱՅԸ Ի՞ՆՉ ԿՈՒՏԷՐ։

ա.— Կերակուրները.— Առաուան նախա–ճաշը — արեւածագին, հաստատուն կերակուր էր — մխաեսակ, սովորաբար։ Ոսպով չոր–պայ, ջրվէյ, խաւուրմայի վրայ կոտրուած հաւկիթ, խաւուրմայ չրի մէջ եռացեալ։ Կէսօ–րին, թէթեւ ճաշ — առ հասարակ՝ թանա–պուր, կաթնապուր, հաց ու պանիր, հաց եւ ա–պուր, կաթնած խոթ կամ մաղտանոս, խաչուած դրուած խոթ կամ հաւկիթ, հաց ու խաղող. երեկոնէրունը եր–բեմն միայն հաց։ Իրիկունը գլխաւոր եւ մեծ ընթրիքն էր, երբ ամէն ոք օրուան աչխատան–քէն կը գառնար անօթեցած։

Բախի, գինի՝ մեծերուն. խաւուրմայով պղտորէ փիլաւ՝ թան ու մածունը հետը. բանճ–րով (բանջար) ապուր–քուռաթով, քուչմաթով կամ լահանայով. քեչկեկ, փերփեր ապուր՝ վրան սոխով խչիկ անցուած. ծեծուած ոչխարի մխով եւ աղցուած պղպուրով չաղուած միջով գնտիկ։ Կիրակէ առաւօտները — ժամէն, ժո–դովարանէն ելլելէն վերջ —, պոչով խաղուր–դայ, գլխումով տոլմա՝ վրան ազոխի կամ սմա–խի ջուր քամուած. խաչ — ոչխարի տոտիկներ ու գլուխ՝ թոնիրին մէջ եփուած, ոչխարի տոլ–մա (բարակ աղլիկին մաանաւոր մէկ ճարպոտ հատուածը)՝ պղպուրով, սոխով, ռահանով, մաղտանոսով լեցուած եւ թոնիրը եփուած. միշտ թացանը անպակաս. ճաղուտ մեղր ու սեր ալ, երբեմն։ Թոնիրը խորոված (պիրեան) դառ, չիչ–քէպապ, թոնիր եփուած, գոշ–քէ–պապ, պտիճան ապուր՝ սոխով–պղպէղիկով–խաւուրմայով։ Հապա խարխաւուրմա՞ն՝ պարխու միսէ, թոնիրը եփուած ու կարմրցը–ւած..., ձմրան եղանակին։ Արածանիի եւ Ծո–ւոց ձուկն ու խոտուրը խորովուած եւ խորի դրուած։ Պաղուց գնտիկը խոշոր – ծեծածով եւ ադցուած մուխաշարով՝ եւ վորը լեցուած սոխ ու չուչմայով. բակլայ, դդումի խորի, մշմիշ չորով ապուր, թանխաչ — չորթանով չին–ուած։ Ասոնց ամենուն վրայ աւելցուր «Թոյրի» հաց — բարակ, կակուղ, սեւ կնտիկի, չուչմա–յի, հաւկիթի եւ ալիւրի մալեզով օճուն, եւ հացեփին այտերուն պէս կարմրատուն...։

Դեռ համը բերանս է մեր մամիկներուն ե–փած այս համեղ, աննղալից եւ հաւասարակըշ–իռ ապուրներուն.... եւ հացին հո՞տը...։ Քատ–ի սեւուցին եղին պէտք չունէինք այն ա–տենները...։ Թուխերու առեն, սինիով թու–թը, նոր թոթվըւած, ճերմակ ու մոսմոռիկ անկուա թուխը քաղցրահամ, կերակուրէն վերջ. կամ պարտէզէն՝ թուխին վրայ հասած ճմերուկներու բիւրեղացած մեղրի միջուկները կարմիր, դեղին, բարդուած «փոլատ»ներու վրայ. խրաճներու «ինուր» խաղողին, պատով –էդինեղու «օքուզկօղլի»ին եւ Հայաստանի ա–բիւովը եփուն՝ «աղպէրբէր»ներու կոդրէուն դէղը։

Եւ այս ամէնը հայ մշակի եւ իր եղան հա–լալ վաստակներն էին։

բ.— Տարեկան Զախրայ (Պարէն).— Բչնչ–պէս թէ ճուվալակ, աչնան չրջանին իրենց ամ–բողջ տարուան ուտելիքը խմելիքը կը պատ–րաստէին։ Պարէնի գլխաւոր նիւթերն էին ցո–րատուխին (ալրցու) համար, պղուր, ծե–բեն՝ ազօնի (ալրցու) համար, պղուր, ծե–ծած, ոսպ, մուխաշար, բակլայ, որոնք կը պահուէին կրակտունը չարուած հողէ փեթակ–ներու կամ տախտակէ ամբարներու եւ խզենը դրուած գուբերու մէջ. խաւուրմայ, դմակէ եղ եւ արդար եղ ու չուչմայի չերեկ, աղուած պանիր, բաչալով ըռուլ՝ մարտառանկուած «չինի»ներու մէջ. աղը դրուած մաղտանոս, կծու խոթ ու պտիճան, եւ թթուն դրուած լահանա եւ դդում՝ սեւ ձիթուած բղողներու մէջ. արեւը չորցած բանջարեղէններ — ռա–հան, անուխ, մաղտանոս եւ կարմիր խոթ՝ տոպրակներով, եւ չորցած պամիա, պտիճան ու դդում չարոցներով՝ խզինի պատերուն վը–րայի ցիցերէն կախուած. պատեղ, ռաճիկ, չոր անկուա թուխ՝ թրծուած բղողներու մէջ, եւ բերաննները չխուած. խրաճներու անուշ գի–նին՝ թրծուած եւ սեւ ձիթուած մեծ կարասնե–րու մէջ՝ մառանը չարուած։

Թացան–կաթ, մածուն, թան ու կարագ — չատ առատ էր բենչպերներու տուները։ Ճու–վալակներու մեծամասնութիւնը կով մը կամ ուլ մը ունէին։ Թանի կարօտը քաչող չկար։ Բոլորն ալ հաւ կը պահէին։

Այս պարենաւորումէն զատ, գիւղացին՝ ամառները — սովորաբար Շարաթ օրեր — կը գնէր ոչխարի։ գառան, որձ կտիկի թաժայ միս, գնտիկի, «տոլմա»յի եւ խորոված հա–մար. Զմեռն ալ Պարխու միս եւ ճուկ։

Ամէն ընտանիք, որ գոնէ գուռ մուրացող չէր՝ եւ առիք մը ունէր գլխուն վրայ, իր քուֆ–լաթին եւ կարողութեան համեմատ, աղէկ կամ գէշ, չատ թէ քիչ, տարեկան զատրան կը գը–նէր։ Բարջանճ մուրացկան չունէր, ոչ ալ կը տիշենք անհատ մը կամ ընտանիք մը անուսուց մնացած։

գ.— Ագօն — Աչուրա ցորեն — ընտանիքի թուոյն համեմատ այգուն չարեկ —, կը մա–ղէին, կը տափրէին, սեւ խլորներն, — քարի ու քիսեկի մանրուքները կը հերէին եւ կը լեցը–նէին տախտակէ ամբարը կամ հողէ փեթակը։ Մէկ կամ երկու ամիսն անգամ մը ալիւր կ'ա–ղային — մէկ կամ երկու բեռ, եւ ալիւրը փե–թակի մէջ կը պահէին։ Հաց ընելու համար, ալիւրը չարմադով կը մաղէին. թեփին խոչոր մասնիկները միայն կը գառուէին։ Այս խոչոր թեփը կթան կովերու լակ կ'ընէին։

դ.— Հաց — Ամէն ընտանիք իր թոնիրին մէջ կ'եփէր իր հացը. համբայ բենչպերներ գը–րեթէ ամէն օր, ուրիշներ՝ չարթուան մը կամ

ամսուան մը բաւելու չափ: Եփուած հացը կը պահէին առիքէն կախուած հացատոպրներու մէջ, եւ հասլաթով կը ծածկէին:

1870-ի տեսիլներ, սակայն, Մերօնենց Պօղոս էֆէնտին հացի փուռ մը չինեց, ուսկէ, ճուվալակ ընտանիքներէն չատեր սկսան իրենց հացը — սոմուն ու լաւաշ — օրը օրին գնել:

Հաւատացէք որ, հաց եփելը արուեստ մըն էր: Ամէն տանտիկին լաւ հացեփ չէր. այնպէս որ հացեփուհիները իրր արհեստ գործարկող կիներ ալ ունեցանք:

1.— Թոյրի (Թոնիրի) հաց.— Առջի իրիկուընէ, մաղուած ալիւր ու գաղջ ջուր, եւ տաքուկ ջրի մէջ հալուած թթու խմորը, պղինձէ մեծ տաշտի մը մէջ՝ իրարու հետ կատարելապէս խառնելով փթթըուք կը բռնէին, պահանջուածին չափ թանձր. յետոյ, մէկ երկու հարս, աղջիկ, երկու ձեռօք, երբեմն երկու ոտքով (լաւ մը մաքրուած) կը չաղէին ու կը չաղէին մինչեւ որ խմորը պէտք եղած մածուցումը կը ստանար: Շաղուած խմորը խաչանշէլէ յետոյ տաշտը տակէն վրայէն հացլաթով կը պըղէին, եւ տաք տեղ մը կը դնէին թթուելու համար: Առաւօտուն կանուխ, թթուած խմորը հացնոց գունաեր ընելով, հացլաթներու վրայ կը չարէին ու կը ծածկէին, նոյն տաեն թոնիրը վառուած, բարկ ու պատրաստ: Հացեփը իր հացջոթերը հագած, թաց թաթիկով թեզնիքը աչ թեւին վրայ, թոնիրին գլուխը չոքած է, իր ակիւը, փարեփէը, գոշով մալեզը, կոպիկով ջուրը եւ խոնջան քովը՝ առձեռն: Իր դէմը երկու կնիկ նստուկ՝ խոնջաներու վրայ օխլաւուլով կը բանային խմորի գունաերը, բարակ (1/8 մատ), 15-էն մինչեւ 20 մատ բրամագծով, եւ կը նետէին հացեփին խոնջային վրայ: Հացեփը կը խաչակնքէր, չուչմայով մալեզը բացուած խմորին վրայ կը քսէր, եւ հատիկ հատիկ իր աչ թաթին վրայ բռնած, «Եա՛ Տէր Աստուած»ով մը, կը թխէր թոնիրին հրաչէկ կողին վրայ, իրարու հետեւ, մինչեւ որ թոնիրը կը լեցուէր հացերով:

Թոնիրին մէջի եփած հացերը ակիչովը կը հանէր, թոնիրին կողերը թաց փարթիչովը կը փարտէր, եւ կը չարունակէր թխելը: Առաջին երկու հացը վարժապետինն էր: Հացերը պատրաստ վերջ հացատոպրներուն մէջ իրարու վրայ կը չարէին ու կը ծածկէին: Այն կարմրատուն, փխուկ, կակուղ հացերուն անուշարոյր հոտը...:

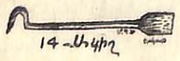
14-Ակիղ

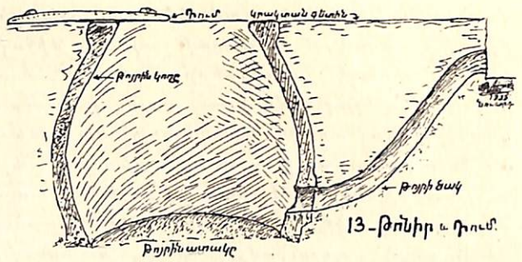

13-Թոնիր և Դուռ

2.— Սաճի հաց.— Թոյրի հացը կարճ եփած ատեն, եւ սրբմ չինելու համար կ'եփէին՝ անխմոր, օճաղի կրակով, երկաթէ բարակ կլոր տախտակի մը վրայ: — Ֆուրաերէն օրինակած՝ թերեւս:

3.— Պղլուր — Աչուրա ցորենի խալաւեսակը կը գործածէին. ունեւորներէ ոմանք մենճեքիէ կ'ընէին: Կալերը նեղս առնէլէ վերջ տեղի կ'ունենար պղլուր խաչելու գործունէութիւն: Պղլրցուն կը պատրաստէին աղջնկին պէս. գործդն դրուած չարեկնոց մէկ կամ աւելի պղինձներու մէջ կը լեցնէին ցորենը եւ ջուր, եւ կը խաչէին, մինչեւ որ ցորենը կը կակուղնար եւ կ'ուռէր: Վարպետ տանտիկինը պիտէր ջրին չափը եւ խաչելու ատեմնանը: Ցետոյ կը հանէին տանիքները, եւ սաւաններու վրայ կը մեչնէին արեւին տակը, մինչեւ որ չորնար: Բոլորովին չորնալէ վերջ կը տանէին Տինկը(1) ծեծելու, հատ թեփը հանելու համար: Նորէն կը չորցնէին եւ թեփը տեփուրով հոսէլէ վերջ կ'աղայէին: Հին տանեներ, ճուվալակներ երկանաքարով կ'աղայէին իրենց պղլուրը, իսկ բէնչպելներ ջաղացք կը տանէին: Բայց 70-ական (1870) թուականներէն սկսեալ, Տեփօ Կարօենց «փավլիքա»ին եւ Մերօնենց հին տան պարտէզին մէջ կառուցուած պղլուրի ջաղացքներուն մէջ կ'աղցուէին, չարեկին 40 փարա կամ օչէակ մը պղլուրի վճարքով: Աղցուած պղլուրը երեք մաղէ կ'անցուէր. առաջին մաղուածքը խոշոր պըղլուր — փիլաւի համար. երկրորդ մաղուածքը՝ «մայրը» (մանը) պղլուր, գնուիկի, «սարմա»ի համար. երրորդը ամրոխին էր, որ լաիա ապուր կ'եփէին խչիկով, եւ տկուքը հաւերուն կուտային իբրեւ կուտ:

Ծեծած — Մենճեքի ցորեն էր: Զայս եւս, մաղել, հյրել մաքրելէ յետոյ, հում մենճեքին կը տանէին տինկը(1) ծեծելու, որով ցորենին հասած թեփը վրայէն կ'ելլէր: Ծեծելու ատեն սրսկուած ջուրէն տամկցած ծեծածը տրեւը կը մեչնէին սաւաններու վրայ, եւ լաւ մը չորնալէ վերջը, տեփուրով կը հոսէին թեփը, եւ ծեծածը կը մաղէին. մաղուածքն էր ծեծածը, եւ տկուք կոտրտուքը կորկոտ: Ջրիկով կորկոտ ապուրը կը յիչէ՞ք: Ծեծածէն կը չինէին Քեչկեկ, ծեծածի չորպա, թանապուրը եւ թարխանային գնտիկները:

4.— Խաւուրմա(1) — Խաւուրմա եփելը ամէն տանտիկնոջ բերնին բրդոնը չէր — մասնագիտութիւն էր: Այնպէս եփել որ ամբողջ տարին գործածուէր առանց աւրելու: Խաւուրմաճիէն գնուած, խոշոր դմակով մոռմոռիկ գէր խոյիններէ՝ մսագործին մորթել քերթել տալէ վերջ, կը կոտրէին. բոլոր մխաերը, ոսկորներով եւ գիրուցով մխասին պարոշներու մէջ պէտք եղածին չափ, եւ կը լեցնէին մարտանկուած մեծ չինիներու մէջ, խաւուրմային միս մասը իր եղովը ծածկելու պայմանաւ, եւ բերաններէ կուք կը գոցէին խաւիով: Դմակները դատ կը հալէին: Ասոնց եղը՝ արդար եղէն վար, յարգի էր կերակուրի համար: Ձրագուն ալ կը հալէին, հարուստներ մոմ կը թափէին, իսկ չունեւորներ կերակուրի կը գործածէին: Դմակները հալելէ վերջ խախըրտախը փորով լոշ կը չինէին, եւ հացի հետ կ'ուտէին:

5.— Ամորեղէններ — Թաթմաբ՝ մեղրած, հացրդօն, պանիրլի, գաղայ, հալուայ, սրբրմ, պորակ (խարկուած մսի եւ ընկուզի միջուկով), գալաղոչ (5-10) սաճի հաց՝ իրարու վրայ բարզուած, մէջտեղը հարուած չորթան, եւ վրան կարագի մէջ խարկուած առատ սոխի խչիկ անցուած:

Հասիատ, խատայիֆ եւ փախլաւայ վերջկեկներ էին, ոչ-բնիկ:

6.— Անուշեղէններ — Մեղր, լոռավ՝ խաղողի եւ թուենի—, ոսմիկ, պաստեղ՝ — թուենի եւ խաղողի մալեզով—, թթալիր, չորանկուտ թուեն, փիչնայի չիրուակ՝ արեւը եփուած: Շաքար ընդհանուր չէր, միայն ունեւորներ կը պահէին: — Պալխէն կը բերուէր:

7.— Ամելիքներ —Գինի եւ օղի — ընդհանրական խմելիքն էին: Ծահուէ եւ թէյ ունեւորներ միայն կը գործածէին, արտասովոր պարագաներու տակ:

Ո՞ր ինչուն պէտքն էր թէյ ու խահուէ. երբ պողպեքրայի գինին եւ թանը կային:

(1) Տես սովորոյթներ:

Ծիշնեկէ չիրուպի օչարակը — Աստուածներու նեկտար —, հիւանդներու համար կը գործածուէր չա՛տ. նաեւ պատուաւոր հիւրերու կը վերապահուէր, սովորաբար: — Եւ... մեր թանը...:

26.— ԳԻՒՂԻՆ ՀԱՑԸ Ի՞ՆՉ ԿԸ ՎԱՌԻՐ

Ա.— Մեր Օվան չրջապատող լեռ լանջ լերկ էին — բոլորովին անտառազուրկ: Մեծ հատեր կը պատմէին թէ՝ ձիւնիվիղներուն ժամանակը, լեռ ու բլուր օրմաններով ծածկուած էին: Տաճիկը պատմիչ էրաւ եւ, խաղողի տաեն, պիթուն օրմանները վառեց մախիր էրաւ օր ձիւնիվիղը բացը մնայ: 58 տարի առաջ ձեռքս անցած պատմագրքոյկի մը մէջ եւս նոյնպէս յիշատակուած տեսայ — թուրքեր, Պարբերդ արշաւանքի չրջանին, բոլոր անտառները վառած են, բնիկները ապաստանէ զրկելու համար:

Բ.— Տաճիկ Ազաները եւ Պէկը իրենց տալեկան վառքը — կաղնին եւ վայտածուխը՝ ջրիներով կը բերէին, 2-3 օրուան ճամբայ հեռու անտառներէ եւ քրդու գիւղերէ: Բայց Հայոց վառելիքի ապրիւր բոլորովին տեղական էր:

Գ.— Գլխաւոր վառելափայտերն էին թուխի եւ ուռիի հնացած ծառերը, զրս արմատներէն կը հանէին, նոր չխիներ տնկելու համար: Շերամի համար կտրուած թթենիի տալերը. խաւախի (բարակ) տալեր, եւ պտուղի ծերացած ծառերը: Առնցմէ զատ, տաւարներուն թրիքը, զոր կը հաւաքէին՝ թրքըփոսներու մէջ եւ տարին 1-2 անգամ կը կողէին եւ գչկուր (կչկուր) կաղապար կը կյրէին, թոնիրի վառքի համար:

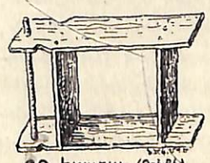
29.Խալըպ- (Թոնիրի)

Ճուվալակներ խոպաններէ կը ժողվէին գաչախ գչկուր (քակոր) եւ թաժա թրիք, եւ չալակովներին տուն կը բերէին, կըչկուր կաղապարի համար: Փակցանքի համար օրթոտ, բամկըցող՝ զոր կը քաչէին բամքաղէն վերջ. չոր կաղնա, բոզկեկ. կկուի, կանամբի, կանակարչակի ցախերը: Այս բոլոր վառելանիւթերը կը գիզէին կչկրտունը կամ այվաններու մէջ: Ունեւոր ճուվալակներ, սակայն, փայտածուխ եւ կաղնի կը գնէին տաճիկ ջրհոսպաններէ:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՄԱՐԶ

1.— ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԱԿԱՆՆԵՐ.— *Մինչեւ Բողոքականութեան մուտքը — 1850 — դիւղին բոլոր հայերը Հայ Աւ. Եկեղեցւոյ զաւակներ էին — «Հայ Քրիստոնէ» — բոլորանուէր հաւատքով իրենց կրօնքին փարած, բարեպաշտ համայնք մը: Իրենց ժամուն դուռը դիւղը ցորեկ բաց. ամէն առտու, իրիկուն ժամ, աղօթք, եկեղեցւոյ մէջ: Ռինչպեր, ճուվալակ, մշակ, տանտիկին եւ տղամարդիկ, աղօթքանը բացուելուն, վարուցանքի, ջրտուքի, կալը չերթածի, տան գործի չսկսածի, աղրիւրին կամ հորին ջրով երեսնին կը լուային, կը խաչակնքէին, «Տէ՛ր, եթէ չթուննս իմ բանաս, բերան իմ երգեսցէ օրհնութիւն քոյ, օրհնեալ ես Աստուած», կամ միայն «Օրհնեալ ես Աստուած» մրմնջելով, եւ յառերը ժամ ալ կ'երթային ծունկ մը աղօթք ընելու:*

ա.— Սբ. Փրկիչ Եկեղեցի — Հինաւուրց էր. Սբ. Թադէոս-Բարթողիմէոս ալ կը կոչէին այս անուան: Հին չէնքը, զոր աւանդութիւնը կը յիշէր երբեւ դիւղին նախնական եկեղեցին, պզտիկ մատուռ մ'էր, չէչքարաչէն, հասս պատերով, երկու նեղ ու ցած դուռներով եւ երկու պզտիկ պատուհաններով:

Շինութեան որոշ թուականը գիտցող չկար: Առհասարակ ընդունուած աւանդութիւն մը 16-րդ դարուն վերջերը կատարուած ըլլալը կը յիշատակէ: Ուրիշ չ'ա աղօտցած, բայց յամառկոտ աւանդութեան մը համեմատ, այս մատուռը մէկն էր եօթն եկեղեցիներէն, որոնք՝ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս Առաքեալներու ձեռամբ կատարուած են եղեր, Օվայի՝ վարդավէլ, Գայլու, Հողէ, Մուսի, Թլանծիկ, Շնդիլ եւ Բարջանճ (այն ժամանակ բաբելքան կը կոչուի եղեր) դիւղերուն մէջ: Այս աւանդութեան վաւերականութեանը մասին ապացոյցներ չունինք, բայց եւ այնպէս, չենք կրնար, վենետիկի Հայր Հացունիի պէս «ժողովրդական երեւակայութեան ծնունդ» սեպել եւ անտեսել: Այս աւանդութիւնները մեր բարեպաշտ եւ երկիւղած պապերէն եկած են, եւ մեզի համար նուիրական եւ արժէքաւոր նըշխարներ են. եւ մենք կ'արձանագրենք զանոնք ապագայ սերունդներուն համար:

բ.— Նոր եկեղեցին — Վերջի՛նը, զոր դիւզացին կառոյց, նախնական մատուռին դիրքին վրայ, նոր տաճարը ճիշտ հինին եղած տեղը կանգնելով: Շինութիւնը սկսաւ 1840-ին եւ լրացաւ 1845-ին: Նոր չէնքին պէտք եղած յատկացուածոյ գետինը նուիրեցին լուսահոգիներ մդ. Գարօ եւ Կուկու մդ. Մելկոն: Նորաշէն եկեղեցին 1000 հոգի պարունակելու չափ ընդարձակ էր, կանանց համար մեծ վերնատունով մը՝ արեւմտեան կողմը, եւ ընդարձակ դպրոցով եւ բակով: Շէնքը քառանկիւն էր, 150 ոտք երկայն, 75 ոտք լայն: Տանիքը տափարակ էր, գոթական գմբէթաշէնք ոճիքով, կատուգուած եւ հաստատուած 12 երկկոտուր սիւներու վրայ, որ 3½ ոտք արտմատիճ ունէին, միակտուր պատուանդանով եւ պլհանոցով, եւ իրարու կապուած՝ երկաթէ հասթ ձողերով: Պատերը չորս ոտք հաստ, եւ հիմքը 10–12 ոտք խորունկ եւ 10 ոտքի չափ լայն. «Վրայէն սալ մը կ'անցնէր» կը պատմեն: Անոնք իր գմբէթներովը քարկիրուած էր երթմղնկայ լերան մոմոռիկ չէչքարէն՝ թեթեւ եւ տակուն: Սիւները, պատուանդան ու պլհանոց, բացուածքներու չրջապատներն եւ անկիւնաքարեր կոփուած՝ իսկ պատերն ու հիմք անոսա Սարեազուպի լերան քարէն էին, որ մարմարիոնէն վար՝ ամենէն յղկելի եւ տոկունն էր: Հիւսիս հարաւ՝ 5-ական նեղ եւ բարձր պատուհաններ, եւ տոիքին մօտը՝ 2-ական պզտիկ լուսամուտներ կային՝ գոթաձեւ կամարուած, եւ լուսափեղկերը թղթուած ու ձկթով օծուած: Արեւմտակողմն էր կանանց վերնատունը: Վերնատան տակն էր նախապատիքը՝ վանդակորմով պատուած Պաշտաման Սրահէն: Եկեղեցին երկու դուռ ունէր արեւմտակողմը. մեծ դուռը՝ արանց եւ քովը (դէպի հիւսիս) պզտիկ դուռը՝ կանանց համար: Մարդիկ՝ իրենց կօշիկները կը հանէին — ամառ ձմեռ —, եւ պատին երեսը հատատուած դարակներու վրայ կը չարէին կարգաւ:

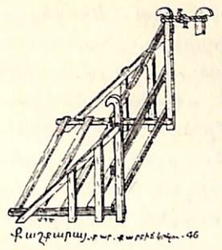

Գիւղացին հայթայթեց ամբողջ ատաղձը — ձրի: Համբայ բննչպերները, ամէնքն ալ, իրենց աշխատանքէն զատ, հսմ նիւթերու գրամը, բոլոր աշխատողներուն կերակուրը, գինին ձրիապէս տուին — հիւնդ տարի: Դրսեցի արհեստաւորներուն եւ ընդունելութեան օրավարձերն ալ նոյնպէս ունեւորները վճարեցին: Ամբողջ Հայ Համայնքը իբրեւ մէկ ընտանիք, մէկ սիրտ մէկ հոգի, լծուած էր Աստուծոյ Տունը չինելու գործին: Համայնքային աշխատանք գասաւորած էին համազգակցական վոխանակութիւններով, անձնական գործարկութիւնները չկասեցնելու համար, կարգաւ, վոխի ի վոխ գործելով եւ իրարու օգնելով: Այսպէս, աննախընթաց նըւիրումով եւ Տէր Արիստակէս(1) քահանայի ներշնչող եւ աննկուն դեկավարութեամբ, հինգ տարուան մէջ չինեցին լմնցուցին եկեղեցին. ամենէն հոյակապը, Ուլ Օվային մէջ:

Եկեղեցւոյ օծումը կատարուեցաւ 1845ին, չքեղ հանդիսաւորութեամբ, Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռամբ, եւ Օվայի 6 դիւղերու քահանաներուն մասնակցութեամբ: Եպիսկոպոսը այնքան պզտիկ ու կարճ էր, որ հարկ եղաւ չինել թաւշապատ պատուանդան մը, վրան կայնելու համար: Եկեղեցւոյ լուսապարդութեան, խորաններուն եւ արարողութեանց պիտոյ բոլոր ոսկի արծաթ սարքուածները, ոսկեթելով եւ ապրչումով ասեղնագործ գունագեղ ծածկոցները, վարագոյր ու չուրջառ — ատոնք ամէնքը նուիրուեցան դիւղին ունեւորներուն կողմէն:

ե.— Նորաչէն եկեղեցին եւ անոր օծումը կրօնական մեծ եռանդ ու խանդավառութիւն առիթեց: Պէրպէր Աւագի եւ «Կոյլուկճի» Վարժապետի առաջնորդութեամբ կազմուեցաւ կանոնաւոր զպրաց դաս մը՝ ձայնաւոր երգեցողներու, որոնց մէջ էին այն տաճնուան աչքառու տիրացուները — Տէր Յուկասնց Մըկրտիչ, Ադամ Յուկաս, Յատի Գեւոնց Թորոս (վերջէն Տէր Թորոս), Կարօ Յաչօ, Կալան Սարդիս, Մարթա Գոգօ, եւայլք: — Կիրակնէր, տաւօտ եւ իրիկուն, եկեղեցին խուռն

— եկեղեցւոյ սրահին եւ զպրաց դասի գեամներըը հոզամած ու ժրուած, եւ խոիրներով եւ անհատական մինտարներով ծածկուած էին: Իսկ խորաններուն (կեդրոնի եւ երկու կողմերուն) աղջեւը՝ գետնէն երեք ոտք բարձր, տախտակամած եւ գորգեր փռուած:

բ.— Հայեր եկեղեցի չէին կրնար չինել առանց Սուլթանին ֆէրմանին. Եւ ֆէրման ձեռք ձգել մեծ ծախքի դուռ էր, եւ երկարատեւ աշխատանքի կարօտ: Բայց Կասըկցի Եաղճեան Համի Օհան աղա Պոլիսէն հետը բերաւ մեր եկեղեցւոյ ֆէրմանը, Օվայի քանի մը ուրիշներուն հետ, առանց ծախքի եւ դիւրաւ, ան առենուան Մեծ Եալարքոսին հետ (որուն բարերարն եղած էր ինք) ունեցած բարեկամութեան չնորհիւ:

գ.— Եկեղեցին յօրինող եւ յատակագծող դիւտաւոր ճարտարապետն էր Ծերօն Յակիայ. իրեն աշխատակիցն էր Բալուցի Պօղոս Վարպետը — անուանի քարակոփ որմնադիրը երզմընկցի: Որմոնները ամբողջութեամբ Ծերօն Յակիայի եւ իր որդւոյն Պետրոս վարպետի յօրինուածքն ու ձեռակերտն էին: Էլօնց Ուստա Մինաս, Ծերօն Վարպետի դլխաւոր օգնականն էր նամարի գործին մէջ: Ուստա Մինասի հետ կը գործէին դիւղին միւս նամարները — Կարօենց Յաչատուր, Հոռօենց Մդ. Ոհան եւ Կուկուենց Յակոբ վարպետները: Երզմընկցի Պօղոս վարպետին հետ եւ անոր թեւին տակ կային, դիւղէն Կարմրցի պաննան Պէյրոս, Խուլիցի Ուստա Պօղոս եւ Կարմրկէն եւ Հիւսենիկէն քարակոփներ եւ որմնադիրներ: Տամուրճի Կարուկ ամուն իր Յաչէր արդուն հետ, նամարներուն պէտք եղած դամիրը, համարաքարերու յօղերը, սիւնակով ճոդերը, դրան կղպանքներն ու ծխնիները, եւ ամէն ուրիչ երկաթեղէնները չինեցին:

դ.— Եկեղեցւոյ չինութեան ատարած եւ մասնակցած է դիւղին ամբողջ հայութիւնը: «Նոր ոտք ելլող երախայէն բանէ մինչեւի թեթեւած ծերը, կնիկ, արիմարդ, բննչպեր, ճուվալակ թէ արեստաւոր, ձրի, իրենց սալերովը էչերովը, իրենց կռնակներովը գործի լծուած էին: Երզմընկայ լերան կողքէն հանուած չէչքարը սալերով, էչերու բեռցուած քաչքարաններով կրելէ գատ, ժողովուրդը — կնիկ, արիմարդ, չարանով կայնած քարհանքէն մինչեւ ժամուն դուռը, քարերը իրարու «փաս ընել»ով տեղը կը հասցնէին»:

---

(1) *Տես Տէր Արիստակեսենք:*

բազմութեամբ կը լեցուէր միշտ։ Եկեղեցւոյ պայծառութիւնը յաւերժացնելու նախանձախնդրութիւնը ընդհանրացաւ եւ այլ հինգ տարիներու համայնքային համագործակցութեան ոգին մեծ դործօն մը եղաւ իրենց արժէքը չնչտելու, եւ ժողովուրդի փոխյարաբերութիւնները աւելի սերտացնելու եւ բարւոքելու, եւ հանրօգուտութեան բնագդը մշակելու մէջ։

զ։— Քահանաները — Ցիշատակուած առաջին քահանան եղած է 1· Տէր Մղռեան, բուն անունը մոռցուած։ Թուխուրմայենց տունը իր սեփականութիւնն է եղեր։ 2· Տէր Մուկաս, Մղ· Մուրատեանց տանը քով կը բնակէր։ 3· Տէր Արիստակէս (1)։ 4· Օգնականը՝ Տէր Մանել։ 5· Տէր Թորոս։ 6· Տէր Պօղոս Քոսեան, Խուլլիցի։ 7· Տէր Նշան(2) — դիտակից տիրացու մը,— հաղեփութենէ ի քահանայութիւն։ 8· Վերջին քահանան Տէր Բառնաբաս(3) — Աստուր Գասպարեան, Շնդիլցի, Մեղրէի կեդր· Վարժարանի ընթացաւարտ։

է·— Քահանաներ կանոնաւոր եւ որոշ ամսավճարներ չունէին մեր բարի պապերուն օրով։ Անոնք, միշտ, կրօնաւէր եւ բարեպաշտ դիւղացիին սրտաբուխ առատաձեռնութեամբը կը խնամատարուէին։ Տարուան մէջ, բենչեր, ճուվալակ — ամէնքը — իրենց արտին, այգիին ու պարտէզին բերքերէն եւ վաստակէն հանած բաժինները· նշանտուքի, հարսնիքի, կնունքի, տօն օրերու ժամուցները, խաչհամբոյրները եւ «տուն օրչնէք»ի յիշելիքները կը կազմէին մեր ափրակէրներուն եկամուտը։ Առհասարակ գիւղին քահանաները եղած են բարեկեցիկ եւ մալի մուլքի տէր։

ը։— Ժամուն ժամկոչները — Դագէս աման, Քիլարճի Օվակիմ, Ղարաչորցի Աստուր, Նշնօ Պօղոս, Հալաճ Մարտօ, Կարօ Սահակ, եւ ուրիշներ ալ՝ զորս մենք չենք յիշեր։

Ժամուն տեներին արեւմտեան կողմն էր կաղնի տախտակէ հաստ կռչնակը, ձողերու կազմածէ մը կախուած, երկու պզտիկ թոխմախներ քովը։

ը·— Ժամկոչին նախնական դործն էր, տարւ ձմեռ, Աստուծոյ օրը, առաւ եւ իրիկուն կռչնակ զարնել — Թագ···ա···Թըդ, Թագ···Թըդ···։ Կը պատմեն թէ մէկ օր միայն կռչնակը զարկուած չէ եղեր,ժամկոչը գինովցած ըլլալուն համար, եւ ժողովուրդը խուճապի մատնուած է։ Բայց ժամկոչը կռչնակահարէ զատ, նաեւ ժամուն պահպանն ու խնամատարն (ճէնկէթը) էր — ժամուն դուռը բանալ, ժամը մաքրել, մոմերն ու կանթեղները լուսել, կանթեղները ձէթ լեցնել։ Երբ մահ մը պատահէր, ժամկոչն էր ժամուն դագաղը մեռեալին տունը տանողը, մեռելը լողցնողն ու պատանքողը, դերեզմանը փորողը։ Ասոնց ամէնուն վրայ քահանային ալ ծառայ — փոքրաւորը, եւ անոր հետ մաս ու նշմար եփողը։

Ժամկոչն ալ, իր քահանային նման եւ անոր հետ կը վարձատրուէր։

ժ·— Տաճարներու երկրորդ բարեփոխումը — 1873–ին, Ծերօն Պետրոս Խալֆա վերանորոգեց իր հօրը չինած տաճարները։ Աւելի չքեղազարդող ճեւափոխումներով ու յատկումներով։ Խորաններուն չառաւիղները դուռ ոսկեթելերով, եւ միւս մասերը նկարչական դոյներով իւղաներկ։ Կը յիշեմ — պատանի էի —, հօրս մարմար հարցին վրայ ժամերով նկարկ հարելս, կտաւատի ձէթով։

ժա·— Ժամուն հրդեհը — 1891, Նոյեմբեր 24 — երեքշաբթի դիշեր — Տէր Նշան քահանայի օրով։ Ժամկոչ Նշնօ Պօղոսի անդուշաթիւնն է եղեր պատճառը։ 18 տարի առաջ չինուած հոյակապ խորանը՝ մեծաւ մասամբ, եկեղեցւոյ ներքնակողմի վայրաչէն կառուցուածքը եւ յարակից գպրոցի չէնքերը՝ ամէնքն ալ վառեցան փճացան։ Ամբողջ դիւղացիք նորէն գործի լծուեցան — ատրաէր, վարժապետ, աշկերտ, արհեստաւոր, երդչաց, ոսկուր — ամէնքն ալ։ Մարանկոզ կարապետ Դադէսեան տաճարի նորոգման ձեռնարկեց։ Ուստա Պօղոս Մինասեան՝ իրրեւ գլխաւոր չինող հեռը մղ· Ունան հինաւուրց վարպետը եւ ուրիշ նամարներ առնելով, վերնատուն, դուռ, պատուհան, գպրոցի կառուցուածքը, աթոռներն ու գրասեղան վերաչինել սկսան, իրենց պապերուն տոհմիկ ջերմեռանդութեամբը —, յօժարակամ եւ անվարձ։ Եւ երեք ամիսէն գործը լրացուցին։ Այս անգամ ժամուն եւ գպրոցի պատուհաններու լուսափեղկերը ապակի անցուցին···։

ժբ·— Եկեղեցին ունէր երիցատուն մը, մղ· Գարօէն նուիրուած։ Ունէր 3 արտ՝ — 5 չարեկի տեղ — երդմնկայ առուին տակ, գերեզմանոցին քովը, եւ ձանկատուները։ Այս վերջինը Հոսո Աստուրի նուէրն էր։ Առանք արձանագրուած էին կառավարութեան քով-

(1)·(2) (3) Տես կենսագրութիւնը։

թուկին մէջ իրրեւ «վաղքի», եկեղեցւոյ անուամբ։

ժգ·— Եկեղեցւոյ հարաւակողմը՝ բակին մէջ թաղուած են Տէր Նշան քահանայի, Պոյաճեան Գրիգոր ազայի, եւ քանի մը մանկանց մարմինները։

ժդ·— Եկեղեցւոյ երէցփորհանները (եպեսփոխան) — Ժողովրդական քուէով կ'ընտրուէին բենչեր ռայիսներէն եւ աչքառու ճուվալակներէն։ Տիլանչ ամու, Թոփուրմա մղ· Էկոր, Պետօ Մարտուպ, Պոյաճի Գրիգոր ազդեցիկներէն էին։ Ցետագաներէն, Պոյաճոնց Փիլիպպոս, Ապտնա Մկրտիչ, Քիլարճոնց Վարդան, Թորիկ Մուսեի, Եաւանենց Օվանէս (կաթոլիկ ըլլալէն առաջ), Հոսո Արութ, Արմենակ Վարժապետեան, Մարանկոզ կարապետ, Կալան Արութ եւ Տէր Խուկասենց Ղուկաս եւ ուրիշներ, այլեւայլ ժամանակներ՝ եղած են երեսփոխան, հոգաբարձու եւ գպրոցի խնամակալ։ Քահանան կը նախագահէր բոլոր ժողովներուն։ Ազաչնորդարանի հոգաբարձական ժողովին անդամակցած են, քահանային հետ, Պոյաճի Գրիգոր, որդին Փիլիպպոս, Ապտնա Մկրտիչ, Եաւան Օվանէս, Հոսո Թորօ եւ Խմբլենց մղ· Խաչօ։

2·— ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐ։

ա·— Բողոքականութիւնը Բարջանճ մուտ դաւ 1855–ին, Ամերիկեան Օսար Ազաքելութեանց ժողովական (Բող· յարանուանութիւն) Ընկերութեան ղրկած միսիոնարներու միջոցաւ, որոնք հաստատուած էին Խարբերդ–քաղաք։

Միսիոնարներ Բարջանճէն սկսան, եւ տարածեցին Օվայի դիւղերուն մէջ, իրենց բերած Բողոքականութեան սերմերը ցանելու գործը։ Պատ· Հուփլըը եւ կինը յաճախակի կ'այցելէին դիւղը, իրենց սպասաւորովը, իրենց ուտելիքի, մահճի եւ Աւետարաններու բեռովը միատեղ։ Սովորաբար հիւրընկալ դիւղացի Հայը կասկածելի նկատեց այս նորեկ օտարները, եւ իր դուռը դոցեց անոնց դէմ· այնպէս որ միսիոնարներ ստիպուեցան վարձել Տէիօ կարօի ընդարձակ առաղձատունը, իրրեւ իրենց առաջին օթեւանն ու կայանը դիւղին մէջ։

Բայց «խարլախ»ով, «սեթրափանթոլ»ով «Ամերիկացին», առակօրինակ դլխանոցով՝ բաց բաց երես «ամերիկանու բամբիչը», ձիուն վրայ կողմնակի հեծած՝ առանց տանկէն քաշուելու – քաշողական նորութիւններ էին դիւղացուն համար· եւ հետաքրքիր կ'իներ, հարսներ եւ աղջիկներ կը խռնուէին ասոնց չուրջը։ Կնիկներէն սկսան։ Մտերմիկ խօսակցութիւններ, երդեր, աղօթքներ· աչխարհաբար աւետարաններ, հոգեւոր տետրակներ — ձրի· լուր եւ կիրակի օրեր՝ աղօթքի ժողովներ, կիրակնօրեայ դպրոց — ասոնք նորութիւններ էին։ Կինը եղան առաջին հետեւորդները այս նոր «աղանդ»ին։ Առաջինն էր Գուլար, Թորօ Կարօի եղբօր որբեւայրին, դոր դիւղացին «Բիրէ Գույր» կանչեց, «նոր հաւատք»ին մէջ անոր ցուցուցած եռանդուն գործունէութեան համար։ Բիրէ քուրին հետեւեցաւ Օսկեկ քուր, Թորօ Կարօի կինը, որոնց մրհատ կրակտունը եղաւ առաջին դիշերային հաւաքավայրը նորահաւատներուն։

Եւ հետզհետէ Բողոքականութեան յարողներուն թիւը աւելցաւ։ Թորօ Կարօ, Մինասենց Կարապետ (յետոյ պատուելի), մղ· Կարապետ Պետոեան (յետոյ քարոզիչ) Կարօ Ազամ (վերջէն քարոզիչ) մղ· Սահակենց Թոփալ մղ· Գարօի տան Յակոբ (որ պատուելի եղաւ), Բապի Թալի Կարապետ, Փարսեխենց Կօչկար Տէհան, Կօչկար մղ· Գրիգոր, Ծերօն Պէդրոս վարպետ եւ կինը Ճուվար, Տէիօ Կարօ, Մանասէլ Օվան, Բալուցի Աստուր, Վերի Ռոճկանց Գիրգոր, Կուկունց Ակոբ վարպետ, Թաթօ Կարօ եւ Ճամպազ Պաղտօ առաջիններն եղան։ Եւ Բող· ընտանիքներու թիւը 40–ի հասաւ։

բ·— Ամերիկեան միսիոնարնե՝ Բողոքականութիւնը դիւղին մէջ ներմուծելու իրենց եղանակին մէջ, անհարիւր եւ չատ աղէտաբեր սխալներ գործեցին։ Փոխանակ տեղւոյն ազգային հաստատութիւններուն հետ գործակցելով ժողովուրդը դաստիարակէն ու կրթելը ընելու իրենց առաքելութեան կեդրոնական նպատակը, անոնք դիւղ եկան իրրեւ սրբակրօն գերմարդեր, «կռապա՛չտ ժողովուրդ» մը դարձի բերելու կանխահոգութեամբ։ Համոզեցին եւ քաջալերեցին նորադարձ դիւղացին՝ դարակել իր հոդիէն Մայր Եկեղեցւոյ ծիսական եւ աւանդական բոլոր սրբութիւնները։ Ժամուն նեաս ոտք կոխել, խաչ հանել, երկրպադել, սուրբերու բարեխօսութիւնը հայցել, չարական երգել, պահք պահել, Ծնունդ, Զատիկ, տօն օրեր հանդիսել··· կռապաչտութի՛ւն···

մեղք բաներ էին: Կիրակէն առեւտուր ընել, աշխատիլ, առնուը ապուր եփել. ժողովարան երթալէ, Աստուածաչունչ՝ հոգեւոր գիրք կարդալէ, հանապազ աղօթելէ՝ մեղքի վրայ լալէ պատ ուրիշ ոեւէ գործունէութիւն մեղանչական էին: «Պուտ մը գինի բերանը առնողը դըժոխք կ'երթայ» քարոզեցին, եւ «Բողոքական Եղբայր»ներուն լցած բղողներով պատուական գինի փողոց թափել տուին (թափողներէն մէկը հայրս եղած է), մինչդեռ իրենք՝ Ամերիկայէն բերած գնագնայով խառն գինին կը խմէին չիչերով, երբ զօրացուցիչ գեղ (առ այ հօրս պատմածն է):

«Թէ որ մէկը ինծի կուգայ եւ չ'ատեր իր հայրը, մայրը, ու կինը եւ զաւակները, ու եղբայրները եւ քոյրերը··· չի կրնար իմ աշակերտս ըլլալ» քարոզեցին, նահապետական բարք ու սարքի տակ մնծցած գիւղացիին, եւ այսպէսով թեւթեւցուցին, խախտեցին տոհմիկ կարզապահութեան ոգին, եւ խթմարեցին թանկարժէք բարեմասնութիւնները հարսին, աղջկան եւ տղամարդուն:

Ներշնչող խորհրդաւորութեամբ պարուրուած մեր պապերուն ժամը կապուն կուչեցին, եւ անոր տեղը տուին չորս պատերով ժողովարան մը, հոգեչունչ վեհութենէ մերկացուած, առանց խորանի, առանց խունկի, առանց չարականի: Բողոքականութեան յարող գիւղացին հայութենէն ալ պատեցին — «Բրոթեսթան միլլէթի» արձանագրելով կառավարութեան «քուէուկ»ին մէջ. եւ այս նորատեղծ Բողոքական ազգին վրայ գրին Բողոքական ազգապետը, Ազգային Առաջնորդարանէն անկախ:

Եւ հետեւանքը···: Մեծ ու պզտիկ ընտանիքներու մէջ երկպառակութիւններ, գժտութիւն, առելութիւն կռիւներ եղան: Նորադարձներ հալածանքներու ենթարկուեցան իրենց իսկ ծնողաց եւ ազգականներուն կողմէն: Քանինե՛ր — երիկ կնիկ՝ իրենց զաւակներովը — արտաքսուեցան իրենց բնտանեկան յարկէն, ձեռնունայն, ժառանգազրկուած ու թշուառ: Մեղուափեթակ բնտանիքներ բաժան բաժան եղան եւ չքաւորցան: Երկա՛ր տարիներ իրենց խնամութիւններ զազրեցան «Հայ»ու եւ Բողոքականի մէջ: Բողոքականները Հայ չէին ա՛լ. անոնք «Բրոտ» էին, խո՛րթ··· եւ ուծացած «հաւատուրացնե՛ր»···: Եւ մինչեւ վերջն ալ «Բրոտ» եւ «Հայ» գանազանութեան խուլ պատգամը մնաց գիւղին մէջ, երբեմն մոլեռանդ ազանդապատուրութեան: Լուսաբանող օրինակ մը: — 1902–ին, Տէր Նշանի եւ պատ. Տրդատ Թամգարեանի օրով, գիւղէն Բողոքական ընտանիք մը Մորենիկի Լուսաւորչական ընտանիքի մը աղջիկը կ'ուզէ իր տղուն համար: Լուսաւորչականը կը հաւանի խնամութեան, պայմանաւ որ պսակի արտօնաթուղթը Առաջնորդարանէն առնուի, եւ նշանի ու պսակի ծէսերը քահանայով եւ Մայր Եկեղեցւոյ կանոներուն համաձայն կատարուին: Տղուն հայրը կը հաւանի: Հարսնիքի օրը կը հասնի, Մորենիկ հարսնառութեան կ'երթան, քահանան կուգայ հալալը օրհնելու, եւ տղուն հայրը կը նեկրայացնէ Բողոքականաց Ազգապետէն առնըւած արտօնագիր մը, պատ. Թամգարեանին խորհուրդին հետեւելով: Ասիկա «պազար»ին մէջ էր: Ալրթին կը փրթի. «Հայ»ու «բրոտ»ի բորբոտած կիրքերը նորէն կը հրահրին. հարսնիքի խրախճանքը խուճապի կը փոխուի: «Հայ» ու «Բրոտ» հարսնեւորներ իրարու դէմ կը լարուին, իրարու գլուխ կոտրելու պատրաստ: Բայց տղուն հայրը՝ իր պատուհիէն առաւելապէս լրջախոհ եւ իրատես, տեղի կուտայ. նախկին հասկացողութեան համաձայն խնդիրը կը կարզապրուի եւ կը վակուի, սպիանալու վրայ եղած վէրքը խթտուելէ վերջ, սակայն:

1.— Ասոնք պատմական իրազարձութիւններ են, բողոքականութեան երեսէն յառաջ եկած, որոնք՝ համայնքային ներգաշնակութիւնը խանգարելով, մեռցուցին համազգային ծակցութեան ոգին — ա՛յնքան անհրաժեշտ՝ բարբարոսութեան տակ ճնշուող ժողովուրդի մը մղած գոյապայքարը աւելի ազգու ընելու, եւ հանրային մշակոյթի մարզին մէջ գերակըշիռ արժէքներ ձեռք բերելու համար:

2.— «Բրոտ»ը «Հայ»ուն ապրած քրիստոնէական առաքինութիւնները չզերապանցեց. ոչ ալ միսիոնարաց բերած բողոքականութիւնը կրցաւ բարքնաճի հայուն բարոյական եւ հոգեւոր մակարդակը բարձրացնելու մէջ ներգործուն դեր մը կատարել:

3.— Իրա՛ւ, անհատական ազատութիւնը քաջալերուեցաւ, թէեւ շատ անպատշաճ եղանակաւ. մաքրութիւնը չեչտուեցաւ: Բողոքականներ կարճ աւեն մը գինի չմատչին — աչկարայ···: Ջանք ըրին «Այոն այո՛, եւ ոչն ո՛չ»ը իրենց կանոնն ընել. աւեն մը յետոյ, սակայն, «Բրոտի սուտ»ը երեւան ելաւ: Բոլոր բողոքական կիներ աւետարան կարդալ սորվեցան. եւ նոյն աւեն սորվեցան տարապէս նոթաձեւութիւններ: Ասոնք չահեր էին անշուշտ: Բայց բողոքականութեան ամէնէն վերապանց եւ անգին տրիտուրը եղաւ՝ միսիոնարաց ձեռքով գիւղը հատատուած երկսեռ զպրոցները, որոնք արծարծեցին նախանձախնդրութեան եւ մրցումի ոգին «Հայ»երուն մէջ եւ ուժգին թափ մը տուին անոնց յառաջդիմական նկըրտումներուն: Այնպէս որ փիչ աւեանէն բարձրանձ եղաւ կրթութեան կեդրոն մը — Օվայի գիւղերուն մէջ ամէնէն զարդացածը:

4.— Գիւղային իր՝ քրիստոնէութիւնը Ամերիկայէն սորվելու պէտք չունէր. իր ունեցածը բուն ակէն բխածն էր — դուրս՛: Մինչ մտային զարգացումի սովը կը քաշէինք, եւ միսիոնարը մեզի բերաւ զաստիարակութեան հացը: Ի՞նչքան որ իրաւամբ անպաշտպանելի էր միսիոնարաց բաժանողական ընթացքը, սակայն մեզի բարքնաճցնին երբեք պիտի չմոռնայ անոնց մատուցած ծառայութիւնը գիւղին կրթական մարզին մէջ:

— Այս ամէնուն յարակից, պարտաւոր ենք արձանագրել, իրրեւ անուրանալի իրողութիւն, թէ երբեմն Մայր Եկեղեցիէն զատուող գիւղացի փոքրամասնութեան բողոքականութիւնը ընդդրկելու մխիթար մղողը եղաւ իրենց համոզումի ներքնապրող փոփոխութիւնը, եւ ոչ թէ խայծեր կամ չահախնդրութիւններ: Այս հաւատամքի ճշմարտութիւնը կը հաստատուի, երբ նկատի կ'առնենք բողոքական եղող առաջին ընտանիքներու գիրքն ու որակը:

գ.— Բողոքական քարոզիչներն ու պատուելիները:—

Գիւղին առաջին բողոքականներէն՝ Մինձօ Սափօնց Կարապետ, Պետոնց մզ. Կարապետ, Կարօնց Ադամ, եւ Թոխալ մզ. Գարօի տղան Յակոբ եղբայրները առաջին երախայրիքն եղան, զորս միսիոնարներ տարին Քաղաք, եւ իրենց Աստուածաբանական ձեմարանին մէջ անոնց տուին դասընթացք մը Աստուածաչունչի եւ կրօնական տարրական գիտելեաց, եւ ճամբեցին դանոնք «Տէրոջ այգի»ները մշակելու: Ասոնք ամէնքն ալ քարոզած են գիւղը:

Յետոյ Մինձօենց Պրն. Կարապետ Հապուսի, եւ Գարրիէլեան Պրն. Յակոբ Բարջանճ (1872–ին) երէց ձեռնադրուեցան. Պարոնայք Ադամ եւ մզ. Կարապետ ալ գիւղերը քարոզուելէն յետոյ քարոզիչ–վարժապետ: Միսիոնարաց ծախքով կարգուած առաջին կանոնաւոր քարոզիչ–վարժապետը եղաւ Պրն. Յովհաննէս Տարագճեան Տիգրանակերտցի, Տէրօ Կարօենց ժողովատան մէջ. կինն ալ կանանց վարժուհի: Առաջին հովիւը եղաւ պատ. Պետրոս Աբգարեան(1) Մատենցի, ձեռնադրուած 1865–ին, նոր ժողովարանի շինութեան տարին: Այս թուականէն սկսեալ բողոքական ժողովուրդը կը վճարէր իր հովիւ–քարոզիչներու ամսականները, հաւատարմօրէն վճարուած տասանորդներով: Պատուելիներուն ամսավճարն էր տասուաւելն 200 ղուրուշ (8 տոլար):

Պատ. Պետրոսի մահէն վերջ — 1872–ին — երկց ըրին Պատ. Յակոբ Գարրիէլեան (1), որ չորս տարի պաշտօնավարեց: Ասոր յաջորդեց, միսիոնարաց ձեմարանի աշակերտներէն Պրն. Յովհաննէս Կարօեան, Հոզեցի — հայրը հանրածանօթ լուսանկարիչ Կարօի եւ Ազգային գործիչ Պրն. Միքայէլ Յովհաննէսեանի:

Յովհաննէսեան 9 տարի քարոզեց գիւղը: Բնաճիր ճարտարախօս, հեզահամբոյր, բանիմաց եւ լայնախոհ, ամէնուն բարեկամն ու այցելուն, եւ ամէնքէն սիրուած, յարգուած:

Յաջորդաբար պաշտօնավարեցին Գալուստ Նապարեան քզեցի, Պետրոս Պաչօեան Զնքուշցի, եւ Պետրոս մզ. Կարապետեան (գոլեճական– գիւղի տղայ) որ յետոյ հովիւ ձեռնադրուեցաւ:

Եւ պատ. Տրդատ Գ. Թամգարեան Իչմէկցի — գոլեճական — յաւէտ նեղմիտ ազանդասէր մը նկատուած, որուն բողոքականացնելու գործելակերպը հին օրերու հակամարտութիւններն եւ անհանգստութիւնները գրգռելու առիթ եղաւ:

Յետոյ եկաւ Մարզուանցի Պատ. Պապտասար(2) մը, գրամասէր եւ անօգտակար մէկը: Վերջին հովիւը եղաւ Սարըխամիչցի Պատ. Պաղտասար Գալայճեան, պատուական հայ մը, շատ ազատամիտ եւ ժողովրդական:

Կարօեան ուսուտ Խաչատուրին տղան Պատ. Պետրոս (3) ալ, իրրեւ բողոքական պատուելի մեծ համբաւ հանեց Ապարկիրի եւ Զնքուշի մէջ:

---

(1) Տես կենսագրական:
(2) Տես Բարեպատում:
(3) Տես կենսագրական:

դ.— Բողոքական տնտեսավարութիւնը։— Սկզբնական շրջանին, նորահաստ բողոքական եկեղեցւոյ բոլոր ծախքերը միսիոնարաց կողմէն կը հոգացուէին։

1865–էն սկսեալ, սակայն, նոր ժողովրանի կառուցման եւ առաջին հովիւի ձեռնադրութեան յառաջ բերած ոգեւորութեան տակ, տարեկան վաստակի տասանորդը « Աստուծոյ նուիրելու դրութիւնը հաստատեցին։

Կը յիշեմ՝ նոր ժողովարանի պատին վրայ, ճիշտ գանձանակին վերեւը կախուած գրելով պատգամաքարտը,— «բոլոր տասանորդները գանձարանը տարէք, որ իմ տանս մէջ պաշար ըլլայ եւ ասով զիս փորձեցէք, կ'ըսէ Զօրաց Տէրը, թէ արդեօք երկինքին պատուհանները չե՞ն բանար, ու ձեզի օրհնութիւն թափեր»։ Ամէն վաստակաւոր բողոքական անասց Եհովայի այդ պատգամին, եւ խղճմտօրէն գործադրեց զայն երկա՛ր տարիներ։ Մինչեւ իսկ մենք պզտիկներս ալ տորվեցանք ձեռքերնիս անցած տասը փարայէն մէկ փարան գանձանակ ձգել։ Այս տասանորդներէն, եւ հարսնիքի եւ թաղումի առթիւ գոյացած նուէրներէն գոյացած հասոյթով՝ իրենց հովիւներուն եւ ժամկոչի ամսականները եւ ժողովարանի ընթացիկ ծախքերը կրցան հոգալ, միսիոնարներէն անկախ։ Գոլէճականներ աւելցոյն ամսավճար կը տառնային վերջին տարիները։

ե.— Հոս կ'արժէ կանգ առնել, բաղդատութիւն մը ընելու համար ապրուստի վիճակներուն մէջեւ՝ մեր գիւղացի առաջին չորս նախընծաներուն — ինչպէս եւ բոլոր միւս բնիկներունը —, եւ իրենց հանգիստը անձնուիրաբար զոհելով՝ «խաւարի մէջ նստող հեթանոս» հայուն «Աւետարանի լոյս»ը բերել ջանձն առնող միսիոնարներուն։ Կարապետ եւ Յակոբ պատուելիներ, եւ Ադամ ու մզ. Կարապետ քաթրիճներ — ամէնքն ալ 5–8 ղուրս քուֆլաթեւոր — միսիոնարներէն կը տառնային 100–150 ղուրուշ (4–6 տոլար) ամսական։ Այս եկամուտով անոնք հագիւ կրցան մարմին ու հոգի միասեղ պահել. միշտ չքաւորիկ ապրեցան, եւ ինքնուրոյն, առաջին գարու մարտիրոսներուն պէս։ «Պատուելի, զաւակներս չատ են, ամսականս ցամաք հացի հազիւ կը բաւէ. կարելի՞ է քանի մը ղուրուշ աւելցնել»։ «Կապրիս եղբայր», կը սկսի պատուելին, «երանի ձեզի որ անօթի ես, ինչու որ պիտի կշտանաք»։ «Ոչ միայն հացով կ'ապրի մարդ, հապա այն ամէն խօսքով որ Աստուծոյ բերնէն կ'ելլէ», «Ձեզի դանձը դիզեցէք երկինքը»։ «Հոս մնայուն քաղաք չունինք»։ «Աղօթք ընենք»։ Փրկչին խօսքերն էին ատոնք, որոնցմով ներշնչուած եւ սրտապնդուած մեր բնիկ նորընծաները աննկուն չարունակեցին գործել, արհամարհելով զրկանք եւ տառապանք. մինչեւ միսիոնարներ կը տառնային դիրուկ թուչակներ — Ամերիկեան տոլարներու, ձրի «խոնախ»ներ ու ամարանոցներ. ունէին իրենց ձիերն ու ձիապաններն, խոհարարներն ու սպասաւորները. եղումէղը կ'ուտէին, վերջին նորաձեւութեամբ կը հագուէին. պէկի կեանք կը վարէէին, եւ իրենց տոլարները Ամերիկայի պանդոներուն մէջ կը պահէին, անձրեւոտ օրերու համար, փոխանակ երկինք դանձարանը դնելու։

զ.— Գիւղի Բողոքականաց մէջ ամէնէն ազդեցիկներն եղած են Թորո Կարօ, Ներսէս Սահակ, Բապիթալի Կարապետ, Ճիմճիմ Գասպար, Թաթո Կարօ, Մանասէ Օվան, Կարօ Ադամ, Տեփո Կարօ, Մերօնենց Պեյրոս վարպետ եւ Պօղոս էֆէնտի, Մատանցի Մարտիրոս ազբար, Յոճիկ Գիւրդոր եւ Յոճիկ Մարտուկ եւ Կօչկար Տեփան։ Ատոնցմէ եղան եկեղեցւոյ սարկաւագներն ու հոգաբարձունները. Ատոնք եղան նոր վարժարանի շինութեան ձեռնարկը սկսող, ի կատար հանող առաջնորդները։

է.— Նոր ժողովարանը շինուեցաւ 1865–ին։ Գետինը գնուած Յանչալլի Սահակէն եւ Յատունենց մըշէ, միսիոնարաց դրամով. եկեղեցւոյ անուամբ արձանագրուած է։ Այս չէնքին ալ յօրինագծող շինականոյցը՝ Մերօն Յալճա եւ տղան Պետրոս վարպետ եղան, իրենց հետ ունենալով Կուկունենց ուստա Ակոբ (բող.) եւ գիւղին միւս նամարանները։ Պաննաներն էին Կարմրցի Պեյրոս վարպետն ու Երզնկիկցի ուստա Պօղոս։

Ժամուն ձեւովը յատակագծուած, միայարի ընդարձակ սրահ մըն էր չէնքը, ժամուն մէկերորդ տարածովը։ Մերօն Յալճա՝ (որ միշտ «Հայ» մնաց)՝ ժողովարանին ժամու փոխուելու հեռատեսիլովը ներշնչուած, չէնքին արեւելեան դռպաւոր խորանատեղիի ձեւով չինեց, կամարակապ ճակատով, տաճարի մը յարմարաւոր։ Արեւմտակողմը՝ գաւիթն ու վերնատունն, եւ հարաւակողմը դորգան, որուն մէջ կը բացուէր դրսի դուռը։ Հիւսիս — հարաւ՝ կային երեքական լայն ու բարձր պատուհաններ, ապակիով, լուսափեղկերով։

Պատերը քարբիճ — 2 «անառճ» մէկ «խուրի» (30 մատ) հաստ. ներսէն դուրսէն հոգաշաղախով ծեփուած։ Առիթը առաստաղով ծածկուած, առանց սիւնի — միակը Օվային մէջ։ Առիթ եւ դէտին տախտակամած էր, բայց տանիքը հողածածկ եւ չխուած։ Ժողովարանին տանիքին վրայ կախեցին, փոխան կոչնակի, «չանկ» (դանգակ) մը — 2 քառ. մատ հատ հնչիւն պղպջակ ձող մը, նռանկիւն ծռուած — հեթանոսական ամերիկացիի մը զրկած ընծան։ Ժամկոչներն էին Հալաճ, Պաղտօ եւ Շահինենց Օվան։

— Ահա այս էր Աստուծոյ Տունը — լերկ, անշուք եւ անշնորհ. հմայիչ մթնոլորտ բոլորովին թափուր քարրիճակոյտ մը, զոր միսիոնարութիւնը հերիք եւ ապահով դատեց պիւղին բողոքականութեան ընծայել, ժամուն փոխան։

3.— ԳԻՒՂԻՆ ԿԱԹՈԼԻԿՆԵՐԸ։—

ա.— Կաթոլիկութիւնը գիւղը մտաւ 1860 թուականին. բայց ո՛չ գերապայծառներու պրոպականտովը։ Մեր պիւղէն Սրապ Ղուկաս եւ եղբայրը մզ. Աստուր, եւ Կարօ Խաչօ եղան բերողները։ Ատոնք մայր եկեղեցին սիրող եւ անոր պայծառացման նախանձախնդիր հայեր էին։ Անկեղծ համոզումի գրգռումը չէր ատոնց կաթոլիկութեան դիմելու պատճառը։ Որովհետեւ ատոնք՝ ալ, գիւղացիին եւ ընդհանուր հայութեան հետ միասին, բնազդաբար, կաթոլիկութիւնը նկատած էին Մայր Եկեղեցւոյ դարաւոր թշնամին եւ ատած էին զայն։ Մանաւանդ որ Ան չունէր նորելուկ բողոքականութեան անհատապաշտութիւնը՝ հայուն տոհմիկ «խապատայութիւն»ը չոյող եւ առնքող։ Բայց, այդ շրջանին, Ֆրանսական պաշտպանութեան չնորհիւ, կաթոլիկ գերապայծառները քաղաքական մեծ ազդեցութիւն ունէին հռհռանգային կառավարութեան մօտ։ Մեր այս պարզամիտ գիւղացիները, համայնքային նեղքին երկպառակութիւններով եւ կռիւներով բորբոքած կիրքերէ եւ հակամարտութեանց մէջ գերակայութիւն եւ կռնակ ապահովելու փառատենչութենէ տարուած, եւ օրէ օր իրենց վրայ ծանրացած տուրքերու թեթեւացումին՝ կամ անոնց անարդար բաշխումը չկակելու համար ճամբայ մը գտնելու յոյսով էր, որ գերապայծառին դիմեցին կաթոլիկ ըլլալու համար։ Գերապայծառը զրկաբաց ընդունեց զանոնք. թեւ թիկունք եղաւ անոնց, եւ անոնց քաղաքական դժուարութեանց զօրավիգ։ Յետոյ ասոնց վրայ աւելցան Կօչկար Կարօենք, Արեւիկենք եւ Ապունայենք։ Այս քանի մը ընտանիքները մըներսին կէսկէս կաթոլիկ, առանց եկեղեցական կազմակերպութեան, եւ կաթոլիկ տէրտէրներու երբեմնակի այցելութիւններով բաւականացան։ Եւ երբ, տարիներու ընթացքին, կիրքերը հանդարտեցան եւ անզօրութիւնը վերահաստատուեցաւ, այս ընտանիքներէն մեծամասը վերադարձան իրենց Մայր Եկեղեցւոյ ծոցը։

1.— 1894–ին, Պօյաճի Գիւրդոր Աղայի մարմնոյն՝ եկեղեցւոյ բակը թաղուելուն առթիւ ծագած կռիւ ու կռիւը նոր կայծը եղաւ բռնկեցնելու մարած կիրքերը. եւ նորէն նոյն ընտանիքները կաթոլիկութեան փարախը դարձան։ Ատոնք, խախուտ հաւատքով խրթխրթալ չարունակեցին իրենց կաթոլիկութիւնը, եւ մինչ տակ քաղաքական պաշտպանութիւն վայելեցին, մինչեւ 1905։ Այս միջոցին, տաճկէ մը լ վեր, Ազգային եկեղեցւոյ եւ դպրոցի կառավարչութեան մէջ առաջնութիւն տառնալու՝ եւ այս նուիրական հաստատութիւնները իրենց անձնական փառասիրութեանց ծառայեցնելու նկրտող տարրերու՝ եւ եկեղեցւոյ եւ դպրոցի իրական զարգացման գործին լծուած ազգայիններու միջեւ տիրող խուլ պայքարը սուր կերպարանք առաւ, եւ նորէ՛ն... երկպառակութիւն եւ կռիւ...։ Հետեւանքը... նորէ՛ն հերձուած...։ Եւ ատենին Յովհաննէս, Պետոնենց մզ. Պօղոս, Մըրճ Խաչօ, Կարօ Ակոբի տղան Կարապետ, Պետօ Պաղտօ, եւ քանի մը ուրիշներ — ամէնքն ալ գործօն եւ կարեւոր ուժեր — գացին աւելցնելու կաթոլիկութեան թիւը։ «Դուացնէս ոխ հանեցի, գարկի տղաս պանեցի»։ Այս թուականէն սկսած, գիւղի կաթոլիկներ ունեցան կանոնաւոր կազմակերպութիւն։ Գերապայծառ Սահակ եպիսկոպոս Խրաչկեան, մեծապէս չհաղորդուած, ջանք չխնայեց նոր կազմաւորութիւնը զօրացնելու եւ անով կաթոլիկութիւնը արմատացնելու գիւղին մէջ։

Եկեղեցի, դպրոց չխնայ. քահանայ, ուսուցիչ, դպրոցական պիտոյքներ — ամէնքն

ալ ձրի մատակարարեց. թէեւ համեմատական արդիւնք չէրցաւ ձեռք բերել:

2.— Տեփո կարօենց հին ժողովարանը գնեցին «եթմէյէքի»էն, եւ եկեղեցիի ու դպրոցի վերածեցին, պերապայծառին ծախքովը: Երկար ատեն, այցելու տէրտէրներ եկան, կիրակէ եւ տօն օրերը հանդիսաւոր պաշտամունք ընելու համար: Շատ վերջերն էր որ Դատեմցի տէրտէր մը ... ունեցան մնայուն, որ ուսուցիչ ալ էր: Տիրացուն էր Եաւաննենց Օվանէս: Եկեղեցւոյ գործերը վարող հոգաբարձուները անդամ ընտանիքներու մեծաւորներէն էին — Եաւան Օվանէս, Պետօ մղ. Պօղոս, Ապունա Օվանէս, Խմբլ Խաչօ, կարօենց Կարապետ եւ մղ. Աստուրենց Աստուրիկ՝ որ իրենց վարժապետ ալ եղաւ:

3.— Հակառակ պերապայծառի չսայլած դուրդուրոտ հոգածութեան, տեղահանութեան չրջանին, կաթոլիկութեան կառչած մնացեր էին միայն հինգ ընտանիքներ — մղ. Աստուրենք, Ապունայենք, Եաւաննենք, Խմբլ Խաչօենք եւ Պետօ մղ. Պօղոսենք:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԱՐԶ

1.— ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄ:—

ա.— Մինչեւ նոր ժամուն չինութեան տարին, հայ համայնքի կրթական վիճակը աննախանձելի էր եւ չատ արդահատելի: Ցատուկ վարժատուն եւ կանոնաւոր վարժապետ չունէին: Անցեալին մէջ, դաստիարակներէն եղած են դիւղին քահանան եւ անոր ձեռքին տակ կըրթըւած ձայնաւոր տիրացուները. եւ դպրատուն՝ Թորկանց Հոտօենց ախոռասլուները եւ վարժապետ — տիրացուներու տուները: Աւետարան, Սաղմոս, Նարեկ կարդալ, դոց ընել, չարական երգել, եկեղեցական պաշտամունքի ծէսերուն տեղեակ ըլլալ. եւ դրել — «խասպու տաֆթար» մը բռնելու կամ բարեւ դրելու համար. դիւղական թուաբանութիւն մը՝ ցորենի, բամպակի, տուրքերու հաշիւները հանելու բաւող ,— ասոնք ամէնաբարձր չափանիշներն էին այն ատենուան կրթութեան, որուն տիրացողը կ'արժանանար «կարդացող տիրացու» բաղձալի տիտղոսին , արժանի մէջքը «տիվիտ» կրելու, եւ չատ վինտուած:

բ.— Քէլ Գեւօ, Գամ Խազար Էկոր, Ադամ Խուկաս եւ եղբայր կարապետ, Մարթա Գոգօ, Պէրպէր Աւագ, Նորսէս Սահակ, կաբօ Խաչօ, Պալհանց Մկրտիչ եւ Տէր Թորոս ամէնէն հինաւուրց վարժապետներն եղած են: Ասոնց ատեն, միայն 2–3 ամիս դպրոց կար ձմեռը: Բաղմաղբաղ մարդիկ էին այս դասատու–տիրացուները:

Բ.— Առաջին կանոնաւոր դպրոցը հաստատուեցաւ 1845ին, ժամուն հիւսիսային կողքին կցուած պղտիկ վարժատան մէջ — մանչերու համար միայն: Եւ առաջին մնայուն վարժապետը եղաւ տիրացու եւ դպրապետ Պր. Պօղոս, Պետօենց ճղաւորումէն Տօնապետի որդին, որ դիւղացին «Կողլուկճի վարժապետ(1)» դդուանունով մկրտեց եւ ճանչցաւ ընդմիշտ:

Կողլուկճի վարժապետ 25 տարի պաշտօնավարեց այդ նոյն միայարկանի պղտիկ վարժատան մէջ, իր մինուարին վրայ նստած, եւ իր մրմունջ «չպուխ»ովը կրթեց սերունդ մը, որոնք յառաջապահները եղան դիւղի կրթական գործունէութեան վերելքին եւ ուժեղացումին մէջ: Թոփալ Կրպօենց Օվակիմ, Ջարիֆենց Կիրակոս, Մինաս եւ Ջաքար Մխաքենց (նշանաւոր ձայնաւորներ), Խումար Խաչօենց Թորոս (յետոյ Տէր Նշան), Պէրպէր Աւագենց Մարտիրոս, Պետօենց Պօղոս, Պոյաճենց Փիլիպպոս եւ ուրիշներ, կողլիկճիի սաներէն էին:

«Վարժեպէտ, Գոգօս ՔիղՀի ամանաթ, միսը քիղի օսկորը ինծի», կը յայտարարէր մայրը, անվերապահ վստահութեամբ մը, երբ իր մանչին ձեռքէն բռնած կը ներկայանար վարժապետին առաջը: Եւ մեր տիրացու–վարժապետներ իրենց յանձնուած «ամանաթ»ներուն Սաղմոս ու չարական ուսուցանելու հետ միասին, նաեւ անոնց մէջ ներարկեցին խիստ կարգապահութեան ոգին, անոնց սորվեցուցին տոհմիկ առաքինութիւններու արժէքը, եւ բարեվարութիւն. ի հարկին, թաթիկը, մրմունջ չպուխն ու փայտիան գործածելով, մինչեւկ դուրսը ճիւնի վրայ բոպիկ կայնեցնելով: Այն օրերուն դպրացքն էր այս:

գ.— Ադամ Խուկաս եւ եղբայրը կարապետ, Պալհանց տիրացու Մկրտիչ, Պէրպէր Աւագ, Պոյաճի Գիրգոր, Թորիկ Գաբօ, Թորիկ Օվահիմ ամու, Հոտօ կարապետ, Գամխազար Մկրտիչ, Կաբօ Սարգիս, Ուստա Խաչատուր եւ Թոփալ Կրպօենց Ուստա Պօղոս կազմեցին առաջին Դպրոցախնամ Մարմինը, որ Կողլուկճի վարժապետին եւ դպրոցին կողքին կեցան քաջորդեդար: Ասոնք էին որ կանուխէն ըմբռնեցին բարձրագոյն դաստիարակութեան եւ աւելի զարգացած ուսուցիչներու պէտքը, եւ կանոնաւոր կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութիւնը, եւ 1970ին հիմնեցին Կրթասիրաց Ընկերութիւն մը, չաբաթավճար տուրքի դրութիւնով:

Կողլուկճի վարժապետին յաջորդեց Պրն. Սարգիս Խոլդուխեան Հողէջի, աւելի զարգացած տիրացու մը: Ասոր օրով, դպրոցը փոխ–

(1) Տես կենսապատում:

ուեցաւ Մ. Գաբօչն գնուած տանը վերի յարկը — աւելի ընդարձակ տեղ:

Դ.— Մխիթարեաց բացած Բողոքականաց երկսեռ դպրոցը, եւ նորակազմ Ընկերութիւնը մեծ զարկ տուին դպրոցի եւ ուսմունքի ժողովրդականացման: Ազգային կրթասիրացը աճեցաւ եւ ուժեղցաւ, դպրոցը աշակերտներով լեցուեցաւ, եւ մեծագոյն եւ երկսեռ դպրոցի մը կառուցումը անհրաժեշտ դարձաւ: Այնպէս որ 1888–ին, Մ. Գաբօի ամբողջ տունը երկսեռ դպրոցի վերածեցին, դասարաններով, լսարանով, գրասեղանով ու աթոռով, առաջին արդիական երկսեռ դպրոցը՝ Ուլ Օվային մէջ: Նորաշէն դպրոցի կառուցման ծախուց ամէնէն մեծ բաժինը հանդանակուեցաւ՝ Ամերիկա գտնուող պանդուխտ հարազատներէն:

Ե.— 1891–ին, վիւղին կրթասիրացը համայնքային կազմակերպութեան մը վերածուեցաւ, «Դպրոցասիրաց Ընկերութիւն Փերչենճի, Խարբերդ» անունով եւ կնիքով: Անոր անդամակցեցան բոլոր լուսաւորչական վաստակաւորները, ամսավճարով: Առաջին Վարչութեան անդամներ եղան Արմենակ Վարժապետեան (Կոլլուկճիի տղան), Կելէն Արութ, Հոսօ Արութ, Եաւան Կուրտ, Կուկու Արութ, Ապունա Մկրտիչ, Տէր Մուկասենց Մուկաս եւ կարօ Պօղոս: Անոնք ներմուծեցին տարեկան ուսումնաթոշակի դրութիւնը, աշակերտներու կողմէն վճարելի 5–2–1 գահեկան, ըստ կարողութեան: անկարողներուն ձրի դպրոցական պիտոյքով միասին: Գոլէճական եւ Կեդրոնական կարգ ուսուցիչներ վարձեցան՝ երկսեռ, երաժըշտութեան հմուտ օղնականներով: Եւ Ազգ. Դպրոցը այնքան զարգացաւ, որ անոր չըլնաւարտները կ'ընդունուէին Մեղիրէի Կեդրոնական եւ Գոլէճի Վարժարան, առանց քննութեան. եւ հոն կուգային ուսանելու, աշակերտներ չըլլակայ պիւղերէն ալ: Այս դպրոցի տարեկան հրապարակային քննութիւններն ու սարքած ապագային ներկայացումները ամբողջ պիւղն գնահատած, եւ ժողովրդականացած դէպքեր եղած են: Հանդիսներուն ներկայ կը գտնուէին Գոլէճի, Կեդրոնականի եւ Առաջնորդարանի ներկայացուցիչներ, եւ թուրք պաշտօնեաներ՝ վարդանց եւ Արշակ Թագաւորի ներկայացումները ծափահարող... ագիտօրէն:

1912–13ի չրջանին, Արական Դպրոցն ունէր վեց կարգ, 82 աշակերտով եւ Աղջկանցը՝ չորս կարգ, 32 աշակերտով, բարձրագոյն նախակրթարանի դասընթացքներով:

Զ.— 1888էն սկսեալ, Ազգային դպրոցներուն մէջ պաշտօնավարեցին Գոլէճական եւ Կեդրոնական հմուտ ուսուցիչ–երաժիշտներ — երկերկու — իրրեւ աւագ դասատու եւ օղնական: Վերջերը աւելցուցին վարժուհի օղնական մը եւս աղջկանց համար:

Առաջին գոլէճականներն եղան Յովհաննէս Թերզեան՝ Քեսիրիկցի (1888–90) եւ օղնականը Գէորգ Ադամեան՝ քաղաքացի. Յակոբ Նալպանեան, եւ Հապուսեցի Խաչը ու Բարեջանեան՝ օղնական (1991–92). Գեղամ քաղաքացի եւ Տօնապետ Գազանճեան՝ օղնական (2 տարի). Յարութիւն Մերկեան՝ Բալուցի եւ պետրոս Զարիֆեան՝ Շնդիլցի, օղնական (3 տարի) Արամ Կեվուրեան՝ Քեսիրիկցի եւ Յովհաննէս Տէր Մուկասեան՝ բնիկ (օղն.–կեդր.). Գէորգ Ակնեցի եւ Պաղտասար Բալուցի՝ օղն. Յակոբ Տէր Նչանեան՝ բնիկ (կեդր). աւագ ուսուցիչ եւ անուանի երաժիշտ եւ Գէորգ Զօլապեան՝ Արմաւուտցի, օղն. (1902–1905). Աստուր Միսաքեան եւ Գարեգին Պոյաճեան՝ բնիկ եւ կեդրոնականէն:

Վերջին ուսուցիչները եղան Նչան Դալէսեան՝ կեդրոնական, աւագ դասատու եւ առաջնակարգ երաժշտագէտ, եւ իր օղնականները Յովհաննէս Տէր Մուկասեան (կեդր. եւ տեղացի) ու Մարիամ Վարժուհի՝ Մեղիրէցի — 1912–14ի չրջանին. երբ աշխարհաւեր պատերազմին հետ գիւղին վրայ հասաւ տեղահանութեան դժոխային եղեռնը, եւ բնաջնջեց Հայ համայնքն ու անոր ստեղծած զարաւոր արժէքները:

2.— ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ:

ա.— *Բողոքականութեան հետ՝ Մխիթարեանները բացին նաեւ Բող. Դպրոց մը, տեղացի նորադարձ եղբայրներէն ընտրելով վարժապետները:* Ներսէս Սահակ, կարօ Ադամ, Կօչկար Մ. Գրիգոր, եւ յետոյ Մենծօենց Սահակ եւ Գեժօենց Մ. Մելքոն Զաքարեան եղան առաջին վարժապետները, որոնք ծառայեցին ձրիաբար: Աստուածաշունչէ դաս, հասարակ գրել կարդալ, բողոքական նորամուտ երգեցողութիւն, Քրիստոնէական եւ գիւղի թուաբանութիւն — ա'յսքան:

Այդ օրերուն, բողոքականութիւնն էր գերբագոյն դասը: Դպրոցը Տեփօ կարօենց ժողովարանին մէջ էր: Առաջին միսիոնարական վարժապետն եղաւ Պրն. Յովհաննէս Տարագճեան — Բարոզիչը, եւ իր կինը կանանց եւ աղջկանց վարժուհի՝ Աստուածաշունչ, Քրիստոնէական եւ Հոգեւոր երգերը սորվեցնելով անոնց:

բ.— 1873–ին, նոր ժողովարանին մէջ ըսկըսաւ ծրագրով առաջին դպրոցը, մանչերու համար: Ուսուցիչն էր Խուլաղեզցի Պրն. Մուսեմ Խանկեան, քիչ շատ զարգացած եւ բանիմաց երիտասարդ մը, Բաղաքի Միսիոնարաց ձեռնարկ —վարժարանի չրջանառարաններէն, որ քանի տարի պաշտօնավարեց: Բարոզիչ Պրն. Յովհաննէս Կարօենի ժամանակակից: Ճոխ եւ զարգացած դասընթացք մը, հիմա — Սբ. Գրոց դաս, Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Տարրական Թուաբանութիւն, Աշխարհարար Քերականութիւն, Հայոց Պատմութիւն, Հնդէլ, Գրի Դաս, Անգղերէն, Տաճկերէն, Հոգեւոր եւ Ազգային Երգեցողութիւն: Տախտակամածին վրայ կը նստէին աշակերտները, ծալլապատիկ, տակերնին մինուար մը: Հոս ալ ծեծի թաթիկին ու վալախան — ազգու պատուհասները — մնացին Մուսեմ Վարժապետին առաջին քանի մը տարիները, եւ վերջ դասն Ծերօենց Մկրչմարչին կարուկ ցուցմունքին վրայ: Մուսեմ Վարժապետի աշակերտներէն էին Ադամենց Ակոն (ազգ — Քալ.), Մ. Սահակենց Պօղոս, կարօ կարօ Մ. Պետրոս (ազգ — Պոսթոն), Պատ. Պետրոս Մ. Կարապետեան (ազգ — Քալ.), Ծերօենենց Մանուկ, Պատ. Պետրոս Խաչատուրեան (նահատակ): Մուսեմ Վարժապետ կին առաւ Եւան, Վերի Խոճկանց Գրիգորի աղջիկը, 1875–ին, եւ չորս տղայ ունեցաւ: 1893–ին, ընտանիքով գաղթեց Ամերիկա, եւ 1935–ին մեռաւ, 80 տարեկան: Ամբողջ բողոքական սերունդի մը վարժապետն եղաւ, ամէնէն սիրուած եւ յարգուած:

Մուսեմ վարժապետէն վերջը, չինուեցաւ նոր երկսեռ դպրոցը, ժողովարանի հիւսիսային կողքին: Այս դպրոցին մէջ ուսուցին դասական դասատուներ ու վարժուհիներ, աւելի ընդարձակ դասընթացքով, Գալուստ Նազարեան՝ Բղեցի, Պետրոս Պաչօեան Ջընջուչցի, կարապետ Մուսեմեան՝ Մեղիրէցի, կարապետ Հոտօեան (գիւղացի հիմա Ամերիկա), Մարտիրոս Գէորգեան՝ Զնգուչցի, Մովսէս՝ Խուլլուցի: Աղջկանց ճիւղին մէջ՝ Մարիամ՝ Եղեքցի, Խաթուն Միքայէլեան, Ճուհար Տէր Մարկոսեան, Սոֆիա Մ. Սէֆէրեան (1904–1907, հիմա Ամերիկա, Սմբատ Մուրատի կինը՝ Շիքակօ), Էլմաս Թաշճեան, եւ ուրիշներ ալ, որոնց անուններն կրցած չենք ձեռք ձգել:

Առանց անձնուէր աշխատանքով եւ իրենց գօրավիգ եղող տեղական հոգաբարձութեան եւ Ամերիկայի Բող. Ուսումնասիրացի գումարութիւններով եւ միսիոնարական օգնութեամբ, Բող. երկսեռ դպրոցները եւս հասան բարձրագոյն նախակրթարանի մակարդակին:

գ.— *Բողոքական դպրոցներու անհետացումն ու վարչաձեւ՝ միսիոնարական վերին հսկողութեան տակ մնաց միշտ, բայց կերպարկուեցաւ տեղական դպրոցականամ հոգաբարձութեան ձեռօք:* Դպրոցներու կառուցման, սարքաւորումի եւ դպրոցական պիտոյից համար եղած ծախուց (ուսուցիչներու թոշակներուն) մեծագոյն մասը միսիոնարներ վճարեցին:

դ.— *1877–ին կազմուեցաւ առաջին բողոքական դպրոցի ընկերութիւնը, որուն հիմնադիրներն էին Մ. Գաբօենց Սարգիս, Թորօ կարօ Մարտիրոս, Նորսեսենց Ներսէս, Տէփօենց Ղազար, Բարսեղենց Գէորգոր, Մանասէ Մլզոն եւ Ծերօենց Արութ — յառաջդիմասէր երիտասարդներ:* Ընկերութիւնը հետզհետէ աճեցաւ եւ զօրացաւ: Անդամները կը վճարէին չաթթականներ, իրենց կարողութեան համեմատ: Եւ այս ընկերութեան շնորհիւն էր որ Բող. Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը(1) հիմնուեցաւ Ամերիկայի մէջ:

ե.— *Այսպէս, գիւղին Լուս. եւ Բող. դպրոցները արտադրեցին առատ հունձք մը հասընտիր սերունդներու, որոնցմէ չատեր՝ Խարբերդի Եվրատ Գոլէճէն, Մեղիրէի Կեդրոնականէն ալ ընթացաւարտ ելան. օվայի պիւղերուն եւ երկրին այլեւայլ քաղաքներուն մէջ ուսուցչութիւն ըրին. ոմանք ալ մասնագիտութիւններու հետեւեցան եւ դիրք ու անուն վաստկեցան:*

3.— ԿԱԹՈԼԻԿ ԴՊՐՈՑ —

ա.— *Գիւղին կաթոլիկներու կրթական կազմին մասին մանրամասն տեղեկութիւններ*

(1) Տես Բող. Ուսումն.

ժողվել չյաջողեցանք: Սա չափը որոշ է, սակայն, որ կաթոլիկները ուժէ դիրք եւ դեր չուներցան համայնքի կրթական ջանքերուն մէջ: Սկիզբնները՝ Մգ. Ասատուրենց Ասատուրիկ, իր տանը մէջ դպրոց մը բացած է քանի մը աշակերտով. եւ վերջերը, իբրեւ նոր կառուցած եկեղեցւոյ շէնքին յարակից չինած են վարժատուն մը, ուր կ'ուսուցանէր իրենց դաւեմցի այցելու տէրտէրը:

Ըստ մեր տեղեկութեան, կաթոլիկ համայնքէն միայն Արամ Պետոեան (Մգ. Պօղոսի տղան) Մեղիրէի կաթոլիկ վարժարանէն ընթացաւարտ եղած է. այժմ Քալիֆորնիա հաստատուած:

Բ.— Պարտք կը համարեմ հոս արձանագրել, սակայն, որ՝ կաթոլիկ ընտանիքներէն վերապրող սերունդը, Ամերիկա թէ արտասահմանի մէջ, իրենց բաժինը բերած են պիւղին Ուսումնասիրացի գործունէութեանց եւ պիւղի վերագոյն շահերուն ծառայելու մէջ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԲԱՐՁԱՆՁ ԳԻՒՂԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

1.— *ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆ ԵՒ ԲՈՂ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑՆԵՐԸ:—*

ա.— Գիւղի Լուս. Ուսումնասիրացը հմնրնեցաւ, (Ամերիկայի Մասաչուսէթս նահանգի Fels ատանի, Gould փողոց, թիւ 5 տան մէջ, 1891–ին, Սեպտեմբեր 19–ի իրիկունը: Այդ իրիկունը միասեղ եկան գիւղացի վեց հարսպատներ: Boston Rubber Ընկերութեան գործարանի հնդաուցիչ մթնոլորտին մէջ, 10–12 ժամ՝ ճղճիմ օրավարձով, քրտնախոնջ աշխատող «պէքեար»ներէն՝ ասոնք, որ ընտանեկան տաքուկ օճախ ու սիրելիներ եաեւնին թողած, եւ խարխափութեան «կրակէ չապիկ»ը հագած էին, 10–20–ով միասեղ կը կենային — «խումանա»յով, սենեակը կը համրէին — «սենեակ 10 վարձ է» ըսելով —, նեղճարիկ կ'ապրէին, գիւղը եղող իրենց հոգեհատուներուն սիրոյն համար:

Հակառակ այս ջղայնացուցիչ պայմաններուն, մեր վեց հայրենարաղձ եւ յառաջդիմասէր երիտասարդները՝ գիւղին մատաղ սերունդին համար երազեցին իմացական զարգացումի վայրուն ապագայ մը, եւ այդ երազի յուսադրող հեռապատկերով ներշնչուած, այդ գիշերը հիմնեցին «Փերչեննի Գիւղի Լուսաւորչական Դպրոցասիրաց Ընկերութիւն»ը, որ պիտի օգնէր եւ գործակցէր գիւղին մէջ նոր կազմուած «Կրթասիրաց»ին, եւ որ, վերջնական վերադարձին չեւոյ, սահմանուած էր նախապատրաստական դեր կատարել գիւղի հայութեան համար:

Հիմնադիրներն էին Սահակ Օհան Թաթոեան — դանձապահ, Օհան Կարօ Գեւօհան — առենապետը, Կարապետ Մխիթարեան (Մգ. Ասատուրենց), Գիրգոր Կարօ Գեւօհան, Սարգիս Մգ. Կարօեան եւ Օհան Այվազեան — Կարօ Մկրտիչի խորթ տղան՝ վարդապետը եղած:

Բ.— Առնք սկսան 40 տոլար հիմնադրամով — պզտիկ բունկալ մը—, եւ մէկ տոլար մուտքի տուրք եւ 25 սենք անդամական ամսավճար սահմանելով. եւ անմիջապէս գործի լծուեցան: Իրենց անխոնջ ջանքերն եւ անձնուէր զոհողութիւնները արձագանգ գտան կրթասէր բարեջանցիներու սրտերուն մէջ, ամէն տեղ: Հետզհետէ կազմուեցան մասնաճիւղեր, Ուստրի, Հուսկթինավիլի, Փրովիտենսի Նահանգներէն, Քեմպրիճի, Զարլսթաունի, Մոլտընի, Սեյլըմ-Փիպոտիի — Սթոնհէմի, Լորենսի-Լովելի, Հարթֆըրտ — Նիւ Պրիթընի, Մետիսընի, Մէյնի, Ուօքիկըն-Շեքսկոի եւ Քալիֆորնիայի մէջ: 1894–ին, անդամոց թիւը հասաւ 61–ի. եւ 1902–ին՝ 100–ի բարձրացաւ. գանձին մէջ ալ երկու հազար տոլար կանխիկ դրամ, գիւղի «Կրթասիրաց»ին դրկուածէն զատ: Եւ այսպէս, կարճ չրջանի մը մէջ, կազմակերպութիւնը նիւթապէս այնքան զօրացաւ որ կրցաւ ստանձնել արդիական երկսեռ դպրոցներու ծախուց՝ եւ կրթական կազմին ու մատակարարութեան համար հարկ եղած տարեկան պիւտճէի ամբողջական բեռը, եւ, 24 տարուան մէջ, գիւղի Մգ. դպրոցները եղան լոյսի վառարաններ: Հիմնադիրներու երազը իրականացած էր:

Կազմակերպութիւնը «Դպրոցասիրաց» անունը պահեց մինչեւ 1911: 1911–ին «Դպրոցասիրաց»ը «Ուսումնասիրաց»ի փոխեցին. 1915–ին «Լուսաւորչական»ի տեղ «Հայ» ըլլին, եւ այդպէս մնաց մինչեւ 1921: Տեղահանութեան սեւ եղեռնը եկած բնաջնջած էր հայն ու հայ դպրոցը, գիւղին մէջ. եւ մեր խլեակները աշխարհի չորս ծագերը տարտղնուած էին: Հետեւապէս, 30–րդ Պատգ. ժողովը, 1921–ին տեղիտեցաւ փոխել Ուսումնասիրացի գործունէութեան ծրագիրը, եւ որդեգրել իբրեւ կեդրոնական նպատակ — անխրտուական խնամատարութիւնը Քարչանճի Հայ տարագիրներու (յօդ. 5), եւ գանոնք իրենց գիւղը վերադարձնելու գործը (յօդ. 6 — կանոնագիր — 1921). նաեւ անունը փոխեց «Խարբերդի Փերչենճ Գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն»ի, որով կը կոչուի մինչեւ այսօր:

գ.— Մրագրի այս կարեւոր բարեփոխութիւններէն յետոյ, 1894–էն ի վեր գոյութիւն ունեցող Բոզ. Ուսումնասիրացն ալ, 1927–ին ձուլուեցաւ մայր կազմակերպութեան հետ: Ֆրանսայի Մարսիլիա եւ Լիոն քաղաքներու գիւղացիներն ալ կազմեցին մէկ մէկ մասնաճիւղ: Այսպէս, Ուսումնասիրացը, համագիւղականացած, վայելեց բարձրաձի բոլոր գիւղաքաղ գաւակներուն սէրն ու բարոյական աջակցութիւնը: Ասոնք միշտ ալ մասնակցեցան Ուսումնասիրացի սաթաթ գաշտահանդէսներուն եւ հանգանակութիւններուն. բայց ցաւալի է արձանագրել որ գիւղացիներէն փոքրամասնութիւն մը միայն անդամակցած, գործօն դեր կատարած է կազմակերպութեան մէջ: Ընկերութեան առաջին կնիքը չինուեցաւ 1896–ին, «Դպրոցասիրաց Ընկերութիւն Փերչէնճի, Խարբերդ» անունով, եւ գործածուեցաւ մինչեւ 1921, որ ատեն փոխուեցաւ ներկայ ձեւին — «Խարբերդի Փերչէնճ Գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն, հիմն. 1891:

դ.— Բալիֆորնիոյ Մասնաճիւղ:— կազմբած է 1912, Օգոստ. 21–ին, 9 անդամներով: Առաջին վարչութիւնը — Ադամ Մ. Պեոտեան — առեւտրական, Մարզար Թորիկեան — Ա.զպիր, Գէորգ Մինասեան — Գանձապահ, Պաղտասար Միսաքեան եւ Թադէոս Մ. Մուրատեան — խորհրդականք: Տեղահանութեան ազէտներէն վհատած, սակայն, մինչեւ 1919, անկերպարան վիճակ ունեցան:

1919–ին, կարապետ Տէր Աբրահամեան, Եղնիկ Տէր Ներսէսեան, Մանուկ Պեոտեան եւ Թովմաս Բալուեցան մոտ վարչութեան մէջ, եւ մասնաճիւղը — 35 անդամներով՝ ըստկըսաւ եռուզեռ գործունէութեան: 1927–ին Բոզոքական Ուսումնասիրացի կազմն ալ միացաւ ասոնց հետ. ընտրուեցաւ խառն վարչութիւն մը — Արմենակ Վարժապետեան — Ա.պետ, Թադէոս Աբգարեան — Ա.զպիր, Թադէոս Բալուեցեան — Գանձապահ, Պետրոս Բալուեցեան, Յակոբ Գաբրիէլեան, Յակոբ Հոտոեան եւ Յովսէփ Քիլերճեան —խորհրդականք: Հետզհետէ վարչութիւններուն մէջ առաջնորդող դեր կատարած են Յարութիւն Ա. Պէրպէրեան, Յակոբ Յ. Խոճիկեան, Յակոբ Հոտոեան, Սաղոմոն Կուկուեան: Կնիքը չինեցին 1919–ին:

ե.— Մինչեւ 1935 գործեցին միացեալ եւ արդիւնաբեր ճիգով: Դժբախտաբար, այդ տարին, անհատական անհամակարգողութեան եւ խորհելակերպի տարբերութեան պատճառաւ, եւ հակառակ կեդր. Վարչութեան իրաւախոհութեան ջանքերուն, մաս մը բաժնուեցան, եւ կազմակերպուեցան Ֆրէզնօի մասնաճիւղ անունով. իսկ մայր մարմինը կը շարունակէ իբրեւ Բալիֆորնիոյ մասնաճիւղ:

զ.— Բալիֆորնիոյ մայր մասնաճիւղի — 1912–1936 Դեկտ.:— եկեմուտի հաշուեկշիռը:

Ամրողջ մուտքը	$4958·00
Ամրողջ ելքը	3458·00
Մնացորդ	
կեդր. Վարչութեան ղրկուած	2123·00
Գիւղը (400·00), Հայաստան (50·00), Մեքսիկօ (50·00)	500·00
Տեղական գիւղացի կարօտեալոց	85·00
Շահարկի համար եղած փոխատուութիւններ 4 գիւղացիներու, ցարդ անվճար մնացած	750·00
Գանձին մէջ առկեան	$1500·00

է.— Ամերիկա պանդխտող Բոզ. երիտասարդներէն՝ Յովհաննէս Թորիկեան, Թումաս՝ Յովհաննէս՝ Յարութիւն եւ Կարապետ Հալաճեաններ, Կարապետ Կուկուեան, Յարութիւն Մանասկլեան, Յակոբ Ադամեան, Պետրոս Ճիմճիմեան, Մելկոն եւ Յակոբ Բապութլեանց, Յովսէփ Քիլարճոնց, Թորոս Կարս Մարտրոս, Յովսէփ Պ. Ծերօնեան, Կարապետ Հոտոեան եւ Յովհաննէս Ուստա Մինասեանց, Փիլպոսի, Մէս.ի մէջ կազմակերպեցին Բոզ. Ուսումնասիրացը, 1894–ին, հետեւելով իրենց Լուս. գիւղացիներու բարի օրինակին: Հետզհետէ ունեցան մասնաճիւղեր Փիլպոսի, Ուսոր, Հուայթինովիլ, Սթոնհէմ եւ Բալիֆորնիա: Մինչեւ 1919, «Խաթ»ի Բոզ. կազմակերպութիւններ կրցածնուն չափ օգնեցին 95–ի կերպութիւններ կրցածնուն չափ օգնեցին 95–ի եւ տեղահանութեան ջրջանի աղէտեալներուն եւ տարագիրներուն: Բայց չատերու Բալիֆորնիա երթալովը, կազմալուծուեցան, եւ կեդրոնը Բալիֆորնիա փոխադրուեցաւ:

ը.— Բոզ Ուսումնասիրացը, իր անջատ գոյութեան ջրջանին, չունեցաւ ակնկալուած չափուն գործունէութիւն մը՝ գիւղի իրենց գպրոցներուն ի նպաստ, որովհետեւ գիւղերնէ դործի մղող հարկադրանքի ազդակը չկար, միւսիոնարներու առատաձեռն օժանդակութեան պատճառաւ: 1894–էն մինչեւ 1927, Բոզ. Ուսումնասիրացը, գաշտահանդէսներէ, անդամավճարքերէ եւ ուրիշ աղբիւրներէ գոյացուց $2290·00: Այս գումարէն $795·00 գիւղի գպրոցին ղրկուած է «Խաթ»էն, իսկ Բալիֆորնիոյ մասնաճիւղը ղրկած է գիւղը — կարօտեալներուն՝ $250·00, Յունաստան՝ Մարսիլիա՝ Հալէպ եւ Մեքսիկօ՝ $550·00, տեղական գիւղացի կարօտեալներուն՝ $150·00, եւ Միութեան ժամանակ՝ Միացեալ Ուսումնասիրացին յանձնուած՝ $545·00:

թ.— Ձիշտ այս տեսակէտը հասաւ Տիկին Իսկուհի Մլտօեանի (կարօ Մարզար Մանուկի աղջիկ) աղեխարչ կոչը, Սիւրիայէն, Ամերիկայի Բարեգործիներուն ուղղուած,— «Հալէպ, Պէյրութ, Շամ ցրուած, մէկը սուրէն, մէկը մահէն ազատուած. ուրիշներ՝ զպաննէրէն իրենց պատիւը փրկելու համար, գիւղէն մինչեւ Սիւրիա քալեցին. բոպիկ, ցլմբաց, քուրջերով հագիւ ծածկուած, պատսած վերմակը չալկին, եւ որբերուն ձեռքէն բռնած. անօթի, անտուն եւ անտիրունչ թափառաչրջիկներու պէս գտնուն ու փողոցները մնացած. անհայրենիք, անկեղեցի, անպատոյ, անդերեզման, սիրելիներուն կարօտովը հալուսաչ եւ անմխիթար. ահնկատոյց սպասելով իրենց կարգին, օր մը Ամերիկայի իրենց սիրելացը մխանալու: Հայաստանի յոյսին ալ սպասէլէն աչքերնիս ծլեցաւ: Ո'վ սիրելիներ, խո'ղճ ենք, չա'տ խո'ղճ. օգնութեան հասէք»:

ժ.— Այս կոչը ցունց հանեց սրտաբեկ ու ամքած Բարեգործին: Երկու անջատ Ուսումնասիրացներ միացեալ ճակատ կազմեցին, վերջ ի վերջոյ միանալով 1927–ին: Անմիջապէս ձեռնամուխ եղան՝ խնամատ եւ մեթոտիկ ծրագրով ընդհատաջ երթալու, Սիւրիա եւ Ֆրբանսա ցրուած գիւղացի տարագիրներուն անմիջական կարիքներուն օգնութեան: Առաջին ձեռնարկն եղաւ $5000·00–ի հանգանակութիւնը: 1918, Մայիսին, Քեմպրիճի (Մէս.) մէջ, կեդր. Վարչութիւնը սարքեց հրապ. ժողով մը, ուր եկած էին Նիւ Ինկլընտի գիւղացիներու մեծամասնութիւնը: Այս ժողովը, անհամբերութեամբ քուէարկեց հանգանակութիւնը, եւ այդ ժողովին մէջ իսկ գոյացաւ $500·00 — յուսացուածէն չատ քիչ. որովհետեւ Ուսումնասիրացի անուան եւ ծրագրի փոփոխութեան վիճելի եւ ապաժամ հարցը պաղ ջուր լեցուց եփած ապուրին վրայ: Բայց կանգ չառին: 1919–ին կեդր. Վարչութիւնը՝ Մանուկ Եաւանեանի եւ երկա Հոտոեանի սատարքերէ եւ ուրիշ աղբիւրներէ գոյացուց $1050·00 գիւղի գըպրոցին ղրկուած է «Խաթ»էն, իսկ Բալիֆորնիոյ մասնաճիւղը ղրկած է գիւղը — կարօտեալներուն՝ $250·00, Յունաստան՝ Մարսիլիա՝ Հալէպ եւ Մեքսիկօ՝ $550·00, տեղական գիւղացի կարօտեալներուն՝ $150·00, եւ Միութեան ժամանակ՝ Միացեալ Ուսումնասիրացին յանձնուած՝ $545·00:

ժա.— Այսպէս գրամապէս ուժեղցած, Ուսումնասիրացը՝ բոլորանուէր եւ կաթոգին գործովով չարունակեց խնամատարութիւնը գիւղի խլեակներուն, անխոնջ, ամէն տեղ, եւ մինչեւ այսօր:

ժա.— Ուսումնասիրացի Ձեռնարկները:—

1.— Բարձանձ Գիւղ–Գիւղը — Սկզբնական գաղափարը այս ձեռնարկին՝ յառաջագրուած է Պաշտաուր Կէչենեանի եւ ուրիշներու կողմէն, իբր արձանատեսր –Ալպում, $5000–ի հանգանակութեան մասնակցողները յիշատակելու համար: 1928 Մայիս 13–ին, 37–րդ Պատմ. ժողովը որդեգրեց գաղափարը. սակայն ընդլայնեց նպատակը, ընելով պայմագիրքը՝ գիւղին եւ Ուսումնասիրացի, եւ խնդիրը յանձնեց կեդր. Վարչութեան, գործադրութեան համար: Քանի մը տարուան ձգձգումէ վերջ, 40–րդ Պատ. ժողովը, 1931, բազրութեամբ ազդու չրջաբերական–կոչով մը հրաւիրեց բոլոր Ամերիկայի Բարեգործները՝ քուէարկուած հանգանակութեան մասնակցելու, մասնաճիւղերու յատկացուած հետեւեալ բաժիններովը:—

Բաժինները:—

Քեմպրիճ, Զարլսթաուն, Ուոթրթաուն, Մոլտոն	$1500·00
Հուայթինովիլ, Ուսոր	500·00
Ուօքիկըն եւ Շիքակօ	100·00
Սեյլըմ, Լովել, Լորենս	200·00
Մեխսըն, Մէյն	150·00
Նաքաթըքէթ, Փրովիտենս	200·00
Բալիֆորնիա	2350·00
Գումար՝	5000·00

Վճարք ի հաչիւ հանգանակութեան:

Հրապ. ժողովէն	$500·00
Քեմպրիճ	487·00
Զարլսթաուն	131·00
Մոլտոն	184·00
Հուայթինովիլ	465·00
Նաքաթըքէթ	100·00
Փրովիտէնս	130·00
Մեխսըն, Մէյն	65·00
Ուօքիկըն–Շիքակօ	105·00
Լովել	20·00
Բալիֆորնիոյ ուղղակի գիւղը եւ արտասահման խրկածը եւ Նոր–Բարձանձի համար վճարածը (300)	$1050·00
	3237·00

Այսպէս գրամապէս ուժեղցած, Ուսումնասիրացը՝ բոլորանուէրը եւ կաթոգին գործովով չարունակեց խնամատարութիւնը գիւղի խլեակներուն, անխոնջ, ամէն տեղ, եւ մինչեւ այսօր:

ժա.— Ուսումնասիրացի Ձեռնարկները:—

1.— Բարձանձ Գիւղ–Գիւղը — Սկզբնական գաղափարը այս ձեռնարկին՝ յառաջագրուած է Պաշտաուր Կէչենեանի եւ ուրիշներու կողմէն, իբր արձանատեսր –Ալպում, $5000–ի հանգանակութեան մասնակցողները յիշատակելու համար: 1928 Մայիս 13–ին, 37–րդ Պատմ. ժողովը որդեգրեց գաղափարը. սակայն ընդլայնեց նպատակը, ընելով պայմագիրքը՝ գիւղին եւ Ուսումնասիրացի, եւ խնդիրը յանձնեց կեդր. Վարչութեան, գործադրութեան համար: Քանի մը տարուան ձգձգումէ վերջ, 40–րդ Պատ. ժողովը, 1931,

Մայիս 24–ին՝ վճռական քայլ առաւ. կարգեց Ալպոմի լիազօր յանձնախումբ մը, հետեւեալ անձերէն — Սարգիս Պ. Մինասեան, Խաչատուր Քիլարճեան, Համբարձում Յ. Կելէնեան (Համաստեղ), Մանուկ Եաւանեան եւ Խաչատուր Պ. Կելէնեան (աւենապետը), եւ զիրքը խմբագրելու եւ ի գլուխ հանելու գործը յանձնեց Համաստեղի:

2.— Ալպոմի յանձնախումբը անմիջապէս գործին լծուեցաւ: 1931 Օգոստոսին, Կեդր. Վարչութեան հետ միասնաբար՝ հարցարանները ուղղեցին մասնաճիւղերուն. օրինակ մ'ալ Մանուկ Պ. Ծերօնի –զրքին խմբագրին—, Ճոլիէթ, Իլլինոյզ, բացատրական նամակով մը՝ անոր աջակցութիւնը խնդրող:

Այս ձեռնարկի հոյակապ արժէքին հետապահպանողական ոգիով խանդավառուած, զրքին խմբագիրը հրճուանօք ընդառաջ գնաց յանձնախումբի խնդրանքին. վեց ամիսի չափ աշխատեցաւ իրմէ ուղուածներն, իր գիտցածները, եւ զրքին մասին թելադրանքներ զրի առնել. նաեւ գծեց Բարջանճի յատակագիծ–քարտէսը եւ Ուլ Օվայի քարտէսը, եւ իրենց զրկեց:

3.— Երկար բանակցութիւններէ վերջ Ալպոմի Լիազօր Յանձնախումբի թախանձանքին տակը տալով, զրքին խմբագիրը յանձնախումբին անդամակցեցաւ, եւ յանձն առաւ իր աշխատակից–խմբագիրը Պրն. Համաստեղի հետ գործակից: Համաստեղ, սակայն, իր զրական աշխատանքին եւ անձնական զբաղումին պատճառաւ անկարելի նկատեց առանձնել գործին իր բաժինը: Ուստի Ալպոմի Լիազօր Յանձնախումբը, Համաստեղի առաջարկին վրայ, որոշեց «Գործը ամբողջովին Թողուլ Պրն. Ծերօնեանի կամքին, որ ան իր յարմար դատածին պէս կարգադրէ, եւ գործը գլուխ հանէ»: Նաեւ՝ զրքին խմբագրին թելադրանքին վրայ, որոշում անցուց՝ «Փերչենճ»ը Բարջանճի փոխելու:

Այս երկու որոշումներն պարունակող Յանձնախումբին տեղեկագիրը, 42–րդ Պատգ. Ժողովի կողմանէ վաւերացուաւ միաձայնութեամբ, 1933, Յունիս 4–ին:

4.— Ասոր վրայ, Յանձնախումբի հրաւէրովը, զրքին խմբագիրը 1932, Սեպտեմբերին գնաց Խոթ: Հոն, առաջին պատեհութեամբ, խորհրդակցական ժողով մը ունեցաւ Յանձնախումբի, Կեդր. Վարչութեան եւ գիւղին տա-

բեցիներուն հետ, քարտէսները, բնիկ գործիներու եւ կռմածներու՝ իր չինած ուրուագիծերը վերատուղելու, եւ յուշեր փոխանակելու եւ թարմացնելու համար: Վերջին չաթթուան մէջ, Կեդր. Վարչութեան սարքած յարդանքի խնճոյքին հաճոյալից յիշատակը պիտի մը–նայ անթեղուած խմբագրիս հոգւոյն մէջ: Վեց չարաթ մնալէ վերջ զրքիս խմբագիրը վերադարձաւ Ճոլիէթ եւ գործի սկսաւ:

5.— Ամէն կողմէ հարցարանները պատասխանները հասան: Բալիֆորնիայէն ըզրկուած պատմուածքները եւ Իսթէն եկած գիւղայինները տոհմացանկերը ամէնէն կարեւորներն էին: Պատմուածքներուն աղբիւրները, եւ հում նիւթերը հաւաքող ու խմբագրողները արդէն յիշատակուած են ըստ արժանւոյն: Տրցակներով հում նիւթեր — ամէնքն ալ վերստուգելու կարօտ — կիսկատար, աղօտ, ոմանք հակասական: Յուրթերով նոր հարցարաններ–վերստուգելու, նոր տեղեկութիւններու համար. այս հում նիւթերը չարայարել, լուսանկարներ հաւաքել եւ «զրքի»ի համար պատրաստել. գծանկարները գծել.— ասոնք զրաղած պահեցին խմբագիրը անդադրում եւ երկարաժամ—, մինչեւ 1935, Յունուար, երբ աղիքի տառապալից հիւանդութիւնը վրայ եկաւ, եւ վիրաբուժական գործողութիւններու ենթարկուելով, զրքիս խմբագիրը չկրցաւ աշխատիլ ամբողջ տարի մը: 1936–ի Յունուարին վերսկսաւ գործին, օրական 3–4 ժամ աշխատելու պայմանաւ:

6.— Գրքին ձեռագիրն ու սրբագրութիւնը լմնցուց 1937, Դեկտ. 23–ին — իր ծննդեան 75–րդ տարեդարձէն 11 օր առաջ, Ճոլիէթի մէջ: Նոյն ամսոյն 27–ին Պոսթոն մեկնեցաւ տպագրութեան եւ կազմելու քայլերը ամբողջացնելու եւ ի գլուխ հանելու:

ԺԲ.— ՆՈՐ ԲԱՐՋԱՆՃ:

1.— 42–րդ Պատգ. Ժողովը տեղի ունեցաւ 1933, Յունիս 4–ի կիրակին, Prospect պահին մէջ, Cambridge, Mass., Ուսումնասիրացի Հայ Վահանածուխիւնը յատարերդն եղաւ — պատմական ըլլալու սահմանուած —, Բարջանճի վտրան աերունդին ապագան կերտելու՝ եւ անոր Հայ օճախը վերակառուցանելու բախտորոշ որոշումները տալով — Համախարբերդգիական միաձայ՝ եւ Նոր–Խարբերդի մէջ Նոր–Բարջանճը հիմնել. գիւղին թրքայօրէն

անունը փերչենճ՝ հայացի Բարջանճին փոխել: Նաեւ վաւերացուցին Մ. Պ. Ծերօնի լիազօր հեղինակութիւնը՝ Բարջանճ–Գիւղ գիրքը ի գլուխ հանելու գործին մէջ. եւ գայլեր առին Ուսումնասիրացը ուժեղացնելու, բարդուած այս ծանրածանր յանձնառութեանց առիթն ելլելու համար: Հաւատացէք որ, Յունիս 4ը պիտի ըլլայ վերածնունդի ոտն–օր, Նոր Բարջանճի մէջ ազգ սերունդին համար:

2.— Մխանալու որոշումը առաջին անգամ քուէարկուեցաւ 1931ի 40–րդ Պատգ. Ժողովին մէջ. բայց յաջորդ տարին, 41րդ Պատգ. Ժողովը բեկանեց որոշումը, տնտեսական տագնապին պատճառաւ:

42–րդ Պատգ. Ժողովին ատենապետն էր բարեյիշատակ Յովհաննէս Կելէնեան, եւ ատենադպիրը՝ կարապետ Հոտօեան: Կը մասնակցէին 6 մասնաճիւղեր, ընդամէնը 124 անդամ, 8 ձայնով: Միացումի որոշումը կայացաւ 2–ի դէմ 18 քուէ եւ վեց ձեռնպահ 6 ձայնի (100 քուէ) մեծամասնութեամբ: Բէմպրիճի Արանցկէն՝ Խաչատուր Կելէնեան եւ Խաչատուր Եաւանեան —11ի դէմ 18ով ընտրուած — 2 ձայն. Բէմպրիճի Կանանցկէն՝ Տիկին Ալմաս Յ. Պոյաճեան — միաձայնութեամբ (18 քուէ) ընտրուած — 1 ձայն. Բալիֆորնիայէն՝ Տր. Գասպար Մ. Կարօեան եւ Համաստեղ — 3 ձեռնպահի դէմ 30ով ընտրուած — 2 ձայն. Մեխսըն, Մկրտիչն՝ Մուշեղ Կելէնեան — միաձայնութեամբ (18 քուէ — 1 ձայն. Մարսիլիայէն (Ֆրանսա)՝ Մանուկ Եաւանեան— 3 ձեռնպահի դէմ 14–ով ընտրուած — 1 ձայն. Լիոնէն (Ֆրանսա)՝ Խաչատուր Կելէնեան — միաձայնութեամբ (11 քուէ) ընտրուած — 1 ձայն: Ասոնցմէ՝ մ ի ա յ ն Բէմպրիճի Արանց մասնաճիւղը ոչ քուէարկեց: Պատգամաւորք մասնաճիւղերու կամքը քուէարկեցին:

3.— Նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը Սարգիս Թորիկեան՝ ատենապետ, Խաչատուր Պ. Կելէնեան, ատ. պիր., Կարապետ Հոտօեան՝ գանձապահ, եւ Պօղոս Մ. Կարօեան ու Մանուկ Եաւանեան՝ խորհրդականք —, կարգեց երկու բանագնացներ՝ Սարգիս Թորիկեան եւ Խաչատուր Պ. Կելէնեան, որոնք, 1934 Փետրուար 15–ին, Տր. Ծովիկեանի տանը մէջ, ներկայացան Համախարբերդգիականի Կեդր. Վարչութեան Ժողովին, եւ հոն՝ Սարգիս Թորիկեան Տր. Դովիկեանի յանձնեց $1,200·00 նախավճարի չէքը, որով կ'ապահովուէր Նոր–Բարջանճի զիրքը Նոր–Խարբերդի մէջ, եւ երկու տան կառուցումը: Եւ այսպէս, Բարջանճի Ուսումնասիրացին ալ խառնուեցաւ Շինողներու կարաւանին, եւ Նոր–Բարջանճի երազը իրականացաւ:

4.— Կեդր. Վարչութեան Պաշտօնագիրը.

Փետր. 14, 1934, Քեմպրիճ, Մէս.

Համախարբերդգիական Միութեան

Գործադիր Մարմին,

Պատուական Վարչութիւն,

Խարբերդի Բարջանճ Գիւղի Ուսում. Ընկերութեան Կեդր. Վարչութիւնը իր 8րդ Ժողովին մէջ որոշեց՝ 42րդ Պատգ. Ժողովի որոշումը գործադրել, $1,200·00 տոլար յատկացնելով՝ որ Բարջանճի անունով տուն մը չինուի 3ին 9 թիւ փողոցին վրայ:

Ժողովը որոշեց վերոյիշեալ գումարը յանձնել Համախարբերդգիական Միութեան Գործադիր Մարմնոյ Վարչական Ժողովին մէջ՝ 2 ներկայացուցիչով — Պրն. Սարգիս Թորիկեան, Տր. Դովիկեան:

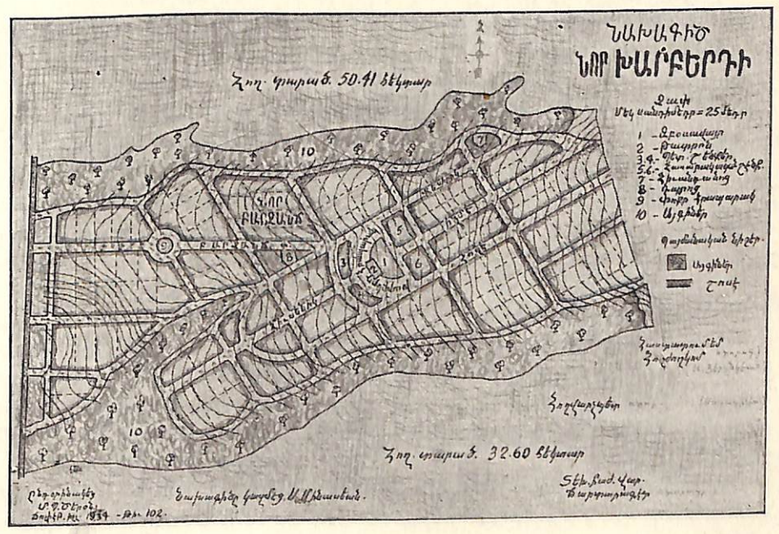

Թորլեկեանի եւ Աշտառուր Կելէնեանի մէջտեղ։

Ջերդ յարգանքներով՝
Կեդր. Վարչութեան կողմէ
Ատենապետ՝ ՍԱՐԳԻՍ Մ. ԹՈՐԻԿԵԱՆ
Ատենադպիր՝ Խ. Պ. ԿԵԼԷՆԵԱՆ
(Կնիք) Ուսումնասիրացի Կեդր. Վարչութեան

5.— Համախարբերդցիական Վարչութեան պատասխանը.—

Խարբերդի Բարջանի Գիւղի Ուսումն.
Ընկերութեան Կեդր. Վարչութեան,
Յարգելի Հայրենակիցներ,

Ա.յսու զրուցեամբ կը վստահանք Ձեզ տեղեկացնել որ Բարջանճ Գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան նուէրը $1,200·00 տալար՝ ի նպաստ Նոր-Խարբերդի, ձեր ներկայացուցիչներու ձեռամբ, յանձին Պրն. Սարգիս Թորլեկեանի եւ Աշտառուր Կելէնեանի, ապահով առաց ենք։

Խորապէս շնորհակալ ենք որ Ընկերութեանդ 42րդ Պատգ. Ժողովը առաւ այդ հայրենասէր ազնիւ քայլը, եւ միացաւ Խարբերդի դաշտին ուրիշ լինը Ընկերութիւններու հետ՝ Նոր-Խարբերդի վերաշինութիւնը յառաջ տանելու միահաղոյն։

Մենք անյապաղ կը դրնանք մեր ներկայացուցիչներուն՝ որ առաջին պատեհութեամբ չէնք մը վերեն նշանակեալ Բարջանճ-փողոցի վրայ։

Ցետ այսու մենք զձեզ կը ճանչնանք մեզի օժանդակող Ընկերութիւններէն մին։ Դուք իրաւունք պիտի ունենաք մեր կեդր. Գործադիր Մարմինի ոեւէ ժողովին ներկայ ըլլալ, խորհրդականի հանդամանքով, իսկ Պատգ. Ժողովներու մասնակցիլ երկու ներկայացուցիչներով։

Ջերդ յարգանքներով
Ի դիմաց Համախարբերդց. Միութեան
Կեդր. Գործադիր Մարմնի
Ատենապետ՝ ՏՐ. Յ. ՇՈՎԻԿԵԱՆ
Ատենադպիր՝ ՅԱՔԵԹ Մ. ՓԻԼԻՊՊՈՍԵԱՆ
Պոսթոն, Փետր. 20, 1934 (Կնիք)

6.— Ուսումնասիրացի Կեդր. Վարչութիւն ընտրեց Աշտառուր Քիլարճեան եւ Սարգիս Թորլեկեան՝ իրրեւ լիազօր ներկայացուցիչ-դրօծակցող Համախարբերդցիական Գործադիրին։

7.— Նոր Բարջանճ՝ Նոր-Խարբերդի մէջ նպաստաւոր դիրք մը կը գրաւէ։ 3—9 փողոցը կ'երկարի պետական չէնքերէն դէպի արեւմուտք՝ հրապարակը. ճիշտ մէջտեղը Նոր-Բարջանճի դէմ եւ Բարջանճ վազոցին վրայ դպրոցը. հիւսիսակողմէն երկարաձիգ ճամբայ մը եւ այգիներ, մեր Մայր-Բարջանճի «վտիտ-ի ճամբան» եւ խրաճները յիշեցնող, դէպի ուր դիւղը կրնայ ընդլայնիլ, ապագային մէջ։

Բարջանճի առաջին ներդպիրները Ս. Հայաստան կառուցած Նոր-Բարջանճ.—

Ֆրանսա 1936, Մայիս 9, առաւօտեան ժամը 7-ին Մարսիլիայէն Աստառուր Միլօեան, կինը՝ Մաննիկ, զաւակները՝ Պարկեւ եւ Վարուժան։

Լիոնէն Մարիամ եւ տղան Լեւոն Մինասեան (Ուստա Պօղոսի հարսը), Դաւիթ Խարխանեան եւ կինը։

Նոր Բարջանճի մէջ մէկ տուն չմնաւած 1935ին։

ԺԶ.— ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑԻ ԿԱԶՄ ՈՒ ՎԱՐՉԱԶԵՒ։

Այս Ընկերութիւնը կը բաղկանայ մասնաճիւղերէ, որոնք կը կազմուին հինդէ ոչ պակաս կամ աւելի գիւղացիներով։

Տարին մի անգամ գումարուած Պատգ. Ժողովը՝ մասնաճիւղերու պատուիրակներով, Ընկերութեան գերագոյն հեղինակութիւնն է, որ կը գծէ կամ կը բարեփոխէ կանոնագիրը, կը ծրագրէ նպատակ, գործունէութիւն եւ ուղիղ, եւ կ'ընտրէ կեդր. Վարչութիւնը, տարին մի անգամ։ Նոր-Բարջանճը վերեւ չէնցնել՝ Նոր Խարբերդի մէջ, գիւղին տարողունակ խլեակներուն հոգ տանիլ եւ վերջ ի վերջոյ Նոր-Գիւղին մէջ հաւաքել իր կէս նպատակին ըրած, Ուսումնասիրացը պիտի չարունակէ իր սրբազան առաքելութիւնը մինչեւ վերջ։ Երբ անդամոց թիւը 3ի իջնայ, կազմակերպութիւնը կազմալուծուած կը նկատուի. այդ պարագային մնացող երեքը պարտաւոր են՝ Ընկերութեան ստացուածք-դանձ յանձնել Նոր-Բարջանճ գիւղի Վարչական Մարհուրդին, գիւղի զպրոցին համար։

Առաջին կանոնագիրը պատրաստուած է 1891ին, եւ 3 անգամ բարեփոխուած։ Մեզի հասածը, սակայն, պարագաներու բերմամբ, այժմէութիւնը կորուսած է, եւ չատ կարօտ բարեփոխութեան։

ԺԴ.— 1891էն ի վեր՝ 60 անդամներ կեդր. Վարչութեան անդամակցած են։ Ասոնցմէ երկարաւոր պաշտօնավարողներն եղած են Աշտառուր Պ. Կելէնեան, Սարգիս Թորլեկեան՝ 10-ական, Աշտառուր Քիլարճեան՝ 9, Կարապետ Հատօեան՝ 10, Եղիա Ա. եւ Եղիա Դ. Հատօեաններ 7-ական, Կարապետ Տ. Արիստակէսեան եւ Դաւիթ Պ. Պոյաճեան 6-ական տարի։ Ասոնք իրենց կարողութեան չափով՝ անհնարին ծառայեցին Ուսումնասիրացին, 45 տարի պահպանեցին գայն, եւ բերին հասցուցին իր ներկայ ճակատագրական չրջանին։

Վերապրող սերունդին կը մնայ հիմա այս հոյակապ կազմակերպութեան միանալ միահաղոյն, եւ անվերապահ նուիրումով աշակցիլ Անոր, իր փրկարար գերին մէջ։

ԺԵ.— Ուսումնասիրացի Հաշուեկշիռը — 1891–1936։

45 տարուան մէջ Ուսումնասիրացի ամբողջ ՄՈՒՏՔԸ,		
(Քալիֆորնիոյ Մասնաճիւղի կանխիկէն ($1500·00) դատ		$22874·82
45 տարուան մտնրամասնուած ԵԼՔԸ,		$15611·07
Գիւղին զպրոցներուն համար, 1891–1914	$5040·52	
Աղտաստամանի կարօտ տարապիրներուն համար, — 1914–1936 Դեկտ.	7476·55	
Հայաստանի երկրաշարժին առթիւ	450·00	
Ամերիկայի գիւղացի կարօտեալներուն	280·00	
Պէյրութի թոքախտի հիւանդանոցին կարօտեան Սրբ. Ընծայման	36·00	
Ալպումի համար	508·00	
Նոր-Բարջանճի համար՝ Հայաստանի մէջ	1200·00	
Ուսումնասիրացի 45 տարուան ընթացիկ ծախքերն ու բացատրութիւնները	620·00	
Մինչեւ 1937 Դեկտ. հասցնել	$15611·07	
Կեդրոնական գանձին մէջ առձեռն կանխիկը		$7263·75
Քալիֆորնիոյ մասնաճիւղի առձեռն կանխիկը		1500·00
Ընդամէնը		$8763·75

— Կրնանք հոս պարծանօք արձանագրել՝ որ Ուսումնասիրացի Կեդր. եւ մասնաճիւղային վարչութիւններ մատակարարած են կազմակերպութեան հասոյթները խղճմտօրէն եւ երկիւղած հոգածութեամբ։

ԺԶ.— Ուսումնասիրացի ներկայ Մասնաճիւղերը (1936ին).—

	Թիւ
1 — Քեմպրիճի (Մէս.) Արանց Մասնաճիւղ 1915ին կազմուած	36
2 — Քեմպրիճի (Մէս.) Կանանց Մասնաճիւղ 1930ին կազմուած	25
3 — Քալիֆորնիոյ Մայր Մասնաճիւղ 1912ին կազմուած	44
4 — Քալիֆորնիոյ Երկրորդ Մասնաճիւղ 1935ին կազմուած	28
5 — Մեխսընի (Մէյն) Մասնաճիւղ 1923ին կազմուած	11
6 — Նիւ Պրիթընի Մասնաճիւղ 1925ին կազմուած	11
7 — Մարսիլիոյ (Ֆրանսա) Մասնաճիւղ 1925ին կազմուած	22
8 — Լիոնի (Ֆրանսա) Մասնաճիւղ 1928ին կազմուած	11
Ընդամէնը	204

ԺԷ.— Հին Մասնաճիւղերէն Սեյլըմ (Մայըր – 1891ին), Փրովիտենս (1915) եւ Ուօքիկըն (1916ին) դադրած են, գիւղացի չըլլալուն համար։ Հուսկ Թինավիլի Մասնաճիւղը՝ 1896ին կազմուած 20–25 անդամներով, ամէնէն զօրաւոր, գործօն եւ զոհաբերող եղած է։ Ներկայիս հոն միայն հինգ ընտանիք մնացեր են։ Եւ տնտեսական տագնապին քիչ մ'ալ անհատական անհամակրոտութեանց պատճառաւ Մասնաճիւղը 5–6 տարիէ ի վեր կազմալուծուած վիճակի մատնուած է։

Ֆրանքլին (Մէս.) ալ կար Մասնաճիւղ, 1913ին կազմուած։ Գիւղացիներ ցրուեցան. մեծամասնութիւնը Պոսթոն հաստատուեցան, եւ Քեմպրիճի մէջ նոր մը կազմեցին։

ԳԼՈՒԽ Է.

ԳԼՈՒԽ Է.

1.— ԱՐԴԻՒՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ:

ա.— Բարձրանճ ունէր մօտաւորապէս 150 ռուպ (ռուպը 20 չարեկ) — 3000 չարեկի տեղ արտասարեր սեւ հող, ամբողջն ալ ջրարբի: Ասոր 132 ռուպը — 2640 չարեկ — վարելահող էր՝ մէկ չորրորդը ցորնի, մէկ չորրորդը դարիի, մէկ չորրորդը բամբակի եւ այլեւայլ ընդեղէններու եւ պարտէզի յատկացուած. եւ մէկ չորրորդը կորդ–հերկ կը թողուէր, հանգչելու եւ հունճքաթոխի համար: 14 ռուպ պատուէրներ, 3 ռուպ խրամ–էգիներ, եւ 1 ռուպի տեղ թթատան:

Գիւղը արօտատեղիք չունէր, բացի ճամբաներու սահմանաթումբերէն եւ թթատաններու պետիններէն: Մէկ ռուպ ջրարբի հող 150 օսմ. ոսկի կ'արժէր:

բ.— Երկրին մէջ կալուածքի բացարճակ սեփականատիրութիւն չկար: Սահիպի միլքը (կալուածատէր) Սուլթանն էր: Բայց Հայեր՝ ընդունուած օրէնքով արտօնուած էին կալուածքի սիրանալ Գոչանով եւ Ֆարաղաթով, դնել ու ծախել եւ փոխանցել սերունդէ սերունդ: Այսպէս, ինչպէս յիշեցինք, Գիւղը՝ հողմն ու ջրովը մեր բենչպէք եւ արհեստաւոր նախապապերուն սեփականութիւնն էր: Թուրք ներխուժումի առաջին չրջանին, ջաղացք, ջուր, տուներու, այգիներու եւ արտերու ամէնն ընտիրները հայոց ձեռքէն խլուեցան: Երկրորդ ներարշաւին, հայեր բոլորովին կալուածազուրկ ճորտեր եղան — տիրապետներն ագա, հայը անոնց մարապա — երկար տաեն: Սուլթան Մահմուտի կիսարկած ազդու միջոցները հրոսակապետերու դէմ, եւ մանաւանդ Սուլթան Մեճիտի 1839–ին եւ 1844–ին հրատարակած խաթթը Հումայուն եւ Թանզիմաթը — թուրք եւ հպատակ ժողովուրդներու քաղաքական եւ օրինական հաւասարութիւնը ու ապատութիւնը յայտարարող —, գիւղին հայոց համար քչիկ մը ապատ չունչ քաշելու հանգրուան մը եղաւ: Ժրալան մշակ, տաճկի եւ քիւրտ գըրացիներէն գերիվեր մտացի եւ ճարպիկը, արդիւնաբերող եւ խնայող՝ գիւղացի հայեր ըսկսան ազատներէն վերագնել իրենցմէ խլուած հողերը, թուրք մեծամեծները կաշառելով եւ էւելօք գին վճարելով: Այնպէս որ, 1890–ի չըրջանին, իրաճ էգիները գրեթէ ամբողջութեամբ, պատով էգիներէն մաս մը եւ 32 ռուպի չափ — 640 չարեկի տեղ — արտեր հայոց ձեռքն անցած էին նորէն: Այս թուականէն ըսկսած՝ Գիւղի հայոց տնտեսական վիճակը բարգաւաճման ճամբուն մէջ մտաւ: 1909–ին, Ամերիկայի տոլարներուն ոյժովը հայեր՝ գիւղին երեք չորրորդին սեփականատէրը դարձան:

աղա–մարապա–ի զրուքիւնը գրեթէ վերջացաւ. եւ չատ ազատներ՝ իրենց ձեռքը մնացած քանի մը կտոր արտերը իրենք մշակել սիրեցան, անօթի չմնալու համար:

գ.— Աղան հողին տէրն էր. մարապան աղային հողը մշակող եւ արդիւնաբերող բենչպէրըն էր, որ իր հացովն ու ջրովը, իր ամբողջ անցկիներովը եւ մշակովը, իր եզովն ու գոմէշովը, իր արօրովն ու խոփովը, տարին ի բուն քրտնաջան կը բանէր, կը դատէր: Աղան միայն սերմնցուն կուտար, ալ ուրիշ ծախքի չէր մասնակցեր: Կալերուն եւ բամքաղին, շայնաճ (կառավարութեան ներկայացուցիչը) կամ խասաղասին (գիւղին աչքը — բերքը — ծախու առնողը) կուգար իր բաժինը — 10–էն եւ երբեմն 7–էն մէկ հնկաքը — կ'առնէր, եւ մնացածը Աղա եւ Բենչպէր հաւասար կը բաժնէին իրենց մէջ: Այս կէս բաժինովը՝ մեր բենչպէրը հարկադրուած էր վճարել կառավարական տուրքերը՝ աղային արտերուն՝ զորս կը վարէր, գոցել իր անցեալ տարուան ծախուց համար ըրած վոխառութիւնները, եւ ապրիլ մինչեւ միւս կալը: Գրքիս խմբագիրը աչքովը տեսած է ձեռնունայն տուն դառնալը՝ Վարի Խոճկանց Գասպար Ամուճին՝ կալին աւելը ուսին վրայ, գլխիկոր, յուսալքումի արցունքը աչքերուն մէջ, եւ զրկանքի ամբողջ տարի մը, իր մեծ ընտանիքին առաջը: Խասպասին իր հնկաքը էւելօքը չափեց առաւ. ագան իր կէս բաժինը դառեց. վաչխատուն իր փոխ տուած ցորենը՝ ոըպզիլայմը պաչով՝ քաշեց տարաւ. տանը պէրպէրը, նաճարն ու կօչկարը, երկաթագործը, քաղքին առեւտրականը, տանը մշակը, գիղին նախրորդը ու խորընջին, գլխրն ու ժամուն ժամկոչը իրենց լրաւունքը առին գացին. եւ ցորենի ու գարիի մեծ դէպերէն կալատուք իսկ չմնաց — սրբեցին տարին: Այս էր մարապայութիւն ընդ բենչպէրներէն ամանց վիճակը. մանաւանդ անոնցը՝ որ պաչխայ չունէին եւ լծկան տաւարի կորուստ ունեցած էին: 1880 թուականներուն, Գիւղի հողագործ ընտանիքներուն մէջ ամէնէն չատ պաչխայ ունեցող եւ հարուստ նկատուածը Ապունայ Մատպարինք էին. ատենգմէ յետոյ կուգային Մեծ Թորկանք, Հաճօնք եւ Մանասէլենք:

Ամէն պարագայի տակ, Բարձրանճի բարօրութեան եւ բարգաւաճումին սատարող նախնական եւ գլխաւոր պզտկներն եղած են Գիւղին հողը եւ հողագործը: Ասոնք էին որ համայնքը սնուցին եւ գիւղին արհեստաւորն ու առեւտուրը զբաղած եւ չահաւոտ պահեցին:

դ.— Գիւղին ցանքը:— Գիւղի աւագ արտագրութիւններն էին ցորեն, գարի եւ բամպակ: Ասոնք ամբողջ համայնքին էական բերքերն էին, եւ բենչպէրին ու ագային համար հասոյթի միակ չահարեր աղբիւրները:

Ասոնցմէ զատ կը մշակէին նաեւ կորեկ, կկիւ, եղիպտացորեն — հաւի կուտ համար. կտաւատ՝ կանակարչակ — ձէթի համար. չուշմա, սեւ կնտիկ եւ կանամբ — հացի երեսի մաքէին համար, եւ չուշմայկն չիրիկ հանելու: Ապրցուի համար կը ցանէին ոսպ, բակլա, լովիկ, փասիլիա (լուբիա), սեւ սիսեռ. տաւարներու կեր եւ լակի համար ալ ճուլպանա, քուշնա, փիթ ու մախտուկ (այս երկուքը պուրմայ կ'ընէին):

ե.— Ցորեն:— Երկու տեսակ էր, մինճէքի — ձեծած՝ կորկոտի համար, աշուրա — հացի՝ պղտւրի համար: Ցորենին հետ բուսած

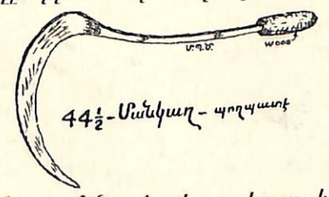

44½-Մանկաղ - պղպատ

սեւ խլորն ու ճօնը հաւերու կուտ կ'ընէին: Հունձքի չրջանն էր Ցունիսի վերջերէն մինչեւ Օգոստոսի սկիզբները: Մանկաղքաղի սկսելէն առաջ կը պատրաստէին կալտեղերը — տարին տեղ մը. մէկը Հոտօնց պաղչին տակ՝ Խուլըւայ ճամբուն երկու կողմը, միւսը՝ Փչերուն ճամբան, Ծերօնենց նոր տանը հարաւակողմը: Գետինը կը մաքրէին, կը գուբէին եւ լողելով կը ժրեցնէին: Հունձքի չրջանին, բենչպէրները՝ մանղըւորի այնքան պէտք կ'ունենային որ իրենց տնեցիներէն զատ կը վարձէին գիւղին ճուվալաւորները, եւ Խարաչորի կողմերէն եկուորները:

Մանղըւորը իր մանկապը, մանղի–մանոցը եւ օսանն ունէր. կը տառնար 4–5 զուբուչ օրական եւ երեք ժուռ կերակուր: Մանղի–մանոցը կ'անցնէին ճախ ճեռքի չորս մատներուն վրայ — բոթ մատը ազատ — եւ կաչի չերտովը զօտակին կը կապէին. ասով կրնային քաղուած ցանձը խուրձով ամփոփ բռնել ոտքին մէջ, առանց մատները վնասելու: Արտին քաղքը օներու կը բաժնէին, ամէն օնի 5–10 մանղըւոր յատկացնելով. օնճին մանղըւորին առաջնակարգն էր:

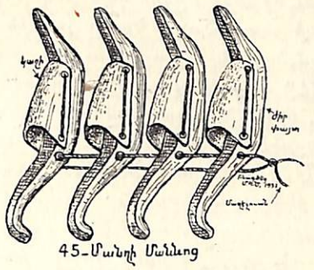
45–Մանդի Մանոց

1.— Այս չրջանին բենչպէր ընտանիքներու մեծէն մինչեւ պզտիկը գործի վրայ էին: Աղջնակներ կեմ կ'ոլորէին, ջուրի մէջ կակղցած ցորենի ցախերէն. հասուկ աղջիկ եւ հարս՝ մանղըւորին հաւուր, քաղուած խուրձերը կեմով կը կապէին. սալտրներ՝ այդ խուրձերը կալտեզը կը կրէին սայլերով, եւ անոնց յատկացուած տեղը դէզ կ'ընէին. տղեկներ՝ էշերու վրայ հնձած, հապիկաներով տունէն կերակուր, եւ Քհնդիկն պաղ ջուր կը տանէին մանղըւորին: Տատաներն ալ կալտեզի դէզերուն կը հսկէին: Կը տեսնէիր ամէն արտի մէջ, խոզանները խուրձերը վերցուելէն վերջ, գիւղի չքաւորներէն պաչախտոր կիներ, որ տոպրակը ճեռքը մանղըւորներուն հաւուն, հոս ու հոն ցանճգուած հասկերը կը ժողվէին: Մանկաղքաղը լրանալէն յետոյ, հաւուղեռի կեղրոնը կը փոխադրուէր կալտեղերը: Կարգը կուգար կամնելու: Դէզերուն խուրձերը

անատոտով վար կ'առնէին եւ բոլորակի կը շարէին՝

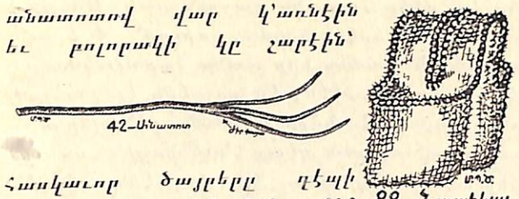

հասկաւոր ծայրերը դէպի ներս, եւ շրջանակին մէջ խուրձեր կը լեցնէին քով քովի. խուրձերուն կմախքը մանրատով կը կոթէին. ապա, քանի մը կալուոր թուլցած խուրձերուն ցանծերը երկումաննիով հաւասար տարտղնելէ յետոյ, ասոնց վրայ մէկ երկու խուրձ եւս կը բարդէին: Այս էր կամնուելիք Զարճը — մէկ կամ մը՝ եւ երբեմն երկու կամ քով քովի զուռնալու չափ տարածով: Կամը լուծին կը կըցէին, կամընտէին կեռը լուծին հալխային (օղակ) մէջ անցնելով: Կամը քաշողներն էին երկու եզ, երբեմն երկու գոմէշ: Ասոնց վինչերուն կ'անցընէին վինչըոէները — ալուճ կամ Ֆիչնա մորճէ (մէկ մաս հասս) ծռուած եւ ծայրերը խրնապով իրարու վրայ կապուած օղակ —, զոր կը կախակայէին՝ սամէչուռնով լծկաններուն եղջիւրներուն վրայ խպրելով, որպէսզի լծկանները չվարենային չափէն աւելի մալազմա ուտել: Շատ ցորեն ուտելէ վերջ՝ վրան ջուր խմելնուն պէս փորերնին կը տկուէր, երբեմն մահացու հետեւանքով: Կամնելու աշխատանքը տղեկներու եւ աղջնակներու յատկացուած էր — սիրուած ժամանց մը անոնց համար: Կամը կը ծանրաբեռնէին խոշոր քարով

Բայց կալուոր մը հոկելու էր միշտ. առեն առեն չարճը տակնուվրայ շրջուելու էր, որ չմանրուած ցանծերը երեսը բերուէին կամնելու համար: Կամնումը կը չարունակուէր 2–3 օր, մինչեւ որ ամբողջ չարճը լաւ մանրուած մալազմայի վերածուէր, հոսուելու պատրաստ: Մալազման թեղ կ'ընէին բաց տեղ մը, կալին մէջ:

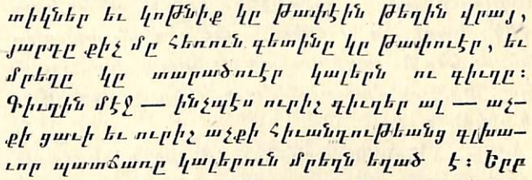

մը, իսկամպի մըն ալ վրան: Պտիկ կամուորը իսկամպիին վրայ նստած, մաստա ի ձեռին՝ լծկանները չարճին վրայ պահելու, եւ մաստային խաղնակիչովը լծկաններուն թրիքը դուրս նետելու համար:

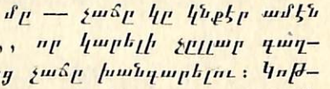

2.— Երբ կամնելու գործը կը վերջնանար եւ մալազմաները թեղուած պատրաստ, կարգը կուգար հոսելու:

Իսկզբանէ միշտ հոսելիով կը հոսէին: Իսկ 70–ական թուականներէն սկսեալ, կալի մաքենան երթալով ընդհանրացաւ իրրեւ հոսող գործի՝ որ բնական հովի պէտք չունէր, եւ շատ գործ դլուխ կը հանէր: Հոսելիով հոսելու համար այսինչ աստիճանի երազութեամբ փչող հովի սպասելու էին: Սովորաբար կէսաւուր վերջը, եւնիքին առեններէն, հովը թնտալուն պէս, մէկ երկու կալուոր՝ հոսելի ի ձեռին թեղին վրայ կ'ելլէին, եւ մալազման՝ հոսելիով օդն ի վեր կը ցրճըզնէին, հովին բերանը: Հաւիկներ եւ կոթնիք կը թափէին թեղին վրայ, յարդը քիչ մը հեռուն դեռինը կը թափուէր, եւ մրեզը կը տարածուէր կալերն ու դիւղը: Դիւղին մէջ — ինչպէս ուրիշ դիւղեր ալ — աչքի ցաւի եւ ուրիշ աչքի հիւանդութեանց դէմ տոր պատճառը կալերուն մրեզն եղած է: Երբ

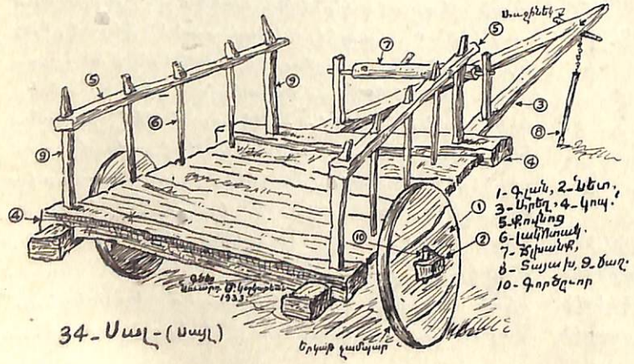

հոսելը կը լմնար, ցորենը չամ կ'ընէին եւ խաղողասին կամ չայնան պաշտօնական կնիքովը — քառակուսի տախտակ մը — չամը կը կնքէր ամէն կոդմերէն,, որ կարելի չըլլար գաղնալ առանց չամը խանդարելու: Կոթնիքը երկայն թակերով կը ծեծէին մէջը մնացած հասիկներն ալ դատելու համար: Երբ կոթնիքը չատ ըլլար, նորէն չամ կ'ընէին, կը կամնէին ու կը հոսէին: Վերջնական խոշորատուքը կը կոչուէր ցան, որ

տուն կը տանէին վառելու համար — պղլուր խաչելու տաեն, թոնիրը, եւ աւելորդը բաղնիպանին կը ծախէին: Կոթնիքէն ելածը տարաբարար բենչպէրին կը թողուէր:

3.— Երբ բոլոր կալերը հոսուած լմնցած եւ չամերը կնքուած պատրաստ կ'ըլլային, խաղողասին կամ չայնան կալչափի պաշտօնական օրը կ'որոչէր, եւ մունետիկով կը ծանուցանէր դիւղին մէջ: Այդ օրը կալտեղը ներկայ կ'ըլլային կալին տէրն կամ իր գործակալը, խաղողասին ու չայնան, խուղի մը չուքին տակ իսկամպիներու վրայ նստած. նաեւ դպրին ու խալպուրճին, եւ տղային ու բենչպէրին պարակըտէրու ջոլիրը, իրենց ջուվալներովն ու էշերովը...:

Առաջ առաջ խալպուրճին (մաղուոր) մաղովը կը սկսէր չափել: «Պիր Ալլահ պիր» (մէկ Աստուած մէկ)... — 9 մաղ ադային, 9 մաղ մարապային, 2 մաղ հնկաքի — երեք դէպ: Ամէն չափի, իր որբիչ փայտովը լեցուած մաղին երեսը կը դուրէր, եղրին հաւասար. եւ երեք բաժնեաէրերն ալ չաթալա կը բռնէին: Չամը մաղով այսպէս բաժնուելէ վերջ, խաղողասին կամ չայնան պիրին չափել կուտար հնկաքը՝ պաշտօնական կէս–բըպքիլայով, չամել կուտար եւ կը կնքէր: Նոյնպէս ադային բաժինը, ներմընցուն մէջէն հանելով մարապային չամին վրայ լեցնելէ վերջ, չամ կ'ըլլար եւ կը կնքէր: Յարդը կը բաժնուէր «չ» մարապայ, ադայ:

4.— Հիմա որ կալերը չափուած էին, մարապա բենչպէրին պարտքն էր ադային բաժին — ցորեն, դարի, յարդ՝ անոր խոնախը կըրել տեղաւորել. հնկաքը Մեղիբէ տանիլ՝ Միրիին ամպարը կամ խաղողասիին ուզած տեղը պատկեցնել — անվարձ:

Աղօթքանը չբացուած, ջաղջուն զուալխէն յամրաթաւալ կ'ընթանար կարաւանը՝ եզով դոմէշով քաշուած՝ հնկաք տանող սալերու, ընտնց կանանչ մորճիկէ բարձիկներուն եւ անոնց տակը զարմող նետերուն չփումէն ելած ճղըրտիւններու եւ ճարճատիւններու դիլ համանուագը կը լեցնէր քնացող գիւղին խաղաղ երկինքը. եւ ակերներուն պէս ճնշուած սալերուն այս հառաչիւններու մէջէն կը բարձրանար կերկերուն ու մելամաղձիկ ձայնը մեր ճիւանի սալուորին՝ որ իր եարը կը սիրերդէր, աղկեկ աղջիկներուն երազները մրրկելով:

Հնկաքները Մեղիբէ — կառավարութեան ամբարը հանելուն, Ամպար Էմինին (Ամբարին Վերատեսուչը)՝ իր չափողին ձեռքով վերաչափել կուտար զանոնք: Շատ տաեն սալուորները կրծօն տալ պէտք էր, չափելը փութացնելու համար. կրծօն՝ հալալ չափելու համար: Ամպար Էմինիին կամ չափողին բերանը ոսկոր չնետողին հնկաքը կը տեսնէիր որ պակաս կուդար, եւ հնկաքը բերող բենչպէրը լրացնելու էր պակասը:

5.— Կալերը վերցուելէ վերջ, բենչպէր եւ ճուվալաւկ կը սկսէին իրենց պղլուրը խաչել, չորցնել, հյրել ու աղալ. ծեծածը ծեծել, տեփրել եւ ամբնել. աղւօնը մաղել հյրել եւ ամպարել: Մարապա բենչպէրը իրենիին հետ իր ադային ալ պղլուրը, ծեծածը եւ աղւօնը պատրաստելու եւ անոր յանձնելու պարտաւոր էր:

Ադային իր մարապային պահանջած տարապարհակ սպասարկութիւններն տարին բոլոր եւ բազմազան էին: «Մարզար քեյա, քանի մը մարդ ղրկէ օր էգին փորեն», «...ջրեն», «... ծածկեն»: «Քանի մը հնիկ ղրկէ օր հաց բանան», «...լուացքը ընեն», «... էգին կթեն»: «Սալը ղրկէ օր ջաղարջը աղօն տանին», «... հարեմը Ալըչամին տանին», «... ախոռին թըրիքը թափեն»: Եւ ես ի՞նչ գիտեմ ինչե՛ր...: Սալը կոտրէր, եզը՝ գոմէշը մեռնէր, մէկ երկու փեռայ (500 դուրուչ) վնասը մարապան կը քաշէր, ադան մէկ փարա չէր վճարեր: Այս բոլոր տարապարհակ գործի փոխարէն՝ մարապան կը վայելէր ադային պաշտպանութիւնը, որ այդ փորձանուտ ժամանակներուն մէջ բենչպէրին կեանքի եւ պատուոյ ապահովութեանը տեսակէտէն՝ աղէկ դէշ արժէքաւոր ապաւէն մըն էր:

Ահա՛ թէ ինչո՞ւ այսքան արիւնաքամ եւ տարկային պայմաններու տակ իսկ, բենչպէրներ իրարու հետ կը մրցէին չատ հեղ իրարու հետ կը հաւէին, ադային կամ անոր գործակալին կաշառք ալ կուտային, ազդեցիկ ադաներու մարապայութիւնը ձեռք ձգելու համար:

6.— Ցարդը եւ գարին անբաժանելի կերն էին իշուն, ձիուն եւ գրաստին. բայց յարդը նաեւ բաժին ունէր ամէն ուրիշ տաւարի ալիկին մէջ: Ճուվալաւկ իշպաններ, բենչպէրներէն կը գնէին անոնց աւելորդ գարին եւ յարդը չհարկեան համար: Մրեզը, իրրեւ չաղկապ եւ անջրանցիկ ընող, էական բաղկացուցիչն էր

հողէ չաղախին, քերբիճի, պատի եւ տանիքի վիմախի համար: Նաեւ, չարմադէ անցած մրեղ կը խառնէին իրենց չինած ամէն տեսակ խեցեղէն անօթներու կաւին մէջ:

գ.— Կտաւատ եւ Շուշմա ու Կանակարչակ: Այս ընդեղէնները կարեւոր տեղ կը բռնէին գիւղի բերքերուն մէջ, եւ յատկապէս կը մշակուէին ամէն տարի: Այս ունեցերը արեւին մէջ կատարեալ չորցնելէ վերջ, կտաւատն ու շուշման՝ ձիթհանուց փուռին մէջ կ'աղնձէին, կանակարչակն ալ չաղընծուած՝ ձիթհանուց տակ ճնշելով եղը կը հանէին: Կտաւատին ձէթը, Սմերիկայէ եւ Պաթումի կազ-եաղիին ներմուծումէն վերջն ալ, գիւղացիին լուսաւորութեան պլխաւոր նիւթը եղաւ միշտ, զոր կը վառէին մարտասանկուած ճրագներու մէջ՝ բամպակէ պայրուքով: Շուշմային չիրիկը կը գործածէին իբրեւ ապուրի եղ, եւ պահուց օրեր՝ արդար եղի եւ խաւուրմայի տեղ: Ագնծուած չուշման կը ծեծէին գիւղին սանտաքարին մէջ (թոփուրմայենց ագրիւրին քովը), որ խիւսի կը վերածուէր: Ո՞վ չէր սիրեր խաղողի ըտուպով խառնուած չուշմայի խիւսը. կամ հէնց խիւսը թոյրի հացին վրայ քսուած: Տանտիկին մամիկներ պահուց գնաիկի փոր կը չինէին այս խիւսը չաղելով սոխի եւ մաղտանոսի հետ: Կտաւատին կովտոնը եւ չուշմային փոխինդը սիրական դամէչին, պուղա ընճուղին եւ եղին ալիկ կ'ընէին, դանոնք կերցնելու եւ ուժեղցնելու համար: Փոխինդը մարդիկ ալ կը սիրէին եւ կ'ուտէին, մանաւանդ պաղինները: Դրբիս խմբագիրը կը յիշէ Արեւիկենց ախոռը՝ ուր աչքը-փուկ կը խաղայինք՝ Թոփալ Գարիկենց Պօղոսի, Զորթուրենց եւ Կարօ Կարօենց Պետրոսանեանց, Կարօ Ադամենց Ակոբի եւ ուրիշ պատանիներու հետ, եւ ձիթհանքի մուխ փոսին մէջ պահուրտուքի պահերնուս, ձիթհանքին տակէն նոր հանուած տապրակներէն գոգաւուճով փոխինդ կը թրշնէինք ու կը մչմէինք...: Իրենց օրեր: Կանակարչակի եղը — ձէթը («հինա եաղի») — շատ քիչ կը գործածուէր լուսաւորութեան համար: Բայց գիւղացիին առանին դէղն էր պնդութեան եւ ամէն հիւանդութեանց նախապատմանը գոր մեր մամիկներ, Պէրպէր Ասւազ եւ Մատանցի Մարտիրոս կը գործածէին թէ մարդու եւ թէ տաւարի համար:

է.— Բամպակ:— Բամպակի մշակութիւնը ամէնէն նուրբ գործարքն էր բնչպէրներու: Արտերը՝ առջի տարուընէն ազրուելու, քանի մը անգամ հերկուելու, տափնուելու, եւ մարճաֆայով կորիներու բաժնուելու եւ ջրուելու էին: Սերմըցուի համար կ'ընտրէին ցօղին վրայ բացուած՝ բամպակով կոխուն խոշոր խոճձները, եւ ասոնց բամպակը զատ կ'թնելով՝ կուտը կը պահէին: Գարնան դուռը բացուելուն, սերմըցու կուտը Թրիքախաուն ջուրի մէջ կը ընկղմէին քանի մը օր, մինչեւ որ կը ուռէր: Արտը նորէն ջրուած պատրաստուած, փորձառու սերմնացանը՝ իր գոգնոցին մէջ լեցուցած կուտը կը ցանէր կորի կորի: Անոր ետեւէն լծվար մը կը վարէր, կուտը հողին հետ խառնելու համար, ուրիչ մը ասոր ետեւէն վարուածը կը ցոքէր, հողի կոշտերը մանրելու եւ մակերեսը հարթելու համար:

1.— Ցանքը լրանալէ վերջ, կորիներու թումբերը կը նորոգէին մարճաֆայով: Մէկ երկու չարաթ վերջ կարզը կուզար քախանքի:

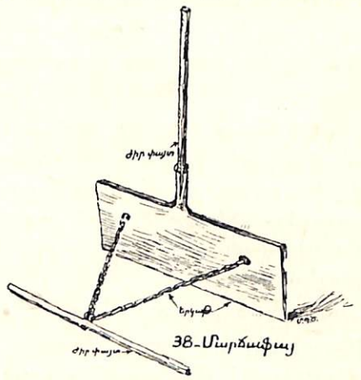

38.-Մարճաֆայ

Բամպակի ջուխտ լմլիկներուն հետ կը ծլէին կ'աճէին նաեւ սկզը, վարժոխը եւ ուրիշ խոտեր, որոնք մաքրուելու էին: Արեւածագին կը տեսնէիր, հարսներ ու հասուկ աղջիկներ կորիներուն գլուխը չարուած, բարակ երկայն կոթով քուլպաններով խոտերը կը քախնէին, առանց նորածիլ ցօղուններուն վնասելու: Քախնուած խոտը կը ժողվէին ճուալաակ կնիկներ, իրենց էշերուն եւ կովերուն կերի համար:

Այսպէս քանի մը անգամ կը քախնէին, եւ ամէն քախանքէ վերջ կը ջրէին: Ցանքէն 3–4 ամիս վերջ, նորէն հարս աղջիկ կը թափքէէին արտերը, 10–12 մատ երկնցած ցօղունները ֆնտիկ էնելու (գլուխները կտրել), ճլաւորումը փութացնելու համար:

2.— Բամբաղ:— Մինչեւ աշուն, ամէն մարդ իր պղպուրն եւ ազօնցուն ամբնած, խըրած էգիներու խաղողը ներս առած եւ իրենց ըռուպը եփած, գինին լցած, լմնցած կ'ըլլար: Աշնանամուտին կուգար Բամբաղը: Հիմա, արտերուն երկու ոտք ցօղերը բեռնաւորուած են բացուած խնձիներով, խշուաչներու աչքերէն բամպակը պլոք պլոք դուրս փոթխած: Լայնատարած դաշտեր, բամպակի խրխայով ծածկըւած, կը ծիծղան: Բնչպէրներ նախօրօք կ'ըսպրրէին իրենց ճանակուորները, եւ իրիկուընէ կ'լմացնէին քաղուելիք արտին տեղը:

Արեւածագին կը տեսնէիր խումբերը ճուալակ կնիկներու, հարսներու եւ հասուկ աղջիկներու — հետերնին մանչեր ալ —, որ իրենց էշ ուռը ճաչի ծրարները կռնակնին կապած կ'երթային իրենց յանձնուած արտերը: Վրանին կէմա (գործի բաճկոնակ), թեւերնին թեղնիք, աւչեւնին հաստ կտաւէ գոգնոց եւ գործի չուվարը քաշած — կուք եւ տաքուկ, կորիներուն գլուխէն կը սկսէին քաղքը, եւ կ'աչխատէին արեւածագէն մինչեւ արեւմար — կը ժողվէին ու կը ժողվէին: Առաջ բացուած խճճը կը քաղէին, ապա կիսաբաց խոզան: Երբեմն ալ բամպակը կը քաչէին խճճէն՝ տեղին վրայ: Ամէն ճանապուոր, իր ժողված խճճ եւ խոզա կամ քաշած բամբակ զատ կը կոտցէր: Բանթոզի առեն, արեւմարի մօտ, բայիսը կուգար ճանակ տալու: Օրականը մաղ մը խճճ էր, քաղուած խճճերն համար, բայց՝ ճանակուորին ժողված դէդին համեմատ, մաղը հէնց լեցուն, կոխուն կամ գլխցուն կ'ըլլար, երբեմն երկու մաղ եւ մեյվահախի մը ճանակուորի մանչին: Բաշուած բամպակին համար՝ ամէն հինդ գոգնոց բամպակի մէկ մաղ խճճ: Ոգայի համար ալ՝ մէկ՝ երբեմն երկու մաղ խոզա: Մայրս կը պատմէր թէ, Վարի Թորկանց Օվակին ամուն (բայիսը) եւ Մանասէլ Օվան ամուն ամէնէն առատաձեռն էին — միշտ մեծ սատատով եւ կոխուն ու գլխցուն կը չափէին ճանակը, եւ մանչերուն ալ մեյվա հախի կուտային միշտ:

64.-Մաղ, Շարմաղ

Ցայտնի կծծիներ ալ կային որ պղտիկ սատատով կուտային եւ խճճը դղդղալով կը լեցնէին որ խոզդիկ մնար: Շատ անգամ ալ խճճի տեղ խոզա կուտային:

Օրարատին (կէսօր) միայն դաշտար կ'առնէր ճանակուորը, կէս ուռը ճաչի համար: Եւ ինչ ախորժակ բացող ճաչ...: Ճանակուորներ կը հաւաքուէին ծառերուն տակ, եւ կռնակնուն ծրարները կը փռէին չայիրին վրայ: Թոյրի հացը՝ թաժայ, կարմրատուն եւ փխուկ, աղը դրուած կծու խոցին ու մաղտանոսը, երբեմն ալ պանիր, հողատիրոջ մանչերուն բերած պաղպաղ ջուրը քնհրիպին — կարմիր կուժերով:

Բայ օդին մէջ եւ աշնան ճնկրտուն երկինքին տակ կ'ուտէին եւ կը հանգչէին: կեանք կուտար...: Ճուալաակներու մանչերուն համար ճանակը զբօսալի ժամանց էր: Մեյվահախի մը ձեռք ձգելու համար կ'երթային մօրեքնուն հետ. եւ օրուան մէջ՝ արդէն մէկ երկու անգամ հոսկէ հոնկէ ճեպերնին տկտեցուցած՝ մեյվածախ չարչիներուն այցելած կ'ըլլային: Հողագործին հարսին, աղջկան, մանչին եւ տղամարդուն համա՞ր հա՞պա..., օրերուն օրը...: Բամբաղի օրն էր, երբ հարս աղջիկ իրենց անուշիներն ու ճիեզի ծալքերը կը լեցնէին Քուրքի անուշաբոյր խնճորով, հոտաւէտ հեյվայով, Զնքուչի նուռով եւ Պեսնիի սեւ ու կարմիր չամիչով. մանչերն ալ չանթանեռով ընկոզ — խուչիլար խաղալու համար. տղամարդերը՝ ծոցերով կարմիր խնձոր եւ նուռ իրենց նշանածներուն..., գաղտրիկ պաչիկի մը հետ փոխանակելու.... Թերե՛ւս:

3.— Կը յիշե՞ք մեյվածախ չարչիները եւ իրենց էշերը՝ եմի տոպրակները գլուխնին..., Վարդաթէլայ, Շնթլայ կամ Մուլլըւայ ճամբուն երկայնքի ի վեր չարուած. Թուխերուն տակը — չայիրին վրայ — դէզ դէզ կը ցուցադրէին Քուրքի կարմիր խնճորը — հոտը սիրեմ —, նուռ ու հեյվայ (սերկեւիլ), Պեսնիի չամիչները՝ բուխմատի չափ խոշոր, Հաֆթասարի ընկոյզ եւ Հայաստանի արեւովը հասած եւ եփուն պատով էգու խաղողը քիմոցով (հէնց յուչը բերանս կը ջրոտէ), այս ամէնը փոխանակելու համար՝ խճճի, բամպակի եւ խոզայի հետ: Մէկ խճճ մէկ ապրանք, մէկ բամպակ երկու ապրանք: Միայն խաղողը խոզայի հետ

կը փոխէին — երկու կիսաբաց խողա մէկ խաղող: Իրենց կշռոն էր «անթիկա» չայենքը —

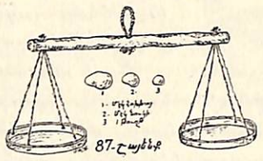

փրենց չինած: Երկու մատ հաստ ժիր փայտէ ձող մը, երկու ծայրերէն 4 չուանով կախուած երկու լականաձեւ փայտէ աչքեր — 10″–12″ մատ կլոր եւ 3 մատի չափ խորունկ — եւ ձողին ճիշտ մէջտեղը, ձողին ապուցուած չուանէ անկ մը՝ չայենքը ձեռնելու համար: Կշռաչափերն ալ չային կլոր քարերէն, օխանոց, նուկլենոց եւ թուղթնոցներ: Սովորաբար, չայենքին մեկվայլ աչքը փը՛···րշուք մը վար կը հակէր··· քարերուն ճշտութի՛ւնը ալ մի հարցներ: Ո՞ր ինչուն պէտք, ճանակի այս եռուզեռին մէջ:

Աբեւմարի մօտ, ճանակները հասլաթինեւուն մէջ ծրարած եւ կռնակին կապած՝ ճանակուորը եւ մանչերը՝ մեկվահախիով լեցուն չանթաներով տուն կը դառնային: Այս առենն էր որ չաբչիները ղրաղուն էին:

Ճանակ տալը լմնալուն պէս, բենչպեր տղամարդերը՝ այդ օրուան քաղուածքը խաբարներու եւ ճուվալներու մէջ լեցնելով, սալերով, էչերով տուն կը կրէին: Սալուր երիտասարդին համար պատեհ առիթ էր ճուվալ մը՝ մինչիսկ խարար մը խճեճ նետել ծանօթ եւ վատահելի չաբչիի մը, յետոյ փոխարժէք մըրդեղնները անկէ առնելու համար:

Ջժողվուած գոց խողաները մէկ երկու չաբաթ կը թողէին բամկցուերուն վրայ, եւ վերջնական քաղքին ամբողջովին կը ժողվէին:

Բամկցուը լաւ վառելիք էր: Բենչպերները մաս մը իրենք կը քաշէին, մնացածը իրենց դրացի ճուվալակներուն կը թողէին:

Կիներ կը քաշէին բամկցուը եւ չալակով կամ էչերով տուն տանելով չարտախը կը չարչին որ չորնայ:

4.— Խճեճ ու խողա տեներները կը վռէին չորնալու եւ բացուելու համար: Զոր խճեճը՝ բամպակը քաշելէն առաջ, չարխաւու կ'ընէին, խճեճներու բամպակին վրայ ցնելու համար: Չալխաւուն մեծ կողով մըն էր, որ բոշաներ կը հիւսէին սորխունէ՝ խըճեճէն պզտիկ աչքերով, եւ երեք մատ հաստ նեռի մը վրայ հաստատուած եւ հիւսուած դռնակով բացուածք մը ունէր, ուսկից խճեճը կը լեցնէին: Զօրաւոր մկկը՝ խճեճով կէս լեցուն չալխաւուն կը դարձնէր, մինչեւ որ խըճեճներու վրայի անմաքրութիւնները ծակերէն դուրս կը ցրծգուէին: Այսպէս մաքրուած՝ խըճեճը պատրաստ էր քաշուելու: Աբեւին մէջ չորցած եւ բացուած խողաները առանց չալխաւուելու կը քաշէին եւ բամպակը պատ կը պահէին, որովհետեւ ցածորակ էր, եւ ծախ չունէր:

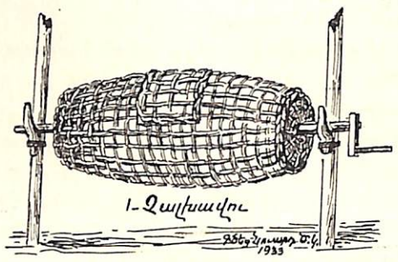

5.— Խճեճ քաշել: — Բենչպերը իր դուրսի աշխատանքը լրացուցած, իր բամպակովը կը սկսէր զբաղիլ: Զմրան երկար գիշերը, զրացիներէն 5–10–20 հոգի կը կանչէր խճեճ քաշելու: Ճաշքէն վերջ, մինչեւ 10–11 (երբեմն աւելի ուշ, հեքեաթէն կախում ունէր), տատուկ կրակատունը կամ ախոռ սպասն՝ դեռնը մինաարներու վրայ ծալլապատիկ նստած կը քաշէին ու կը քաշէին — աւանդական սովորութիւն մը՝ զրացիական անվարձ ձեռնտուութեան: Անդին, գիւղին աննմանելի Հեքեաթին կը քակէր մասալի դունապեղ կծիկը «վախտին կ'ըլլի էլլիր»ներու. եւ մէջտեղէլ կը լսուէր մելանոյշ սիրերգը մեր աչքերին: Քնաթափ ընելու համար՝ քէսխով մէկ մէկ գինի, եւ բերան քաղցրեցնելու համար՝ քանի մը ասամ խաղող ալ — երբեմն: Պզտիկներս՝ խճեճ քաշելէն աւելի, Թորկանց Հաճի Կարապետի կամ Բիւրճանոց «Թոքմա» կարօլ մինչեւ վերջին «էրկինքէն իրեք խնծոր էնկաւ»ը՝ անոնց բերնէն կախուելու կ'երթայինք — քուն չկար:

6.— Բամպակ կթել: Բենչպերին կթենլու գործն՝ Նոյ Նահապետէն մնացած ճոճոն էր: Տեղացի նահարը կը չինէր փայտէ մասերը՝ թութէ, ալուճէ կամ կաղնիէ. իւիկն ու կշռանիւն ալ ատմուրճին: Կթողց մասերն էին ալուճէ կամ կաղնիէ դարձուած թոփը՝ ծայրը բուրթակ մը ագուցուած, եւ պողպատէ կլոր իւիկը՝ երկաթէ ճողերով չինուած «ճնճղուկ»ովը (կըռանիւ): Առանք իրարու դէմ պիրկ կը պահուէին երեք չարժական երիթներով: Կթողը՝ յատակատախտակին վրայ նստած, ալ ձեռքովը կը դարձնէր թոփը՝ որուն չխմոմովը կը դառնար նաեւ իւիկը՝ հակառակ ուղութեամբ, եւ ձախ ձեռքովը՝ կտով բամպակը կուտար իւիկին եւ թոփին բերանը, եւ այսպիսով բամպակը կուտէն կը կեղուբէր առանց մանրաթելերը կտրատուելու: Բամպակը ճոճոին եաեր՝ իսկ լերկացած կուտերը առաջը կը թափէին:

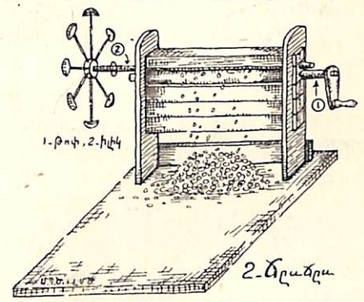

Բամպակ կթնելը անեցի երիտասարդին գործն էր. սակայն համբայ բենչպերը երբեմն ստիպուած էր օրականով գրսէն կթնողներ վարձելու, լերին նուկի մը վարձով եւ 3 ժամ հաց: Երբեմն 5–10 ճոճո կը գառնային ամիսներով: Բրանաթոր աշխատանք: Որովհետեւ ատեն ճոճոը չատ դժուարաշարժ էր եւ անարդիւնաւէտ (inefficient): Բայց ատոր կթնած բամպակը ամէնէն նախընտրելին էր, եւ բարձր կը վճարէին:

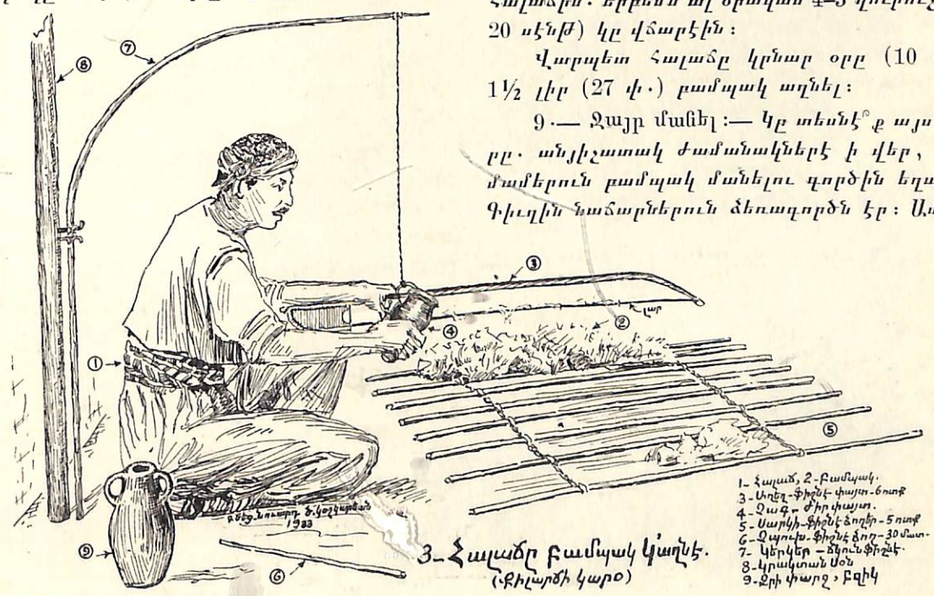

3-Հալաճը բամպակ կ'աղնէ.
(Քիւլտճի կարօ)

Բամպակ կթնելը անեցի երիտասարդին գործն էր. սակայն համբայ բենչպերը երբեմն ստիպուած էր օրականով գրսէն կթնողներ վարձելու, լերին նուկի մը վարձով եւ 3 ժամ հաց: Երբեմն 5–10 ճոճո կը գառնային ամիսներով: Բրանաթոր աշխատանք: Որովհետեւ ատեն ճոճոը չատ դժուարաշարժ էր եւ անարդիւնաւէտ (inefficient): Բայց ատոր կթնած բամպակը ամէնէն նախընտրելին էր, եւ բարձր կը վճարէին:

7.— Օվանեերու գիւղերուն մէջ Հողէի եւ Յանպէրի բամպակը ամէնէն յարդին էր. մեր գիւղինը երրորդը: Տարեկան մօտաւորապէս 2000 լիր (36,000 փ.) բամպակ կ'արտադրուէր: Գինեերը կը տարբերէին, լիրը 18–40 ղուրուշ—, տարին գիտէք: Բամպակի կուտը իրրեւ լակ կը կերցնէին կճան կովերու եւ մատակներու: Կաթը առատ, կարագաչատ եւ անուշ կ'ընէր:

8.— Հիմա կուգայ հալաճը, իր աղեղը, չադն ու սարկուն չալկած, կթնուած բամպակը ազնելու: Զախ կողմը բամպակին կտոցը, ալ կողմը նստած են հարս ու աղջիկ: Ոմանք՝ բարակ չպուխներով՝ իրենց առջեւի խոնջաններուն վրայ՝ պայրոզ կը պլեն, ոմանք ալ պայրոզները պլոքելով քուլա կ'ընեն, չայր մանողներուն համար:

Հալաճը իր ազնած բամպակը չպուխովը կը նետէ պայրոզողներու խոնջաներուն վրայ: Բարի տանտիկինը՝ կարմիր բզիկը գինեով լեզ կը պահէր միշտ. Ջրի տեղ գինի մեր հալաճին, «օր պողպոին թողը վլայ ու բամպակը խոտակ ազնէ»: Ամէն իրիկուն՝ բանթողին, այն օրուան մէջ պլոցուած քուլաները կչռելով լիրին նուկի մը չազնուած բամպակ կուտային հալաճին. երբեմն ալ օրական 4–5 ղուրուշ (16–20 ակնթ) կը վճարէին:

Վարպետ հալաճը կրնար օրը (10 ժամ) 1½ լիր (27 փ.) բամպակ ազնել:

9.— Չայր մանել:— Կը տեսնէ՞ք այս չայրը. անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, մեր մամերուն բամպակ մանելու գործին եղած է: Գիւղին հաճարներուն ձեռագործն էր: Ամբող-

Ջովին վայտաչէն: Թել ոլորողն էր պողպատէ ճաղը զոր դմպուկը կը դարձնէր, իր եւ ճաղին պուքրային վրայ պիրկ ձգուած բամպակէ լարով մը: Դմպուկը — 30 մատ տրամագիծ X 6 մատի չափ լայն — կը բաղկանար երկու կլոր տախտակներ Թոփի մը երկու երեսը դամուած եւ կաղնի նեռի մը վրայ հաստատ-

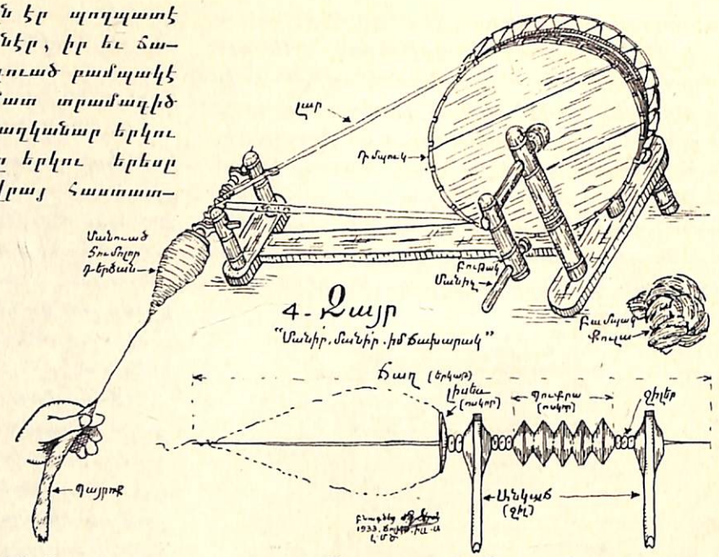

ուած եւ երկու ճուտերուն մէջտեղ գետեղուած: Դմպուկի մէն մի հոլովումին՝ ճաղը 150–200 անգամ կը դառնար: Ջայրին ճաղը եւ դէլու պէտք չկար. Ջիլէ լեզուա անկաճները մշտական լարծուն կը պահէին գայն: Դմպուկին նեռն ու մանիչն ալ օճառ կը քսէին դիւրադարձ ընելու համար: Կրակոան տաքուկ թայրին մօտերը չորուած ջայրեր անդադրում կը ճրթային — մութն ու լուսուն սկսած, մինչեւ եասի (դիչերուան 10–ին կինները — առնուիկին, հարս, տ'վ որ հասնէր, խրխան հագած՝ քուլաներու սալան իր կշտին, ջայրին աոջեւը նստած կը մանէր ու կը մանէր: Հոս էր որ մեր աչուխ մամիկները, ջայրին ճրթիւնին հետ սրտակցած՝ իրենց խարիսի, իրենց տարտերու գողտրիկ դիւզերգները կը յօրինէին եւ կը մրմնջէին սրտայոյզ:

Երբ ճաղը կը լեռնար թելով, կարժառով կը կարժէին: Լեցուն ճաղը կաժ մը կ'ըլլար: Վարժ եւ փորձառու ջայր մանողներ կային որ օրը 2–7 կաժ մանած կրնային մանել:

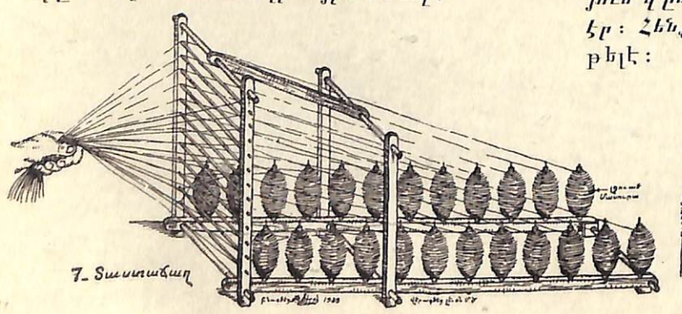

10·— Մասուրա լեցնել:— Դարտակ մասուրան ճաղին վրայ կ'անցնէին սեղմ. կաժը կը ձգէին նազուկին վրայ, թելին ծայրը կը կցէին մասուրային, եւ ջայրը կը դարձնէին՝ մինչեւ որ մասուրան թելով կը լեռնար: Լեցուած մասուրաները տաստաճաղի ճաղերուն վրայ կը չարչին, առէջ թափելու համար: Դոր բակ մը կամ փողոցին մէկ կողմը կը զարնէին բարակ ձեձեր (ցից) 5–6 ոտք երկայն, զեռնէն 3–4 ոտք վեր ցցուած, մէկ գծի վրայ, ծայրերը մէկ մէկ՝ իսկ մէջտեղը 5 զոյգ՝ իրարմէ 5–10 ոտք հեռու: Հենք թափողը՝ տաստակալը ձեռքը կ'երթար կուգար՝ եա առաջ: Երկու անգամը չըլայ մը կ'ըլլար, 10 կանգուն երկայն՝ 96 թելով:

11·— Հենքի համար մասուրա լեցնելէ առաջ կաժերը ճրէկաջրի մէջ լաւ մը թաթաւելէ եւ ճմռելէ յետոյ կը ցրցքեն որ կաժերը ջրաւա չմնան: Շրէկի ջուրը չթողուր որ թելերը մժդլոտին, եւ հենքը կայուն կ'ընէ: Առէջը միշտ երկու հենք էր: Հենքը կը բաղկանար 280–480 թել:

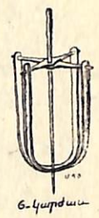

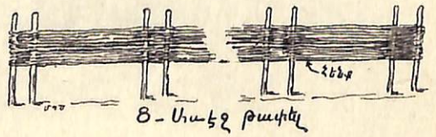

12·— Կտաւ գործել·— Հորգործել ալ կ'ըսէին: Ամէն բնչպերի տուն կտաւ գործելու հոր կար: Ճուվալակ տուներէն չատերն ալ ունէին: Կտաւ գործողները, առհասարակ կնիերէն էին. Արմաւրդոյ մէջ ալ կային վարպետ հորգործողներ(1), որ վարձով կ'աշխատէին, իրենց կտաւը գործելէ զատ:

13·— Կտաւագործին հորը բարդ եւ հանճարեղ սարքուածք մըն էր, գլուխին հոր-գործող վարպետին ու նաճարին գործակցութեամբ յօրինուած եւ կատարելագործուած, եւ սերունդէ սերունդ փոխանցուած — գրեթէ անվոխոխ:

Այս բնիկ սարքուածքի գլխաւոր մասերն էին, 1·— Տֆան եւ վրան ապուցուած Սայրը: Վարպետը՝ եա առաջ չազկէզակ զարկ տալով

այս Տֆայով՝ մագոզին թեզանը հենքին վրայ կը տեղաւորէր եւ հետզհետէ կը սեղմէր Տֆային չրջակազմը մշտիչ կամ ֆիչնա փայտէ էր, ոլորուած եւ սնուկ. նոյնպէս ալ սայրինը, որ առաջնուած էր եղէգի ճեղերով՝ երկուական թել անցնելու չափ երկարէ վարսա: Սայրին առաջները կը համապատասխանէին գործուելիք ամենալայն կտաւի թելերու թուոյն (480) կիսուն. եւ Տֆան այս սայրին համեմատ կը չինուէր: Տֆան կը չարժէր երկու ծխնիի պէս թելերու վրայ, եւ ճեղունի ճախարակներուն վրայէն իջնող երկու չուաններէն առկախ: 2·— Ապերը ոֆային նուէն էին — երկու չարք՝— զոյգ մը հենքին վերը՝ զոյգ մը ներքեւը: Առնք՝ գործուելիք կտաւին թելերուն համապատասխան թուով պղպտիկ օղակներ, 3–4 թել ոլորուած՝ չրէկուած եւ չորցուած լարէ՝ հիւսուած բարակ չսլսիներու վրայ: Հենքերու թելերուն կէսը վերեւի զոյգ ապերէն՝ իսկ միւս կէսը ներքեւի զոյգէն կ'անցնէր. եւ ապրակալներուն կցուած խրնային չուանները — ճեղուին ճախարակներուն վրայէն անցնող եւ հորին մէջէն ոտնակալներուն կապուած—, թէ ապրակալները կախակայլու եւ պիրկ պահելու կը ծառայէին, եւ թէ՝ անոնցմէ մը չարայարուած էին՝ որ երբ երկու ոտնակալներուն վրայ փոխոխակի կը կոխուէր, ապրակալները վեր վար կը քաշուէին եւ հենքերուն թելերը անջատելով, անցք կը բանային մպղոզին եւ թեզանին ազատ երթեւեկին, ճիշտ գործողին առջեւը: 3·— Մպղոզը — վրան անկայուն թել անցնելու չափ երկարէ վարսա: Սայրին առաջները կը համապատասխանէին գործուելիք ամենալայն կտաւի թելերու թուոյն (480) կիսուն. եւ Տֆան այս սայրին համեմատ կը չինուէր: Տֆան կը չարժէր երկու ծխնիի պէս թելերու վրայ, եւ ճեղունի ճախարակներուն վրայէն իջնող երկու չուաններէն առկախ: 2·— Ապերը ոֆային նուէն էին — երկու չարք՝— զոյգ մը հենքին վերը՝ զոյգ մը ներքեւը: Առնք՝ գործուելիք կտաւին թելերուն համապատասխան թուով պղպտիկ օղակներ, 3–4 թել ոլորուած՝ չրէկուած եւ չորցուած լարէ՝ հիւսուած բարակ չսլսիներու վրայ: Հենքերու թելերուն կէսը վերեւի զոյգ ապերէն՝ իսկ միւս կէսը ներքեւի զոյգէն կ'անցնէր. եւ ապրակալներուն կցուած խրնային չուանները — ճեղուին ճախարակներուն վրայէն անցնող եւ հորին մէջէն ոտնակալներուն կապուած—, թէ ապրակալները կախակայլու եւ պիրկ պահելու կը ծառայէին, եւ թէ՝ անոնցմէ մը չարայարուած էին՝ որ երբ երկու ոտնակալներուն վրայ փոխոխակի կը կոխուէր, ապրակալները վեր վար կը քաշուէին եւ հենքերուն թելերը անջատելով, անցք կը բանային մպղոզին եւ թեզանին ազատ երթեւեկին, ճիշտ գործողին առջեւը: 3·— Մպղոզը — վրան ան-

(1) Տես Արհեստաւորներ:

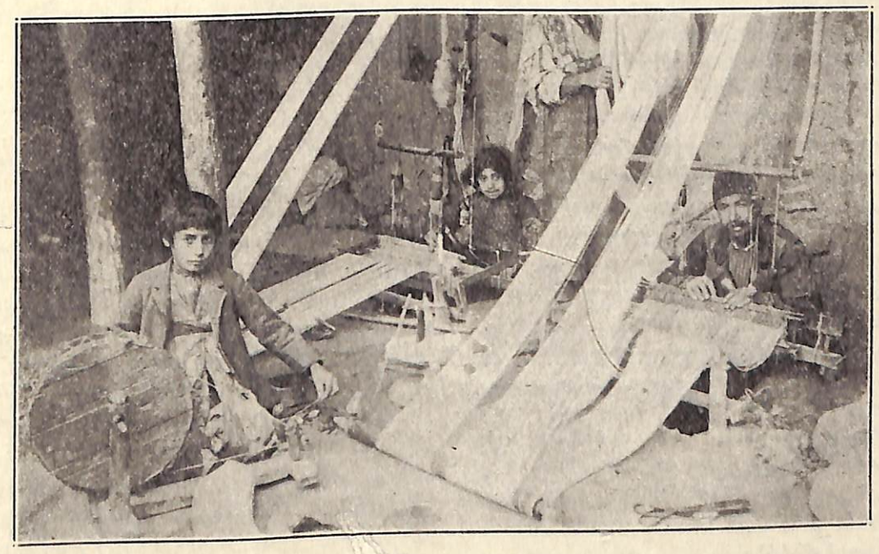

«Էս մէկիկ օրն է, կուլամ հալի, առէջիս օրն է»,
«Մասուրաս տեղն է, կուլամ հար, ճաղն ու մազոզս հորն է»:
«Սավտայիս օրն է, կուլում հար, ճիւռն հար»:

ցըւած թեղանի մասուրայովը: Ասիկա սեւ կոտրէչ չինուած եւ ծայրերը արոյրէ գամակներ ապուցուած՝ չատ սնուկ զոդածիք մըն էր —

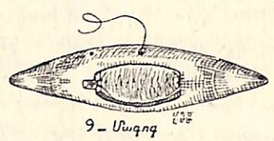

9– Մագոգ

դուբսէն ներածուած: 4·— Սալմինը — երկու կլոր ծայրերը ցից յենակներու մէջ՝ քառակուսի եւ ողորկուած ժիր վայտ մը, որուն վրայ կը վաթթէին զոծուած կտաւը, եւ որ՝ հենքը պրկուած կը պահէր: 5·— Մթիթը (վարկալ ալ կը կոչէին) կտաւին լայնքը միօրինակ ու պիրկ պահող զոծին էր, երկու ժիր վայտէ չերտերու — 2 մատ լայն X¼ մատ հաստ — իրարու ծնիուած: Միշտ սըֆայրն մօտ կը պահուէր, կտաւին զոծուած եզրին վրայ ասեղնուած: 6·— Երկու ոտնակները — տախտակէ պզտիկ թիակներ, ցից-յեցուկներու մէջ թոյլ ապուցուած, որոնք ազբակալները բանեցնողներն են: 7·— Հովը, պզտիկ ուղղանկիւն փոս մը, կրակատան մէկ անկիւնը՝ պատին քով փորուած: Ասոր եզերքը կը նստէր զոծողը, ոտքերը մէկը կախած՝ ճիշտ ոտնակալներուն վրայ: Հովին մէջ տեղաւորուած էին նաեւ սալմին եւ քանի մը ուրիշ մասեր: 8·— Աէջքը — երկու հենքի բաժնուած — կը բաղկանար 7–էն մինչեւ 12 չլայէ (չլան 96 թել), 20–էն մինչեւ 30 կանգուն երկայն — 2–3 թոփ կտաւ:

Հենքերուն ծայրերը — պլոցուած կը կապուէին պատը զարկուած ցիցի մը, անկէ՝ հենքերը կ'անցուէին ճեղունին զամուած ճոպակի մը վրայէն, կ'իջնային վար, դեհոնը հատատուած ճոպակին տակէն դառնալով կ'անցուէին ապերէն թել առ թել եւ աֆայի սայրէն երկուական, եւ բալաթարին վրայէն կ'իջնային կը փաթթուէին սալմինին:

Օրական 2–3 թոփ կտաւ զոծող կար պիւղին մէջ:

Դոր կտաւէ զատ նաեւ կը զոծէին զոյնզոյն չերտաւորուած խատ, կնկայ «փեշա»ի համար, նաեւ դենջակներ, մադզին վրայ գոյնզոյն թեղաններ անցընելով: Ասոնց առէջքին եւ թեղանին համար հատ մանուած թել կը զոծածէին:

14·— Խասար էնել:— Գիւղացին իր կտաւը զոծել լմնցնելու էր մինչեւ ամրան առ-

ջի ամիսը, մանկադքաղ չեկած: Ամառուան շոգ արեւը միայն կրնար կտաւները ճերմկցնել: Դուարի թրիքով չինուած լավակի մէջ կը դնէին կտաւները՝ 2–3 օր, եւ օրը 2–3 անգամ կը խառնէին: Ցետոյ կը քաշէին դանոնք, եւ չերու բեռցած կը տանէին Պալիքկոլին (1) խատարելու: Խատարի օրերը հետերնին կը տանէին նաեւ իրենց խալի, քիլիմ, կարպետ, ճուլ, ատոնք ալ տարեկան լուացումէ ետքը արեւտեղու համար:

Հարս աղջիկ, փեսանները մինչեւ ծունկերը քաշած, հոլանի թեւերը սոթատած եւ հերաճակ, թրջուտ կտաւները չալին տաքուկ ու մաքուր ջուրին մէջ կը թափէին եւ կը սկսէին կոխկռտել — ջուրը կը քաշէին —, մինչեւ որ թրիքի հետք չէր մնար. ապա սալերու վրայ թակով կը ծեծէին, մաքուր ջուրէ կ'անցնէին եւ էրուկ խճեղբին վրայ՝ արեւին մէջ կը փռէին: Զորնալէ վերջ կը կրկնէին զոծածիքը քանի մը անգամ: Այսպէս երեք օր կը չարունակէին, եւ կտաւները «ձիւնի պէս ճերմակ» կ'ըլլային:

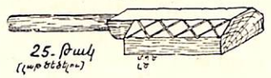

25. Թակ

Գիւղին հարս աղջիկներու համար խատը մեծ ժամանց էր: Զայլին զուլալ ու տաքուկ կոլերուն մէջ լողնալ, ուռիներու գովատուն պրակին մէջ երգել ու պարել — երբեմն արեւը ողոքելու համար.—

«Արե՛ւ, արե՛ւ դո՛ւրս ելիր,
Քու էությիկըդ լուսունկան
Բերա չամիչ մէկ աման.
Օ՛ֆ···, Արեւը խաբեցաք,
Ամպին տակէն հանեցաք:

Այս խատարուած կտաւէն մաս մը՝ տանտիկինը կը ղրկէր պոյախաւան, կարմիր կապոյտ ներկուելու՝ հինի, փաչախ, զգուռնի եւ խալլիկի համար. մաս մը իրենց ասորի չէթճիին կը յանձնէր տպաւորելու համար — անկողինի, տուշակի, բարձի երեսի, ծածկոցներու համար. մնացած ճերմակէն կը կարէր շապիկ, վարտիկ եւ հազար ու մէկ ուրիշ բաներ:

ը·— Խաշխաշ — Աֆիոն:— Աֆիոնի մշակութիւնը գիւղը ներմուծուեցաւ Տիվրանակերտէն — 1860–ի տարիները, Թորկանց Կիմիչ Ազութին նախաձեռնութեամբ, եւ մինչեւ վեր-

(1) Տես չայը:

ջը չարունակուեցաւ: Գիւղին համար հասոյթի մեծ աղբիւր էր: Խաշխաշի հունտը կը ցանէին. բոյսը բարձր եւ ճղաւորուած ցող մըն էր, որուն ծայրերը կ'ածէին խաշխաշի կանանչ խոզակները՝ հունտով լեցուն: Անհնարապրելի է դեղեցկութիւնը խաշխաշի ծաղկած դաշտերուն — Արեւի ճաճանչներուն հետ պչրող երփներանգ գոյներու «սիմֆոնի» մը: Երբ խոզակները կը հասունային (mature), խաշխաշը «արինել»ու ժամանակն էր: Երեք չորս կեռծայր ունեցող սուր չախուներով (մասնաւոր չինուած)՝ կիներ կը խզէին խոզակներուն կեղեւը, 3–4 տեղ: Այս մակերեսային ճեղքերէն կը թորէր ճերմակ կաթ մը, եւ անմիջապէս կը դոնճկէր կեղեւին վրայ, մութ կարմիր գոյնով:

Ասիկա աֆիոնն էր: Միւս օրը կուգային եւ թասերու մէջ կը ժողվէին թանձրացած վիճակի մէջ, եւ դնդիկներ կը չինէին եւ խաշխաշի տերեւներու մէջ կը փաթթէին: Մեծ քանակութեամբ կ'արտադրուէր այս հիւթը: Դուբսէն դնորդներ կուգային մինչեւ դիւղը: Աֆիոնի դնդիկներուն օխան (3 փ.) մէկ օսմ. ոսկիի ($4·50) կը ծախուէր: Աֆիոնի արտադրութեանը վրայ ծանր տուրք դրած էր կառավարութիւնը:

Աֆիոնի հիւթը հանուելէն վերջ, խոզակները կը թողուէին արտը, մինչեւ որ կեղեւները կը չորնային եւ կը ժրկէին, եւ մէջի հունտերը հասիլ կ'ըլլային: Այն տեղ խոզակները կը ժողվէին: Խոշոր եւ լեցուններէն կը պահէին հիմնատարս — անոնց կեղեւին մէջ: Մնացածներն ալ — հունտը աղնձելով հացի երեսի մալեղին կը խառնէին: Դայեկներ, պէրպէրներ եւ տանտիկիններ հում հունտը կ'ուտէին երախաներուն կը խմցնէին: Քնացընելու եւ փորցաւի դէղ էր: Ցոլն ալ վաճառք կ'ընէին:

բ·— կանամբ — կանեփ:— Կանամբը ընդհէն բոյս մ'է միացօդուն, բարձր եւ բազմաճղի: Կանեփի հունտերը այս ճիւղերուն վրայ կ'աճէին ողկոյզներով: Երբ բոյսը կը հասունար, ցօղերը կը քաշէին տուն կը տանէին եւ տեղերը կը փռէին չորնալու: Զորնալուն պէս, հունտերը կը փրցնէին ու կը փշրէին: Առանց աղնձուածը չատ անուշ՝ կ'ուտուէր, եւ հացի երեսի մալեղին կը խառնէին. նաեւ հաւերու կուտ կ'ընէին: Ամէնէն կարեւոր մասը կանեփի ցոլին կեղեւն էր: Ցոլերը քանի մը օր

ջուրը կը դնէին եւ փուբը կը կեղեւէին: Գիւղացին իր պարաններն, չարխներն ու հատ չուաններըը (խրնամ) կազմբի կեղեւէն կը չինէր օլըրուած կամ հիւսուած:

Թէեւ մեծաւ մասամբ կասրկոյի կանամբ մանողներուն օլրել կուտային իրենց կապերը: Ցօղունը սնամէջ էր եւ չատ դիւրավառ. չոր ցօղուններըը կարճ կը կոտրէին, 3–4 ճեղերու կը բաժնէին եւ ծայրերը հալած ծծումբի մէջ թաթղելով իբրեւ լուցկի կը գործածէին:

Այս էր մեր պապերուն «քրկութ»ը, որ կրակին կամ ճրագի լոյսին հպելով միայն կը փակէր: «Ապալի քրկութ»ի ներածումէն վերջն ալ մեր մամիկները անոնցմով կը փակցնէին իրենց թոնիրները:

Բայց վերջերը — 1860 թուականներուն — Տիվրանակերտցի չերամաբոյծներէն սորվեցան կանեփի ուրիշ թանկագին չահագործում մը:

Կանեփի չորցած բոյսը դեռ հունտը չհեռացուցած, կտաւէ տոպրակներու մէջ կը թօթվէին, փոշին առնելու համար: Այս փոշին կը կոչուէր Ասրար — տրամբ 200–400 դուրուշի արժէք ունէր, հաղուագիւտ եւ չատ փընտրուած: Թէմպէքիի եւ ծխախոտի հետ խառնած կը ծխէին: Թոզ մը ··· կը բաւէր ուղեղի եւ էթեւակայութեան գերագրգռում պատճառելու համար: Ծխողը Մեմմէտի ճէննեթը կը փոխադրուէր, բայց չատ ազիտալի հետեւանքներով: Ծխողը հազէ Ջրէ կը կոչէր, «փոսթ» ու ոսկոր կ'ըլլար: Գիւղին թուրքերն եղան ասրարի Չերմեռանդ «քեֆճի»ները — անոնց փնտռած չգտածն էր: Ասրարի չահարկը, սակայն, կառավարութիւնէն գաղտնի էր եւ խստիւ արգիլուած:

ժ·— Արտերը:— Գիւղին բնչպէրը իր հողաջրակութեան եղանակը եւ գործիները ոչ փոխեց, ոչ զարգացուց: Հողաչէրներու արտերը միակտուր եւ ընդարձակ դաշտեր չէին, ալ կտոր բրդուճ կարկատաններ, հոս հոն տարածուած: Այնպէս որ արդիական արօրին ոչ տեղ կար, ոչ ալ պէտք:

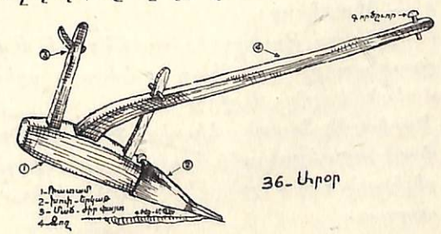

36– Արօր

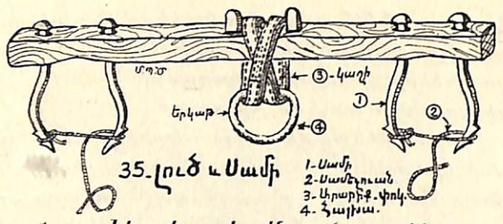

35. Լուծ և Սամի 1-Սամի 2-Սամիդուան 3-Արտաքին փոկ 4-Հպոյա.

1·— *Ժիր վայտէ չինուած պզտիկ արօրը եւ տամուրճի կարիկ ամուրն չինած երկաթէ խոփը· եւ լուծը» իր սամիներով (ֆիչնայէ), եւ կաշիէ արարիքովն ու հալխայովը (օղակ)՝ որուն մէջ կ'ազատուէին արօրի գործըւորն ու սալին առջինեակը: Զոյգ մը եզ կամ գոմէշ էին ժարժարկի ուժը, անյիշատակ դարերէ ի վեր գործածուած եւ իրեն փոխանցուած: Այս հին սարուած-քովն էր որ մեր բէնչպերը իր հողերը կը հերկէր, տարին երկու անգամ — գարնան սկիզբն ու աշնան վերջերը: Տարին երկու անգամ կ'ազդէին՝ չհերկուած, ազգատոհմներու վառած թրիքը եւ ուրիշ ազբեր սայլերով դաշտերը կրելով եւ արտերուն երեսը ամուելով:*

2·— Տարին 4–5 հեղ կը ջրէին ցանուելիք արտերը, ցանքին ու ժամանակին պահանջին համեմատ Արտերը թարպիս ըլլալու էին ցանքէ առաջ:

Արտերու մեծութիւնը ցանքի քանակով կ'որոշուէր — մէկ բըլգիլանոցէն մինչեւ երկու չարեկնոց: Գիւղին մէջ միայն մէկ արտ կար 10 չարեկնոց՝ Մարխոնինները (քոռ Համիսին): Չարեկնոցը 1 1/3 acre-ի չափ էր: Եւ մէկ չարեկը երեք պուշըլ:

3·— Գիւղին Արտակոդմերը:— Գիւղին մշակելի հողերը արտակոդմներու բաժնուած էին, անոնց տեղը որոշող եւ յատկանշող անուններով, այսպէս դիւրացնելով մշակութեան գործը — կառավարութեան Բութուկին մէջ եւս արտերը այս անուններովը կը նկարուէին: — «Քարկոտցիներուն արտը» եւն: — «Տղա՛ք, ասօր թուի բբերը գացէք հերկելու», կը հրահանգէր ռայիսը:

4·— Անուանները:

1 — *Մէկէրլար Զուխուրի: — Քէքլուկ Թափայի տակը — տաճկաց գոռներուն արեւմտեան կողմը: Անջրդի:*

2 — *Խորխորին Տարան: Հիւսիս, Քէքլուկ Թափայի արեւելակոդմը ձորամէջ մը: Գիւղին սեւերուն մէկ սկզբնակէտը: Անջրդի եւ աւազուտ:*

3 — *Եղօնոց Աղբիւր — Սուրբ Սարգիս: Հիւսիս, Քէքլուկ Թափայի հարաւ–արեւելեան փէչերը· գիւղի հին դիւքերէն մէկը: Աւերդի եւ աւազուտ:*

4 — *Պալիք Կոլի: Հիւսիս–արեւմուտք, Զայլին մասը, վարի Ջաղացքէն մինչեւ Պաշ–Տակիրմանի: Զրաբրի, բայց քարուտ:*

5 — *Տաշխուն Թափա: Հիւսիս–արեւմուտք, գիւղին հին դիրքը: Զրաբրի:*

6 — *Խոչրիկ: Տաշխուն Թափայի քով, Երզմրնկայ լերան փէչը, չոչին մօտը: Զրաբրի, բայց քարուտ:*

7 — *Խայային թթիերը: Հիւսիս–արեւմուտք, Խոչրիկի կից· Խայա անուն Թուրք գիւղացիի մը տնկած թուխերէն առնուած: Զրաբրի:*

8 — *Սագուլար: Խայային թթիերուն կից: Սագոյնեներու կարուած: Զրաբրի:*

9 — *Կուլլի պաղեր: Հիւսիս· Սմոլնոց էգուն վերի կողմը: Վարդանոց եղած են եղեր:*

10 — *Երկիճէ ճամբան: Հայոց գերեզմանոցին քովերը: Հարաւ: Զրաբրի եւ չատ արգասաբեր հողեր:*

11 — *Ագըլ–Տաչ: Շնթլայ կողմը, հարաւ: Քարերը կարմիր էին: Զրաբրի եւ չատ արդասաբեր:*

12 — *Զորս Թուխեր — Զորս Թուխին ներքին: Գերեզմանոցին քով, երկիճէներուն հարաւակողմը: Զրաբրի եւ չատ արժէքաւոր:*

13 — *Նուրկէները: Հարաւ· Ենկիճէի ճամբային քովերը, վարի կամուրջին քովէն սկսեալ: Զրաբրի եւ յոյժ արդասաբեր:*

14 — *Մարասա տեղեր: Ենկիճէ գիւղին սահմանակից: Զրաբրի եւ արգասաբեր:*

15 — *Թուխ Թթեր: Հարաւ, Շնթլայ կողմը: Զրաբրի եւ սեւ հողեր:*

16 — *Շորախնին — Շորախները: Արեւմուտք, Խոչրիկի կողմը, Ջրմըզուտ արտեր: Ոչ այնքան արժէքաւոր:*

17 — *Լոռա տեղեր: Արեւմուտք, Խոչրիկի ճամբուն քովերը, Եղօնոց աղբիւրին եւ չորս Թուխերուն մէջտեղ: Զրաբրի եւ յոյժ արգասաբեր:*

18 — *Քարկոտցներ: Արեւմուտք, Վեղերենց պաղչային քով, Խոչրիկի ճամբուն վրայ: Զրաբրի, բայց քարուտ:*

19 — *Տայ Օղլիներ: Խոչրիկի ճամբուն տակը: Զրաբրի եւ արգասաբեր:*

20 — *Լայն Զայիր: Խոչրիկի հարաւեան կից, հարաւ–արեւմուտք: Զրաբրի եւ արդասաբեր:*

21 — *Քայրատին առուն — Քայրատները: Արեւմուտք, Երզմրնկի եւ Խոչրիկի կողմը: Զրաբրի եւ արգասաւոր:*

22 — *Ճիկեր: Քայրատներուն կից, Խոչրիկի կողմը: Արտերը նեղ ու երկայն են հոս: Զրաբրի եւ արգասաբեր:*

23 — *Խատի տեղեր: Երզմրնկայ ճամբուն կողմերը, Սէլ Տակիրմանի քով: Զրաբրի եւ յոյժ արդասաբեր:*

24 — *Փչերուն ճամբան: Ծերօնենց նոր տանը տակը: Զրաբրի եւ յոյժ արդասաբեր: Կալատեղ:*

25 — *Թամալ Պաղի: Հարաւ· Վարի կամուրջին քովերը, Քալուցոնց եւ Տալտապանենց այգիներուն տակը: Զրաբրի եւ չատ արժէքաւոր:*

26 — *Խուրի Զայ: Խոչրիկի հարեւան կից, չորսթիներուն քով: Զրաբրի:*

27 — *Մարխոնինները: Գիւղին այգիներէն դէպի վարդաթիլ, արեւելք: Զրաբրի եւ ամէնէն արդասաբեր սեւ հողերով: Վարդաթիլի ճամբուն եւ Շնթլայ չային մէջտեղ:*

28 — *Նոխուալար Հարդի (սխտեոներու առու): Երեք թթերէն մինչեւ Վարդաթլայ առուն: Զրաբրի:*

29 — *Խայիչ Խրան (արարիք կոտրող): Արեւելք, դէպի Վարդաթիլ: Հողը չատ կարծր եւ հերկելը դժուար: Զրաբրի:*

30 — *Բարակ ճամբուն ներքին: Վարդաթլայ առուին տակ: Զրաբրի:*

31 — *Կարմուճները: Հարաւ–արեւելք: Շնթլայ չային վրայի վերջ կամուրջին քովերը, Մուլլիգեղի ճամբուն վրայ: Զրաբրի եւ արդասաբեր:*

32·— *Խուլի տիպի — Արեւելեան–հարաւ, Մուլլի Գեղի եւ Ենկիճէ գացող ճամբաներուն չաթին քովերը: — Զրաբրի: Հոր կայ եղեր հող:*

33·— *Տիլֆի Եուվասիները — Արեւելք — Մուլլի Գեղի ճամբուն քովէն դէպի վարդաթլայ առուն: Ադուէսի բոյներ կան եղեր այդ տեղերը: Զրաբրի եւ արդասաբեր:*

34·— *Աղտաշները — Արեւելք–հարաւ, Մուլլի Գեղի ճամբուն քովերը — Երեք Թթերուն եւ Տիլֆի Եուվասիին մէջտեղ: Քար եւ հող կրային ճերմակ: Զրաբրի:*

35·— *Խրաճները — Հիւսիս–արեւելք, խրաճ էգիներուն վերեւը: Անջրդի:*

36·— *Թմպերը (Թումբեր):— Արեւելք–Խրաճ էգիներուն տակը, Հողոքականաց գերեզմաննոցին քովերը: — Զրաբրի:*

37·— *Սեկուրդլաճա — Մամօին Թուխլուղը: — Քէքլուկ Թափայի արեւելեան հիւսիսակողմը ձորահովիտ մը: — Զրաբրի, Ճանիկողալենց աղբիւրին ակը հոսէ: Աւազուտ հող, բայց չուտիի:*

38·— *Հոտօենց Պաղչին տակը — Արեւմուտք, Զայլին քով — Խոչրուայ ճամբուն երկու կողմերը: Զրաբրի եւ չոյժ արգասաբեր: Կալատեղ:*

39·— *Ճանկտուրները — Խոչրուայ սահմանակից — Զրաբրի եւ արժէքաւոր:*

40·— *Խոռոչնիի — Խոռոչներ — Մարասայ–Տեղերուն տակը — Հարաւ: Ճած գետին — Զրաբրի եւ արգասաբեր:*

41·— *Զաք ճամբայ — Խուլի: Տիպիի քովերը: Զրաբրի:*

Թ.Ա.— Պտղամշակութիւն·— Գիւղը ունէր ընդարձակ պատով այգիներ, խրաճ էգիներ եւ պարտէզներ:

1·— Պատուղ էգիներ — Մեծաւ մասամբ եւ ամէնալաւերը Թուրքերու ձեռքն էին, ըստ կիպրէն գրաւուած հայ տէրերէն: Էչմըլօղլենց եւ Տիլլեանց այգիները եղօնցն էին: Ասոնց քովի Քոռ Համիտենց, Քուրա Պէքօի եւ չարախկց այգիները՝ Մոճկանց, Փանօենց եւ Հոտօենց մալն էին: Կօչկրենց Ջաղացքին քովինները՝ Տէր Մանէլենց եւ Պէրպէր Աւագենց կը վերաբերէին: Սէլ տակիրմանէն մինչեւ Զազչագուլ Ջաղացքը Ջաղլի առուին տակիններն, եւ պաշ տակիրմանի մօտերու բոլոր այգիները՝ Մղ· Մղօենց, Փանօենց, Մոճկանց, Պողկանց, Մանասէլենց, Եաւանենց, Միլօ Մարտօենց, Պոյաճանց, Միխագանց եւ ժամուն–Մղ· Գաբօի սեփականութիւնն էին: Հաճի Պեկի տան տեղն ու ընդարձակ այգին Մեծ Թորկանցն էին: Հախվերտիենց կարօենցն էր: Վարի ճամբին եւեւի այգին՝ Մարկոսենց եւ բաղնիքի վրայի այգիները Միսագենց եւ Պրօօենց կը պատկանէին: Հայը անկից, հասցուց, պատերը չինեց, Թուրքը եկաւ «հայերը ճիկար լոխ» ըրաւ: Պատով Այգիները Թուրք համայնքին եկամուտի եւ ապրուստի գլխաւոր աղբիւրն էին:

Ասոր համար Թուրքեր այգեմշակութեան եւ պարտիզպանութեան մէջ վերապանցեցին

հայերը, եւ մեծապէս զարդացուցին այդ ճիւղը:

Պատով այգիներ ամէնքն ալ ջլաբերի էին եւ հողերը շատ յուռթի: Աստղ մէջ կը մշակուէին խաղող, անկուտ թութ, ամէն տեսակ մրգեղէններ եւ բանջարեղէններ:

2.— Խաւող — խաղող —Բաբջանճի պատով էգիներու խաղողը շատ անուանի էր Օվային մէջ: Փուրը շատ բարակ, մէկ-երկու կուտով, ջրլի բայց շատ քաղցրահամ: Խաղողին տեսակները զանազան էին: Ենուր — կարմիր, չուտահաս եւ քաղցրահամ. Օքուզ Կոզի (եզան աչք) — խոշոր ողկոյզ եւ հատիկ, սեւ-կապոյտ. Ազպըքերի — ճերմակ, երկայն եւ պիթրուն. Խաթուն Պարմաղի (խաթունի մատ) — կանանչ եւ երկայն. Քոլա Տոյուրան (գերի կըշտացնող) — մութ-կապոյտ, խտահատիկ ողկոյզով. Պողազքեայ (գինիի խաղող) եւ ուրիշներ:

3.— Աստղ երկու կարգի կը բաժնըէին — անմիջական գործածելիները, եւ ուշահաս ամպացուները (կախածոյ): Առաջին կարգէն եղածներէն — սեւ ու ճերմակ—, որոնց մէջ առաջնակարգն էր Օխուզկոզին, կը չինէին իրենց ուռկը, պաստեղն ու ոռճիկը, եւ մնացածը կը ծախէին, քթոցներով՝ իրենց էշերուն բեռցած, Բազաք, Մեղրէկ եւ խաղող չունեցող գիւղեր տանելով, եւ գրամի, ցորենի կամ գարիի հետ փոխանակելով: Խաղողի չարչիներուն գրեթէ ամէնքն ալ Թուրք էին. միայն քանի մը հայ ճուվալակներ:

4.— Ամպացու խաղողները ուշահաս ճերմակ տեսակներն էին:

Աստղ կը կթուէին աշնան դէմ, սալաներու մէջ, շատ զգուշաւորութեամբ ճեռնուելով, եւ ողկոյզները լման պահելով: Ուռիի բարակ եւ ճկուն գոյդ մօրճիկներու մէջէն կը կախէին ողկոյզները՝ առանց իճողելու, ողկոյզներուն մէջտեղ հիւսք մը ընելով՝ զանոնք իրենց տեղերը պահելու համար: Երեք ոտքի չափ խաղող հիւսելէ վերջ, մօրճիկներու ծայրերը կ'օղակէին, ծայրերը հանդոյգելով: Թուրք այգեպաններ ունէին մէկ, ոմանք երկու ամպայի օտաներ, ուր՝ ափքի ճիսիրներուն զարնուած գամերէն եւ պատերուն վրայի ցիցերէն կախելով, կը պահէին այս ամանները ամբողջ ձմեռը, առանց ուրելու, թարմ, «Քայրխալալի պէս», եւ մեղրահամ: Ձմեռը սուզ սուզ կը ծախէին — լիրը (վեց հոխոյ) 5–7 ղուրուչի թարմ խաղողի գիւղին մէջ՝ լիրը 100 փարայ, իսկ Քազաք, Մեղրէկ՝ 5–6 ղուրուչի կը ծախէին: Շիրայեն լիրը 12 ղուրուչ էր: Ամման՝ ձմեռը՝ լիրը 6–7 ղուրուչ կը բերնէր: Չիւանդներուն ձրի կուտային:

5.— Պատով էգիներուն ուտելու խաղողները կը մնային իրենց թուփերուն վրայ մինչեւ աշնան վերջերը, աշնանային արեւով եւ փոշի, եւ գիշերներուն պաղովը սրսուռ. համ հոտ աննկարագրելի: Այս առեններն էր, որ տէրի կ'ունենային այս էգիներու հնձաններուն մէջ՝ երիտասարդ խումբերու գիշերօթիկները խաղողի խնճոյքներու, ընդելուզուած ամենուրեք «խապուրզա»յի կարմրուն խորովածներով:

6.— Խաղ էգիներ(1) — Գիւղին հիւսիս արեւելքը, Հողէի ճամբուն վրայ — աւազուտ եւ անջրդի: Աստղ, աննշան բացառութեամբ, Հայոց սեփականութիւնը մնացեր էին: Աստղ բաժնուած էին 4 հատուածներու, փշատիի խիտ հատարներով պարփակուած, եւ մէջտեղը դիւրաբեր խաչաձեւող ճամբաներ — երկու քթոցով էշ մը անցնելու չափ լայն, եւ երկու կողմի փշատիներով սաղարթածածկուած: Բայց այգիներուն մէջ մէկ հատ չուք ձգող ծառ չկար: Հոս հոն կը տեսնէիր պզտիկ խուղեր — գետին ցցուած չորս ճղերու ծայրերը ուրիշ ճղերով իրարու միացուած եւ վրան ուռիի ճիւղերով ծածկուած: Այդ հատանի արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերը կը կանգնէին պաղ եւ արեւմտեան կողմերը կը կանգնէին պաղպանջիներուն երկու խայտաները, չորս երկայն ճղերով կառուցուած երկյարկանի բարձր ճղաշէն տանդուխով մը: Այդ մային պաղպանջին կրնար տեսնել ամբողջ այգիները եւ անոնց մէջ մտնողները: Երկու պաղպանջի կային, մէկը հայ եւ միւսը Թուրք: Աշխոյժներն եղած են Բուրա Պէքօ, Թոփուրմա Մարտօ Մղ. Մարկոս, Մսթաֆա Օնպաշի, Զիլֆօ չավուշենց Մամօ եւ ուրիշներ: Աստղ կը տանային էգի գլոխ՝ տարեկան երկու խուրձ օրթոտ, եւ կալին 1–4 օլչակ ցորեն: Կարծես գետ կը լսեմ այս խոյնջիներուն ահեզադէզ հաւարները... խզտտոց, իրենց խայտառակներու գաղթէն ձայնարձակուած՝ դող վախցնելու համար:

(1) Տես բարեկ:

7.— Որոշ էգիներու մէջ ուտելիք խաղողը սակաւաքակ եւ քիչ էր, թէեւ շատ աւելի քաղցրահամ քան պատով էգիներունը: Բայց 95 առ 100 տունկը Պողազքեան էր — գինիի եւ ուտելի խաղողը—, մութ կապոյտ, կլորիկ, կեղեւը թաւ, ողկոյզը խտապատուղ, յաջընթաղոյն, մեղրահամ եւ թանձր չիրայով: Աչխարհի մէջ՝ գինիի խաղողներու ամենաընտիրներէն մէկը, Անգղիացի գիտնական ճանապարհորդ՝ Մէյհըր Թրօզըր-ի վկայութեան համեմատ, որ Խարբերդ այցելեց 1880-ի աւեններէն:

Ամէնէն առաջ խրած էգիներու խաղողները կը հասնէին — նախ ենուրը, Աստուածածնին, Օգոստոս ամսոյն մէջ: Խաղողները «նչան իչնալ»ուն (հասնիլ սկսիլ) պէս, էգի ունեցողներ՝ հետերնին մանչ մը, կիրակի առաւօտները կանուխէն խրածները կ'երթային խաղող եւ ազոխ բերելու: Ծրար մը լեցուն — ուտելու չափ միայն — կրնային քաղել. անկէ աւելին արգիլուած էր: Խաղողի ամէն ծրար պաղպանջիի քնարկութենէն անցնելու էր:

8.— Էգիկուր :— Սեպտեմբերի վերջերն է. որթատունկերու տերեւները աշնան պա-

ՅԱՏՈՒԱԾ Է:

րիկներու վրձինովը երփներանգուած, եւ անոնց յուռթի ծոցերուն մէջ կախուած թըխմըշած են հասուն խաղողի ծիծ ծիծ կողերը: Էգի կթող հարս աղջիներ, որթատունկերու առջեւ կ'քած, չախուով կը կոտրէին կողերը, եւ իրենց գոգնոցներուն կամ սալաներու մէջտովը կը տանէին կը կտոցէին գետնին վրայ: Եւ որ համարդիկ մէնճ քթոցներու մէջ լեցընելով, էշերու բեռցած տուն կը տանէին եւ մառանի սալայատակին վրայ կը փռէին կթուած խաղողները, Պողազքեան պատ: Մինչ անդին, չրամճի մանչ աղջնակ, խաղող ուտելէն չըրթունքին մոռացած, եւ փորերնին ուռած, կը խոտռտէին խաղող մշմող թռոպաղանները, որթատունկերու խոռոչներէն դուրս վախչող—, անոնց վրայ հեծնելու համար:

Կթելը լրանալէ յետոյ կուգային աղքատ «ճուիկ ընող»ները — այգետիրոջ դրացին սովորաբար—, թուփերուն վրայ մոռցուած կտղերն ու ճուիկները ժողվելու:

9.— Շիրա էմել — Պատով էգիներու մէջ առ հասարակ հնճաններ կային, սալայատակով չինուած քուռուններով: Թուրքեր հոս կը քմէին իրենց խաղողը: Հայերը իրենց տուներուն մէջ: Կրկնոլոր զօրաւոր դերճանէ խիտ հիւսուած տոպրակներու մէջ խաղողը լեցուցած, քուռունին մէջ կը տրորէին լաւ մաքրուած ոտքերով: Խաղողը քանի մը օր փռուած կը թողէին, մինչեւ որ «չիրան ձգէր»:

10.— Գինի — Թրզուած կարասները — մինչեւ 3 ոտք լայն փորով եւ 6 ոտք բարձր — 1–10 հատ սեւ ձիթուած, լուացուած եւ ցամքուած, մառանին մութ անկիւնը պատնիշի չարուած էին — տանուիկինին ձեւակերպը՝ կամ Ապահէրցի չոմլաքճիներէն գնուած: Աստղ մէջ կը լեցնէին Պողազքեայի չիրան եւ բերանները բաց կը թողէին, մինչեւ որ, ամիսն աւելի եռեւեփելէ վերջ, եփը կը կայնէր, գոռուած եւ գինիացած, Այն ատեն կարասներուն բերանը կը խփէին, եւ յետոյ կը չխէին խակ, 1–2 տարի վերջ գործածելու համար: Ծամածնին հին գինի էր, սովորաբար: Տուր լինէր մօրս լցած Պողազքեայի գինին, եւ քեզի թող ըլլան Քալիֆորնիոյ, սպանական եւ Ֆրանսական բոլոր գինիները: Մերը Նոյ Նահապետի խմած գինին էր..., չէ՞: 5–10 տարուան գինի կար:

19. Կարաս-Բղող

11.— Ռուփ — Պողազքեայի չիրան կը լեցնէին տաշտերու մէջ, ուր՝ նախապէս տանձիկինը դրած էր պէտք եղած չափով ըռպէ հող (ճերմակ կրային կաւ մը), «չիրան կըրելու» եւ քաղցրցնելու համար. եւ այսպէս կը թողէին գիշեր մը: Միւս առտուն չիրան կը քաշէին պարոշներու մէջ, եւ մաղ մաղ կրակի վրայ կ'եռացնէին, մինչեւ որ թանձրանար: Ցետոյ նորէն տաշտերու մէջ լցած կը գնէին մինչ օրէն արեւը, ուր 1–2 օր արեւին ջերմութեամբը կ'եփէր, կ'ըլլար ռուփ: Ռուփը կը

պահուէր մարտասանկուած չինիներու մէջ, բնկրանքին սեղմ խփուած: Ռուսը ռաչալով ալ կը չինէին: Պաճճանի, դղումի եւ կիսհաս տանձի բրդօններ կը դնէին կրաջուրի մէջ ամբողջ գիշերը, եւ առտուն քանի մը անգամ կ'իսկէին դանոնք: Այս կիրպարիով հում եւ տապակ համէն զերծուած եւ դիրտունցած բրդօնները կը լեցնէին պարոշին մէջ՝ երբ շիրան կրակին վրայ թանձրանալ կը սկսէր, եւ կը չարունակէին եփելը թէ կրակին վրայ թէ ածուխին մէջ: Այսպէս եփուած ռաչալն ու ռուսի չատ համեղ կ'ըլլային: Ռուսի եփելու արուեստը քիչ տանտիկիններ գիտէին:

Ըսպի հողին քանակը, չիրան եռացնող կրակին որակը, եռալու չափն ու թանձրութիւնը, ռաչալը պատրաստելու եղանակը եթէ չիտակ եւ տեղօքը չըլլային, ռուսիր բանի չէր դար· կը թթուէր, կ'ածուէր, փոխանակ տաքիով անեղծան մնալու եւ ծլելու:

12·— Պաստեղ եւ ռոճիկ — Պատով էգիներու եւ խրամներուն ուտելի խաղողներուն չիրայով կը չինէին պաստեղի, ռոճիկի մալիզը:

Պաստեղի մալիզը պատչաճապէս չինել գիտցող հայ կիներ մատի վրայ կըհամրուէին: Ատոր մէջ փորձառու վարպետներ աւելի չատուռը էին տաճիկ կիներու մէջ: Մալեզի չիրան ոմանք լուսի հողով կը կպրէին, ոմանք առանց կպրելու կը գործածէին: Կպրուածին պաստեղը քաղցր, իսկ չկպրուածինը թթուաշ կ'ըլլար — երկուքն ալ անուշահամ: Չիրան պարոշի մը մէկ լցած կ'եռացնէին մաղ մաղ կրակի վրայ: Եփ ելլելուն պէս, անկէ մաս մը սաբլիով կը քաշէին տաշտի մը մէջ, որ կը դաղջանար: Այս զաղջ չիրային մէջ կամաց կամաց կը լեցնէին՝ ամբողջ մալեզին համար պէտք եղած չափովը բարակ մաղուած ալիւր՝ եւ կը խառնէին որ գոնճկած գունտ չմնար: Յետոյ այս խիւսը քաւկուրով կը քսէին պարոշի եփող չիրային մէջ, նոյն տաեն չարունակ ճողով մը խառնելով, որ լցուածը ամբողջ չիրային մէջ միօրինակ մալականուէր. եւ կը չարունակէին եփել թուլլուան կրակին վրայ եւ խառնել՝ մինչեւ վերջը, որ «մալեզը տակը չառնէր»:

Երբ մալեզը վարպետին ուզած մածուցիկութիւնը եւ համը կը ստանար, պարոշին տակի կրակը օճաղէն դուրս կը քաշէին, այնպէս որ մալեզը տաք մնալով հանգերձ՝ կը դադրէր եփիլէ: Հիմա, մալեզը, տաք տաք սթէլով կը կրէին դուրսը եւ տանիքը արեւին մէջ փռուած հասուսաններու վրայ կը ընային, եւ վարպետը իր մալայովը սաւանին վրայ կը տարածէր 1/16 մատ միօրինակ բարակութեամբ, եւ կը թողէին արեւին մէջ չորնալու — կլըչունութիւնը կորսնցնելու չափ:

Ռոճիկի համար ալ նոյն մալեզը կը դարձածէին: Ընկոյզի միջուկի կէսերը, մշմշի (ծիրան) խասի (անուշ) կուտերուն միջուկը ջուրը կը դնէին գիշերը՝ կակուղնալու համար, եւ միւս օրը կը չարէին ժիր զերձանի վրայ՝ ընկոյզը զատ, կուտը զատ — երկու խաթը չարտց մը՝ 3 տաք երկայն, եւ այս չարտցները արեւին մէջ կը չորցնէին:

Այսպէս պատրաստուած չարտցները վայտի մը վրայ անցուցած կը բռնէին պարոշին վրայ, եւ տաճց վրայ կը լեցնէին սաբլիով մալեզ, մինչեւ որ ամբողջ չարտցը կը ծածկուէր, եւ ցիցերէ կը կախէին: Ցետոյ արեւը կը կախէին պաստեղին պէս չորնալու: Պաստեղ ռոճիկ ըստ բաւականի չորնալուն պէս ներս կ'առնէին: Սաւաններուն դուրսի երեսը կը տամկացնէին, եւ մէկ ծայրէն սկսելով, պաստեղը զգուչաւորութեամբ կը քաշէին սաւանէն կը զատէին· քառակուսիներու կը բաժնէին — թաչկինակի մեծութեամբ, չարմադուած աւելը կը ցրցկէին, կը ծալէին, եւ թրզուած բզողներու մէջ կը չարէին, բզողը կը խփէին ու կը չոխէին: Նոյն եաղանակաւ կ'ամնէին նաեւ ոռճիկը: Վարպետ տանտիկնոջ չինած ոռճիկ-պաստեղը՝ մինչեւ Ծնունդ կաղանդ, կը ծլէր կը բխրունար — ուտողին բերնին մէջ կը հալէր:

13·— Խաղողը քմելէն վերջը մնացածը — կուզկապ, փուր կուտ — չիպն էր: Չիպէն ոմանք քացախ կը չինէին, ոմանք ալ օղի կը հանէին:

Քացախ·— Ամէնէն պատուական եւ զօրաւոր քացախը գինիէն դարձածն է: Երբեմն, սխալ ձեռնուած — լաւ չմաքրուած, կատարեալ չէզորցած — կարասի մը գինին «կը թթուի» եւ քացախ կը դառնայ: Ատոր համար գիւղացին կ'ըսէ — «Գինիէ դարձած քացախը քէսկուն կ'ըլլի»:

14·— Գիւղին այգիներու չափ ու տարածութիւն պարանով կը սահմանաւորուէին — 8–10–20 պարան էգի: Պարանը 8–էն 30 fnf որթատունկէ (սաթա) կը բաղկանար: Էգի տէրը կրնար էգը փորել, էգի բանալ կը սկսէին Մարտ 9–էն վերջը: Ապրիլի մէջ էգի կը կպրէին — կը յօտէին անպէտ որթատունկերը, եւ միայն պտղատու պոլերը կը թողէին սաթային վրայ, յօտուած որթատունկերը խուրձ կապած տուն կը տանէին էշերով, վառելու համար: Շատ անգամ, սաթային մէկ պոլը անդուրա կը քաշէին (հողին մէջ կը թաղէին)նոր «աչք» մը կազմելու մար· երբ «անդուրան կ'առնէր» (արմատ կը քշէր), պոլը մայր սաթային կ'անջատէին: Երբեմն ալ «նոր–տնկ» կ'ընէին՝ ընտրուած պլտտատու պոլեր տնկելով: Կպրելէ վերջը սաբլինայ կը զնէին (գետինը ցցուած երկճեղ ձողէր), որոնք վեր կը բռնէին պոլերուն ծայրերը: Ապրիլի վերջերը որթատունկերու աչքերը կը քրքրցնէին եւ կը ջրէին տարին 1–2 անգամ: Երբ որթատունկերու տերեւները կը բացուէին, կիներ կ'երթային «թուաքի եավրաղ» ժողվելու (մատղաշները), տերեւները աղը կը դնէին ձմրան համար: Թարմ եւ աղը զրուածը «սարմա» պլելու կը գործածէին:

Էգերէն վերջ սաբլինաները կը քաչէին, տուն կը տանէին եւ որթատունկերը ամբողջովին հողով կը ծածկէին խոտուչուած «աչք»երուն մէջ, ձմրան ցուրտէն պաչտպանելու մար:

15·— Պաղաք կպրել — Այգիներու խաղողին կառավարական տուրքը սահմանելու գործը հնաոքրքրական արարողութիւն մ'էր, որ էգիկութէն առաջ տեղի կ'ունենար: Գիւղին խաստաղապետը, խոմսաքը, խոճապաշիւրը, խաստաղապին, գիւղային ժողովի «ապա»ներէն չին, գիւղը, գիւղային ժողովի «ապա»ներէն չին, գիւղը, գիւղային ժողովի «ապա»ներէն մէկ հայ, մէկ տաճիկ, այլեւ այլի կը պաշտօնէին: Խաստաղապին — կառավարութեան ղարձակալը — տուրք պահանջողն էր· միւսներուն որոչումը կարեւոր էր տուրքը չափաւորելու մասին:

Մեծ այգիներու տէրեր զօրաւոր ձով կը հիւրասիրէին այս խուժանը, երբեմն ալ քանի մը մաճիախ՝ այս այն ազդեցիկ անուններն մէջ,— չատ նեղդործուն նուազականներ էին տուրքերու, ասոնք ու մանաւանդ վերջինը:

ԳԻՒՂԻՆ ՄԻՐԳԵՐԸ:

16·— Թուր — Բարջանճ թթատան էր — «թուխ ուտող»ներու գեղը: Գիւղին ճերմակ, անկութ թուխը չատ նշանաւոր էր:

«Ով որ Բարջանճ չէ տեսեր՝ Բարջնճայ թուխ չէ կերեր, տակա հում է՝ չէ կփերը» — կ'ըսէր գիւղացին: Թուխը անկուտ եւ կտով էր: Անկուտը միչտ ճերմակ — չատ հասածը մոտ երանգ կ'առնէր:

17·— Անկուտ թուխին հոյզէն կը չինէին թթէ ռուի ու նիչա–պատուէր: Բայց մեծաւ մասամբ կը չորցնէին: Զոր թուխը պիւղին «չաքարեղէն»ն էր: Նաեւ արեւին մէջ չորցած թուխը կը ծեծէին գիւղի սանտին մէջ, թթալիր կ'ընէին, լոֆ լոֆի կը կորչէին եւ բղողներու մէջ չխուած կը պահէին, չոր թուխ եւ լոֆերը դատ դատ: Զոր թուխը ընկոյզին եւ խասի կուտին հետ միասին՝ անուշ էր կազանդին: Զոր թուխը կը ծախչէին ալ· չարեկը (3 պուշըլ) մինչեւ 40 դուրուչ: Անկուտ թուխը հասածին պէս, խուֆայով եւ քթոցներով, էշերու վրայ բեռցած, քաղաք մեզիրէ կը տանէին եւ կը վաճառէին հոխոխայով–լիրով — լիրը 18 փ·) երկու դուրուչ —100 փարայի:

18·— Կտով թուխը ճերմակ, կարմրորակ եւ մոռմոռիկ էր: Գիւղին մէջ ամէն տեղ կար — չատ առատ եւ հասարակաց: Այս թուխէն օղի կը հանէին: Ճուվալակ չունեւորներ, կտով թուխ կը ժողվէին, իրենց օղին կը հանէին, եւ չարիկներով ալ կը չորցնէին եւ օղիի համար կը ծախչէին Քաղաք–Մեզիրէ· եկամուտի աղբիւր մը: Պատով այգիներուն մէջ էին բոլոր անկուտ թուխի ծառեր: Բոլոր դուրսիններըը կըտով: Ծառ չունեցողներ կրնային անարգել ժողվել գետին թափածներըը, բայց չէին կըրնար թուխվել առանց տէրերէն թոյլտուութիւն առնելու:

19·— Թուխի ծառեր բազմաճիւղ եւ մեծածաւալ էին, եւ տակերը մարգագետինով ծածկուած: Թուխերը հասնելուն, ուժգնարող տարմարդը ծառին վրայ կ'ելլէր, եւ ամէն տալ ուռքով կը թօթվէր այնչափ մը որ միայն հասածները կը թափէին լայն քառակուսի հատաւանին մէջ, զոր չորս հոգի կը բռնէին տալերուն տակ:

«Առաուն կանուխ, անօթի փորանց թուխ ուտելը ներսը կը մաքրէ եւ մարդուս զօրութիւն կուտայ» կ'ըսէին մամիկներ: Եւ իրաւ էին — ալիքները լոյծ կը պահէր եւ հացի տեղ կը բռնէր: Շունհրուն ամէնասիրական պաուէն էր, եւ թուխ–խուչիներուն:

20·— Փիշնա — բալ — Շատ առատ: Ամէն պատով այգիի մէկ անկիւնը — պուրակով անկուած: Կեռասին նախապատը — թերեւս,

բայց անկէ գերլվեր: Կեռասէն քիչ մանր. մութ–գինեգոյն, համը քաղցր եւ թթուաշ: Ասոր հոյզը արեւին մէջ կ'եփէին «չուրսպ» կը չինէին: Ա՛ս չուրսպին «չարպաթթ»ը — մոռմոռիկ, թթուաշ, աննկարագրելիօրէն անուշահամ էր — իրական նեկտարը Ողիմպոսի աստուածներուն: Թարմ ֆիչնան խուֆաններով կը տանէին կը ծախէին: Շուրսպը — ռուխը — կը պահէին մեծարոյ հիւրերու եւ հիւանդներու համար: Սառամոքսը կ'անդորրէր եւ ախորժակ կը բանար:

21·— Տանձ — Բազմատեսակ եւ շատ առատ: 1· Փաշա—արմուտի, տանձերու ամէնէն պատուաւորը եւ խոշորը — մեղրահամ, մինչեւ մէկ հոխայ ծանր կային: Մեծաւորներու ընծացուն էր այս տեսակը: 2· Գդող — շատ մանր բայց քաղցր: 3· Ֆիլլորի: 4· Պալ–արմուտի՝ մեղրահամ: 5· Էչբի–արմուտի, (թըթու), շատ ջրլի՝ թթուաշ եւ անուշահամ. հիւանդներու համար կը պահէին: 6· Խըչ (ձմեռուան)–արմուտի, խոշոր եւ ամէնէն ուշ հասնող տեսակը: Հասած գերձաններով չարոց կը չինէին եւ խաղողներու հետ կը պահէին ձմեռը ուտելու եւ ծախելու համար: Շատ առատ էր եւ դիմացկուն եւ անուշ ու ջրլի:

22·— Մշմիշ — Ծիրան — Շատ առատ: Երկու տեսակ էին — խասի (անուշ կուտով) եւ լեղի (լեղի կուտով) մշմիշ: Ասոնք երկուքն ալ շատ քաղցրահամ եւ ջրլի պտուղներ էին — բաւական խոշոր ծառերով: Ծիրանը կիսած արեւը կը չորցնէին — մշմշէոր կ'ընէին ձմեռուան համար — խարամանի ալ կը կոչէին: Թոնիրը եփուած խարամանի–ապուրը ո՞վ չի յիշեր:

1870 թուականներուն Մալաթիայէն՝ մըջմիչի չթիլ եւ պատուաստ բերելով, Մալաթիոյ Մշմիշ մշակել սկսեցան: Ա՛ս ծիրանին մեղրալիութիւնը գերազանցող մշմիշ չկայ, կ'ըսէին: Ասոր եւ բնիկ մշմիշի քաղցրները կխաակելով՝ արեւը կը չորցնէին, եւ թուխին պէս բզոզներու մէջ կը պահէին իբրեւ անուշ: Շատ ախորժահամ էր խարամանիի խուշապը ջրլի: «Ձաֆ–բայ քակելու դեղ է», կ'ըսէին, եւ երիկամունքի մաքրողական:

23·— Խնձոր — Բազմատեսակ, բայց սակաւ: Կային քաղցր եւ թթու, կանխահաս եւ ուշահաս տեսակներ: Թթուներուն ծառերը խոշոր էին, իսկ քաղցրերունը թզուկ: Պահածոյ տեսակն էր էչէկ–ալմասին, որ աշնանային կը խոշորնար հասուն եւ կարմիր եւ հոտաւոյր ու ջրլի: Ամբողջ ձմեռը կը մնար անթառամ:

24·— Ալուչա — Սալոր: Առատ էր: Կուտովը կը չորցնէին, ձմեռուան համար — Ալուչա–ապուրի համար:

25·— Հեյվա — Սերկեւիլ: Խոշոր պտուղ, շատ անուշաբոյր եւ անուշահամ: Ա՛ս պտուղէն ռուխի բաչալ եւ անուշներ կը չինէին, եւ հարսներ աղջիկները իրենց ճիյեզի անուռկնեբուն մէջ կը պահէին անուշահոտութեան համար:

26·— Նուռ — Սակաւ էր, բայց եղածը խոշոր եւ մէջի հատիկները շատ մսլուտ եւ քաղցրահամ: Հիւանդի պտուղ՝ ա՛ս ալ:

27·— Շաֆթալի — Դեղձ: Սակաւ, բայց եղածը խոշոր եւ շատ քաղցրահամ:

Ա՛ս պտուղները կը մշակուէին պատով այգիներու մէջ միայն:

28·— Պարտէզներ — Միրզերէ զատ նաեւ կը մշակուէին ձմերուկ, խաւուն — սեխ, խըշխաւուն, խյար — վարունգ, կուժա, կառապա–դդում, տոլմա–խոպապի եւ չլօք դդում, դեղին կէց՝ ջրարբի եւ աղբուն արտակարգներու մէջ: Ամէն բնէչպեր իր պարտէզը ունէր: Հայ եւ թուրք ճուվալակ պարտիզպաններ արտը կը վարձէին կամ կէսովի կը ցանէին:

Ա՛ս պտուղները իրենց կուտերէն բուսած թուփերու վրայ կ'աճէին: Արտը ջրուած, հերկուած, տափնուած, հողը քրքրուած եւ կորիներու բաժնուած պատրաստ, պարտիզպանը՝ կուտերը հատիկ հատիկ կը ձգէր բոնեբուն մէջ, իրարմէ 1–3 ոտք հեռաւորութեամբ — տեսակին պահանջած չափովը: Պարտէզները ղէխաւորաբար ձմերուկ եւ սեխ կը պարունակէին. դդումն ու կուժան՝ եղերքները եւ թումպերուն վրայ. եւ վարունգ կորիով մի–այն: Ա՛ս պարտէզները քանի մը անգամ ջրուելու եւ 4–5 անգամ քաղնուելու էին: Մայիսին կը տնկէին եւ Սեպտեմբերի վերջը կը պարզայէին: Ամէն պարտէզ խուզ մը ունէր — չորս ձողեր գետին ցցուած եւ ծայրերը իրարու կապուած բուրքի պէս, եւ երեք կոպմերը ուռիի ճիւղերով ծածկուած: Պարտէզները հասնելուն, պարտիզպանը կամ իր պզտիկներէն մէկը՝ դիշեր ցորեկ կը հսկէր հոն:

29·— Ձմերուկ — Խոշոր չէին — 1–1½ ոտք տրամագծով· փուրը բարակ — կապուտկանանչ եւ չերտաւորուած, եւ ճերմակ· միջուկը կարմիր, վարդապոյն եւ դեղին· գոյնըզգոյն կուտերով: Շատ քաղցր· պահեստի անյարմար:

Ա՛մէնէն նշանաւոր էր Հայոտալի (Թուրք) մշակած ձմերուկը — «Փէրչենճ–խարբուզի» անուամբ — ճերմակ–կանանչ՝ ճերմակ չերտաւորումով, փուրը 1/4 մատի չափ բարակ եւ մէջուկը մեղրախորխոխ՝ կարմիր կամ դեղին գոյնով: Մեծ չուվալ կար դիւղի ձմերուկներուն Քաղաք եւ Մեղիրէ:

30·— Խաւուն — սեխ: Երկու տեսակ — հասարակ ուտելու, եւ ձմեռուանը — խըշխաւունի: Վեցէն մինչեւ 9 մատէն աւելի չէին մեծնար:

Սեխը միայն առանին սպառումի համար կը մշակուէր, խըշխաւունը մեծագոյն քանակով: Աչխաւունին խաղողի սենեակներու գետինը փռուած չոր խոտի վրայ կը պահէին ձմեռը, եւ շատ երկար կը դիմանար. ճերմակ դեղնորակ էր փուրը՝ եւ շատ բարակ· մէջուկն ալ շատ քաղցր:

32·— Կառապա դդումը շատ խոշոր կ'ըլլար, փուրը շատ ժիր եւ նարնջագոյն: Ձմեռուան համար էր — շատ դիմացկուն: Ասոր թոնիրը դրուած խորին շատ համով կերակուր մ'էր: «Տոլմա խոպաղ»ին բարակ երկայն էր, բայց կանանչ՝ բարակ փուրով: Դդում ապուր, տոլմա կը չինէին, եւ կը չորցնէին ձմեռուան համար: 32·— Վարունգ կը մշակէին՝ աղը եւ թթուն դնելու համար: Վարունգին մատղաչը կ'ուտուէր — աղով, եւ օղիի լաւ մաղա՝ աղի պանիրի հետ ջարդուած: Կիսուած վարունգը՝ մէջուկը հանելէ վերջ, արեւը կը չորցնէին տոլմայի համար: 33·— Կուժայ ամէն պարտէզի մէջ կար, բայց քիչ: Եբեւոյթով եւ համով՝ խառնասերում մը վարունգի եւ տոլմայի դդումի: Բարակ, ծըռմըռկուն եւ երկայն — 1–2 ոտքէ աւելի երեսն, կանանչ, երկայնովի ակօսափոր փուրով: Կուժան ալ կը չորցնէին — ձմեռուան պահածոյ, տոլմայի եւ թթխանայի համար: 34·— Չլօք դդում. չէր ուտուեր թուփին վրայ փուրը կը կարծրանար, կը չորնար — անջրպետականց կ'ըլլար: Ասոնց մէջի կուտերն ու չորցած մէջուկը կը պարսկին եւ կ'ըղնէին դոլ: Փորէն բանալով իբրեւ սաբլի կը

24–Դոլ–(չլօք դդում) ինչի համար

դործածէին ջուրի եւ գինի քաշելու համար. չանին ծայրը կը կտրէին, գինի լեցնելու համար: Կէս լիր գինի պարունակող չլօք դդումները կային:

Ասոնց կուտերը պարտէզին եղրները կը ձգէին, եւ բոյսերը երկայն սարբինաներու վրայ կը կապէին:

ԺԲ·— Գիւղին Զարզաւաքը·— Ուտելի բուսեղէններ — Հայկական ամէնէն համադամ կերակուրները կը չինուէին ասոնցմէ: Այնպէս որ՝ տարեկան պարենաւորումի կարեւոր եւ անհրաժեշտ նիւթերն էին: Ասոնք, առ հասարակ, կը մշակուէին պաղչաներու մէջ, ուր հոդը պղուն եւ ջրուտ էր:

1·— Կրնաճ երեճ կարգի բաժնել — (ա)· Բուսապատուղներ, որ ծոլերու վրայ կ'աճէին: (բ)· Գետնապատուղներ — գետնին մէջ աճող: (դ)· Բանջարեղէն՝ մշակուած եւ վայրի: (ա) Կարգէն էին պտուճան (մբուկ), պամբայ, կծու եւ անուշ խոթ (պաճ), կանանչ Փասուլեայ, եւ պոլտիկ:

78–Պամբայ

77–Պատիճան

Պոլտիկը — տոմաթէս — մխիթնարներ բերին փաթաթէսին հետ: Սկիզբները պոլտիկին կանանչը միայն գործածեցին, եւ կարմիր ու դեղինը աւրած եւ անուտելի նկատելով կը վերուն լակ կ'ընէին· բայց չուտով գտան համն ու արժէքը···: Կանանչը աղը եւ թթուն կը դնէին պատիճանին եւ կանանչ խոթին հետ, իսկ կարմիրին հոյզը կը քամէին եւ արեւին մէջ ոտի կ'եփէին պահեստի համար, եւ ամէնն կարգի ապուր եւ խորոված կը համեմէին անոով: Պատիճան, խոթին կծու կարմիրը եւ կանանչ փասուլիան եւ պամբան արեւը կը չորցնէին եւ տոպրակներով խղճը կը պահէին ձմրան համար: Ասոնք իրենց տաճնին, թարմ և մատղաչ վիճակնուն մէջ մսով կ'եփուէին: Պաճը իր բոլոր տեսակներովը՝ ամէնէն շատ դործածուած բուսեղէններէն մէկն էր:

(բ) Կարգին մէջ էին Շողգամ, տակ (ճակընդեղ), բողկ, փէչքլի (ստեպղին), երալմասի (գետնախնձոր), փաթաթէս, սոխ ու սխտոր: Ասոնցմէ՝ շողգամի, բողկի եւ տակի տերեւներուն մատղաչը կերակուրի կը գործածէին, եւ կարծրը տաւարներուն կը կերցնէին: Փրչքլին ու գետնախնձորը հում կ'ու-

ակէին: Սոխն ու սխտորը մատղաշ առնն՝ քարով, տերեւով կը գործածէին, հում թէ եփուն: Փաթաթէխի մշակութիւն եւ գործածութիւն գիւղին մէջ չընդհանրացաւ: Բողկը — կծուահամ, սեւ փուբ՝ ճերմակ միսով — հում կ'ուտէին՝ աղով, իբր ախորժակ բացող համեմ: Առաջին հինգը՝ աչնան վերջերը գետնէն կը հանուէին, տան դորդայի մէկ ծածք անկիւնը, փոսի մը մէջ, չոր հողով կը ծածկուէին, ուր ամբողջ ձմեռը թարմ կը մնային եւ կը քաղցրանային: Բայց փոսին մէջ ջուր երթալու չէր: Առանց սոխի կերակուր չկար. այնպէս որ չոր սոխը արտերով կը մշակուէր: Ա-չունը կը հանէին եւ չարտախներու մէջ կը փըռէին, մինչեւ որ սոխին փուրը կը չորնար եւ կը կարմրէր: Զոր տեղ մը կը պահէին՝ ամբողջ տարին:

(դ) Մշակուած բանջարեղէններէն էին մաղադանոս (ազազիկ), ըռահան, անուխ, վերսայ եւ լահանայ:

2.— Վայրի եւ ինքնաբոյսերէն՝ վերմիսը, քուռաթ, քուչմաթ, չրեզուկ, լոնճա (առուտյա), գանկառ, չողգմուկ, խորոզիլլուկ, փչուկ, կորկոտուկ, բազմամազուկ, խոուկ, ճնճղկահացիկ, թորթիկ, պատատուկ կամ սարմաչուղ, խժվժուկ, մոմոուկ, չիչուկ ու ցողուկ հելեմազ, կոտեմ, առուի կարոս, դաղձ, մարդուդեղ, թախտիկ, լեռան անուխ եւ ուրիկ:

3.— Այս ուտելի բուսեղէններուն մեծ մասին բուժիչ յատկութիւններ ծանօթ էին մեր մամիկներուն եւ պէրպէրներուն: Պահան՝ լուծողութեան համար. մաղադանոս՝ երիկամունքը մաքրող. անուխ՝ փորցաւի. կոտեմ, դաղձ, բողկ՝ ստամոքսի, արեան եւ մաղձի դէմ. սոխի ջուր՝ «պոդագ լենուկ»ի. սխտոր՝ տարաբնոյկ հիւանդութեանց դիմադրաւէտ համար. սարմաչուղ, ճնճղկահացիկ՝ վէրքերու լտիայ: Եւ դեռ ի՞նչ գիտեմ ինչե՛ր, ինչե՛ր:

ԺԳ.— Գիւղին խոտերը.— Ալալոնճա, 3–4 ոտք բարձր, դեղին եւ հոտուտ ծաղիկով, թուներաւոր մարդկանց եւ տաւարի: Լոնճա (առուտյա), կարճ, մանիլակագոյն ծոպաւոր ծաղիկով, ուտելի ամէնուն: Երկու տեսակն ալ դաշտերով կը ցանէին: Կը քաղէին պուրմա կ'ոլլէին, եւ չորնալէ վերջ կը պահէին իշու եւ ձիու ճաճեուան ալիկի համար: Լոնճային սիրական գոմէշն ու ընճուղն ալ կը վայլէին:

Վարժոս ու սէգ — ձի եւ էշ խլալացնող խոտ, բայց տաւարներու համար մահացու — ուստղը կո'ւտէր կը մեռնէր: Հասարակ չայիր — խոտ, ձի եւ էշ կը կապէին ածած չայրի վրայ՝ օրերով, գիրցնելու համար: Բանճըրուկ, գելու պատուճ, մախտուկ, անկըճուկ (գեղ ալ)՝ իրենց տաեներն կովերու կը կերցնէին: Կաղչնայ — ճերմակ կաթով՝ որ կը կարմրէր — ուղտերու սիրական խոտը:

ԺԴ.— ԳԻՒՂԻՆ ԾԱՂԻԿՆԵՐԸ:

1.— Վարդ, ամէն պատով այգիներու մէջ՝ մացառուտ պուրակներով, երփներանգ, բազմապիսի եւ գերազանցօրէն անուշաբոյր:

Ունէինք վարդեր՝ կարմիր ու չիկորակ. լուսնկայի պէս ճերմակ, եւ արեւով չղարշուած գեղին վարդեր՝ բազմաթերթ ու խոշոր բումբուլներով: Թավրիզի վարդը՝ աննման բոյրով, եւ վայրի ցլվարդը միաթերթիկ, ամէն տեղ աճող, եւ առաջին բացուողը: Մայիս-Յունիսին կը բացուէին վարդեր, իրենց բոյրովը պարուրելով այգեստան եւ գիւղ համակ: Այս բուրաստաններու զովասուն ծոցին մէջ՝ պլպլիչները իրենց բոյները կը կախէին, եւ վարդենեաց պարիկներ՝ զով գեփիւռին հետ՝ ցօղի փածկլուռն կայլակներով պճնուած վարդի բումբուլներու սիրովն ու բոյրովը արբշիռ՝ կը խայտային, պլպլիչներու գայլայլիկին դաշնաւորած:

2.— Մանաշվա — մանիլակ: Մարգերու յաւերժահարսերուն աչքերը — ասոնք: Առջի գարնան կը վթթէին մարգերու հետ միասին ծլելով եւ աճելով, եւ անոնց զով հովանիին տակէն իրենց մոմոուկի թուշերը միայն ելեւէնելով գաղտագողի: Մեր աղկիներուն սիրական ծաղիկն էր, եւ անոնց պէս հաճոյքոյր եւ ամօթխած:

3.— Բամպոստ եւ Կուժկոյրուկ: Ասոնք ալ առջի գարնան կը բացուէին, ձիւները դեռ չվերցած, նրբին անուշահոտութիւն մը սփռելով:

4.— Ապրիմ-մեռնիմ: Դեղին ծաղիկ, պլպլիկ ծոպերով: Մեր աղջիկները ասոնց փաթիկներ (թերթիկ) քաշելով՝ հարի սէր եւ երկարակեցութիւն կը գուշակէին(1):

5.— Թոփ-Նարկիզ — ծոպաձեւ եւ հոտուտ ծաղիկ:

---

(1) Տես Աւետրդապաշտութիւն:

6.— Արեւածաղիկ — դեղնապոյն — հունաց հաւերու կուտ կ'ընէին:

7.— Փշատիճի Ծաղիկ, մանր եւ դեղին: Այս ծաղիկը նուրբ եւ համասփիւռ բոյր մը ունէր, աննկարագրելիօրէն հաճոյական:

ԺԵ.— Գիւղին Ոռոգումի Սիստեմը.— Գիւղի այգեստան եւ արտօրայք կ'ոռոգուէին Զային եւ Բեհրիզ-աղբիւրներու ջրով: Ի հնուց հաստատուած աւանդական կանոնի մը համաձայն՝ վեց գիւղեր — եղէգի, Բեսրիկ, Սրխիկ, Բարջանճ, Երզմնիկ եւ Ենկիճէ — ջրաբաշխումի օրերն ու ժամերը ունէին՝ Զայէն ջուրը գործածելու:

Եղէգի, Բեսրիկ եւ Սրխիկ 24-ական ժամ. Բարջանճ – ամէնէն մեծ գիւղը — ութը օր. Երզմնիկ՝ չորս օր. Ենկիճէ՝ մէկ օր (Բարջանճի ճամբայով): Բայց ամէն պարապայի տակ՝ Զայէն(1) մէջ անոր ճամբային վրայի ազօրիքները դարճնելու չափ ջուր թողելու պայմանաւ:

1.— Գիւղին եւ Երզմնկայ ջուրերը — 2 եւ 1 — կը բաժնուէին Սրխիկայ հարաւային աբեւմտեան կողմը: Հոս կառուցուած էր քարկիրով Կաւառ մը (ջրաթումբ), որուն մասը կազմող ահագին քարի մը մէջ բացուած երկու ծակերէն — մէկը միւսին երկու անգամը լայն — մեծին մէջէն կը հոսէր Բարջանճի ջուրը՝ նոյն չային(1) մէջ, եւ պզտիկէն՝ Երզմնկայ ջուրը որ կը տարուէր հոն՝ Երզմնկայ արեւելեան փէշերուն մէջ պեղուած լայն առուով մը: Երկու ծակերը այնքան լայն չէնուած էին որ Զային(1) բնականոն հոսանքը անոնց մէջէն կը վազէր առանց դժուարութեան:

2.— Այս երկու ծակով ջրաթումբը չէնուեցաւ 2–300 տարի առաջ, երբ, ըստ աւանդական պատմութեան, Բարջանճցի եւ Երզմընկցի ջրաւորներու միջեւ կռիւ(2) ծագած է ջրաբաշխումի մասին, եւ Երզմնիկցիին բահովը կտրուած Բարջանճցիին գլուխը՝ կաւարին վրայ լինած, չարունակեր է լզլզցնել — «Երկու Բարջանճ, մէկ Երզմնիկ»: Եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ մեր օրերը:

3.— Գիւղին Զաղացքները գարձնող ջուրի առուն Զայէն կը բաժնուէր Ջրաթումբի վարի կողմէն, եւ Սէլ Տակիրմանի տակը նորէն չայէն կը խառնուէր: Հոս Զային ջուրը չորս առուի բաժնուած էր ամբողջ արտերուն ոռոգումը ապահովելու համար: Անհատական ջրաբաշխումը ժամով էր: Մէն մի բուռ հող վեց ժամ ոռոգումի օրինական իրաւունքն ունէր: Բեհրիզներու եւ աղբիւրներու ջուրերովը կ'ոռոգուէին այգեստաններ, եւ Բեհրիզներու ջուրերուն ոռոգման համար գործածութիւնը՝ անհատական սեփականութիւն էր ժամի հաշուով, եւ կալուածի պէս կը գնուէր ու կը ծախուէր Փարագաթմով: Մէկ ժամ ջուրի իրաւունքին դինն էր մէկ թրքական ոսկի:

4.— «Ալալանկ է»: Գիւղին հայ, տաճիկ ճուալալկներու առուր մեծամասնութիւնը սեփական բաժին չունէր գիւղին ջուրերուն մէջ՝ ոռոգումի համար: Եւ ջուրը անհրաժեշտ պիտոյք մըն էր յաջող արգիւնաբերութեան համար, մանաւանդ երաշտի տարիներ: Այնպէս որ, գիւղերները՝ Զաղացքներու մեծ առուէն եւ Զայէն ջուր գողնալը իրենց այգիները, բանջարանոցներն ու պարտէզները ջրելու համար՝ սովորական եւ անպատժելի դէպքեր էին: Եբաչտի տարիներ, րենչլեր ջրառուրներ խակ, իրենց ջրառքի օրերը, իրարու ջուրը գողնալու առիթներով «բայ բայի կուգային», եւ չատ անգամ կաւառին վրայ կը պատկեցնէին գիւրար:

Զայէն եկած մենծ սելեր (հեղեղ) կը խցէին Սրխիկայ տակի հինաւուրց Ջրաթումբին երկու ծակերը՝ եւ ծոցը քարով աւազով կը լեցնէին. կը խորտակէին Զաղացքներու եւ Զայէն բաժնուած առուներն ու անոնց կաւառներ: Մեր աթտառաններէն մնացած սովորութեանը համաձայն՝ այդ օրեր, ջուրի սեփականութեան օրէնքը կը կախակայուէր, եւ ջուրը հառաչակաց էր: «Ալալո՞նկ... է» կը կան չէր գեղին գիրը: Եւ բայը փէշը նետողը կը վազէր, թեւերը օրթած, փէշերը գօտին թըխած, սրունքները բաց եւ բոպիկ, իր առուն ջուր դարձնելու համար: Ալալո՞նկ է... ժառբային իրարանցում, կռիւներ, գլուխ կոյրելներ... չա՞տ: Ալալանկը կը սեւէր գիշեր ցորեկ, մինչեւ որ մեծ Ջրաթումբին, Զաղացքներու առուներն եւ Զայի առուներուն կաւառներ նորոգուէին եւ Զայը իր բնականոն ընթացքը վերսառնար: Եւ ի՞նչ պիտի ըսես, Սէլերն ու անոնց հետեւորդ Ալալանկները կը գուշակէին ոռոգումի կարիք եղած չրջաններուն: «Որբուն աղօնը Աստուած կ'ապայ», չէ՞:

---

(1) Տես Զայը:

(2) Գիւղին Կռիւները:

ԺԹ.— ԳԻՒՂԻՆ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ — ԸՆՏԵԼ ԵՒ ՎԱՃԱՌԵԼ

(ա)·— Ընտել անասունները:— 1·— *Եզը:* Բենչկէրներ մէկէն մինչեւ 5–10 զոյգ եզ կը պահէին: Ասոնց նորահասները կը կոչուէին ընձուղ — պուղայ, որոնցմէ ընտիրները՝ գործի լծուելէ առաջ, կը խնամուէին կռուելու եւ սերնդագործութեան համար: Եզը երկրագործին լուծքը վարողն ու սայլը քաշողն էր: 2·— *Գոմէշ* եւ *մատակ* (քած գոմէշ): Համբայ բենչկէրներ մէկ կամ երկու գոմէշ եւ մատակ մը կը պահէին. գոմէշը կռուելու, տինկ գործերնելու եւ ծանրաբեռն սայլեր քաշելու համար էր. առնուազն 5 օսմ. ոսկի կ'արժէր: Մատակը չատ պիտանի եւ հասոյթաբեր մէկ անդամն էր տաւարներու ընտանիքին մէջ: Իբրեւ գոմէշներու մայր՝ որ տարին պզիր մը կը ծնէր: Զափազանց առատ (3–4 կովու չափ) եւ սերտ կաթ կուտար. թանձր չոր սերը մատակի կաթի երեսէն կ'առնէին: Նոյն ատեն գոմէշի գործ ալ կը կատարէր: 3·— *Կովը:* Շատ քիչ բացառութեամբ՝ ամէն ընտանիք կով մը ունէր, տանը թացանին համար: Բայց բենչկէրներ ունէին մէկէ աւելի՝ մինչեւ 5–10: Միայն ամէն տարի ծնող, կաթուտ եւ կաթը եղլի — ճիւնա — կովերը կը պահուէին, եւ չատ արժէքաւոր՝ թէ իրենք եւ թէ իրենց մոլիները (քած հորթ): Ծերացած, ծինէ եւ կաթէ կըլրածները մսագործին դանակին կը յանձնուէին: 4·— *Ոչխար:* Ոչխարաբուծութիւնը ընդհանուր չէր գիւղին մէջ: Միայն բենչկէրները կը պահէին, եւ հօտ ունեցողները (ան ալ 40–50 գլուխէն ոչ աւելի) սակաւաթիւ էին: Գիւղին ոչխարները պզիչ տեղ՝ մինչեւ գետինը քաւուղ խոշոր դմակներ ունէին: Ասոնց բուրդը բամպակի չափ կարեւոր էր բենչկէրին համար: կաթը թացան՝ եւ աքանչելի պանիր կ'ըլլար: Մաքինները ամէն առջի գարնան կը ծնէին: Ոչխերը (խոյ) եւ կաթէ ծինէ կլրած մաքինները խաւուրմայի կը վերածուէին: Արգար եղէն յետոյ՝ հալուած դմակի եղը չատ յարգի էր: Որճ գառը՝ խորովածոյի համար:

5·— *Կտիկ* (Այծ)·— Կտիկը սակաւաթիւ էր գիւղին մէջ: Բենչկէրներ իրենց ոչխարներուն հետ քանի մը գլուխ կը պահէին, եւ ճուվալականերէն՝ ոմանք միայն: Այծի կաթը գըլխաւորապէս կը գործածուէր մօր կաթէ զրկուած ծծկան երախաներ դիեցնելու համար: Ուլին (այծի ձագ) միսը չատ ընտիր էր: Որճը թէքքէ (նոխազ) կը կոչուէր — մսացու, ոչ այնքան համով:

6·— *Էշ*·— Բոլոր բենչկէրները մէկ կամ աւելի, եւ ճուվալականերու առուտուր մեծամասնութիւնը մէյ մէկ էշ ունէին — հեծնելու եւ բեռի համար:

7·— *Ձորի, Պեկիր* (գրաստ):— Տաճիկ ազանները, եւ հայ տաճիկ ջորեպաններ կը պահէին միայն բեռ կրելու համար: Զի:— Տաճիկ ազանները ունէին հեծնելու համար: Հայոց մէջ ձին պահող երկու ընտանիք միայն կը յիշենք:

8·— *Շուն ու կատու*·— Առանց ասոնց տուն չկար — տաւարներու կցորդներ՝ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր: Բենչկէրներ, նախրճիներ եւ ազաներ կը պահէին մէկ կամ աւելի գայլ խեղդող ամէհի գամփռներ, որոնք՝ տան մէջ ոչխարի պէս հեզաբարոյ էին, եւ գիշերները հաւատարիմ եւ կատաղի գիշերապահներ: Թալի (բարակ) — որսի շուներ — ազաներու աչքերուն լոյսը: Առանք իրենց սպասարկող յատուկ ծառաներ ունէին:

(բ)·— Գիւղին վայրի «մակաբոյծները» — բնիկ եւ այցելու:— 1·— Գազաններէն միայն գայլը ունէինք, որ ձիւնաշատ ձմեռները, անօթութենէ տարփուած յարձակում կը գործէր ճամբորդներու վրայ, փուք առեններ. մինչեւ իսկ գիշերները գիւղը կուգային փողոցի շուները որսալու:

2·— *Աղուէս* ու նապաստակ, որ ազաներու որսի առարկաներն էին:

3·— *Օղնեկ* (ոզնի), *կըրիայ* կամ *թռպպայ* (կրիայ), եւ *փորսուղ*:

Օղնեկը սլաքաձեւ փուչերու պատեհով մը պաշտպանուած՝ դիրուկ կենդանի մըն էր, եւ օձի թշնամի. իսկ կըրիան ոսկրէ կարծր պատեանի մը մէջ պարփակ: Երկուքն ալ մեր այգիներու բնակիչ եւ խաղողի սիրահար: *Օղնեկի* փուչերը գրիչի կոթ կ'ընէինք: 4·— *Փորսուղը* — բորենին — լաչ ուտող կենդանի մըն էր, բոյնը գերեզմաններուն մէջ:

Օձ չատ կար գիւղի այգիներուն եւ արտերուն մէջ եւ տուներու մէջ: Անհատարակ անվնաս էին, բացի կարմիր եւ քարկապտ օձերէն, որոնք վտանգաւոր նախայարձակներ էին ամառուան չող կէսօրներուը: Բայց ասոնք ալ իրենց օգտակարութիւնը ունէին, արտերը եւ այգիները աւերող առնէտները ուտելով, եւ իրենց եղած տուներէն գանոնք հալածելով:

ԺԵ·— *Գիւղին նախըրը*:— Նախըրը կը բաղկանար ամբողջ գիւղին կթան կովերէն, մոզիներէն, պզիրներէն, դեռահաս ընճուղներէ եւ իշու քուռակներէ: Նախրճի Օմար ամէնէն հինաւուրցն էր: Միւսն էր Թոփուրմա Գասպար:

1·— *Առտուան*՝ արեւածագին, ամէն տուն կը տանէր իր տաւարը նախըրին սովորական հաւաքավայրը: Նախըրճիներ թագիլէ կապան ուսերուն վրայ, հատ ցուպը ձեռքերնին եւ խաւալը (սրինգ) մէջքերնին, իրենց թիկնապահ գամփռներու աջակցութեամբ՝ ամբողջացած նախըրը կը քշէին գիւղէն դուրս՝ համայնքային արօտավայրերը, եւ ամբողջ օրը վերադարձնէին:

2·— Ոչխարներու հօտեր գիւղի նախըրէն անջատ էին: Ամէն մի հօտ ունէր իր խաշնարածը՝ տարեկանով վարձուած: Բայց հօտերը միատեղ կ'արածուէին նոյն արօտատեղիներուն մէջ:

3·— Գարնան դուռը բացուելուն պէս, ամէն բենչկէր դուրս կը հանէր իր նորածին գառներն, ուլերն ու հորթերը, որոնք արածելու կը տարուէին նորածիլ ցորենի արտերը՝ գեղին մօտերը, մանչի մը եւ աղջկայի մը հսկողութեան տակ:

ԺԶ.— ԳԻՒՂԻՆ ԲՆԻԿ ԵՒ ԱՅՑԵԼՈՒ ԹՌՉՈՒՆԵՐԸ — ԸՆՏԵԼ ԵՒ ՎԱՃԱՌԵԼ

(ա)·— Բնիկ ընտելները:—

1·— *Մեր* անեցի հաւերն ու խորոզները — տանը եւ Զատկի հաւկիթն ու հաւու համով միսը հայթայթող: 2·— *Խազ* (սագ), օրտակ (բազ), սակաւաթիւ կը պահուէին՝ ազաներու տուները, ուր վազուն ջուր եւ հավուզ (աւազան) կար: 3·— Ընտել *կաքաւները* — վանդակներու մէջ կը պահուէին կաքաւ որսալու համար(1): 4·— *Աղաւնիկ* (աղաւնի)· գիւղին մէջ չատ հասարակ եւ բազմաթիւ էին: Ազանի պահելը զբօսալի ժամանց էր: Թըռչուններուն ամէնէն բազմածինը: Աղաւնիի միսը չատ յարգի էր:

(բ)·— Մեզի հետ ապրող վայրի — մշտակացները:— 1·— *Ճնճուղ* եւ սապոնգող քանճէղ (երկայնապոչ՝ սեւ ճերմակ փետուրով — անծեղը)— երկու անբաժանելիները ամառ, ձմեռ գիւղին մէջ: 2·— *Անընտել կաքաւ*, որ ձմեռը կը մնար այգիներու պուրակներու մէջ:

(գ)·—Վայրի թռչուններ — շրջանային այցելուներ:— 1·— *Լակլակ* (արագիլ)· առջի գարնան կուգային զոյգ մը — առջի տարուան ձագերէն, նոյն տեղը, նոյն բոյնը — կիսափուլ բարձր պատերու կատարին վրայ՝ կամ բարձրարերձ բարտիներու ծայրին քովի ճիւղերու անուէին մէջ չինուած: Բոյնը կը նորոգէն, հոն իրենց երկու ձագերը կը մեծցնէին եւ աշունը կ'երթային հարաւ:

2·— *Ծոռիկ* (ծիծեռնակ) — Այրիպներու արխատաշէն: կը բունէին տան քիւերու եւ ցուիքպներու մէջ: 3·— *Ուրուրիկն* ու *տոդան* (բազէ)՝ հաւու ձագերու թշնամի: 4·— *սեւ խարզագ* (ագռաւ): 5·— *Արաքսագ, տիւտիւք* եւ *Ջայր–մանող* (երեքն ալ նախշուն փետուրներով, եւ ծառերու ծակերուն մէջ բունող): 6·— *Նոր հարս* (գիշերահաւ, բու բու, ծառի վրայ բուն դնող): 7·— *Ծառ ծակիչ* եւ *խրտսը*՝ ծառի բունին մէջ իրենց բացած ծակերուն մէջ կը բունէին: 8·— *Քէլ հաւ* (անգղ), լաչակեր թռչուն: Մամլկները կը պատմէին թէ, «ուրուշ թռչուններուն վրայ «թագաւոր ըլլա» ընելով, էնխատը բարս թռեր է օր, գլուխը արեւին դպեր է, փետուրը վառեր կրծլտեր, գլոխն ըլ տադպեր է»: 9·— *Պլորջին* — լոր ալ կը կոչուէր: Հունձքի շրջանին հրեւան կ'ելլէին հոյլերով: Ամէնէն համադամ եւ մատղաչ միսն էր: Պլորջին որսալը մանչերու հաճոյալից ժամանցն էր: 10·— *Պիլպիլ* (սոխակ) եւ *արքխուչին*: Սոխակը գիտենք: Արքխուչին ամէնէն պճղիկ եւ նախշուն թռչունն էր: Ան ալ պլպուլին պէս վարդերու մէջ կը բնակէր:

(դ)·— Վայրի անցորդ թռչուններ:— 1·— *Էկէչիկ* (վայրի աղաւնի) — խուռներամ կ'ուբեւին ճալերու առեն եւ առեն մը արծելէ վերջ կ'երթան. ասոնց միսը չատ համեղ եւ յարգի էր: 2·— *Թութ–խուչի* — լորերու չափ մանր — թութերը հասնելուն կուգային անհամար խումբերով — արեւը ծածկելու չափ խիտ, թութ ուտելու համար: Ասոնք ալ անուշ միս ունէին: 3·— *Սեւ ճնճուղ* (սարեակ) — ասոնք ալ խուռնախուռն կուգային ցանքի ժամանակ, ցանուած սերմերը ժողովելու: Ասոնց միսը կ'ուտուէր, բայց միւսներուն չափ համեղ եւ մատղաչ չէր: Որսորդներ ասոնցմէ անհամար թուով կ'որսային հրացանազարկով — գնոնք հալածելու եւ իրենց աւերածութիւններուն

(1) Տես Որսորդութիւն:

վերջ դնելու եւ նոյն առեն անոնց մէսը ձեռք ձգելու համար:

(ե).— (ա) եւ (բ) կարգի թռչուններէն զատ մէւռներըը ամէնքն ալ՝ աշնան դէմ կամ ո-մանք անկէ առաջ՝ կը գաղթէին դէպի հարաւ:

ժբ.— Մեղուաբուծութիւն:— Բնչպէէր առուներու մեծամասնութիւնը եւ ճուվալականներէն (հայ առաջիկ) շատեր մեղու կը պահէին կաշկի հողէ չինուած եւ արեւը չորցուած փեթակներու մէջ: 2–էն մինչեւ 40 փեթակ ունեցողներ կային: Փեթակները կը դնեւղուէին արեւաններու մէջ, իրարու վրայ շարուած:

Ի.— ՇԵՐԱՄԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

(ա).— Բարձանճ թուրի ծառատեսակներու գիւղն էր· այնպէս որ շերամաբուծութիւնը, որ 1860–ի առեններըը նեմուծուեցաւ, շուտ եւ շատ յառաջ գնաց եւ ընդհանրացաւ գիւղին մէջ, եւ եղաւ հասոյթի մեծ եւ գլխաւոր աղբիւր մը:

Բիչ առենէն բարձանճ զարձաւ շերամի արդիւնագործութեան ամէնէն կարեւոր կեդրոնը, Խարբերդի նահանգին մէջ:

(բ).— Առաջին ռահվիրան եղաւ Թորկանց Կիմիչ Արութ, որ այդ թուականներուն՝ գիւղին մէջ ծախելու համար, փոքրաքանակ մետաքսեղէններ կը բերէր Տիգրանակարտէն — մետաքսագործութեան մեծ կեդրոն մը, ուր շերամաբուծութիւնը շատոնց մուտ գտած էր —, եւ հոն ծանօթացաւ շերամաբոյծ վաճառականներու հետ: Ասոր ձեռնէրէց գիւղացիին նախաձեռնութեամբ, Տիգրանակերտցի շերամաբոյծներ շերամի հունտը բերին գիւղը եւ սկզբնաւորեցին որդ–պահելու գործը: Կիմիչ Արութի օրինակին հետեւեցան Պօյաճեան Թաթօ (Թոփալ Եղօբ էրիկը), Պօյաճի Գիրգոր եւ կելէն Մկրտիչ՝ որ Պրուսայի մէջ արդէն քիչ շատ տեղեկացած էր արհեստին, եւ այսպէս գիւղին մէջ տարածուեցաւ «որդ պէյնի»ը: Ամբողջ գիւղացին որդ–պէյդողները՝ շերամի հունտը արթնցնելու, որդերը կերակրելու, որդերը պահած սենեակներուն տաքութեան աստիճանին, եւ հանգնեխումի պատշաճ «թեզնիք»ին անտեղեակ ըլլալով, արթնցած որդերէն շատը կը տառնկին, որդերը մեծնալէ վերջ ալ հիւանդութիւն կ'ինկնար, եւ խոզայի բերքը տակաւ եւ խոզան նիհար կ'ըլլար· եւ երբեմն բոլորովին կը կորսնցնէին: Կելենենց Սաքօի տղան Արութ այս գործին ձեռնամուխ եղաւ 1885–ին, եւ սկսած օրէն հետամուտ եղաւ գիտական մեթոտներըը սորվիլ վարպետներէն՝ որ ամէն տարի Տիգրանակերտէն կուգային շերամի հունտ ծախելու եւ արթնցնելու համար, եւ ինքնօգնութեամբ ու շերամապահ–մանդակ՝ Քաղաքացի Պրն. Յակոբ Զաքարեանի հետ աշխատակցելով, արհեստը կատարելագործեց եւ մինչեւ 1912, գիւղին ամէնէն նշանաւոր եւ յաջողակ շերամապահ եւ խիւհ–քաշ վարպետը եղաւ: 1904–ի շերամաբուծական ցուցահանդէսին մէջ ալ, Խարբերդի նահանգին 7 մրցանակ շահողներէն մէկն էր Յարութիւն — միակը մեր գիւղէն:

(գ).— Որդի հունտը կը բերուէր Տիգրանակերտէն եւ Պրուսայէն, առողջապահիկ տուփերով կամ առպրակներով: 1898–ին, սակայն, Խարբերդ քաղաքացի Տիգրան Զարիֆեան — Պրուսայի շերամաբուծական դպրոցէն ընթացաւարտ — մանդակտ — շերամի հունտ պատրաստել սկսաւ մեծ յաջողութիւնով՝ առաջնակարգ եւ աժանագին. եւ հունտի շուկան իրեն մնաց:

Գիւղին մէջ, թթենի ունեցող ընտանիքը — քիչ բացառութեամբ — որդ կը պահէր: Հունտը յաջողակօրէն արթնցնելը շերամապահութեան ամէնէն կարեւոր նախաքայլն էր: Սկիպքները, հունտը առպրակի մէջ դրած առաջին օրերուն տակ կը պահէին 15–20 օր, եւ մարմնոյն բնական տաքութեամբը կ'արթնցնէին· ասոր հետեւանքն էր որդերու հիւանդութիւն եւ կորուստ, աննշան արդիւնք եւ երբեմն բոլորովին վնաս:

Կելէն Արութ՝ անձնական՝ տարին 3–4 տուփ (7½ արմ. — 25 կմ.) որդ կը պահէր եւ 100–150 տուփ ալ կ'արթնցնէր եւ կը ծախէր գիւղացւոց, եւ ձրի այցելութիւններով կը սորվեցնէր անոնց խնամատարելու արդիական եղանակները, որոնց շնորհիւ շերամապահութիւնը շատ աւելի արդիւնարեր եւ շահաւէտ եղաւ գիւղացի հայուն:

Խոզայի հունտերուն արթննալն ու յաջողական վիճակափոխութիւններու մանրամասնութիւնը խիստ հետաքրքրական է մինչ խիւհ քաշելու աստիճանին հասնիլը:

(դ).— Խոզաները հաւաքուելուն պէս, խիւհ–քաշներ իրենց տապկեահ—տոլապները կը կառուցանէին Տեփօ Կարօենց ընդարձակ բակերէն վրայ, եւ 3–4 ամիս, օրական 8–10 ժամ, խիւհ քաշելով կը զբաղէին:

ԿԵԼԵՆ ԱՐՈՒԹ

Խոզան հինգ լմնցնելէ վերջ, որդը՝ խոշոր կարմիր շամիչի նմանող ճճիի մը կը վերափոխուի — pupa —, եւ կը մնայ խոզային մէջ 15–20 օր, երբ էգը իր հաւկիթները կը ձգէ: Հաւկիթները չինուելէն վերջ, իրենց թուքով կը ծակեն խոզային ծայրը, եւ ճճիի չափկերին խոզային մէջ թողած դուրս կ'ելլեն թիթեռնիկի փոխուած: Բայց չեն թռիր: Արու եւ էգ, 2–3 ժամու չափ իրարու հետ կը զուգուին, հաւկիթները բեղմնաւորելու համար: Ընդացու խոզան զատորոշել եւ բեզուն հունտ ձեռք բերել կը մնայ վարպետին:

Խոզաներէն մետաքսը քաշելէն առաջ, մէջի թմրած ճճիները կը սատկեցնէին, խոզաները առացող ջրի պուդին (չոգի) ենթարկելով եւ տարկած խոզաները կը չորցնէին քաշելու համար:

(ե).— Յուցադրուած գծանկարը խոհափիլ կտմածն է, բոլոր խիւհքաշներու դարձածած:

Խոզա–քաշ վարպետը ծալլապատիկ կը նստի սուփային վրայ, խմչին ձախ ձեռքը· առջեւէն ջրով եւ խոզայով լեցուն թիսթը· տա-

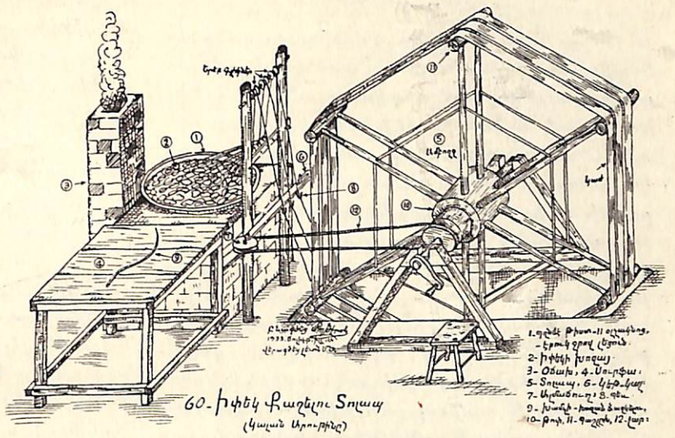

60-Իփեկ Քաշելու Տոլապ
(Կտած Սիրուքին)

կի օճախին կրակովը էրուկցած (ոչ եռալու աստիճան) ջրին մէջ, եւ խամչիի թելեու ճաղկումներով, խոզաներու կճեպը կպմող ապրշումի հիւսկէնը կը թուլնայ եւ թելերը կը պատուին: Վարպետը իր խամչիին ծայրովը կը բռնէ ուզած թուով թելեր — 5–15 կամ աւելի, ,, եւ աջիկով այս թելերու խուրձը վարի պատերուն անցնելով՝ վերի գլխկներուն վրայէն կը տանի կեթկալի պեռերուն մէջէն եւ կը կապէ տոլապին պաշլըղին ծայրը: Աչկերով, աթոռակին վրայ նստած, տոլապը կը գարձնէ, որուն հետ կը գառնայ նաեւ Ամմաճուղը եւ կը չարժէ կէթկալը եւ առաջ: Այսպէս թելերը՝ հաւասար չարագրումով կը փաթթուին տոլապին վրայ, կպմելով երեք կամ հում ապրշումի:

(զ).— Գիւղին մէջ խիւհ–քաշ վարպետներն էին Թորկանց Կիմիչ Արութ, կելէն Մըկրտիչ (Սապօին տղան), Թոփալ պաղտօ, Թոփուրմա մղ. Կիրակոս, Պետօնենց Թոփալ Սապօ, Խմբլ Գոգօ եւ կելէն Արութ (Սապօի տղան) եւ ասոնց աշակերտները: Ասոնց բոլորին մէջ ամէնէն յաջողակ վարպետը՝ եղաւ կելէն Արութ, եւ երկրորդը՝ Թոփալ Պաղտօ Տէր Աբրիսաղէսի տղան:

(է).— Մէկ տուփ հունտէն 40–50 օրուայ խոզա կրնար արտադրել վարպետ եւ փորձառու չերամապահը: 8–10 օրուայ խոզային մէկ օրուա մեռաքս կը քաշէին:

Ձերմակ մետաքսը ամէնէն բարձր գին ունէր, 180–300 դրչ.ի կը ծախուէր օրուան: Բայց գոնաւորին արժէքը ցած էր:

2 — ՃԱՐՏԱՐԱՊՈՒԵՍՏ

ա.— Արհեստներ եւ արհեստաւորներ:— *Բարջանճ՝ իր բազմազան արհեստներովն ու արհեստաւորներովը՝ երկու օվաներու եւ Թարբերդի նահանգին մէջ եւ անկէ դուրս ալ՝ իրրեւ ճարտարարուեստի ոստան, առաջնակարգ անուն հանեց: Արհեստներն էին նաճարութիւն՝ իր ճիւղերով, Աստղաբաւծութիւն, խազարճութիւն, երկրաչափութիւն, երկաթագործութիւն, մեքենագործութիւն, ոսկերչութիւն–ժամագործութիւն, պանննանութիւն (որմնադիր), հօշկարութիւն, խազախորդութիւն, սափրիչութիւն, խրխճութիւն, դայկութիւն, ներկարարութիւն: Հոգործութիւն, հալաճութիւն, մսագործութիւն, հացագործութիւն, խանութպանութիւն (նպարավաճառ եւ թիւճար), չերմարուեստութիւն եւ իլիակ քաշել:*

Ունէր «Նոյ Նահապետէն մնացած» իր արիւրի ջաղացքներուն ձիթհնանքներուն եւ տինկերուն հետ նաեւ բամպակ կթնելու, պըղլուր ազալու եւ արմաւիք հոսելու «արդիական» մեքենաները, եւ փաւլիքայ (գործարան) մը:

(ա).— Նաճարութիւն:— *Գիւղին մէջ ամէնէն չատ գործածուած ու կարեւոր արհեստն էր — Բարջանճի անունը քարտէսին վրայ գլխագրերով գնողը:*

1.— Ի սկզբան, գիւղին նաճարութիւնը հնդաարեան վիճակի մէջ էր: Նաճարը իր արհեսաը կը գործածէր ճիշտ իր վարպետէն սորվածին պէս. կը չինէր եւ կը նորոգէր տուներ, մանկան կահեր ու սարքուածք. բնչպերի գործիքներ — սայլ ու կամ, լուծ եւ արօր, ճոճ ու ջայր, ձիթիեանք ու տինկ, ճիշտ ինչպէս որ իր վարպետը եւ վարպետին վարպետը չիներ էին, առանց բարելաւելու նկրտելու: «Բնչպեր — նաճար»ներ էին ոստնք, որ իրենց ընդհանուր գործարկին հետ մէասին, գլխաւորապէս բնչպերներու կապալաւորներն էին, տարեկան այսինչքան ցորեան, գարիի կամ բամպակի վարձքով:

2.— Հաւատցի Զաթալպաշ Ծերօնի զաւակներէն Սահեան Խալֆայի Բարջանճ գաղթելու եւ հոն հաստատուելու թուականէն սկսած, նաճարութեան մէջ յառաջ եկաւ բարեշրջում եւ վերելք: Եւ Սահեան եւ իր սերունդը — Ծերօնենք(1) — եղան բահվիրանները Ասոնցմէ, ասոնց աշակերտներէն, հետերնին գործող նաճարներէն, եւ անոնց աշակերտներէն դուրս եկան խալֆաներ (ճարտարապետ), մարանկողներ, փայտարուեստի մասնագէտներ, որոնց արուեստագիտութիւնները՝ Բազաբէ, Մելիքէշ, օվաներէ եւ չատ ուրիշ տեղերէ վերնորոգութեան եւ գնահատուեցան:

3.— Խալֆաներն էին Ծերօնենց Նահապետը Սահեան եւ ոգան կարապետ ու Թոռը Ծերօն, Ծերօնի տղաքը Պետրոս եւ Պօղոս. Պետրոսի որդին Յարութիւն եղաւ անգերազանցելի վարպետապէտ: Ասոնցմէ յետոյ կը գտնուին Ալէքսանենց ուստա Մինաս(2) եւ տուրին Ալէքսանենց ուստա Մինաս(2) եւ օղուլքուղը Պօղոս(3) — գիւղի նահապետը ամէնէն առաջնակարգը: Յետոյ կուգան Ծերօն խալֆայի աշակերտներէն՝ Կուկունենց Ակոբ, կարօնենց Աչատուր, Կիկլենց Թորոս (վերջին Տէր Թորոս) եւ Լիրա Էլօ — անուանի վարպետներ: Ասոնց հետեւեցան Պօղոս էֆ.ի աշակերտներէն Մխաղենց Օվանէս եւ Թադէոսենց կարապետ — «մարանկող անուանեալ. ուստա Պօղոսի աշակերտներէն իր տղան Սարգիս եւ Տէվօ կարօնենց Ակոբ — վերջին ժամանակներու ամէնէն անուանիները: Ասոնց աշակերտներէն՝ Ստճիկ Թորոսի տղան Սահեան՝ հիմա Կովկաս, Քիլարճի Կիրակոսի տղան Մովսէս, եւ Ստճկանց Յարի Արութի տղայ Յակոբ՝ այժմ Քալիֆորնիա — լաւ մարանկողներ եւ շինակատոյց եղան: Բնչպեր–նաճարներն էին Ջանչալլի Սահակ եւ Մղ. Ոսկան հինաւուրց–ներէն, Կուկունենց Թումաս (եղբօրը աշակերտը)՝ տղաքը Յովհաննէս եւ Կիրակոս, Ղալ Մղ. Խաչօ եւ տղան Մանուկ — փորձառու վարպետներ՝ այս ճիւղին մէջ, Մղ. Ոսկան ամէնէն կարդար նկատուած է ասոնց մէջ: Ասոնք մինչեւ վերջն ալ չարունակեցին բնչպերնեբուն կապալով բանել:

4.— Խալֆաներ եւ կարողագոյն վարպետներ իրենց սեփական գործանոցներն ունէին իրենց տուներուն մէջ, մեծաւ մասամբ իրենց ձեռակերտած սարքուածքներով — գործի տոպկեահ՝ վայտէ մանկանայովը (մամուլ),

Զարխըքաշի տոպկեահ, ուրագ եւ օտունուրագ, բանասյ, քուչտարայ, չաղար ու չաղրը–քաշ, պուրղիներ, քալփաթու (աքցան), խլար եւ բոլորկտուր, խարտոցներ ու տորբուններ (եւրոպական): Օրականով աշխատիլ գացող նաճարներ իրենց գործիքները հետերնին կը տանէին, պրոտւէ հիւսուած զամպիլի (գամբիւղ) մէջ՝ ուսերնին չալկած:

5.— Զարխըքաշ տոպկեահին վրայ չարխըքաշելի կտորը չաղրըքաշով կը գործնէր վարպետը ինք՝ ձախ ձեռքովը՝ կամ աչկերտը, եւ աջ ձեռքովն ալ աջ ոտքովը դուրերը կը ձեւնէր: Պօղոս էֆ. յօրինեց կանոնաւոր թոռնօմբ, կարի մեքենայի սկզբունքով գործող — փայտաչէն, որուն վրայ ամենայորիին չարխըքաշներ կրնար չինել:

6.— Գործանոցի ակր մեծ վարպետներ, ըստ սովորութեան, մէկ կամ աւելի աչկերտ կ'առնէին, արհեստը սորվեցնելու համար: Վարպետին տունը կը կենար, եւ կը հոգար տարուէր տանը տղուն հաւասար — ուտելիք, վրա–գլուխը եւ ճեպլե–խալըխ: Աչկերտը կը ծառայէր տունուտղն չորս տարի, կամ մինչեւ որ վարպետը անոր արհեստին տիրացած ըլլալը հաւաստէր: Երբ աչկերտը կը տիրանար արհեստին, վարպետը «չերազ կը հանէր» գայն — անմիջական գործարկի համար հարկաւոր գործիքներու ընտրածոյ մը ընծայ կուտար, գամպիլի մը մէջ լեցուն, եւ գործի կը դնէր: Մինչեւ իսկ գանի կարգելու եւ տուն տեղ ընելու մէջ՝ հօր մը պէս կ'օժանդակէր անոր: Վարպետը աչկերտին համար դեր–մարդ էր, պաշտանքի եւ մեծարանքի առարկայ, խօսքը պատգամ: Վարպետին ներկայութեանը խօսի՞լ, նստի՞լ..., գործարկի մէջ սխալանքի մը պատուն ընդունած քչպանքին կամ օտունուրագի կոթի հարուածին դէմ ընդվզիլ՝ լեզու դարձնե՞լ... չնուաճ բան էր: Եւ խնամոտ գուրգուրանքի եւ արտաբուղխ բախտապիտութեան զգացումները վարպետի եւ աչկերտի մէջեւ՝ արհեսական կապի չափ ամուր կը մնային սերունդէ սերունդ:

(բ).— Աստղաբաւծութիւն:— Գիտական մեթոտով արդիական փայտաբուծում չկար գիւղը: Շինակատոյցի համար գործածելի գալար առաղձը արեւը կը չորցնէին տարի մը, երբեմն աւելը ցամքելու չափ: Իսկ փայտարուեստի մէջ գործածուածները չուքին մէջ կը չորցնէին 1–2 տարի: Բնիկ չինելփայտեր: 1.— Ցաւախ (բարտէ) եւ սեւ խաւախ (կաղամախի): Ասոնք չէնքերու գլխաւոր առաղձն էին: Փայտը ճերմակ եւ կակուղ էր եւ ոչ դիմացկուն: Ասոնցմէ կը կտրուէին տուներու գերաններ, ճխարիր, սիւն, գարճեկ եւ տախտակցու: Նախապէս գիւղին օգտելու չափ միայն բարտի ունէինք. բայց 80–ական թուականներէն սկսած ասոր պահանջն ու արժէքը այնքան աւելցաւ որ սկսան տնկելու ուժ տալ. ընդարձակ բարտինոցներ ժմնեցան: Եւ գիւղը առաղձ արտածել սկսաւ:

2.— Ուռի — ճերմակ փայտերու ամէնէն կակուղը եւ պակաս դիմացկունը. չինութեան մէջ քիչ կը գործածուէր: 3.— Թթենի,— դեղնագոյն եւ չերտաւորուած փայտ մը — բաւական կուռ եւ դիմացկուն: Աւորի ոտատմները, սայլերու նեռերը այս փայտէն կը չինուէին: Նաեւ չէնքերու, սարքուածքներու եւ գործներու մէջ ամէնէն չատ կիրարկուած առաղձերն էր: Օրհնեա՛լ Թուխ... անուշ, տերեւդ մեռաքս, բունդ առաղձ, ճիւղերդ, արմատդ մեղի վառք: 4.— Փշատի — չատ կար գիւղը, — գօրաւոր, կուռ եւ տոկուն փայտ մը եւ չատ երկարատեւ արեւի եւ ջրի մէջ: Սիւներ, նեռներ, ցիցեր եւ պատերու բացուածքներ կամ մըրջող մարդակներ կը չինէին այս փայտէն: 5.— Մշմիշ — կարմրորակ փայտ գեղեցկօրէն չերտաւորուած երակներով, ժիր, կուռ եւ դիմացկուն: Ասոր տախտակներէն կը չինուէին նոր հարսի օժիտի անուակներ, գրոցներ, կտաւատգործին ափան, եւ ուրիշ գեղարդ առարկաներ: Գերազանց յղկուն եւ հայլիի պէս փայլուն մակերես կրնային ձեռք բերել:

6.— Մնձոր, տանձ եւ ալուչա (սալոր):— Մնձորենի տանձենի չատ գիւրաթեք, բայց դիմացկուն, աներակ եւ կակուղ ճերմակ փայտեր էին, յատկապէս գեղազարդուածքի փայտա–

(1) Տես Ծերօնենք:

(2) Տես Ուստա Մինաս:

(3) Տես Ուստա Պօղոս:

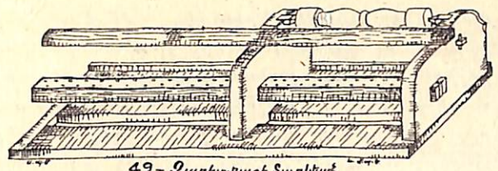

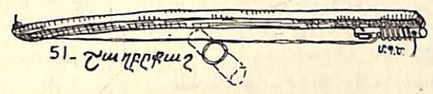

քանդակութեան մէջ զործածուած : Սալորենին եւս քանդակելի էր, բայց միւսներէն քիչ մը աւելի կարծր : 7·— Ցիշնայ եւ մայլամ : Ամէնէն ճկուն, չատ կուռ եւ տոկուն փայտեր էին, եւ կը զործածուէին զործիքներու կոթ, մատսա, զուկուրդայ, ծխամորճներ շինելու : Մոռմոռիկ ու խատուտիկ, փայլուն եւ անմաշելի կեղեւ մը ունէին, որ իրրեւ զարդ փայտին վրայ կը թողուէր : Ընկուզենի :— Շատ քիչ կար գիւղին մէջ : Կահաշինութեան մէջ մաքանկոններու զործածած հատընտիր ատաղձն էր եւ չատ պատուաւոր :

Հիանալի յղկում եւ փայլուն մակերես կըբնային տալ : Ապարանքներու դռներ, անտուկներ եւ մեծածախս կահ կարասիք կը շինէին ասոր տախտակիններէն : 9·— Ալուճ — չատ կար գիւղը : Շատ ժիր եւ կուռ ու դիմացկուն փայտ էր, զորշագոյն՝ մոռ երակներով : Հիւսներու զործիքներու յարմար :

ղ·— Դուրբէն բերուածներն էին — Մայրի (չամ) — կամ, ապարանքներու դռներ, եւ ջուրի ամաններ եւ զդալներ կը շինուէին այս փայտէն :

10·— Տիշպուտաղ եւ սախըզաղաճի եւ չմիլը,— փայտերու ամէնէն կարծրը, կուռ եւ զօրաւորն էին, երկաթէն վերջ ամէնէն դիմացկունը : Առաջին երկուքէն մեքենաներու անիւներ եւ ատոնց առանձներ կը շինուէին, իսկ չմիլրէն՝ նաճարի բանտա եւ քուչտարաները եւ մաղի սայրեր եւ զդալներ : 11·— Կաղնի — ուրիշ զօրաւոր առաղձ մը որ կը զործածուէր նետեր, չաղացքի ջրանիւ, կացինի, քուլունկի եւ բայի կոթեր շինելու :

12·— Գիւղին մէջ, Տեփո Կարօ եղաւ միակ առաղձագործը եւ առաղձավաճառը, որ թէ գիւղը եւ թէ Մեղիրէի մէջ կանոնաւոր մթերանոց ունէր, եւ առաջին առուձախի ընդարձակ առեւտուր : Կը գնէր բարեխոցներ եւ կը պահէր ամէն տեսակ առաղձ փայտարուեստի պատկան : Ունէր փայտահարներ, խզարճիներ : Կառավարութեան, Քաղաքի, Մեղիրէի եւ շրջակայից առաղձը հայթայթողն ինքն էր : Տեփո Կարօի մահէն վերջ, կազմակերպուած առաղձավաճառութիւնը անհետացաւ գիւղին մէջէն, եւ անհատական ձեռնարկներու վերածուեցաւ :

(գ) Խզարճութիւն :— Տախտակ խզելու արհեստը չատ կարեւոր էր շինութեան մէջ : Արդիական սղոցարան չունէինք : Երկու վարպետ, սղոց մը, օտունուրպագ մը, երկու խուփ, կոտիկով կարմիր նոշա եւ չիփու մը — պարզ եւ հնադարեան սարքուածք :

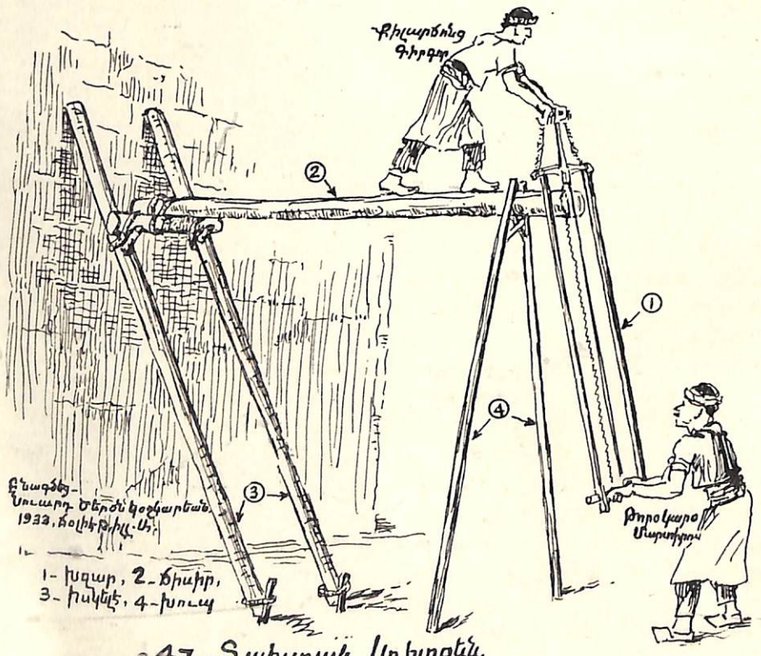

47- Տախտակ կըխրզեն.

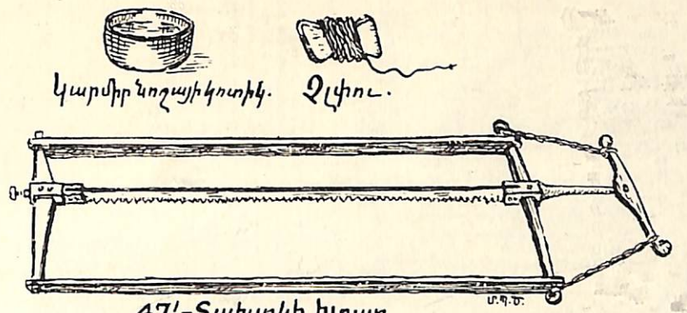

Կարմիր նոշայի կոտիկ. Չփոտ.

47½-Տախտակի խզար

Փորձառու խզարճիներ կրնային օրական 3/8–էն մինչեւ 4 մատ հատ տախտակներ արտադրել ճշդութեամբ մեքենայի մը փիչ պահու միջոցին : Ձեռքերին վրայի ընկերը, իր կացքը ապահովելու համար, տեսակ էր բոլիկ զործել :

1·— Սղոցուելիք ճիսիրը տակը վրան կը տաչէին օտունուրպագով : Այս տաչուած մակերեսին վրայ եւ ճիսիրին ճակատը՝ տախտակներուն ապագրուած հաստութիւնը ահմանող պիծեր կը զծէին՝ վեր վար ճիչտ իրարու դէմ, նոշայիի մէջ թաթխուն չիփուով : Գծանկարը չատ որոշ կը ցուցադրէ խակալայի կտմը եւ զործածարկի մեթոտը : Ինզարին լըմլիկը միայն դուբսէն կուզար :

2·—Ինզարճիներն էին Քիլարճանց Սասուր եւ տղան Գիրգոր, Թորօ Կարօ Մարտիրոս եւ ուստա Մինասեանց Գիրգոր, Մգ· Սահակեանց Սարգիս եւ եղբայրը Պօղոս (Մգ· Գարօի սերունդը), Ռապիթալի Կարապետ եւ եղբայրը Աւետիս, Չալճանց Ասատուր եւ եղբայրը Մուսեխ, Ռապիթալի Կարոյի տղաքը Համբարձում եւ Մկրտիչ, Կարօ Ադամ եւ տղան Յակոբ, Չալճանց Արութ եւ Թոփալ Եղսօյի տղան Եղազար, Մանասկենց Մկրտիչ եւ Մարտուկ, Չալճանց Գևօ եւ Թումաս, Ինզարչեղբի Մանօ եւ Կարօ Մկրտիչ, Շէյթան Ինզար եւ Միսաքենց Մանուկ, Քիլարճանց Կարապետ եւ Ինչասուր եւ ուրիշներ :

(դ)·— Երկրաչափութիւն :— Մերօնենց Պօղոս էֆ· եւ Պետրոս Ինզիա, իրենց տարրական զործչն զուբս, պինուրական խմուդիներու վրայ եւ քաղաքապետական պաշտօնատան մէջ երկրաչափի պաշտօն վարած են : Նաեւ Մերօնենց Մանուկ եւ Պէրպէր Աւագի տղան Մարտիրոս Պոլսոյ զպրոցներէն ընթացաւարտած՝ էֆէնտիութեան տիտղոսով, առաջինը Ինզիրլիի իսկ երկրորդը Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ կառավարական երկրաչափ եղան(1) :

(ե)·— Երկաթագործութիւն :— Հնամենի եղանակաւ ձեռակերտութիւն — առանց մեքենայի : Գիւղին մէջ չորս վարպետ կը յիշենք այս արհեստը զործող հինաւուրց տամուրճի կարուկ (կարապետ) տմու, եւ տղան Ինչեր(2) եւ Ինչերի որդին Դաւիթ :

Նաեւ «եթմիչիի» Կարապետ, որ ժամացոյցի լեզուէն իսկ կը հասկնար : Ասոնք իրենց սեփական աշխատանոցներն ունէին :

(զ)·— Մեխեցագործութիւն :— Շատ տարրական վիճակի մէջ էր եւ բոլորովին տեղական : Գիւղին մեքենաները հնաոճ էրծիքներ էին, եւ ամէն մէկ ձեռքով կը շինուէր, — Ալիւրի չաղացք, ձիթհանք, տինկ, ճըռճըռ, չայր, կտաւազործի հօր, կամ եւ արօր, եւ իվակ–քաչի տապկահ : 19–րդ դարու վերջին քառորդին մէջերը ներմուծուեցան բամպակ կթելու, կալ հոսելու, պղլուր աղալու եւ չարխը քաչի արդիական եւ կէս–արդիական մեքենաներ եւ սարքուածք :

1·— Չաղացքները(1) :— Գիւղը ունէր հինգ ալիւրի չաղացք, ամէնքն ալ ապանեռուն սեփականութիւնը, կորզուած նախկին հայ տէրերէն : Հինգն ալ՝ Չայի մեծ չրաթումբին վարի կողմէն բաժնուած չրով կը դառնային : Հայ ու տաճիկ չաղացպաններ կը բանեցնէին տասնք, տարեկան վարձք վճարելով տէրերուն : Անուններն են(3) — Պաչ տակիրման (վերի չաղարչ եւ եղօնց չաղարչ ալ կը կոչուէր) ամէնէն բարձր չրի վայրէջքն ունէր, եւ տա–

(1) Տես կենսագրութիւնները :
(2) Տես Տամուրճոճ :
(3) Տես գիւղի բարեր :

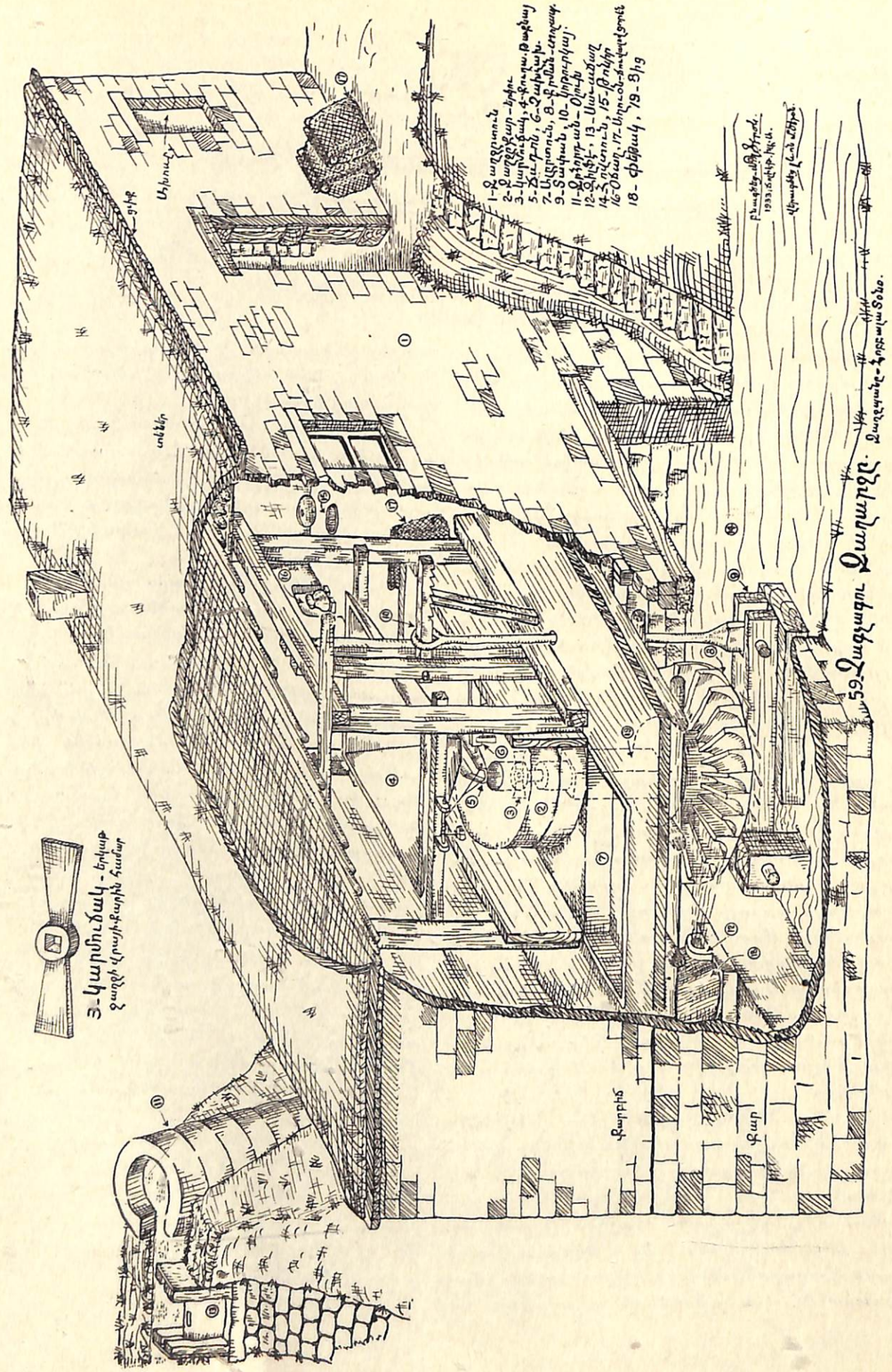

բլեան 80–85 չարեկ վարձք կը բերէր: 1910–ին առեւտուրը, այս ջաղացքին տակը կառուցին կատարելագործ արդիական սարքուածքով ազօրիք մը, որ Բաղքին եւ Մեղրիէի փուռերուն բարակ ալիւրը կը հայթայթէր:

(2) — Գօշկրենց ջաղարջ — 25–30 չրկ· վարձով: (3) Ջաղչադու ջաղարջ — 30–35 չրկ· տարեկանով: (4) Բռիկենց (վարի) ջաղարջ, 40–50 չրկ· տարեկան: (5) Սել Տակիրման: Կը դառնար նոյն չայի ջրովը՝ բայց առանձին առուով: 1885–ին, ասոր մէջ կառուցուեցաւ բամպակ կթծնելու արդիական մեքենայի սարքուածքը, առաջին անգամ:

(6) — Այս ջաղացքներէն քիչ պակաս հինաւուրց եւ ասոնց հետ ծերացած ջաղացպաններէն կը յիշենք Հօրբալա Տօնօ, Եղո Մինչօ, Թոփուրմա Էկոբ, Մխաձենց Պետօ, Բռիկենց Մամօ, Բռա Օսօ, Կարօ Գեւօ Գասպար, Նոնօ Պօղոսենց Նաւօ եւ Թոփուրմայենց Կարմիր Մարտօ:

(7) — Հինգ ջաղացքներն ալ հոս ցուցուած գծանկարին հանդոյն չինուած էին: Հոլտունը քարաչէն, միւս պատերը քերբիճով — ամբողջովին գիւղի արհեստաւորին ձեռակերտը: Ասոնց օլուղները (ջրամբար) մաշած ջաղջաքարէ կառուցուած էին, երեք ոտք լայն՝ եւ 10–20 ոտք խորքով:

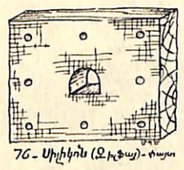
76– Սիլիկոն (Ջրհոս)- փայտ

Օլուղին տակի հօրիզոնական մասը կը կոչուէր վեթակ, որու ծայրը հաստատուած գլխիքայի պղտիկ ծակէն սուրացող ջուրի ուժին դարկը քշմանին զոգաւոր թեւերուն՝ կը դարձնէր ջրանիւը եւ անոր հետին ծայրը կարմուճակով մը ազուցուած վրայի ջաղջքարը: Ցայտնի է թէ ջաղացքները դարձնող այս մեր զուհիկ եւ հնաղարեան ջրանիւը նախատիպն եղած է ներկայ մեքենագիտութեան կատարելագործած ջրի թուրպինին (turbine): Ջրանիւը կը դառնար տափանին վրայ կայնուկ: Տափանի ծայրը կցուած ըլլալով կոթուրկային, ասոր վեր վար չարժը կը չափատուրէր ալիւրին բարակութիւնը: Քարը կեցնելու համար դուրսի առուին սաւաճաղը քաշու էին, կամ կոթուրկան բոլորովին վար կ'իջեցնէին: Անդադրում չրխլտացող խուզայի ճռղօնը չարժելով՝ ցօրենի միօրինակ եւ անընդհատ հոսումը ապահովելու կը ծառայէր:

(8) — Եւ այս ջաղացներուն պղտիկ թոնիրները... որոնց մէջ պատալիրով բաղարջ կ'ուխտէր եւ խարա խաւուրմայ կը կարմրցնէր ջաղչանը...:

Եւ մեր ջաղչան տատաները..., իրենց վաղնջական ջաղարջներուն նման նկարագեղ...: Անոնք նոյնացած էին ջաղչի չրին, քարին ու չախչախին հետ, եւ ասոնց ժխորը Որփէոսի սրինդն էր իրենց համար:

(9) — Հորբալա Տօնօէն բռնէ մինչեւ վերջին ջաղչանին համար անմեղապարտ ունակութիւն եղած էր՝ աղցուած ալօնների պատալիրէն կէս օլչակ օլչակ մը «էլ երթաք» ընել, եւ «քընած մեզ ազէկներ»ու(1) վրայ ձգել:

Չէ՞ որ անոնք հոլտունը կը բնակէին, եւ անոնց ալ ալիւրը պէտք էր· մանաւանդ որ՝ ո՛ր ալօնէն որ անոնք առնէին, այն ալօնին մէջ պարագաթի կ'իյնար, չէ՞...: Զարեկ մը ալօնին կէս օլչակ կամ 2 ղրչ· հախ (վարձք) կ'առնէին:

(10) — Ջաղացքներու օլուխները եւ սաւառաղներու առլիւը լոգնալու տեղեր էին գիւղի պատանիներուն: Սաւառաղին առլիւը լոգնալ գաս, ամէնէն յախուռն եղողներէ ոմանք, օլուղին մէջ խորասուզելով վեթակին յատակէն խիճ կը հանէինք — մերնձ եւ սահմըկեցնող չահատակութի՛ւն..., յետին ծայր վառնգալուր գլօսանք, որուն արդէն զոհ գացած էին մէկ երկու պատանիներ, ոտքերնին գլխիքայի մէջ բռնուելով խեղդուած:

(11) — Ջաղչքարը մառնուր տեսակ մ'էր· քիչ մը ծակոտկէն եւ հատու: Ասոնք ամէն ամիս կը կռանուէին սրածայր գործիքով: Քարը Մուրատխնէն կը բերէին:

2 — Ձիթհանք: — Նահապետական անձեռ մեքենայ մըն էր վայտաչէն, որ համբայ բենչպէրներ ունէին աղնծուած կատաստէն եւ կռնակարչակէն ձէթը եւ չուշմայէն չերեկը հանելու համար:

(1) — Ձիթհանքի բազկացուցիչ մասերն էին,— Լեռքը երկու սեւ խաւախէ գերաններ՝ 3 ոտք հաստ X 30–40 ոտք երկայն)· արլը (2 ոտք հաստ X8–9 ոտք երկայն փչաւիկ) որ երկու գերանները իրենց գլխքին մէջ ամուր բռնելու եւ դանոնք վեր վար հանել իջեցնելու կը ծառայէր: Արջին մէջտեղը ազուցուած տիպուտաղէ (փայտ) թեկեղոնը (6 մատ հաստ

(1) Տես Ձիւնապատում:

պատուաստով նետ), որուն վարի կողմին վրայ անցուած էր երկանաքարն ու լծակ մը: Լեռան միւս ծայրը — ղերանները իրարու հետ ամրապնդ երիթուած —, իբրեւ յենակէտ տեղաւորուած էր քարաշէն պատուհան (խարշ) մը մէջ: Գետին քով չինուած էր քարէ երեսք փոս մը ճոպանով՝ եւ առջեւը քաւուն: Երկու հոգի կը զարձնէին թիկեղոնը: Ասոր պատուհանին մէջտեղ լեռը վեր կը բարձրանար՝ միւս ծայրին յենած: Լեռան պատուհանին առջեւի փոսին մէջ կը շարէին 4 մագէ տոպրակներ ալընծուած կտաւատով կամ շուշմայով լեցուն, ասոնց վրայ հաստ տախտակ մը՝ ճիշտ լեռան տակ: Յետոյ թիկեղոնը քանի մը անգամ հանակաւ զարձնելով Թող կուտային, որ քարին Թափովը արագ կ'ոլլըրուէր, եւ լեռը ճոռոլով վար կ'իջնար, եւ վիթխարի ոյժով կը ճնշէր տոպրակները, մինչեւ որ ձէթի կամ շիրիկի վերջին կաթիլը կը ճմռուէր կը վազէր քուաւնին մէջ:

Տոպրակներուն մէջ կը մնար չորացած կոպտանը կամ փոխինդը՝ քարի պէս ժրած:

2.— Ձիթհանք ունեցողներն էին Մեծ Թորիանք, Հոռօնք, Աբուլիկնք, Եղօնք, Կարօնք, Վերի Ոռճան, Ոռճիկ Մարաւպենք եւ Մղ. Աստուբենք:

3.— Տինկ.— Այս հնամի սալքուած քով՝ մինճէքի ցորենը (ձէծածէ համար) եւ խաշուած եւ չորցուած պղլուրը (ապալէ առաջ) կը ձէծէին անոնց թիւը հանելու համար: Գետուր մակերեսով քարէ կոնք մը՝ գետնէն 3 ոտքի չափ բարձր ուր կը լեցնէին ձէծուելիք հատիկը:

Ասոր մէջտեղը կը կանգնէր ժիր վայել հաստ նետ մը՝ վերի ծայրը յենակուած ձիղունի գերանին վրայ: Այս նետին վրայ ազուցուած էր լծակը, որուն ծայրը՝ լսխլոխ անցուած, կը Թաւալէր ձէծող քարը — 18 մատ հաստ X4–5 ոտք տրամագծով, եւ մէս ծայրին կը լծուէր ախնկը զարձնող զոմէրը՝ զոր ագեկ մը կը քշէր: Կոնքին մէջ տարածուած հատիկին վրայ ջուր կը սրսկէին որ թիւրը դիւրաւ գատուէր:

1.— Քարը թէ նետին հետ կը չրջէր եւ թէ

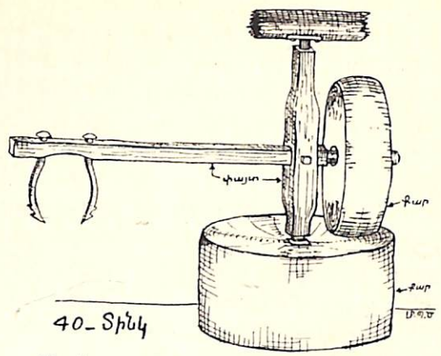

40– Տինկ

Թաւլօրէն կը Թաւալէր ձէծածին վրայ: Ծէծողը քարին հետ քալելով՝ Թին ի ձեռին չարունակ կը խառնէր հատիկները, այնպէս որ ամէնքն ալ քարին տակ գային պահանջուած Թանձրութեամբ՝ որ քարը չափէին աւելի չկըճողուէր, եւ Թիւրը պատուհանով հանդերձ հատիկները չփշրուէին: Փորձառու վարպետը միայն կրնար Թիւրէ ազատ ձէծած ու պղլուր ձէծել, նուազագոյն կոտրատուքով:

2.— Ձիթհանքին ընկերն էր տինկը: Գիւղին բոլոր ձէծածն ու պղլուրը կը ձէծուէին՝ չարկին կէս օլչակ վարձքով:

3.— Երկաթի եւ պղիւսի գործարաններուն մէջ գործածուած կաւ–չաղախի արդիական մեքենայի յօրինուածքն ու գործարկի մեթոտը սուտպատկս այս գեղջուկ սինկէն օրինակած եւ գարգացուցած են:

4.— Ճոճա:— Մեր ընկ ճոճային հետ արդէն ծանօթացած ենք (1):

(1) Տես կենսագրական:

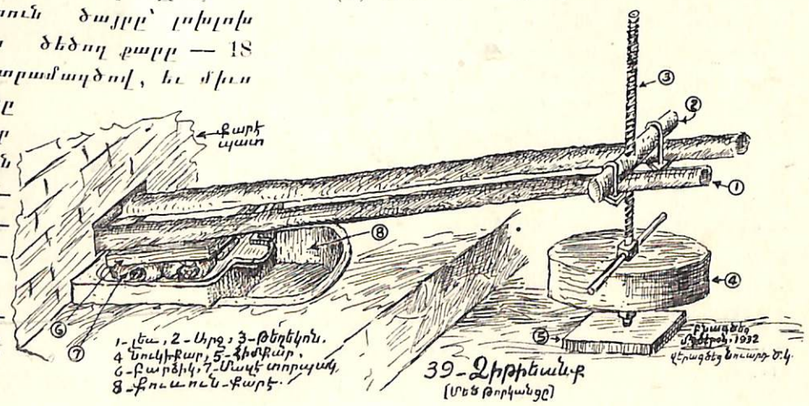

39–Ձիթհանք
(Մեծ Թորիանը)

պատսպարելու համար կատուցած փաւլուքան(2) պատմական նորութիւններ էին պիւցին մէջ, եւ մեծապէս նպաստեցին բամպակի գործարկին: Այս նոր մեքենան՝ կլորակ խրզարներու չարոցով մը կատուով բամպակը կը խուզէր, կը մաքրէր, կ'աղնէր, եւ 2X12 չափ կաւարի (batting) ձեւով՝ եաեւէն դուրս կը հանէր, պայրզուելու պարասո: Մեր ճոճային բազմապատիկ արդիւնագոր էր կթնելու մէջ. բայց ասոր կթնած կաւը բամիկա կը մնար եւ բամպակին մանրաթելերը կը կարաւուէին. այսպէսով ասոր բամպակը չատ նուազ գին կը բերէր եւ սահմանափակ չուկայ ունէր: Միայն ստորադաս որակով եւ խոզայի բամպակ կը կթնուէր ասով, աւտնին սպառումի համար: Ասով մէկ տեղ մեքենան անգադրում կը գործէր, գիւղին եւ չրջականերէն եկած բամպակը կթնելով: Մէկ լիր բամպակին մէկ նուկի վարձք կ'առնէին:

2.— Գիւղին բենչպէրը չարունակեց լաւագոյն բամպակը իր բնիկ ճոճովը կթնել, մինչեւ որ 1880 Թուականին, Մերօնենց Յարութիւն (3) կաշի–Թոփ ճոճը բերաւ Անգղիայէն, եւ Սէլ Տակիրմանի ջրին լծելով կթնել սկսաւ: Այս նոր մեքենային կթնելու սկզբունքը յար եւ նման էր մեր ճոճոիներին, եւ կթնած բամպակը նոյնպէս անվթար, եւ նոյնքան արժէքաւոր, եւ կատը լերկ: Այս մեքենան գերազանցօրէն բարեփոխուած եւ հարիւրապատիկ արդիւնագոր էր մերինէն: Շատ յայտնի է որ այս մեքենան մեր ճոճոիին Թոռան Թոռն է: Կաշի–Թոփ ճոճոիին յայտնութիւնը անմիջական եւ մեծ եղաւ: Բիչ ատենէն Մերօն Յարութիւնի կազմած մեքենագիտական ընկերութիւնը այս ճոճոիներէն կատոյց Եղէգիէ, Ենկիճէ, Մուլլիկէ, Թլանճկայ եւ Ազնաիկի չազացքներուն մէջ. ամբողջ օվալի գիւղերուն համար:

5.— Պղլուր ապալու մեքենայ: Դիւղացին իր պղլուրը կ'ապալ էրկանքով, անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր: Էրզմնկայ լերան չէչքերէն կը չինէին, մեծ ու պզտիկ չափերով 15—24 մատ կլոր, եւ 3—4 մատ Թանձր: Տկի–քարին մէջտեղը՝ կապարով հաստատուած էր երկաթ ցից մը. վրիքարը ունէր 4 մատ կլոր ծակ մը, եւ տակի երեսին վրայ երկաթ կարմուճակ՝ քարը կենդրոնաւորելու համար, եւ վրան փայտէ ձեռնակ մը: Ասկ, մուխաչար պզտիկ էրկանքով կ'ապալին՝ մէկ մարդով. իսկ պղլուրը՝ մեծ քարերով, երկու մարդով գարձող: Փետինը վռուած սաւանի մը վրայ, երկու հոգի դէմ դէմի նստած վրիքարը կը գարձնէին, մէկը չարունակ աւուճովը պղլուր լեցնելով ծակին մէջ:

Մեծ բենչպէրներ 3—4 երկանք կը գործածէին, չարաթի մը չափ: 1870–ին, Պետրոս Խալֆան, փալիւպային մէջ գրած խղարով ճոճոիին հետ նաեւ յօրինեց եւ կատոյց սաւային պղլուր ապալու մեքենան(1), մեծ քարերով (չաղլըքարի տեսակէն բայց անոնցմէ պզտիկ), ձիու ուժով գարձող: Անմիջապէս ժողովրդականացաւ: Գիւղացին եւ գրսեցին իրենց պղլուրը հոս կը բերէին ապալու: Գանի մը տարի վերջ, նոյն կը բերէին ապալու: Գանի մը տարի վերջ, նոյն վարպետը ուրիշ մը եւս կատոյց, իրենց վերի սարտէղին մէջ, ուր մնաց երկար տարիներ: Ալիւրի չազացքներուն մէջ եւ տուներուն վրջ գտան: Վերջին տարիներուն մէջ, Մերօնենց կոյր Մկրտիչ յօրինեց չարժական պզտիկ սարուածք մը, զոր տունէ տուն կը տանէին փոքրաքանակ պղլուր ունեցողներ: Ապալու հարն (սակ) էր չարկին կէս օլչակ պղլուր:

6.— Կալի մեքենայ:(1).— Այս Թուականին էր որ Պօղոս էֆ. առաջին կալ հոսելու մեքենան չինեց եւ ներմուծեց գիւղը: Ասկիա, սակայն, իր յօրինուածքը չէր: Գազաքին միսիոնարներ՝ Իշմէկի Տամպուրաճեան Ուստա Պէյրոսի համար Ամերիկայէն բերած էին մեքենան, փայտէղէն եւ երկաթիզէն ամրոզական կազմածքովը, եւ ասոր հետ միասին երկաթիզէն մասերու մխոյթներ (set) ծախելու համար: Պօղոս էֆ. երկաթիզէն մասերու մխոյթ մը գըտնեց, եւ փայտէղէնը ընդօրինակեց՝ չատ աւելի վայելուչ եւ գեղարուեստական չինելով: Այս մեքենան իրրեւ նմոյշ ծառայեց գիւղին վարպետներուն համար: Անոր աչքերտնէրէն Ուս-

(2. 3.) Տես կենսագրական:

(1) Տես պատմուածք:

տա Օվաննէս եւ մարանկօզը, Ուստա Պօղոս եւ մէկ քանի ուրիշներ եւս սկսեցին չինել, եւ քանի մը տարիէն գիւղին մէջ ընդհանրացաւ: Ատեն մը երկաթեղէնները Ամերիկայէն բերել տուին: Բայց չատ չանցած, թախածոյ մասերուն կաղապարները չինելով, Պօղոս էֆ. յաջղեցաւ արոյրէ թափել տալ՝ Քաղաքի պղընձագործներուն: Եւ ասոնց վերջնական կոկումը եւ կռածոներուն զարրնելն ու մեքենայէլը տալ՝ մուրճի ներքեւ սորվեցաւ ընել: Մեքենան՝ մեծաւ մասամբ վայտաչէն էր: Ունէր քառակուսի կաղմածք, կլոսաբոլոր թմբուկի մը պարփակ հովանիւ, կաղմածքին ներսը կախուած չարժական կլափ մը՝ երեք մաղերով՝ իրարու վրայ, կլափին վերեւը քուղայ մը՝ մալամայի համար: Երկու հոգի կը սպասարկէին — զօրաւոր մէկը հովանիւը կը դարձնէր, միւսը մալամայ կը լեցնէր քուղային մէջ հոսուելու համար: Հովանիին ու կլափը այնպէս լծորդուած էին որ հովանիին դարձովը կլափը կը ցնցուէր: Ցարդը դուրս կը հոսէր, եւ կոթնիքը ցորենը, մանր ցուերնը եւ խլօր ու մայրուք հունաւէր մաղելով կը զատուէին: Այս մեքենան կալ հնսելու գործարկը յեղաշրջեց, եւ երկրագործին գործը չատ դիւրացուց. նպաստաւոր հովերու սպասելու պէտք չկար այլեւս:

7.— Ջայր: (1) Ամէն տուն ջայր կար: Առ հասարակ բամպակը կը մանէին առանին սպառման համար միայն: Ամէն կնիկ ջայր մանել գիտէր: Հաստ կամ բարակ, թելը միօրինակ եւ ողորկ մանել եւ չատ մանել արուեստ մըն էր. եւ վարպետ մանողներ քիչ էին: Ամէնէն անուանի մանողներէն կը յիշուին Ադամենց Ալմօ (Ալմաս) Պաճի, Պալիկանց Ամնօ եւ Կելէն Պեյրոսի կինը: Կային նաեւ օրավարձով մանողներ: Ասոնցմէ ոմանք օրը մինչեւ 7 կաժ կրնային մանել: Գիւղին մէջ հազիւ 4—5 նաճար կրնային ջայր չինել մեքենական ճշտութեամբ — դմպուկը հաւասարակշիռ եւ անոր լարէ հիւսուած գլուխը միօրինակ պրկուած եւ կեդրոնական, նեղը ուղիղ եւ ճարպին հետ զուգահեռական —, չիփումը նուազեցնող եղանակաւ —, եւ միանգամայն դեղարուեստական: «Եղի պէս կը վազէ ջայրս» կը գովասանէին, երբ վարպետի չինուածք էր:

8.— Կամ(1): Կը բազկանար երկու չամ (մայրի) տախտակներէ՝ յատակէմասը վեր ծուած, երկու ժիր վայտէ գօտեկապերով կըցուած — 2 մատ հաստ եւ 36 մատի չափ երկայն: Կամին տակի մակերեսը ամբողջովին ծածկուած էր տափակ եւ սրեզր կոտրուած կամքարի (գայլախազ) պզտիկ կտորներով, զոր կը խրէին նախապէս փորուած ճեղքերու մէջ: Չատասար բարձրութեամբ եւ հեռաւորութեամբ, սուր ծայրերը դուրս: Ամբողջ կամը դրսէն կը զնէին. նոյնպէս եւ գայլախազը՝ խոշոր կտորով: Կամքարող վարպետը կռանով կը մանրցնէր եւ կը կամքարէր:

9.— Սալ–Սայլ(2): Սալին գլանները չամ էին եւ դուրսէն կուգային: Միայն գլանին չորքանկիները երկաթ էին զոր Գիւղին դարբինը կը չինէր եւ գլանին վրայ կ'անցնէր: Արեղները սեւ բարտի, նեռը վչպտի եւ միւս բոլոր կտորները թթենի, ամբողջովին գիւղին նաճարին ձեռագործը:

10.— Ջալխաւու, մաղ: Ամէն ամառ, վաչկատուն Բոշի քոչեր, իրենց զոց սայլերովը կուգային գիւղը եւ Հոտօճենց քեհրիզին քովի թութերուն տակ կ'իջնային, եւ կը մնային երկու ամիսի չափ: Կը հիւսէին չալխաւու, քթոց, սալա, հաց սոսկաթ, խուֆա եւ մաղեր, եւ ցորենի, պղպուրի, ալիւրի եւ լաթի հետ կը փոխէին: Շինածներն էին սառատ, ցորենի՝ պղպուրի՝ կորկոտի՝ սմբոսիկի եւ ալիւրի յատուկ մաղեր, եւ չարմադ, խասխանով եւ հիւսքով միատեղ: Ոչխարի կամ այծի թաժայ աղիքները կը ժողվէին, եւ զանոնք հասիլ ընելէ (սառածել) յետոյ, սրբմլար (լար) կը քաչէին (լար չինելու համար աղիքները չերտելու գործարկ): Իսկ չարմադի ոտքը ձիու պոչի մազով կը հիւսէին: Ասիկա մաղերուն ամէնէն բարակն էր, Աղիքէն լար չինելու արուեստը միայն Բոշամարդիկը գիտէին: Կնիկներուն գործն էր ծախել, բաղդ նայիլ եւ գողութիւն ընել:

(է).— Ոսկերիչ– ժամագործութիւն:— Մուլումճի Աբրահամը միայն կը յիշենք գիւղին մէջ առաջին եւ մեծահամբաւ արուեստագէտը: Այս մեծ վարպետին աշակերտներն էին Արզար Պապայի տղան Յակոբ եւ Մատենի Մարտիրոսի տղան Սարգիս: Բայց իրենց վարպետին չհասան:

(ը).— Պանիաուութիւն — արմնադիր:— Գիւղին մէջ ունէինք երեք պանիան — Թովալ Կրպօյենց ուստա Պօղոս, Կարմրցի Պանիան Պեյրոս եւ տղան Մինաս: Ուստա Պօղոս

(1) Տես գծանկար:

հասարակ քարբիճ–պատ չարող մըն էր: Պանիան Պեյրոս անուանի վարպետ էր քարբինի եւ քարագործութեան մէջ: Բայց տղան Մինաս քարակոփութիւն ալ սորվեցաւ, իր հայրը գերազանցեց, եւ Հիւսկինկի եւ Քաղաքի վարպետներուն հաւասար համբաւի տիրացաւ: Կը յիշեմ գեղդեղուն միանուագը մեր պանիան Մինասին..., պատին վրայ կքած, մալան ձեռքը, չուռլը պատի է վար կախած...: «Անձրնտան խոտա՜...րը՛մ, վե...ր կա...՜ղայ. խուղխընտան խոտարը՛մ..., տո՛...ր տեսնը՛մ. չամուսնտան ըլ կ'ուղի՛մ..., վեր կա՜ղ...: Այսպէս անդադրո՛ւմ... «վեր կա՜ղ»ներու յանկերդը կը չարունակուէր օրն ի բուն. եւ երզասը վարչն՝ աչխատանքի այս դաչնաւոր մեղեդիէն զեկավարուած եւ յուռթքած՝ կը փոթըլէր ու կը փոթըլէր ... անանձը, խուղին, չաղախով լեցուն թինը ... վե՛ր, պատին վրայ բանող վարպետին...: եւ պատը կը չինուէր ու կը չինուէր:

p.— Կօշկարութիւն:— Ասիկա երկրորդ գլխաւոր արհեստն էր գիւղին մէջ, չատ բանուկ եւ չահաբեր: Գիւղը ունէր անուանի կօշկակար վարպետներ, եւ իրենց կարած ոտիցները՝ արանց համար, եւ զանանայ (կանացի), զործի չարուխը, եւ քուրդ կնիկներու սրմանախչ գոնտուրան չատ նչանաւոր էին: Այնպէս որ գիւղէն զատ, շրջականերէն եւ հեռակայ քուրտ գիւղերէն, մանաւանդ Գղըլպաչ քուրտերէն բազում յաճախորդներ ունէին: Գիւղին բնչպէսը իր կօշկարը ունէր՝ իր ոտիցը, չարուխը կարող կարկատող, որուն կալին կը վճարէր: Քուրդ քրվաներ՝ գնած կօչիներուն փոխարէն, տիկերով կարագ եղ եւ գլուխներով թաժա պանիր կը բերէին հէրու թեռցած, եւ առանց կչռելու կը յանձնէին իրենց կօշկարին, եւ կ'երթային: Կօշկարը առանք մանրաքանակ կը ծախէր գիւղացւոց, իր առնելիքը մէջէն կը հանէր, եւ մնացորդը կը յանձնէր իր քրվային:

(3).— Կօշկարներէն ոմանք վարձուած խանութներու մէջ, ոմանք ալ իրենց տուներէն սարքաւորած զործանոցներու մէջ կը զործէին: Ասոնք չատ բարեկեցիկ վիճակ ունէին. կօշկարութեան արհեստը սորվիլ այնքան ալ դժուար չէր. այնպէս որ վարպետ կօշկարները մէկ կամ աւելի աչկերտ ունէին: Աչկերտութեան չրջանն էր 2–4 տարի, անվարձ: Սկսնակ աչկերտին առաջին գործն էր չան փին ժողվելը՝ քուլակով եւ մաչայով, տանիքներէն, փոդոցներէն եւ թրքըփոսներէն: Արհեստ սորվելու կը սկսէին կարի թելերը ասեղներուն վրայ պայրուսելով, խլլըմ կարելով եւ չաթի դնելով: Աչակերտը տան տղայի կացքը ունէր իր վարպետին ընտանեացը մէջ:

84- Մաչայ

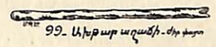
99- Ախթար ատաճի- մեր տատ

23- Քուլակ

(4).— Վարպետ կօշկարը՝ կարելի զատ, ձեւուղն ու խալըպողը (կաղապարը դնող) եւ կօշիկները վերջնական յարդարող յղկողն էր: Իր վաչիէ գործոցովը՝ մասաթը գործոցի կա-

97- Մասաթ - երկաթ

պն կախ՝ իր կարօցները սրելու, կռնակով — խակամպին վրայ նստած, առջիւը գործի կոճը, մուչտան (կաչի ձեձելու, կռելու), գա-

52- կոճ- (կոզիկ)

94- Քաչար

98- Խովալ

պն ու թաղարը՝ կաչի կոբելու եւ փերելու, եւ ախթար ախաճին, քաչոցն ու խովալը — կարուած ոտիցը դուրս–ներս զարձնելու եւ

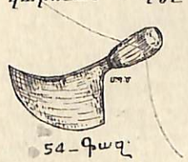
54- Գազ

96- Ձաչքաւոր- կոպ կամ քաղց

53- Մուշտայ

խալըպ (կաղապար) քաչելու զործիքներ —, քովը առաձոն: Երբ կտրած սախտիանը կարճ զար, ախոռաներովը կը քաչէր ձգտելու համար:

56- Գոնտուրպաթոտ կնիկ

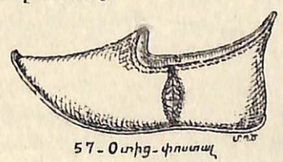
57- Օտից- փոստակ

58- Ձարուխ

«Գօշդրի առդայ ունի» — զօրաւոր —, կ'ըսէին։ Ախթար աղաճին՝ սխալ կարող աչկերար մշտելու, եւ կռնակին մէկ երկու հազցնելու, եւ կռուի առեն՝ մուշտային հետ միասին ինքնապաշտպանութեան համար ալ կը գործածուէր չատ անգամ։ Ձիլտան, խայիշ եւ հերին բառարանին մէջ գծանկարով լուսաբանուած են։

(5)։— *Կարի թելերը բամպակէ էին, 2–10 թելերէ, զոր սկսնակ աչկերարը կը մանէր կօշկերի իւլիկով, եւ կը մոմէր։ Կօշկերի սարքուածքը տեղական չինուածք էր։ Միայն ասեղները (կարծր արոյրի թելէ), խալըպները (ժիր փայտ), մուշտայ (թափածոյ արոյր), եւ լաւորակ սեւ եւ գունաւոր սախախանները Բազաքէն կը գնէին։ Տեղական սախախանը խարա պոյայով կը ներկէին եւ սնուկ փայտով կը յղկէին։*

55. Կօշկերի իւլիկ

(ժ)։— *Խաղախորդութիւն։— Հում մորթերը տապաղել ու հասիլ ընելը կօշկարին արհաւաին կգործէր էր վիւղին մէջ։ Գործածուած կաշիին 100–ին 95–ը վիւղը կը պատրաստուէր, ոչխարի, այծի եւ հորթի մորթերը սախախանի՝ իսկ կովու, եղան ու գոմշու վոստերը (մորթ) տակցուի եւ փինայի համար։ Գործարքը տեղի կ'ունենար աշնան պաղ օրերը, բավհեաեւ չոր-ցուրտ օդին մէջ չորցած կաշիները կակուղ եւ տոկուն կ'ըլլային։*

1։— *Տապաղել։— 20–25 քիլօկրամ ջուրի մէջ վառած կիր խառնելով Թան կ'ընէին, եւ վրան կ'աւելցնէին չորմպուած կաղնըփոշի, եւ մալեզի կը վերածէին — մախիր։ Այս մախիրը հում մորթերուն մսի երեսին վրայ կը տարածէին եւ մորթերը՝ մազը դուրս ծալլելով, իրարու վրայ կը չարէին։*

24 ժամ վերջը, ոչխարի եւ այծի մորթերուն բուրդն ու մազը ձեռքով կը քաշէին, կը մաքրէին, եւ ծալլուած կը թողէին չորթ մը, օրը երկու անգամ վոսթիրը ջրէքնելով որ չչորնան։ Ցետոյ կը լեցնէին կրաջրով լեցուն չորթի մը մէջ։ Չորթ մը մնալէ վերջ կը հանէին եւ ձողերու վրայ կը կախէին դիչեր մը։ ապա քերոցին հետեւ կազմով քերելով մնացած մազերը ամբողջովին կը մաքրէին, եւ նորէն կը թափէին թաժայ կրաջուրի մէջ, ուր չորթ մը եւս պահելէ վերջ կը հանէին ազբիւրին կալին մէջ կը լուային մաքուր ջրով։

Վերջին անգամ այս խառնուրդուած մորթերը կը նետէին թաղարին մէջ, եւ վրան կը լեցնէին սախախաւը — ջուր՝ մէջը չանդին հալուած —, եւ կը պահէին 24 ժամ։ ապա կ'իսկըէին, քերոցով մորթերուն մէջի երեսին մսերը բոլորովին կը մաքրէին, եւ երկու երեսին վրայէն ջուրերը դանակով քաշելով կը ցամքեցնէին, պատրաստ հասիլ ընելու։

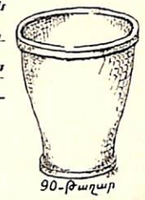
90-Թաղար

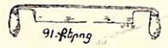
91-Քերոց

2։— *Կովու, եզան ու գոմշու մորթերը տապաղելու գործակերպը նոյնն էր, միայն քիչ մը երկարաեւ։ Այս մորթերը 5–6 օր Մուրատենց աղբիւրին կոլին մէջ կը պահէին խառկըելու համար, եւ ապա՝ կրաջրի թաղարներուն մէջ՝ երկու չաբաթ, այս միջոցին 3–4 անգամ մաքրելով՝ սովորականին պէս։*

3։— *Հասիլ էնել։— Տապաղուած մորթերը կը գետեղէին թաղարներու մէջ, եւ անոնց վրայ կը լեցնէին թաթիր ու դեղ խառնուած զաղջ ջուր, ծածկելու չափ։ Ոչխարի եւ այծի մորթերուն համար՝ հասին 1 կամ երկու նուկի թաթիր եւ նոյն չափ դեղ։ Հորթենիի՝ 2–ական նուկի։ կովենիի եւ եզենիի՝ չորս չորս, իսկ գոմէշենիի՝ վեց նուկի կը խառնէին։ Գոմէշի մորթերը այս խառնուրդին մէջ կը մնային 30 օր։ միւսները՝ երեք չաբաթ։ Այս միջոցին, թաղարներու խառնուրդը կը թաւցնէին, եւ մորթերու մսի երեսը կը քորէին երեք անգամ։ նաեւ 24 ժամը անգամ մը վոսթիրը դուրս հանելով կը ճմռէին եւ կը չարափոխէին։*

Ասկէ վերջ, մորթերը բաց օդին մէջ ճօղերու վրայ կը փռէին, չորնալու համար։ Գոմշենիները՝ չորնալու միջոցին, 2–3 անգամ կը լողէն փոթիրը դուրելու համար Չորցած կաշիները կը թաւկէին Թոփուրմայինց աղբիւրին առջեւ սալին վրայ։ Մեր կօշկարներուն արտադրած կաշիները չատ աւելի ոսկուն եւ անջրանցիկ էին քան դուրսէն գնուածները։

4։— *Թաթիր — կաղնիի տերեւն ու կեղեւ ապցուած — Բալուէն։ դեղը — ապցուած նուռի փուշ — Զունդուշէն, եւ «խարա պոյա»ն Պախրը Մատանէն — Արդնի Մատան — կուպայինն։*

5։— *Կօշիկներուն գնելը ոտնամանը կարող կօշկարին համբաւէն եւ վճարքի կանխիկութենէն կախում ունէին։ Զոյգ մը չարուխ 18–30 ղուրուշ, արիմարդոց եւ զանանա կօշիկներու զոյգը 15–25, քրդերուն գոնտուրան՝ 25–30, եւ պզտիկներունը 7–8 ղուրուշ կ'արժէին։*

6։— *Վիւղին կօշկարները կրնային կարել ամէն կարգի ոտնամաններ, բայց ամէնքն ալ ճարտար ձեռարուեստագէտներ չէին։*

7։— *Հինաւուրց կօշկարներէն կը յիշենք Սրապենց Մղ. Կարօ եւ տղաքը Օվան ու Արութ, Մխոպենց Միսաք եւ տղան Խաչո, Մարթա Գոգօ (Մղ. Գիւրդար), Գամխազար Մկրտիչ, Մխոպենց Մղ. Մանօ եւ տղաքը Պօղոս, Արութ եւ Աատուր. Զրզը Գոգօ, Օվանէսենց Գասպար, եւ Գեժօենց Մղ. Մկրտ. Ճիմճիմ Գասպար եւ եղբայրը Սահակ, Բարսեղենց Տէվան եւ եղբայրը Գիւրդար։ Աոոնցմէ վերջին չորսը արդէն եւ զանանա լաւորակ կօշիկի առաջնակարգ վարպետներն էին։ Միւսները յաւէտ չարուխի մասնագէտներ։ Մարթա Գոգօի եւ Գամխազար Մկրտիչի կարած չարուխները մեծ գին կը բերէին։ Հիներուն աշկերտներէն հասան Թորիկ Յովանէս (Հայրիկ), Ճիմճիմենց Պէդրոս եւ Կիրակոս, Գամխազար Օվանէս, Տէր Խուկասենց Խուկաս, Մղ. Կարօենց Տօնիկ, Ակոր եւ Աչո, Միսաքենց Եղիա եւ եղբայրը Մղ. Արութ, Բարսեղ Օվանէս եւ Միքօենց Կարօ։*

(ժա)։— *Գիւղին «խրըխնի»ներն (bone-setter) էին։— Միսաքանց Իսայիլ ամու եւ տղան, Զաքար — միջորեակ վարպետներ։*

(ժբ)։— *Սափրիչները։— Գիւղին ամէնէն հին սափրիչը — Պէդրոսը — Սաֆօենց Մլղոնն է եղեր, ըստ աւանդութեան։ Մելգոնին տղան Աւագ եղաւ ամէնէն անուանի պէդրոսը, ինչպէս եւ «բժիշկ», «վիրաբոյժ» եւ «աատամնաբոյժ»(1)։ Պէդրոսը Մղ. Այրօն միւս հայ հինաւուրցը։ Պէդրոսը Իսայիլ եւ ասոր աշկերտը Զիլֆօն — թուրք հինաւուրցներ։ Պէդրոսը Աւագի աշկերտները՝ կելէն Օվանէս(2), վարպետին տղաքը համբարձում, Մլղոն ու Յարութիւն։ Մղ. Այրօնի տղան Կարապետ, Պէդրոսը Զիլֆօի աշկերտ Միսաքենց Մարթիրոս եւ Մաթաթա (թուրք), եւ Մարտիրոսի աշկերտը Ճամպազ Պաղտոենց Օվանէս։ Աոոնք ամէնքն ալ իրենց առեներն՝ անձնական խառնուրդներ ունէին եւ իրենց յաճախորդ ծուխերը։*

(1) Տես Սաֆօեանֆ։
(2) Տես Կելէն Օվանէս։

Պէդրոսը Աւագին կինը Մարիամ պառի ալ կանանց բժիշկն էր։

(ժգ)։— *Դայեկները։— Կարօենց Մերթար (Մարիամ), Շահզատայ եւ Մախօ (Պէդրոսը Այրօնի կինն) պառիները — հիմն, հին մամիկներ, որ մեզ եւ մեր պապերը աշխարհ բերած են։ Աոոնցմէ ամէնէն երկարակեացը եղաւ Մախօ Մամիկը։ Տաճիկներուն մէջ ալ Մազպուէթ պառին։ Եաքէն եկան Մուրատ Ճուվար եւ Պուրսացի Սրբոյ։*

(ժդ)։— *Պոյաճիները — Ներկարար։— Գիւղին մէջ յիշատակուած ամէնէն առաջին վարպետն եղած է Պոյաճենց Կարապետ տատան։ Տղան Գիւղոր աղա եւ ասոր որդիքը Կիրակոս, Փիլիպպոս ու Դաւիթ, եւ աշկերտներն Թաթիրոս (Թոփալ Եղօթ էրիկ) առաջնակարգ ներկարարներ եղան։*

(ժե)։— *Հալաճները։— Բամպակ աղնող հինաւուրցներն էին Հալճենց Պօղոս ամուն, Ճամպազ Պաղտօ եւ տղան Աւագ, Շնդլցի Մարտօ, Թոփալ Սագօ, Բիլարճենց Կարօ եւ Շէյթան մղ. Խազար. Նոր ժամնղները — Պետօենց Թորօ, Պետօ Ադամ, Փերիշանենց Աատուր, մղ. Աատուրենց Մանուկ, Կարօ Պէդրոս, Հատօենց Պէդրոս եւ Օվան, Կարօ Պօղոս, մղ. Սահակենց Մարտիկ եւ Բիլարճենց Աւետ։*

(ժզ)։— *Հոր-Գործոդներ — կտաւագործ։— Այս արհեստին մէջ աչքառուներն էին Հատօ մղ. Սարգիս, Թաթօ Օվան, Միլօ Մարտուպ, Պետօ Գիւղոր, Կարօ Աաչօ, Սրապ Սագօ, Թորիկ Գասպար, Փերիշան Էկոբ, Կարօ Կարօ, Արեւիկ Ակոբ, Թորիկ Աւետիք, Բալուզենց Մանուկ, մղ. Աատուրենց Մանուկ եւ Յոճիկ Թորօ։ Քել Խազարի տղան տիրացու Աւետ ալ խարար եւ ճուվալ գործող էր։*

(ժէ)։— *Ասագործները։— Յիշատակուած ամէնէն հին մտագործները՝ Փերիշան Կարապետ ամուն եւ տղան Աատուրն էին։ Բայց տեւական եւ կանոնաւոր եղան Նազարենց Այմէտ ամու (թուրք) եւ օրթախը (ընկեր) Հալճենց Գեւօ։*

Պօղոս էֆէնտիի խանութներէն մէկն էր ատոնց խատապ-խանան, չալին զուարին վրայ, եւ առջեւէն կ'անցնէր առուով ջուր։ Հոս կը մորթին կը քերթին ոչխար, այծ, երբեմն խոշոր տաւար։ Շուներէն աւելցած գոճիած արիւնն ու փոքրատուած փորոտիքի մնացորդը առուն կը թափէին։ Թաժա քերթուած անասուններու մարմինները պատի վեր կոթնած

խանալայի կեռերէն կախուած, դուրսը։ «Այժմէտ ամու, տարախլըդ մի (40 փարայի) կըլլըբէ լինծի»։ Ուզած տեղէդ, ուզածիդ չափ կը կարէին։ Շատ վերջերը սկսան չղարշով ծածկել կախուած միսերը, բազմահազար ճանճերէ պահպանելու համար, եւ փորոտիքը թաղել Թրքըփոսերու մէջ։ քաղաքապետական հըրամանաւ։ Ասոնցմէ զատ, Բալիքճալի Աւետ, Կօչկար մղ. կարօենք եւ Կօչկար Մխսագենք, եւ վերջերս կելլէն Կօչկար Գասպար, բարեկենդանի եւ ձմեռուան տօն օրերը կը մորթէին կաթէ, հորթէ կտրած կով, «թախաւուտ» եղ՝ գոմէշ կամ վնասուած ընձուղ, եւ լիրը 3 դուբուչի կը ծախէին։

(ժը)։— Հացագործութիւն։— 1։— Գիւղին մէջ մէկ հասարակաց ֆուրն (փուռ) կար։ Մեբօենք չինած էին Պօղոս էֆ֊ի տանը հետ, եւ իրենք կը բանեցնէին։ Առաջին հացեվը Եղեգցի էր։ Ասոր օգնական աչկերտը եղաւ Խումար Աչօենց Տիրացու Թորոս (յետոյ Տէր Նչան), որ արհեստը սորվելէն վերջ ինք գործեց իրբեւ հացեվ մինչեւ քահանայ օծուիլը։ Փուռը կ'ելլէին սոմուն եւ փիտա, նկանակը 100 սըրամ, 5 փարայի կը ծախուէր։ 2։— Բայց 9/10ը Թոյրի հաց էր տուները եփուած, այնպէս որ տան հացեփութիւնը կինէրու արհեստն եղած էր։ Ճամպազ Պաղտօի կինը Մարիամ պաճի, Պալկանց Վարդօ, Սրմալիենց Գագու Ամմաս, Տալտաման Աբգարի կինը Թմօ պաճի անուանի հացեվներ էին։

24 մատնաչափ ալամագծով եւ մասի չափ բարակ հաց կրնային թխել։ Տաշտ մը հաց եփելու վարձքը 2–3 դուրուչ եւ 5–6 հաց էր, կամ 100 հացէն մէկը։ Ասոնք, առ հասարակ Թուրքերուն կը գործէին։

(ժբ)։— Խանութպանները։— 1։— Փերիչան Կարապետ «միս մորթել»էն զատ, ունէր նաեւ նպարավաճառի խանութ, իրենց տանը տակ։ Մատենցի Մարտիրոս ալ չատ հին էր, եւ ունէր մեծաձաւալ եւ կանոնաւոր։ Ցետոյ Պանտան Պէյրոս եւ տղան Ցակոբ բացին նպարավաճառի պզտիկ գործ մը, իրենց տանը տակ։ Թուրք նպարավաճառ մը կար վարի ճամիին քովերը, յաւէտ գոտարկապրանքներու կայան մը։

2։— Փուռին կից կար Թուճճարի խանութ մ'ալ, Ներօենց Յարութիւնի ձեռքին տակ։ 13 տարի բաց մնաց, եւ շատ չաջող։ Խանութը ճոխ էր բամպակէ եւ մետաքսէ բամպատեակ տպաձոներով, նրբին հիւսուածներով եւ պաճուճանքի առարկաներով, մեծաւ մասամբ Թուրք հարեմներու մէջ ծախելի։

Ի։— ՏՆԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

(ա)։— Գիւղին մէջ ժամը, երկու մզկիթները եւ բաղնիքը միայն քարաշէն, իսկ բոլոր միւս տուները քարբիճով չինուած էին, եւ երկայարկ։

Հաճի Պէկենք, Աղաներ եւ ունեւոր Թուրքեր ունէին մեծ խոնախներ եւ ընդարձակ տուներ, կանոնաւոր յատկացուած զատ յարկաբաժիններով։

Բենչպէրներ ալ մեծ տուներ(1) ունէին, 10–էն մինչեւ 60 մաղ։ Ճուվալականերունը՝ 3–10 մաղ միայն։ Համբայ բենչպէրի տունն ունէր մեծ դորդայ, ընդարձակ կրակատուն, խըղեն, լայնածաւալ ախոռ՝ որուն մէջ էր տասը ախոռ սպասն իր օճախովը, ձիթհեանքը, տինկը, կառատի ու չուչմա աղնձելու փուռը եւ փոխինդի հորը, ոչխարներու դիմ՝ ախոռ տպուին տակ, եւ մեծ մարագ։ Դորդային մէջ էր ջուրի խորունկ հորը, եւ անկիւնը՝ սալայատակուած չարխը, ուր տնեցիք կը լուծնային ամառ ձմեռ։ եւ երկրագործական գործիքները հոս հոն պատնէնի չարուած։

Դորդային վերնայարկը կ'ելլէին քարէ սանդուխով։ Երկրորդ յարկին վրայ կային 2–6 սենեակներ։ 1–3 այվան, եւ բաց տեղեր։

(բ)։— Տան հիմերը կոտրտուած հասարակ քարերէ էին, ցեխ չաղախով մածուցուած։ 2–3 ոտք լայն՝ 2–3 ոտք խորունկ։ Դրսի պատերը երկու անաճ (24 մատ) եւ ներսինները անաճ մը եւ խուղի մը 18 մատ հաստ էին։ այդինեբու պատերը մէկ անաճի լայնք։ Պատերը ամբողջ կը ծեծուէր, եւ չատ անգամ կը լողուէր։ Ի վերջոյ քերբիճի չաղախով կը չիսէին՝ երկու մատ թանձր, եւ կիսաչոր վիճակի մէջ լաւ մը կը լողէին։ Նոյն չաղախով կը չիսէին նաեւ պատերը՝ ներսէն դուրսէն։ Հայոց տուները միայն մէկ դրսի դուռ ունէին։ Ճուվալականերունը — քիչ բացառութեամբ — էշ մը բռնդուելու չափ, իսկ բենչպէրներունը գոմէշ մը մտնելու չափ մեծ։ Պատուհանները սակաւաթիւ էին եւ պզտիկ։ ամառները բաց, ձմեռները գոց։ Ապակի չկար։ հատ Թուղթ — փանճիրայի Թուղթ — կը չրեցնէին եւ ձէթով կ'օծէին լուսաթափանց ընելու համար։ Առիք ու գետին տախտակամած չէին, գետինները դուռ հողէ լցուածք, տամուկ վիճակի մէջ լաւ Թակուած, լողուած եւ «սիմէնթ»ի պէս ժըրտուած, յղկուն եւ մաքուր։ Ողջ մնալին տան հարսը կամ աղջիկը — «հարսն եղ օր վաթէյր կը ժողվուըլէր»։

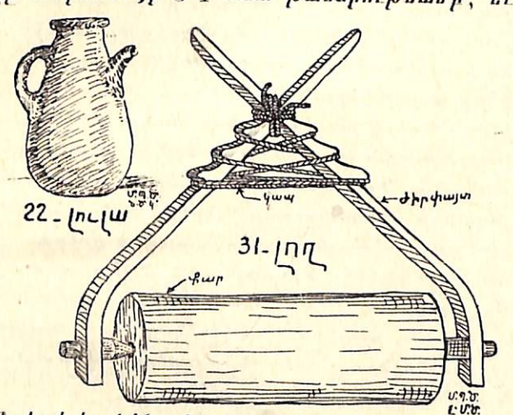

Ախոռները սովորաբար սալայատակ էին։ Մէջտեղը կար փոս մը, ուր կը կուտէին Թրքիքը, զոր ամէն չաբաթ Թրքըփոսը կը տանէին, իսկ ձմեռը փոսին մէջ դիզուած կը պահէին. Թրիքը մնալով կը վառէր, եւ տաբարներու չունչին հետ ախոռը տաքուկ կը պահէր։

Դորդային դուռը (դրսի) ժիր փայտէ հաստ տախտակէ էր, եւեթը փայտէ կամ երկաթէ չանկալով (նիք)։ Դործածուած առաղձը ամբողջովին բարտի էր։ Դուռներու կղպանքները Թեթենէ չինուած գործեր էին — Թերեւս նախամայրը ներկայիս ամենաբարդ կղպանքերուն։

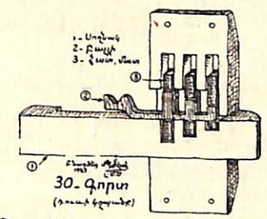

գ։— Պզտիկ բենչպէրներ ձիթհանք, տինկ չունէին, բայց ախոռին ախոռապուն իր օճախով միշտ կար։ Ճուվալականերուն տուները բազդատաբար չատ պզտիկ էին։ Նեղնուկ դորդայ մը՝ լոգնալու չարխովը։ պզտիկ կրակատուն մը, խղէն մը, ախոռ ու մարագ։ վերնայարկը չարտախ մը եւ օտայ մը։ Ամէնէն աղքատը 2–3 աչքէ տնակ մը ունէր։ Վարձու տուն չկար գիւղը։

Վէր վար չինուած սենեակներ կը ծառայէին իրր չարխաբաժին, տունը ամուսնացած որդւոյ ընտանիքին։

դ։— Տուները տաքցնելու արդիական սարքուածք չունէին։ Տանը ամէնէն տաք տեղը ախոռն ու ախոռասպուն էր։ Կրակատան Թոնիրն ու մէկ երկու ապուրի օճաղները անբաւական էին։ Սենեակները — կրակատունն իսկ, ձմրան՝ «խազ տաքի» — սառոիկ ցուրտ էին։

ե։— Սանէ չեռնոցներ, առիք ու գետին տախտակամած ընել, պատերը ճրսել, պատուհաններու ապակի գնել, երկաթէ կղպանքներ վերջին նորութիւններ էին, կիրարկել սկսան ունեւոր ընտանիքներ, 80 ական Թուականներէն ի վեր։

զ։— Գիւղին մէջ գործածուած քարերը — հայթայթող քարահանքերն էին Երզնկիկի լեռը — չէչ քար։ Ճոյլի, Սարեսպուպ եւ Դատեմ

(1) Տես Գծանկար։

— կոփելի եւ հասարակ քար եւ կրաքար, ու Մուրատին՝ ջաղջի քար: Կառածոները՝ թէեւ մարմարէն սուր, բայց անոր նման սնուկ կըրնար գործուիլ, եւ անկէ տոկուն ու մարմար կը կոչուէր:

է.— Գիւղին հասարակաց բաղնիքը — բուն լոգարանը տաչուած քարէ չինուած էր — 24 մատ պատերով — ներս դուրս եւ յատակ յղկուած «մարմար»է, եւ գմբէթը չէ՛քարով քարկիրուած: Հարաւի կողմին կցուած էր անտաչ քարէ պատով քուլլանը (փոչետուն), ուր պեհպեհած էին ջուր եռացնող կաթսան եւ օճաղը (վառարան): Մէկ անկիւնը դիպուած կոթնուկ–ցանը, վառելու համար, եւ միւս անկիւնը մոխիրը կոտցուած: Բուն լոգարանը՝ 20 ոտք քառակուսի ներսով, 5 մխակուր քարէ փորուած քուռուններ ունէր: Ամբողջ բաղնիքը ցածը չինուած էր, այնպէս որ ճամիին աղբիւրէն ջուրը ազուգայով կրնար վազել թէ կաթսային մէջ եւ թէ չառրուանին մէջ: Նախադասութեան մէջ էին չառրուանը, եւ տախտակէ սանդուները՝ ուր չամախորդը կը պատրաստուէր լոգանքի համար: Լոգարանի պատերուն մէջ չինուած էին 4 մատ քառակուսի ջրմուղներ, ուրկէ եռացած ջուրը կաթսայէն կը հոսէր քուռուններուն մէջ, փայտէ խցաններով ծորակներէ:

ը.— Բաղնիքը էֆէնտոնց եւ Քոռ Համիտի սեփականութիւնն էր, որ տարեկանով վարձու կուտային: Մխակ վարձկալ բաղնեպանը զոր կրնանք յիշել, հինաւուրց Համամճի Իսմայիլն էր — խորամանկ եւ քծնող թուրք մը: Սովորական բաղնեդինը 20 փարա (2 սէնթիմ) էր. առկէ աւելին «պախշիշ» էր — մինչեւ հինգ դուրուշ տուող կար այրերու մէջ: Սկիզբէն երկար տարիներ մխակ թուրքեր կրնային գործածել բաղնիքը: Յետոյ, սակայն, եկամուտի նուազեցման պատճառաւ, հայոց դէմ եղած խորը վերուցին, եւ հայեր ալ սկսան յաճախել:

Շատ վերջերը՝ հայ կիներ ալ սկսան բաղնիք երթալ, չարաթուան մէջ իրենց յատկացուած օրը:

բ.— Բաղնիքի ճարտարապետն էր Մերօ–նենց Կարապետ Խալֆան, իր Մերօն տղուն, եւ իտալացի ուստա Պօղոսի (Երզնկեցի) եւ Հիւսենիկցի քարակոփ վարպետներու գործակցութեամբ:

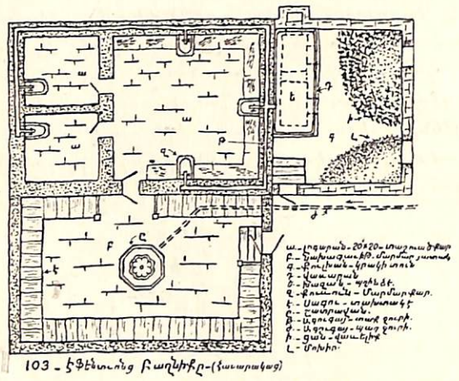

103 – ՀՖէնտոնց Բաղնիքը–(հատակագիծ)

4.— ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ՄԱՐԶ:

ա.— Մեր գիւղի առողջապահական դրութիւնը բոլորովին հնաոճարան էր եւ շատ խեղճ վիճակի մէջ: Տուներու արտաքնոցները ջրով չէին ողողուեր: Կոյուղիի արդիական դրութիւն չունէինք: Փողոցներու ընդհանուր մաքրութիւնը գործն էր տեղատարած անձրեւներու, որոնք նաեւ շատ մը փողոցներ անանցանելի տղմուտներու կը վերածէին: Արտաքնոցները դորգաններուն մէջ էին, եւ կը բացուէին տանը եւեւի բակերուն կամ փողոցներուն վրայ՝ պատին կից փոսերու մէջ — շատ տեղեր անծածկ: Դորգաներու չարխերէն՝ լուացքի, լոգանքի եւ ամնուտալի ջուրերը, եւ երբեմն չէս կը հոսէին փողոցներէն անցած ջուրի առուներուն մէջ: Զամախուած ծածք ու մութ փողոցներ — «Մղ. Աստուածնոց զուարթ»ին պէս — եւ բակերու անկիւններ հասարակաց արտաքնոցներու տեղ կը գործածուէին. մանաւանդ պղտիկներու կողմէն:

բ.— Եօթանասունական թուականներէն սկսած, սակայն, կացութիւնը զգալապէս բարելաւեցաւ: Երբ Մերօն Պօղոս էֆ., Նահ. Բաղաքապետութեան մէջ «Պելեհիէի Խալֆա» կարգուեցաւ, իր առաջին գործն ըրաւ ձեռք բերել քաղաքապետական օրինագիր մը Օվայի պիւղերուն մէջ առողջապահական ընդհանուր մաքրագործում պարտադրող, տուգանքի եւ բանտի սպառնալիքով: Եւ առաջին փորձը տեղի ունեցաւ Բարջանճի մէջ:

5.— ԳԻՒՂԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐԸ:

Ա.— Բարջանճ տեսած է բանի մը դարագլխիկ համաճարակներ:

ա.— Գիւղը պատահեցան գոլերայի երկու համաճարակներ: Առաջինը թուրքերու առաջին ներխուժումէն յետոյ, եւ կը յիշուի իբրեւ «Գոլերայի Տարին»: «Լկաւ գեղը տարտկեց անցաւ. մարդիկ թուքի պէս կը թափէին», կ'ըսէ աւանդութիւնը: Ամէն հայու ու տաճկի տուն, ճամբաներուն վրայ մեռել..., այնքան բազմաթիւ, որ վազ անցան անհատական գերեզման փորելէ: Մեծ փոսի մը մէջ մեռելները քով քովի գետեղելով հողով կը ծածկէին: Ամէն ոք ջուրի տեղ օղի կը գործածէր. եւ բռնուողները քիչեր ազատեցան:

Երկրորդը եկաւ 1911–ին: Բայց այս անգամ գիւղը քիչ շատ մաքրուած ըլլալուն, կեանքի կորուստը քիչ եղաւ: Թուրքերէն 22 հոգի մեռան, իսկ Հայոցմէ՝ 6 այր եւ 8 կնիկ միայն: Հայերու թաղը շատ աւելի մաքուր էր, եւ Հայեր առողջապահական եւ արդելիչ միջոցներ կիրարկելու մէջ չթերացան:

բ.— Խարախորթիկին Տարին.— Մեծ գոլերային վերջը — թուականը մոռցուած — սոսկալի մահացու եւ տարախտիկ չոր մը — մարդոց մէջ:

Մարմնոյն վրայ ձեռքի չափ կամ պզտիկ լափլափ սեւ պալարներ երեւան կուգային. բռնուողը կէս ժամու, առ առաւելն մէկ ժամու մէջ, կը կծկուէր կը մեռնէր. բռնուողին ապաւութիւն չկար, եւ ոչ ալ դեղ ու դարման:

Այս չոռն ալ շատ մարդ տարաւ գիւղէն:

(գ) Ծաղիկը.— Մինչ 1870–ի տարիները, «Ծաղիկ»ը, գիւղին մէջ, սովորական համաճարակ էր: Ամէն տարի պզտիկներու հունձք մը կը քաղէր, եւ իր հաւէրը կը թողուր կուրցած աչքեր եւ չէչոտ երեսներ:

Գիւղը մաքրապործելու ձեռնարկին հետ՝ Պօղոս էֆ. բերաւ նաեւ քաղաքապետական բժիշկներ եւ ծաղկի պատուաստը: Ամբողջ բռնադատութիւնը — մեծ ու պզտիկ, բանի պատուաստեցին ձրիաբար. եւ ամէն տարի գործը կրկնուեցաւ: Անկէ վերջ, հետզհետէ ծաղիկի հիւանդութիւնը նուազեցաւ, եւ վերջ ի վերջոյ բոլորովին անհետացաւ:

(դ) Զոռիճ Տարին.— 1878–ին էր, գոմէշ, մատակ, կով, եզ, ընճուղ եւ պզիրներ — 200էն աւելի — մեռան, եւ շատ մը բենչպերներու ախոռներ պարակեցան: Տաւարներու բերանեբուն մէջ, եւ ոտից պճեղներուն մէջևաղը շարաւելից վէրքեր երեւան կուգային, եւ սոսկալի վարակիչ էին:

Բաղաքապետութեան կիրարկած «խուրունթինա»յի (մեկուսացումի) եւ հսկանեխումի միջոցները մեծապէս նպաստեցին: Մատէնցի Մարտիրոս աղբօր տուած պատմական «Թուստ՞ուն» հապա՞..., օգնե՞ց թէ վնասե՞ց... մարդ չգիտեր: Ջուռը տակաւին, ոչխարի կտիկի եւ մարդոց չվնասեց:

Բ.— Շատ մը ազէտալի դէպքեր եւ պատահարներ անցած են մեր Մայր Գիւղի գլխէն:

(ա) Սովին տարին 1850–ի աւեհները: «Էրկաթ երկինք, պղինձ գետինք», անձրեւ չէկաւ: Ջայլը, Քեհրիզներ, աղբիւրներն ու հորերը ցամքեցան. մինակ Համէֆէնտոնց եւ Թաթոխպաղարենց հորերը մնացին ջրով: Բոլոր ցանքեր, կանանչ խոտեր, ծառեր, թուփերը վառեցան չորցան: Ցերեկն չկար, կէս չկար, ղրամ չկար: Կառավարութեան հրամանով՝ մատրապզներ իրենց հորերէն դուրս հանեցին ցորենն ու դարին, բայց ժողովուրդը գնելու կարող չէր. եւ փոխ առուղ ալ չկար: Մէկ երկու համբայ բենչպերներ միայն ցորեն գարի ունէին: Գիւղացիներէն չատեր սովէն՝ եւ բաղմաթիւ տաւարներ անօթի ծառաւ մեռան: Ծնողքներ իրենց հասուկ աղջիկները կենդութեան ծախեցին 3–4 օղչակ կկիլի: Սովը համատարած էր ամբողջ նահանգին մէջ: Ամիսներ վերջը, Ուրֆայէն ուղտերով ցորեն եկաւ եւ սովը վերջացաւ:

բ.— Երկրաշարժները.— Առաջինը եւ ամէնէն սոսկալին պատահեցաւ 1872–ի ամրան ընկկիլները, պայծառ եւ արեւշող կիրակէ առաւօտ մը. եւ գիւղը ու ամբողջ Օվան ցնցեց: Շատ վայրերու մէջ գետիններ ճեղքուեցան, խորասուզուեցան, խորխորատներ կազմեցին:

Սաոբերկրեայ խուլ եւ ահաբեկիչ գոռումներուն կը հետեւէին ուղղահայեաց ցնցումներ: Առնք 3–4 օր տեւեցին ընդհատարար, եւ գիւղին մէջ շատ տուներ փլցուցին: Այս անդէնական դուրսուսուքները խուճապահար ըրին ժողովուրդը: «Աչխրքին սողն է եկեր» կ'ըսէին: Օրերով դուրսը, բաց երկինքին տակ մնացին: Ծերօնենց վերի պաղչան — չարտախն ու թուխերուն տակը ասեղ ձգելու տեղ չկար: Մեր մեծ հէքեաթճին — Թորկանց Համի կարապետ հոն էր, եւ անոր մեղրածորան մասաչները երկար շաբաթ՝ ջղասպառ ժամանցներ էին: Բներաղաբար կեանքի կորուստ չունեցանք:

Պատուհասի այս թուականը գիւղացին կոչեց «Ժաժին Տարին»:

Երկրորդ Շարժը տեղի ունեցաւ 1905–ին: Թէեւ առաջինին չափ ուժգին չէր, բայց գիւղին մէջ Պետօ Պօղոսի տունը փլաւ, իր հարսն ու թոռը տակը մնացին, եւ տղան մեռաւ:

(գ) «Եանդունին տարին» — 1878–ին: Մղ· Նիկօենց ընդարձակ տունը ամբողջովին վառեցաւ, եւ ախոռի տաւարներէն մեծ մասը:

— Երկրորդ հրդեհը վառնց ժամուն արեւմտեան ներքնակողմը եւ յարակից գպրոցի չէնքը(1), 1891–ին:

(դ)·— Կարկուտին տարին — 1898ին էր, ամրան սկիզբները: Ընկոյզի խոշորութեամբ կարկուտի տեղատարափը բամպակները և ճմերուկի պարտէզները զարկաւ աւերեց, եւ ուրիշ չրջանային բերքերու չատ մեծ վնասներ պատճառեց· բայց կանաքի կորուստ չեղաւ:

Գ·— Բարջանճի պատմութեան մէջ, 95ի Արիւնարբուքէն առաջ, երեք մեծ եւ ազեխարչ ոճիրներ կը յիշատակուին:

(ա)·— Ամէնէն ահռելին էր Մարկոսենց կարապետի խողխողումը, որ տեղի ունեցաւ 1867ի աւեններէն: կարապետ պատանեկութենէն սկսած՝ Հաճեթէնտոնց գուռը մշակ էր, Սեպօ խանրմին ծառայելով, երկար տարիներ եւ չատ հաւատարմութեամբ: Երկայնահասակ, յաղթանդամ, վալապչիս, դեղեցկադէմ եւ կարճ երիտասարդ մըն էր:

Այսպիսի երիտասարդներ հաճախական մադնիսներ էին հարեմի խանըմներուն, մանաւանդ Սեպօ Խանմի եւ Բոռ Համիտի կնկան: Սակայ Խանըմ չատ չանաց տեղեկնալ կարապետը — «խառէթ կեավուր»ը· բայց կարապետ ամուսնացած էր եւ երկու մանչ զաւակներ ունէր: Հայ օղլի հայ մնաց: Բոռ Համիտ փոխադրուքները լսեց եւ կատղեցաւ:

Մութ գիշեր մը, երբ կարապետ քանի մը հայ ընկերներու հետ իր խրած էդիլին մէջ քնացած էր, Բոռ Համիտ՝ նախապէս տեղեկացած ըլլալով անոր ընկերներէն մէկէն (Քէլ Խազար)՝ այդ գիշեր այդին պառկելու կարգադրութիւնը, իր խաւիէճի Ահմէտ չաուշի հետ գնաց եւ կարապետը քունին մէջ մորթեցին ոչխարի նման: Զոհին ընկերները վախան, եւ վախերնուն բերաննին խլեցին եւ մարգու բան չըսին:

Բոռ Համիտ եւ իր ընկեր կարապետին արիւնաշաղ մարմինը Քէլ Խազարի չալակը տըրած գոհին տունը տանելու պահուն, ճամբան Վարի Խոճկանց տանը առջ՝ կը հանդիպին դայիկ Մադպուէթ Պաճիին եւ կը փորձեն փախչիլ: «Երեքդ ալ ճանչցայ», կը պոռայ: Բայց Բոռ Համիտ Մադպուէթը լռեցուց, բերանը կապուած թիթելով:

Կարապետին մարմինը անոր տանը դորգանին մէջ ձգած գացած էին: Վիղը կիսաւակէս կարուած, գլուխը նաճաղով ջախջախուած· մարմինը 5–10 տեղէ չախուըռտուած, եւ փորոտիքը դուրս թափուած: Արեան ճապաղիքներու մէջ՝ բոլորովին անճանաչ դարձած էր:

Երկար տաեն ոճրագործները անյայտ մնացին վերջ, օր մը գագանիքը երեւան ելաւ, եւ կարապետին որբեւայրին գատ բացաւ Բոռ Համիտի եւ Ահմէտի դէմ: Ամբաստանեալներ բանտարկուեցան: Ոճիրին ականատես գլխաւոր վկան էր Քէլ Խազար, զոր կառավարութիւնը բանտարկեց իբրեւ կասկածելի մեղսակից: Հակառակ վրան կիրարկուած անլուր տանջանքներուն(1), Քէլ Խազար ոճրագործները բերան չտուաւ: Բոռ Համիտ հարուստ եւ ազդեցիկ էր· կաշառեց դատաւոր· դատախազ եւ որբեւայրին փաստաբանն իսկ, եւ գատ՝ բարձր Թողի ըրին ու մոռցան:

18 տարուան ժամանակամէջ (մրուրի դեման) մը յետոյ, 1885ին, սակայն, Մերօնենց եւ Բոռ Համիտի մեծ կռիւին տաեն, Մերօն Յարութիան, իբրեւ որբեւայրի եւ որբերու փոխանորդ, կարողացաւ գատը վերաբանալ: Բոռ Համիտ՝ պինքը ձերբակալելու համար եկող Սարի Պինպաշին կաշառելով, փախաւ պահուեցաւ, եւ երկու ամիս գիւղ չկրցաւ մտնել: Յարութիւն պահանջեց կառավարիչէն՝ ոճրագործին ձերբակալումը, ուղղակի Սուլթանին ապերասպիր գրկելու սպառնալիքով:

Ոճրագործ ազան ստիպուեցաւ իր ընդարձակ հողերը գրաւի դնել, առաջուն գորենը ծախել, եւ ձեռք բերած 5–600 օսմ· լիրայով կաշառել կառավարիչը եւ գատարանի մարդիկը, եւ վերջ ի վերջոյ գոհացուցիչ արեան գին վճարել Կարապետի որբերուն եւ որբեւայրին: Եւ այսպէս, գազանը՝ նուաստացած եւ անանկացած վիճակի մը վերածելէ յետոյ, Յարութիւն գատէն վար անցաւ, հայ–տաճիկ գիւղացիներու թախանձանքին եւ կառավարիչին ճնշումին տեղի տալով:

(1) Տես Ակեղեցի:

(բ)·— Պօյաճեանց Կիրակոսի սպանութիւնը, 1885ին: Սպանողն էր Պաննան Պէյրոսի տղան Մանուկ: Պօղոս տալիի տղան Բոռ Մարտօ Պաննան Պէյրոսի խանութը կը մտնէ սիկարայ մը ուզելու համար: Պաննան Պէյրոս՝ օղիէն խելացնոր, կ'ամբաստանէ զկոյր՝ իբրեւ իր վարային գնան գողցող· Մանուկ վրայ կը հասնի, եւ կը սկսի ծեծել կոյրը· Պօյաճեանց Կիրակոս կոյրին թեր կ'ելլէ, եւ Մանուկ վեց–հարուածով կը զարնէ կը սպաննէ Կիրակոսը: Կիրակոս գեռ նոր կարգուած էր· երկայնահասակ, վայելչադէմ եւ աղնիւ նկարագրով երիտասարդ մը, ժողովրդական եւ սիրուած:

Ամբողջ գիւղը սուգ ըրաւ Կիրակոսի մահուան համար: Եւ Մանուկ 15 տարուան բանտարկութեան գատապարտուեցաւ:

(գ)·— Մերօնենց Օվանէսին զարնուիլը: 1893ի աշունը, Յովհաննէս նոր վերադարձած Ամերիկայէ, չաբաթէ մը պիտի ամուսնանար Պօյաճեանց Աննայի հետ: Յարութիւն եղբայրը բաժնուած ուրիշ տուն կը կենար, եւ Յովհաննէս իր մօրը հետ մինակ էր իրենց մեծ տանը մէջ:

Մայրը ճուվար պատը ծակելու հարուածներ կոահելով տանիքը կ'ելլէ: Գողերը ծառի մը եռեւ կը պահուին: Լուսնկալոս գիշեր մ'էր· ճուվար գողերը անուններովը կը կանչէ: «Ձէհ–հէննէմ էյնէք, գացէք, ի՞նչ ունինք որ պիտի գողնաք»: Նոյն միջոցին Յովհաննէս տանիք կը վազէ· վեց հարուածով, եւ ցըւիքին քով կայնած՝ դէպի գողերը կը կրակէ: Գող Սիլօի սրտան ծառին եռեւէն՝ հրացանով կը զարնէ Յովհաննէս՝ աճուկէն: Դրացիներ տունը թափուեցան· ամբողջ գիւղը իրար անցաւ: Յովհաննէս օր մը միայն ապրեցաւ: Այդ գիշեր, ըստ գիւղացիներու հաւաստումին, տեսած են լոյս իջած տանիքին վրայ: Եւ առտուն..., պէկ եւ աղա, իմամ ու հաֆիզ, ախրէտ ու քարոզիչ, ռայիս ու թաղական — Հայ տաճիկ —, տունը լեցուած են Օվանէսը տեսնելու: Եւ այդ տաօթիսած երիտասարդը չեմած, յանդիմանած եւ խրատած է գիւղին մեծամեծները, ձգել իրենց մեղքերն եւ անօրինութիւնները, բարի ըլլալ եւ իրարու հետ սիրով վարուիլ: Ես հոն չէի, լոյս իջնալը չտեսայ: Մեղքը գիւղացիներու ստեղծագործ երեւակայութեան վիզը: Հաւատացողին անոյշ...: Գող Սիլօի տղան Մսթօ խոստովանեցաւ եւ 15 տարի բանտ պառկեցաւ:

(դ) Վարի Խոճկանց Արութին մահը:— 1906–ին էր: Բաղնեց մօտ, Սալվարենց Օսմանի խանութին առջեւէն անցած պահուն, Արութը խանութէն ներս կը քաշէն, եւ կը ստիպեն որ բաղէթ մը ծխախոտ գնէ: «Թութուն չեմ ծըխեր» ըսելով կը մերժէ գնել: Անպծօրէն կը ծեծեն: Արութ տուն կ'երթայ, անկողին կ'իյնայ, եւ 8 ամիսէն կը մեռնի:

Գ·— Գիւղին Մեծ Կռիւները: — Գիւղի Հայ ընտանիքներու միջեւ աչերկէացին մշտատեւ թշնամութիւն եւ կռիւներ դոյութիւն ունեցած չեն: Աղաներու հողը վարելու մարտպայական մրցակցութիւններ, եւ երբեմն անհատներու մենատիրական փառասիրութիւններ առիթ եղած են վէճերու գժտութիւններու, բայց ասոնք միչտ կարճատեւ եղած են: Կըրնանք պարծանքով արձանագրել որ Բարջանճի Հայը համերաչխ ապրած եւ գործած է համայնքային եւ ընտանեկան գործունէութեան մէջ, եւ միաճակատ գիմադրած է թուրք բռնակալութեան ստեղծած տագնապները:

(ա) Աւանդութեան պատմած առաջին կռիւը տեղի ունեցած է Բարջանճի եւ Երզմնիկցի Ջրառուորներու միջեւ, առաջին Ջրաբաչխումի տաեն(1): Երզմնիկցիք Հային Ջուրը հաւասար բաժնելու վրայ կը պնդէին, իսկ մեր գիւղացիք՝ «երկու Բարջանճ, մէկ Էրզմնեկ» կը պոռային: Երզմնիկցւոն մէկը՝ այդպէս պոռացողին գլուխը կը թոցնէ իր բահովը: Ինկնող «գլուխ»ը, սակայն, «երկու Բարջանճ, մէկ Էրզմնեկ»ը կը լղոցնէ գեռ: Կռուողները, սարսափահար, «գլուխ»ին վճիռը կ'ընդունին, եւ կռիւը կը վերջանայ:

(բ) Գաղջի Մուրօենց Օվանէսին գանակոծումը:— Տեփօ Կարս Ակորին հարսնեցն էր 1886ին: Մուրօ Օվանէս (Տեփօ Մարտիրոսի առնրածդը) հարսնեւոր էր: Այս սրիկան գիշերը փորձեց հարսնեւոր կանանց ննջեսենեակ մտնել: Մերօն Ճուվար՝ որ իրրեւ Յակորին մեծ նանան՝ օրուան տանտիկինն էր, բռնեց գանի տունէն գուրս վռնտեց եւ Մկրչամուին լուր տուաւ: Միւս իրիկուն, մեր Մկրչամուն իր եղբորորդի Մանուկի հետ՝ գատաւ Օվանէսը Ուստա Խաչատուրին խանութը՝ տաչէխտան մէջ պահուըտած: Իր ցուպովն ու բռունցքով ոսկորները կոտրելու չափ ծեծ մը տալէ վերջ, Օվանէսին ոտքը չարիտով մը կապած՝ գեխտա

(1) Տես Ջրաբաչխում:

վողոցին մէջէն քաշէց մինչեւ կէկենէց դուռը: Հոն, օրիկային հազար մեղանչումն եւ ա՛լ պիղը ոտք չընելու խոստումին վրայ, եւ վրայ հասնող քարոզիչ Պր. Յովհաննէսի թախանձանքին տեղի տալով, Մկրչամուն թող տուաւ զանի վողոցին վրայ, կխսամեռ վիճակի մէջ:

(գ) Մերօնենց կուիը Քոռ Համիսի հետ:— 1885ի աշնան: Մերօն Ճուվարի եղբորդին կազապատ նաչար Ամէնին քով մշակ էր, եւ Ամէնին կինը կարապետին սիրահարած կ'ուզէր տանկցնել գայն, բայց կարապետ չէր հաւաներ: Այս վիճակին մէջ, գիշեր մը, կարապետ խելքը թռուց, խնդեցաւ, եւ տանկինոցի վողոցներէն եւ Քոռ Համիսի խոնախին առջեւէն պռոշտալով վազելու պահուն, օտան խընուած Համիսի արբանեակները տղուն վրայ թափուելով լաւ ծեծ մը կը քաշեն: Մերօնենք տանկաց թաղն էին գնաց, եւ տունէրնին Համիսի խոնախին մօտերն բլլալով կը լսեն խրլթիին:

Հնամօտելու համար մօրքրորդի Մելքոն կը խրկուի. երբ ան կ'ուշանայ, Մանուկ (զբաքիս դրողը) կը հետեւի մինչեւ Համիսի խոնախի դրան առաջ: Հոն կը գտնէ Մելքոնը թուրք խուժանին ճանկը, քիթ բերան արիւնլուայ, եւ կը պոռայ.— «Զէ՞ք ամչնար այսքան հոգիներ մէկ մարդու վրայ յարձակած. ես պիտեմ Քոռ Համիսն է պատահանաւուն, որ իր օտային տակ մարդ սպաննել կուտայ: Թող գիտնայ որ այս ընելուն համար ոտքս պագնել պիտի տամ»: Քանի մը թշնամի թուրք, պատէհ առիթ նկատելով կը յարձակին Մանուկին ալ վրայ, եւ կը ծեծեն: Ճիշտ այս պահուն վրայ կը հասնին Մկրչամու, Պօղոս էֆ. եւ Յարութիւն: Մկրչամուի յուզին հարուածները կը կասեցնէ խուժանը. Քոռ Համիս ալ վար կ'իջնայ եւ կուիը կը վերջանայ: Մելքոն տուն կը տարուի մահամերձ վիճակի մէջ: Եւ նոյն գիշերը Պօղոս էֆ. գիւղը հասուց ընդհ. դատախազ եւ հարցաքննիչ՝ 5–6 ոստիկանով, եւ 15 թուրքեր բանտ տարուեցան: Միւս օրը, Քոռ Համիսէն կաշառուած թուրք մը՝ Մանուկի, Կարապետի եւ Մելքոնի վրայ դանկատցաւ, որպէս թէ իր տունը մտած, եւ տպարերքի մէջ եղող իր կնոջ երախային վիժումին պատճառն եղած են: Բայց ոչ ոք ձերբակալուեցաւ: Երեք-չորս օր վերջ Մերօն Յարութիւն վերադարձաւ Համիսի 18 տարի առաջ գործած գաղը(1):

Համիս, երկու տէրս վախճանական, եւ տարիւրաւոր լիրաներ վատնելով հանդերձ, ճարահատած՝ Մերօնենց հետ հաշտուելու համար ամէն տեսակ գետնաքարշ միջոցներ գործածեց, եւ վերջ ի վերջոյ, չարաչար պարտուած գիւղ վերադարձաւ, վարկաբեկ եւ անանկ, եւ իր արբանեակներն ու մեղ զրպարտող թուրքը բանտուած:

Այս վերաւոր յաղթանակը Մերօնենց քանի չմնաց(2), եւ վրանին չատ սուղի նստաւ:

Ե.— ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՏԱԳԱՂԹՈՂՆԵՐ

ա.— Սկիզբէն ի վեր, գիւղին ընչազուրկ ճուվալակը — բանուոր թէ արհեստաւոր — միշտ խարիսպուխեան զացած է Աստանա (առաւելապէս), Իզմիր, Խոտամալ, Թիֆլիս..., եր արտահատորներուն համար օրապահիկ մը եւ ապագայ մը ապահովելու յոյսով, եւ կառավարական ծանր տուրքերուն տակէն ելլելու համար: Կ'երթային իրենց իչովը կամ հեռուոն, քիչ անդամ ջորեպանով:

Այդ քաղաքներուն մէջ կը գործէին, երբեմն երկար տարիներ, խաներու անկիւնները պէքեարի ինքնուրոյ կեանքը ապրելով:

Օր մըն ալ իր ծեր մօրը «թուղթ»ը կը հանի...,

«Տուն էկո, մա՛րըդ բեզ խուրպան,
տո՛ւն էկո.
«Արմադան չեմ ուզեր, ճի՛ւան,
տո՛ւն էկո»:

Էհ, հիմա քամարը քանի մը ոսկի, արմադանի դրամ, եւ ձեռք մը ոճն աւուր դգեստ ունի. եւ սիրայ կը դառնայ. այս անգամ ջորեպանով:

բ.— 1887ի տարիներն էր որ սկսաւ Բարձանճի «պէքեար» երիտասարդներու պանդուտծային արշաւը դէպի Ամերիկա — Ուօշինկթընի, Լինդընի, Ուանտըրպիլթի եւ Բաքըֆէլըրի երկիրը: Գոյճճէն ընթացաւարտող գիւղին երիտասարդներուն համար, Ամերիկա խորհրդանըշանն եղաւ ապատութեան, գործազրկի, ամէն տառապինութիւններու եւ հարստութեան: Փողոցները ոսկի ցիրցանուած. բոլոր մարդիկ միլիոնարներուն նման սուրբ. ամէն բան առատ: Քանի մը տարիէն, բարձրագոյն կրթութիւն առնել, «պէքեր»ները ժողվել եւ տուն դառնալ: Հիմա Աստանայի տեղ Ամերիկա: Այս-

(1) Տես Մարկոսեանց Կ.ի սպանութիւնը:

(2) Տես Պազարճուղի գաղթը:

պէս չարունակուեցաւ մինչեւ 1896ի կոտորածները: Առաջին բահվիրանները եղան Պետօենց Գեորգոս (վերջէն Պաշուելի), Մատանցոնց Պօղոս ու Գիրգոր, Ադամենց Ակոբ եւ Արմենակ, Կօչկրենց Ակօ եւ չատ ուրիշներ, որոնց մէջ՝ Մերօն Մանուկ (1890ին): Ասոնք՝ այս «Ամերեացց» երկրին մէջ գտան փոխան ոսկիւոտ փողոցի՝ մխոտ եւ կեղտոտ գործարաններու մէջ օրական 10–14 ժամու տաժանակիր աշխատանք՝ չաքաթական 6–7 տոլար վարձքով, եւ բարեկամ սուրբերու տեղ՝ օտարամերժ եւ անկարեկից չահագործողներ...: Բայց չարաթը ½ օսկի մ՛ով տեսած էր. կամ «սեթրափանթոլ, «գոլալի» չապիկ հագնիլ, եւ «գայրոլայ»ի վրայ պառկիլ...՝ ի՞նչ փոյթ որ մլուկով լեցուն էին: — Շա՛տ նեղճարիկ ապրեցան..., գրամ աւելցուցին եւ երկիր խրկեցին: Գիւղին մէջ տարուան մէջ 40 փարայի երեսը չտեսնողը գրամի կալուածի տէր եղաւ, եւ բարեկեցիկ. ալ տուրքերու համար ծեծ ուտել չկար. Հայ համայնքի անտեսական վիճակը բարելաւուեցաւ, գործոյնէրու մակարդակը բարձրացաւ, եկեղեցիները պայծառացան եւ աւելի բազմաթիւ երիտասարդներ գոլէճ եւ բարձրագոյն վարժարաններ յաճախել սկսան: Բարչանճցին չէր հասկնար թէ իր պանդուխտները՝ «օճուն» բերնէն» կը քաշէին եկած տոլարները:

գ.— Արտագաղթը:— Կառավարական հարստութիւնները, գիւղին մէջ կեանքի եւ պատուոյ անապահովութիւնները, եւ չափով մը ապրուստի նեղճարիկութիւնը եղած են պատճառներ գիւղի հայոց արտագաղթի փորձերուն:

դ.— Առաջին արտագաղթը տեղի ունեցաւ 60–ական թուականներուն, դէպի Կովկաս — «Հայոն մէջ», «Քեռիին երկիրը»: 15 ընտանիքներ, «ունեցած չունեցածնին» ջրի գին ծախելով մեկնեցան, եւ հասան մինչեւ Խարս (Կարս): Բայց ոուս կառավարութիւնը նա դարձուց դանոնք: Արեւիկ Պէյրոս, վերէն վար գինուած — փիր սիլահ —, հուժկու եւ ահագոյժ առաջնորդն էր ոուսին մէջ գաղթող ընտանիքներու կարաւանին մէջ: Եւ խումբին պատասխան հրէշտակը՝ երթի եւ գարձի պահեստուն:

Մեկայն երեք ընտանիք, իբրեւ յոյն կըրցին ներս անցնիլ: Մնացածները, անճրկած եւ թշուառ գիւղ վերադարձան: Տարի մը վերջ, Թորիկ Գաբօ՝ երեք տարուայ ամուսնացած, նորէն գաղթեց. հասաւ մինչեւ Բասէն, բայց չյաջողեցաւ ներս մտնել, եւ վերադարձաւ գիւղ:

է.— Երկրորդ արտագաղթ մը տեղի ունեցաւ 1876–ին, երբ Պատ. Յակոբ Գաբրիէլեան, Մշ. Յաչօենց Ակոբ, Ատանացի Գիրգոր եւ Մուլումճի Աբրահամ — նշանաւոր ոսկերիչը, տուն տեղ ծախելով՝ ընտանիքներովը Մուշ գաղթեցին: Միայն պատուելին հոն հաստատուեցաւ մնայուն. միւսները քանի մը տարի վերջ գիւղը դարձան:

զ.— Երրորդ եւ լրջօրէն ծրագրուած արտագաղթը կազմակերպուեցաւ 1885–ին, Մերօնենց Պօղոս էֆ.ի եւ Յարութիւնի նախաձեռնութեամբ եւ առաջնորդութեամբ: Գիւղին 200 ճուվալակ–արհեստաւոր ընտանիքներ, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, կազմեցին Համագործակցական Ընկերութիւն մը, Մարաշի մօտերը Պազարճուղ անունով ընդարձակ օվան գնելու եւ հոն գաղթելու նպատակաւ: Զարեկին (1 1/3 էյքըր) գինն էր չորս ղուրուշ (16 սենթ), եւ մէկէն մինչեւ 10 ոսկիի հոգաբաժիններով բաժանորդագրուեցան ամէնքն ալ: Դաշտը գնուեցաւ Մարաշի կառավարութենէն, կանխիկ վճարումով, եւ Հալէպի նահ. կառավարութենէն ձեռք բերուեցան: Երկու եւթը արհեստաւոր ընտանիքներ արդէն գաղթած էին, եւ սկսած ճախճախուտներու խոտերը մաքրելու տուներ կառուցանելու գործին, ի պատրաստութիւն գանդուածային գաղթին՝ որուն ակնկառոյց կը սպասէին գիւղացի ընտանիքներ:

1.— Պազարճուղի դաշտին գիրքը չատ նման էր մեր Ռուլ Օվային, բայց չատ աւելի ընդարձակ: Մէջտեղէն կանցնէր մշտահոս գետակ մը որ կրնար ամբողջ դաշտը ոոդել: Հողը սեւ, խորունկ եւ չատ արգասաւոր. կոյս մարգաստան մը (prairie) բարձր խոտով ծածկըւած, որոնց մէջ ձիաւոր մը կը կորսուէր: Ոոզ, գայլ, աղուէս, նապաստակ, եւ բազմատեսակ բնիկ թռչուններ կը վխտային հոն: Գետեզերքները քանի մը ճախճախուտներ կային, ճախճատենդի (malaria-- ոոզ, կրակութիւն) մրժեխներով: Տեղ տեղ՝ քարիւղի ծո-

բուժներ կը նշմարուէին։ Կար մարմարիոնի հանք մը — պատուական տեսակէն, Հռոմմայեցւոց ժամանակներէն մնացած։ Եւ լերան կողքին մէջ՝ քարայր-գերեզմաններ։ Բարձանձի կալուածագործուրկ ճուվալակին համար արշաւաբեր ոստան մը ըլլալու սահմանուած էր այս օվան, եւ չատ հասութաբեր իր մարմարովը։ եւ քարիւղի արտադրութեան հեռանկարը չատ յուսադրիչ։

2.— Ձիչտ այդ պահուն, սակայն, պիւղին մէջ, Մուրօենց Օվանէս եւ Քոռ Համիտ գաղտնի դաւադրութիւն մը սարքեցին։ Երկուքն ալ Մերօենց ոխերիմ թշնամիներն էին, եւ վրէժ լուծելու առիթն էր։

3.— Արդէն յեզափոխական խլրտումներ ծայր տալ սկսած էին, եւ կեդր. կառավարութիւնը գերագրգռուած էր։ Քոռ Համիտէն թելադրուած Համամճի Իսմայիլ Պօղոս էֆ.ի կնիքը դողցաւ, անոր բաղնիք առած առեն։ Երեան հանեցին Պօղոս էֆ.ի կնիքովը կնքուած եւ անոր կողմանէ Ցարութիւնին ուղղուած հայերէն կեղծ նամակ մը, որուն մէջ Ցարութիւնին կը հաղորդէր Պօղոս էֆ.ի՝ Զէյթունի առաջնորդներուն հետ հասկցողութեան եկած՝ եւ մօտ ապագային Զէյթունցւոց հետ միանալով ապստամբելու ծրագիրը մը կարգադրած ըլլալը՝ եւ դաղթականները անմիջապէս ճամբայ հանել կը հրահանգէր։ Մուրօենց Օվանէս իր չինած այս կեղծ նամակը ազերադրով մը ներկայացուց Խարբերդի կուսակալ Հաճի Հասան փաշայի՝ որ Մերօենանները լաւ ճանչնալով, խնդրոյն կարեւորութիւն չընծայեց եւ սրիկան ծեծելով վռնտեց։ Բայց դաւադիրներ չյուսահատեցան։ Նոյն նամակը եւ նոյնիմաստ ազերաշէր մը ղրկեցին Հալէպի կուսակալ հայակեր Հիւսէյն Ձեմիլ փաշայի։ Հոն, «Խարբէի ազա» կաթոլիկ հայ մը՝ որ Պօղոս էֆ.էն քանի մը ընտանիք ուզած էր իր ազարակին մէջ տեղաւորելու համար եւ մերժըւած, ինքն ալ չարժումին կասկածելիութեան մասին համոզուելով, գաղթը դադրեցնել կը թելադրէ։ Ձէմիլ՝ փոխանակ նախապէս Խարբերդէն եղելութիւնը ստուգելու, ծանրակչիռ դիւտ մը ըրածի վարկը չահելու համար, անմիջապէս կը հեռագրէ ուղղակի Սուլթան Համիտին։ Եւ յանկարծ, Խարբերդի վալին, ընդհ. դատախազ եւ հարցաքննիչ Տիգրանակերտ փոխադրուեցան, եւ անոնց տեղ նորեր ղրկուեցան Խարբերդ. գաղթը խափանուեցաւ. արդէն գաղթողներ չղթայակապ եւ խիստ հսկողութեան տակ իրենց տեղերը ղրկուեցան։ Դիւղէն ձերբակալուեցան Մերօենց Պօղոս էֆ., եղբայրը Պետրոս Խալֆա, Ցարութիւն եւ Մանուկ եւ երկու ամիս բանտ մնացին — Պօղոս էֆ. գնտանի մէջ արձակուելիակ — ուրիշ օր։ Պաղարճուղ ձեռքէ ելաւ. 200 ընտանիքներու վճարած քանի մը հազար ոսկիներէն՝ կառավարութիւնը մէկ փուլ չվերադարձուց Մերօենց կամ դիւղացւոց։

4.— Վերջ ի վերջոյ Մերօենք յաջողեցան պաշտօնական թղթերով ապացուցանել նամակին կեղծութիւնը եւ ամբաստանութեան անհիմն ըլլալը եւ ուղղակի Սուլթանին ազերասդրով եւ հարիւրաւոր ոսկիներ ալ կաշառք տալով, իրրեւ անպարտ բանտէն արձակուեցան։ Մուրօ Օվանէս եւ Համամճի Իսմայիլ բահատարկուեցան իրրեւ զրպարտիչ եւ դող։ Պօղոս էֆ. եւ Ցարութիւն՝ Պոլիս, Հալէպ տարի մը թափառեցան, չատ դրամ ծախսեցին եւ չատ աշխատեցան գաղթելուն դէմ եղած արգելքը վերցնել տալու, բայց հակառակ եղած ամբաստանութեանց անհիմն եւ սուտ ըլլալը պաշտօնապէս ճանչցուելուն, բոլոր ջանքերը ի դերեւ ելան։ Եւ Պօղոս էֆ. սրտաբեկ, յուսալքուա,, Փիղիքապէս եւ անտեսապէս քայքայուած, անմխիթար եւ սրնկսընկ ապրեցաւ մինչեւ իր նահատակութիւնը։ (1) Դոչաններու մասին։

Է.— Զորրորդ արտադաղթն սկսաւ 1895–ի Յարդերէն վերջ։ Ամերիկա գտնուող պեքեարներ սկսան հոս բերել իրենց ընտանիքները։

Ասոնց հետեւեցան ուրիշներ — աչխարհի չորս ծագերը՝ ազատութեան եւ ապահովութեան կայաններու ի խնդիր։

Այսպէս չարունակուեցաւ մինչեւ 1908 — Օսմ. Սահմանադրութեան Թուականը։

Ը.— Թուրքերու հռչակած Սահմանադրութենէն հրապուրուած, բիւրաւոր հայերու հետ մեր դիւղացիներ ալ — ոմանք ընտանեօք — իրենց օճախները վերադարձան։ Բայց 1909ի Ատանայի Ջարդէն սահմռկած եւ ահաբեկ, ներդաղթողներ եւ անոնց հետ ով որ կրնար, նորէն Ամերիկայի եւ արտասահմանի ճամբաները բնական խուճապահար — փախող փախողին։ Ո՞վ կրնար երեւակայել թէ այս վերջին ընդհանուր արտագաղթերով Հայ ցեղէն մնացորդ մը կը փրկուէր մօտալուտ համայնակուլ։

(1) Տես Պօղոս էֆ.

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՄԱՐԶ

1.— ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ։—

ա.— Քուրտ ցեղապետներու հրոսակութիւնները զսպելու համար Սուլթան Մահմուտի կիւրարկած ազդու միջոցները բրդուեմ մը թեթեւցուցին զործուած զուլումները — առերեւոյթ եւ առժամեայ միայն։ 1839–ին եւ 1844–ին, Սուլթան Մեճիտի «Խաթթը Հումայուն»ը եւ Թանզիմաթ»ը — առաւելապէս Եւրոպայի դիւանագիտութեան աչքը թող փչելու համար յերիւրուած—, հռչակեցին իրաւանց հաւասարութիւն՝ քրիստոնեայ եւ իսլամ ժողովուրդներու միջեւ, եւ պետութեան ամէն կեդրոններուն մէջ, խառներու դատարաններուն յարակից եւ անոնցմէ անկախ ու նախագաս, Եւրոպական օրէնքներով վարուող դատարաններ հաստատեցին, եւ կառավարական բոլոր զործավարութեանց մէջ հայերու հաւասար մասնակցութեան իրաւունքը տուին, սոնք, սակայն, ներքին, հիմնական ու տեւական բարեփոխութիւններ յառաջ չբերին, եւ անոնց արձագանգները հապիւ թափանցած գաւառներու ներսերը, հոն իսլամ տարրերուն մէջ աւելի սաստկացուցին խուլ տաղտութեան բնազդները։ Դեռ մինչեւ 1865 — կրնանք ըսել մինչեւ վերջն ալ—, Բարջանճի մէջ կը տիրապետէր, առաւել կամ նուազ չափով,— Թուրք Աղաներու եւ Պէկերու ամէնէն զօրլին։ Այս Թուականէն վերջն էր, գիւղին մէջ կանոնաւոր մուտիւրութիւն (գիւղավարութիւն) հաստատուեցաւ։

Թուրք մուտիւր մը եւ հայ օգնական՝ տեղացի, նահ. կառավարութենէն կարգուած. եւ գիւղաժողով մը՝ հաւասար անդամներով, Թուրք եւ հայ համայնքներէն ընտրուած, եւ կառավարութենէն վաւերացեալ։

բ.— Առաջին մուտիւրը եղաւ Համէֆէնտոնց Համի Մըսթաֆա էֆէնտի, եւ առաջին հայ օգնականը՝ Ապունայ Գասպար — հարուստ, բայց ստորագրութիւնը դրել չգիտցող մը՝ «Պէյի էֆէնտիմ» ըսողներէն։ Մուտիւրը երկար տարիներ պաշտօնավարեց, բայց օգնականներ 1–2 տարին անգամ մը կը փոխուէին — կրծօնի համար։ Վերջին մուտիւրն էր Քեւ Նէճիպ աղա, եւ օգնականը Կօչկար Մղ. Կարօ — այս ալ անգրագէտ մը, բայց աւելի խորագէտ։ Գիւղաժողովի անդամներուն մէջ ամէնէն ազդեցիկ, անվեհեր ու զմայգր խօսողներն եղած են Թաթ Հասան եւ Մերօն Պէյրոս վարպետ։

գ.— Բարջանճի վրայ դրուած կառավարական տուրքերը, խիստ ծանր էին եւ բազմազան. եւ այս բոլոր տուրքերուն 100–ին 95–ը հայուն չալակն էր բեռցուած։ Տուրքերն ու հարկադրումները,— (1).— Պէյէլաթ — պինուորական տուրք՝ 1–էն 5 զուրուշ—, զոր հայեր կը վճարէին տարեկան՝ ամէն արուէ համար, ծնած օրէն սկսեալ, պինուորագրութենէ ղերծ ըլլալու փոխարէն։ (2).— Էմլաքի–կալուածքի (տուն, այգի, արտ) տուրք։ Ամէնէն չատ հարկ կուտային արտերը, որ, աննչան բացառութեամբ՝ աղաներու եւ պէկերու սեփականութիւնն էին, բայց տուրքերը հայ մարապանները կը վճարէին, առ հասարակ։ (3).— Թէմէթթիւ — անհատական եկամուտի տուրք, զոր կը վճարէին խանութպան, արհեստաւոր, եւ օրը բեռ մը խոտ ծախելով ապրուստ ճարող իչապան։ (4).— Հնկաք — բոլոր արտադրուած արմտիքներէն առնուած տասանորդ տուրքը։ (5).— Պաղաթ — խաղողի եւ պտուղի տուրք։ (6).— Քմերուկի պարտէզի տուրք։ (7).— Շարապ ախչասի,— գինիի տուրք։ (8).— Ծամչուր — ոչխարի, տաւարի, իչու եւ պեկիրի տուրք։ (9).— Բամպակի տուրք — «բամպակ կ'լրել» կ'ըսէին։ (10).— Շինուածքի տուրք — նոր տուն կառուցանելու, կամ նորոգումի արտօնագին։ (11).— Պատուհանի տուրք։ (12).— Կրթական տուրք։ Հայերէն կը հաւաքուէին, բայց մէկ փարա չէին յատկացներ հայ դպրոցներուն։ (13).— Առողջապահական տուրք միչտ ալ հաւաքած են, բայց չատ վերջերն էր որ քաղաքապետութիւնն սկսաւ գիւղին աղբանոցներուն ջուրի ազուզաններուն, միս պտուղ ծածկելուն հոգ տանիլ, եւ Ծաղիկի պատուաստի բժիչկ–

ներ ղրկել գիւղը(1)։ (14)։— Տարին չորս օր ձրի աշխատանքի հարկադրանք։ 18 տարեկան եւ վեր՝ ամէն արիմարդ — հայ, տաճիկ — անձամբ կամ փոխանորդաբար բանելու էին, գինուորական խճուղիներու շինութեան եւ նորոգութեան մէջ, իրենց հացով ու ջուրով։ Շատ անգամ՝ 4 օրի տեղ, 8–10 օր ալ բանող-ներ կային, եւ քիչերը կրնային առանց կաշառք տալու խալըսիլ։

Գիւղերէն աշխատաւորներու գոթան հանելու գացող գինուորական պաշտօնեաներու, ճարաններու շինութեան վերատեսուչ — երկրաչափի, մուսուրբներուն, մինչ իսկ մուխթարին եւ խոճապաշիին համար կրծօնի եղլի պատառներու պատեհութիւնները մէջտ կը առիղծուէին։ Օրինակ, գիւղի մը 800 նոց գոթայի տեղ 400 հանել, եւ մնացեալ 400–ին՝ մարդ գլուխ մէկ մեճիտիա ժողվելով մէջերնին համեմատական բաժնել...։

(15)։— Մեքթուբ (տարապարհակ) բառով։ Տարին քանի մը անգամ, ոստիկաններ գիւղը կը թափուէին, եւ ուր որ էշ ու պէկիր գտնէին, կը բռնէին անոնց տէրերովը, կառավարական սպասարկութեանց համար։ Ոստիկաններ, երբեմն 40 փարայ կամ երկու դուրուչի համար, «մենծ էշը ախոռը կը մտնայի»։

2։— ԿԱՐՄԻՐ ԻՆՆՍՈՒՆ ՀԻՆԳԸ։

«Էրզրումի Հայոց լեռներէն»՝ գաւառները, Պոլիս հեռարձակուած յեղափոխական խլըրտուքներու փայլատակումներէն մոլեգնած Սուլթանի արիւնաքրտի տարին։

ա։— կարմիր կիրակէն։ — 1895, Նոյեմբեր 25ի կիրակի առաւօտուն՝ համախնամաւալ արիւնի հեղեղին ծայրը Բարձանճ եւս ողողեց — երէ՛ք օր...։ Նոյեմբեր 20, երեքշաբթիէն սկսած, Քուրաները գիւղը սոսկալիով լեցուեցան ազանելու ախոռները, գինուած ոտքէ մինչեւ գլուխ։ Ցեղով, ազանելու արբանեակներու առաջնորդութեամբը՝ ամանք ալ իրենք իրենց հաշուոյն, ակսան հայերը ահարեկել, ծեծելով եւ թալանելով։ Այս միջոցին էր՝ որ քուրտ մը Տէր Նշանենց դուռը կացինով կոտրելով ներս մտած պահուն, մեր հեպահամբոյր քահանան իր Մոլսէս եղբօրը հետ «եարմաչա»-ներով լաւ ծեծ մը կը քաշէն քրդուն, կացինը ձեռքէն կ'առնեն եւ դուրս կը վռնտեն դանի։ Ամբողջ Հայութիւնը, հիմա, ոչխարներու հօտի մը կը նմանէր, բզքտող բօրենիներով չրջապատուած, անդէն եւ անպաշտպան, եւ սարսափներով ամբած։

1։— Գիւղին արիւնախանձ ազանները — Քոռ Համիտ, Համէֆէնտոնց Համի Հիւսէն եւ Էմին էֆ.ը, Պուլուտ էֆ., Տալու Ֆարօ Օսմանն, Քէլ Նեճիպ եւ քանի մը ուրիշներ, Պուլուտենց օտան հաւաքուած՝ ծրագրեցին «վերէն եկած» սպանդի հրամանին գործադրութիւնը — նախ թալանել, ապա ջարդել գիւղին մէջ «աչքի–փուչ» հայերը։ Եւ այս նպատակին համար որոշեցին Համի Աչմէտ, Ղատունենց Մսթօ, Պէրսէր Համի Զիլֆօ եւ աչկերտը Համի Աչմէտ, իրբեւ առաջնորդող վճռմակը ըսպանդին՝ որ պիտի սկսէր Կիրակի առաւտուան «ապան»ին — կանո՛ւխ...։

2։— Մինչեւ չարաթ օր գիւղը լեցուեցան, քուրդերէն զատ՝ գինուորներ եւ ոստիկաններ, Սարը Պինոպաչիի հրամանատարութեան տակ։ «Քուրդերը գիւղն դուրս քշելու, եւ հայերը պաշտպանելու համար...»։ Լ'ինչ եղերական պատճառ...։

3։— Զօպան Մըլայինց Համի Օսման միակ թուրքն էր, որ բացէ ի բաց հայոց բարեկամը մնաց։ Հայոց թաղը կը բնակէր։ Իր տունը լեցուց հայեր, որոնց մէջ էր Պօղոս էֆ. իր ընտանիքով, եւ պաշտպանեց զանոնք։

4։— Գիւղին մէջ՝ ինքնապաշտպանութեան պիտակից միակ Հայը եղաւ Թոփուրմայենց խաթըճի Թաթօ(1), որ գէնքով պաշտպանեց իրենց տունը քուրաերու յարձակումներուն դէմ, եւ ցրուեց զանոնք։ Թաթօի այս անակընկալ եւ յանդուգն հրացանազարկը ահ ու սարսափ ձգեց գիւղի տաճիկներուն մէջ։ «Թոփուրմայինց տունը մարթենիներով պինուած փամփուշտներով լեցուն է, գեղը պատմիչ պիտի ըլնէն»ը ամէն կողմ տարածուեցաւ։ Տաճիկներէն ոմանք մինչեւ իսկ իրենց դռդին դռները նիպ դրած են եղեր, Մուլլա Մսթաֆայի հետեւելով։ Երեսուն կանոնաւոր զինուորներու ջոկատ մը՝ սուինաւոր հրացաններով առաճեռն, հեւ ի հեւ արշաւեցին, եւ պաշարեցին «ֆաուայի»-ներու ապաստանը։ Դուռները կոտրելով ներս մտան, բայց մէկ հատ ֆաուայի չգտան։ Թաթօ տանիքին վրայէն փախած էր պատկից դրացի Զիլֆօ Զավուշի տունը, եւ հոն՝ զանի պահած էին հարէմին մէջ։

5։— Շարաթ գիշերը արհաւիրքներու, չխանի գիշեր եղաւ գիւղի հայութեան համար։ Դո՛ւրսը... գիւղի ազաներ ու թուրքեր՝ քուրաերու հետ իրենց կացինն ու եաթաղանը կը սրէին եւ զօրքին ու ոստիկանին հետ խօսք մէկ վաղուան սպանդին ու թալանին կը պատրաստուէին։ «Ծովը լինկնող մարգէ՛ր...», ամէն կողմանէ յուսալքուած, անդամալոյծ եւ բոլորովին անկազմակերպ..., աչքերնին դէպի երկի՛նք... փրփուրի՛ն — փերցուցին. եւ ամբողջ գիշերը՝ ծոմով եւ աղօթքով օգնութիւն հայցեցին Աստուծմէ...։ Ո՞ւր էր Աստուած...։

Կիրակի առաւօտուն, մուէնն ու լուսուն, տառապանօք հաւատացեալները ժամը կը լեցուին, իրենց վերջի՛ն պաշտամունքը մատուցանելու, վերջին հաղորդը առնելու, եւ... հրաշագործ Սուրբ Փրկիչէն փրկագործ հրաչք մը աղերսելու... եւ ամէն ոք կուլա՛ր...։ Անո՛ւր ժողովուրդ...։

Տէր Նշան էր պատարագիչը, որ դուրսի թոհ ու բոհէն անխռով իր գպրաց դասուն հետ՝ «խաղաղութի՛ւն ամենեցուն..., եւ Հայ ազգին ազատութի՛ւնը» կ'երգէր, կողկողուն, կերկերումներով։ «Տէ՛ր Հա՛յր, պատարագը կարճ կապէ, դուրսը մարդ կը պանեն...» կը պոռայ Փերիչանենց Աստուր–երեափոխանը։ Բարեպաշտօն Տէր պապան, սակայն, առանց ընդհատելու պատարագը լրացուց ժամուն դորտային մէջ, հրացանի զնդակներու տակ։

6։— Սպանդի վճռմակը՝ հրացանով, եաթաղանով, կացինով, նաճաղով եւ դաշոյնով զինուած, եւ թալանի համար տոպրակներ ուսերէն կախած, քուրաերու եւ զինուորներու խումբեր հետերնին, տունէ տուն պտտեցան, դռներ խորտակեցին, ձեռքերնին լինկածը թալանեցին, տուներէն հրդեհ ձգեցին, եւ անեցիները՝ մեծ ու պզտիկ Քէլ Նեճիպ ազայի եւ Հաճի Զիլֆիչանոնց խոնախներու դորտաները եւ ախոռները քշեցին լեցուցին, «պաշտպանելու համար...»։ Քշելու առիթն էր որ այս բազմութիւններուն մէջէն նախապէս որոշուածները կոնակներէն կը զնդակահարէին, զոհերուն վրայի եղած չեղածը կը կ'ողոպտէին — շապիկէ մը զատ — նաճաղով, կացինով կամ դաշոյնով կը յօշոտէին — գլուխ ճղթռտելու, աչք փորելու, լեզու կտրելու, թեւ, ոտք կոտրելու, փոր ճղթել՝ փորոտիքը դուրս թափելու պէս զրօսանքներով—, եւ մերկ մարմինները արեան ճապաղիքներուն մէջ թողելով կ'անցնէին։ Այս առենն էր եւ ասոնց ձեռքով եւ այս կերպով՝ որ նահատակուեցաւ Պէրպէր Աւագ(1), եւ 4–5 հայեր ալ ժամուն գրան վրայ՝ եկեղեցիէն ելլելու պահուն։

7։— Համէֆէնտոնց եւ Քէլ Նեճիպենց ախոռները լեցուած հայեր, Քոռ Համիտի բռպառնալիքին վրայ դուրս քշուեցան։

Համի Հիւսէն էֆէնտի յայտարարեց թէ, «ո՞վ որ «Տախ տինը խապուլ» ընէ ներսը պիտի պահենք եւ ազատենք զանոնք»։ Դուրս ելլողներէն շատ մը տղամարդիկ վայրագօրէն խողխողուեցան։ Ներս մնացողները — «լա ի լահա, իլլալահ»ը կրկնելով իսլամութիւն «ընդունեցին», ձերմակ սարուխներ փաթթեցին։ Ասոնց մէջ՝ Պատ. Պետրոս Մղ. Կարապետեան ալ։ Շատեր ճամի ալ դացին. ոմանք թլփատուեցան (յակամայս) իսկ։ Լ'էհ... ո՞վ էր մեղադրելին..., այս անպաշտպան խուճապահարնե՞րը... թէ Սուրբ Փրկիչ (եկեղեցւոյ անունը), որ իր զօրքը չցուցուց. եւ Աստուա՛ծ ... որ Հաղրաթի Մուհամէտի առջեւէն նահանջեց..., իր զարաւոր հաւատացեալները լքելով...։ ԶԱստուած չէ որ կը հեղնեմ, քաւլեցի՛ք, բայց զառնապէս յուսախաբ հոդիս խռբարձառ ըմբոստացումը կ'ուզեմ արձանագրել հոս, մեր կրօնի առաջնորդներուն մեզի ջամբած — «թշնամիդ սիրէ», «չապիկդ առնողին վերարկուդ ալ տուր», «մէկ երեսիդ ապտակողին՝ միւս երեսդ ալ դարձուր», «սուր առնողը սուրով պիտի լինայ»է նման պարտուողական քարոզներուն դէմ, որոնք ընդարմացուցին հայ ցեղը, ինքնապաշտպանութեան բնազդը մեռցուցին, եւ հայ ժողովուրդը՝ ցանցառ բացառութեամբ, ոչխարներու հօտի մը վերածեցին։

8։— Արիւնի կիրակի կէսօրէն առաջ տեղի ունեցաւ նաեւ Ծերօնենց Պօղոս էֆ.ի նահատակումը եւ իրենց դրան վրայ գլխի վար կախուիլը(2)։

9։— Զարգ ու թալան տեւեց երեք օր...։ Ամէն փողոցի վրայ յօշոտուած դիակներ... արիւններու մէջ,— երեք օր... իրենց չուներուն հետ մնացին... եւ չուներ՝ տաճիկէն գերիվե-

(1) Առողջ. Մարզ.

(1) Տես Թոփուրմայենց։

(1) Տես Պէրպէր Աւագ։

(2) Տես Պօղոս էֆ.։

րոյ մարդկայնական բնազդով օժտուած, նահատակներու չարաւնները լզեցին:

Զարդարարներ չհամապարեցին իրենց սպանդի գբօսանքին մէջ..., այժմէականը թալանն էր այս անօթի չուներուն համար:

10.— Բայց... երրորդ իրիկուն, յանկարծ պինուորական փողը հնչեց վերին հրամանը ջարդի անմիջական վերջաւորութեան, եւ կատարեալ անդորրութեան ու կեանքի ապահովութեան վերահաստատութեան:

Անմիջապէս, 4–5 անկիւններէ մուսեափիկի կանչերով հայ ժողովուրդը ապահովցուցին եւ հայ ու տաճիկ պարտաղրեցին իրենց տուները վերադառնալ, եւ բարեխնամ Սուլթանի արեւշտութեանը համար աղօթել...:

Այս երեք աւուր մէջ հայեր ամբողջովին կեղեքուեցան, բայց բարեբաղդաբար միայն 37 զոհ տուինք, կոտորածի անակնկալ դադրելու չնորհիւ: Եւ Աղաներու հայրենի մուրացը փորերնին մնաց, եւ երեքշաբթի գիշեր, գօրք, ոստիկան, քուրտ գիւղէն հալածեցան, եաեւնին թողելով մահ, թալան եւ հրդեհուած օճախներ...:

11.— Այդ գիշեր, աղօթարանը չբացուած, նոյն ջարդարար վոհմակը, Հայ սալտրներու ձեռքով, փողոցի բոլոր մեռելները սայլերու վրայ բեռցնել տուին, հայոց դերեզմանոցը տարին, եւ հոն երեսք հորի մը մէջ ամէնքը իրարու վրայ խորեցին, եւ նօսր հողով ծածկեցին գացին: Մարմինները այս փոսին մէջ մնացին մինչեւ Զատիկ: Մեռելոցի երկուշաբթին, ժողովուրդը՝ Տէր Նշանի հետ գացին դերեզմաններոց· փոսին մէջէն հանեցին իրենց սիրելեալ նահատակներու մարմինները, ամանք եղածնուած եւ հազիւ ճանաչելի—, ի՞նչ չիւանի օր..., եւ առանձին դերեզմաններու մէջ թաղեցին քրիստոնէական ծէսով:

12.— Նահատակներու անուանացանկը:— 1· Կուկու Կիրակոս, 2· Բալուցոնց Յակոբ, 3· Եղօնց Սարգիս, 4· Խարաչոլցոնց Թաթո, 5· Միսաք Խաչո, 6· Թորիկ Աւետիք, 7· Կարո Մանուկ, 8· Պետո Աւագ, 9· Բրոտ Եղօնց Ճոմրո Կասպար, 10· Տէվո Մարտիրոսի տղայ Ստեփան, 11· Տամուրճի Խաչէր վարպետ, 12· կալան Պէյրոս, 13 Ապունայենց Եղիկ, 14· Տալտապան Աստուր, 15· Հոռո Ակոբ, 16· Մղ· Վարդանենց Տիրացու Մինաս, 17· Թեթէ Սահակ եւ տղաքը՝ 18· Յակոբ ու 19· Մկրտիչ, 20· Մատանեցոնց Գողոս, 21· Ուստա Աւետ, 22· Գալկանց Աւետ, 23· Զաղկան Նաւօի կինը, 24· Մերօնենց Գողոս էֆ·, 25· Պէրպէր Աւագ վարպետ, եւ 12 ուրիշներ, որոնց անունները յիշող չդտանք: Ասոնցմէ կալան Պէյրոս եւ Նաւօի կինը դոռները թաղուած են՝ իմա՞մով..., ինչո՞ւ, չենք գիտեր:

13.— Քիւ Նեճիպենց ախոռը ապաստանող հայերուն մէջ էին նաեւ Տէր Նշան եւ իր ընտանիքը: Տէր Հայրը այս ախոռէն դուրս հանողներէն մէկն էր, որ անմիջապէս Մէդիրէի ճամբան ձեռք առաւ, Մինէհտիին Պէկին խոնարհը երթալու համար: Կը պատմեն... թէ՝ դիւղի փողոցներէն անցած ատեն, ամէն կողմերէ հրացան պարպած են իր վրայ, բայց «էէրտէրը՝ առանց դարնուելու, անվնաս հասած է խոնարհը, եւ հոն, պէկին եւ ուրիշ թուրք երեւելիներու ներկայութեան, գօտին կը քակէ, եւ իրեն ուղղուած հրացանի գնդակներ ամէնքն ալ գետին կը թափին: Այս հրաշքը խոր տպաւորութիւն կը ձգէ թուրքերուն վրայ: Պատմուածքը իմէ առաջ գիւղը կը հասնի· Եւ երբ տէր պապան գիւղ կը վերադառնայ, քուրմ Պաղօ, երկիւղածօրէն կ'առաջարկէ իրեն որ քեաֆիր կեավուրները թողու եւ «հախ տիրը խապուլ» ընէ: «Պաքօ քրվայ, ես ծնայ մեծցայ քրիստոնեայ հաւատքիս մէջ, եւ ի՞նչ որ ալ ըլլի գոհ եմ անկէ, եւ անոր մէջ պիտի մեռնիմ», կը պատասխանէ տէրտէրը: Ալ անկէ վերջ ամէն օր, մասնաւորապէս տաճիկներ՝ չատ երկուշաբթին կը վարուէին քահանային հետ:

14.— Այս դնդակներու հրաշալիքը իրրեւ աւանդութիւն մնաց գիւղին մէջ, եւ մինչեւ հիմա ալ հաւատացողներ կան: Ինչ ալ որ ըսուի, իրողութիւն է թէ, այս «հրաշքը» եւ յետոյ կատարածին անակնկալօրէն դադրիլը երկրորդ «հրաշք», հայուն հաւատքը զօրացնող մեծ ազդակներ եղան:

15.— Ջարդին այս պատմութիւնը, թէեւ ամէնքէն ընդունուած իրրեւ վաւերական, մենք հոս արձանագրեցինք ծայրայեղ խնամքով վերստուգելէ վերջ՝ դեռ մեղի հետ եղող ականատես վկաներէն, որոնք են,— 1· Փերիչանենց Աստուր, 2· Տէր Նշանի աղջիկը Հայկանուշ, 3· Տամուրճի Խաչերի երկրորդ կինը՝ քաղքցի Մարիամ եւ 4· Կողլուկճի Վարժապետի տղան Արմենակ, ամէնքն ալ վստահելի եւ արժանահաւատ գիւղացիներ:

3.— 1908–Ի «ՇՐՋՄՈԼԻԿ»Ը

ա.— 1908–ին հռչակուած Օսմ· Սահմանադրութիւնը, որ ակնապատիր չրջմոլիկի պէս փածկլտաց հայ աչխարհի հորիզոններուն վրայ, հայութեան բերաւ Ազատութեան եւ Հաւասարութեան խաբուսիկ յոյսի զեփիւռը, որ քիչ վերջը պիտի ըլլար՝ բարբարոսութեան դժոխքներէն փչող Թունաթոյր «սամ-ելի»ն, եւ խամրէր, խարկէր ու փճացնէր ամբողջ հայութիւնը: Դարաւոր բռնակալութեան տակ հեծող հայը՝ կարծես մոռցած իր անցեալի դաժան փորձառութիւնը, պահ մը նստաւ, չունչ առնելու: Ազատութեան խնդրով գինովցած, ողջագուրեց իր երկիի գահիճները, եւ զրկախառնուեցաւ իր դարաւոր թշնամւոյն հետ, առանց կռահելու անոնց թեւին մէջ պահուած խանչարը, եւ առանց թախանձելու պատրանքին խորը: Զգեցաւ ինքնամփոփուիլ, իր ներքին ուժերը կազմաւորել, միաւորել եւ պատրաստուիլ, օգտագործելով այս ճակատագրական պատեհութիւնը: Ընդհակառակը անձնատուր եղաւ ցուցամոլութեան, ազատաչունչ կախարդանքներու, եւ անհարիւր ցուցարարութիւններու՝ թշնամիին գազանային ախորժակները գրգռող: Եւ չելաւ իրական Մովսէս մը՝ ժողովուրդը խելարերելու կարող: Այս էր Բարջանճի հայուն ալ հոգեբանութիւնը, 1908–ին: Բարջանճցին — ինչպէս ամէն հայ — գիտէր որ «սոխին քարսը չըլլիր», բայց՝ «ի՞նչ եղաւ՝ ան» ըսաւ, եւ այս դարերու պարտասածը գետին ճոպնուեցաւ կուչտ մը հանդչելու եւ վայելելու համար:

բ.— 96–էն վերջը՝ գրեթէ ամէն հայ ընտանիք մէկ կամ երկու վաստակաւոր ունեցաւ Ամերիկայի մէջ· ասոնց զրկած տոլարներուն չնորհիւ գիւղի հայեր հարստացան, եւ տաբերու ընթացքին սկսան սուղ սուղ դնել՝ ապահերու եւ պէկերու արտերուն եւ այդիներուն ամէնէն հատընտիրները· եւ մարապայութիւն ու մշակութիւն ընել գրեթէ վերջացաւ գիւղին մէջ, այնպէս որ ապաներ իրենք ստիպուեցան հերկել ու ցանել ձեռքերնին մնացած հողերը:

Այսպէս, համայնքի անտեսական կացութիւնը բարւոքեցաւ· ժամ, ժողովարան պայծառացան, արդիական երկտես դպրոցներ հաստատուեցան՝ գոլէճական ուսուցիչներով, եւ ժողովուրդին կրթական, մշակութային եւ ազգայնական վիճակը աննախընթաց յառաջդիմութիւն ունեցաւ:

գ.— 1908–ին, Թուրք–հայ «վաթանտաշ»ութիւնը հռչակող չընդալից հուրրաներով յուռթուած, Ամերիկայի ափերէն սկսան վերադարձի կարաւաններ՝ դէպի բնագաւառ: Բարջանճցի պանդուխտներ, ամանք ընտանիքներով, խումբ խումբ գիւղ վերադարձան, իրենց կեանքի ամբողջ վաստակը հետերնին բերելով:

Հեզգ, խաղաղութեամբ անանկացած եւ անօթի՝ Թուրքեր նորէն սկսան ծախել, եւ հայեր արձակ համարձակ գնեցին, արտ, այդի, եւ ամէն գնով: Հայը հիմա ալ ազաներու, պէկերու ճորտը չէր: Ազատութի՛ւն... հաւասարութի՛ւն... եղբայրութի՛ւն... չէ՞:

Երկիի երերուտ, մշակ ու մարապայ՝ եղան ազայ: Ամուսնացան· չատեր նոր տուներ չինեցին, կամ երկուան խարխուլ բրուչակներն արդիականացուցին: Մի՛թէ՞ իրաւունք չունէ՞ր, ինչո՞ւ չէ՛: Խարուսիկ ազատութեամբ գոլլիած՝ գղծութեան տոհմիկ բնազդը բարձի թողի ըրին պահ մը: Մոռցան կարմիր 95–ը· մոռցան թէ դեռ գազաններու գառագեղին մէջ կ'ապրէին: Այր ու կին, հարս ու աղջիկ, մեծ ու պզտիկ, ալ խորհեցան թէ հիմա կրնային համտեսել քաղաքակրթեալ կեանքը, որ իրենց իրաւունքն էր՝ այնքա՜ն ուշացած եւ գլացուած...: Եւ ամանք՝ ապրելակերպի եւ անձնական ցուցադրութիւններու ծայրայեղութեան անձնատուր եղան: Զլսեցին ակռաներու չարաչուք կրճտոցը բորենիներուն՝ ու կատաղութենէ լորձնոտումը անոնց կզակներուն· չհնահեցին գահիճներու յիսանումը՝ եաթաղաններուն:

Գիւղին խմիններ ու Քոռ Համիտներ նկատեցին ահմանադրութիւնը իրր աննեղելի նախատինք մը՝ իսլամի ճակտին նետուած: Զէին կրնար մարսել «հաւասարութիւն»ը «խնդիր կեավուր»ներու հետ ..., չըլլալիք բան ...: Եւ՝ այլայլած եղած կը սպասէին իրենց պահուներուն, որ չուշացաւ:

դ.— 1909–ի Ապռանլի 20,000 հայոց ջարդը, որ՝ վճիռ երկինքէն կայծակող չանթի պէս զարկաւ աւերակ ըրաւ հայ յոյսերու դղեակը, եւ վրայ հասած Պալքանեան պատերազմը՝ նորէն գերազդուեցին գիւղի Թուրքին ախորժակը ջարդի եւ կողոպուտի: Կեավուրը խլացած

էր··· չափէն աւելի: Եաթաղան, նամագ սըրտած պատրաստ էր արդէն. եւ դիւղին մէջ ամէն կողմէն կը լսուէին սպանդի, թալանի յայտնի սպառնալիքներ:

Այս ցնցող իրադարձութիւնները հիասթափ ըրին 1908–ին Ամերիկայէն դիւղը վերադարձողները, որոնք ինքզինքին գոհ խաբեբայ Սահմանադրութեան ցանցին մէջ բռնելու վրայ: Եւ··· չմոլած խույստրներու պէս սկսան դուրս վախիլ··· նորէն դէպի Ամերիկա:

Տուն տեղ, կահ ու կալուածք, ամէն ինչ որ ունէին, ծախածնին ծախեցին մնացածը եւ աւելնին թողուցին գացին— արհեստաւոր, խանութպան, ուսուցիչ, ճամբու ծախք ձեռք ձգողները, իրենց գեղեցիկ Բարջանճը լքեցին հեռացան:

Սահմանադրութեան մնջկաւակը, սակայն, յարատեւեց մինչեւ մեծ պատերազմը, եւ հայ գեղին վերջնական խաչելութիւնը եղաւ:

4.— ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

ա.— Բարջանճի հայուն մէջ ազգասիրական ղգացումը միշտ վառ մնաց, մանաւանդ Կողլուկճի Պօղոս Վարժապետի օրերէն սկսած՝ ժամուն մէջ արուած Վարպանանցի, Արշակ Բ.ի եւ ուրիշ պատմական ղրուագներու ներկայացումներուն շնորհիւ: Այնպէս որ Բարջանճ ալ ունեցաւ Ազատութեան եւ Յեղափոխութեան վէհ գաղափարականներով տոգորուած երիտասարդութիւն մը — 100ի չափ Դաշնակցական եւ 25 Հնչակեան խմբաւորումներով: Ասոնք՝ լաւ կազմակերպուած, լաւ վարժուած եւ միաղնդուած, կրնային ինքնապաշտպանութեան պատկառելի ուժ մը ներկայացնել:

Բ.— Պա՛րզ եւ իրենց աղբիւրներուն պէս զուլալ հայբենասէրնէ՛ր, այո՛, սակայն, իրենք անգիտակից եւ անփորձ, մնացին տարբաղնուած, անվարժ, անպատրաստ, հաւաքական չարժումի անատակ, եւ առանց խղճահար, խոհուն ու փորձառու եւ ճշմարիտ յեղափոխական առաջնորդութեան: Ամերիկայէն վերադարձողներն ալ իրենց հետ տարին չատ մը լաւ բաներու հետ, իրենց կուսակցական նախասիրութիւնները, արտասահմանեան չըվացնող եւ աղէտաբեր պառտապօսութիւնները ու ցուցամոլութիւնները — յոռի բարքեր: Երիտասարդներ զէնքեր գնեցին, մինչեւ իսկ տաճկներէն՝ անոնց հին փաստատ տարբանակները, բայց գործածել չէին գիտեր, սորվեցնող ալ չկար. եւ ժամանակը եկած տանն չկրցին գործածել,— չատեր իրենց տուներու առաստաղներուն մէջ պահեցին գանոնք: «1910–ին», կը պատմէ Կելէն Պէյրոսի տգան Խաչատուր (Ուսումնասիրացի տէրտէրը), «չինթիա տապանջայ մը գօտիս զարկած Խուլուայ ճամբան գացի: Թուրք տաւըրճիներ տապանճին ծայրը տեսան, եւ եաեւէս իննան գինքը ձեռքէս առնելու համար: Փոխանակ կենալ եւ գիմադրելու, փախայ, եւ գինքը գազտուկ մը ձգօ Սարգիսի տգուն Աստատուրին տուի, խալտայ: Ձենքս հինգ ցոյցի համար կը կրէի»: Այս պատուական տղաքը իրենց անունները արձանագրեցին Մեղրիէի մէջ գտնուած կեղրոններու կուսակցական տոմարներուն մէջ, առանց նախատեսելու որ՝ վա՛ղը տտոնք իրենց մահուան դատակնիքները պիտի ըլլային՝ գահիճներու ձեռքին մէջ:

Զինուած պատիլ, հոս հոն մէկ երկու տասիկ ծեծել, Հաճի Պէկին պարապ խոնդային դուրը գործածել իբր նշանաուութեան տախտակ. եւ··· առեւանգուած հայ աղջիկ մը թուրքերու ձեռքէն առնել ազատել — միակ արժէքաւոր եւ վարկաբեր գործը — ասոնք եղան Բարջանճի հայոց յեղափոխական գործունէութեան համագումարը, գիւղին մէջ:

Գ.— Գիւղին տաճիկները պահ մը երեւակայեցին՝ գաղտնապէս կազմակերպուած թաքուն ուժի մը գոյութիւնը հայոց մէջ, եւ ըստ ամնմ պատրաստուեցան: Բայց ինքնապաշտպանութեան ճղնաժամի վայրկեաններուն պղտջկոներ գտան իրենց դէմ, փոխան ոտքերու:

Դ.— Ինչո՞վ մեղաւոր՝ այս չարքերը՝ անձնուէր եւ գոհաբերող, երբ իրենց աւիւնն ու արիւնը արդիւնաւորող առաջնորդը չունեցան: Բայց եթէ յեղափոխութիւնը իրրեւ ինքնապաշտպանութեան ազդակ ի գերեւ ելաւ գիւղին մէջ, այս չարքերէն ելան ազատութեան եւ վրէժի հուրով հրդեհուած հերոսները մեր գիւղին, եւ կռուեցան Կովկասի, Կիլիկիոյ եւ Ֆրանսական եւ Պալքանեան ճակատներուն վրայ, ոմանք նահատակուեցան ազատութեան փառին համար:

5.— ԲԱՐՋԱՆՃԻ ԿԱՄԱՒՈՐ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

ա.— Սահմանադրութեան չրջանին, Պալքանեան պատերազմին առեն, 1910–ին, մեր գիւղէն գինուորագրուող առաջին հայ կամաւորները եղան — 1. Կելէն Պէյրոսի տգան Խաչատուր (1), եւ 2. Զարիֆենց Կիրակոսի տգան Կարապետ: Ասոնք՝ Պուլկարներու հետ կռուող Թուրք բանակին մէջ մնացին 3 տարի, եւ 1913–ին Ամերիկա եկան: 1915–ին, սակայն, Կարապետ նորէն Կովկաս մեկնեցաւ իրրեւ կամաւոր, եւ հայկական 6–րդ գունդին մէջ կռուեցաւ Կարնոյ եւ Բաղէշի ճակատներուն վրայ, եւ հոն ինկաւ,— Բարջանճի առաջին զոհերէն մէկը՝ ազատութեան համար:

ԿԵԼԷՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԶԱՐԻՖ ԿԱՐԱՊԵՏ

Բ.— Կովկաս եւ Կիլիկիա գացող կամաւորները:— 1. Թոփալ Գաբօենց Կարապետի տգան Յովսէփ,— Ամերիկայէն եկած է 1912–ին կամաւոր գնաց Կովկաս եւ միացաւ Ա. Հայկական խումբին, եւ կռուեցաւ Անդրանիկի եւ Սմբատի հրամանատարութեան տակ մինչեւ Բաղէշի գրաւումը: Ամերիկա վերադարձաւ 1916–ին, 1917 Նոյ.ին մեկնեցաւ Կիլիկիոյ ճակատը, եւ Հայ Լեգէոնական խումբին հետ

(1) Տես պէէճեճ:

ՅՈՎՍԷՓ Կ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

մասնակցեցաւ Մարաշի, էյլէկի, ձիհանի եւ Աբաթայի կռիւներուն, իրրեւ տասնապետ, եւ 1920–ին վերադարձաւ Ամերիկա

2.— Յովհաննէս Զուլֆի Սարգիսեան (Զարիֆեան կարապետի հետ միասին) անցաւ Կովկաս, եւ հոն Հայկ. 6–րդ գունդին մէջ կռուեցաւ Կարնոյ եւ Բաղէշի ճակատներուն վրայ, եւ մեռաւ հերոսաբար:

3.— Վարդան Նահապետեան (Նաւօենց), — 1916–ի Մայիս 20–ին, Կովկասի հայ կամաւորական խումբին միացած կռուեցաւ հոն, եւ Կարնոյ եւ Բաղէշի գրաւումէն յետոյ անցաւ

ՁՈՒԼՃՈՆՑ ՕՎԱՆԵՍ

Կիլիկիա. միացաւ Հայ Լեգէոնական 6–րդ գունդին եւ կռուեցաւ Արաբայի հերոսամարտին մէջ, մինչեւ 1920. անկէ՝ աքսակուած, Ամերիկա եկաւ:

4.— Յովհաննէս Կարապետեան — խարտէզի, 1917–ին ուղղակի կիլիկիա կամաւոր դնաց, եւ Հայ. Լեգէոնական 5–րդ խումբին մէջ՝ մասնակցեցաւ Արարայի պատմական ճակատամարտին — երեք տարի: Եաքը Ֆրանսական բանակէն պատուով արձակուած Ամերիկա վերադարձաւ:

5.— Սահակ Գրիգորեան (Բարսեղեանց),— Ֆրանսական բանակին կցորդ Հայ Լեգէոնական մը Սարարա կուղղ:

6.— Կարապետ Ժամկոչեան,—

7.— Կարապետ Մաթէոսեան.—

Գ.— Մեծ պատերազմին, Ամերիկեան բանակին զինուորագրուողները:—

1.— Տիգրան Կարապետեան (Խարաչոլցոնց): 1918 Յուլիս 8–ին, կամաւոր արձանագրուած, եւ Ֆրանսական ճակատները կղուած է մինչեւ զինադադարի օր, եւ տանտպետի աստիճան, եւ ամերիկեան կառավարութենէն շքանշան ստացած է քաջութեան համար, բանակէն պատուով արձակուած՝ Ամերիկա վերադարձած է ան անվնաս:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ՅՈՎՀ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՆԱԻՕԵՆՅ ՎԱՐԴԱՆ

ՄՈՒՇԵՂ Պ. ԿԵԼԵՆԵԱՆ

2.— Մուշեղ — Մուսեղ — Կելէնեանց դէր Պաղտօ տղան,— 1918–ին ամերիկեան բանակին կամաւոր արձանագրուած, եւ Ֆրանսական ճակատները կղուած է մինչեւ զինադադարի օր, եւ տանտպետի աստիճան, եւ ամերիկեան կառավարութենէն շքանշան ստացած է քաջութեան համար, բանակէն պատուով արձակուած՝ Ամերիկա վերադարձած է ան անվնաս:

ՊՕՂՈՍ ՀԱԼԱՃԵԱՆ

3.— Պօղոս Հալաճեան — Օվանէսին տղան, — 1918–ին Ամերիկեան բանակին կամաւոր արձանագրուեցաւ, եւ Ֆրանսական ճակատներուն մէջ կռուեցաւ եւ հոն նահատակուեցաւ:

4.— Գաբրիէլ Մ. Թորիկեան — Ամերիկեան բանակին մէջ մտաւ, բայց պատերազմութիւն չտեսնեցաւ Ֆրանսա երթալու:

5.— Մանուկ Տէհօեան — Ցակոբի տղան — Ամերիկեան բանակին միացաւ բայց զինադադարը վրայ դալով Ատլանտեանը չանցաւ:

6.— Ջաւէն Մ. Ծերօն — (Գրքիս խմբագրին որդին) — Ամերիկեան բանակին նաւատին բաժինի, սուզանաւային ճիւղին մէջ կամաւոր եղաւ, բայց փլուզի հիւանդութեամբ անկարող, պատուով արձակուեցաւ, դործի չկոչուած:

7.— Այս պատուական տղաքը Ամերիկեան բանակին կամաւորեցան՝ իրենց հայրենիքին վրէժը լուծելու Գերմանիային՝ որ թուրք իժին թոյնը սաստկացնող կովրծուծը եղաւ, եւ տեղահանութեան դիւային հնարքը ծնաւ, ծրագրեց, եւ թուրքին դործադրել տուաւ:

6.— 1914–Ի ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ա.— Ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջինջելու նպատակաւ՝ տեղահանութեան այս արհաւրալի եղեռնը նկարող ոճրագործներուն հետ բազդատելով՝ Սուլթան Համիտ ճերմակ սուրբ մը՝ եւ անոր 96ի արիւնարբուքը նկարակի չըրդ մըն էին:

բ.— «Սկիզբն երկաից»: — Գիւղին տանիկները, ուրուտցած եւ անօթի, 1909էն ի վեր կը գոռային, եւ ականները սրած այսպիսի օրերու կը սպասէին անհամբեր...: Մուլ մարդոցներ արդէն սկսած էին լսուիլ գիւղին մէջ, երբ, 1914, Ապրիլ 20ին, ոստիկան, զինուոր գիւղը թափուեցան յանկարծակի: Հայոց դըպրոցները գոցուեցան, եւ չէնքերը մթերանոցի եւ զօրանոցի վերածուեցան: Ատեն մը վերջ ժամ ու ժողովարան եւս գրաւուեցան նոյն նպատակաւ: Եւ կառավարութիւնը սկսաւ պաշտօնապէս թալանել Հայերը, — մինչեւ Նոյեմբեր:

Ոստիկան ու զինուորներ տուն տուն պըտտեցան, եւ մտրակին զօրով «իյանէ» հաւաքեցին — յարդ, գարի, ցորեն, պղպուր, բամպակ, եղ, պչխուր, անկողին, կտաւ, լաթեղէն, դուլպայ, կօշիկ, զարդեղէններ, ամէն տեսակ ապուաղ — մէկ խօսքով, ինչ որ կրցին գտնել՝ կողոպտեցին առին, չունեցողներէն ալ դրամ: Հայերուն մնաց, ինչ որ կրնային թաքցնել: Այս միջոցին էր որ Խարբերդի Առաջնորդ Պսակ Ծ. Վրդ. Տէր Խորէնեան դիւղ այցելեց, զինուորներու անկողինի բամպակ հաւաքելու: «Տուէ՛ք, ինչ որ կրնաք. մեր յօժարակամ տալը գուցէ մօտալուտ հարիքը յաղթելու միջոց մը ըլլայ» — յորդորեց ժողովուրդը, սրտայոյզ քարոզով մը:

Գ.— 1914, Օգոստ. 3ի երկուշաբթին — Գերմանիոյ պատերազմ յայտարարած օրը —, Մեղրէի մէջ հրատարակուեցաւ հրամանագիրը ընդհանուր զինուորագրութեան, 18-45 տարեկան արիմարդերու համար: Նոյն օրը, կառավարութեան ներկայացուցիչ մը եւ հայտնի մեծատուններու խումբ մը՝ իրենց առջեւէն Գաժօենց դըղիր Օվանէս ամուն իրբեւ մունետիկ, եւ տավուլ զուրնա, դիւղին փողոցները պտտեցան, եւ ամէն անկիւնի դլուխ Գղիրը կը պոռար (տաճկերէնով) — «Ո՛վ ժողովուրդ, մեր բարեխնամ կառավարութիւնը հարսանիք ունի, եւ 18-45 տարեկան օսմանցի «վաթանտաշ»ները տավէթ կ'ընէ. հրամմեցէք հարսնիքի, եւ իսլամ ու հայ անյապաղ արձանագրուեցէք: Մողը լսեցի չլսեցի չըսէք, հա՛...»: Որոշուած տարիքով բոլոր հայեր դացին արձանագրուեցան առժամապէս: Բայց դիտէին թէ այդ «հարսանիք» ի՛նչ կը նշանակէր իրենց համար. եւ ոմանք փախչիլ ու պահուըտիլ. բայց է դուր: Ժողովարան, դպրոց զօրքերով ոստիկաններով լեցուած էին:

«Իյանէ» ժողվել, «մեքեաբա» բռնել, եւ... արձանագրուած եւ փախստական զինուորգուները ձեռք ձգել: Եւ երբ 1914 Նոյ. 4ին թուրքն ալ միացաւ դերմանին, եւ Կովկասի ճակատէն ռուսին հետ կռուիլ սկսաւ, խժդժութիւնները սաստկացան դիւղին մէջ: Մեծ, պատուոյ բըռ-

նաբարումները, կողոպտել..., դժոխային ժըխոր մը:

դ.— Բոլոր փախստական գինուորցուներն բռնաւածները Հապուսիի քովերը ճամբաները նորոգելու տարին: Հոն 15 օր աշխատցընելէ վերջ, օվայի գիւղերէն բերուած հայ «խաչախ»ներու հետ — 1300–ի չափ — քշեցին Մեզիրէ, հոն՝ «կարմիր խոնախ»ին մէջ առեն մը բանտարկելէ յետոյ՝ տարին լեռները կորսընցուցին զոհնոք:

ե.— 1915–ի սկիզբները, գիւղին մէջ գինուորական տարիքով Թուրք երիտասարդ մըն ալ չէր, քանի մը ճերմակ փաթթոց հաֆիզներէ զատ, որոնք եւս քիչ առենէն տարուեցան:

զ.— Եւ ահա հասաւ օրհասը... անասելի: Մեզիրէի զօրանոցները գոնուող՝ գիւղին եւ բոլոր միւս հայ գինուորներուն դէնքերը եւ առին: Մեր տղաներէն ոմանք զօրանոցի խոհանոցին մէջ երբ սոխ կեղուող պահեցին, եւ միւսները զրկեցին էրզրումի ճակատը՝ իբրեւ փորելու: Հո՛ն, գիւղացի Թուրք գինուորներ զոնոնք կռնակէն զարկին, սպաննեցին նոյն իրամներուն մէջ: Հոս գիւղին մէջ, ոստիկաններն ալ սկսան հայ ժողովուրդէն հաւաքել ասնոնց ունեցած չունեցած վէնքերը — սոխի չաթուններ իսկ: «Ա՛յսանաթ կեավուրներ, ո՞ւր են ձեր պահած հարիւրներով բիվոլվէր ու մարթինները...», կը հայհոյէին, եւ խաբազանը կը չառաչէր...: Հայերուն ունեցածը քանի մը հրացան էին՝ առիւծը կամ գետնին մէջ պահուած, բայց ամէն ոք — ունենար թէ չունենար — տալու էր ... գէնք մը կամ հինգ լիրա..., «Ասասթուրայ»ի հարուածներուն տակ: Թուրքերէն ծախու առնուած քանի մը ժանգոտած եւ անգործածելի տրամանակներ՝ հարիւրաւոր բիվոլվըրներու եւ մարթիններու գոյափոխուած էին, եւ յանձնուելու էին. եւ վա՛յ այդ գնողներուն գլխուն...:

է.— Իթիլաֆ կուսակցութեան Մեզիրէի մասնաճիւղը՝ տեղային կառավարութեան յանձնած էր ցանկը Հայ յեղափոխականներու, որոնք այնքան անվեթապահ եւ աներկեան՝ իբրեւ արձանագրութեան առարկաներ բայ Թուզած էին անոնց առջեւ: Այս ցանկերը ի ձեռն, կառավարութիւնը՝ 1915–ի Ապրիլէն սկսած, Բաղաքի, Մեզիրէի եւ գիւղերու յեղափոխական արձանագրուածներէն բռնածը ժողվեց բանտ լեցուց,— եկեղեցական, մտաւորական, վաճառական, արհեստաւոր, եւ աչքառու հայեր՝ թիւով 400–ի չափ, եւ զանոնք ենթարկեց քամահելի խոշտանգումներու — գլխու, պէխի եւ մօրուքի մազերը փետռել, եղունգները քաշել, միսը աքցանով փրցնել, աչքերը հրատչէկ շիշով այրել, ոտքերու տակ այրել, փալախայի քաշել, անգուն, անօթի ծառու գընտանի մէջ պահելու պէս գրօսանքներ—, եւ վերջ ի վերջոյ, զոյդ զոյդ իրարու կապած, Տէվէ Պօյնիի ձորերուն մէջ տարին քարկոծելու, ծառերու վրայ խաչեցին վառեցին, կամ նաճաղներով յօշոտուեցան:

բ.— Սալերու եղերերգութիւնը:— 1.— Կարգը եկած էր էրզրումի եւ Բաղէշի ճակատները ռազմամթերք, ցորեն եւ ալիւր փոխադրելու: 1915, Յունիս 17–ի երեքշաբթիէն ըսկսան նորէն «իյանէ» հաւաքել: Ժողվեցին 103 զոյգ գուլպայ 30 զոյգ չարուխ, չապիկ, մեծ քանակութեամբ ցորեն եւ ալիւր, եւ պարկերով ու խարաներով՝ մեքենաբար բըլոնած էշերու, պչկերներու բեռցած տարին Մեզիրէ: Ցետոյ հանեցին 25 սալ, 25 սալուորով: Սալուորներն էին — Յոճիկ Մարթիկի տղայ Սարի Արութ (ողջ, Քալիֆ.), Թաթոս Ղազարենց Կիրակոս (ողջ, Լիոն՝ Ֆրանսա), Հաճօենց Թորոս եւ Պետրոս, Մղ. Սահակենց Կիրակոս Մարթիկ, Եաւաննենց Ակոբ եւ Կուզոզ, Միլօ Կարապետ, Պետօենց Օվան ու Թորոս, Թորկանց Յովհաննէս «Հայբիկ»՝ Մուսեռ ու Խաչատուր, Քիլարճոնց Գիրգոր, Աբգունա Մկրտիչ ու Կուզոզ, Տէրտրանց Մովսէս, Հալճոնց Օվանէս, Կարօ Պետրոս, Լիրանենց Խաչատուր, Մղ. Աստուրենց Օվակիմ, եւ 2–3 ուրիշներ՝ որոնց անուններն երկու ողջ մնացողներ չեն կրնար յիշել:

2.— Մեր սալուորներու «արապաճի պաշի»ն (զեկավար) էր Սարի Արութ: Այս սալերու սալուորներ Մեզիրէ տարուեցան: Հոն, Օվայէն մեքենաբար բռնուած 450 սալերու եւ 800 հայ սալուորներու հետ միացած՝ ռազմամթերքի, ալիւրի եւ ցորենի բեռներով ճամբայ ելան դէպի էրզրում, 500 հետեւակազօրաց պահակախումբով մը:

3.— Առաջին օրը, Ապունայենց Կուզոզ Մուլլիդեղի՝ եւ Մկրտիչը Գեղմանքի մօտերը տարին կորուսին: Այսպէս ամէն առաւ... կաբաւանէն մէկ երկու կը պակսէին: «Եւ ոչ մէնացողներս կը չարունակէինք մեր ճամբան», կը պատմեն Սարի Արութ եւ Թաթօ Կիրակոս — գիւղի սալուորներէն միայն երկու վերապրողները—, «մեզի սալ հեծնալ չկար, հետիոտն քշելու էինք մեր եղներն ու գոմէշները, հիւանդ, տկա՛ր...: Երբ մէկը անկարողնար քալելու եւ ետ մնար, «սիւնկի»ի չչտոց մը եռեւէն ... վրան ծակող... «Եւ բանը կը բուսնէր»: Չէին թողեր որ թաղէինք իսկ. եւ քարանը կ'երթա՛ր ...:

«Շատ գեղերէ անցանք,— գեռ երէկ չէն ու չէնլիք —, ամէն կողմ վառած, քար ու քանդ եղած ու գարակուած օճախներ... Հոս, հոն, ծեր կիներ եւ քովերնին կուզուրած պզտիկ չոճուխներ, խրչլոտ ու չլպախ, եւ կըմախք գարճած — գառարկուն ուրուականներ .... եւ չուները սիրակորոյս, որ անօթութենէ կ'ոռնային...»:

4.— «Շարաթէ մը հասանք Պախր Մաատնի քովի գեղը: Առաուն մութնուլուսուն» — Սարի Արութն է պատմողը — «ձայնեցի մեր տղոցը որ եզնան տաւարները ալկեն, եւ պատրաստուին ճամբայ ելլալու: Յանկարծ, մթնշաղին մէջէն տանկի լռաձուկ մը մօտեցաւ ինծի եւ անկեղս փսփսաց թէ «եթէ դուն Յոճիկ Աբութն ես նը, որ պիմացի տունը Սուլթան անունով կնիկ մը կ'ուզէ քեզ տեսնել: կատաղեցանք թէ ծուռակ մ'է, բայց ահի դողի մէջ, Թորիկ Յովհաննէսի, Հալճոնց Օվանէսի եւ Մղ. Աստուրենց Օվակիմի հետ գացինք դաղտագողի: «Ամո՛ւս»... ըսեց, եւ լալով վազեց փաթթուեցաւ Օվակիմին վիզը: Օվակիմի եղբօրը՝ Մանուկին աղջիկը Սուլթանն էր, զոր այս գեղին տղան զապթիաներէն գնած էր քանի մը խուրուշի, գիւղէն տեղահանուած կիներուն մէջէն: Պատմեց մեզի՝ մեր մեկնելէն վերջ գեղին պարպուիլը, արիմարդոց սպանուիլը, կիներու եւ պզտիկներու տեղահանութիւնն ու քաչածները... լացաւ ... ու լացուց...: Աբուն քնուն մէջ, Սուլթան Աբութ գեղին ձայնը լսած ու ճանչցած էր...:

Ի՜նչ սրտաճմլիկ եւ եղերակա՛ն ... այս քամբաղդ աղջկան եւ մեր իրարմէ բաժանումը: Միւս օրը Օվակիմ (աղջկան մօուն) սըրտարկ ու խոնչանքէ պարտատած սալերուն տակ ինկաւ ճմլուեցաւ. հոն թաղեցինք...: Հետեւեալ իրիկուն, Թորկանց Յովհաննէս — իմ խնամիս — այս սոսկալի տեսարաններուն չդիմանալով սրտի ցաւ ունեցաւ եւ իմ թեւերուս մէջ — «Սարգի՛ս, Սարգի՛ս, Վեհաղուն, Բաղրատուն, գաւակնե՛րս, ո՞ւր էք Աստուա՛ծ իմ, Աստուա՛ծ իմ, ինչո՞ւ մեզ Թուզուցիր» հառաչեց պոկունքներուն վրայ հոգին աւանդեց: Ցեղին բողոքն էր այդ, այս վըշըրուած սրտէն պոռթկացող...: «Երկու ամիսէն Բզնի քովերը հասանք: Այդ առեն ռուսը կարինը գրաւած էր, եւ Թնդանօթներու ձայնը կը լսէինք: Այս լուրին վրայ, զօրքերը՝ մեր բոլոր բեռները — ռազմամթերք, ալիւր, ցորեն տարին ձորամէջ մը Թափեցին, եւ խուճապահար Մուշ գարձուցին մեզ: 825 սալուորէն միայն 360–ով Մուշ մտանք: Թուրք գինուորներ Հայոց Թաղը կը ամրակոծէին. եւ մէկ մասն ալ կրակ ինկած կը վառէր: Մեր պահակ զօրքերը 475 պարապ սալերուն մէջ բեռցուցին մչեցի ձեռներ, կիներ եւ պզտիկներ, եւ տարին ուրիշ ամայացած գիւղ մը, եւ հոն գանոնք տուներու մէջ լեցուցին, եւ երկու օր անօթի ծարաւ պահելէ վերջ, վրանին կապիտի լեցնելով, ողջ ողջ վառեցին զանոնք:

5.— «Մուշէն քշեցին մեզ Պիթլիս, Տիգրանակերտ. հոն սալերուն աղ բեռցան, եւ չորս ամիսնե՛ր... երկա՛ր ու տաժանելի Թափառումներէ վերջ, գարձանք Մեզիրէ: 475 սալ եւ լծկան լման. բայց օվայի 800 սալերէն միայն 30, եւ մեր գիւղացիներէն 6 հոգի մնացեր էինք: Պակասած սալուորի տեղ գինուոր մը կը գնէին: Մեզիրէ հասնելնուս պէս մեզ տէնքս բանտ լեցուցին. մեր սալերն ու եղները Թուրքերու ծախեցին: Օվայի սալուորները ի՞նչ եղան չենք գիտեր, բայց մենք՝ 21 օր բանտ մնալէ վերջ կաշառքով ազատեցանք: Գիւղ հասնելնիս յետոյ, սակայն, մեր չորս ընկերները — Մղ. Կարօ Պետրոս, Պետօ Օվան, Հաճօ Պետրոս, եւ Մղ. Սահակ Կիրակոս գիւղին Թուրքերը սպաննեցին: Մենք երկուքս — Աբութ եւ Թաթօ Կիրակոս — կաշառքով կ'ըսես,

հրաշքով կ'ըսես, հոգինիս ազատեցինք եւ ինքզինքնիս արտասահման նետեցինք»:

6.— «Ճամբաներուն վրայ նահատակուած մեր գեղացիներէն կը յիշենք նաեւ Հոռօ Թորօ եւ Մ. Սահակ Մարտիկ՝ որ Բալուի եւ Պիթլիսի քովերը զարկին եւ կորնցուցին: Տէրտերանց Մովսէս եւ Թորիկ Մուսեխ՝ հիւանդ եւ քալելու անկարող՝ սուլինով խոցուեցան եւ ճամբուն վրայ թողուեցան անթաղ: Հալունց Օվանէս գետին եկերքը լոկած պահուն, պինուր մը հրեց Ղուրը ձգեց գայն ու խեղդուեցաւ: Լիքա Յաչօ եւ Բիլարճոնց Գիրգոր Տէվէ Պօյնին զարկին ձոր մը նետեցին: Ուրիշ ալ գիշերները տարին կորուսին, եւ ասոնց անունները մոռցեր ենք»:

ժ.— Գիւղին սալուորներուն մեկնելէն վերջ, 1915 Յունիս 26–ի Շարաթ օրը, կառավարութիւնը Մեղիբէ, Բաղաք մունետիկ կանչել տուաւ «Թուրք եղբայրներ, հայեր հինգ օրէն տեղահան պիտի ըլլան, ի՞նչ հաւիս որ ունէք, հիմակուց կարգադրեցէք անոնց հետ»:

1.— Այս գոյժը կայծակի արագութեամբ ամբողջ օվան տարածուեցաւ, եւ ամբողջ հայութիւնը անհնարին խուճապի մատնեց: Արդէն օր մը առաջ — Յունիս 25–ի Ուրբաթէն սկսած էին գիւղին մէջ գործադրել բնաջնջումի դիւային ծրագիրը: Դաշտ, այգեստան մարխով ծածկուած էին: Ոստիկաններ՝ խասաթուրա եւ խամչի ի ձեռին, հայերէն այր, կին, տղայ, աղջիկ դաշտերը քշեցին մարախ ժողվելու եւ թափելու: Անկին, գիւղին մէջ տաճիկներ եւ զօրքեր սկսան թալանել եւ հոս հոն ապաննել, տուները վառել եւ քանդել: Այդ կիրակէն (Յունիս 27) վերջին պատարագը եղաւ ա՛լ..., եկեղեցին խռնուած էին մարախ ժողվելու չգացողներ, սրտերուն ապրիւնը ցամքած, աչքերնին արցունքով կուրցած, եւ շրթներուն վրայ օգնութեան աղե՛րս առ Աստուած..., բայց ո՞ւր... լսող Աստուած: Կիրակի կէսօրին, մարախ ժողվողները, եկեղեցի եղողները, տուները մնացած կոյր ու կաղ բոլոր հայերը դոռները քշեցին, գիւղը մարդ չմնաց:

2.— Հոն երիկ մարդիկը պատեցին մէկ կողմ: «Գողվանքի միւտիւրլիկը պիտի տանինք ցորեն քաղելու, 15 օրի համար»: Ասոնց մէջն էր նաեւ Կոյր Սարգիս (տեղահանութեանց հաւատարիմ մէկ պատմիչը): Մայրերու, կիներու, քոյրերու եւ զաւակներու աղիողորմ լացն ու չիւանը, իրենց սիրելեաց վկերուն փաթթուած՝ անոնց կառչած... ասոնց կողկողագին աղերսանքը՝ դահիճներուն, պահիկ մը յամեցնելու յաւիտենական բաժանումը անմարդկային... զաթիխներու եւ գեղի տաճիկներուն բարենիական քրքիջները գոհացումի եւ մօտալուտ ակնկալանքներու ...խաասթուբաններու եւ խամչիներու անիծանայ հարուածներն ու չառաչիւնները... ա՛խ ...: Եւ վերջապէս վայրագօրէն փեռեվոեցին իրարմէ: Մարդերը քշեցին Գեղվանք, եւ մեծ խանին մէջ թխեցին, ուրիշ վայրերէ տեղահանուածներու հետ: Դոռները մնացած ծեր, կիներ եւ պզտիկները նորէն քշեցին տարին գիւղը եւ Բոռ Համիտի ախոռը լեցուցին: Անկարելի է երեւակայել իսկ ճիւազային սաթուրնալիան որ տեղի ունեցաւ հոն, եւ հաքը գիւղին հայոց տուներուն մէջ: Այդին Գեղվանք, խանին մէջ՝ 300–500 հայեր՝ իրարու վրայ թխմուած, անօթի, ծարաւ...: Խանին դուռը խնուած խելայեղ մայրեր եւ հարսներ՝ որ բոպիկ, գլխաց վազեր էին Գեղվանք, իրենց հոգեհատորներուն մատ մը հայ տալու, վերջին անգամ անոնց ձայնը լսելու, երեսնին տեսնելու անձկութեամբ...: Ի զուր ապատեցին:

Յուլիս 1–էն սկսած, ամէն առաւօտ, մութը ու լուսուն, խանի դռներէն խումբ խումբ կը քշուէին Տէվէ Պօյնիի եւ Բուրաէմլիկի ճոռամէջերը, եւ խասաթուրայով, նաճաղով եւ հրացանով կը սպանուէին կամ ողջ ողջ կ'այրուէին: Եւ մինչեւ Յուլիս 5՝ խանը դարտակ: Մեր գիւղացիներէն մինակ կոյր Սարգիսը ողջ գիւղը դարձաւ:

ժա.— 1.— Կարգը եկաւ կիներու եւ որբերու: 1915 Յուլիս 15–ին, նորէն եկան ոստիկանները անօրէն, հայոց մնացորդը արձանագրելու, եւ կիները տեղահանելու: Այդ մի-ջոցին ի՛նչ որ գոռան աւրչուկեցին. ծերերէն ու անկարներէն ալ՝ «ձեզ գեղը պիտի Թոզունք»ի պատրուակաւ, կրցածնուն չափ գրամ կորզեցին: Գիւղին տաճիկները նախապէս պատրաստեցին հայ հարս աղջիկներուն գօրաւորն ու ադեկը՝ իրենց համար, ոստիկանապետին քանի մը զուրուշ կաշառքի փոխարէն: Եւ..., Յուլիս 19–ին, 100–ի չափ հայ կիներու կարաւան մը՝ որբերով միասին, քշուեցան դէպի Տիարպէքիր եւ Մարտինի անապատները, ոստիկաններու հսկողութեան տակ, կիսամերկ, բոպիկ, գլխաբաց, անօթի եւ ծարաւ:

2.— Այս քամպաղներու անունները, քանի տաժանքներու եւ նահատակութեան մանրամասնութիւնները, քանի՞ անոեցմէ՝ արտասահման կամ Տէրզօր հասած ըլլալին ամբողջովին պատմող չյաջողեցանք գտնել:

Սակայն վաւերական պիտենք թէ մեր գիւղէն տեղահանուած կիներու երկրորդ կարաւանի վերապրողներ՝ որ դժոխքներու նոյն ճամբաներէն անցան, գիւղէն մինչեւ Մարտին՝ ճամբաներուն վրայ, հոս հոն ինկած, եւ մանաւանդ Մարտինի ձորամէջին վրայ, դէզ դէզ վռնուած գոռան մեծ ու պզտիկ կմախքները կիներու եւ պզտիկներու(1):

3.— Այս միջոցին էր որ Թովուբմայենց խաթրճի Թաթօն բանեցին, եւ Հոռօենց քեհրիպին քով խժդուժօրէն յօդոտեցին: Չալճոնց Արուճն ու Եաւանենց Օվանէսն ալ Սոկուրթլաման տարին մորթեցին:

ժբ.— 1915, Օգոստ. 24–ի կիրակէն, գիւղին Թուրքերուն հրաման եկաւ ժամն ու ժողովարանը քանդելու: Մեծ խմամին եւ քանի մը աղաներու առաջնորդութեամբ, Բոռ Համիտի տղան Մայմուտ եւ Չաճի Հաֆիզ ադայենց Մսթաֆա՝ հետերնին առած տաճիկներու մոլեգնած խուժան մը, կացիններով, քլունկներով ու փետատներով, նախ քարուքանդ ըրին եւ վառեցին ժողովարանն ու եկեղեցւոյ ներքնակողմը եւ խորանը ահ ու դողով համակեց գիւղացին: Ոչ ոք համարձակեցաւ «խապմա» քլունկ չարժել: Մեծ խմամը բարձրաձայն կը խրախուսէր — «քար մը վերը-ցընողը «Հաճ»ը երթալու չափ արժանիք պիտի վաստկի», եւայլն, բայց Գող Սիլօի գլխուն եկած պատուհասի յիշատակը դեռ մոռցուած չէր:

Մենծ խմամը սոխպուեցաւ, հոգին բերանը առած, ինք իզեցնել կացինի առաջին հարուածը խորանին: Եւ...խմամին բա՛ն չեղաւ...

Աւա՛ղ..., մեր պապերուն Սբ. Փրկիչն ալ իր եկեղեցիէն տեղահանուած կամ փախած էր...: «Մեր Մարգարէն «խսա»էն հզօր է» պռատով քանդումի գործին սկսան: Խորանը յարդ ու փչուր ըրին վառեցին. առաղձեղէն — դուռ, պատուհան — քակեցին տարին, եւ

(1) Տես Ալբում ի պատմուածք:

երկու չաթթէն եկեղեցին հիմնայատակ եւ հերոյ ճարակ ըրին: Այս վայրագութիւնը չբունակեցին ամբողջ հայոց Թաղին մէջ ալ:

1.— Ա՛լ հիմա՛, գիւղին ցանցառ հայ մընացորդը տաճկին գրուքեաճ ձգուած,..., անոր քմահաճոյքի խաղալիկ — իրաւազուրկ թափառիկներ էին. եւ օրուան կարգախօսն էր բնաջնջում...:

ժգ.— 1.— 1915, Հոկտ. 6–ին, ոստիկանները հաւար մը եւս ըրին գիւղի հայոց վրայ, տեղահանութեան երկրորդ կարաւանը պատրաստելու համար: 67 ընտանիքներէ հատ-քեցին 60–ի չափ կիներ եւ 81 աղջիկ–մանչ որբեր, եւ տարին Մեղիբէի գերեզմանատունը, ուր արդէն բերուած էին մեր օվայէն եւ ուրիշ հեռաւոր վայրերէ հոծ բազմութիւն մը կիներու եւ որբերու, եւ քանի մը արխմարներու:

2.— Հոկտեմբերի 14–ին, 2,500–նոց այս երկրորդ կարաւանը «կորսուած հոգիներու», քշուեցան դէպի նոյն գժոխքները, ոստիկաններու «խամչի»ներովը պահապանուած:

Ասոնք ունէր Տիկին Ալթունի (խմբագրին մօրքրոջը Թոռը), Պոյաճոնց Յակոբի զարգացած եւ մտացի կնոջը, որ այդ խումբէն վերապրող եւ այժմ Ամերիկա գտնուողներէն մէկն է: «Տանըշինդ երկա՛ր օրեր քալեցինք մինչեւ Տիգրանակերտ, ժիր ու քարուտ պողոտայէն, կիսամերկ, բոպիկ, գլխաբաց, անօթի, ծարաւ: Երկու երեք հոգիի օրական հաց մը «Թային»ով: Կիներէն չատեր ծծկաններ չալակնին, ոմանք իրենց որբերուն ձեռքէն բռնած հեւեւին քաշելով եւ զանոնք դրկելու ստիպուած: Ձորերէն ճամբան հանդիպիլ չկար. աղբիւրներու, քհէրիղներու քովէն անցած ատեն ջուր խմել չկար: Իրիկուններուը մեայն...: Քալէ՛..., եւ վա՛յ կեցողին, կամ պարտասած նստողին... զաթիխներու խամչիները կը չառաչէին ամէնուս մերկ կռնակներուն վրայ, կամ խասաթուրայի հարուած մը վերջ կուտար տաժանքին: Գիւղերէ անցած ատեն, Թուրք, քուրտ կիներ վրանիս կը յարձակէին, մեր կօշիկները, լաչակները, վրայի պզուն, տակի չռպիկ, վարտիկ իսկ կը չոպկէին. եւ մենք կը քալէինք մերկ, հագիւ քուրջով մը մեր մերկութիւնը ծածկած... Աստուա՛ծ խմ: Որքա՞ն աղջիկներ եւ հարսեր մնացին Թուրքին եւ քուրտին ձե՛ռքը, քանի՛ մը դուրուչի փոխարէն գնուա՛ծ՝ ոստիկաններէն...:

3·— «Էֆրանակերտէն Մարտին ութն օր առեց: Կիզող աւազուտներէն անցանք, այրուկ արեւին տակ, առանց հացի, առանց ջուրի··· ութն օ՛ր···: Մորթերնիս վառաւ սեւցաւ. բոլիկ ոտքերնիս արիւնլուայ, կըռնակնիս բոլիկ բոլիկ չերտուած՝ զարթիաներու խարազաններէն լեզուներս պապակէ ուռած···: Արեւն ու լուսինը վկայ են···:

Մեզ բանակեցուցին Մարտինի ձորամէջը: Այս աւազուտ հնոցին մէջ ցիրուցան եղած էին մանր ու խոշոր կմախքներ՝ կրծուած, եւ հնկայ ծամերը եւ լաթի փրթքտուքներ՝ աստ անդ նետուած մնացորդները նախորդ խումբի զոհերուն: Օրերով մնացինք այս հնոցին մէջ, օրերո՛վ. եւ մեզի արգիլուած էր Մարտին երթալ:

4·— Մարտինէն, չրջակայքէն, պաշտօնեաներէն արաբներ եւ քուրտեր կուգային «խաուրմայու ղատէլ»ու: Պաշտօնեաներուն ձրի, իսկ միւսներուն՝ պեշլիկ մը (հինգ դ֊.) կամ մէճիտիյէի մը կը ծախուէին զատուած հարսերն եւ աղջիկները, բաժնելով ի֊բարմէ մայր ու զաւակ, քոյր եւ եղբայր: Սրտերնիս ցամքած, արցունքնիս չորցած, հ֊ուխիւններնիս «նասըր» կապած ցաւէն, մոռցանք ողբ ու կոծ: Աղօթքն ալ մոռցանք: Աղօթք լըսող Աստուած չգտանք:

5·— «Ես բարեբախտ էի որ կառավարական արաբ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը դիս տարաւ, առանց աղջիկս ինձմէ զատելու, իր կնոջ ծառայելու համար: Եւ բարի զուդաղիպութեամբ, իր զեղանի կինը հայուհի մըն էր՝ նախորդ կարաւանէն առնուած: Շատ երկար մնացինք այս խոնախին մէջ: Այս կինը, կանանոցի զեղանքին մէջ իսկ կ'ողբար իր արաբի կնիկ ըլլալուն վրայ: Եւ բանակատեղը գանուղներուն համար նախախնամութիւն եղաւ: Իրմէ տեղեկացայ թէ 2500–նոց կարաւանէն Մարտին հասած են եղեր միայն 500 հոգի· եւ այս 500–էն ալ միայն 250–300–ի մնացորդ մը Տէրզօր քշուած են: Ես ալ, վերջապէս, այս պատուական կնոջը չնորհիւ կըրցի՝ աղջկանս հետ փախիլ Սիւրիա, եւ անկէ Ամերիկա՝ հրկանս քով:

Ժդ·— Աբսորանքի ճամբաներուն մէջ՝ մեր գիւղացի կորսուածներէն յիշածներս են, — Թօփալ Մ. Գաբօի տան Կարապետ եւ Սրապիոնց Գիրգոր ամուսինները, եւ Տէր Բարնաբասի մայրը — երեքն ալ ծեր եւ անկարող քալելու — Տարա Եօլին՝ գիւղէն դուրս չերած, առաջինը ողջ ողջ այրեցին, եւ միւս երկուքը նաճաղով չախչախեցին (գիւղին թուրքերը): Ճալօ Աւադենց Սարգիսի կինը Զարդիկ — ցաւագար եւ քալելու անկարող ըլլալուն համար մեռցուցին Վարդաթիլի մօտ: Հալճոնց Աթուն՝ եւս մնալուն համար խոցեցին, Գայլու: Կոյր Ակոբ եւ իր կինը, Երեւանենց Եղսօ եւ աղջիկը, եւ Մամասենց Սուլթան՝ Տելէ Պոյնին սպաննեցին եւ ձորամէջը նետեցին: Թորիկ Սարգիսի Զարդիկ, Շէյխ խան՝ Շապկահանի քովը եւ Ամբլենց Գուլաբ Բեղնի մօտերը՝ ջուր խմելուն համար մեռցուցին:

Հոտօենց Եղսա եւ Տէր Նշանի երէցկինը խեղդեցին, քովերնին գտնուած զրամները առնելէ վերջ: Թորկանց Սուլթան եւ Հոտօ Ակոբի կինը Զարդիկ՝ Տելէ Կեչուտին խոցեցին եւ ջուրը նետեցին: Թոփալ Պաղտօենց Աննա եւ Շուշան Մարտինի քովերը սպաննեցին: Կարօենց Կարապետին կինը Եղսա, որ իր ծծկանը գիրկը՝ ինկաւ Մարտինի ճամբան, սովալուկ, արեւէն խաշխշած, ոտք ու կռնակ բզքտուած, արիւն լուայ, ինկաւ կենսատաք, յաւիտենապէս հանդչելու: Երախան ալ գիակին հետ՝ մէջքած ծծին կառչած — «այ՛ ··· այ՛ ճըչալով···: Ո՞ւր մնաց, ի՞նչ եղաւ երախան···, անապատի ասուն կամ անասուն բորենիները դիտեն: Ո՞վ կը յանդգնէր կանգ առնելու, ո՞վ ··· օգնելու:

Ժե·— Ստորեւ կը դնենք Տիկին Աթունի մեզի յանձնած անուանացանկը՝ երկրորդ կարաւանով իրեն հետ տեղահանուած գիւղացիներուն:

1·— Հոտօենց Եղսա՝ 2 զաւակներով — Եղսա սպաննուած՝ Հոտօենց Յակոբեան, Հոտօ Վարդիկի 2 որք մանչերը, Հոտօ Աթունի՝ սպաննուած՝ Հոտօ Սուլթանի որք աղջիկը, Միսագենց Արտաչէս որբը, Տէր Թորոսենց Նոնիկ, Մ. Սահակենց Սուլթան, Մ. Սահակենց Մարիամ եւ պզտիկ աղջիկը, Թորկանց Պատասխան, Զարդիկ, Կարապետ՝ որբ. Սուլթան՝ սպաննուած. Ագամենց Վերգին, Տէր Բարնաբասի ծեր մայրը՝ սպաննուած. Թոփուբմա Մարթա եւ որբ Թոռնիկը, Ամբլ Գուլաբ՝ սպաննուած. Ամբլենց Թագուհի եւ մանչը. Մլոնի կին Մարթա եւ 2 զաւակները. Կելչենց Եղնար եւ զաւակը. Վարդիկ եւ աղջիկը՝ ճամբան մեռած. Կելչենց Աչմա, Պոյաճենց Աթուն (պատմիչը) եւ աղջիկը, Մա֊

խոենց Մարիամ, Փարսեխենց Յովնաթան որբը. Եւս եւ տալն ու տաքրը, Կուկունց Սողոման եւ մարսուպ՝ որբեր, Մնուչ Բորօ եւ հարսը՝ երկու զաւակներով, Ճիմճիմենց Եսթեր եւ մանչը, Սուրմալի Մարիամ եւ 3 աղջիկները, Ուստա Մինասենց Աչման եւ 2 զաւակը, Եաւանենց Զարդիկ եւ չորս զաւակները, Եաւանենց երկու Մարիամներ եւ իրենց 2 զաւակը, Մելօենց Աչման եւ 2 զաւակ, Թուրօ եւ զաւակը, Եղսայ եւ Մարտիրոս որբը, Նիկողոսենց Թուրօ եւ 2 զաւակը, Մ. Աւետենց Սարգիսի կինը Զարդիկ՝ սպաննուած, Գեժօենց Մարիամ եւ 4 զաւակները, Թոփալ Պաղտօենց Աննա, եւ Շուշան՝ երկու զաւակով՝ Աննա եւ Շուշան սպաննուած, Թապուլենց Կուլթանա՝ երկու թոռներով, Կարօենց Գուլաբ՝ 3 զաւակով, Մարթա՝ 3 զաւակով, Եղսօ Երկու զաւակով՝ Եղսան սպաննուած, Դաւիտենց Պետրոս որբը, Կօչկրենց Աննա, Ապտնայենց Աչմա 2 զաւակով, Սրապենց Շնթօ, Սուլթան երկու զաւակով, Գիւրգոր՝ սպաննուած, Հոտօենց Թարվիզ, Տէր Նշանի երէցկինը՝ սպաննուած, Մովսէնց Զարդիկ եւ որբ Թոռնիկը, Պետօ Օվանի կին Իւզարբէ 3 զաւակով, Աւետենց Աչմա 3 զաւակով, Պէրպէր Մլզոնի որբեր՝ Մարիամ ու Թմիշ, Խոճկանց Մարիամ եւ աղջիկը Տիրիֆ, Կոյր Ակոբ եւ կինը մէկ զաւակով՝ Էրիկ կնիկ սպաննուած, Զօր Կարօենց Մարիամ եւ զաւակներ Պետրոս եւ Վարդանոյշ, Խարիպենց Մարթա եւ մանչ Թոռնիկը, Ոսճիկ Եղսօ — Մարի Աբուէթի կինը, Թորկանց Ֆաչխաթունի որբը:

11·— Այս ցանկէն քանինե՞րը առեւանգուեցան, կորան, եւ քանինե՞րն հասան արտասահման, ամբողջական թիւերը յաջողած չենք ստուգել: Գիտենք, սակայն թէ Տէրզօր քշուեցան, եւ անկէ՝ կրցողը անցաւ Հալէպ եւ Պէյրութ:

Ժզ·— 1916–էն մինչեւ 1918, գիւղի թուրքերուն բարբարոսութիւնները չափ ու սահման անցան: Այս իրողութիւնը պատկերացնող քանի մը վաւերական նամակ-գրուագներ արձանագրել պարտաւոր կ՚ենք:

·— 1916–ի գարնան, Խարբերդու զաւակը եւ Քաղաք, Մեզիրէ գոլերա ինկաւ, ճամբաներու՝ գաչաերու վրայ եւ ձորերու մէջ անթաղ անհամար հայ գիակներու նեխահոտութեանց պատճառաւ:

Կառավարութիւնը՝ փոխանակ գիակները ժողվելու եւ թաղելու կամ այրելու, մեր գիւղէն եւ բոլոր միւս գիւղերէն՝ 100–ներով մանչ որբեր հաւաքեց — գոլերան պատրուակ բռնելով——, բերաւ Մեզիրէ, եւ մեծ խանի մը մէջ թխեց: Ոչ ոքի թուլատրուած էր անոնց քով երթալ, կամ ուէ մի ջուր օգնել անոնց: Այդ տեղ մնացին անոնք, սոսկալի զարշահոտութեանց մէջ, ամէնքն ալ սովալուկ, ոմանք գոլերայի բռնուած, կամ հիւանդ եւ անճրկած: Օրեր վերջ, քաղաքապետութիւնը սայլերու վրայ բառնալով զանոնք, գիւերով տարաւ, մեռած եւ ողջ միատեղ հորերու մէջ լեցուց ու թաղեց ամէնքն ալ:

2·— Գիւղը, կօչկար Տօնօի աղջիկը եւ Պոյաճեան Գաբրիէլի տան Թադէոս — 8–9 տարեկան որբեր՝ թուրքերու տուն տարուած, թուրք լճաուկներու հետ զառ եւ ուլ արածելու տուն, թուրք լակոտները կը բռնեն այս երկու հայ որբերը չոր հոր մը կը ձգեն, եւ անոնց վրայ քարեր թափելով, զանոնք հորուն մէջ կը թաղեն, զուարճանքի համար, հակառակ պզտիկներուն լալագին ճիչերուն ու աղերսանքին:

3·— Խումբ մը թուրք տղաք՝ կը բռնեն Պետօենց Օվանի տան Կարապետը, գետին գարնուած սրածայր ցիցի մը վրայ կը նստեցնեն, եւ երկու տաճկի բուտեր զոհին ուսերուն վրայ լինած կը սեղմեն զանի դէպի գետին, այնպէս որ ցիցը յետոյքէն ներս կը մըխուի, որբուկին ամբողջ փորոտիքը բզքտելով: Ցիցին չուրջը պղպած այս բորենիի լակոտներուն համար զուարճալի ժամանց էր տեսնել անհնարին տանջանքներու մէջ ճղլտկող մանչին հոգեվարքի գալարումները եւ կոզկոզապին ճչիւնները, եւ քահ քահ քրքջել:

4·— Ամբլենց Մ. Խաչօ վարպետը եւ տղան Ուստա Մանուկը Սոկուրլաճան կը տանին սպաննելու: Առաջ հայրը կացինով եւ դանակով կը յօշոտեն: Երբ կարգը կուգայ Մանուկին, ասիկա կը պաղատի Մայմուտ Օնպաչիին (մեր գիւղացի՝ որուն Մանուկ ձրի գործած էր) — «Մայմուտ աղա, 10 լիրա ունիմ, քեզի, մօրդ կաթին պէս հալալ, թէկուզ դիս կացինով սպաննելու տեղ հրացանով զարկէք»:

Մայմուտ քրտքրտ կը խնդայ: «Փամփուշտին խնայեցէք. կացին նաճաղ կամ դանակ՝ կեավուրներուն համար. մեզք է փամփուշ֊

տին», — այս է վերջին հրաման — լսելով կացինով կը սպաննեն Մանուկն ալ։

5։— Եւ այսպէս մինչեւ 1918, Բարջանճի 2000 հայութենէն միայն 269 ազատուած մնացին։ Քանի մը ծեր՝ կոյր կաղ, եւ քանի մը արհեստաւոր այրերէ զատ, միւսները՝ կիներ եւ պզտիկ որբեր։

Այս վերջիններէն 50–60 մը չրջակայքի եւ 60–ի մը չափ ալ գիւղին թուրքերուն տուներն առնուած եւ թրքացուած էին. իսկ մնացորդը դռները մնացող ճորտեր, անսուաղ եւ յետին ծայր թշուառ։

Ժէ։— 1918–ի պինաղաղարի չրջան։— 1։ — Երբ պինաղաղարը եղաւ, եւ թուրքը՝ կռիւ–կասի եւ կիլիկիոյ ճակատներէն՝ պարտուած եւ դլխիկոր տուն դարձաւ, վերապրող հայերս քիչ մը չունչ առինք», կը դրէ Ուստա Պօղոսի տղան Սարգիս վարպետը,— այդ չրջանին՝ Եփրատ Գոլէճի մէջ նոր բացուած փայտարուեստի ճիւղին մասնագէտ–հրահանգիչը։ «Գիւղին ինչպէս բոլոր ուրիշ տեղերու թուրքերը՝ փոխ վրէժի վախէն իրենց զաղանային բնազդները առերեսն զսպած, առեւանդուած բոլոր հայերը անմիջապէս ազատ արձակեցին եւ առած կողոպուտներէն կոտորակ մը եւս դարձուցին անոնց։ Ամերիկացիք՝ Բաղաքի եւ Մեզիրէի բոլոր միսիոնարական չէնքերը որբանոցներու վերածեցին եւ 5000–էն աւելի երկսեռ որբեր — մեր գիւղէն ալ — հաւաքեցին եւ խնամեցին։ Այս միջոցին էր որ Ամերիկայի մէջ կազմակերպուած գիւղի Ուսումնասիրացը 900 տոլարով, եւ Ամերիկայի գիւղացիները՝ իրենց վերապրող սրտակատարներուն ղրկած անհատական նպաստներովը նախանամական գէր կատարեցին, ծովածաւալ թշուառութիւնը մասամբ ամոքելով։

2։— «Արդէն գիւղին հայամասը ամրողջովին քանդուած եւ աւերուած էր։ Դաշտ այդի անվար, անմշակ, խոպանացած, եւ խոտերու մէջ թաղուած։ Ազնաւուր Բարջանճը «ճամբաներու անկիւնը» դէանուած որբեւայրի մը ... հոգեվարքի մէջ։ Ա՛լ յոյսը մեռաւ։ Եւ կրցողը ինքզինքը գիւղէն դուրս նետեց — դէպի արտասահման ...։

3։— «1918–ի պինաղաղարը երեւան բերաւ թուրքին ցեղային իսկական հոգեբանութիւնը — ցածանոց, վատասիրտ, քծնող ու սողոսնային զաղրելի հոգեբանութիւնը։ Ապաշաւելու մի ինչ խոստովանանքներ։ պաղեստինական բարեկամութիւններու իւնչ արտայայտութիւններ, իւնչ խոնարհ խնդրանքներ ներումի, «խաթա ըրինք հայոց պէս պատուական հարեւաններու, Ալլահ մեր պէլան տուաւ»ներ ...։ Տաճիկը՝ հնազանդած՝ պատրաստ էր «կեավուր»ին չարուխին տակի աղբը լզել՝ ապազայ չնորհներու փոխարէն, ապազայի փոխ վրէժխնդիրէ կաչին ազատելու յոյսով ...։ Տեսա՞նք ա՛ս ալ։ Բայց ո՛րչափ կարճատես ... ա՛ս ... աւա՛ղ։ Դաղխա եւ Անդղխա լքեցին իրենց «փոքր դաշնակից»ը, որուն ա՛յնքան փաղաքչանքով ա՛յնքան փայլուն խոստումներ չտայլած էին. նոր կենսաւիչ ներարկեցին տաճկին սատկած լաչին մէջ. եւ սատակը նորէն զազանացաւ, առաւելագոյնս մոլեղնած ու կատղած»։

Ժբ։— 1920–21–ին գիւղին մէջ մնացին միայն 15 հայեր — տաճկաց ճանկը։ Քանիներ սպաննուեցան կամ մեռան. եւ մնացորդը՝ 230 կիներու եւ որբերու, քչուեցան, եւ աշխարհի չորս ծագերը տարտղնուեցան։ Ներկայիս, մեր գիւղի աքսորականները տեղաւորուած են Հալէպ ու Պէյրութ (Սիւրիա), Մարսիլիա՝ Լիոն ու Վալանս (Ֆրանսա), որոնց համրանքարներն ու անուանացանկերն ունինք ղրքին մէջ։

Նաեւ Կ. Պոլիս՝ (4), Քորֆու (Յունաստան)՝ (2), Հռոմ՝ (1), Մէքսիկօ՝ (5), եւ 3 ընտանիք (10նեակ մը) Նոր Բարջանճի մէջ — Քորհր. Հայաստան։ Իսկ Քանատա, Քուպա եւ Հարաւային Ամերիկայի երկիրներ գտնուողներէն ոեւէ տեղեկութիւն կրցած չենք ստանալ։

Հալէպ, Պէյրութ եւ այլուր գտնուած կաթսեալ գիւղացիները սկիզբէն մինչեւ այսօր, դուրգուրանօք եւ անխաթր խնամատարուած են գիւղին Ուսումնասիրացի կողմանէ։

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ

Եւ ահա Բարջանճ–Գիւղը ..., վեց տարուան դժուարատար աշխատանքին պտուղը ..., եւ Ուսումնասիրացի եւ Բարջանճցիին 16 տարուան ջանադրութեան, զոհողութեանց եւ եռազանքին իրականացումը։ Արժէ՞քը ..., Ապագայի դատողութեան կը ձգեմ։

Գրագիտական կամ բանասիրական աշխատութիւն մը չէր այս։ Ես չանայի՝ որքացած եւ կարօտակէզ ուխտաւորի մը երկիւղած դուրգուրանքովը՝ ղրքին մէջ ծարել իմ աւերակուած Գիւղին իրական եւ սիրական Արժէքները եւ մասունքները, իբրեւ խղճմտաւոր, անկողմնակալ եւ ճշմարիտ պատմիչ։

Ազնուական մեր գիւղին փարապաքը — Այս, զոր իմ արցունքներուս մէլանովը գրեցի, մեր ապագայ ժառանգորդներուն համար։

Որպէսզի Աստնք՝ — երբ մեծնա՛ն, բազմանա՛ն, եւ ուժեղնան Արարատի արեւչող վեհին վրայ բողբոջող Նոր Բարջանճի մէջ —, օ՛ր մը ... այս Փարապաքը իրենց ձեռքին մէջ ներչնչող ուղեցոյց՝ վերադառնան մեր պապենի բնազաւառը, Մայր–Բարջանիը գտնեն, վերըստանան եւ վերաշինեն։

Այն աստեն միայն՝ «Բարջանճ–Գիւղ»ի գերագոյն նպատակը իրագործուած, իմ սիրոյ–աշխատանքս լիովին յաջողած, եւ Ուսումնասիրացին ալ հայրենանուէր ձիգը վարձատրուած պիտի ըլլայ։

Մ. Պ. ՇԵՐՕՆ
Լիազօր Խմբագիր

Դեկտեմբեր 1937
Ճոլիէթ, Իլլինոյզ
Ամերիկա

ԳԻՒՂԱԲԱՐԲԱՌ

Համառօտագրութիւնք :—

Ա. — Ամերիկա :
Ած. — ածական :
Առ. — առաքելական :
Արտասահման : — արտասահման :
Բաց. — բացատրութիւն :
Բուղ. — բուղեգական :
Գլ. — գլուխնուն :
Գծ. — գծանկար :
Լուս. — Լուսաւորչական :
Ծան. — ծանօթութիւն :
Ծղր. — ծաղրական :
Կառ. — կառավարական :
Հղն. — հեղնական :
+ — մեռած :
Նախ. — նախնական :
Նոր. — նորամուտ :
Սեռ. — սեռական :
Տ. — տես :
Տճ. — տաճկերէն :
Տճկ. — տաճկերէնը հայերէնացած :
Փ. — փալիֆորնիա :
Օր. — օրինակ :

ԲԱՌԱՐԱՆ

կը պարունակէ գրքիս եւ գիւղին մէջ գործածուած ժողովրդական բառերը՝ իրենց հարատած ինչութիւններով, որքան որ կրցինք յիշել ու հաւաքել :

Ա.

Աբալթափալ — իյնալով ելլելով, յախուռն ըստապով :
Աբար, աբօր (սեռ.) — 1. հայր, 2 մեծ եղբայր, տարեց ծանօթներու անուան կցորդ, օր. Գոգաբար :
Ագի վեր վանել — իյնալ մեռնիլ, սատկիլ :
Ագուռայ — քարով շինուած ջրմուղ :
Ադամամութ — նշանաւելէն առաջ՝ քանի մը վայրկեանի մութը :
Ադամորդու դաւակ — արգաբամիա՝ չիտակ մարդ :
Ադալի քրկութ — եւրոպացին եկած լուցկի :
Ազան, տճ. — տաճկներուն էտինքի ազօթքին կանչը՝ մինարայէն :
Ազապ — ամուրի :
Ազը — ոսոտանկի սարքուած քի մոյթ մը՝ առէջի թելերը անջատող, ասպ :
Ազրակալ — ազրերը բռնող երկու ճպռոնները՝ ֆիչնայէ :
Ազնաւուր — ազնուական :
Աժել — արժել :
Ալալանկ — սելի առեն ջրելու իրաւունքի կախակայումը՝ ջրող ջրողին :
Ալալոնճայ տճ. — վայրի առուտյա :
Ալիկ — տաւարի կեր, եմ :
Ալիկել — եմել, կեր տալ :
Ալմաճուղ — crank wheel տարաւրերող գլիկ :
Ալուճ — փշահնճորի ծառ (ժիր վայտ) :
Ալք — չըտոտ, տղայկանի թշնամի՝ իպտան չար ճիներ :
Ախթայել — ամօրճիքը հանել : Բոլոր եղները կ'ախթայուէին :
Ախթար–ադամճի, տճ. — կօշկարի գործի՝ վայտէ :
Ախոռ սադու — ախոռին մէջ յարկաբաժին, որ ձմրան մէջ հիւրանոցն եւ հաւաքատեղին էր ընտանիքին (բենչպէր) :
Ակիչ — կեռով թաթով երկաթ :
Ած էլլել — առաջին անգամ ածել սկսիլ :
Ադակուրտել — մութին մէջ ձեռքի հպումով փնտռել, խարխափիլ :
Ադրուն } — բեղմնաւոր, պարարտացած հող :
Ադրուտ }

Ադել — հալածի բամպակ աղնելու գործի :
Ադեղխան — աղեղը կախելու ճկուն ճղոը :
Ադկեկ — աղուոր, դեղեցիկ :
Ադճատել — ճեռքով չարչրկել :
Ադնել — բամպակ գզել՝ ադեղով :
Ադու — թոյն :
Ադուել — թունաւորել :
Ադչիր — եղչիւր, կոտոշ :
Ադցան — աղով ուտուելի բանջարեղէն՝ խոտ սալաթա (նր.) :
Ադւօն — ալրցու ցորեն :
Ամալ, տճկ. — օրհաս :
Ամճկուն — եփուն կամ քացխած ատեն ամող :
Ամուկ — գիստին յօդուածի առջեւի կողմը :
Ամդոլ, ամպոլ — ամպամած եւ խոնաւ տաքութիւն՝ արեւուն :
Ամընել — ամաններու մէջ տեղաւորել :
Ամչնալ — ամչնալ :
Այա — մայա, մայր :
Այախ — գաւաթ (դինիի՝ օղիի) :
Այլըխ–ձգուկ — խմբական խաղ :
Այվան տճկ. — չարտախ, տանիքին վրայ՝ պատշգամ :
Անահուն — անհուն :
Անատոտ — երեք մատնի :
Անժուր — առանց իւղի, իւղը քիչ :
Անկ — օղակի պէս բռնելու տեղ, բռնոց. օր. խարաբի, ճուվալի անկ, կաթսայի :
Անկամ — ակռանջ :
Անճրկիլ — ճարահատիլ, չքաւորիլ :
Անչա — անչահ, անճռռնի :
Անրքել — հայհոյել, անպատուել :
Անփուտ — որ չփոխիր :
Անօրէն — տաճկիը յատկանշող ած. :
Աչար տճկ. — գիւղին տարեկան բերքին տասանորդ տուրքը կառավարութեան :
Աչել — ակնկառոյտ նայիլ՝ դիտել :
Աչըգ — գուսան :
Անջրդի — անոռոգելի հողեր :
Աչխել —աւրիլ, համը փոխել (կերակուր) :
Աչուգ — վէգ :
Աչիչ ըլլիլ — — չար աչքէ ազդուիլ :
Աչիչատ — մանր խեցիներ՝ պզտիկներուն գոտկին վրայ կը կարեն չար աչքը կոտրելու համար :
Աչկապ — խարկանք, կեղծիք :
Աչքէ ըցնել — հնորհէ իյնալ, անհաճելի ըլլալ :
Աչքը ծլիլ — սպասելէ յոգնիլ :
Աչք դոցել — անտեսել :
Աչքը փօրել — հրաւիրքին մասին խոտապահանջ ըլլալ :
Աչքին էրվալ — սպառնալ, վախ տալ :
Աչքունք էնել — աչք յօնք չարժելով ուշադրութիւն գրաւել, հրապուրել :
Ապլոյ — երես ճեռք կեղտոտ՝ մաղերը խառնուած :
Ապունայ — լատին կղերական :
Ապուռճուպուռ — խառն ի խուռն, խառնափընթոր :
Ապրիմ–մհռնիմ — ճարճրուկ չեղին ծաղիկ :
Ապրճան — Ապարանջան, պիլարզուկ :
Ապրցու — պարէն կերակուր ըլլալու պատրաստ արմտիք, մէկ անգամ կերակուր եփելու բաւող պղպուր՝ ծեծած եւն. օր. ապըրցումը պղպուր :
Աչքիկ — աչ ճեռքը գործածող :
Աչքին, աչխին — աղչիկ :
Աւ — բարոյական վարկ, պատիւ :
Աւէչ թափել — հենքը պատրաստել :
Աղայ– ակռայ :
Աղայ մխել — վնասել, խածնել :
Աւ–նամուս — ընտանեկան պատիւ, ստացք :
Աւնանք — փեսային ընտանիքը հարսին տանքն են :
Աւուրկարոս — կծու կոտեմ (աղը կը դնեն) :
Ասղը (աստղ) բաց — բաղդաւոր :
Ախնտել — փուփ փուշ ըլլալ՝ մարմնոյն վրայ որ տեղը թմրելէ յետոյ կը պատահի :
Աւեցկան — աստղ բնութեան տէր :
Արարիք — փոկ, լուծը եւ սայլի՝ արօրի ծայրերը իրարու հետ կցող սարքուածք :
Արզար եզ — հալուած կարագ :
Արդրուկ Կարօ — երեւոյթով արդար — բայց կեղծաւոր :
Արեզ — սայլի երկու կողմի հատա ձողերը :
Արխարդ — էրիկ մարդ :
Արխարդ Գուվար — արխարդու վարուելակերպով կին :
Արին — արիւն :
Արին–քրտինք — չարաչար աշխատանք :
Արին քուն } — խորունկ քնոյ մէջ :
Արին քնու մէջ }
Արջ — ձիթիանքի երկու վերաններըը կցող կարճ գերան :
Աւլուք — պետնի աւլուածքը :
Ավկիլ — հրապուրել, ուշադրութիւնը գրաւել՝ պրպտած պահել :

Նաւաս — ափ :
Նաւթ — օրսխարհ :
Նախշել — յարդարել, հմայական սառնաթիւ-
նով — յուշերէ, հմայական սառնաթիւ-
ներ :
Նիւթ — գիտութ :

Ի.

Իւղոտել — տախտակը ներկելուց յ :
Իւղաներկ — ներկ մը հեղուկ — հիւսուածոյ :
Իւղոտել — ներկելուց յետոյ ձեռքը
Իւղոտ ցաւ — հիւանդութիւն մը ձեռքի
Իւղոտ — ասասկի տաք, օր· ճոխերը իւղոտ կ·
ասասկի, գործատ, օր· գործատ կ·
Իւղ — ներկելուց առաջ մրցանակ տրուած
Իւղ — ներկելուց, իւղոտել — իւղոտ, իւղ-
ճերմակ, իւղոտ ներկել :
Իւղոտիկ — իւղոտ ասասկ, ձեռքին մեջ
Իւղոտ — ասասկ ասասկ, ձեռքին մեջ
Իւղոտասուն — ձիւնածածկի, ասկի պատճառ մը
Իւղոտ — ձիւնածածկի, ասկի պատճառ մը
Իւղ — ասասկ ասասկ, ձեռքին մեջ
Իւղ — ասասկ ասասկ, ձեռքին մեջ
Իւղ — ասասկ ասասկ, ձեռքին մեջ

Դբել — ձեռքով ծեծել։
Դրոց — ձեռքով ծեծ։
Դպալտել, դպալ նետել — դպալով արագ արագ ուտել։
Դրմըչոր — արեւը չորցուած դդում։
Դրմըցնել — երկարօրէն զրաբանել։
Դեզ — նուտի աղցուած փուր՝ հօշկարնելու տապազին համար։
Դերվեր — դէպի վեր։
Դէգ — պինդ գլուխ, ինքնահաւան։
Դժըզոտիլ — նեղսրտիլ, սրտնեղիլ։
Դիմակ — նամակի պատասխան։
Դիմոս — յամառ, չորգլուխ, ինքնահաւան։
Դիչտիր — տարեկաններոց էզ կտիկ։
Դիրտ — հեղուկներու տիւրքը։
Դմդմցնել — կմկմալով զրաբանել։
Դմչխէ — կոշտուպրոշտ, տնմնայ աղջիկ (նախ.)։
Դյպուկ — թմփուկ, տաւուլ. ջայրին լարի տոլապը։
Դմպօ — բթամիտ, դմօ։
Դոզել — խոշոր կութերով՝ վերի վերոյ կարկլտնել։
Դոլ — դոյլ, չորցած եւ մէջուկը պարպուած ՀԱՕք դդումէ սափոր։
Դոլոճ — անամէջ. մէջը պարապ։
Դոմպլախորջիկ — Գլխուն վրայ՝ մէկ կողմէն միւսը չրջելու խաղ։
Դոնճկիլ — ընճկիլ, պանիրի պէս թանձրանալ, օր. արիւնը դոնճկեր է։
Դոր — տափարակ, չիտակ, ուղիղ։
Դորդայ — տանը քակը։
Դորը էլլալ — յաջողութեան հասնիլ, տալամաթը էլլալ։
Դուբ դալ — հաճելի երեւնալ։
Դուրել — յարդարել, տափարակել։
Դում — Թոնիրի կափարիչ։
Դումը դնել — խնդիրը փակել, վազ անցնիլ
Դպիլ — մնասել, օր. ապուրը ինծի կը դպի. դպչիլ։
Դրջել — Թրջել, թացնալ։

Ե.

Ե — չատ լատերու սկիզբը «ե»ը «է» կը հնչեն. օր. երես՝ էրես, եզած՝ էզած։
Եա — ով, օր. եա ասէր Աստուած, հապա, օր. (եա ի՞նչ է, կամ օր. եա հոս՝ եա հոն)։
Եագմա, տճկ. — բարակ լաչակ, նուրբ չղարշէ տպածոյ։
Եր, երոր — երբ, երբոր։
Եղաւաստակ — վարուցանով արուագրուած ուտեստեղէն։
Եղ — իւղ, լպրծակաև (lubricant)։
Եղնայի արդեւ — զարնան անձրեւները։
Եմ, եմել — կեր, կեր տալ (տաւարներուն)։
Ենուր — Ծագողի անուն (չուտ հասող)։
Եուլար, տճկ. — պախուրց։
Երզատ, երրզատ — օրավարձով բանուոր։

Զ.

Զաար — թերեւս, արդեօք։
Զարդել — զօրով տիրանալ։
Զանճաֆիլ — կոճապղպեղ։
Զամխ, զամխարապի — մածուցիկ խէժ, քիթրա։
Զանկու — ասպանդանակ։
Զարտմպա — խաղ մը։
Զարզարդար — Վարդավառ։
Զատիկ — կարմիր կճեպով միջատ (զատիկն կ'ելեւէի)։
Զապունթրախ — նիհարուկ, փափկաճեւ։
Զաֆրան օթի, տճկ. — մաղձ քակող հունտ։
Զիլֆայ — Սիլիկոն։
Զխտըխիլ, ղխտիլ —ազահօրէն ուտել (նախ.)։
Զմոխ — փոթորկոտ թթու. օր. թթու զմոխ։
Զնկրզնկը դողալ — վախէ կամ ցուրտէ դողալ։
Զոմբ — ծանր չագուճ՝ քար կոտրելու։
Զորբա — մահակ։
Զորդ, զորզո — անճոռնի եւ զօրաւոր (մարդ)։
Զուկուրդայ — խթան, էշ քշելու համար։

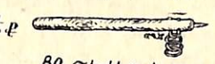
80-Շխրխ-զուկուրդայ

Զուղուրիկ — չատ նեղ եւ անել։
Զումդումա
Զումբուխա — լուռնցք։
Զրուցք — զրոյցք, gossip։
Զօրք — հրաշագործ զօրութիւն՝ ոյժ։

Է.

Է — երբեմն «էա» կը կոչուի, մասնաւորաբար տառկերէնէ հայելվարցած բառերուն մէջ։
Էբեյի — բառական։
Էգի — այգի։
Էլ տճկ. օտար, ուրիչ։
Էծ (էած) — այծ, ուլիկ։
Էնի, էնոր, էնոնք — ան, անոր, անոնք։
Էնկուց (էնկաց) էնդին — անկից ի վեր։
Էշնըլ — իջնալ։
Էտի տաղի — առաջին վերջին, օր. էտի տաղի տեսութիւնս է,
Էս՝ էսի էսոր, էսոնք — աս, ասիկա, ասոր, ասոնք։
Էսինք — եսինք։
Էւելի, էւելորդ — աւելի, աւելորդ։
Էա, էսի, էտոր, էտոնք — աս ասիկա, ասոնք։
Էրած — ըրած, երագ։
Էրած (էարած) — այրած, այրուածք։
Էրդ — յարդ։
Էրգիլք — բխերիկ, ծխան երդիլք։
Էրէս — երես, մակերես։
Էրէս տալ — չվացնել։
Էրեսդ ճգել — ընորհակալել։
Էրէս ճերմկցնել — վարկը վեր պահել (լաւ արարքով)։
Էրեսի վրայ ճգել — դանդ առնել, լքել։

Ը.

«Ը»ը «ևդ» կը կոչուէր, չատ տեղ «ա»ի, «ե»ի եւ «ու« ի տեղ կը գործածուի.
Ըլ — ալ, օր. դուն ըլ էկիր։
Ըլլիմ — ըլլամ։
Ըլմանիլ — նմանիլ։
Ըզունկ — եղունգ։
Ընկած — ինկած, վատասերած։
Ընկոզին — անկողին։
Ընկեր — ծննդաբերութեան առեն երախային հետ եկած պարկ։
Ընկոզ — ընկոյզ։
Ընճուղ — ցօղ։
Ընտացու — ցանքի համար զատուած հունտ։
Ընցեխ, հընցեղ — այնպէս։
Ըչմար, ըչմար էնել — նչմար, նչան։
Ըտատամ, ռատամ — արօրին հորիզոնական մասը՝ ուր խոփը կ'ագուցուի։
Ըտատախիլ — զատուիլ (հեղուկ)՝ պղտորութիւնը յատակը չոքելով։
Ըտատա դալ — հանդիսիլ, յաջողիլ։
Ըտղուիլ — տեղի մը մէջ ճիչտ պարտակուիլ։
Ըտճիկ ռտճիկ — ընկուզմէջի չարոց մալեզի մէջ թաթխուած ու չորցած։
Ըտպնհղ — կիրանման հող՝ եփուած չիրան «կարել»ու՝ թթուութիւնը չեզոքացնելու համար։

Թ.

Թա, թատր, թաչմոր — մինչեւ, մինչեւ որ։
Թադալդու — ոսկի (խաղի) կամ արծաթի դրամներով զարդարուած կնկայ դլխանոց։
Թաթ — կակաղ։
Թաթատխամի — մահացու համաճարակ, (խաբախաթթիկ) ալ կը կոչուի։
Թաթարիկ — ճիշտ եփելու մօտ. լման չեփած։
Թաթիլ — կաղնիի տերեւ եւ կեղեւ՝ չորցուած եւ ապցուած՝ տապազի համար։
Թաթխօն — աղնճուած եւ ծեծուած սիսեռի, աղի, փչրուած խոթի, սեւ պղպեղի եւ լբան անուխի խառնուրդը — հացը կը թաթխուի եւ կ'ուտուի։
Թալաթոսել, թալագոսել — գործ մը վեր ի վերոյ ընել, առանց ադկիին, դէչին նայելու։
Թալլուկ — գոտկ (կտաւէ)՝։
Թախտել — ծեծ քաշել, թակով ծեծել
Թախլայ — — վերիվայր դարձ։
Թակլտած — ծակծկած, չատ չարտճի։
Թակնել — թակով ծեծել (լաթ)
Թամքան — քամուած թան։
Թան բերան — լեզու բերան չունեցող, խօսք խօսիլ չիրցող՝ չդիտցող։
Թան խաչ — թանով եփուած կորկոտ։
Թանուախախինդ,— ըլլել — խառնափնթոր,— ըլլալ։
Թապար – հօշկարի գործի՝ կաչի կտրելու։
Թաչա — տաչա՝ պղնձէ խոռոր չաղելու համար։
Թապղա — յուռութ, տլըսըմ։
Թառուվար,— ըլլել — խուճապ՝ վախէն իրարանցած (հաւ), խուճապի մատնուիլ։
Թաս հայիլ — ջրով լի գաւաթի մէջ նայելով բաղդ նայիլ։
Թատրիուն — աստանդական, տուն տեղ կորսըսած՝ թափառող։
Թարզ — թանձր։
Թարթալաֆ տճկ. — ի զուր մախաւած։
Թարպիս — ջրաթաթախ,— ընել — ապտեերը ջրաթաթախ ընել, օրէնքը շահագործելու մէջ վարպետ, խմաստակ։
Թաւը անցնիլ — պատեհութիւնը փախիլ։
Թաքմուք, թաքմուքտել — աքացի, աքացել։
Թեզան — մագոզի թել՝ մասուրայի վրայ։
Թեզնիք — թեզանիք։
Թեղուկ — գիւրաբորբոք, անհամքեր։
Թել թել — թելերու բաժնուած։
Թեղ — կամնուած արմտիքի՝ մալաղմայի դէզ։

Թևղեկան — ժիր փայտէ չինուած պատուհասի՝ ձիթիւեանքի :

Թեպուր — փետուր :

Թեպրփոխ — փետուր փոխելը (հաւու, թըռչնոց) :

Թեւ — բրդէ մանուած թել :

Թիքիլթու — զարդադրանքով չինուած գլխանոց :

Թիթուդմոխ — սասպիկ թիթու :

Թխաքեճ — խաչոր թին (թէ) ախտի թրիքը մաքրելու :

Թինթին — գայլի, շան քալուածք՝ ընկնկ վազքը :

Թիփի տահ. — բուք :

Թլըփիլ — տաքութենէ՝ յոդնութենէ ընկճած՝ սպառած քուն իյնալ :

Թմիլ, Թմնցնել — լմննալ, հասնիլ, լմնցնել :

Թնթռկիլ, Թռկռկած — զառամիլ ծերանալ :

Թնտալ, Թնտացնել — տեղէն չարժիլ, չարժեցընել :

Թնտրչոր — թոնիրին թաւը անցնելէ ետք եփուած հաց՝ չոր ու կարծր :

Թոլ — թոյլ :

Թոխմախ — ժիր փայտէ ձեռնոց, mallet:

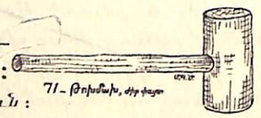

71- Թոխմախ, մուրճ

Թոնրատուն — կլակատուն :

Թոյլերերք — թոնիրի չորս բոլորը :

Թոռ — ուռկան՝ հատ դերձանէ հիւսուած թաւկարթ :

Թուի — տղայանեաց կեղրոնական կլոր կոճղը, միատեղ ժողվուած, թնդանօթ, խաղի գնդակ, կապար, չիթարայի պլոց մը :

Թուքը հանիլ — ծայրայեղ, վատթար վիճակի մէջ իյնալ :

Թուլայ — ծայրը ժիր հանդուգնուած զօսի կամ լաթի չերտ՝ Զարեհմպայի խաղին մէջ :

Թուղթ էնել — կալուածքը ուրիշի վրայ դարձընել :

Թուղթ հայիլ — բաղդ նայիլ :

Թրզլ — ծանրաշարժ, հեզդ :

Թռցնել — բան մը յափշտակել, փախիլ :

Թսթս — դանդաղաշարժ, ծոյլ :

Թրթրկիլ,— կած — ծերութենէ քայքայուած, զառամած :

Ժ.

Ժաժ — չարժ, երկրաշարժ :

Ժաժ ելլալ — երկրաշարժ ըլլալ :

Ժամ — եկեղեցի :

Ժամուսր — եկեղեցի պատգներ :

Ժանկ — ժանդ, փաս :

Ժանկաւոր — կանանչ — կանաչագոյն :

Ժիժի — ծղրիթ միշտ լացող (երախա) :

Ժմնած — հասուկ, չափահաս :

Ժուամ — անգամ, հեղ, օր. ժուամ մը հաց :

Ժուր — ապուրի իւղ, խաւուրմա :

Ժրտալ — ուժեղնալ, ժրտուրիլ :

Ի.

Իզկորուստա — աւանդ հետքի, կորսուած :

Իլիկ — կանանց բուրդ մանելու գործիք :

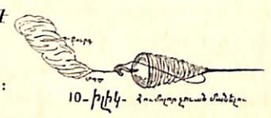

10- իլիկ- հասկրչած մանելու

Իմ — եմ, օր. ես իմ :

Ինուժինը — հիւանդն եւ ամբողջ ազգատոհմը :

Ինչոր — ինչ որ, ինչպէս որ :

Ինսեխ — ինչպէս :

Ինսան — հեռու, մէկ ղի :

Իչխին տահ. — խաւրծիլ, ընծիւղ :

Իս — կտաւատի, ձէթի մուխ, , զոր սեւ մելան եւ սեւ նեբրկ կը չինուի :

Իսոթ — պահ :

Իստակ — յստակ, մաքուր, վճիտ :

Իրք, իրքը, իրքոնք, իրքոնց — անորոշ գերբանի մը կամ անձի մը տեղ գործածուած :

Լ.

Լաղ — լալ, համբ. ցեղի մը անուն :

Լալ — համբ :

Լալաբօ — լուռ ու մունջ կեցող, խօսիլ չգիտցող :

Լաժիլ — մաշիլ՝ չիւմով (լաթեղէն) :

Լակոտակ — տալլի քովնոցին վրայի ճաղերը :

Լապանչի — գոնէ գուռ գացող՝ ուրիշի հացին վրայ. որկրամոլ (կնիկներու նխ.) :

Լափագան — մեծախօսիկ, չաղակրատ :

Լենամ, լեցայ, լեցած — լեցուիլ :

Լէպլէպու — աղնձուած սիսեռ :

Լեռ — ձիթիւեանքի երկու մեծ գերանները :

Լէշտէրկ — նշդրակ. արիւնաւոր գործիք :

Լիսեռ — Պուքրա-Ջայրի միոյթ մը :

Լիֆ — օճառի լաթ՝ մարմինը չիլելու համար :

Լիկ — կոկորդին մէջի գոնակը :

Լխիկ — չարժուն փակադակ գրան եռեւ :

Լխկիլ — աւրիլ, քլխիլ (պատուղ) :

Լծուորուկ — երկայն ճճի (գետնին մէջ) :

Լղլղցնել, լղրցնել — բառերը բերնին մէջ օլրելով անհասկնալի արտասանել :

Լմանիլ, լըմանիլ — նմանիլ :

Լմլիկ — գրան գորտի մատները՝ հատերը. գմելիլ, գանակի, սուրի, մանգաղի չեղբ. ծառի մատղաչ մորճ՝ չիթիլի համար. հաւկըթի գեղնուցով ու շաքարով չինուած լափայ մը՝ կտաւի վրայ՝ աչքի ցաւի դեղ :

Լնամ, լնըս, լնայ, լնընք, լնայի, լցի, լցիր — լեցնել, վայցնել (հեղուկ կամ արմաւիք) :

Լնճկիլ — գոնճկիլ, պանիրի պէս թանձրանալ. օր. արիւնը լնճկած է :

Լոբ, լորբել — ուտելիք մը չծամած կուլտալ. անյագօրէն ուտել, մէկ անգամէն կ'ըլլուելի կտոր՝ պատառ :

Լոլոփել — փայփայքելով համոզել՝ խաբել :

Լոխլոխ — լխրտուկ, թոյլ ապուցուած :

Լոկնալ — լոզանդ առնել :

Լոզփատ — լոզը քաշելու կազմածը :

Լոզ կ'ըլլմանի — չատ գեր է :

Լոչ — Պոտիկ հատ հաց, չուլմայոտ :

Լոտ — նորածին կովու, մատիկի առջի կաթէն չինուած պանիր, կորուած կաթը :

Լոս — լոյս :

Լոսօրարսող — բոլորովին լուացած, բոլորովին դարտկած :

Լովիկ — ոլորան, լուբիայի սեռակ, pea:

Լոտա — պէղ :

Լորտիկ — բոլորովին թրջուած (ջրով) :

Լոփ — քառակուսի կտրօն օր. օճառի, թխալերի :

Լուլա, լուլիկ — ջրի պղտիկ փարչ՝ ծորակով (խեցեղէն) :

Լուսու կտոր,— պէս — չատ պեղեցիկ, ճերմակ մարմնով եւ անարատ :

Լպտել — արտօրնօք ուտել :

Լվըր, լվըտան — արտ եւ անհատնալի խօսող :

Լֆել — լիֆով մարմինը չիլել :

Խ.

Խաբրախ — չորցած կեղեւ :

Խադր տահ. — բարեկամային սէր, sake. օր. անուշ խաթերդ համար, խաթերս համար :

Խազի — ոսկէ զարդադրամ (1/4 ոսկի) :

Խաղնել — խածնել, անարգել :

Խաթար տահ. — ոսկի զարդադրամի չարոց. դրաստի՝ ուղտի չարան :

Խաթել — խայթել, անարգել :

Խաթեխ — թան ու մածուն, թացան :

Խաթըլ — պատերուն մէջ ձգուած կապատաղձ :

Խաթմար — բարակ բացուած եւխաներ իւղուած, իւրարու վրայ շարուած եւ կապուած, եւ մեղրուած :

Խալայ, խալայել — կլայ, կլայացծել :

Խալայլա — վաղքի խաղ մը :

Խախրատախ — խարխղենի՝ ոչխարի դմակի կըտըրուածքը՝ որ իւղը հանուելէ վերջ կը տաղտւի — լոչի փոր կ'ըլլայ կամ հացով կ'ուտուի :

Խածխար — ալեխառն, խունդայ :

Խաղը,—ել — օդակուած հանդոյց. խաղը ընել :

կապ

խաղը -110

Խամխամ,—էնել — կեղծ պատճառանք, կեղծաբանել :

Խամչուր տահ. — ոչխարներու տուրք :

Խայիշ — կաշիի չերտ. կօշկարի գործի՝ խլլըզ կարելու համար :

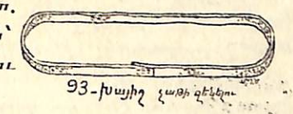

93-խայիշ չաթի գէկեր

Խանձել — խանձել :

Խաչավու — տաւարներըը թիմար ընելու գործի :

79-խաշավու

Խաչմաչ — ծիծաղաչարժ, droll:

Խաչըրկաթ — խաչերկաթ, թոնիրի վրայ դրուած երկաթ :

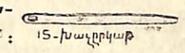

15-խաչըրկաթ

Խաչօն ջուր — եռացող ջուր, որուն մէջ լաթեր խաչուած են :

Խաւրմա — ոչխարի կարտուած միս՝ խարկըւած :

Խապախ — վազելու խաղ՝ քերդ :

Խապախուչլուղ տահ. — ճաշքի պահ՝ առաւօտուն :

Խասի — անուշ՝ ոչ լեղի, օր. խասի կուտ :

Խասար,—էնել — կտաւեղէններ ճերմկցնելու գործարք, կտաւեղէն ճերմկցնել :

Խանախ տահ. — մաղի, քուլակի տախտակէ չրջանակ :

Խավի — հաստատուն, զօրաւոր, ամուր :

Խատ — չիթարա, դունաւոր չերտուածքով բամպակէ հիւսկէն՝ գործուածք :

Խարամանի — մչմիչչոր՝ արեւը չորցած ծիրան :

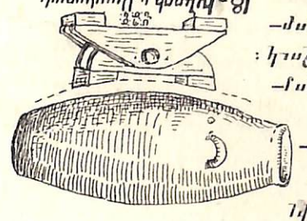

18-Խոնգի ներսից տեսքը

ներ։

Խոնգի բորբոս — բորբոսի տեսակ։

Խոնգի բորբոսներ — բորբոսների ընտանիք։

Խոնգի հիվանդություն — խոնգերի բորբոսներից առաջացած հիվանդություն։

Խոնգի հյուսվածք — խոնգերի բջիջների ամբողջություն։

Խոնգի ցանց — խոնգերի հյուսվածքի ցանցանման կառուցվածք։

Խոնգի ցանցավոր շերտ — խոնգերի ներքին շերտը, որը կազմված է ցանցանման հյուսվածքից։

Խոնգի ցանցանման հյուսվածք — խոնգերի ներքին շերտի հյուսվածք։

**Խոնգի ցանցանման

Կեբեաբայ — ուռիչ ցաւ — քէնսըր:
Կեսար — էրկանը հայրը:
Կզկզալ — կոզկոզալին հնկնկալ (նախ.): (չուն):
Կէսկէս — երկբեւս, կեղծաւոր, երկկոզմանի:
Կիմանկալ — մէկը որմէ ըլամ քաշել ղիւրն է:
Կիժ, կիճ — միջատի՝ սողունի խայթոց
Կիսուքան տալ կամ առնել — սուէ չահաբեր առարկայ պահ տալ կամ առնել եւ եզած չափը երկուքի բաժնել՝ կէսը տիրոջ, կէսը պահողին:
Կիրիւայ — կրիայ, խոպոպայ:
Կլկիկ — պտուղ, ոշխարի այծի կլորիկ թրիքը:
Կըմանիմ — կը նմանիմ:
Կչկիլ — արմտիքի տեսակ, հաւուկուա, քուրղերու հացահատիկը:
Կլտորել — առանց ծամելու կլլել, կոկորդը անցնել, չորթել:
Կծիկը դնել — փախչիլ:
Կծիկը քակել — հէգեաթը պատմելու սկսիլ:
Կծկտիլ — ինքիր մէջ ամփոփուիլ (վախնուն):
Կղասքրայ — պղպեքրայ — խոտաճի խաղողի տեսակ (գինիի խաչգը):
Կճել, կըճ ընել — ակռայով խածնել (պզ.):
Կճիկ } — Նոր ելած ակռայ (մանկան):
Կճոյ }
Կմկմալ, կմկմցնել — ակռաններուն մէջէն կըցկըտուր անհասկնալի խօսիլ:
Կոլել, կոլիլ — կարել, դպչիլ, խրկել:
Կչտուիմ — կչտանալիք, օր. կչտուիմ չունի:
Կոզ — կոյղ, ոչկոյղ, օր. կոզ մը խաւոզ:
Կոզաաչի տճհ. — արջասպ (պղինձ):
Կոթիլ — կոթ անցնել, վնաս հասցնել:
Կոթ քաշել — խարդախութիւնով վնասել:
Կոմնիք, կումնուք — կամնուած արմտիքը հոսուելէ վերջ մնացած ցանը:
Կոլիլ — փոսերու մէջ ջուր հաւաքուիլ:
Կոխան — թխմուածի լեցուած:
Կոկլիկ — կոկիկ:
Կոկան — բլուտ կիներու գործածած քարը յղկելու համար:
Կոկլտել — ձախող ըսուածք մը փոխփխել:
Կոզ — թոնիրին ներսի մակերեսը:
Կոզել — հացը թոնիրին կողին փակցնել:
Կոճ — կոճղ՝ մխ ծեծելու, կօշկարի տապկահար
Կոմ, կոմնինի — կոմ, կոմմն ի վեր:
Կոյրել — կոտրել:
Կոնծել — կործել, պինի խմել:
Կոչկոս – կարծր՝ կոչտ քեսեկ:
Կոչնակ — կոչնակ:
Կոչտուպռոչտ — անճոռնի, դահիճ:
Կոչիլ — տունէ տուն՝ տեղէ տեղ փոխադրուիլ՝ պաղթել:
Կոտոփ, կոտփել — խոչոր թրքուազք մը, թրքիլ՝ ղէպ մը:
Կոտպակոտպ,— ըլլել — չանսաոտակ ըլլիլ, չարաչար սատկիլ՝ անզերեզման:
Կովտոն — աղնճուած կաուտուի ճմռուածքը՝ ձէթը քամուելէն վերջ:
Կովրծուծ — կարիճի տեսակ մը, թունաւոր սողուն. «կորին եւ օձին թոյնը տուդն է» կըսուի:
Կովնիկ — կովու հասկրուած կաշի:
Կոտ, կոտիկ — հողէ թրծուած պզտիկ պնակ:
Կոտեմ — ադգանի խոտ (համեմային) առուներու եզերքը կը բուսնի water cress
Կոտոշ — եղջիւր:
Կոր — կարիճ, ծուռ, կորած,, իլ–ծռած, կորսըլած, ծռիլ կորսուիլ:
Կորի — ածու, մշարայ:
Կործել — չրջել, կործանել:
Կորկոտ — ծեծածի մանրուք:
Կորճալ — որոճալ, չարունակ ծամել:
Կուզ, կուզուկ — սապատող, կորաքամակ
Կուզուրիլ — ձեռք ոտք ինքնամփոփուելով նստիլ, կծկիլ:
Կուխ — կարի չուլալի մկոյթ մը:
Կուխայ — վարունդի ցեղէն թխապտուղ՝ եբկային եւ ակօսաւոր վուրով:
Կուժ — ջուրի սափոր:
Կուժ կոյրուկ — առջի պարնան բացուած ճերմակ ծաղիկ:
Կուժուրտալ — խորունկ կուժուր ձայնը հանել (ջուր, հով). «ականջս կը կուժուրտայ», կ'ըսուի:

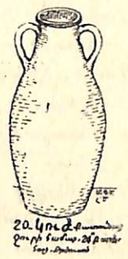

Կուլաչ,— բռնել — զօտեմարտ,—իլ:
Կուկում — ջրի սափոր՝ պղինձէ ձեռակերտ:
Կուման — յոյս, ակնկալութիւն:
Կունճ — քեսեկ:
Կունք մը քաշել — կարճ պահ մը քնանալ:
Կուռթ — ձագ հանելու համար հաւկիթի վրայ նստող եւ ձագ հանող հաւ:
Կուռկուրպապա — ամպրոպի ոդին, մանկանց վախ տալու համար չինուած, օր. Կուռկուրպապան կուգայ, հա՛:

Կուք — քիմ, իրարու կից, ինքնամփոփ:
Կռանել — երկանաքարը կռանով կոփել՝ սրբելու համար, ծեծել, կոփել:
Կռգիլ,—ած — նիհարուելինել մորթը քաշուիլ, սմքած:
Կռայել, կռահել — ըմբռնել, հասկնալ, նըկատել:
Կռինճ — փոքր, ոխ:
Կռկրալ,— ոց — կռկը ձայնը հանել:
Կռնճկռտիլ,— մռտիլ — փոքռտիլ, ճլքտիլ:
Կռռան — կռռուղ:
Կռնակ — բարօյական նեցուկ:
Կռնակ դարձնել — ոյժ չտալ, երեսէ ձգել:
Կսկուռ — լաւ եփած կարմրտուն՝ (հաց):
Կտմիթ,— մթնել — մխոը երկու մատի մէջ սեղմել, ոլորել, սեղմել (մխոը ցաւցնելու համար):
Կտկտալ — կուտ ուտել (հաւիկ հաւիկ):
Կտոց, կտոցել — ղէպ, դիպել, հաւաքել:
Կրեֆ — կողմնակալական խմբաւորում:
Կրինճ — թրծուած կապկիչ անօթ, խեցեղէն:
Կրծիկ — մանկանց զողնոց, կրծանոց:
Կրծլիկ,— լոզ,— իլ — կրծուած, կրծուած ոսկոր դառնալ (մարդ, տաւար):
Կրկտել — ուշի ուշով հետազօտել, փնտռել:
Կրնապար — կռնապարկ (հաւու, թռչնոց):
Կրտել — ամորձիքը հանել, ախթայել:
Կցուիլ, կցուըտիլ — զուգաւորիլ (անասնոց ու սողնոց):

Հ.

Հա, հա՞ — այո՛, այո՞ է, այդպէ՞ս է:
Հազցնել — զգեստաւորել, ձեռքով հարուածել:
Հազկէ — մինչեւ որ:
Հալալ,— ուխիւն — թողուած, թողութիւն, արդարացուած, ուխիւն:
Հալով, հալօք — ի վիճակի, ունեւոր:
Հալուվախտ — ոնտեսական կամ առողջական վիճակ:
Հախ տճհ. — իրաւունք, առնելիք:
Հախտունը դնել — արդար պատիժ կամ յանդիմանանքը տալ:
Համայլի — աղօթք ախտն պարունակող թուղթ՝ տուփի մէջ, զոր իբր յուշարար Վիզերնին կը կախէն:
Համբայ — մեծատուն:
Համմէ — հրամմէ, այո՛ (յզգ.)՝ մեծաւորի տարեցի ի պատասխան:
Համտեսել — համը նայիլ,— առնել:
Հայհալար — հայհրէն:
Հանկոշտ, հանկորց — հանգոյց:
Հայուն մէջ երթալ — հովկաս դաղթել:
Հանց — ձրի, միայն. հանց որ — միայն որ, ինչպէս օր. պարապ:
Հաջան — չատ հաջող (չուն եւ մարդ):
Հաչուկ — հօրեղբօր կին, նանայ:
Հապիկա — բակեղէթ, երկու աչքէ պարկ:
Հասնիլ, հասընալ — mature, to—, հասունցնալու վրայ (պտուղ, արմտիք), խաղողորդուած,— (կաշի):
Հասլաթ — հաց ծրարելու լաթ:
Հասսուան — հատ առան՝ տան կտաւէ չինուած՝ թուէթ ժողվելու, եւ վրան պատեհ ու պղպեղ չորցնելու համար:
Հասուկ — հասակի եկած, օր. հասուկ աղջիկ, ժմնած:
Հասուպի — կոչտ կոպիտ, անճոռնի:
Հատ — գորտին սողնակը գոցող մատ:
Հատիկ — արմտիք կամ ընդեղէնի հատիկ:
Հատիկ ձգել — հատիկով բազդ նայիլ:
Հարամձա՛յ — ա՛յ մարդ, հերիք (մեղադրական միջարկութիւն):
Հարել — ցնցելով կամ քակելով խառնել, օր. մածուն հարել, ներկ հարել:
Հաղարէն հեմի — հազարէն հեղ մը:
Հացով — հիւրասէր, ունեւոր:
Հարսանիք — հարսանիք measles:
Հարօր — արօր:
Հացըզգօն — հաւկիթի մէջ տապկուած հաց:
Հաւան — սանտ, սանտիտուն:
Հաւաս,— իլ — կնկայ անուն, տենչանք՝ — տենչալ:
Հաւնճ – ընդեղէնի հատիկ, հաւուկուա:
Հաւնճկոտալ — յօրանջել:
Հաւկիսրուկ — աչքի պարբերական կուրութիւն (արեւը մարելէ վերջ) ունեցող:
Հեղնալ — հեծնալ:
Հեւիլ — թուէթ ուտող թռչուն, թութխուչի:
Հեկո — ոխ, քինախնդրութիւն:
Հեկոտալ — ջղայնօրէն լալ:
Հեճին — բարձրահասակ, մեծեղէն:
Հեմըլ — հեղ մ'ալ:
Հեմի, հեմի օր — հեղ մը, հեղ մը որ:
Հերին — հերիւն՝ կօշկարի գործիք:
Հերս,—ոտիլ — զայրոյթ, զայրանալ
Հերակիլ – հեռանալ, կորսուիլ աչքէ:
Հերակցնել — վրայէն քշել (նախ.):
Հեփալ — հեւալ, կարճ չունչ առնել:

Հլայել,— լուք — ընտրել, պատել արմաւիքի եւ ընդհդինի մէջէն քար ու խլուր պատել՝ մաքրել· ընտրելու գործարք:

Հիթ — վերջին մնացորդ:

Հիմքար — ձիթհնանքի խնկեղոնին տակիը քարը:

Հին — կանանց զգուն (կապոյտ կտաւէ):

Հինուցում,— երթալ — հինայ դնելը, հինայ դնել երթալ (հարսին տունը):

Հլըսել,— ցնել — փսորսիլ,— կլ:

Հլուն — ուլունք:

Հնդնալ — հնհնալ — մորմոքիլ:

Հնձան — այգիներու մէջ խաղող քաշելու տուն:

Հնկքել — կզգռպտել:

Հոմը — հիմա, անմիջապէս:

Հոգլթալ — հոտուրտալ, հոտոտել:

Հոտացու — ընտացու, սերմցու:

Հոկաք — արմտեաց եւ ընդհդինաց տասանորդ

Հընգեխ — այնպէս:

Հոգի՛ — մըյա՛, զարմացական բացագանչուիմ:

Հոգուն գալիլ — մահացու աչխատիլ:

Հոխխայ — 400 տրամ:

Հողլաթ — նորածին երախայի խանձարուր — տան կտաւէ չինուած:

Հողք — գերեզման ըլլիլ — գերեզմանի մէջ թաղուիլ:

Հոսելի — կամնուած արմաւիք հոսելու գործիք:

Հովուտա — անզուսպ խենթ, խելքը թռուցած:

Հովտուն — չորտուն, ջազացքի ջրանիւին եւ դած տեղը՝ ջրտունը:

Հովցել — երուկ ջուրը պաղով բաբեխառնել· կերակուրը խառնելով վազցնել, պատեցընել, տեւերելու տուն հով տալ:

Հովցուք — բարեխառնուած ջուր լուծնալու համար:

Հոտոտ, Հոտուտ — հոտուէտ, անուշահոտ:

Հորդել — յօսել:

Հումոլոր — մանուած թել՝ գերձան:

Հունալ, Հուտալ, Հուտալ — հան, հոզ, հոս:

Հունար,— ուղր — ճարտարութիւն, հնարք, հնարամիտ:

Հուրմա — ազկեկ մայր (էրիկը կնկան կուտայ իրր սիրանուն):

Հօ՛–օ՛ — եզ, գոմէշ քշելու ձայնարկ:

Ջ.

Ջաղկ — բուրդ ու բամպակ կակղցնելու գործիք (ֆիչնայէ) բալի վայտէ:

26- Ջաղկ

Ջան — ձայն:

Ջանճան — ճանճուռ, պոռոտաբոռ:

Ջար — մաղ (ձիու բաշի կամ պոչի):

Ջեռնակ — երկանքի վրի քարին վրայ հաստատուած վայտէ կոթ:

Ջիթիանք — ձէթ հանելու սարքուածք:

Ջիթ — ծամոն — chewing gum:

Ջիթծախ, ձէթծախ — ձէթ ծախող (բազմաչէնցիք):

Ջմերուկ դնել — ճմերուկնելու վրայ պէս գալու խաղ:

Ջմռուկ — ձեռքի ուռեցք (ճմեռ ժամանակ):

Ջող — արօրի թիւը:

Ղ.

(Ղ)ատով սկսող բառ չունինք — փուղը:

Ճ.

Ճախրակ — ճախարակ:

Ճաղ — սայլի արեգներն ու կոպերը իրարու կցող 4 ճողեր, որոնց վրայ կ'անցուին քովնոցնները, չայրին երկաթէ չիւը՝ որ թեւը կը մանէ, `ըկաթէ բարակ չիւեր որոնցմով դուլպայ կը հիւսեն, առնդուխքին երկու կողմի ճողերը:

Ճանկալող — բամմաճանկ միջատ:

Ճանկալող,— ագրար — անոպայ երեւոյթով կամ չարժուձեւով (նխտ.):

Ճաչք — նախաճաշ, առաւօտեան պահ:

Ճատի, ճատի խարի տճհ· — աղջկայ տղու մի– չեւ դէչ միչնորդ (նխտ.):

Ճար — չափառներու եւ ցանկապատներու մէջ բաց թողուած անցք:

Ճգտալ — ճիգ ընել, չարժիլ (բեռան տակ):

Ճենճերհոտ — վատած դիրուցի մսի հոտ:

Ճեռ — պզտիկ ողկոյզ (խողողի):

Ճննեկ — խճեճ փողվել, բամպակբաղ, բամպակ քաշելու վարձքը:

Ճղմղ — լալկան:

Ճղտան — թղթապանակ, կաշիէ քեսայ՝ դրամի եւ կայծքարի՝ համար:

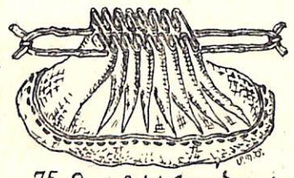

75- Ճ ախմախի ճղտան-կռչի

Ճլլիս — աւրած, ապականած (հաւկիթի):

Ճքռ,— էնել — խաղալ խաղին մէջ՝ դրսի մէկուն հետապնդողին բռնին մէկիդէն անցնիլը·

Ճիեղ — նոր հարսի բերած օժիտը:

Ճիլվա տճհ· ,—էնել — պչրանք, պչրիլ:

Ճիկար ճիկարով տճհ· — Սիրտ, սրտոտ, խիզախ:

Ճին «քընճ մեղ ադէկ» ոդի (աւելորդապաչա·), պարիկ, gnome:

Ճինիվէլէք — ճարպիկ, աչքըբաց:

Ճինիվիզ — ճենովացի, ճարտար, սրամիտ:

Ճիճի — լծուորուկ, փորու որդ:

Ճինս տճհ· — տոհմ, գտարիւն, տղնուատոհմ, «ճինս կով է» երբ կաթը առատ եւ եղոտ է, եւ տմէն տարի կը ծնի:

Ճիպար — սեւ ձիթով եւ ուրիչ դեղերով օծուած կտաւի կտոր, որ յօդացաւի կամ թապլելու տաճն մարմնոյն վրայ կը փակցընէին:

Ճիսիլ — պզտիկ պերան, տախտակցու:

Ճիրս — գաճ, ճերմակ հող:

Ճիւան — վայելչադէմ ու բարձրահասակ տղամարդ:

Ճիւ — սրունք, ոտք:

Ճլխանկ — սայլի միսյթի մը, որուն վրայ կը պրկէին պարանը· նոր ոտք եւած մանկան քալել սորվեցնելու սայլակ:

Ճլղայ — վայտի սրածայր ճեղ:

Ճլնքատել — ճեռնելով փոթոթցնել, չարչրկել:

Ճլվլալ — անուշ, անուշ խօսիլ (մանկտիք):

Ճլտան — կօչկարի գործիք՝ խլլլիս կարելու համար:

Ճկել — ճուկ տալ, խոյս տալ:

Ճղախոտ — գառնալեզու, Ղազախոտ· պալարի վրայ կը դնեն թարախը քաշելու:

Ճղեր — չոր ճիւղեր՝ վառելիքի համար:

Ճղլզ — խաղի, գրօսանքի մէջ խռովարար:

Ճճըխտճըխ — մանրմունր գարդեղէնք: (անարժէք):

Ճմչիր, չմչիր — տօսախ:

Ճնկալ, ճնկրտալ,—ըցնել — ճնկ ճնկ ձայնը հանել· «անկառճս կը ճնկայ» կ'ըսուի:

Ճնճղկահացիկ — էպէմքէմէճի· լավայ կը չնէին աչքի ցաւի, կեծուկի համար:

Ճնճուղ — ճնճղուկ:

Ճննջալ — քնոյ մէջ հնդնալով նըւալ:

Ճչչել — ճչել, վախէն պոռալ:

Ճնաօ — խուչտուր, Ղազախոտ, խենդուկ:

Ճոթ — ծայր, վախճան:

Ճոպնուիլ,—նիլ — գետնին վրայ տարածուն պառկիլ հեղգօրէն, «չօպնի չան պէս ճոպնըէր է» կ'ըսուի:

Ճորճրալ — օրօրուելով, նաղանքով քալել:

Ճուլ — — բրդէ գործուած փռոց, կապերտ:

Ճուլպանա — ուսելի ընդեղէն (պարկճաւոր), ոլոռնի նման, կովու կեր:

Ճուկ — կոր, կքուածք:

Ճուկ ճուկ ըլլիլ — ծռմռկիլ, քծնիլ:

Ճուկ տալ — խոյս տալ (վազելու տաճն):

Ճուռ — ոտք, ճիւ, սրունք, նեցուկ:

Ճուվալ — բամպակէ գերձան գործուած մեծ տոպրակ:

Ճուվալակ — ոչ–բենչպեր գասակարգը՝ (պաչտօնեայ, արհեստաւոր, առեւտրական, մշակ եւ մտաւորական):

Ճպլիկ — ջրլիկ — աչքը աւրուած եւ ծրտոտ:

Ճպլտկիլ — թապլտկիլ, ճղնիլ քեռան տակ:

Ճպոտ — բարակ ճող, գաւազան:

Ճոպօն — կխսակլոր փորուած վայտ՝ տանիքին ջուրը գետին վազցնելու հացմար:

Ճողիլ,—զած — վախնալ, վախտ:

Ճորթ տճհ· — ձիաւորի գործածած ցուպը ձիարշաւի տաճն:

Ճռըպել — ճար ընել, ձեռք ձգել:

Ճոթփել — բոլիկ բոլիկ պատռել:

Ճոխ — պզտիկ ճեւ, բարակ ծորում, քթէն վազած ջուր, օր· ճոխիդ սրբէ:

Ճոխ աղրիր — սակաւ բայց անընդհատ եկամուտ, սակաւաջուր բայց մշտահոս աղբիւր:

Ճոճռ — բամպակ կթնելու գործիք:

Ճոպռտ — կեղտոտ, ապտեղի:

Ճռուրըռալ, Ճռուրըրտալ — ճլվլալ, գուարթալի ձայներ հանել, ճռուռղել (թռչնոյն՝ մանկտի):

Ճվալ — ճիվ ճիվ ընել (թռչուն), անօթութենէ լալ (երախայ):

Ճտել — աչքերը կիսախփել, չիլ նայիլ:

Ճրագդիլ — աչտանակ (ճրագի):

Մ.

Մա՛ — տաւարներու մայիլը՝ բառաչելը:

Մաղ — թուրք խատիներու հեգնանուն:

Մաղայ, մէղէ —

Մալ, մալ, մուլք, մլքեր — կալուածք, ըստացուածք:

Մալաղմայ — կամնուած ցախ (արմաւիքի):

Մալամայ, մէլէմէ — անճարակ, սարսախ:

Մաթաղ, մասալ — հէքեաթ, պատմուածք:
Մալամաթ,— էնել ուճհ. — խայտառակ, —ել:
Մալայ,—յել — կոթով թաթիկ, պանիրի գործիք չվախել, ու յդկել:
Մախաթ — խոշոր ասեղ՝ չուանի համար:
Մախարայ — ճախարակ, կարի թելի կծիկ (վայտի վրայ — ոչ–ընիկ):
Մախթուկ — ուտելի բանջարեղէն (ազգանի):
Մախրէջուր — կաղնիի մոխիրի ջուր որով լըւացքի ջուրը կը կակղցնէին:
Մակարդ — թթուած մածուն զոր կը գործածէին կաթը մածուցանելու համար:
Մաղ — մացելու գործիք, սառատ, պղպուրի, ցորենի մաղ, եւ չարմաղ — լայն, միջին եւ չատ նեղ ծակերով, բնակարաններու տարածի չափանիշը՝ իբր 100 քառակուսի ոտք, դերաններով եւ սիւներով կամ միջնորմով սահմանուած. օր. 10 մաղ տուն:
Մաճառոս — նոր փեսայի լաթերը հագցնող փեսամանուկը:
Մամել, մամելազան — չատ ուտող՝ որկրամոլ (հնկայ ած. նախատ.):
Մամուխ — վայրի սալոր:
Մայա — մայր, այա. չարչի, տագնապ:
Մայասուլ ուճհ. — թուխք:
Մայլամ ուճհ. — սպեղանի:
Մայր, մայրուք — մանր, մանրուք:
Մանղալ — փայտածուխի չարժական վառարան:

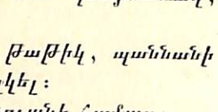

83–Մանղալ

Մանղըւոր — մանղալ քաղող, հնձողներ:
Մանկալ — մանղալ:
Մանղի մաննող — մանղալ քաղողի ձեռքի մասնոց:
Մանղին, մանկաղքաղին — հունձքերը քաղելու չրջան:
Մաննի պէյուկ — խաղ մը:
Մաննուսայ — չիթաթա, գոյնզգոյն չերտերով գործուած բամպակէ կտաւ՝ լաթի համար:
Մաննոր մաննոր,—էնել — կտոր կտոր,— մանրել:
Մապէն դուրել — յարաբերութիւնը չհկել:
Մառախ ուճհ. — մառախուղութիւն:
Մասաթ — դանակ սրելու գործիք (հօշկարի, մասպործի):
Մաս — օրհնուած բաղարջ փիտայ հաց:
Մասսա — խթանով եւ թաթիկով երկայն ձող (ֆիչնայէ), եզ, դոմէչ քշելու համար:
Մաստասեղ — մեծ ասեղ՝ հատա լաթերէն եւ անկողին չուալելու համար:
Մաստառ — Իչմէի լերան անունը:
Մատան ուճհ. — հանք, քաղաքի անուն:
Մատս մուտս էնել — մանր մունր կաշառքներ ճարել:
Մատրապաղ ուճհ. — հացահատիկի չահագործումով զբաղող մենաւաճառ:
Մատ — սանդուխի աստիճան — ճողերը:
Մարապայ — աղայի հող վարող բենչպեր:
Մարդ, արիմարդ — էրիկ մարդ (կնիկներէն կը զործածէին իրենց էրիկներուն):
Մարդակ — բարակ ճիսիր, զարճեկ (ատաղձ):
Մարիլ — չիջանիլ (լոյս, կրակ) նուազիլ:
Մարճաֆայ — բենչպէրի գործիք:
Մարմնճել — սատիկ խոտել (ոտքի ճեռքի մատներուն ծայրերը՝ ցրտէն մսած):
Մարտանայ — կլոր ճպոտ՝ հաց բանալու:
Մարտատանկ,— ել — ապակեբերուն,— բռնել:
Մելեա, մելեմեա — Տէատն ընդ ատաչի օրը տանիքներու վրայ վառուած խարոյկ:
Մեծար: մեծօր, մեծարմայա — մեծ մայր:
Մեկալ — միւս, անցեալ:
Մեկալնօր — միւս օր, անցեալ օր:
Մեղք է — խեղճ է, դուխի արժանի:
Մեյնել — փռել, օր. լաթերը մեյնել:
Մենծեղէն — մեծ մարմնով, մեծպի:
Մենծաբաբ — երէց եղբայր, մեծ հայր:
Մենծպաղուց — Մեծ Պահոց մէջ:
Մենծբերան — լիրբ, անպատկառ լեզու գործածող:
Մենճեքի — խոչոր ցորեն՝ ծեծածցու:
Մեչին — ոսկեայ երեսցու ոչխարի կաշի:
Մերդ — *Մեղր*:
Մեքթարայ — տարապարշակ (կառավարութեան ձրի աշխատող):
Մզալ — բան մը ձեռք ձգելու ցանկալ, բանի մը հասնիլ անցնիլ, առանց դիտցնելու:
Մզեգ, մզեգը մննալ — փորձանքի բերող ազդակ՝ միջնորդ, փորձանքի մէջ խլնալու համոզել:
Մզեղ — եփուած մսի թել:
Մզլլոտ,—իլ — թել թել ըլլալ, եղունդի ալմաստին մորթը փրթիլ, ցցուիլ:
Մզմզել — եփուած միսը մզեղ մզեղ ընել:
Մզմդ — փնճիճ, բծախնդիր, դժուարահաճ:
Մզմզալ — մորմոք պատճառել, յարատեւ ցաւիլ:
Մէկ ալ, մէկ ըլ, մէկ մըլ — նաեւ, մէկ մըն ալ:
Մէկըը թող — մէկը միւսին նայիլը:
Մթել, մթելը ձգել — հնամաչ մահիճ, տեղ մը խլնալ մնալ (հիւր մը):
Մթրըզ ուճհ. — խորնաղ, մարդկութենէ զուրս
Մըխ — գամ:
Մժղիլ,— ղլցնել — ղրաղիլ, ղրաղեցնել:
Մինոտր — բամպակով կամ բրդով լեցուած եւ չուլուած փոռց, տոչակ:
Մխել – *մըխ* ՝ գամ զարնել:
Մխթար ուճհ. — թուրք համայնքի հարկահաւաքը:
Մխթել — մչտել, չչտել (մխթանով):
Մխսկ — մզտեսի, մահտեսի (Երուսաղէմ ուխտի գացող հայ, որուն թեւին վրայ կապոյտ ծեծուած է — tattoo):
Մկլէզ — մոզէս, պզտիկ չարաճճի, խլէզ:
Մղմղալ — կսկծալի, ողբալ լռելեայն:
Մնէ — բացատական չընող մասնիկ, օր. Թորկանց մնէ, պատրաս մնէ:
Մնիկ — զաղար, քութիկ, չան ձաղ:
Մննալ, մտանք, մտած, մննալիք — մտնել:
Մչարայ — կորի, ածուխ:
Մչմել — չրթունքով փրցնել եւ ծծելով ուտել (խաղող):
Մչմիչ — ծիրան:
Մչր մչր,— քնանալ — բնականոն չնչառումի ձայնը քնանալու ատեն. հանդարտ քնանալ:
Մոզի — հասուկ էգ հորթ (դեռ ծին չեղած):
Մոլ —մորճ, ճպոտ, պտղատու ճիւղ որթատունկի:
Մոլլըրիլ — խեղդուելու պէս հազալ՝ խուչապողը ջուր կամ հատիկ երթալով:
Մուխթաճ, մոլթաճ ուճհ. — կարօտ:
Մոմել — մոմի մէջ թաթղել (լաթ), մոմազօծել:
Մոռնալ — մոռ գոյնը առնել. մոռնալ:
Մոռցուկ — մոռցուած, մոռնալի:
Մոսմոռ — մոռցած կապուտցած:
Մօրքոր —մորթի բորբոքում (կարմիր բուշտեր, երբեմն կարմիր կարկտանի պէս):
Մօրքրոտիլ — մորքոր թափիլ:
Մօրճ — կանանչ բարակ ճիւղ (ծառի):
Մուզ — քիչ մը լեզահամ կամ ազհամ:
«Մուզ կը չալէ» կ'ըսուի:
Մուխաչար — աղցուած սեւ սիսեռ:
Մուխը մարիլ — անհնարին ազէտի ենթարկուիլ, մեծ կորուստ ունենալ:
Մունճ — մունջ, լալ, համր:
Մունտաթ բառնալ — պարտաւորանքի տակ նկատել. երախտիքը երեսին տալ:
Մունտաթ էնել — բերան ծռել:
Մունտռել — աղաւոտել:
Մունտռուտ էլլալ — անհաղորդ սատկիլ եւ անթաղ ապականիլ:
Մուշտա — կօշկարի գործիք:
Մուրսիվրադ — մուր ըլլի վրադ:
Մուր քսել — ղժպարտել, չրթին նեռել:
Մռալ, մռայել — մռռ մռռ ձայն հանել (կատու):
Մռմռալ — մղմղալ, ատ կամ թթու պատ ցաւոտ վէրք:
Մռմուր — ճկուն ու ժիր, օր. մռմուր (չըպսուխ), փայտ:
Մռուզ — խոժոռադէմ, երեսկախ:
Մսլուտ, մսուտ — մսալի, միսը չատ:
Մսացու — միսին համար մորթուելիք տուար:
Մրեզ— բարակ յարդ:
Մրժել — հլրել, զատել:
Մրկատ — մկրատ:
Մրչիլ — վառիլ իջնալ (կրակը):
Մրջմբոն — մորթի կեռացող հիւանդութիւն, exema, չատ տարատիպիկ:
Մրճան — բուստ:
Մօրճ մերկիկի — ամէն ինչէ կեղեքուած, բոլորովին մերկ, ընչազուրկ:
Մօրքոր — մօրաքոյր:

Յ.

Յենակ — յենարան, bearing:
Յիշոց — քահանայի տրուած նուէր, տուն օրհնէքի ատեն:
Յոտոց — յօտելու գործիք:

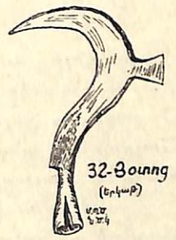

32–Յօտոց (երկաթ)

Ն.

Նազ — պահանջկոտ եւ ակնկալու փաղաքշանք:
Նազար,—ի գալ — չար աչք, չար աչքի հանդիպիլ:
Նազուկ — կարժաւի նման գործիք, մասուրայ լեցնելու համար:
Նազուք — մատաղաչ:
Նալըն — փայտէ չինուած մուճակ:
Նախըը — նախիր, համայնքային երամակ տաւարներու:

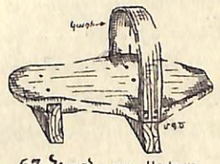

67–Նալըն – զոյգ ժիրպայտ

Նամ ուճհ. — տամուկ, խոնաւ:
Նամարտ — վատ, տմարդի:

Նամնում,— էնել — հա ու չէ, անորոշ պատասխան, երկդիմաբանել:
Նամքոռ — ապերախտ:
Նաչար,— ուխիւն — անճրկած,— ուխիւն, չքաւորուխիւն, նեղը մնալ, նեղը իյնալ:
Նաքաս – կծծի:
Նեղպռաիլ — նեղսրտիլ, նեղուիլ:
Նետ, նետակ — առանցքի ճոպ:
Նեղճրուկ — չքաւոր, զրկիկ:
Ներ — երկու եղբօր կինները:
Նըւալ — հիւանդութեան առեն ճչալու պէս լալ:
Նըւի, նըւոր, նըւոնց — անիկա, անոր անոնց:
Նոշայ — կարմիր կամ կապոյտ գոյնով կաւիճ (խարտիներէ գործածական):
Նոյէն մնացած — հնամէ, հնաձեւ:
Նոխնոր — բոլորովին նոր:
Նուվի — 200 տրամ, կէս հոխոյայ:
Նուվիքար — ձիթիւնանքի թեկեղոնին վրայի քարը:
Նուսեայ — յուռութք զրուած թուղթ պարունակով՝ եռանկիւնի արծաթ տուփ որ վիզերէն կը կախուի, չար աչքէ եւ հիւանդութենէ պեհծանելու համար:
Նքոխել, նքուռուիլ — բորբոսիլ, մթլիլ, փանջոսիլ:
Նօքս — նօսր, ցանցառ, բարակ,լոյծ:

Շ.

Շաղուչէնլիք — ցնծալիք խուռն հաւաքոյթ:
Շալ — պարսկական գօտի:
Շալաքի — չալեղէն, բրդեղէն:
Շալվար — անդրավարտիք, տիղլիկ:
Շախնա տաւարի կաչիի կէսը, տաւարի ամբողջ մսին կէսը:
Շաղաւի — գայլիկոն, ծակիչ:
Շաղփըքաչ — չաղափը դարձնող ագեղ:
Շամառ — չափալախ, ապտակ:
Շայ — չահ:
Շայենք — երկու աչքէ կշիռք (քնիկ):
Շայնայ ածհ. — կառավարական պոծակալ կալերը չափելու ու հնկաքին հսկող:
Շայնիչլիլին — պատչամ (վերի յարկ):
Շանցնկնած — չանծին, չան ձագ (նխ.):
Շաչ — չիլ, չեղ (աչքի):
Շապ — պաղլեղ:
Շառ — չրթախ, զրպարտանք:
Շառափ, չառ···առ —ջրի անձրեւի յորդառատ,— մի ձայնը, օր·չառափ արզեւ, սեղատարափ անձրեւ:
Շարխա — կապ, բարակ պարան (կանեփէ):
Շարմաղ — բարակ մաղ (ալիւրի):
Շարմաղը ձգել — բծախնդիր ըլլալ:
Շաւուղ — պանտնի գործի՝ պատի ուղղաձրդուքիւնը որոշող, plumbbob:
Շաւիոցնել — ապտակով զարնել:
Շեմ, շեմիք — սեամք, սեմ (դրան):
Շաւայ — ապրճան, դունաւոր ապակիէ մխաձոյլ ապարանջան:
Շէր — զեղչական սիրելով:
Շըւոռ — կնիկ ալք՝ այլանդակ· սոսկալի եւ լեւոյթով, տղայքանի թշնամի:
Շինաւոր, չինաֆոր — չնորհաւոր:
Շիկ — քմուած խաղողի կուզկապ, փուրը՝ կուտով եւ մնացորդ:
Շիրիկ — աղնճուած չուչմայի եղը պահոց օրերը իրրեւ ժուր գործածելի:
Շլէ, շլիք — վիզ, օր· մեղքը շլին:
Շլօք դդում — երկայն վզով դդում որու հասուկին չորցածը կը ծակեն, կը պարպեն եւ իբրեւ գոյլ կը գործածեն պինի լեցնելու կամ ջուր ու պինի քաշելու:
Շխախ, չխել — խամ (անաւաղուտ) հողով եւ բարակ յարդով չաղուած չաղախ պատ ու առներ չխելու համար:
Շխրիկ — գուկուրդայ՝ որուն կցուած քանի մը երկաթ օղակ՝ ձայն հանելու համար:
Շմչիր, չմչիլ — տոսախ, boxwood:
Շնկխկիլ — ձեռքով ոտքով ճանկելով կառչիլ՝ փարիլ:
Շղլուկ — սրածայր:
Շղմոլիլ — չուարիլ, չիսթիլ:
Շչահել — չիչով կամ մատով մխահել:
Շոլրիլ,— ցինել — հարուածէ կամ չողէն նուազիլ եւ ջղագալար գետին իյնալ,— ձգել:
Շողտուն — հովտուն:
Շողոզալ — սուլել:
Շողինք — չողիք:
Շոպկիլ — կեղտել հանել (ձեռքով) չորթիել:
Շորախ,— ները — ագեհամ եւ ջրմղուտ, արտակոդմի անուն (պիւղին):
Շոշ — հանքային ջուրի աղբիւր:
Շուլալ — ընդմէջ կուխով կար:
Շուլել — խոչոր կուխով կարել:
Շուչայ (չիշ),— քաչել — արիւն առնել:
Շուտիկ — արհամարհանք:
Շուտիկ թափես — արգահատելի ըլլաս:
Շուրուայ — ջրիկ ապուր, չորպայ (տճհ.):
Շպել — ողկոյզի խաղողը բերնովը չոպկել ուտել):
Շռլտալ — չռ···ռ ձայնը հանել (ջուր):
Շրթախ — զրպարտութիւն, չառ:

Ո(1)

Ոգնեկ, օգնեկ — ոգնի:
Ոկ, օկ,— եկ — կոտրած խեցեղէններ իրար փակցնելու յատուկ, ծեծուած կրինճ, հաւկիթ՝ կաթ, մզկտուած ու մանրուած խրնամէ չաղախ:
Ողջնձեւ — վերիվերոյ՝ նախնական չափը առնել հագուստ ձեւելու առեն:
Ոճ, օճ — արտաւար, տարածութեան չափ, օր· ոճ մի տեղ, բերանը ոճ մի բացեր է:
Ոռք կամ օռք — յետոյք, յատակ, օր· տապակին ոռքը, ոռքը առեր է (ապուրին տակը այրեր է):
Որ կամ օր — եթէ, օր· դուն որ պաս:
Ոռխց, ոռնաման (օռ —, օռն) — կօչիկ:
Ոռունուրուզ (օռուն —) — մեծ ուրագ՝ երկայն կոթով:
Ոռք — առնդուխի աստիճան, երկայնքի չափ (12 մատ):
Ոռքը առնել (օռքը —) ապրելը հանդիսանալ՝ վնասելու համար:
Ուզան — ուզող, օր· ուզան բերան կովկիան:
Ումէտ ածհ. — յոյս, ապաւէն:
Ունք — յօնք, օր· աչք ունք էնել:
Ուչաբերիլ, ուչքի գալ — Ուչաբերիլ, զղաստանալ, խելաբերիլ:
Ուպուրայ — մեծ խորունկ թաս, bowl:
Ուսլուպ,— ով ածհ. — քաղաքավարութիւն, մարդավարի:
Ուսուլ,—իկ — կամաց,—ուկ:
Ուտուայ – ուտիք օրերու կերակուր օր· ուսուայ ապուր հկն· պաղուց ապուր:
Ուր — կենդանիներու կաթնապարկ:
Ուրուր,—իկ — բաղէի նման եւ հաւ որսացող գիշատիչ թռչուն:

(1) «Ո»ի բառերու սկիզբը «օ» կը հնչէր Բարթաճցիին:

Զ.

3½ - Զագ - Չիր ֆայտ
Բամպակի աղնելու համար

Զագ — հալածի աղեղի չոմպախ:
Զագչաղու — մարախ, ջաղացքի անուն:
Զաթ — կոտորուածքի ձայնը· համբաներու զիրար խաչաձեւող կէտ:
Զաթայ ածհ· — վարձկան էշ(խայա (քուրտ կամ թուրք):
Զաթալայ — քերդ եղած տախտակի կրկնակ չերտ՝ ծախուած հացի հաչուատախտակ:
Զաթի — Աւատատպակալ roof truss:
Զաթմայ ածհ· — առժամեայ խուղ:
Զաթփաթ — բայ բայ, անվերապահ:
Զալլուկ — կարճ կլոր ձգտուռ:
Զալխաղու,—ել — սորխունէ հիւսուած մեծ կողով որով խճճելին խրչը կը մաքրուի· խճճը մէկդի լեցնելով գարձնել:
Զախըլ — խիճ:
Զախմախ — կայծհան (պղպպատէ):
Զախմախքար — կայծքար:

72 - Զախմախ պղպատ

Զախչախ — աղօրիքին գորեղի քուշնայի ճոպանը չարժող կազմածք, աղօնի հոսումը եզանակաւորելու համար:

73 - Զախմախքար

Զախու — փեղի, պանակ:
Զաղ ածհ· — հասակ, հասակակից:
Զաղայ — չոճուղ, զաւակ, երախայ:
Զաղալայ — լման չմեճցած խակ պտուղ:
Զամ — արմտիքի եւ ընդեղէնի զէղ՝ հոսուած պատրաստ:
Զամ՝ — Շոճի (ոչ–ընիկ):
Զամպար — չրջանակ (երկաթէ կամ փայտէ):
Զայ — հեղեղատ, պղտիկ գետ, թէյ, գիւղին հեղեղատին անունը:
Զայտան — թէյ չինելու անօթ՝ ճան:
Զանզալ —: կեռով նիւ՝ ղրան ձաեւ:
Զանչ — գլխու ցնցում (ցաւումի նշան):
Զաչխուր — աեվրիչներու վիզը կախուած կոտիկ:
Զաւրիել — զարնելով թափել:
Զաւուկ — կակուղ հողաթափ:

Նամնում,— էնել — հա ու չէ, անորոշ պատասխան, երկդիմաբանել:
Նամքոռ — ապերախտ:
Նաչար,— ուխիւն — անճրկած,— ուխիւն, չքաւորուխիւն, նեղը մնալ, նեղը իյնալ:
Նաքաս – կծծի:
Նեղպռաիլ — նեղսրտիլ, նեղուիլ:
Նետ, նետակ — առանցքի ճոպ:
Նեղճրուկ — չքաւոր, զրկիկ:
Ներ — երկու եղբօր կիները:
Նըւալ — հիւանդութեան առեն ճչալու պէս լալ:
Նըւի, նըւոր, նըւոնց — անիկա, անոր անոնց:
Նոշայ — կարմիր կամ կապոյտ գոյնով կաւիճ (խարտիներէ գործածական):
Նոյէն մնացած — հնամէ, հնաձեւ:
Նոխնոր — բոլորովին նոր:
Նուվի — 200 տրամ, կէս հոխոյայ:
Նուվիքար — ձիթիւնանքի թեկեղոնին վրայի քարը:
Նուսեայ — յուռութք զրուած թուղթ պարունակով՝ եռանկիւնի արծաթ տուփ որ վիզերէն կը կախուի, չար աչքէ եւ հիւանդութենէ պեհծանելու համար:
Նքոխել, նքուռուիլ — բորբոսիլ, մթլիլ, փանջոսիլ:
Նօքս — նօսր, ցանցառ, բարակ,լոյծ:

Շ.

Շաղուչէնլիք — ցնծալիք խուռն հաւաքոյթ:
Շալ — պարսկական գօտի:
Շալաքի — չալեղէն, բրդեղէն:
Շալվար — անդրավարտիք, տիղլիկ:
Շախնա տաւարի կաչիի կէսը, տաւարի ամբողջ մսին կէսը:
Շաղաւի — գայլիկոն, ծակիչ:
Շաղփըքաչ — չաղափը դարձնող ագեղ:
Շամառ — չափալախ, ապտակ:
Շայ — չահ:
Շայենք — երկու աչքէ կշիռք (քնիկ):
Շայնայ ածհ· — կառավարական պոծակալ կալերը չափելու ու հնկաքին հսկող:
Շայնիչլիլին — պատչամ (վերի յարկ):
Շանցնկնած — չանծին, չան ձագ (նխ.):
Շաչ — չիլ, չեղ (աչքի):
Շապ — պաղլեղ:
Շառ — չրթախ, զրպարտանք:

Շառափ, չառ···առ —ջրի անձրեւի յորդառատ,— մի ձայնը, օր·չառափ արզեւ, սեղատարափ անձրեւ:
Շարխա — կապ, բարակ պարան (կանեփէ):
Շարմաղ — բարակ մաղ (ալիւրի):
Շարմաղը ձգել — բծախնդիր ըլլալ:
Շաւուղ — պանտնի գործի՝ պատի ուղղաձրդուքիւնը որոշող, plumbbob:
Շաւիոցնել — ապտակով զարնել:
Շեմ, շեմիք — սեամք, սեմ (դրան):
Շաւայ — ապրճան, դունաւոր ապակիէ մխաձոյլ ապարանջան:
Շէր — զեղչական սիրելով:
Շըւոռ — կնիկ ալք՝ այլանդակ· սոսկալի եւ լեւոյթով, տղայքանի թշնամի:
Շինաւոր, չինաֆոր — չնորհաւոր:
Շիկ — քմուած խաղողի կուզկապ, փուրը՝ կուտով եւ մնացորդ:
Շիրիկ — աղնճուած չուչմայի եղը պահոց օրերը իրրեւ ժուր գործածելի:
Շլէ, շլիք — վիզ, օր· մեղքը շլին:
Շլօք դդում — երկայն վզով դդում որու հասուկին չորցածը կը ծակեն, կը պարպեն եւ իբրեւ գոյլ կը գործածեն պինի լեցնելու կամ ջուր ու պինի քաշելու:
Շխախ, չխել — խամ (անաւաղուտ) հողով եւ բարակ յարդով չաղուած չաղախ պատ ու առներ չխելու համար:
Շխրիկ — գուկուրդայ՝ որուն կցուած քանի մը երկաթ օղակ՝ ձայն հանելու համար:
Շմչիր, չմչիլ — տոսախ, boxwood:
Շնկխկիլ — ձեռքով ոտքով ճանկելով կառչիլ՝ փարիլ:
Շղլուկ — սրածայր:
Շղմոլիլ — չուարիլ, չիսթիլ:
Շչահել — չիչով կամ մատով մխահել:
Շոլրիլ,— ցինել — հարուածէ կամ չողէն նուազիլ եւ ջղագալար գետին իյնալ,— ձգել:
Շողտուն — հովտուն:
Շողոզալ — սուլել:
Շողինք — չողիք:
Շոպկիլ — կեղտել հանել (ձեռքով) չորթիել:
Շորախ,— ները — ագեհամ եւ ջրմղուտ, արտակոդմի անուն (պիւղին):
Շոշ — հանքային ջուրի աղբիւր:
Շուլալ — ընդմէջ կուխով կար:
Շուլել — խոչոր կուխով կարել:
Շուչայ (չիշ),— քաչել — արիւն առնել:

Զարտուղ — խախտելով նախասահմանված ուղին, ընթացքը։

Զարհուրանք — մեծ վախ, սոսկում։

Զարկել — հարվածել, դիպչել, ցնցում կամ ցավ պատճառել։

Զբաղմունք — գործ, աշխատանք։

Զբաղվել — զբաղմունք ունենալ։

Զբոսանք — հանգստանալու համար կատարվող քայլելը։

Զբոսավայր — հանգստանալու համար նախատեսված վայր։

Զբոսնել — զբոսանք կատարել։

Զգա — զգայարանների միջոցով ընկալել։

Զգայարան — զգայական օրգան։

Զգայուն — զգայարանների միջոցով ընկալող։

Զգեստ — հագուստ։

Զգեստապահարան — հագուստ պահելու համար նախատեսված կահույք։

Զգեստասենյակ — հագուստ փոխելու համար նախատեսված սենյակ։

Զգեստավորվել — հագուստ հագնել։

Զգեստափոխվել — հագուստ փոխել։

Զգեստեղեն — հագուստ։

Զգենուլ — հագուստ հագնել։

Զգետնել — գետնին հարվածել։

Զգետնվել — գետնին ընկնել։

Զգիր — գրքի ձևով կազմված։

Զգլխել — գլխին հարվածել։

Զգլխիչ — գլխի ցավ առաջացնող։

Զգլխկոր — գլխի պտույտ առաջացնող։

Զգլխնոցել — գլխնոց դնել։

Զգոն — զգուշավոր, ուշադիր։

Զգոնություն — զգոն վիճակ։

Զգոնել — զգոն լինել։

Զգոնվել — զգոն լինել։

Զգոյշ — զգուշավոր։

Զգոյշանալ — զգուշանալ։

Զգոյշացնել — զգուշացնել։

Զգոյշացում — զգուշացում

Պլուբտան — վիաւաքշուտ, կռիւ սիրող։
Պլուլտուք — մնացորդ (քսուելով)։
Պլուխլ — փաթթուիլ, կռիւի բռնուիլ։
Պլոք,— քիլ — պայլոդ փաթթիլ, պայլոդնելը հանդոյցելով պլոց ընել։
Պոչչիկ — կորուած պոչ։
Պոչով սուտ — անհեթեթ սուտ։
Պլորջին — լորամարգի։
Պլքէ — թեւեւս, եղաւ որ։
Պղինձ — մեծ կաթսայ, խալան։
Պճլտալ, պճրտալ — չարժուիլ մեղմիւ։
Պճկըղել — պրպտել ,փնտռտուք ընել։
Պճղտել — պճեղ պճեղ ընել։
Պոզ — կանանչ սոխի հունդի ցօղունը։
Պոզ — զօրշ, մոխրագոյն։
Պոզիկ — խարտեաշ։ ՚՚ ,
Պոլ — որթատունկի անկուելիք ճիւղ· առաս։
Պոլաքիմ — երանի թէ, կը մաղթեմ որ։
Պոլտիկ — տոմաթէս։
Պողաղքլա — դինիի յատուկ խրաճի խաղող։
Պողոզ,— ոլ — կոկորդ, շատակեր։
Պողոզ լենուկ — կեղծամաշկ կամ նշագեղձի բորբոքում՝ լեցուածք։
Պոչ բռնուկ — խաղանուն։
Պոչպչալ — գաղտագողի դեղերիլ։
Պոռ — անմշակ մնացած արտ։
Պոբօ — գդուռնուն (եղի ընճուղի)։
Պուղմայել — փոթոռտելով կարել (կնկայ վարբերան՝ չապիկի թեւ)։
Պուկ — ումպ։
Պուղայ — արբունքի եկած ընճուղ։
Պուպուճ — գունաւոր ապակեայ գարդեղէն։
Պուպուչ — աղուոր (փղքչ·)։
Պուռուդի — պտուտակ, ծակելու գործի՝ (նաճարի) չաղափ։
Պուտուկ — խիցեղէն կաթսայ, նեղ բերանով եւ խուփով։

16- Պուտուկ ա.խուփ

Պուրմայ, — օլրել — իրարու հետ օլրուած խոտի տրցակ (եւ չորցուած). խոտը տրցակ չինել (եւ չորցնել՝ ձմրան համար)։
Պուրուչմոտիլ — թոռմելով փոթռտիլ։
Պուքրայ — ակօսաւոր լիսեռնիկ չայրի։
Պպղիլ — սրունքներուն վրայ նստիլ։
Պպաս — քիթ, չխչխուտակ նիստ։
Պոթունք, պռկունք — չրթունք։
Պռթկնի, պռկնի — չրթունք, օր· «մայնի հասս պռթկնիդ»։
Պռստել — վոթռտել (յօնքերը)։
Պռթնոչ, պռթընտա — հասս ու կախ չրթունքով մէկը։
Պտղել, պտղտել — պտուղները հատիկ հատիկ քաղել (խաղողի ողկոյզէն)։
Պտղուց — աչքին պտուղը· eyeball։
Պրճել — ընդելղէններու՝ կուաերու միլուկը փճեկներէն զատել հանել։
Պրպտա — սաստիկ ցուրտ, օր· պրպտա ձմեռ։

Ջ

Ջաղարջ — չաղացք, ալօրիք։
Ջաղչպան — չաղացպան, չաղացքը բանեցնող։
Ջայր — չահր, ճախրակ։
Ջբրլիկ — ճպլիկ, աչքերը ծրտուտ՝ լրտա։
Ջրլցնել — ձեռքը ջրին դարնելով ծփծփալու ձայնը հանել (ջուր)։
Ջղրցնել — բուխամատն ու ցուցամատը իրարու հետ չփելով ջղր ձայնը հանել (պաքի առեն, կամ դիմացինը քամահրելու նշան)։
Ջըւտա — եաւտաի, Հրեայ։
Ջթթիկ, ջթթիկ մատ — ձեռքի ճկոյթը։
Ջնջխել — կոխոտելով չախչախել։
Ջոթ — տանտիկնոջ գործի լաթ, թոնիքի ծածկոց։
Ջոլոլ — բարակ երկայն (պատանի)։
Ջոլլօ վոթօ — կարճլուկ (մանչ)։
Ջուր, — տալ — պղպջատեայ գործիներ ներկելը՝ չրարկումը։
Ջուրն ինկնալ — ճախողիլ։
Ջուր վերցնել — կասկածի տակ իյնալ։
Ջրդըվիլիկ — թեթեւսոլիկ, թեթեւաբարոյ։
Ջրեւորտիկ, ջրջլիկ — չրաթաթախ։
Ջրէն առնել — չորցրթունքէնէ հաճոյք առնել։
Ջրէն տալ — չորցրթել, չորսել։
Ջրի ճամբայ էնել — յաճախակի այցելել։
Ջրրուչա — չրալի պալար։
Ջրարրի — ուսդելի (հոդեր). հին.՝ անկրդի (հոդեր)։
Ջրծաղիկ — մորթային հիւանդութիւն։ «ծաղիկ» նման բայց թեթեւ. chickenpox։
Ջրկաուր — սել եկած աուեն չաղացքներու չրերը կը կարչին, եւ ալալանկ կ'ըլլար, եւ չուրը ամէն ոք կը գործածէր։
Ջրհորդան — չաղացքի չրամբար, օրուզ։

Ջրմզուտ — ճախճախուտ (դետին, ուր չուր կզկիայ դուրս)։
Ջրչուն — չրաթաթախ (հեղն.)։
Ջրչրանք — չարաւտ չուր վազելը (վէրքերէ)։
Ջրվաթ, — էնել — մխել։
Ջրվայ — հաւկիթով, խաւուրմայով, սոխով եւ մաղտանոսով եփուած չրլի ապուր։
Ջրատուք — ոռոգումի գործարկ (արտ, այգի)։
Ջրդըւոտ — չրտուք ընդոներ։
Ջրցայել — պաղ չուրով ցողուել, վրան չուր սրսկել։

Ռ

Ռա կամ Ըռա կը հնչուի

Ռայիս — ընտանիքի մեծաւոր, առաջնակալ, տանտէր։
Ռաչալ — դղրմի, պատիճանի կամ տանձի բրդոններէ եփուած ոտպի մէջ եւ հետը նաեւ ըռեչել։
Ռատամ — Աբօրին վարի մասը՝ ուր խոփը կ'ագուցուի· նաեւ ըռատամ։
Ռուպ, ըռուպ — խաղողի, թուքի կամ փիչնայի չիրայէ եփուած (թէ կրակի վրայ եւ թէ արեւով) քաղցու։

Ս·

Սարան — պարսատիկ։
Սաբլի — կոթով թաս։
Սարըլուկ — տափակ եւ ողորկ։
Սադու — գետնէն քիչ մը բարձր՝ տախտակէ, քարէ կամ քերքիճէ չինուած նստատեղի՝ սատիր։

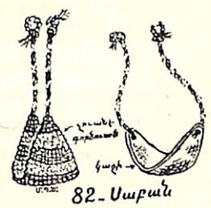
82- Սարան

Սաղ — տամպուրայ· մետաղեայ թելերով եւրաժշտական գործի։
Սաղել — արդուզարդել։
Սաթայ — որթատունկի բունին վրայի առջի տարուան հասս ճիւղերը։
Սաթըր — միս ծեծելու գործի։

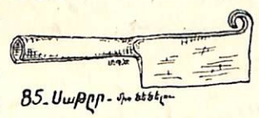
85- Սաթըր· ա. ծեծել

Սալ — սայլ՝ երկրագործի քեռնակառք տափակ քար։
Սալայ — կլոր եւ երեսք կողով, սորխունէ հիւսուած։
Սալաճաղ — տես սաւաճաղ։
Սալատակ — սալայատակ։
Սալթայ — խոլլիկ, ոսկի արծաթ թելերով ասեղնագործ չուխայէ բաճկոնակ։
Սալլամայ — խոշոր քար նետելու խաղ։
Սալմին, սարմին — կտաւագործի սարուածքի միոյթ մը՝ որուն վրայ կը պլլուի գործուած կտաւը։
Սալվարակ — խնոցիին տակի փայտէ սարուածքը։
Սալտոր — սալոր, ալուչայ։
Սախդիւեան — սեկ, ոչխարի՝ այծի կաշի, հասիլուած ու կոկուած։
Սախտատ — չանիին, որ ջրի մէջ տալելով տապալելու համար կը գործածուի։
Սահք — սահանք, ջրի վազելը։
Սամ — երկաթէ նօսր տախտակ՝ կլորուած եւ գոգաւոր՝ որուն վրայ հաց կ'եփեն։
Սամէչուան — սամիններըը իրարու կապող չուան, որ մաղէ կնկան մազի թնճուկէն կը մանէին։
Սայր — սանոր՝ բուրդ գզլու. առէջի սանոր՝ որու մէջէն կ'անցնին առէջի թելերը։

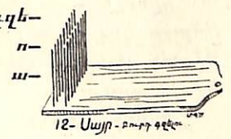
12- Սայր· ը.ոդ ա.զէ

Սանար — սանահայր։
Սանտ, — քար — խոռոչուած մեծ քար, որուն մէջ կը ծեծուի թուխ, չուչմա, եւն.։
Սառատ — խոշոր մաղ։
Սառակ — տանճի մեռել (նխտ.)։
Սատանկուբին — խորամանկութիւն։
Սատանի բուրմատ — «սիկատա»ին համար կ'ըսուի։
Սատըր, — եղ — հունտէն ծլած մատղաչ բոյսր՝ զոր կը վերատկուէն։
Սարեկ — խնոցիի բերանը կապուած նօսր կաշի։
Սարկու — հալածի սարուածք (իրարու կապուած ճպռտներ)· սպասներու վրայ փքրուած օթոցք։
Սաւախ — տկարամիտ, թեթեւամիտ։
Սաւաճաղ, սալաճաղ — Ջաղացքի առուին վրայ՝ օլուղին մօտ զետեղուած դռնակ, ջուրին սահքը եղանակաւորելու համար։
Սաքօ — փալթօ, վերարկու։
Սելընդու — Սելին քշած բերած բաներքէն բռնուածները (բռնողին կ'ըլլային)։
Սերտցնել — սեխցնել, իրարու հետ սխմել։
Սեւարեւ, ըլլխս — աղիտալից կեանք,, ունենալս (անձ.)։

Սեւուկ — թխորակ։
Սեւուց — լեարդ։
Սեւբոնոտ — տհաճելի թխորակ։
Սբսի, սբսոր, սբսոնք — ասիկա, ասոր, ասոնք։
Սթար, — ըալիլ — օթեւան, պատսպարան, օթեւանիլ, պատսպարուիլ։
Սթիլ — անկով դոյլ (պղնձէ)։
Սիլայ («ե» ի ձայն) — 'ի հայրենիք, պանդուխտին տուն վերադարձը։
Սիլիկոն — դիլիա, օլուղին տակի ծակը, որուն մէջէն խուժող ջուրի հոսանքը որ ջաղջի քրմանը կը դարձնէ։
Սինոռ — սահմանաթումբ։
Սիրս — կարմիր գունով կաւ, նոչայ։
Սիրտ առնել — քաջալերուիլ, ոգեւորիլ։
Սիրտը առնել — մխիթարել, բարկութիւնը իջեցնել։
Սիրտը չինել, — սուքել — ողոքել, հաշտեցընել։
Սիրտը կոյրել — սրտաբեկել, վիրաւորել։
Սիրտը փլել — փղձկիլ, լացը գալ։
Սլալ, սլուըլալ, — ըլտալ — աջալուրջ չորս կողմը դիտել՝ աչել (գաղտագողի)։
Սխլաթ — խճողուած, խոնուած։
Սկլմուտ — ծակամուտ, չարաճճի։
Սմախ — աղտոր։
Սմալիկ, սմալոտ — մազերը կարճ կտրուած մանչ՝ պզտիկ· սոթոտ· սոթոտուած կուքուած երեւոյթով։
Սմաստ — առուծախի մէջնորդ։
Սմասեղուկ — անուշ լեզուով անզգամ։
Սմսրուկ — գործը հանելու համար ինքզինքը հեզ ու խոնարհ ցուցնող։
Սմքիլ — կծկտիլ, ճնշուելով քաշուիլ՝ ցամքիլ։
Սմրտիկ — պղպեղի չատ մանրուքը։
Մնեցնել — յղկել, ողորկել, կոկել։
Մնկաբնակ — հիւանդկախ, վատառողջ։
Մնուկ — ողորկ, յղկուն։
Մնտոտ, — ցնել — կորաուած (մազ) կարճ կտրատել։
Սոթել — թելանիք ու փեչեր վեր ժողվել՝ ամփոփել։
Սոխուրանճ — խչիկ։
Սողը — վերջը, եարքը։
Սողնակ — գռուտին փակադակը։
Սողունծակ — պատին մէջի ծակը, ուր սողնակը կ'երթայ կռպայ։
Սոմուն — փուռը եփուած կլոր հաց։
Սոյ, — սոի — նախնիք, տոհմ։
Սոյա — պղտիկ անկիւնով հակած, պառկուկ։
Սոյսուզ — անբարոյական, անբարեկիրթ։
Սորխուն — թուխուռիի ճկուն ճիւղեր, որոնցմէ կը հիւսեն սալայ սափոթ։
Սուլուկ — տրղուկ (տզրուկ)։
Սունարայ — հունարսուզ, անճահ գործելակերպ ունեցող (awkward)։
Սուս կենալ — լռել։
Սունապոյով — երկայնահասակ։
Սուսու — սուլիչ, պատանիները կը չինէին կանանչ ուռիի ճիւղերէն, սուսուի մասին կեղեւը կը հանուի, լերկ փայտը կը խոռոչուի, կեղեւը նորէն տեղը կ'անցընի եւ կ'ըլլայ խաղալիք մը։

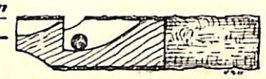

66– Սուսու. ուռիի կանանչ միզգ

Սուրուալտոտ — չատ ճարպիկ, աչքթաց։
Սուրփնթի — թափթփուք, բանի չեղած։
Սուրմայ, — քաշել — ծարիր, ծարիրել (յօնք եւ թարթիճներ)։
Սուքել — չինել։
Սուրխայ տճկ. — տարապարհակ։
Սպլխիլ, սպլխուկ — սահիլ, սահուն։
Սպըլուկ — յղկուն մակերեսով։
Սռըմ — սեղէ կտրուած բարակ չերտեր· սանձի հացեր իրարու վրայ դրուած եւ մէջտեղերը եւ վրան հարուած չորթան եւ կարագ եղ լցուած խմորեղէն։
Սրբխ — երկայն ճող։
Սրսփալ — սարսռալ՝ դողդ, ցուրտէ։
Սրայ, — սրայ քաշել — կարդ, կարգաւ չարել (հաւկիթ՝ ծեծուըցնելու, եւ ձմերուկ կտրելու համար, տեսակ մը բաղդախաղ)։
Սփափալ — կերակուր կամ բան մը ձեռք ձգելու համար անձկալից եւ անհամբեր ըսպասել։
Սքլիլ — կծկտիլ, պահուիլ։
Սքուիլ — կոկիկ հագուիլ, յարդարուիլ։
Սօս — հասակը երկայն խելքը կարճ (աղջիկ)։
Սօն — սիւն։

Վ.

Վազ դալ, վազ անցնիլ — ձեռքը քաշել, լքել, թող տալ, յոյսը կտրել։
Վաթել, — իլ — թափել, թափիլ (ջուր)։
Վայնաչար — չարնաչար, աղէկ դէշ։
Վառ — նոր բացուած խոզայ (բամպակի)։
Վարժոխ – –վայրի խոտ (ձիու, իշու կեր), թունաւոր՝ տաւարներու, կոտշուկ։
Վարցաւ — թիֆօ, ումմայ՝ ուղեղի բորբոքում։
Վեսիյաթ տճկ. —կտակ։
Վէ՞վ, վո՞վ — ո՞վ։
Վէ՞ր մի, վէ՞ր մի դիյը — ո՞ր մէկ, որ մէկ կողմը։
Վերնալիք, վերնալու — կորսուելու, մեռնելու արժանի (անձ.)։
Վերվերան, — նայ — քար ու քանդ, աւերակ։
Վերք (կամ վէրք) ինկնալ — յանկարծակիի գալով սոսկալ, սարսափահար ըլլալ։
Վզվզուկը առեր է — սկսած է մտահոգուիլ։
Վզվրիկ, վզրիկ — մանչերու զարճոյ խաղալիկ։

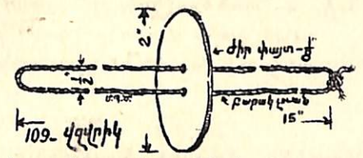

Վիվժուկ — խուլ իրարանցումի ձայն։
Վլալ — վլամ, վլացի — լուանալ, լուալ։
Վլացք — լուացք։
Վկռել — ծուռ կողմը քաշել՝ դարձնել։
Վճակ, վճկին — Սբ. Համբարձման տօն։
Վնկրտալ, —ըցնել — կաղկանձել, վնկ ձայնը հանել, կղկղալ, վայրահաչել։
Վո՞վ — վի՞վ, ո՞վ։
Վո՛ւշ վո՛ւշ — արդահատանքի արտայայտութիւն։
Վրադվսոց — անյապաղ, անմիջապէս։
Վրաղիր — աւելցածը կամ պակասածը։
Վրայ դալ — ապաքինիլ, փրոտիլ, դիրնալ։
Վրայ ընկնիլ — պնդել, հետամտիլ։
Վրայ տալ — ունեցածն ալ կորսնցնել։
Վրան բաց — բացայայտ, չպարակուելիք։
Վրան ընկնիլ — պարտադրուիլ (գործ կամ պաշտօն)։
Վրի — վրայի։
Վրիքար — ջաղացքի եւ երկանքի վրայի քարը։

Տ.

Տազ — կնտակ։
Տալտապան — բռալիկ։
Տաղ, — ել — չէկ երկաթով կիզուած խարան, խարանել, եղի մէջ տապկելով կարմրցընել։
Տաղդեղ — պղպեղ։
Տաճիկ — անզգամ, անօրէն, գայրացկոտ։
Տամար տամրի վրայ էլլել — թապլել (ջրեղբու պրկում, sprain)։
Տամայ — քարով խաղ (երկու ընկերով)։
Տայախ — նեցուկ, սայլին ծայրը կախուած ձող։
Տանծուկէս — յիմարուկ, խելքը պակաս (հեգ.)։
Տանկ — ճուվալի եւ խարարի անկերը։
Տապաղ, — ել — խաղախորդութիւն, խաղախորդել, կաշի հասցնել։
Տատամախ — առէջ թափելու զործիք (ոսատայանկի)։
Տատա խաղալ — դիւղի խաղ մը։
Տատաչ — տատատակ (փչուռ խոտ)։
Տարայ — կչռուած ապրանքը պարունակող ամանին կամ տոպրակին կշիռը։
Տարան առնել — մէկու մը արժէքը փորձով տեսնել։
Տարման — դարման։
Տարմատապլին — ցանուցիր, տարտղնուած։
Տարոս — բաղդաւորութեան կարգ — օր· տարոսը քեզի։
Տարուընակ (կամ նեկ) — մէկ տարեկան։
Տարուկ — երեսի մորթի տարափոխիկ վէրք՝ մէկ տարիէն բուժուող, որ խորունկ սպի կը թողու։
Տարպէտարպ, — ըլլել — թափառական, թափըրկուն, դռները մնալ՝ իյնալ։
Տարտ — մտային տագնապ, հալումաշ։
Տափան — ջաղացքի ջրանիւին փայտէ խաբիսիը· ցաք։
Սափճակ — բահի ոտնատեղին (փայտ) բասպըրակ։
Տափնել — տափանով հերկերու հողակոչտերը հարթել՝ տափել ցեխի կամ ձիւնի մէջէն քալել։
Տեղան — մահիճ, օր· տեղանը ձգել, վերցընել։
Տեղծող — ստեղծող, Աստուած, օր· «տեղծողիդ խուրպան ըլլիմ» կ'ըսուի։
Տեներ — տանիք, օր· բարսր տեներ ամէնէն վերի տանիքը։
Տեփուր — միականուր փայտէ փորուած անօթ։

68– Տեփուր· փեթուր փայտ

Տէ — թէ, ահա, կամ։
Տըւր, տըւոր, տըւոնք — այդ, աստոր, աստոնք։

Տիլմ տմհ. — չվրա, կտրօն (պատուղի)։
Տիմին — զօրաւոր, նուրբ կտաւ (դրսէն ներմուծուած) տիպլիկի՝ զօտիի համար։
Տինկ — ծեծած ծեծելու սարքուած։
Տիչպուտաղ տմհ. — հացի՝ ժիր ու կուռ փայտ։
Տլվալ — կամաց բաբախել, տրոփել (սրտի)· մահամերձ տքալ։
Տկանց — ներքնապզոյն, օր· «տկանց է»։
Տկլոզ, տկլոճ — մերկ, կարճ ու հասակիկ (մանչ)։
Տկիքար — ջաղացքի երկանքի տակի քարը։
Տկուճ — տակը իջած անմաքրութիւն մաղելէ վերջ (արմաւիքի, ընդեղինաց)։
Տկոխլ — փքոխլ — ուռենայ, հեկոով լեցուիլ։
Տղարուճ — տղայկանի տեսք երթալը։
Տմմնայ — տունը մնացող աղջիկ՝ զոր ուզող կչկայ։
Տկոցնել — ուռեցնել, չափէն աւելի լեցնել, փքոցնել։
Տոլաղ — խմեկքաշի կազմուածքին թաւալող միոյթը՝ որուն վրայ կարժերը կը պլլըլլին· պահարան՝ դուռով։
Տոլաղ դարձնել — չարաչահելու՝ խաբելու միջոց հնարել։
Տոնգ — դէգ, չոմպ, չորվլուխ։
Տոշակ — տեղանի տակի կտորը (mattress)։
Տովրկել, տովրտել — կոխկրտել, ոտնակոխել։
Տոտոզտալ — վեր վար ցատկտել, անվայելուչ պարել։
Տորբու տորփու — փայտի խարտոց։
Տուն ու տուղտ — անուսր եւ տաւար։
Տուրուտաւի — հոգեվարք, հոգի տալու ճգնաժամ։
Տռճփել — խզտտալ, բզքտել։
Տֆայ — առէջքի վրայ գործուած թելերը տեղաւորող եւ պերացնող միոյթը՝ ոստայնանկի սարքուածքին։

Ր.

Բանտայ, ըը—, — հարթուկ՝ նաճարի գործիք։
Բաստ դալ — հանդիպիլ, պատահիլ։
Բաւախիլ, ըը — — տուրուլմիչ ըլլալ, յօտակիլ (մրուրը տակը իջնալով)։
Բզզդ,ըը — — մարդուն համար Աստծոյ նախատահմանած ապրուստը։
Բուպիայ, ըը—· — քաոսդ ոսկի արժող ոսկի գարգադրամ։

Յ.

Ցաթել — ծագիլ· օր· արեւը ցաթեց։
Ցախաւել — ճկուն ցախէ կապուած մեծ աւել (ախոռի)։
Ցած, ցածանոց — վարնոց, ինկած։
Ցայել — ցօղուել (մաքուր ջրով), ջրցանել։
Ցանծ — որայ՝ քաղուած հասկերու չկապուած խուրձ։
Ցաք,— ել — տափան, տափնել։
Ցեցերես — դիմադարձ, անպատկառ, հեստ (կնիկ, աղջիկ, նախ·)· «մայնի ցեցերեսդ» կ'ըսուի։
Ցնկնիլ — ձաղ բերել (չուն ու կատու)։
Ցոլ — բամպակի, կանեփի տունկերու չորցած ցօղունը։
Ցողուել — ցայել, ջրով մաքրել։
Ցւիք — տանիքի եզերքը՝ պատին վրայ չպատուած կարճ փայտեր կամ ճղեր, պատը անձրեւէ եւ ձիւնէ պահպանելու համար։

Փ.

Փաթիկ — ծաղիկի, կաղամբի թերթիկ՝ ծալք։
Փաթփաթու — օդալի պարկերով վայրի խոտ, որուն պարկերը փաթրցուին ձեռքերու դարնելով (մանչեր), ֆչֆչուկի նման խաղալիկ, որով պզտիկ դլանիկ մը կը նետուէր փաթ ձայնով (ուսիլի ճիւղ)։
Փալախ — վարժոխ (իչու խոտ)։
Փալախայ — հինաւուրց վարժապետներու ծեծի գործիքը։
Փամմուտայ — անճարակ, խառնաւինթոր։
Փառթայ — մթել, հնամաչ եւ կարտած մահիճ։
Փատ — փայտ·— բոնող — ոսոխական։
Փարթլախ — աչքի պտուղը դուրս ցցուած։
Փարս, արսո — փարսօ,— էնել — չոլրուիլ, չոլրցնել՝ գետին տապալել (հարուածով), ուշակորոյս, — ընել։
Փարտ — ցանցառ, իրարմէ հեռու։
Փարփին,— ել — պատուաստ (ծաղիկի հիւանդութեան), պատուաստել։
Փաւլիքայ — ֆասըրիպայ, գործարան։
Փեճկել,— կոտել — փետել բուռով։
Փեծկել — եղունդներով փետել, փրցնել։
Փեչխել — անհատել։
Փեսամանուկ — հարսնեցը առեն փեսային հետ եղող մտերիմ ընկերները։
Փերիեր — վայրի խոտ մը՝ ուտելիք եւ չատ յարդի զոր կը չորցնէին ձմրան համար։

Փքըրուք, փքրիկ — լաւ չչաղուած խմոր, կամ չաղախ։
Փչճ — ուս։
Փլայ — դիրկ լեցնելու չափ տրցակ մը, պուրմայ (խոտ)։
Փլինջ — ծնօտ, կզակ, դունչ։
Փիր — արհեստին մէջ ամէնէն հինաւուրց եւ առաջնակարգ վարպետ։
Փխուկ — եփուն եւ փխրուն, օր· փխուկ հաց, կակուղ։
Փճեկ — դրսէ կեղեւ՝ փուր (ընդեղինաց)։
Փմփխուկ — գիրուկ՝ լեցուն եւ փափուկ։
Փնճիճ — բծախնդիր։
Փնջըռէջ — կամնող եղան դունչը անցուած փայտէ արգելակ (ֆիչինէյէ)։
Փնջոտ,— իլ — արհամարհոտ, քթէն խօսող, քթէ վինջ ծամածռել, չհաւնիլ։
Փչուկ — վայրի փչոտ բանջարեղէն։
Փչրկիլ — ինքզինքը ժողվել ակնածանօք, (մեծաւորի առջեւ)։
Փոթթիկ, Փոթօ — կարճիկ։
Փոխինդ — աղնձուած եւ չիրիկը ճզմուած հանուած չուշայի մնացորդ (ալիկ դոմչու եւ ընճուղի)։
Փոկ — արարիք, հոմ կաշիի չերտ։
Փոչումնել — դղջալ, փուչման ըլլալ։
Փոսուրայ — կայծոռիկ։
Փոր — մէջուկ՝ եղի մէջ խարկուած պղպուրի, սոխի, մաղտանոսի բահանի եւ խոթի խառնուրդ, խապուրդայի, հաւու եւ ընտիրկի մէջը լեցնելու համար։
Փորը բերանը — ծանր յղի (կնիկ)։
Փորը էփիլ — անճկալից եւ անհամբեր զգալ՝ յամեցող ակնկալիքի մը համար։
Փորմչկել,— չոկել — ճանկերով փորել։
Փորսուղ — լաչ ուտող անասուն մը, որ խաղողի թշնամի է։
Փուսկուլ — ծոպ։
Փռճնել — խնդուքը չկրնալ զսպել։
Փռթքռել,— տիլ — բզիկ բզիկ ընել,— ըլալ։
Փռտել — ճանկերով փորմչոտել՝ կուտ տրոնելու համար (հաւեր, թռչուն)։
Փսկի մերդ — ֆիչինայի, մշմիշի եւ ալուչայի ծառերուն կեղեւին վրայ կազմըւած խէժը։
Փսորտուք — մանրուք, փչրանք։
Փս — փուճ, չուրուկ։
Փսակիկ — խլփստիք, փորոտիք։
Փրել — փուրը՝ փճեկը հանել, պլճել։
Փրչոտ — պատուտուն եւ կախուած։
Փրչքլի — ստեպղին։
Փրոտ — փուրով։
Փքըչ, փքոչ — մեծախոր, հաստլիկ։
Փքրիլ, փքռցնել — ուռենալ, փուք տալով ուռեցնել, տկուիլ, տկուցնել։

Ք.

Քա՛ — ո՛վ հէ՛յ կանացի ձայնարկ ուշադրութիւն հրաւիրող։
Քալը — քալուածք, քայլափոխ։
Քալաչ — դեղադէմ, կորիճ տղամարդ· ընտուղի, դոմչէի գդուանուն մը։
Քախանք — քաղհանք։
Քախնըւուր, քախնքուր — ֆուլպայով արտերու խոտը քախնողներ։
Քաղուտր — մանդրւոր։
Քաղք — մանկաղքաղի չրջան։
Քաղքըվարի — քաղաքավար։
Քամբաղդ — դժբաղդ։
Քամար — գործուած զօտեկապ՝ որուն մէջ կը պահէին իրենց դրամը ճամբորդութեան առեն· կանանց դեղադարդ (ոսկիով արծաթով· քաշիկ։
Քամոնի — նարնջագոյն (ճմերուկի կուտի գոյն։
Քամոս — մղձաւանջ։
Քանցը — քառս, քաղցր։
Քաշ — ջիլ, նեարդ, մսի վրայ եղած մկանային հիւսկէն, կշիռի չափ (1 հոխայ)։
Քաչանք — տաժանք, չարչարանք, քաշելու տոկալու ուժ։
Քաչիկ — քամար, խոլան՝ համեմը իչու կամ դրաստի կռնակին վրայ հաստատ կապելու համար։
Քաչկակ — հերնոյ։
Քաչկարակ — քար ու քարբիճ կրելու կազմած։
Քաչոց — կօչկարի գործիք, կօշիկը կաղապարին վրայ քաշելու, չաքաճակ։
Քաչալ — քել, դլխու մորթի չարաւալից խոց՝ վէրք։
Քաւռնայ — կուժ, հողէ թրծուած ջուրի անօթ՝ կարմիր գոյնով։
Քարազ — ճերմակ կաղճիէ չինուած եւ թրծուած ջրի անօթ։

Քարբիճ — հողէ չաղախէ տղիւս, խառնուածով կտրուած եւ արեւով չորցած։

Քարանկորց — դժուարաքակ հանդոյց կարկապանք:

Քարել — կամին տակը գայլախազի կտրօններ զարնել· կամքարել:

Քար բռնուկ — վիճակարկում, ափերէն մէկուն մէջ քար մը պահել, քարովափին դարնողը կը չահի:

Քարը խաղնել (խածնել) — յամառիլ, տեղի չտալ, ճախողիլ:

Քարխոց — կոճան, նասիր (տճ.):

Քարկապանք — քարհանդոյց (քարանկորց):

Քարկապոյտ — թուխ կապոյտ ձերմակ բիծերով– օր· քարկապոտ օճ (օձերու ամէնէն կատաղին):

Քարղան — մեծ լճան (խեցեղէն):

Քաւկիր — քարուկիր· կիրով եւ քարով կառուցուած չէնք:

Քաւկուր — ոռքը ծակոտ սափրի քիոց:

Քաղանծեղ — անծեղ, կաչաղակ:

Քաֆ, քաֆուք — միխը խաչելու կամ չիրայ եփելու առեն՝ երեսը ելած աղտեղութեանց փրփուրը:

Քերոց — կօշկարի, նաճարի գործիք, փայտ տաշելու կամ կաշի քերծելու համար:

Քթաուել — ոչիլ որոնել՝ մաքրել:

Քինթ — քիթ:

Քինթը ծուռ
Քինթը կախ } հիւանդոտ, անկանկ:

Քիպէ — չոռուն կամ երկրորդ ստամոքս:

Քիս — ցորենի, գարիի հասկերուն վրայի մազերը:

Քլխիլ,— խած — լխկիլ, աւրելով կակղնալ, լխկած, աւրած:

Քխալ, քխքխալ — քըխ քխ հազալ (չարունակ):

Քցխայ — մանր սոխ (սերմցու):

Քմռուան — փաղաքշոտ:

Քնար — եղը, ծայրը:

Քնթին չդնել — արհամարհել· բանի տեղ չդնել:

Քնթի քուչա — երեսէ խնկած, լքուած:

Քնճիկ — բանի մը՝ տեղի մը ճիչա եղրը:

Քնտիկ,— ել — բամպակի բոյսին միածիլ բողբոջին ծայրը կտրել (եղունդով) ճղաւորումը փութացնելու համար:

Քչբել — յանդիմանել:

Քչքչնել — գրգռել, իրար ձգել:

Քոզ — բոլորովին կրակ եղած (փայտ կամ ածուխ):

Քոթաք,— ել — ծեծ, ծեծել:

Քոթելել — անընպատակ եւ ուժգին նետել:

Քոթուրում տճ. — անդամալոյծ:

Քոլլիկ, քոլլօ — պոչը կարճ կտրուած (շան, իշու):

Քոմայ ,— մը — խումբ, չատուորք:

Քոնճիկ — ճեպ, գրպան:

Քոչ — վաչկատուններու խումբ՝ կամ կազմածքով· օր· բոշի քոչ:

Քոսայ տճ. — սակաւամազ (երեսը) կրծլոտ մօրուքով՝ պեխով (երբեմն չունենալով):

Քովնոց — սայլին վրայի երկու ճաղերը:

Քոտ, քոտիկ — խամնախէչ չինուած պզտիկ կոտիկ· արմտեաց չափ՝ 4 քոտ հաւասար 1 օլչակ:

Քութիկ — նոր ծնած շան ձագ, քուչիկ:

Քուճուկ — հատ կոճղ՝ բուն (փայտի), կառավարական տրամադրութեան տակ:

Քուլակ — խամնախով չինուած՝ ջրի եւ լակի դոյլ (սթիլի նման՝ անկով):

Քուլահ — թաղիքէ չինուած գտակ:

Քուլայ— իրարու հանդոյցուած պայրոզներու պլոց:

Քուլլի — ամբողջ, բոլորովին:

Քուլունկ — քար կոտրելու ծանր դոմբ կամ բրիչ:

Քուլպայ — արտերը քախնող բրիչ:

Քուչայ — հորէ ջուր քաշելու քուլակ (անկով պղինձ):

Քուչնայ — ճուլպանտի նման ընդեղէն (խոշոր տաւարի ալիկ):

Քուչտարա — հարթիչ՝ քերիչ (փայտի — նաճարի գործիք):

Քուռուն — դուռ, աւազան ջուրի՝ միակտուր քարէ:

Քուրտել — մաշեցնել՝ կտրտել· չարաչար գործածել (սեռապէս):

Քաւլիկ — պզտլիկ ճոնաղ մէկը (ծղր):

Քաքռնել
Քաքռտել } ձգձգել, գործին վրայ տնտնալ
յամենալ:

Քրկուճ — լուցկի, ծծումբ:

Քրման — բուրդ մանելու գործի (այրերու, փայտէ):

Քրջլիկ,— լոտ — ցնցոտի, քուրջ եղած:

Քրանխաչ — էրուկ քրտինքէն պատճառած կեռացող բուչտեր՝ մորթին վրայ:

Քր... քր,— խնռալ — քր քր ձայնով խնդալ:

11- Քրման

Օ·

Օ — չատ բառերու «ո» սկզբնատառին տեղը «օ» ալ կը գործածուէր, օր· ոտք՝ օտք, ոչխար՝ օչխար, եւն·:

Օլուղ — ջրհորթան (ջաղացքի):

Օլչակ — արմտիքի՝ ընդեղէնի չափ, օլչակ հաւասար է մէկ չարեկի:

Օլրծուն — չատ ոլորուած (թել):

Օլրտիլ — պտտիլ:

Օ՛մ — պոհացումի բաժպանչութիւն:

Օխլաւու — փայտէ գլանաձող, հացի խմորը բանալու գործիք:

Օհմիլ, օյմիլ — անհնարին վտանգէ մը ահաբեկիլ, ահուդողով լեցուիլ:

Օղիկ — ծռուկ կտոր· Օղարեր, Հողարեր անունի կրճատում, օր· Օղիկ պաճի:

Օն — արտին հնձումը արդիւնաբերելու համար նշանակուած քաղքի բաժանումը:

Օնճի — օները քաղող մանղուորին առաջնակը:

Օնչ որ, ոնչ որ — ինչ որ, ո՛ւր է որ:

Օտան — յեսանաքար:

Օտաց ճամբայ — արտաքնոց:

Օտնկայ,— կաց — ոտնկայ,— կաց:

Օրթան,— կարել — կօշիկին երեսն ու տակի կցուածք,— իրարու հետ կարել:

Օրթոտ — օրթատունկի յօտուած ճիւղեր:

Օրարսագ — կէս օր:

Օրիկ օրիկ — օր ըստ օրէ:

Օրինել — յօրինել, հնարել:

Օրկել — չարժէլ, օր· օրանը օրկել:

Օր որ — այն օրէն ի վեր որ:

Ֆ·

Ֆարաղաթ տճ. — արտէ գատ՝ ոեւէ ուրիշ կալուածքի առուծախի փոխանցումը հաստատող պաշտօնագիր՝ ծախողի ստորագրութեամբ եւ երկու վկայով· քուճուկը արձանագրելու հարկ չկար:

Ֆարֆուրի — բուն չինական խեցեղէն:

Ֆիթ — քուչնայի նման ընդեղէն՝ տաւարներու խլացնող ալիկ· դրդիռ՝ դրդում օր· «Ֆիթ կուտայ» կ'ըսուի:

Ֆնճիք,— ճքտել — աքացի, աքացել:

Ֆչֆչուկ — ուռիի կանանչ մորճէ չինուած խաղալիք (մանկանց) որով ջուր ներս կը քաչէին եւ իրարու վրաթ կը փչրցնէին:

81- Ֆչֆչուկ- կամ չուկ

Ֆող — հոգ:

Ֆսրցնել — ծխախոտի մուխը դուրս հանել փչելով:

Ֆրլտախ — պատանեաց խաղալիք՝ թելին վրայ օլրուող վղվրիկ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Լուսաբանութիւն մը (Այրի) ՏԻԿԻՆ Ե. Մ. ԾԵՐՕՆ	9
Յառաջաբան, ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ	11
Ներածութիւն, Մ. Պ. ԾԵՐՕՆ	13
Գլուխ Ա. «Տեղագրութիւն», Ուլ Օվա	17
Գլուխ Բ. Ազգագրական Բաժին	23
Գլուխ Գ. Հայ Սովորոյթներ, Բարբապատում, Ֆօլոր	112
Գլուխ Դ. Կրօնական Մարզ	168
Գլուխ Ե. Կրթական Մարզ	177
Գլուխ Զ. Խարբերդ Բարջանի Գիւղի Ուսումն. Ընկերութիւն	181
Գլուխ Է. Գիւղատնտեսական Բաժին	188
Գլուխ Ը. Քաղաքական եւ Ազգային Մարզ	235
Վերջին Խօսք	251
Գիւղաբարբառ Բառարան	252

NL04128S9
<< Կազգային գրադարան

9151